

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАНАДЕСЕТ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
ЦВЕТА УНДЖИЕВА, ДОЧО ЛЕКОВ,
ПЕТКО ТОТЕВ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
ТОМ ПЪРВИ

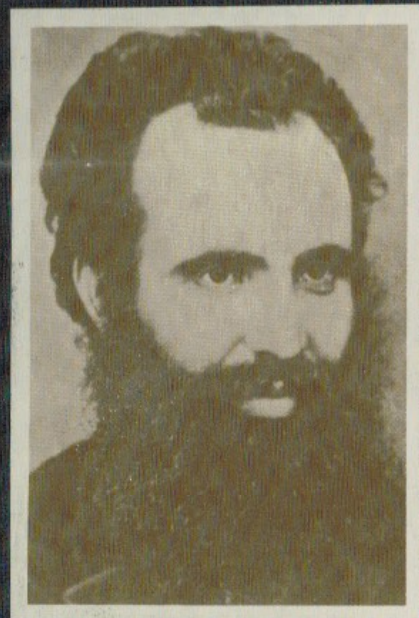
РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ

ПОДБОР И РЕДАКЦИЯ
ДОЧО ЛЕКОВ

СОФИЯ 1984

АЮГЕНЪ КАРПЕНОВЪ

1

A. Karpenov

M. Papalevsky

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

ЛИЧНОСТ И СЪДБА

Любен Каравелов има твърде особена съдба в нашата политическа и културна история. Оказал е огромно влияние върху своите съвременници; завещал е на бъдещите поколения един голям пример като общественник и писател; влязъл е в народната памет като една от най-значителните фигури на българското национално възраждане. Ярките образи на повестта «Българи от старо време» още от училищния чин заживяват като неотменна част на онова, което наричаме не само художествено, но и духовно наследство на нашия народ през вековете. А стиховете на «Хубава си, моя горо», тъжни и възторжени едновременно, зазвучават спонтанно навсякъде, където се съберат българи — в родината или в чужбина — и отдавна са се превърнали в национален символ. Нещо повече — от сто години насам Любен Каравелов е предмет на научни изследвания — като общественник, творец и мислител. Нямаме никакви основания да смятаме, че нашата история е забравила неговия образ.

И наред с това не можем да не посочим, че Каравелов се намира непрекъснато пред съда на поколенията. Всяка историческа личност подлежи на обсъждане, оценки, дискусии; всяко време определя отношението си към нея. И това е напълно естествено. Защото има какво да се изяснява и уточнява в неспокойния живот и в сложното развитие на вождата на българската революционна емиграция в Румъния, на неуморимия журналист и публицист, на плодовития писател и разностранния учен, на острия изобличител на българската действителност през 60-те и 70-те години на миналия век. Бедата е обаче другаде — в критерия, който се поставя при оценката на Каравеловата дейност. За него няма друга личностна и обществена мярка освен примера на Левски и Ботев. И това се отнася както за прякото му участие в революционното движение, така и за философските му възгледи и литературното му творчество. Разбира се, Ботев и Левски са негови съвременници и съратници, велики изразители на епохата, и Каравелов не може да бъде откъснат от тяхното дело. Общите задачи на времето, тясното преплитане на пътища-

та им налага съпоставки и сравнения, особено при изясняване на политическите им позиции; това ще влияе и на историческата оценка. Но то съвсем не значи, че трябва да се постави знакът на равенство между историческите личности и да не се държи сметка за индивидуалните особености, за специфичното в житейската съдба и духовното развитие, в психологията и характерите, в сложността на обстоятелствата, които определят насоката на дейността и мисленето. Развитието на обществото и на отделните личности има тази щастлива особеност, че създава в общите направления безкрайно разнообразие от лични прояви и човешки съдби. Мисля, че в това е богатството на всяко развитие.

Любен Каравелов е ярко обособена личност във всяко отношение. За съжаление, малко съвременници са ни оставили спомени за него. И те са главно за последните години от живота му в Румъния. Още по-малко са фотопортретите. Все пак най-популярният от тях е внушителен: черна брада, която покрива цялото лице, съсредоточен и остър поглед, нещо източно в целия израз, твърдост на характера. Ив. Д. Шишманов (четирнадесетгодишен) е видял веднаж Каравелов в кантората на търговеца Г. Киселов във Виена: «Едър, попрегърбен човек, високо чело, дълга, гъста черна брада. Чудни блестящи черни очи. Носеше ботуши.»¹ С. С. Бобчев допълва този образ: «Висок, малко приведен, с черна и рунтава коса, дълга брада, черни и искрящи очи, всякога пълни сякаш с ирония и присмех, открито и широко чело на тъмножълтото му лице, смугла физиономия». . . «Облечен беше той небрежно, а това е било с него винаги, както ми разказваше Хранов. Но това, което удряше в очи, беше нервният му разговор. Когато говореше, той прибавяше до шегите, в които внасяше немалко злъчен сарказъм и даже обидни думи. Едно нещо, което не знам как да се нарече, привличаше оногози, който би се впуснал с него в разговор. Това беше простотата и непринудеността, които се излъчваха от неговия размах при беседата му.»²

Още една важна черта се изтъква в спомените — необикновената работоспособност на Каравелов. Н. Обретенов отбелязва: «Цели дни и цели нощи Любен Каравелов прекарваше наведен над писмената си маса, като намерваше единственото си развлечение в цигарата, която никога не липсваше от устата му.»³ Този спомен се отнася до Букурещ, но Каравелов е правил силно впечатление с трудолюбието

си още в Москва. Един от неговите състуденти по-късно си спомня: «Не посещавал лекциите, ходел в частни библиотеки, вземал книги, затварял се в квартирата си и по цели дни четял.»⁴ Самият Каравелов пише в писмото си до проф. М. П. Погодин от 9. IV. 1862 г. в Москва: «Аз работя ден и нощ.»⁵

Обръщам внимание на тази черта на Каравелов, защото тя обяснява много неща от неговото развитие. Проследим ли пътя му от Копривщица до последните му дни през януари 1879 г., срещаме се с непрекъснат, колосален труд, който се проявява не само в написаното и отпечатаното, но и в огромно количество бележки, извлечения от прочетени книги, библиографски справки и др., запазени в архива му. При това този труд се е развивал при крайно тежки обстоятелства и напрегната обществена заетост. Наистина нашето Възраждане познава и други примери на удивителна трудоспособност — Софроний, П. Берон, Неофит Рилски, Раковски, П. Р. Славейков, М. Дринов и др. Изтъкваме тази черта на Каравелов не като нещо единствено, а като още едно потвърждение на превръщането на труда във високо морално задължение в една епоха на изключително национално напрежение.

Запазени са малко Каравелови писма — и това ни затруднява да следим по-подробно неговото вътрешно развитие. Но всъщност богатото му литературно наследство дава достатъчно материал за характеристика на жизнения и идейния му път. Освен преките спомени («Записки за България и българите», «Из мъртвия дом» и др.), многобройни данни се откриват и в неговата публицистика, фейлетони, критически и научни статии, белетристика и т. н.

Първото, което трябва да се изтъкне, е, че Каравелов познава основно своето време и нуждите на българския народ, а това му е абсолютно необходимо за многостранната дейност, която развива: писател и мислител, публицист и журналист, издател и печетар, политически деец и организатор на националноосвободителната борба. По широтата на своите интереси и практическото си дело Каравелов се доближава до всеобхватните обществени прояви на Петко Р. Славейков. Макар че в редица случаи идейните им позиции са различни, те се уважават взаимно; сближава ги дълбокият им патриотизъм и неизменното чувство за дълг към обществото и народа. Когато е нужно, Каравелов полемизира със Славейков, изразява остро несъгласието си с неговите възгледи и постъпки. Той заявява във

¹ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967, стр. 231.

² Пак там, стр. 226.

³ Пак там, стр. 268.

⁴ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 229.

⁵ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. IX. С., 1968, стр. 489.

в. «Свобода» (бр. 26 от 10. XII. 1871 г.): «Ние твърде обичаме г. Славейкова; но за неговата любов никак не сме намерени да почитаме и уважаваме и глупостите му. Например, ние никога няма да похвалиме неговата статия «Съединението на източните народи» (гл. «Македония», бр. 48). Не можем из любов към г. Славейкова да се потурчаме или да се поциганиме, защото и любовта има свои граници.» И по-нататък: «Науката, господине Славейков, не е играчка, а журналистиката не е конска торба: или тя трябва да бъде такава, каквато трябва да е, или съвсем да я няма. Хората, мой брайно, не са говеда, нито папагали, за да им говорите думи без мисли.» Освен фейлетона в същия брой на «Свобода» е поместена полемична статия, в която Каравелов отхвърля възгледите на Славейков. Полемика със Славейков откриваме и във в. «Независимост», макар че Каравелов и там бърза да отбележи: «Българският народ е привикнал да уважава г-на Славейкова и да гледа на него със съвсем друго око» (бр. 39 от 13. VII. 1874). Но заедно с това Каравелов в много случаи горещо защитава Славейков от нападите на реакционните журналисти и обществени дейци. Понякога нападите са насочени едновременно към Каравелов и Славейков (вж. «Свобода», бр. 6 от 5. VIII. 1872). Каравелов посвещава цяла статия на враговете на Славейков, но особено гневно реагира, когато редакторът на «Македония» е затворен от турските власти и вестникът му спрял («Свобода», бр. 10 от 2. IX. 1872).

Спираме се на отношенията между двамата бележити възрожденски дейци, за да покажем, че разностранността на тяхната дейност се дължи на дълбоката и постоянна заинтересованост от съвременното състояние и съдбата на българския народ. Обстоятелствата помагат на Каравелов отрано да се запознае с живота на народа. Първите двадесет и няколко години той прекарва в поробеното си отечество и в границите на турската държава — Копривщица, Пловдив, Одрин, Цариград. Учи в българско и гръцко училище, изучава терзийския занаят в Одрин, работи в търговска кантора в Цариград, обикаля с баща си — търговец на добитък — софийските, пиротските и берковските села, посещава южните краища на Сърбия. В своите «Записки за България и българите» се спира подробно на живота си в Пловдив — този космополитен град, в който се среща с много народности и се сблъсква с «изтънчената» градска цивилизация, представена преди всичко от по-заможното гръцко население и фанариотското духовенство. Този сблъсък има важно значение за формиране на неговия мироглед. Към пловдивските си спомени Каравелов ще се връща многократно както в публицистиката си, така и в своите повести. В «Децата не приличат на бащите си» той пише: «Пловдив,

да ви кажа право, е за мене много по-добра школа, нежели московският университет. Тоя град е за мене подводна скала, която ме накарва да плувам острожно, да търся безопасен път и да бъда твърд в моите решения. Да, аз благославям съдбата, която ме доведе в тоя Вавилон. Тук аз изучих онова, което се не изучава ни в една школа: аз познах своя народ, упознах се с неговите страдания, защото видях с очите си неговите помощници и покровители.»

Върху основата на непосредни преживявания и наблюдения Каравелов си изгражда представата за живота в турската империя, за отношенията между отделните националности, за разложението на турската власт, за гнета, на който е подложено българското население. Безспорно, той познава още от Копривщица класовите противоречия, но пътуванията разширяват неговия поглед. Извънредно интересни са наблюденията му от живота на духовенството — българско и гръцко, постоянен предмет на неговите фейлетони и статии, а много често и на белетристиката му. По-късно той ще си спомни детските впечатления от посещението на Рилския и Бачковския манастир и първите свои размисли за духовенството: «Когато бях още малко дете, то баща ми ме заведе в Рилския манастир, за да се помоля на св. Иван и да спася душата си, т. е. баща ми беше спечелил някоя и друга парица и поиска му се да понахрани калугерите и да попести в къщата си. Добре! От страните на черковните врата беше изписан страшният пъкъл, в който се мъчеха всякакви божии създания, но повечето от тия грешници бяха владици, царьове, попове, калугери и калугерки. «Защо ли дяволите най-много мъчат свещенодействующите лица и миропомазаниците божии?» — си мислех аз и никак не бях в състояние да се усетя» («Свобода», бр. 11 от 9. IX. 1872).

Следват десет години, прекарани в Русия. Те започват трудно — свидетелство за това са писмата на Каравелов от Одеса през 1837 г. до вуйчо му Тодор Доганов: «Никого не познавам, от кого да искам и никой ма не познава. Ща дода до тая стъпен да си продам дрехите, но и тия не минуват. Сичко скъпо; с тоя вампор, дето доде, го чаках и броех минутите, но като доде и прегледах писмата на пощата и нямах писмо, знаеш колко съм плакал. Друго ви се моля, парите ви не щат останат загубени и аз човек да стана на ваше здраве. Моля ви, уйчо Тото, да ма не оскърбите и на тоя час. Че отгладе ще да умра, ща се утрепя сами, да са не мъча». . . Не е лек животът на Каравелов и в Москва. Но престоят му в Русия е изключително важен етап в неговото развитие, заедно с това и етап в развитието на българската обществена мисъл, наука и художествена литература. Макар че посещава лекции в Московския университет (доста nere-

довно) и научава твърде много в областта на филологията и историята, Каравелов би могъл да каже, че неговите университети далеч надхвърлят сградата на прочутото висше учебно заведение в белокаменна Москва. Те са в наблюденията от общественния и политическия живот, в много сериозното запознаване с богатата руска литература (включително и украинската), която тъкмо през 50-те и 60-те години достига своите върхове. Те са в откриването на идеите на руските революционни демократи Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Писарев и в личните контакти с прогресивни мислители и руски революционни дейци (Каравелов участва в кръжоците на свободомислите и революционно настроени студенти). И още един момент — проникването на младия българин в онези руски среди, които се отнасят със симпатия към поробения български народ (на първо място славянофилите, но също така и представителите на напредничавите кръгове). В Москва се ражда писателят Каравелов, тук прави първите си публикации. Неговото писателство има твърде разнообразни прояви: художествени творби (главната им цел — да запознаят руския читател с живота и страданията на българския народ), литературни прегледи, фолклорни изследвания, рецензии, библиографски трудове. В Москва се изгражда основата на философските и естетическите възгледи на Каравелов; тук той натрупва широката си култура, тук се зараждат и развиват научните му интереси. Контактите с руската революционна действителност определят до голяма степен и насоките на неговата бъдеща политическа дейност. Бих казал — тук се формира борческата личност на Каравелов.

Десетгодишният престой в Русия открива за Каравелов прозорец към славянската и европейската култура. От Москва Каравелов се отправя на юг. Две години прекарва в Сърбия и Войводина (тогава в границата на Австро-Унгарската империя). Запознаването с общественния и културния живот на сърби и хървати е само едната задача на неговото ново «преселение». Другата е по-важна: оттук Каравелов отправя поглед към общата съдба на балканските народи, за да постави вече в Румъния въпроса за балканска федерация. В Сърбия и Войводина продължава литературната си активност, участва в сръбския литературен живот, сбиародва повести и статии на сръбски. Това е третият език, с който той си е служил и писмено — след българския и руския, рядък случай на литературно триезичие. Участието на Каравелов в литературния живот на Сърбия и Войводина е много осезателно — и като непосредно творчество, и като естетическа позиция (в защита на реализма). Съвсем осезателно е и присъствието на Каравелов в обществено-политичес-

кия живот — той се свързва с движението на Омладината и се сближава с най-напредничавите сръбски общественици.

Няколко години извънредно активна политическа и писателска дейност в Румъния сключва кръга на неговия «общобалкански поглед», утвърждава концепцията му за общността в съдбата на балканските народи — на фона на тази общност Каравелов вижда настоящето и бъдещето на българския народ. Това е темата на многобройни статии, които обнародва през 70-те години в «Свобода» и «Независимост». В брошурата си «Български глас» (1870) Каравелов заявява: «Досега ние говорихме само за българите, а сега ще кажем няколко думи за общото наше отечество, т. е. за Балканския полуостров.» Това е забележителен израз, не случаен, а сериозен, обмислен, изстрадан, който и днес — след едно печално политическо развитие в продължение на един век — звучи силно. Каравелов многократно обсъжда въпроса за участието на гърците в една балканска федеративна държава, но поради трудностите този въпрос да се реши на сегашния етап, говори за Балканския полуостров като общо отечество само на българи, сърби и румъни: «Балканският полуостров трябва да се раздели на три щата или три държави, т. е. на българска, сръбска и румънска, и всяка из тия държавици да има свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, с една дума, своя автономия; но в същото това време тия трябва да съставляват едно цяло, което да бъде вързано с най-яките връзки, т. е. с един върховен парламент. Но тука трябва да забележиме и на българите, и на сърбите, и на румъните, че истинският самодържец не може да бъде никой друг освен самият народ, който трябва да даде всичко на своята държава според волята си.» Проектът на Каравелов за нашето време все още продължава да бъде утопия, но не е било така в навечерието на Освобождението, очаквано от всички след неизбежния крах на Османската държава — той е бил приеман като реална възможност.

В Румъния политическата и литературната дейност на Каравелов стига своя зенит; личността му се разкрива пълнокръвно и цялостно. Огромната енергия на Каравелов намира израз преди всичко в напрегната практическа революционна дейност, в създаване на революционната организация на емиграцията и вътре в страната. Това дело се извършва с колективните усилия на цяла редица дейци, начело със създателя на революционните комитети Васил Левски, организаторите на четите, апостолите на Априлското въстание, безсмъртния певец на свободата Христо Ботев, предводител на чета, намерил смъртта си на Балкана. През определен период ръководната фигура е Любен Каравелов, председател на Българския рево-

люционен централен комитет. Тук няма да очертавам неговата дейност, но не мога да не изтъкна онази огромна сила, с която той завъртява колелото на революционната пропаганда чрез вестниците «Свобода» и «Независимост». Двата вестника — наред с вестниците на Ботев «Дума на българските емигранти», «Будилник» и «Знаме» — са истинско огледало на революцията. В тях е големият подвиг на Каравелов, те възплащават благородните черти на неговата личност. В «Свобода» и «Независимост» той е не само организаторът на освободителната борба, но и енергичният, неуморимият журналист и полемист, поетът, белетристът, литературният критик, мислителят. Борбата е страдание, но борбата е и надежда. Ето как Каравелов очертава образа на бореца в един от първите броеве на «Свобода» (бр. 17 от 26. II. 1870): «Блажен е тоя мъж, който остане чист и народен, па нека да търпи още кратко време, нека страда за това велико дело, което се нарича българска свобода! И да умре човек е сладко, кога помисли, че той разбива адските букаи, които са спянали неговото отечество, и че той дава живот на няколко милиона хора.»

М. Греков е описал обстановката, в която Каравелов работи като журналист: «Макар неканен, отидох и аз и седнах при него да наблюдавам работата му. Той пишеше на вестникарска хартия, парче дълго около 0,5 м и широко до 0,10 м. На тая хартия Любен редеше своите криволички и щом се нанизваха 5—10 реда, откъсваше парчето хартия, даваше го словослагателю, като почваше да пише за втория, третия и т. н. Словослагателите се изреждаха по няколко пъти, а като Любен пишеше не по един, а по много предмети, аз останах смаян от това, че той никак не правеше справка, помнеше де се е спрял и даваше всекому това, що му се следваше да нарежда. Бях заинтересован и попитах Любена: «Като пишеш по разни предмети и справки не правиш, не грешиш ли?» — «Няма що да правя справки, понеже помня кому що съм дал да нарежда и где съм се спрял.»⁶ Така се ражда онова внушително количество статии, фейлетони, дописки, бележки, които изпълват няколко обемисти тома от съчиненията на Каравелов.

Но това е само част от дейността на писателя в Румъния. Тук той създава голяма част от своите повести, драмата «Хаджи Димитър-Ясенов», пише над 180 стихотворения (1869—1876), превежда творби на Шьвченко, Добролюбов, Крилов, Хайне, Бърнс, М. Вовчок и др., издава сп. «Знание» и поредиците «Разкази за старовременните

⁶ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 297—298.

хора» и «Детска библиотека», съставя сборника «Сокол», следи развитието на българската литература и пише критически и полемични статии. Има известна разлика в литературната дейност на Каравелов в Румъния в сравнение с творчеството му в Русия и Сърбия: Каравелов не пише на румънски език, не се включва в румънския литературен живот, не обнародва отзиви за румънски книги. Това би могло да се обясни с непознаването на румънския език. Но мисля, че причината е по-дълбока: вниманието на писателя е насочено изключително към българската национална съдба. Творчеството на Каравелов, създадено в Румъния, няма никаква връзка с румънската литературна традиция; то е част от българската литература, предназначено е за българските читатели — все едно къде живеят, в България или на емиграция. В дадения момент на територията на румънската държава се намира един от важните центрове на българската литература. Подобни явления срещаме и в историята на други национални литератури. Развиваща се като самостоятелен поток, българската емигрантска литература не интересува румънския читател — никаква творба на Каравелов или Ботев не е била преведена на румънски до Освобождението. Независимостта на развитието на българската литература в Румъния се обуславя от още едно обстоятелство — наличието на компактни български етнически групи (главно от преселнишки произход) в румънски градове и села; българското население има свои културни институции (училища, читалища, черковни общини, печатници, Книжовно дружество) и може да служи за база на емигрантската литература (периодичен печат, издания на книги).

Последният етап в развитието на Каравелов като общественик и писател минава в България. Но този етап е краткотраен. Каравелов след 20-годишно отсъствие от родината пристига в Търново в началото на Освободителната война през 1877 г. Тук пренася печатницата и възстановява издаването на сп. «Знание» (излизат само две книжки). След завършването на войната посещава Пловдив и Копривщица. М. Маджаров разказва за срещата си с Каравелов в Копривщица.⁷ Гр. Начович и Д. Ганчев описват Каравелов в Търново; в разговорите с младежи той заявява: «Досега събаряхме, а отсега нататък трябва да градим, да устроим отечеството си.» Но Каравелов е зле болен: «Голямата му черна брада — пише Д. Ганчев — окръгляваше бледо, измършавяло лице. Оплакваше се от разни старчески недъзи. Преждевременно бе остарял. Гласът му — мътен,

⁷ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 345—350.

дрезгав — като на брат му. От последния е по-спокоен, по-малко нервен. Разказва весели епизоди от живота си. Всякога посолени от свойствения му хумор.⁸ През август 1878 г. се премества в Русе заедно с печатницата; има намерение да издава в. «Начало». През януари 1879 г. умира.

Мечтата за дейност в освободена България е възникнала отдавна. Вазов пише, че при отварянето на Руско-турската война през 1877 г. често е виждал Каравелов в едно от главните кафенета в Букурещ на ул. «Поду Могушен» («Каля Викторией»): «При тия срещи Каравелов, както обикновено речовит и приятен събеседник, даваше тона на разговора. Той особено ни разсмиваше с любимата си тема: какво ще прави в освободена България. И той ни разправяше следущето си възжелание: да бъде назначен пазац на Пловдивския мост и да събира даждието по пет пари от минавачите. Той изобразяваше тази си роля с такъв хумор, с такава духовитост и смирение, щото винаги извикваше гръмогласни смехове.»⁹ Имал ли е предчувствието, че вече неговото дело е завършено? Не, защото в Търново и Русе прави планове за издаване на вестници; в Русе, тежко болен, когато Вазов го посещава и му съобщава, че скоро ще се свика Народното събрание, Каравелов възкликва: «Що думаш? Ах! . . . Сега трябва да се пише, трябва да се работи, а пък аз, дявол го зел, още лежа. . .»¹⁰ Каравелов не е ламтял за високи държавни служби, каквито безспорно е заслужавал. Той е поел отново пътя на журналистиката. Трудно е да гадаем каква дейност би развил, каква би била неговата съдба както в политическия живот, така и в литературата. Може би неговият писателски път вече е бил приключен (съвременниците му, прекрачили Освобождението, писателите П. Р. Славейков, В. Друмев, Ил. Р. Блъсков нищо значително не създават). Но Каравелов е едва 45-годишен и би намерил за себе си достойно литературно поприще. Във всеки случай в началото на 1879 год. цикълът на неговия живот се затваря и големият възрожденски деец принадлежи вече на историята. Няма да затруднява литературните историци в кой период да го поставят, както би се случило, ако беше преминал границата на една велика историческа епоха. И в литературното развитие има съдба. В преждевременната смърт може би само една утеха се е мяркала в съзнанието на писателя — че е починал в родната земя. Защото няколко години преди това пише за смъртта на Мацини: «Великият мъченик

⁸ Петко Славейков, Любен Каравелов, Хр. Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 352, 353—354.

⁹ Пак там, стр. 334.

¹⁰ Пак там, стр. 336.

за народната и човеческата свобода Йосиф Мацини се поминал в Пиза. Щастлив е тоя човек, че е барем умрял в своето отечество» («Свобода», бр. 38 от 18. III. 1872).

Примерът на Каравелов показва, че човешката личност се изгражда продължително. Тук не ни интересува онова, което можем да наречем вродено или наследено, а само придобитото и развитото. А то е траен процес на образование и култура, на търсене на правилна миогледна ориентация, на дисциплина и формиране на характера, на житейски опит. Без да дириим духовното родословие на Каравеловата личност, можем да отбележим, че в нея са намерили израз редица черти, които са резултат от сериозното опознаване на нашия народ в неговата история, фолклор, бит, психология, трагична съвременна съдба, съчетани с придобитото като знание, като проникване в общочовешката култура, като сближаване с прогресивните идеали на миналото и съвременността. Има нещо дълбоко благородно в личността на Каравелов — поклонник на свободата, демократ по чувства и убеждения, влюбен в човешкия напредък, бленуваш за социална правда, решителен противник на всяко безчестие и низост. Какво представя животът му? — Недоволство и протест. За това говори всяка негова постъпка, всяка негова дума, всеки ред в онова, което е написал. Съвременниците рисуват Каравелов и като приятен събеседник, жизнерадостен и шеговит. В повестите му ще срещнем (особено в «Българи от старо време») и много хумор, и добродушна усмивка. В поезията ще ни докосне и носталгичната скръб по родината, и тихата тъга на есенната природа. Но основният тон все пак е решителното недоволство от тоя зле устроен свят, от тиранията на поробителите, от подлостта на чорбаджиите, от покварата и лицемерието на духовенството. Лесно ли може да се понесе съзнанието за несъвършенството на света? Вечното недоволство няма ли да доведе до мизантропия и отчуждение от човека? При Каравелов това е невъзможно, защото той вярва в резултатността на борбата, която трябва да се води срещу политическия гнет и социалното зло, срещу човешките предрасъдъци и невежеството.

Необходимостта от борба не е за Каравелов абстрактна философска и морална категория, а реална действителност. Борбата се води във всички времена и в целия свят — както Ботев го е изразил прекрасно в своето бележито стихотворение, а Каравелов го повтаря постоянно в публицистиката си.

Няма да се спирам на системата от философски и морални принципи, от която се води Каравелов, нито на политическата му програма, а също така и на конкретното му участие в революционното движение. По тези въпроси е натрупана значителна литерату-

ра; някои моменти продължават да са предмет на дискусии дори до днес, въпреки всички опити да бъде установена истината. Искам да изтъкна друго — впечатлението от прочита на публицистиката на Каравелов. Ако литературното му творчество е многократно издавано и добре познато; публицистиката му бе слабо достъпна — тя намери по-широко място едва в деветтомното издание на неговите съчинения от 1965—1968 г. А тъкмо в публицистиката (статии, фейлетони, дописки, политически коментари, литературни полемики) е отразена най-добре богато надарената, неспокойна и силна личност на Каравелов. Тук не говоря за жанровите и професионалните качества на тази публицистика; забележителната начетеност, майсторството на пародията, силата на иронията, остротата на сарказма, използването на езика — това са особености, които заслужават специално изследване. Искам да обърна внимание само на богатството на темите и наблюденията, на общественно-политическата страст, на моралната отзивчивост, на умението да се долавя живият пулс на епохата. Под перото на Каравелов попада всичко: от международната политика до бита на българския народ, от турската тирания до въпросите на образованието и народните суеверия, от великата идея за свободата до разобличението на цариградските фанариоти, от предателството на чорбаджиите до взаимните отношения на балканските народи и т. н. Картината на епохата е пречупена през един страстен писателски темперамент. Каравелов смело навлиза във всички наболели въпроси и с пълна откровеност изразява своите мнения и оценки. В неговата публицистика има много злъч, но и много болка. Каравелов притежава способността да изрази със силни, поразяващи думи своите мисли, убеждения, наблюдения и понякога да ги превърне във формули.

Един от най-силните моменти в неговите статии е недоволството му от българската интелигенция. Недоволството всъщност се превръща в разобличение. Писатели, вестникари, възпитаници на школи и университети, духовенство — всичко събужда неговото възмущение. Не случайно той въвежда рубриката «Знаеш ли ти кои сме», която, според спомените на Вазов, съвременниците чакат със страх. Каравелов проявява особена вискателност към журналистите, следи редовно българския печат и атакува остро, използвайки пародията, публицисти, книжовници, висши турски чиновници като П. Оджаков, М. Балабанов, Хаджи Иванчо Пенчович, Н. Михайловски, П. Сапунов и др., редакторите на сп. «Читалище», уредниците на «Периодическо списание» на Книжовното дружество и т. н. Той цени дейци като П. Р. Славейков, при все че, както видяхме, е готов да полемизира при несъгласие с негови възгледи и постъпки. В не-

достатъците Каравелов често съзира наши национални черти: «Всички ние говориме много, обещаваме още повече, а работиме твърде малко, т. е. «не работиме и надяваме се» («Свобода», бр. 16 от 14. X. 1872); «Иди сега и познай кои сме ние! У нас всичко е шупнало, а нищо не е втасало, всичко е избъгнало, а нищо не е цъфнало» («Свобода», бр. 9 от 26. VII. 1872); «В Европа всеки един човек има свои занаяти: ковачът прави подкови, свирачът свири на сватбите, хлебарят меси хляб, а литераторът работи в редакциите. У нас всичкото това бива съвсем наопаки. Ако някой търговски син се изчапкни и остави бащината си къща, ако някой «блудни син» няма що да прави, ако някой изхарчи бащиното си имане, то става или поп, или учител, или вестникарин» («Свобода», бр. 20 от 11. XI. 1872).

Каравелов твърде много се занимава с проблемите на възпитанието и с положението на жената в България. Той изтъква многократно значението на знанието и положителните науки, обявява се против суеверията и предразсъдъците, критикува състоянието на училищата, отхвърля намесата на духовенството и религиозните пропаганди в образованието (вж. статиите «Само човеческите идеи и истинското образование съединяват народите», «Нашите училища трябва да приготвяват честни граждани», «Училище българско и човеческо», «Възпитание и образование», «За школските програми» и др.). Въпросите за образованието той поставя и в своите повести, като засяга не само обстановката в училището, но и семейната среда, общата изостаналост на населението. В повестта «Слава» пише: «Ето как върви човеческият живот — без светлина, без разум и без съзнание; ето с какви нечувани страдания, с какви страшни гнусотии и с какви ужасни престъпления товари само себе си грубото, неразбраното и невежественото човечество; ето какви невероятни суеверия и предразсъдъци вълнуват заплесневелите и обраслите с глупости умове.» Проблемът за жената е възведен като основен в белетристиката му (най-остро е поставен в «Крива ли е съдбата?»). Свързан е с основния принцип в отношението на Каравелов към света — да гледа напред, да се бори за човешкия прогрес. Мястото на жената в обществото е един от съществените критерии на прогреса.

По интересен начин се разглежда въпросът за връзката между миналото и бъдещето. Писателят заявява: «Човек е създаден от самата природа да живее, т. е. да върви напред и да търси по-добро положение.» Но заедно с това съществува и друго мислене — възхвала на всичко, което принадлежи на миналото. Каравелов анализира двете тенденции, за да изтъкне, че «само тъпите люде и тъпите народи, в които правителственият деспотизъм или религиоз-

ният фанатизъм са изкоренили всяко човеческо чувство, всяко човеческо самоуважение», могат да се отказват от напредъка. «Тоя народ е мъртъв, който не напредува.» Пренасяйки общите принципи към нашето обществено развитие, Каравелов заключава: «Българският народ е достигнал до такова убеждение, че той няма ни политическа, ни духовна свобода, и е захванал да търси и едната, и другата. Когато той се освободи от гръцкото духовенство и от турското иго, то ще бъде свободен политически; а когато се освободи от своята простота и незнание, от своите стари суеверия и допотопни нрави, то той ще бъде свободен и духовно» («Свобода», бр. 3 от 19. XI. 1869).

Безспорно, Каравелов цени самобитните черти в живота на българския народ, търси изворите на неговото многовековно битие; оттук интересът му към фолклора и етнографията, към миналото на литературата. Но заедно с това е дълбоко убеден, че българската култура трябва да се изгражда върху обогатяване на общочовешките начала. Каравелов отрича националното себелюбие («Знание», бр. 3 от 15. II. 1875).

Тук не можем да обхванем многобройните разсъждения на писателя по проблемите на българското национално развитие. Но искаме да се спра на една негова мисъл за българския език. Рецензирайки сп. «Книговище за прочитане» на Ив. Богоров, Каравелов пише: «Ние мислим, че дължността на нашите съвременни писатели е да пишат така, щото да ги разберат не само карловци и калоферци, но и македонските българи, които имат пълно право да очакват от нашата литература по-голямо внимание.» Каравелов упреква Богоров, че не е изучил българските наречия и поднаречия и не е използвал като съставител на речник Миладиновия сборник («Знание», бр. 5 от 15. III. 1875). Писателят е отбелязал една съществена особеност в развитието на нашия език, проявил е забележителна историческа предвидливост.

В мирогледната система на Каравелов влизат и големите социално-класови проблеми: икономическата експлоатация, чорбаджийството, духовенството. В тълкуването на писателя те придобиват политически характер и се свързват с основната и най-драматична тема на неговата публицистика: борбата за свобода. В тази тема влизат разложението и покварата на турската администрация, народните страдания, националноосвободителното движение, идеята за балканска федерация. От публицистиката тази тема прелива в белетристиката и обратно. Каравелов заявява категорично: «Както е потребен за земните животни въздух, а за рибите вода, така също за човека е потребна най-напред от всичко свобода.» С тази мисъл започва уводната статия на в. «Свобода». Авторът завършва ста-

тията с думите: «Свобода е българското желание, свобода е наша българска надежда, свобода е българската девиза, затова и ние на българската свобода посвещаваме и нашия вестник.» Тази мисъл се появява в многобройни варианти в статиите, стихотворенията и повестите на Каравелов. С идеята за свободата писателят привлича българите не само в емиграция, но и вътре в страната, дори в самата турска столица, където вестниците на Каравелов — според спомените на С. С. Бобчев, М. Маджаров и др. — тайно се четат и живо вълнуват.

Многобройните статии, фейлетони и дописки, посветени на турските беззакония, народните страдания и освободителната борба, имат няколко особености: първо, те са породени от преки наблюдения и се опират на документални материали; второ, съдържат конкретни описания с образен и емоционален език; разгледани в цялата си съвкупност, те разкриват една система от възгледи. На тази система се подчиняват и разсъжденията за черковната борба, за създаването на екзархията, за фанариотите и българското духовенство в различните му разклонения. Проблемът за черквата и духовенството е също политически проблем.

Отношението на Каравелов към освободителната борба и революционната организация, неговата идеология, философските му възгледи представят голям интерес и не случайно са предмет на сериозни проучвания и дискусии. Патриотът и революционният деец Каравелов продължава да привлича вниманието на историците. Безспорно той работи в сложна политическа обстановка и, както знаем от биографията му, предприема ходове, които съвременниците не винаги могат добре да разберат; дори и по-късните поколения не винаги ги оценяват правилно. В това число влизат и отношенията на Каравелов с дейци на международното революционно движение (тези отношения говорят за големия престиж на българския революционер). Неотдавна един съветски историк правилно характеризира тактиката на Каравелов: да лавира по маловажните, второстепенните въпроси, но по главните, кардиналните въпроси да бъде принципен, да не допуска никакъв фалш.¹¹

Тук няма да излагам системата от революционните възгледи на Каравелов; интересува ни начинът, по който ги изразява политикът, публицистът, писателят. Преди всичко те също са свидетелство за благородството на личността, за дълбоката любов към народа и човека, за нетърпимостта към лицемерието, подлостта, ренегатството. Каравелов използва силата на словото, за да воюва срещу

¹¹ Вж. И. Д. Забунув. Нови материали за Любен Каравелов. — В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, стр. 514—515.

тиранията и безчестието — словото се превръща в остро, поразяващо оръжие. Затова толкова често срещаме изразите: «Революция, революция, революция и колкото се може по-скоро»; «За нож и за топор, дорде не е късно»; «За да бъдем свободни, нам трябва пушки и барут, а не мастило»; «Пази, боже, от сития българин»; «Без оръжие няма спасение»; «Човекът е човек, когато е гражданин и патриот»; «Турция пие кръвта на народа като пиявица»; «Трепете, тирани, защото денят приближава» и др. В революционните си статии, в призивите и разобличенията Каравелов предпочита емоционалния и динамичен език. Обстойно мотивираната характеристика на безправията в турската държава той замества с кратко, но образно описание, въздействащо пряко: «Колкото повече откраднеш, колкото повече сиромаси изгориш, колкото повече жени, деца и майки разплачеш, колкото повече къщи запустеш, толкова повече си по-щастлив и по-уважаван от нашата полутурска публика и от нашето честито правителство.» Това описание се предхожда от имената на «Хаджи Иванчо ефенди, Арnaudов, чорбаджи Ничо и всичките хайдуци, конекрадци, шпиони и чорбаджии» («Свобода», бр. 1 от 2. I. 1871).

Каравелов въвежда свой стил в българската публицистика. Той налага този стил и на статиите и дописките, които получава от читателите. Имаме свидетелства, че преработва сериозно чуждите материали. С. С. Бобчев съобщава следното за дописките, които студентите от Медицинската школа в Цариград са изпращали до «Свобода» и «Независимост»: «Това, което ни правеше впечатление, беше, че нашите кореспонденции наистина се появяваха във вестниците на Любена, обаче те бяха неузнаваеми даже за нас. Редакторът ги преработваше, изменяше, допълваше по свое усмотрение и те взимаха характер на много по-остри и осъдителни за турските работи, отколкото бяха писани от нас.»¹² Съвсем ясно е, че Каравелов е пригаждал чуждите дописки към целите на революционната пропаганда и ги е подчинявал на своя личен публицистичен стил.

Ярката личност на Каравелов се проявява и в неговото писателско дело. Белетристичното творчество е единно и целенасочено, независимо от факта, че в него влизат произведения с български и чужди сюжети (главно от сръбския живот), че три повести се отнасят за далечна историческа епоха, че засягат както бита, така и социални проблеми, че рисуват различни етапи от освободителната борба (от хайдутството до тайните революционни комитети). Разнообразието е по-скоро външно, отколкото вътрешно; мислите и вълне-

¹² Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 224.

нията съответствуват на публицистиката; изобразителните похвати са близки. Читателят се намира в същия свят; различията са повече в динамизма на разказа и изложението и в актуалността на проблемите. И това е напълно естествено при журналистическите жанрови форми. Всичко това ни насочва към вътрешната цялостност на Каравеловата личност.

Без да отивам много далеч в разсъжденията си, бих подчертал стремежа на Каравелов към закръгленост и завършеност на творческия му свят, каквато завършеност и закръгленост откриваме в жизнения му път: България, Цариград, Русия, Сърбия, Румъния, България. В живота на Каравелов има някаква симетрия. Подобна симетрия наблюдаваме и в широката литературно-жанрова територия, в която се движи писателят: белетристика, лирика, драма, пътеписи, мемоари, сатира, литературна критика, публицистика. В историята на нашата нова литература имаме още два подобни примера: П. Р. Славейков и Вазов. Нищо чудно, че това са основните стълбове в нейното развитие в XIX век. Не бива да отминаваме този факт: П. Р. Славейков, Каравелов и Вазов са създатели, бащи, учители. Това съвсем не намалява значението на другите големи представители на българската литература през същия период, особено Ботев, извисеният връх, недостигнат от никого. Каравелов създава почвата, върху която расте цялото поколение революционни писатели през 70-те години; под въздействието на неговото художествено наследство се развива по-късно прозата на Вазов, Захари Стоянов, Влайков, А. Страшимиров, Мих. Георгиев, Елин Пелин, които едновременно обогатяват и преодоляват неговата традиция.

Но въздействието на Каравелов върху литературния процес отива по-далеч — той създава войнстващата естетика на реализма у нас. Че се е учил от естетическите теории на руските революционни демократи, това е известно на всички. Но тук не става дума за родословието на неговата естетика, а за ролята ѝ в развитието на българската литература. Не подценяваме делото на Ботев, който формулира най-точно основните черти на революционната естетика, но не можем да не изтъкнем, че Каравелов разгледа широко проблемите на естетиката и постави въпросите за отношението на литературата към живота и обществото, за дълбоката ѝ връзка с народа и народната съдба, за големите нравствени задачи, които стоят пред писателя. Той формулира ясно своето естетическо верую: «Нашият живот е до такава степен разнообразен, шарен и богат с всевъзможни сюжети, щото за писателите се открива едно широко и неизмеримо поле. Целта на съвременните наши писатели е да осмееят всичките нечистотии, които ни окръжават от всяка една страна,

и да охрабрят честното, чистото, бедното и убиеното. С една дума, ние трябва да бъдем синове на сегашното време и да се борим със съвременното зло» («Независимост», бр. 28 от 31. III. 1873).

Каравелов се обръща към писателите: «Опишете действителния живот, какъвто си е, и вие ще да принесете на народа си по-голяма полза, отколкото да му пишете или преводите нравствени повестници и куклени комедии.» В този основен принцип той отбелязва един важен момент: в центъра на литературната творба трябва да стои изображението на човека: «Даровитите писатели описват само какви нещастия постигват човека в живота му; как живите и пъргавите хора се борят с горчивите обстоятелства и как други, които са така също живи и пъргави, падат и страдат. Който иска да каже, че добрите и смирените хора блаженствуват, а сърдитите и непослушните страдат, той не е нищо друго, освен прост лъжец или гнуснав лъстец. Открийте на човека истината и после го оставете да търси сам своето щастие.» Изображението на човека — ето на какво категорично набляга Каравелов. Той формулира съвсем точно своето становище: «Както от историята ние искаме да ни открие истината и да ни покаже човеческия живот с всичките негови величия и слабости, с всичките негови заблуждения и добродетели, така и от изящната словесност ние трябва да искаме, щото тя да ни открие или да ни опише човека, какъвто е, без да увеличава или уменшава неговите пороци и добродетели» («Свобода», бр. 3 и 4 от 17 и 23. I. 1871).

Върху тази естетическа основа се разгръща и критическата дейност на Каравелов. Тя се изразява не само в рецензиите, които пише за книги и периодични издания, но и в неговите фейлетони. Там често пъти средствата са други — пародията, иронията, сарказмът, но целите и резултатите са едни и същи. Каравелов е строг ценител, враг на невежеството и посредствеността, безпощаден разобличител на бездарията; неговата критика озонира литературната атмосфера. Тя има широк обхват — засяга не само български, но и сръбски и руски книжовни прояви; занимава се и с преводната литература. Смело може да се твърди, че дейността на Каравелов е най-крупното явление в историята на българската критика преди Освобождението.

В човешката съдба на писателя влиза и съдбата на неговото литературно дело. Нека не се впускаме в историята на оценката на това дело, нито в дискусиите, които от време на време избухват около него. Може би по-интересен е въпросът: как виждаме творчеството на Каравелов като съвременни читатели. Тук естетическият подход не е достатъчен. Б. Пенев вече го изпита в своята «История на новата българска литература». И не само той; посочвам го като един от

най-ярките примери, като имам предвид и влиянието, което оказва на няколко поколения читатели и литературни историци. Не е трудно отделните произведения на Каравелов да се подложат на подробен анализ и да се посочат техните слабости. Защото в такъв анализ, който ще изхожда от съвременните идеи, слабостите неизбежно ще изпъкнат. Това важи дори за безспорния голям творчески успех на писателя в повестта «Българи от старо време». Разбира се, могат да се отделят някои творби като по-интересни и по-четивни — те продължават да привличат вниманието на съвременния читател. Мисля обаче, че такова раздробяване на Каравеловото творчество не е целесъобразно и не е справедливо. Всяко литературно дело се създава като цяло; нито едно отделно произведение не може да бъде добре разбрано без целостта, без контекста си. Вярно е, че в историята на литературата често се срещат случаи, когато живеят отделни творби, другите остават в сянката на времето. Но това е винаги във вреда на нашата представа за писателя, дори когато се касае за такива знаменити творци като Сервантес или Андерсен.

Литературното дело на Каравелов представя една цялост и трябва да се приема и оценява като цялост. Дори разпределено по жанрови групи, то пак е сбор от отделни цялости. Това добре личи при белетристиката, литературната критика, фейлетоните, мемоарите. Дори онова, което вече не е четивно в тези групи, продължава да има значение като ценностен критерий. В течение на времето все повече ще ни привлича в творчеството на Каравелов онова, което има историческа стойност — като показание за епохата, като свидетелство за живота на българското общество, дори като своеобразна изповед на писателя, защото и той все повече ще става част от историята на обществото и народа. Това се вижда дори и при един Иван Вазов, който не е създавал само шедеври; всички негови произведения днес са история на времето, в което е живял. Мисля, че в този смисъл и творчеството на Л. Каравелов представя голям интерес. Това твърдение съвсем не означава, че естетическите ценности са избледнели и не могат да заинтересуват съвременния читател. Творбите на Каравелов все още притежават силата да въздействуват непосредно. Това важи дори за част от лириката му, която е най-оспорваният момент в художественото му наследство.

Убеден съм, че интересът към цялостния Каравелов ще расте, творчеството му все по-плътнo ще се включва в цялостната панорама на Възраждането, ще получи патината на времето и по нов начин ще привлича вниманието на читателя. Подобен път измина отношението към «Житие и страдания грешнаго Софрония», една творба, която се превърна в класика и получи признанието на своеобразно

художествено явление в ранната история на новата българска литература.

Каравелов има едно голямо предимство — разностранността на неговата дейност, енциклопедизма на неговите търсения. Ние дори още не сме оценили по достоинство всички страни на огромното му дело. Например нямаме сериозно изследване върху неговите заслуги като историк на литературата; а в литературно-историческите му интереси са заложени също важни черти от надарената му личност.

Делото на Каравелов е жива част от плътта на българската литература. В него живее един голям ум и един безспорен талант — талантът на белетриста, на литературния критик, на публициста. В цялата дейност на Каравелов се оглежда духовното благородство на една необикновена личност; поражда ни нравствената възискателност, непримиримостта със злото, вярата в човешкия напредък, готовността да се посвети целият живот на един идеал и да се живее докрай с надежда в светлината на бъдещето. Вярата на Каравелов се бе родила и укрепвала в едно тежко време, бе съпътствувала един труден жизнен път, бе преминала през драматични изпитания и бе оцеляла до последните му дни. Вазов, който го е видял пред прага на кончината, отбелязва: «При всичко че страданията му бяха упорити и лицето му носеше отдавна бледния печат на смъртта, но Каравелов не губеше дух.»

Този твърд дух той бе носил през целия си живот, възплъти го в творбите си и чрез тях го завеща на поколенията.

Петър Динев

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ ПИСАНИ В РУСИЯ

ТУРСКИ ПАША

(Записки на една калугерка)

Slavjani, slavjani,
Vi narodòv slugel
Vi čuvári carstvah,
A drugovi tuge.

Кукулевич - Сакцински

В 185. . . година аз трябаше, за някои си мои частни работи, да ида из Търново в Калофер. Пътят, по който трябаше да пътувам, ме водеше през гори и планини, през скали и сипеи, през камъндаци и храсталаци — път, както видите, тежък и уморлив, но в това също време и твърде живописен. Никога не ще да бъде избрисано из моят ум онова впечатление, което аз усетих, като видях българският градец Калофер от върховете на Стара планина. Въобразете си такива едни планини, които имат около пет хиляди фута височина, т. е. които са по-високи от морският бряг пет хиляди крачки — планини величествени и живописни, на които върховете се целуват с облаците и покриват главите си с бели шапки; планини, които са натрупани една над друга и които са ту навъсени и безплодни, ту накитени с всевъзможни цветя, със зелени тревки и с розкошна растителност — такива планини и в рай няма. На спускът на тия планини аз се позапрых и погледах насам-нататък. Над мене търчеха голите и снежните върхове на стръвният калоферски великан, който е прорязан с диви дерета, дълбоки ями и с тесни клисури и който е разровен от планинската вода като дрипава презряла зелка.

Пред мене щипеше тревица цяло стадо вакли овце и хиляди уста ту блееха, ту късаха пролетната красота; звънчетата звънтяха, а кучетата, които се бяха малко поуспокоили около заранта, после целонощното лаене, бяха воврели зурлите си между задните крака, лежеха,

пъскаха, хъркаха или се сърдеха, като стари калугери, насъне на нещо си и ръжеха са; но щом чува подковите на моят кон, то наново захванаха да лаят и спуснаха се да ме посрещнат; а планината повтори техните крехки гласове и аз усетих някакъв си други живот. Овчеринът — облечен с бели тесни банавреци, с кожух, нахъдрен от-зади и нашен с различни цветни мешиниови парченца, а обут с кожени цървули; с бели навуца, които са завезани с черни ремичета чак до коленете му; запасан с червен пояс, на който висят привезани със синджирчета и с ремичета: нож, огнило, кесия от кожа с пушек и две лъжици в твърде шарен и чудно уплетен лъжичник; чанта, която беше закачена за рамото му, висеше под лявата му ръка, а в нея се намира сичкото негово имане: игли, конци, прахан, син камък, стипца за овцете и пр.; в пояса му е втикнат пищов, а на рамото му търчи гега с желязна кукеричка, с която той хваща овцете, за да им насипе син камък между копитата, когато ги хване ш а п ъ т; а на главата му беше черна овча шапка, която е ушита от две овце. Ето ви сичкото облекло на българският ш о п овчерин. Той свиреше със своят писан кавал и ходеше около своето стадо, като квачка около своите пиленца.

Недалеч от стадото беше наскладен огън, около когото седяха още няколко овчери, и едни из тях разказваха за българските юнаци, за Стояна, за Дойчина и за Кралевити Марка, а други пееха:

Стоян в механа седеше,
червено вино пиеше,
към планината гледаше
и на планина думаше:
«Горо ле, Мургаши планино,
много си, Мургаши хубава
за стадо, за зимовище,
а най-повече за паша!
Ала ма, Мургаши, разплакваш,
че ти ма земаш, планино,
сяка година по овчар,
а таз година двамина,
двамина и с кехаята.» —
Мургашият мълчи сякога —
никому нищо не казва,

ала Стояну продума:
«Стоене, младо юначе,
аз не ти земам овчери,
а връх мен има громада,
громада с сини камъни,
а в камъните — змеица,
змеица, пуста вдовица:
тя ти и зема овчери,
тя ти зе и кехаята.»

На огънят се вареше триеница, която е най-богатата храна за овчерите. Медникът висеше на една крива тояжка, която беше забита в земята по направлението на вятърът. Недалече от огъня бяха натрупани един на други четири самара, няколко торби, чувал с брашно и ургутникът. Две пушки и едно сливненско шишане бяха окачени на дървото, под което се намираха самарите.

По-доле от стадото, до полите на планината, се видеше Калофер, когото пресича на две половини река Тунджа и извира се около него като зъма. Тоя малки градец прилича на сватбена китка — от сичките страни е той наскитен с трендафилови градини, с плодови дървета и с черници, които сами по себе си са обиколени с лозя, със зелени ниви и с величествени орехови дървета. В средата на тая китка се намира градецът, който е нашен с червени керемиди и с бели къщици, а тия къщици изгледват весело и мило, защото сяка из тях е направена в средата на м о м и н и т е градинки, които не могат без здравец и без божо дръвце. По-нататък се видят могили, полета, ливади, а още по-нататък — дълго и широко поле. Наляво от Калофер пред очите ти се мярка друга картина: там ти видиш Шипка, Казанлък и Захара; надясно — Карлово, Сопот и Клисурса, а зади тях пак села, гори, планини и най-после Марица.

Около мене пееха пиленца; във въздушното пространство, по-близо до земята, хвърчеха щъркелите и ластавиците, и едните носеха в клюновете си зъми или жаби, а другите — мушици и бубулечици, и сичкото това тия носеха към гнездата си. Над тях, малко по-високо, цвърчеха белогъски, жълтурки, диви ластавици и чурулиги; чурулигите ту като молния падаха надолу от небесната висота, ту наново се издигаха нагоре и губеха се в небесната синев.

ва, или стоеха на едно място и пълнеха въздухът със своето чуруликане. Още по-горе плуваха по въздухът орли и соколи и само тъжният глас на жеравът достигаше до земята, а самият гърлан съвсем не беше виден. В блатата и по реките крякаха дивни гъски и свиреха и звънтяха с крилата си цели стада дивни патки.

Калофер е населен само от българи, които живеят малко по-добре, отколкото другите, т. е. околните му села и градове. Калоферци са повечето търговци: жените им тъчат шаек, плетат гайтан, плетат чорапи, а мъжете обработват земята. Но най-голямо щастие за калоферчени и най-голямото тяхно богатство е това, че у тях няма турци. А може ли да бъде по-добро нещо за конят, когато той носи само седло и когато никой го не язди? Има на светът и такива коне, които трябва да свалят от гърбът си не само самарът, но и ездачът. Конете другояче не могат да хвърлят от гърбът си ездачите, освен ако се освободят от самарите, но самарите са подвезани с твърде яки колани! Следователно, за конете остават две средства: или да изпълняват волята на своите господари, или да извършат веднъж засякога това, щото е тежко и страшно, т. е. тия трябва да се хвърлят във водата заедно със своите господари и ако им помогне господ да достигнат до брегът живи и читави, то добро; а ако ли не, то бог да прости! Нека живеят барем синовете им и унуките им без самари.

Преди да влезеш в Калофер, то, до самите поли на Стара планина, търчи калоферският женски манастир «Введение», който е заграден с бели зидове и който е окружен със зелени дървета. Зданието на тоя манастир е старо, черковата му е ниска, покрита с керемиди, и отличава се от турските салхани само с това, че посреди покровът ѝ се намира железен кръст. Да, зданието на тоя манастир е бедно и темно, каквото е и самото негово население; а погледайте как се лъщят джемиите в Карлово! «Чудни са историческите съдби на народите! Преди петстотин годин българите живееха свободно, а днес тям не е позволено нито храмове да си направят; не им е позволено и богу да се молят, както трябва», помислих аз и плюйнах.

На сърцето ми стана твърде тежко и аз бутнах конят си напред; но не накарвах го да върви по волята ми, а оставих го на волята му да крачи накъдето иска, и да прави щото иска и той късаше със зъбите си върховете на тре-

вите и крайовете на горчивите дъбови клончета и малко го беше грижа, че на гърбът му седи човек, който е негов господин. Аз съм уверен, че секи българин би се замислил, ако би бил в моето положение. Секи би помислил, че в средата на тая богата, великолепна и прекрасна природа, между тия богати и плодородни гори, планини, полета и възвишености, под южното и благословеното небе, човекът лесно би можал да живее розкошно и блажено, да живее, даже без да знае що е труд и що е мъка, а наместо сичкото това на която страна и да погледне човек, то види само едни развалини, насякъде види, наместо хора, кожи и кости, насякъде чуе мъки и сиромашия. Славяни, славяни! Нека ви господ дава повече енергия и по-малко воловско търпене!

Като свърших работата си, то отидох в манастирът да видя черковата, защото някой си ме беше излъгал, че тя е направена преди пет столетия. Пред вратата ме срещна един старец, който чуваше манастирът, а в това също време лееше свещи, клепеше, метеше, сечеше дърва и пр., — и попита ме кого търся. Аз не знаех що да му отговоря, защото никого не познавах в манастирът, и затова му рекох, без да помисля: «Игуменицата.» Старецът повика една мъничка девойчица, която стоеше недалеч от нас и която беше опулила своите черни като катран очици към мене и мереше ме от главата до петите, чегато тия черни очи искаха да видят добър ли съм за кукла.

— Настасьо, заведи тоя човек при бабата! — каза старецът.

Момиченцето ме поведе по манастирът и потропа на вратата на една из келиите.

— Влезте! — се зачу глас из келията.

— У вас е дошъл един гостенин, бабо калугерко! — каза момиченцето, като вовря главицата си между полуотворените врата, после я затвори пак и побягна от мене като малко зайченце.

— Влезте! — повтори пак тоя същи глас.

Аз влязох. Пред мене стоеше една жена не по-стара от четиристотин години, но която беше съхранила още своята хубост и младост: тая жена принадлежеше в числото на ония светли личности, у които душата е дотолкова велика, щото тя сякога повелява на тялото и накарва го да живее по нейната воля — тия личности мъчно остаряват. Ръцете

й бяха оплескани с тесто, защото месеше баница в едни малки ношвици; но брашното не беше оставило на дрехите й, нито на носът й никакви дамки, а това свидетелствуваше, че ръцете са работили под предводителството на умът и на душевната воля. Тя беше облечена много просто и твърде бедно: тялото й покриваше прост калоферски шаяк, а краката й бяха обути с черни чехли, без чорапи; но сичкото това губеше своето значение, ако би вие обърнали внимание на самият плод, а не на неговата чорупка: лицето на тая жена виражаваше такава доброта, черните и лъскавите й очи гледаха дотолкова привлекателно, виразително, щото тия и сами ви казваха: «Тая просто облечена жена е едно из тия благородни създания, които не могат да видят нещастие и бедност и да им не помогнат. За нея няма чужди хора, чужди скърби и чужди печали — секи нещастен човек е неин брат.» А нейното високо и умно чело показваше, че тая жена е още енергическа и деятелна.

Ние твърде скоро се подружихме.

На полицата и в едно долапче, което беше издълбано в зидът, бяха наредени сякакви книги, и аз пожелах да видя на какъв език са тия написани: аз твърде добре знаех, че сичката българска книжевност не може да захване пространство по-голямо от един аршин. А какво беше моето зачудване, когато аз намерих тука книги на италиански, на гръцки, на руски, на сръбски и на български език, а освен това — две-три турски ръкописи, библия, която е издадена от Лондонското библейско общество, и няколко черковнославянски минеи и требници.

— Тебе, както се види, е чудно да видиш у една калугерка толкова книги? — попита игуменицата. — Аз мисля, че ни един българин няма толкова книги. . . Аз много обичам да чета, защото с книгите ми е по-весело да говоря, нежели с хората. Нямаме ние още хора! А най-много аз обичам българските книги и българските вестници; тях аз милвам, като да ми са деца. . . Сичките по-добри, а особено българските книги аз държа затворени в сандъкът.

— А знаеш ли ти, че книгата е написана да се чете, а не да се държи затворена в сандъкът?

— Но сичките тия книги, които аз имам, съм аз чела и пречела повече от сто пъти! Сега нямам що да чета и аз разглеждам турската библия: иска ми се да знам вярно ли са я превели ингелизите — каза игуменицата спокойно.

— И така, ти знаеш да четеш и турски?

— Зная и мисля, че зная добре — каза игуменицата, — аз не мога да забравя турският език, когото постоянно или чета, или говоря с турците, у които купувам едно-друго.

— А дека ти си се научила турски? — попитах аз моята приятелница и поиска ми се да узнам историята на нейният живот.

— Турски, гръцки, италиански и български аз се научих още в младостта си, а руски и сръбски тука, в манастирът. Прочетох десетина пъти Венелина и научих се руски; прочетох петистина пъти Доситея и научих се сръбски.

— Ти ме накарваш да се чудя с тебе — казах аз, — аз не мога да се начудя как ти, една жена, която живее в манастирът като затворница, си могла да изучиш толкова много.

— За това би не трябало ти съвсем да се чудиш — каза игуменицата тихо и спокойно, и позасмя се малко, — животът е способен да научи човека сичко, и благатичек е на светът тоя, у когото животът се е устроил така, щото той да може да добие каквото знание и да е. . . Моят живот е бил твърде тежък, аз не съм имала кого да обичам, и ето — аз полюбих книгите и знанието; само в книгите аз намерих утешение за моите скърби и печали, а така също в тях само намирам отговор на моите вопросы.

Дълго време ние говорихме сѐ за такива неща; един питаше, а друга отговаряше.

— Ако ти се иска да знаеш моят живот — каза тя, — ако искаш да знаеш моите горчиви страдания, то земи тая ръкопис, прочети я и тогава мисли за мене, както искаш и щото искаш. Ако желаеш, то можеш да я задържиш у себе си на памет — аз имам копие — и когато мене не бъде на светът, то ти можеш и да я напечаташ.

Моята приятелница преди малко време се пресели във вечното царство и аз реших да издам нейните записки. Тая малка история стои сега пред нази и разказва ни за времената на Махмуда и за страданията, които са изпитали българите в продължението на неговото царствование. Който има уши да чуе, нека слуша!

I

«Моето прошедше и моята младост са били горчиви и страшни, и аз би желала да ги заборава, да ги избриша из умът си и никога да не мисля за това, що е било; но човекът не е властен в това отношение над своето същество — да заборава своето прошедше той не-може, следователно — по-нещастен е и от животните. Тряба да ви кажа, че аз твърде често завиждам на животните и на безумните, които не помнят кой ги е бил вчера и кой ги е обезчестил завчера. И така, искам не искам, а трябва да се обръщам към моят преминал живот, да го разглеждам от всяка една страна, да го обръщам наопаки и налице и да търся в него каквото проявление, което би барем малко усладило моето наранено сърце; но моите страдания остават напразни, защото разсъдокът ми не дава да пътувам по облаците и постоянно ми задава такива едни въпроси: защо и за каква цел се е родил човекът на светът? Кому е той потребен и защо е той потребен? А защо именно човек да е потребен на светът, а не друго някое животно, което да може да живее малко по-добре от човекът? Ако човекът е роден само за мъки, за страдания и за неволи, то, аз мисля, не трябало би и да се ражда! А ако на нашият създател са мили кървавите сиротински сълзи, то неговата благост и доброта губят своето значение. Дека е истината? Кое е правото?

Дебелите архиереи, тлъстите владици, меднообразните калугери, тлъстопъпковните попове, животноподобните патриархи, папи и пастори и мазнолиците дякони проповядват на народът, че неговата награда ще да бъде на небето, и затова той трябва да се надея на бъдещето небесно блаженство, и да им дава повече земни жълтици за спасение на душата си. «Woły, osły i wszystko było (скотове) chwalcie pań!»¹ — говорят полските ксьонзи, а продават Христовото стадо за меден грош; „ὁ ρηδοζὼς εἶναι νόσ τοῦ βοῦ“², говори фанариотинът, а продава и вярата си, и совестта си за лула тютюн и за червени гащи. Както щете, а човек среща противоречия на всяка една крачка. Действие и противодействие — в това се състои сичката история на човеческото. Напред се хвъргат хората затова,

за да се върнат утре или вдругиден назад; а измъкват се назад само затова, за да се съберат със силите си и да прескокнат голямо пространство напред: сяко усилие води след себе си сънливост, а сяка сънливост приготвява енергия. В сяко едно нещо съществуват два елемента: добро и зло, топлина и студ, движение и мъртвило. Така ли е?

Признавам се, че моят ум е слаб, и аз се отказвам да реша тия философски предмети; но в това също време аз не мога да не повторя своят въпрос: а защо българките раждат български деца? Защо им са и за кого са тия деца? Кажете ми: не за това ли е създаден българинът, за да влече през сичкия свой живот тежкия Христов кръст, да се мъчи с кървав пот и с воловско търпение и да работи по осемнайсет часа на денят; а турците и гърците да живеят и да блаженствуват за негова сметка? Той се мъчи, а тия ядат; той гради, а тия палят и греят се; той ги храни и облача, а тия му благодарят с нож, с топор, с огън, с бесилници, с колове, със сатъри, с... но сичките добрини не е възможно да прочетеш... Спасявайте се, българи, скривайте по-далече своите сандъци: турчинът ще дойде при вас гладен и жеден, гол и бос, алчен и свиреп, зъл и немилостив и в името на Аллахът и на неговият пророк ще да разкорми кормите ви и ще да нахрани с червата ви своите б р а т я, които се раждат по седем изведнъж и които държат исо на ходжата, когато той чете молитва на великия шарлатанин! Майки, скрийте в най-темните скривалища своите дъщери: там грозни безчестие, сълзи, нещастия, а най-послед презрение — гнусавият старец ще да ги обича само дотогава, дорде тялото им е твърдо и неповенало; крийте своите мили синове — тия трябва да станат защитници на глупавият коран, телохранители на стамболските свине и камшик на християнството и на самите вази!

Турчинът иска да живее богато, турчинът иска да има сичко, а мързи го да работи, и вие сте обаявани да изцедите своята кръв и да му дадете злато, сребро, харем и олани! Но не на турците само е дадено блаженство; гръцките копилета, които са произведение на Зои и на Омера ефенди, така също, в името на бога и на вярата, блаженствуват! Гръцките владици са най-първите пезевенци в османска-

¹ Волове, магарета и всички говеда, хвалете господ (б. р.).

² Православният е син на бога (б. р.).

та държава; тия са готови да продадат стадото си комуто и да е, само тям да е добре, и ето, открито, без срам и без угризение на совестта си тия извършват своята търговия, а тая търговия е и душевна, и телесна. Развратните наследници на Богослова и на Златоуста правят условия с турските аги и заключават с тях контракти: колко българки да пратят в турските хареми, колко християнски души да отправят в рай, колко българи да затворят в Еди куле, колко тела да хвърлят в Боспорът, колко деца, момиченца и момченца, да хвърлят в обятията на моллите и да ги пожеленят, и така нататък. . . Гъркът говори: «Ние синца сме братия, ние трябва да обичаме един другия, да обичаме даже нашите врагове.» Турчинът говори: «Нам бог и неговият пророк са дали власт да гониме злото, пороците и сичките беззакония.» Но и едните, и другите лъжат, и лъжат безсовестно: проповедите на едните за любовта и гонението на злото и на беззаконията от другите — са само думи, думи и думи. В нашата проклета империя справедливостта е обезчестена повсеместно. Народът сичко работи, а агите, архиепископите, садукееите и сичките помазаници божии разпространяват гнусота и безнравственост; тия тъпчат под краката си сичките добродетели; тия презират Христовата вяра. Синът на сиромашията ги защитава, синът на сиромашията ги храни и облача; а така също синът на сиромашията проповяда уважение към тяхното богатство, към техните почести и даже към техните безчиния! На дълго ли време ще да се продължи сичкото това? Аз не знам, но вечно да се продължи то не може; това е противно на природата, това е противно на волята божия. Аз мисля, че е твърде безсовестно да проповядаме уважение към това, щото е достойно за презиране и за отвращение! Това трябва да се свърши един път, и да се свърши засякога; в самото Свещено писание е казано: «Който твори моите заповеди, той ще да влезе в моята обител! Но из нея ще бъдат изгонени безсрамните, лъжливите и идолослужителите: сичките, които любят неправдата и извършват я.» Но да кажем истината: и самите гърци вече се съзнават, а това е твърде благоразумно, че православието е одавна вече продано на коранът, и затова, който иска да остане християнин и православен, той трябва да изгони фанариотите из своята къща; но признават се така също, че ако да не са българите и сърбите, то тия би трябало да умрат от

глад, и че в Турция не може да се живее без подлост и гнусота! Сичкото това е прискръбна правда, а живо свидетелство — съм аз.

Аз се родих в старата българска столица — Търново. Баща ми беше доста богат човек и имаше хубава къщица в боярската махала. Но да бъде за вас по-понятна историята на моят живот, то аз трябва да ви опиша по-подробно самото местоположение на нашият град, дека аз захванах да живея и дека се захванаха моите мъки и страдания. Въобразете си една твърде голяма разрезана диня, в която наместо семки, търчат големи къщи и минарета, и ще да имате какво-годе понятие за Търново. Но Търново е най-живописно ноще, когато жителите му запалят свещи в къщите си: вие мислите, че пред вази търчи една хилядокатна къща със сто хиляди прозорци. Река Янтра прорязва динята на две половини и образува в нея: на дясната страна, малка равнина, която е обикалена с високи скали или с големи стени, а на тая равнина стоят и до днес развалините на българските царски и патриаршески двореци. . .

Много народни предания и легенди разказват за тоя български град, за неговите развалини и за българските стари и прочути царьове — секи старец и сяка бабичка разказват различно. Ето що ми е разказвала покойна моя баба за построението на Търново. Дивата планинска местност на Търново е била някога си покрита в храсти и тръни и затова градът се нарича Търново. А дядо ми разказваше следущето: При цар Иван гърците разбили българите и поискали да покорят сичкото българско царство. Българската войска оставила царят си в божии ръце и разбягала се; а царят намислил да бяга в Будима града; но когато се намирал на границите на Сърбия, то го срещнал един овчар и рекъл му: «Я чуй ме, царю честити! Срамота е за царьовите да бягат от неприятелите си и да оставят децата си в ръцете на соленият гърк! Бог ще да те накаже за това!» «А какво ще аз да правя? Дека ще аз да се дяна?», казал цар Иван. «Аз ще да ти намеря такова едно местенце — казал овчарят, — което ти можеш и с трън да заградиш, и с малка сила да се удържиш против гърчуланите, и да им покажеш как сече българската сабля. Варди се само от гърцките хитрости, защото гъркът може да прехитри и лесицата. Старците казват: гър-

кът е хитър като дявол, а юнак е като заек. Не слушай и жената си, ако е тя гъркиня, защото, когато дяволът се откаже да служи на гръцкия цар, то той накарва да работят вашите жени, които са родени от гръцко семе. Ако ти да не слушаше жената си, то и до днес щеше да живееш в царството си и да бъдеш щастлив. Гъркините ще да изядат главите ни; тия ще да погубят и царството ни!» Тогава овчарят повел царят назад, завел го на това място, дека е днес Търново, и там цар Иван събрал войска, захванал пак война с гърците, разбил ги и освободил отечеството си.

Нашата къща беше изградена над реката, срещу която на отсрещният бряг растяха цели гори люлек, върби и лещаци, и цъфтяха пурпурни божури и други сякакви цветя съвсем свободно. Аз обичах да седа в нашата градинка, над Янтра, и да се радвам на божият свят; мене сè се искаше да се крия в шумаците, да живея свободно и без грижа, и аз завиждах на пиленцата, които пееха в храстето и които скачаха и цвърчеха по скалите. Защо и човекът няма крила?...

Една вечер седях аз, като сякога, в нашата миризлива градинка и ръбех си огърле. Слънчицето се отърколи вече зади върхът и само още позлатяваше противоположните планини и върховете на дърветата. Пчелиците отидоха вече в кошерите си; щъркелите вече търчеха по покривите на къщите и на джамиите, повдигнали бяха единът си крак под крилото и клепеха с клонът си, като клисари; цели облаци от комари се повдигаха и спущаха над реката и брънчеха като стари попове, кога опяват мъртвец; от реката се повдигаше прохладна мъгла; откъм Стара планина подуха прохладен и миризлив ветрец; а ластавиците цвърчеха и испращаха денят. . . Добро и сладко беше за живеене! Тогава аз мислех, че светът не е нищо друго освен радост и наслаждение! Такова е сяко нещо на светът, с което човек още не се е опознал, както трябва. Това, щото е за болният ум или за неопитният човек с в я т о и ч и с т о, то за здравият разум е съвсем обикновено, а твърде често и гнуснаво: милиони хора вървят по дирята на Буда, на Мохамеда, на Лоила, на Лютера, на Калвина и други; а здравите умове говорят, че сичките тия основатели и преобразователи на различни духовни закони са нищо друго освен шарлатани и лъжливци. Колкото по-далече стои от нас сяко едно кое и да е лице, тол-

кова ние сме по-готови да го уважаваме и почитаме; но щом се опознаеме по-отблизо с него, то откриваме на дрехата му големи дупки. Папата най-малко се уважава в Рим, а патриархът — в Цариград.

Дойде при мене Божана и седна и тя на зелената тревица. Божана беше наша съседка. Чичо Недко, Божанин баща, беше наш чорбаджия; той беше богат и влиятелен; говореше високо и държеше се горделиво с турците; а християните го много обичаха и уважаваха. Той имаше две деца — Божана и още син, на когото името беше Стамен, — и двамината бяха такива хубавци, каквито рядко човек може да наиде. Ние трима обичахме един другия, играехме си заедно, пеехме, скачахме, борехме се и почти секи ден се виждахме по два-три пъти. Ако Божана и Стамен не дойдат у нас, то аз отивах у тях, и чичо Недко гледаше нашите игри с радостно сърце и с усмешка пушеше своя дълги чубук; а понякогаж ни и помагаше в играта, т. е. правеше ни чилик, ушиваше ни топка и градеше ни кошарки — добър човек беше. Стрина Недковица, майката на моите другари, беше такава една жена, която който видеше веднъж, то я помнеше през сичкия си живот — аз никога няма да я заборава. С такава безпределна доброта, с такава ангелска кротост светеше нейното сбръчкано и жълтовато лице, с такава любовна нежност тя милваше и своите, и чуждите деца, щото и най-лошото и разваленото сърце трябаше да се покори на нейната воля — аз никога не съм срещала такъв човек, каквато беше стрина Недковица. Да, аз си припоминавам и разпространявам се тука за тия лица за това, защото тия бяха единствените божи създания, които сякога са били скъпи за мене и които съм аз обичала от сичкото си сърце, ако и да бях още мъничка. Моята рождена майка се пресели на онзи свят още тогава, когато аз бях още твърде малка; баща си аз малко знаех, защото той повече живееше по чуждите крайове, дека се занимаваше със своята търговия; а мащехата си аз нямам с какво да помена — мащехата е мащеха!

Ние с Божана бяхме връстници — на Никулден ни минаха осемте години, — а Стамен имаше дванайсет. Весели и добри бяха тия мои малки приятели — като ластавички-гнидавички бяха. Аз и сега чегато ги видя — подскачат, смеят се, играят си, кикотят се. Скрие се Ста-

мен понякогаж у нас в градината, зади люлякът, зади дивите смокини или зади чемширът, и щом ние с Божана седнем и захванеме да чуруликаме, то той изскокне и извика, колкото се може: «Бах!» Ние подскокнем като таралежи, кога чуят звънец — уплашиме се.

Дълго време седяхме ние с Божана и говорехме си, като дечурлига; за едно, за друго, а не иска ни се да се разделиме.

— Аз трябва да си вървя! — рече Божана. — Тато трябва да си е дошел и чакат ме на вечеря.

— Поседи още малко — казах аз, — аз мисля, че когато си дойде чичо Недко, то щат да те викат. . . Не седи ми се дома. . . Моята мащеха сѐ сѐ сърди на мене и щипе ме.

Божана седна пак.

Беше вече късно: огньовете по градът захванаха да гаснат; сичко се успокои и задряма после дневните мъки и неволи, само в гората още се чуеше понякогаш птичи глас. . . Воздухът захвана да става тежък; небето се покри с гъсти и черни облаци, отнейде си дохождаше до нас свирепият и зловещият глас на сивият сокол; скърцаха българските кола като гладни прасета; там далече нейде си се святкаше молния и час по час се чуеше глуха гръмотевица, и най-после закапа и около нас дъждец.

— Хайде да си идем — каза Божана, — дъжд вали.

Щом ние станахме да си идем, то чухме, че нещо зашавя между люлекът. Ние помислихме, че това е Стамен; земахме и в двете си ръце песък и мислехме да го хвърлим на главата му, но работата била друга! Иззади люлякът изскокнаха няколко турчина, хванаха ни, завезаха ни устата, нарамираха ни и понесоха. . .

II

На другият бряг, в шумакът над развалините на старото българско величие, над гробът на народната слава и чест, над костите на българските бранители и воеватели за народната свобода и щастие, се намираха още трима турци, намираха се още и няколко момиченца и момченца, които бяха хванати преди нас. Везани и натъркаляни по тревата, като овни на салханата, лежеха клетниците и

плачеха горчиво; а един из тия нещастни български деца беше Стамен. Не помня що беше по-нататък с нази, не зная — помня само това, че ние сѐ вървахме през гори и планини, през скали и блата, през камънаци и храсталаци и рядко преминувахме през село или град. А защо турците в онова време правеха това? От кого се тия бояха, когато никой не беше властен да им запрети да крадат и даже явно да отнемат българските деца, да ги турчат и да ги продават в харемите и в селямлъците? Фанариотските владици бяха в онова време първите пезевенци, нашите чорбаджии бяха равнодушни към сичко, щото ги окружаваше, а турското правителство и само помагаше на злодейците да правят своите търговии, защото му трябваха жени за харемите. Нашите турци се криеха за това, за да не нападнат на тях други някои търговци и да не отнемат от тях тяхната стока.

Вървие. Мъртва тишина насякъде, а на сърцето ни тежкота, тъга и жалост; сичките плачат, но плачат полекичка, защото се боят от гърбачът. Що мислеха моите другари в онова време и що беше на сякого из тях на сърцето, аз не зная, зная само това, че аз хиляди пъти на денят припоминавах майка си и свободният свой живот. Пред очите ми излизаше моята бледна и костелива майка, земаше ме на коленете си, друсаше ме и пееше ми:

Па му везала малка люлчица
между две буки в гора зелена,
па са надвела над своето чедо
и му запяла и заплакала:
«Нан-ни ми нан-ни, мое детенце,
от днеска нямаш ниде никого,
нямаш бащица, нямаш майчица!
Духна ще ветрец — залюля ще та,
хлипна ще дъждец — окъпа ще та,
дò ще кошута, подон ще та!

Единствени живи същества, които ние срещаме по пътят, бяха чучулигите, които, уплашени от конското тупкане, изхвърчаха из гъстата пшеница и като се възвдигаха към небето, весело пееха; лениво се повдигаше нагоре доганът от близният храст, тежко махаше с крилете си и упътваше се към гората, дека цвърчеха врабци;

понякогаж някой заек ни пресичаше пътят или някоя ленива костенурка, на която ние неочаквано нападвахме, се запираше, криеше в своята коруба главата си и краката си и нехаеше от конските копита. Живи хора ние малко срещаме. . . .

Помня още, че у Божана и у мене отекоха краката; червените ни калеврици, със зелените корделки, се изпокъсаха от остриите камъни и веднъж, в едно турско село, ние не можехме да станеме от постелята си, а трябаше да се върви още далече и далече. Ношувахме ние повечето пъти в гората, а понякогаж у някой турчин селаченин, на земята, а завивката ни и постилката ни беше или ясното небе и черната земя, или гнила слама. Натъркавахме се един до други и така близо се сгушвахме, чегато се бояхме да не изнесат някого из нас. Когато ношувахме в някое село, то турците ни заклечаха в някоя одаа и затваряха и прозорците, защото се бояха да не бяга някой из нас, и ние бяхме длъжни да се задушваме от горещина и от духота. Господи, ти само знаеше тогава колко сме ние претърпели и що сме претърпели; но и ти беше нас оставил! . . .

«И сотвори бог човека по образу и по подобию своему», говори Библията, а ние видиме, че левът и тигърът стоят много по-високо в своята нравственост от човекът — тигърът удушва кое и да е животно само да се наяде, а човекът — из различни цели и по различни побуждения. Както щете, но аз никога не съм вярвала, никога не ще и да повярвам, че кои и да е добри начала са врождени на човекът и че добросърдечието и благородството са негови изключителни добродетели. Благородството и добротата са само едни мили и сладки думи; а човеколюбието и кротостта имат значение само в «благонравните» книжки, които издава Лондонското библийско общество. Хората мислят съвсем другояче: той е обирач и хайдутин, но в това също време е богат; той отнима чуждото и глоби сиромасите, но той щедро пръска награбеното; той е жесток и кръвожеден, но той е смел, предприемчив и юнак; той има низка и подла душа, но неговото честолюбие е безпределно. Той е изменник, предател, шпионин и голям шарлатанин, но в това също време той е добър човек — знае как да излезе из ямата и да остане чист и с добро име. Той никога не говори истина, но той е остроумен и

жив човек. Такъв е светът и такива са неговите философии.

Утринта рано влезе един из турците в нашата одаица и извика:

— Хайде, ставайте и да вървиме!

Ние захванахме да ставаме, а бедните ни крака се не вдигат от мястото си, чегато камъни висят на тях, и ние паднахме на сламата.

— Ставайте по-скоро или ще да опитате сладък ли е гърбачът! — извика турчинът страшно и удари ме по плещите.

Аз скокнах. Хората се боят и конете си да прекрат, а нас? . . . За нас не бяха заплатили пари.

Излязохме от селото и повлякохме се през някакво си блато, което беше обрасло с дървета. Големите букови дървета и трепетлики, между които се ние провирахме, излязяха из водата като округли, прави и гладки колони, а техните многолиствени върхове се разгръщаха над главите ни като покриви. Между тия дървета растеше диво грозде, зеленка, шипки и глогини, които късаха дрехите, дращеа краката ни, ръцете ни и даже лицето ни. На едно сирото момиченце една глогина извади око-то; а турците, наместо да го пожалеят, наместо да му помогнат, отрязаха му главата и хвърлиха го в блатото. Косата ми настръхва, като помисля за онова сирото дете! И то е имало майка и баща! И него са хора родили! А защо са го родили? Не е доста да родиш човек на светът, а и да го отгледаш и да го вардиш от зло и неволи. Даже и животните вардят своите деца; а ние само плачем и надеяме се, че щат да ги отбранят русите и гръцките владци! «Мъжо, турците откраднаха наша Милка и заведоха я в Осман бейовата къща», говори някоя жена на мъжът си. «Аз ще ида при пашата и при владиката и ще да им се оплача», говори мъжът и отива. Но минава се месец или два, а Милка си живее в турският харем и твърде скоро забравя за своите добри родители, които са умели да я родят, а не умеят да я бранят. Аз мисля, че мечката е по-детолюбива от нази в това отношение. А защо да браним своите деца, когато турците твърде лесно могат да се разсърдят на нас и да запалят къщата ни или да откраднат и воловете ни? По-добре е да пожертвуваме своите деца и да спасиме имането си, а то и без хляб можеш да останеш.

Божана вече не можа да претърпи големите си страдания, седна и заплака.

— Краката ме болят. . . не мога вече да вървя — ка-
за тя.

Един турчин, без да слеза от конят си, я хвана за ръцете, повдигна я и тури я зади себе си на телкията. Името на тоя турчин беше Ахмед; той и сега като жив стои пред мене. Тоя турчин, както ми се чинеше тогава, по приличаше на човек и даже лицето му беше не твърде грозно, можа да кажа даже, че то беше хубаво. Той беше към нас по-снизходителен и по-добър, а Божана, както ми се чинеше тогава, той даже обичаше: купуваше ѝ едно-друго из селските дюкени, покрай които ние преминувахме, даваше ѝ да пояде повече и сѐ я питаше здрава ли е и уморна ли е. Тоя турчин носеше арнаутска риза, червен чепкен, обшит със злато; на главата си имаше голям червен фес, който беше превезан с черна кърпа; а в поясът си имаше втъкнати два позлатени пицова и дълъг видински ятаган. . . Ахмед имаше бяло лице, коса руса, очи сини и ние, като децата, които са готови да обикнат един хубав човек, нежели някой безобразен изрод, очаквахме от Ахмеда още добро сърце и топла душа, но работата е била съвсем друга: Ахмед беше, както узнахме ние после, такъв един нравствени изрод, какъвто и светът не е създавал. Да, природата е дотолкова чудна, щото човек не знае що и да мисли; тя дава човеку прекрасна кора, хубава кожа, а черно, низко и подло сърце; тя украшава човека с хубава главица, а осакатява умът му и сърцето му; а пък другиму дава грозно лице и жълта кожа, а благородна, топла и милостива душа, меко сърце и истински човечески добродетели. Твърде често Ахмед дохождаше при Божана, попляскваше я по лицето и говореше: «Он бин едер.»¹ Ние най-напред не знаехме що това означава, но после се усетихме, че хубавият турчин обича Божана за това, защото тя ще да му напълни кесията с десет хиляди гроша.

Аз бях по-ячка от Божана, но скоро и моите сили ме оставиха и аз паднах на земята; но мене везаха с едно въже и повлякоха ме след себе си като стар цървул.

III

Да, горчива и безнадеждна беше нашата съдба, но тя за тази не беше ново нещо, ние я вече познавахме из песните, които пееха нашите бащи и майки, които пеехме и ние сами, заедно с големите девойки и поевки, когато седнехме лете под върбето до реката, а зиме, през коледни пости, в някоя сиромашка къща да седенкваме. Аз мисля, че няма в България ни едно такова дете, което да не е слушало от баща си, от баба си, от майка си или от дядо си за кърджалийските времена, за делибашките злодейства и за арнаутските ордин; знаехме и ние сичките тия страшни истории, но не бяхме още изпитали на дело сичкият техен ужас. Когато крачехме по нашата българска, окървавена от злодейства земя, и отивахме за продан в Цариград, то аз, ако и малка да бях, си припоминах следующата стара песен, която не един път бях певала на седенките, и косата ми настръхваше на главата. Ето тая песен:

Потемнело е слънцето,
повенала е гората,
онемели са пилците,
попукала са земята
от българските гласове,
от султанските ножове,
от везирските к о л о в е.
През гора роби вървяха.
еничери ги караха,
тежки синджири звекаха.
Робето тихо плачеха,
като плачеха — думаха:
«Няма ли нейде някого
мил братец или побратим,
да ни от турци отбрани?» —
Жените жално плачеха,
като плачеха — думаха:
«О, леле, варе до бога,
ох, тежко, боже, ох, жално
за наши дребни дечица!
Кой ще ни деца нахрани?
Кой ще ни рожба окъпе?» —
А девойките плачеха,

¹ Цената ѝ е 10000 (б. р.).

като плачеха — думаша:

«Ох, тежко, боже, ох, желно
за наши стари майчици,
за наши с и в и бащици.

Кой ще им ризи опере?

Кой ще им вода донесе?» —

А момци тихо плачеха,
като плачеха — думаша:

«Ох, тежко, боже, ох, желно
за наши братя мънички,
за наши сестри глупави! —

Кой ще ги на ум научи?

Кой ще ги варди от злото?»

Припоминавах си още как белобрадите наши старци българи се облягваха на тоягата си и със сълзи на очите и с тъга на сърцето казваха: «Българите не са хора, тия нямат право да живеят и да се радват на божият свят. Българинът не живее за себе си, а за господарят си; той е вол, който е роден само да храни другото. Неговата жена, децата му, той сам, неговият труд, неговият живот и сичко, щото е скъпо за всеки един човек, принадлежи не нему, а на турчинът». . . И наистина, българинът оставя децата си и жената си, отива по чуждите земи, за да спечели някоя пара и да нахрани както семейството си, така и господарите си, но. . . Живее той година в Анадол, живее две в Румъния, в Алжир, в Сърбия и радостен се връща дома си. И ето, кракът му стъпя вече в България; ето че се види вече неговото село — след един час, и той ще да се запре пред вратата на своята къщица; още един час, и майка му, сестра му, брат му ще да се хвърлят на шията му. А каква радост ще да бъде за тях, когато го видят така ненадано и немислено — тия мислят, че той ще да се върне чак след една година! На малката си сестрица, Пенка, той носи нова роклица; а на по-старата той е купил червена чоха за контохче и тая чоха не е простата, а е чиста липисканска чоха; освен това той ѝ е купил още нови чехли и стамболска кърпа. . . Когато се тя премени в тия нови дрехи, то не ще да я е срам вече да бъде жена на Петка, защото не е вече просякиня. Така също и старата и побелялата негова майка не е забравена; тя отсега ще да хвърли вече кукурузеното и просеното брашно и ще

яде само пшеничен хляб, есенно сирене и сланина. . . Къщата му е стара; но той ще да я развали и ще да направи нова. Кой ще сега да му възпрепятствува да бъде богат и да живее добре, когато дисагите му са пълни с бешлици? Но почакайте малко! Пред вратата на неговата къщица лежи кървавото тяло на майка му, а сестрите му. . . Кой знае дека е Пенка, на която той носи рокленце! Българине-е-е-е!

Ако одавна вече и да са преминали ония страшни и кървави времена, времената на кърджалиите, делибашите и еничерите, времената, в които живееше султан Селим III, когото французите наричат велики, султан Мустафа, когото турците наричат келеш, и султан Махмуд, който уби своето господарство с великите преобразования, но на България, на моето мило отечество, и днес не е по-леко и по-добро, и днес аз твърде често видя около себе си зверства, убийства, варварства и сякакви гнусотии, и днес турчинът може да отнеме от българинът не само това, щото е той спечелил с кървав пот и с тежки трудове, но и страстно любимата му жена и децата му. . . Но да оставиме това.

И така, зле-добре, а ние дойдохме до Едрене. В тоя град ние проживяхме няколко деня затворени; но барем си починахме малко. Сиротите ни крака бяха покрити с мехури и изпопукали се бяха от калта и от тревата. Трябаше да си починем. Да ви кажа право, аз един ден дадох на една из нашите другарки робинки обедът си за едно парченце лой, за да си намажа с него краката.

След три деня ние оставихме Едрене и упътихме се към Цариград. Тоя проклети път ни се показва още по-страшен и по-тежък: изпърво, от Търново и до Едрене, ние преминувахме през гори и планини и често се криехме под сенчица; а между Едрене и Цариград главите ни се пукаха от горещина; а, второ, турците захванаха да ни карат по-скоро, чегато с парите, които щяха да земат за нас, тия мислеха да закопаят бащите си.

— Господи, и да си починеме ни не дават! — говорехме ние и плачехме.

— Потърпете още малко — утешаваше нас Ахмед, — скоро ще да дойдем в Цариград и тогава вече ще да си починете.

— А какво щеме да правиме ние в Цариград? Що мислите да правите из нас в Цариград? — питахме ние.

— Не зная! — говореше Ахмед, а после философически притуряше: — Съдбата на човека е твърде темно нещо. Кой знае какво ще да бъде из нас след няколко години! Твърде лесно може да бъде, щото Божана да стане първа султаница, а Стамен пръв паша в османската държава. Аз познавам в Цариград един паша, който преди петнайсет години беше кьочек в Ялдъз хан, в Цариград. . . Божието providение никой не може да разбере. Ако Аллахът поиска да извади някого из калта, то той не пита нас трябва ли да го извади или не; а ако поиска да го стъпче, то нищо не може да му помогне. Тоя свят прилича на една стълба, по която един се възкачва, а други слазя! Ялдъзханският ерменец-кьочек стана паша; а знаменитият Исмаил паша проси милостиня по цариградските улици. . . Ако и вие желаете да бъдете големи човечи, то гледайте да сте хубавички и да се покорявате на господарите си.

— Нас искат да продадат някому — каза Стамен, а из очите му потекоха едри сълзи.

— Който из вас поиска да стане турчин и да се откаже от Христа, то нему ще бъде добре; а който поиска да си остане гяурин, той ще много да пати — каза Ахмед.

— А що правят сега мама и тато? — каза Божана. — Тия сиромасите сега плачат за нас! — И мъничката моя другарка и сестрица заплака, заплакахме и ние сички.

— Не плачете, деца, а покорете се на божията воля — каза Ахмед. — Ако бог желае да бъдете големи човечи, то ще да бъдете, а ако ви е писано в книгата да погинете, то ще да погинете.

Разбира се, че Ахмед подражаваше на папагалите и говореше това, щото говори секи турчин, без да съзнава що той говори. Но крив ли е той в това отношение? — Разбира се, че не е. Аз съм забележила, че най-безнравствените хора най-често говорят за божие providение, най-големите шарлатани ходят сяка неделя в черкова, палят най-големи свещи на св. Никола и кръстят се с най-големи кръстове, най-големите злодейци, убийци и кръволизци ходят по няколко пъти в Ерусалим или в Мека на поклонение. Чистите и праведните души живеят чисто и праведно, защото тия няма защо и за какво да лицемерят и да лъжат бога и хо-

рата. Кой не знае, че калугерите и калугерките стоят цял ден в черковата и молят се богу; а в манастирите царствуват най-големият разврат и най-безнравствените гнусотии. Но у турците тия работи са съвсем другояче. Колкото един турчин е по-честен и по-религиозен, толкова повече е той по-лошав, по-безнравствен и по-злочинец. Честността у турците се не мери с оная мяра, с която се тя мери у християните. «Победителите на неверните ще приемат от бога голяма заплата, а слабите ще да се мъчат», говори първият турски шарлатанин Мохамед. Следователно Ахмед правеше това, щото му повеляваше коранът и великият пророк; той мислеше, че прави добро, чрез което ще да си спаси душата, и желаше да ни изтурчи; с една дума, той правеше това, щото би направил секи турчин, ако би се намирал на неговото място. Ако е простено на езуитинът да прощава човеческите грехове за пари; ако се позволява на ерусалимският патриарх да оголява хаджиите и да им измива прегрешенията с йорданска водица, то и Ахмеду е простено да продава българите на пазарят.

IV

Пристигнахме ние в град Кръкклисе, на български — Лозинград. Тоя град е наречен от турците Кръкклисе, защото в него са били някога си четиресет черкови, из които днес са останали не повече от четири; а другите триесет и шест из ден на ден се събарят и обрасват с трева, с бурен, с лобода и с цъфтитрън. В тоя градец се бяха събрали, пред една черкова на поляната, много българи и българки, играеха хоро и весело пееха. Сичкият град се веселеше, чегато срещаше Великден или Коледа. Измити, изчистени и обръснати, със засучени мустачета, стояха момците в новите свои премени; червенолиците невести и чернооките девойки, с цвете на главата и с веселост на лицето, чуруликаха между себе си като пиленца. . . А ние? . . . Щом видяха нашият керван, то сичките тия български весели китки изчезнаха, чегато в земята потънаха тия весели люде, и поляната изведнъж опустя; само две болезнени жени, които предяха със своите хурки под сянката на една кичеста върба,

останаха на своите места: тия, както се видеше, нямаше що да изгубят. . . Освен тях пред черковата стоеше един старец и грозеше с тоягата си на една жълта и прегаснала жена, която с детето си на гърдите преминуваше тихо покрай него. Тая жена беше нерешена, нечиста и окъсана; простото бяло сукно, в което беше тя облечена, и дрипелите, с които беше повито нейното детенце, бяха до такава степен нечисти и кални, чегато и майката, и чедото бяха намазани със сажди. Тая сирота жена даже не пожела да се позасмее на старецът; по лицето ѝ се видеше, че ней съвсем не са ни страшни, ни смешни угрозите на тоя старец — тя тихо вървеше, замислено крачеше със своите боси крака по калта, люшкеше детето си и говореше му:

Нани ми, нани, мой синко,
защо та господ не земе! . . .

Ох, твърде паметен ми е тоя град Лозинград, ако и да желая да го заборава и никога да се не сетя за него: с тоя град е съединено припоминанието ми за страданията на един такъв човек, който е и до днес скъп за мене. Ето що се случи в тоя град. Оставихме се (кондисахме) ние в един цинцарски хан, който беше дотолкова кален, стар и смрадлив, щото и свинете би се побояли да пренощуват в него. В тоя хан нямаше ни една одая, освен една бакалница, в която се намираше едно каче с катран, две ивици бял лук, една ивица червени чушки и повече нищо. Ние бяхме длъжни да ношуваме заедно с конете на гюбрето. Разбира се, че бяхме твърде уморени и затова гледахме само да легнеме по-скоро дека да е и на щото да е — заборавахме даже и да повечеряме. Нощеска се събудих, а пред мене стои Стамен. Гледам. Стамен беше запалил парче борина и освещаваше с нея нещастните си другари и своите неприятели; после се обърна към сестра си Божана, постоя, постоя над нея, въздъхна няколко пъти и заплака. После няколко минути той се наведе, целуна драгата си сестрица, угаси борината, приближи се до мене и целуна ме по бузата; но целуна ме твърде острожно — той се боеше да ме не разбуди. Пак настана мъртва тишина, пак сичко спеше и нищо повече се не слушаше освен хъркане и пшкане. Скоро и аз за-

спях, но не на дълго време. Изведнъж се повдигнаха шумотевици, викове, псувни и проклетия и ние се изплашихме и скокнахме на крака.

— Побягнал е гяуринът, побягнало е кучето, побягнал е проклетникът! — викаше старият турчин-азиатец, който вървеше преди нас и показваше ни пътят. Тряба да забележа, че тоя турчин беше грапав и сляп с едното око, а нашите българи казват, че «когото е бележил господ, от него бягайте по-далеч».

— Бегал е пезевенският син, бегало е чедото на пъкълът, бегал е Христовият пес! — викаше другият турчин, т. е. тоя, който ни хвана в Търново. Да ви опишам лицето на тоя турски звяр е напразно, защото секи знае каква е физиономията на турските капасъзи.

Но най-много се сърдеше и беснееше нашият хубавец Ахмед. Тоя, с човечески образ, звяр не можеше да дъха от яд; той не намираше думи, с които да може по-силно да изрази своята ненавист към гяурите и своята злоба към християнският бог; с една дума, той търсеше в главата си най-гнуснавите и най-ядовитите думи, за да изпсува сичкото християнство въобще; но не беше в състояние да проговори нищо повече, освен: «Вярата ви, законът ви, кръстът ви и. . . да. . .!» Ако някой да погледаше в онова време на тоя турски пес, ако би разгледал с внимание неговото лице и изражението на това лице, той би никак не можал да познае Ахмеда, той би затреперал от отровата на това изражение, той би отскокнал настрана от тоя човек, както отскачае от ядовитите зъми или от бесните кучета.

Пуснаха потеря. . . Ние с Божана останахме сами, без защита, без. . . Ох, ние плачехме за Стамена; но в това също време желяхмем да го не хванат, молахмем бога да му помогне и да го спаси! А бяхме още твърде мънички! Страданията скоро научват и малките деца да бъдат умни и понятливи. Когато се отваряха вратата и някой влизаше в одаята, то сърцето ни подскачаше в гърдите и примираше; нам сѐ се чинеше, че водят Стамена полумъртъв и полужив, изранен и избиеен. . . Но турците търсеха напразно, ако и да им помагаше в сичко турското население и местната власт. Така преминаха пет деня и нашите господари се върнаха назад освен Ахмеда.

Но на петият ден се върна от своята проклета потеря

и Ахмед, и върна се... със Стамена. Стамен беше везан с дебели въжа: везани му бяха и краката, и ръцете; а заедно с него доведоха още троица: едно момче и две возрастни момичета из Кръкклисе, които скривали у себе си Стамена.

Секи вече знае, че турските закони и турските правдини не са нищо друго освен някакви си воловски мъдрости. Ние в онова време бяхме пред очите на турската власт роби, а защо и за какво бяхме роби, това властта не щеше и да знае. Разбира се, че ние не бяхме продадени от родителите си; както се продават черкезките, не бяхме така също и военни пленници, защото не бяхме повдигали никакви бунтове; но нашите господари гледаха на нас като на овце или като на кокошки. А защо заробиха и тия сиромаси деца, които бяха дали убежище на своя брат християнин? — В Турция и до днес съществува такъв един кадийски закон: «Който скрие у себе си от правосъдието такъв един човек, за когото се мисли, че е убиец, то той ако и да се счита за престъпник, но не счита се за убиец; а ако някой скрие в своята къща такъв един човек, който е политически престъпник, той е крив в господарствена измяна.» И така, тия бедни и невинни деца бяха наказани за политическо престъпление и турският закон се отказваше да ги защити, както той се беше отказал да защити и нас. Ако да земе човек да разглежда турската помия, то той трябва да каже, че онзи е турколюбец, който не каже: «Турчинът е по-безчовечен и от бясното куче.»

V

Не стигаха ни душевните страдания, а трябаше да търпиме и телесни наказания! Когато нашите тирани доведоха Стамена в обора, то Ахмед извика като побеснял към своите другари:

— Хвалага пригответе по-скоро, хвалага! Ние трябва страшно да накажеме това куче, за да разберат и другите гяури, че с турчин шега не бива! Хвалага гответе!

Другите турци земаха една суровица, везаха за нея и двата края на едно въже, вовряха краката на Стамена между суровицата и въжето и завъртяха въжето така,

както везват чувалите, за да не падат от колата; с една дума, направиха хвалага. Стамен легна и хладнокръвно очакваше това варварско наказание; по лицето му се видеше, че той се е приготвил за сичко; подобно виражение имат само ония люде, които очакват своята смърт и които са убеждени, че за тях няма вече никаква милост, никакво съжаление. Един из турците седна Стамену на гърдите, двоица земаха в ръцете си крайовете на суровицата и повдигнаха я на рамената си така, щото само главата и горнята част на Стаменовото тяло беше на земята. Тогава двоица захванаха да бият българското момче по петите и да пъшкат: «Ха-ха!» От секи удар на тоягите най-напред отхвърчаха настрана парченца от покъсаните му вече от ходене чорапи, после протече кръв, а най-после захванаха да отхвърчат и парченца кожа и месо. А сички ние бяхме длъжни да стоиме, да гледаме що става около нас и да се научиме от това на ум и разум! Божана не можа да гледа на братовите си мъки и твърде скоро падна на земята като със сърп покосена; аз затворих очите си и не гледах; а Стамен не само че не викаше и не плачеше, но нито охна, нито проговори нещо — чуден момък беше! Аз и до днес, после толкова години, не мога да припомня без ужас и без отвращение тоя нещастен ден; щом помисля за него, то на сърцето ми става тежко, сичкото ми тяло трепери като от треска, главата ми гори и мозъкът ми е готов да изскочи из нея. Да кажа накратко, тоя ден е за мене такава едва сила, която ме накарва да ненавиждам сичко, що е турско, и сичко, щото не е християнско. Такива неща никога се не забравят и сякога накарват човека да гледа да отмъсти на злодейците. Аз съм жена и не мога да направя това, щото би трябало да бъде направено; но аз се надеям, че моите братия ще да отмъстят и за мене, и затова им казвам: «Нека бог да укрепи вашата десница! Нека бъде благословена оная ръка, която забие острият си нож в онова турско тяло, което е убило хиляди невинни хорица.» Такова е моето завещание, което аз оставям на моите братия после смъртта си. Така също аз проклинам и ония българи, които се дружат с турците; а моето проклетие ще да бъде услышано и изпълнено, защото аз съм твърде много страдала.

В тоя град Лозинград се случи и друго едно злодейство, което съм аз длъжна да ви опиша барем накратко. Нашият ханджия цинцарин имаше едно момиченце на де-

сетина години, което нашите турци бяха намислили да откраднат и да го поробят, както поробиха и нази. Когато ние захванахме да се приготвяваме пак за път — а това се случи след пет деня после наказанието Стаменово, — то турците влезли в дюгянът, дека спеше момиченцето с майка си, завезали му устата да не вика и изведоха го при нас. Цинцаринът чистеше конете, поеше ги и даваше им зоб и затова не видял що става с дъщеря му; но майката на това сирото детенце се събудила и като видяла, че няма Еленка, то изскокна из дюгянът, дойде при нази, хвана детето си през кръстът и искаше да го отнеме от поганските ръце. Захвана се борба. Майката теглеше чедото си на една страна, а турците го теглеха на друга, и когато турците видяха, че тия имат работа с една яка и родолюбива майка, която ги хапеше по ръцете, то Ахмед извади ножа си, пресече момиченцето на две половини и извика:

— Едното парче нам, а другото тебе.

Разярената и полуубитата майка се спусна към турският звяр, хвана го с едната ръка за еката, а с другата за устата, и откъсна му с ноктите си едно парче от долната устна. Ахмед извика за помощ и един от неговите другари пресече на клетата жена и двете ръце, за да избави от нея своят брат кръволюбец. Но и това беше малко на турските зверове и тия разпраха корема на сиротата жена, извадиха из утробата ѝ и други нов плод и разязаха го на парченца. . . Това злодейство направи Ахмед, за да отмъсти на майката, която му откъсна устата, за да отмъсти за детето си. Ахмед режеше още нерожденото на свят детенце с голяма лютина и викаше като луд:

— Не само гуярите, но и семето им трябва да се изчисти от светът, защото това семе е противно на Аллахът и на неговият пророк. Който не очисти барем девет гяурина с ножът си, той няма да влезе в рай. Ах, проклетата жена, устната ми откъсна! . . . Не зная как ще аз да ида без устна при жената си и как ще изляза пред светлите очи на Хасан паша! Ох, ох, устната ми!

После това безчовечно престъпление и кърваво злодейство ние пак захванахме да крачим към Цариград. Краката на Стамена бяха малко заживели, а Божана се беше малко пооправила, защото, после наказанието на брата ѝ, тя заболя от тежката болест. Вървие. Весело пееха пиленцата; весело пееха орачите, копачите и коса-

чите, които ние настигахме по пътят; ливадите зеленееха като зелено копринено кадифе; пшеницата се жълтееше като чисто злато; сяко животинче си чуруликаше, пееше и крякаше съвсем безгрижно; а ние, бледни, мършави, с опухнали и червени очи и със загоряло от слънцето лице, вървие сѐ напред и напред с плач, с хълцане, със стенания, с убита душа, със съдрани обуща и с помъртвяло сърце. Но нашите детински страдания бяха не дотолкова големи, ако само ние ги сравним с ония страдания и неволи, които търпяха възрастните девойки. Възрастните девойки бяха длъжни да претърпят най-големите наказания и най-гнуснавите скотски безчестия. Турците се обхождаха с тях не по-добре, отколкото човек се обхожда с добитъкът. Напразни бяха сълзите на мъжете, риданията на жените и уплашените викове на децата; тираните удовлетворяваха своите скотски страсти на кръстопътят, пред нашите очи; а после пак караха своите обезчестени жертви с помощта на гърбачите. . . Освен това тия тиранци се подсмиваха и играеха си с нещастните жертви.

— Сахатлеролсун¹ — казваше азиатският турчин Ахмеду.

— Аларазолсун² — отговаряше Ахмед.

— Моята е по-хубава от твоята — казваше азиатският варвар.

— Моята е по-дебеличка от твоята — говореше Ахмед.

Аз тогава не можех да разбера сичката гнусота, която произхождаше от действията на тия скотове; но днес разбирам доколко громадни са били страданията на моите телесно развиени другарки и радвам се, че не съм била възрастна.

VI

Цариград беше за мене нещо велико, нещо извънредно, нещо тайнствено. Аз бях слушала от старците, от попът, който дохождаше у нас да свети вода и който учеше децата да четат алфа, вита, гама, делта, и от един калугер, който събираше пари за света Синая, че тоя царски град е столица на сичко, щото е прекрасно,

¹ Наздраве (б. р.).

² С божия воля (б. р.).

велико и добро. В тоя град са живели някога си цар Константин, който и вярата си промени, за да бъде цар и да ошастливи гръцкият народ, и Иван Златоуст, който усили калугерската власт и подчини императорът на черковата, и Велисария, който изпита най-голямата неблагодарност на ромео-гърците, и Юстиниан, който издаде знаменитите кодекси. . . А сега? Това ли е оная съща земя или онзи същи град, в когото някога си процъфтяваха изкуствата, розкошествата, деспотизмът, варварствата, черковните великолепии тържества, немилосърдието, безнравствеността, гнилостта и пр.? Това ли е Юстиниановият град, в който покривите на черковите и на императорските дворци бяха покрити с няколко милиона златни сиротински сълзи! . . . Днес насякъде лежат само едни развалини от прошедшето величие и наместо старият, пълен с живот и интриги град — видиш само мъртвило, над което се извършва кучешки пир. . . Остава още една надежда, а тая надежда е да се даде на старият град нов живот и да се възкръснати от мъртвите. Но дека е тоя великан, който би бил в състояние да извърши това велико дело? Дека щат да се намерят толкова големи сили? — Тия сили са у славяните. Само един жив и млад народ ще бъде в състояние да забие на босфорските брегове своето знаме и да посее по цариградските ниви сичко, щото е добро, ново и животворящо. От гърците и от турците ние не можеме да очакваме това, щото могат да дадат на Цариград славянските племена. Гърците и Гърция са стари, като стара върба; а техните лошабини дотолкова са се вкоренили в тяхното сърце, щото изцеление е невъзможно. За гнилото трябва смърт, а за младото — живот. Гърците и турците и сами вече видят това и затуй се стараят да убият славянското движение и да задушат българите; тия твърде добре разбират, че славянската победа е наполовина достигната, щом техният неприятел се земе за умственото оръжие. Турците, гърците и евреите, па и сичките други народности, които не умеят да се вдигат напред секи ден и сяка минута, най-послед ще да паднат или ще да станат чафуту: други път за тях няма. Гърците и днес вече са получафуту.

С нетърпение ние гледахме да дойдем по-скоро в Цариград, защото мислехме, че в тоя град ще да се свършат нашите страдания и неволи, и затова, щом видяхме някой

град или някое село, то питахме Георги, когото уловиха в Лозинград и който знаеше добре пътя:

— Далече ли е още Цариград? Не Цариград ли се види? Не Цариград ли се белее?

— Не е! До Цариград е още далече — говореше Георги. Но после захвана да казва: — До Цариград е вече близо. . .

— Дойдохме, дойдохме вече! — извикаха една заран мнозина из нас.

— Господи, ето и Цариград се види! — извикаха робовите, чегато ги пущаха на свобода.

Цариград прилича на един голям пазар или, по-добре да кажа, на един човечески мравунек. Ако тоя град да се не украшаваше от многочислените минарета, от големите ханове и от кораблите, то щяха да останат няколко стотини хиляди стари и пълни с дървеници къщи, кални и смрадливи улици, страшна и гладна сиромашия и петстотин хиляди ахчийски кучета. Такъв беше Цариград, когато ние влязохме в него.

Ние дойдохме до Цариград утринта рано; но нашите господари, по някакви си неизвестни нам причини, не пожелаха да влязат в градът през денят и очакваха да притемнее.

Притемня. Заблестяха на ясното небе божиите звездици, изгрея месенчиката, подуха вечерният ветрец и ние влязохме в султанският престолни град. Някакви си турски еничери ни посрещнаха пред Едрене-капия, поговориха-поговориха с нашите господари и поведоха ни. От Едрене-капия и до Топханата, дека се намира пазарът за робове, е твърде далече и ние трябаше да вървим цяла нощ по цариградските темни улици, да се спрепинаме и да падаме, и да проклинаме и майчиното си мляко. Никога не ща да забравя аз и тая проклета нощ. В една темна и крива улица на нас нападна цяло стадо кучета, които насмалко щяха да ни покъсат на парчета. Едно куче ме захапа за кракът и тая ядовита турска рана не можа да заживее цели два месеца. Да ви разказвам за сичките мъки, които сме ние претърпели през тая нощ, аз не желая, ще ви кажа само, че адските мъки и митарствата никога не могат да бъдат дотолкова страшни и ужасни, защото в ада турците нямат такава власт, каквато тия имат на земята.

Доведоха ни в един стар хан, в който обикновено се продаваха арапи и арапкини, и разместиха ни в няколко одаи. Най-първите посетители, които влязоха при нас, бяха няколко стари гъркини и ерменлийки, т. е. старите пезевенки и търговки с живо месо, които имат право да влазят и да излазят в всяка турска къща. Тия стари гаргини изгледаха твърде спокойно, казаха на нашите господари по няколко думи и отидоха си.

— Тия бабички са едни из цариградските пезевенки, които едно време, в своята младост, са били гевендии и развратници при еничерите и при делибашите — рече Георги.

— А какво тия търсят тука? — попита Стамен.

— Дошли са да ни видят; дошли са да видят чиниме ли пари; а сега отидоха да търсят покупатели. . .

— И нас щат да продадат! — каза Стамен. . .

— Разбира се, че щат да ни продадат. Защо са ни довели дотука, ако не за продан? За черни очи не са ни заробили.

— Боже, какво ние ще да правиме?

— Ще търпиме и нищо повече — каза Георги; а из очите му покапаха едри сълзи. — Но мене не ме е грижа за мене, а за сестрите ми. Нека господ да им помага!

Една из Георгиевите сестри, на която името беше Бела, погледа брат си със своите черни и кървави от сълзи очи, поклати главата си и рече:

— Не, брате, не желай ми здраве и добро, защото само една смърт ще да ме успокои. Защо ми е вече божията помощ, когато аз съм така низко обезчестена, убита и окаляна? Божията помощ ми беше потребна преди двайсет деня, а не днес; днес ми трябва смърт и нищо повече.

Георги се мъчеше да успокои своята мила сестра; но тя го гледаше като подивяла и хладнокръвно слушаше неговите думи.

— Не утешавай ме, брате, защото моето сърце отдавна вече не тупка в гърдите ми; а душата ми е отдавна оставила тялото. Аз не съм вече човек, когато е възможно да утешиш.

Една заран, когато ние станяхме от сън, то намерихме Бела обесена на прозорецът. Сирота мъченица! А ние, християните, уважаваме само калугерите и калугерките и мислиме, че само тия са светии!

VII

Живееме ние в ханът и очакваме своята съдба. Много турци и турски големци дохождаха да ни видят и да ни пазарят, много белобради молли, млади офицери и еничерски аги дохождаха при нас и разгледваха ни от главата до краката, чегато ние бяхме не хора, а коне или крави. Тряба да ви кажа, че нашите душепродавци бяха изкусни хора и избрали бяха твърде хубав и гиздав товар, следователно — и покупатели се намериха твърде скоро. Не мина се нито една неделя, а из седемнайсет живи хора останаха само петима — другите бяха разпродани. Очаквахме и ние своите господари и приготвявахме се да бъдем чужда собственост.

Да ви разкажа как се продават робите. Ние сички, и мъжки, и женски, седяхме обикновено голи-голненички на един скъп зелен килим, който беше постлан на земята; а на нас беше метнато само едно тънко копринено платно, чрез което се видеше сичкото ни тяло. Освен това нам беше повелено, щото мъжките да седят облежнати на една ръка, а краката им да бъдат проснати; а женските да подвият единът си крак под себе си, а другият — да повдигнат така, щото едното им коляно да може да се обигърне с ръцете; с една дума, жените трябаше да седят така, както седят туркините, когато искат да се харесат на мъжете си. Това физическо положение ни даваше повече цена пред очите на турците и разпалваше техните страсти към нашите телесни форми. Утринта нас водеха в банята, измиваха ни, решеха ни, заплитаха ни косите на пленички, набеляваха ни и начервяваха ни, мажеха ни телата с различни масла и пръскаха ни с трендафилова вода; а после ни водеха дома, покриваха ни с бялото платно и повеляваха ни да седнем на килимът и да чакаме. Освен това ние трябаше да гледаме на покупателите весело, да им се насмееваме и да се кършиме пред тях, в противен случай ние бяхме длъжни да претърпяваме най-тежките мъки — нам не даваха да спиме. Разбира се, че турците, със своите празни свински глави, не би могли да измислят подобно наказание, ако да им не помагаше в това отношение старата гъркиня пезевенка Зоя.

— Вие трябва да ги не биете, защото кожата им се раз-

валя; а ако им не дадете да спят, то тия добиват повече привлекателност — казваше Зоя.

— То е така — се съгласяваше азиатският турчин.

— Ти Зоо, трябва да ни помогнеш да ги продадем по-скъпо; а ние ще да ти дадем две рубии — казваше Ахмед, и Зоя за двайсет гроша беше готова да продаде 27 християнски души.

Когато в нашата одая влязаше някой покупател, то Зоя свалеше от гърбовете ни тънкото платно и ние оставахме пред правверните турци, които мислят, че е грехота за една жена да открие даже лицето си пред мъжки очи — голи-голенички. Покупателят пушеше своя вечен чубук, разгледваше ни като котурак, кога разглежда врабчетата, подсмърчаше, кашляше, ходеше назад-напред, чегато размисляваше за всемогъществото на Мохамеда или за дълбокото значение на турският рай, с неговите гурии и с неговите три млеко-медено-маслени реки; после климаше някому из нас и казваше му да стане и да се приближи при него. Ако той желаше да купи момиче, то му разглеждаше гърдите, кълките и краката; а ако искаше да купи момче, то му разглеждаше слабните на ръцете и краката, а така също и шията. Какво значение имаха сичките тия неща за турчинът, аз и до днес не мога да разбера, както не разбирам и това — за каква цел е създавала природата турците и почти по-голямата част от азиатските народи. Както щете, а за секи един християнин остават голяма тайна много проявления в азиатският живот!

Една заран в нашата одая влезе един стар и полуизгнил от разврат и афион турчин: брада бяла, чалма зелена, лице жълто, подпухнало и сбръчкосано, шалвари червени, пояс бял, с черни колелчета, жълти местъове на боси крака и зелен кюрк, подплатен със самур. Той дойде заедно със Зоя, която припикаше след него и гледаше му в очите, както гладните кучета тичат след ахчията, който носи в ръцете си лакомни парченца месо. Да упазят господ секи един човек да дойде до такова унизително положение, в каквото се намираше Зоя. Подобни личности не само че са достойни за съжаляване, а и за отвращение и погнусяване. Няма на светът нищо по-кално и по-гнузнаво, отколкото да лъстиш томува, когото не обичаш, или да гледаш как се унижава пред тебе онзи, за когото си уверен,

че те не обича, но желае със своето унижение и лест да извади из джебът ти няколко гроша. А философите и калугерите проповядат, че човекът е създаден «по образът божи и по подобие божие»! Какво общо имаше между Зоя, която употребяваше сичките си усилия и сичките си умствени способности, за да заслужи на старият турчин, па и сама да заслужи няколко гроша, и между божие величие? Зоя беше една от ония личности, които наводжат човека на такава една мисъл, че безнравствената личност и развалената човеческа натура е по-гнузнава от сичките други нечистотии на светът, и ако би позволили мене да опиша дяволът или някоя друга нечиста сила, то аз щях да ѝ дам «образа и подобие» Зоино. Дрипите, които ѝ служеха за облекло, бяха не главната отвратителна черта на нейната наружност. Просяците, слепците, хромите и безръките, които се скитат по светът голи и боси, причиняват на човека съжаление и внушават му любов и състрадание, а Зоя внушаваше отвращение. Това чувство най-много виждаше нейните черни очи, които горяха с някакъв си зловещи огън и ненавист към сяко едно нещо, което беше хубаво и младо; тия очи се обръщаха постоянно ту към една страна, ту към друга и не запираха се ни на един предмет. Лицето на тая човеческа чума беше жълто и сбръчкано, зеленикаво и мрачно, грапово и изкопано с планини и долини; а под носът ѝ бяха израсли мъжки мустаки, които допълняваха и последното ѝ безобразие. Освен това на туй отвратително лице беше изобразено робопство към по-силните и крайна ненавист към слабите; а острият и дългият ѝ нос, тънките и подвижните ѝ устни, които приличаха на воловска кожа, имаха в себе си оная тънка и презрителна насмешка, които явно свидетелствуваха за сичката вътрешна гнусота, която царствуваше в душата на тая преродившася и оподлившася византийска унука. А кой знае какви страдания и какви неволи е изпитала тая жена, дорде тя е достигнала до това страшно положение!

Старият турчин погледа на нас твърде внимателно, постоя малко на едно място и излезе вън, без да проговори някому нито две думи; а Зоя излезе след него, но скоро се върна назад и каза на нашите господари:

— Аз мисля, че му се е харесала тая и тоя! — И Зоя показа с пръст на мене и на Стамена.

— Ти му кажи, че Найда (моего име беше някога си, когато аз бях християнка и не калугерка, Найда) се продава за три хиляди гроша; а Стамен — за две — каза Ахмед.

— Тоя човек е един от първите големци на султанът и затова вие трябва да му угодите, ако само искате да имате от него сякога помощ и поддръжка. Такива хора трябва да се подмамят, защото без тях нищо не може да бъде. «Направи малко добро на големецът, ако искаш да добиеш всякога неговата милост», казват умните хора. Пет хиляди гроша са много и за двамината. Преди няколко месеца тоя големец купи две гъркинчета за четири хиляди гроша.

— Тряба да помислиме малко — казаха турците.

— Не трябва тука да се мисли — каза Ахмед, — по-долу ни една пара се не може. Такова хубавичко и здраво момиченце, каквото е Найда, може да се употреби за сичко; а Стамен ще бъде помощник на пашата.

Зоя излезе.

VIII

Гърците сякога са имали свои покровители, а българите никога. Цариградският патриарх твърде често е продавал на турците своето българско или своето чуждо стадо, за да откупи с в о е т о. Българските синове и дъщери са захванали да стават жертва още при Уркана, синът на Османа или Отомана. Уркан ударил на Тракия, преминал през България, покорил Никея, извел из тия страни безчислено множество млади момчета и дребни дечица, които после станали първи негови войници и клали своите собствени бащи и майки. Тия нови войници били наречени еничери. Уркан пожелал да даде на своите нови ученици религиозна сила и затова ги проводил при дервиш Ал Гадже Бекташ, който в онова време бил прославен със своята светост. Дервишът отрязал един ръкав от своята дреха, благословил с него воините и нарекал ги «еничери», т. е. нови воини. Еничерският ага във времето на войната сякога е носил ръкава на дервишът. Еничерите живееха в средоточието на Цариград, дека се намираха и техните къшли; там се намираше и дворецът на еничер-агасъ. Днеска на това също място се намира сераскер-капасъ и дворецът на военният министър. Но най-страшни

жестокости и зверства е претърпяла България при Мурад II. По повелението на Мурада около 100 хиляди деца били отнети от своите родители и изпратени в Азия на възпитание. Освен това Мурад земал в дворецът си няколко хиляди български деца, които изпълнявали сякакви длъжности на персоната му. Освен тая черна чума за българските деца още много стотини хиляди българи са погинали от ножовете на делибашите и кърджелиите. Дели-башии (луди глави) ходеха по българските села без началник и без повиновение и унищожаваша сичко, щото им се срещаше по пътят. Още по варвари бяха кърджелиите, които се разхождаха по България до 1829 год. и сечеха и старо, и младо. Най-жестоките кръвопролития станаха във времето на добри, но слаби султан Селим, който царствуваше от краят на XVIII и до началото на XIX столетие.

Из сичкото това се види, че цветът на българското растение е подновявал само турските юнашки сили и послужил е за опростаяването на своето собствено отечество. При султан Селим завладетелите на половин Европа се бяха предали на всевъзможни розкошества, на изнеженост и на гнуснав разврат. Труд и война, които им бяха донесли по-напред такова голямо щастие и слава, бяха им станали вече ненавистни. Тяхното тяло, което беше изнежено от най-скотските сладострастия, беше достигнало вече до такава слабост, щото и самото оръжие бе станало тежко за техните рамена, и тия, ако сичкото това и да беше противно на коранът, захванаха да приемат на служба и чужестранци, т. е. англизи, френци и поляци. Турските поданици, над които висеше техният бич, твърде скоро отвориха очите си, видяха, че тия имат повече телесни и душевни сили, отколкото техните господари, и въстанаха. . . Сърбия и Елада достигнаха своето щастие. А ние? Ние, които така изкусно и сладко умееме да бърбиме, да кряскаме и да се хвалиме със своето преминало величие, слава и свобода, ние и до днес пълхаме в най-гнуснавите окови. Като слепци ние освобождаваме себе си само с думи, а не сме способни да извършиме на дело онова политическо възрождение, което само може да ни даде право да бъдем люде и да седнеме на един ред с другите народности. Ние трепериме пред безсовестните, глупавите и скотоподобните чужденци и пред най-страшните

тирани и не смеем от страх или от техният гняв да наредиме своята собствена къща и да станем хора; не смеем да заявиме на сичкият свят, че сме сами на себе си господари; не смеем най-после да строшим ръждивите и нищожните окови, които и сами по себе си са се вече изпотрошили. А що е най-за чудене и най-срамотно, то е това, че нашият неприятел много пъти е изпускал из ноктите си своята жертва, но ние не сме умели да се възползуваме. Неприятелят наш е бил слаб, а ние сме били зайци! Не помня в коя книга бях прочела следующите думи: «Робството туря на човеческото чело такава дамба, която му служи за безчестие и срам, и човекът става равен с добитъкът. Голяма сила и яка енергия е потребна да извадиш един роб из неговото кално положение.» Това е така; но аз не знам дали е някой народ търпял толкова, колкото сме търпели ние!

Но да продължа своите записки.

Скоро Зоя се върна при нас и каза мене и Стамену да идеме след нея.

— А сестра ми? — извика Стамен. — А Божана нема не ще да иде с нази? Дека ще се дене моята сестра?...

— Нея вече купи един богат ага — каза грапавият турчин.

— Аз ще да я харижа на един богат и прославен паша — каза Ахмед и позасмя се като котурак.

Божана се спусна, прегърна с малките си ръчици шията на брата си, а Стамен я хвана през кръстът, чегато тия две ангелчета предчувстваха вечна раздяла. Камъкът би заплакал, ако само би погледал на тия две невинни деца; а турците и гръцката пезевенка гледаха спокойно, чегато около тях не произхождаше нищо необикновено. У тия люде душите бяха не само нечовечески, но и не зверски, защото и зверовете имат една малка част съжаление и милосърдие. Но ето един вопрос: виновни ли са тия люде, че обстоятелствата са ги направили по-лошави и от зверовете? Не, не са тия виновни, а виновен е Мохамед, вероизповеданието, халифите, шех юл ислямът, султанът и най-после условията, които са ги възпитали. Сичкото зло у тях е дошло от техните прадеди, сичките техни животни страсти са се вкоренили в сърцето им още при самото им рождение, с една дума — злодействията са техни свещени предания, тяхно свещено писание, техен закон, ако той

и да бива понякогаж противен, както ми се чини, на тяхното нравствено чувство; тия са станали робове на тоя закон, който казва, че «сичките победители и убийци на гяурите ще бъдат наградени от бога и от пророкът му».

Стамен падна на земята, целуваше калните червени емени и босите крака на кръвопийците, плачеше с нечовечески глас и молеше се:

— Ахмед ага, Али ага! Бъдете, моля ви се, милостиви, пожалейте нас, не разделявайте ме със сестра ми — тя е още дете! Разделихте ни вие с баща и майка, поробихте ни, направихте ни злощастни, не разделявайте ни барем между себе си, не отделявайте брат от сестра!

Плачеше Стамен и молеше се, но не на хора се молеше, а на китюци. Напразни бяха неговите сълзи, напразен беше неговият плач, напразни бяха неговите молби — никой го не слушаше: напразно Божана прегръщаше брата си, плачеше и викаше:

— Не пушам брата си; с него заедно ще да умра!

Турците гледаха на сичкото това като заклани волове и малко ги беше грижа: седят като бебери на рогожината, пушат своите наргилета, разговарят весело между себе си, глупаво и немилостиво гледат около себе си и радват се на чуждото нещастие. Да избави господ всякого от таква зверове! Ако ние да бяхме се попаднали в ръцете на някои хайдутини, кърджелии, делибаши или на някои просити кесиджии, то можехме още да имаме някоя надежда: съзнанието на тяхното собствено престъпление било би в състояние да ги уплаши и да удържи ръцете им или тия би предали нас на лека и скоро смърт. А тия човечески търговци действаха по правилата на законът, който им позволява да извършават над гяурите сичко, щото искат; султанското правителство не само че не е преследовало тия гнуснави главорези, но още им е помагало...

— Що стоите вие и чакате? — рече Зоя злобно. — Родителите и роднините ваши са там, дето е добро за живеене; и с бащата и майката често хлябът бива горчив, когато той се добива с тежки мъки и с воловски труд. Хайдете да вървиме, или ще да ви покараме с тоягата, като телци, когато ги закарват на салханата.

И Зоя хвана Стамена за ръката и повлече го така също, както доганът влече своята жертва.

IX

Заведоха ни в къщата, или в конакът, на нашият господар. Мене заведоха в харемът, а Стамена в селямлъкът. В тая проклета къща аз се научих едно велико дело, а това дело беше — да ненавиждам. В сичка Европа хората проповядат, че ненавистта е порок, че тя е голямо зло; а моето убеждение е съвсем противоположно: човек, който обича сичките хора на светът, по моите понятия, не е човек, а — теле. Аз проклинах сичко на светът, проклинах майка си, която ме беше родила, и баща си, който ми беше дал живот; проклинах виновниците на моето нещастие. . . Но що можеха да направят моите проклетия? Аз не вярвам — да ме простят старите моралисти, които говорят: «вяра спасет тя», и сичките християнски проповедници, които само сладко говорят, а не изпълняват, — че може чиято и да е клетва да падне на главата на злочинецът; не вярвам така също и на онай изтъркана от употребуване истина, че уж рано или късно престъпленията и злодействата се откриват, че престъпникът се предава на поругание и страда за сичките свои прегрешения. Не, аз мисля, че истинските злодейци, както насякъде, така и в мохамеданска Турция, се спасяват от наказанието, блаженствуват и наказват другите, т. е. невинните, и доживяват до дълбока старост, ако само ги не некаже някакъв извънреден случай; и затова аз няма да се побоя да намокря ръцете си в тиранската кръв, да забия ножът си в сърцето на злочинецът, ако и да съм жена. . . С това мое действие аз само ще да оправдая народното поверие, което е провъзгласило, че в семейството на грабдивите и плотоядните животни женското животно е сякога по-свирепо от мъжкото. Да, аз би желала да отмъстя на злодейците, ако мнозина ще да ме нарекат, както ми се чини, кръвожадна; мнозина навярно ще да кажат: «В неразвитите, простите, невежествените и тъпите натури, в които още се борят зверски проявления, отмъщението се възноси на догматическа степен и дивлякът ѝ служи така също, както фанатикът служи на своята идея.» Нека говори кой що ще: това е сѐ едно, ако ние би захванали да обвиняваме вардаринът — защо и за какво у него е червен и обмръзнал носът и защо лицето му е избръчкано, почерняло и изгоряло от слънцето, от студът и вятърът и да го обвиняваме

тогава, когато ние спокойно седиме пред топлият оджак и грееме коленете си. . . Не секи човек може да живее по онай измислена програма, която е написана един път за сичките времена и народи; има на светът и такива люде, които живеят така, както желае тяхното сърце, и покоряват се само на своята натура. . . Който живее в Турция, той не може да мисли французки. . . Какво ще да се прави!

Животът ни в харемът не беше твърде лошав, особено от материалната страна. Каквото и да поискаш, сичко ти се подаде, ако би то било и най-скъпо нещо. Колкото от нравствената страна, то жената и майката в харемът не е нищо друго, освен низко плотоядно животно. Истина, че у сичките народи и вероизповедания жената още не е седнала на онова място, на което тя трябва да седи. Но у турците тя няма никога и да седне на него: турската жена е човек, само дорде не ѝ са се изпълнили дванайсет години, т. е. дорде е дете. Бракът у другите народи съставлява събитие в животът на жените; той изменява условията на тяхното съществуване към по-добро или към по-лошаво; а сичкото това зависи от много причини: първо, от развитието и от характерът на мъжът; второ, от социалното положение на народът; трето, от размерът и от качествата на ония права, които са дадени на жената от самото общество или от законът, и пр. В Англия девойките се ползват с такава свобода, с която никак не могат да се ползват жените, които после своето омъжване се предават само на домашните занятия и гледат колкото се може по-добре да възпитат и да отхранят децата си. Във Франция и в сичките други католически страни въобще девойките се държат в строга зависимост, но бракът им дава твърде голяма свобода; обязаностите, които им се дават да изпълняват, са твърде малки, а оценението им е твърде голямо. Французката жена е владчица в своята къща; тя се меша не само в частните дела на мъжът си, а и в обществените; но в това също време и тя не е човек, а нещо извънредно. Във Франция твърде често говорят: «За безнравствените люде много е по-добре да живеят под покровителството на бракът, нежели извън него, защото жената не е дотолкова зависима, доколкото е подчинена на обичаите девицата.» Жените в Североамериканските щати се ползват с най-добро положение. В Турция жената е леген, над когото азиатският деспот си умива ръцете.

Станат утринта турските жени и изведнъж захващат като крави да преживят и това се продължава до вечерта. Щом станехме от сън, то влазяше при нас един от евнухите или някоя арапкиня и внесе ни сладко, кафе, песемет, мляко и други сладки неща. Като поядем малко, то шербет донасят, а после сякакви овощи, па обяд. Турският обяд е съставен само от сладки неща, от треви, пилави — няма ни люто, ни солено, ни кисело. Не е за нас турското мазно ядене.

После обяд спръгат кочиите и сички отиват в чаршията да купуват едно-друго; а ако искате да ви кажа истината — туркините повече ходят по дюгяните да се повидят с търговските калфи. Известно е секиму, че цариградските търговци избират за дюгените си хубавички и младички момченца. Гърците и ерменците са готови и своите собствени деца да пуснат в развратните вертепи само да изкарат пет пари; тия са пробиели до червата с разврат, шереегльци и лихонимство и готови са да изведат и жените си на пазарят, както то твърде често бива, а особено в Пера и Галата.

Друго развлечение за турските жени е банята. За турците банята е нещо свещено; ни един турчин не отива в джамия, дорде се не умие; той ходи да очисти от тялото си сичките скверности, които са се залепили на тялото му през нощта. Младите туркини, които са се осквернили с мъжете си, така също ходят в банята почти секи ден. В банята туркините ядат, пият, играят, пеят, смеят се до сълзи, па и сами не знаят защо.

Твърде често нашият харем ходеше и на гости по другите хареми, а особено в харемът на Капъдан паша. Първата жена на тоя високи чиновник беше из султански род. Когато влазахме в тая богата къща, то старата ханъма седеше на коприненият миндерлък и пушеше наргиле; а около нея седяха и стояха цели стада жени, девойки, деца — сичките облечени в сърма и злато. Близо до тая розкошна група се пушат различни миризми; циганки къчещи играят и показват своите бели зъби; черни робини разнасят сладки неща, т. е. бадем, кадаиф, баклава, малебие, дондурма и пр.; папагали крещят, маймуни пищят, пиленца в кафезите пеят. . . Като влезете вътре, то жените ви изгледат от главата до краката, измъчат ви със своите целувки и прегръдки, наговорят ви

хилядо уверения, че вие сте хубавички и че по тая причина ще бъдете щастливи, уверяват ви и кълнат ви се, че ви обичат, и най-после ви питат колко чинят вашите шалвари, вашата ентерия, вашите чехли и пр. Около вратата на стаята стоят цели купове слугини, арапкини и циганки. Засвирят циганките с дааретата и сичката стая се напълни с «аман-аман!» Между слугите вие ще намерите жени из сичките народности, които населяват Азия и Африка. Арапкини, черкезкини, гъркини, ерменлийки, арнаутки, гириуджийки, неми, слепи, джуджета и пр.; сичките тия са облечени в своите народни дрехи и заедно с другите робове услаждават своите господари ту със своите песни, ту със своите сайтарджелъци; тях туркините милват и хвъргат им като на кучета по нещо от трапезата.

Нашият паша обичаше през летните вечери да седи в градината и затова той беше издал повеление, щото сичкият му харем да излазя при него и да му услаждава животът. Тая градина беше по-хубава от райската, която е насадена от собствените ръце на Мохамеда. Тука имаше: кайсии, праскви, орехи, дюли, смокви, ябълки, портокали и круши такива големи, като детински главици. Водоскоци шумят, трендафелът мирише, зайци припкат, пиленца пеят — хубаво. Постели евнухът под кичестият орех или под смоквата килими, шелтета и дюшечи, тури възглавници и жените се разседнат на тях, шегуват се, смеят се, играят къческо хоро, дрънкат даарето, играят табли; а които са по-стари — пушат тютюн или наргиле, лениво се протягат, шушукат си и очакват своят господар. Такава беше оная къща, в която аз бях длъжна да проживея своя живот. :

Повечето из моите съжителници бяха дотолкова убиени, животноподобни, нищожни и развалени същества, без собствено съзнание, без никакво човеческо достойнство, дотолкова тия бяха дребни и подли натури, щото и самите физиолози едва ли бяха в състояние да намерят в тях щото и да е човеческо. Аз имах към сичките мои другарки презрение и рядко се срещах с тях; единственото мое утешение беше да се затворя в своята стая или да се скрия в градината под някой храст и да чета сякакви книги. Тряба тука да ви кажа, че аз в онова време твърде добре знаех да чета славянски — български книги тогава никой не печаташе, и затова ги и нямаше. Когато аз вля-

зох в харемът, то мене захванаха да учат арабски (да чета молитви на Аллахът и на Мохамеда) и гръцки; последният език аз изучавах по своето желание. Учителите ми бяха един черен евнух-дървишин и един гръцки поробенник-евнух из остров Крит. Скоро аз се научих гръцки и захванах да изучавам италианският език, когато твърде добре знаеше моят критски учител.

Само едно живо същество беше в харемът, което аз обичах. Това същество беше едно мъничко момиченце, което беше поробено така също, както бях поробена и аз; но какво аз можех да говоря с това нещастно дете?

— Здрава ли си, Милке? — питах.

— Здрава съм — ми отговаряше.

— Да не ти е студено?

— Не е.

Ето какъв беше сичкият наш разговор.

Тряба да ви кажа, че това момиченце беше из Прилеп. Нашият паша преди моето заробяване бил паша в тоя град и оттам довел това детенце. Това се случило така. В градът живяла една жена вдовица, която имала едно момченце и едно момиченце. Когато пашата се разхождал по градът, той видял момченцето на вдовицата, което му се харесало, и поискал да го земе. «Аз не давам детето си, не приближавайте се до мене — викала клетата вдовица, — не давам го! Аз по-напред ще да го заколя със своите ръце, а няма да го дам!» Турският джелятин не обърнал внимание на майчините думи и приближил се до своята жертва. Нещастната майка излязла извън себе си, обезумяла, извадила ножът си и забила го в гърлото на своето дете. Детенцето паднало мъртво на земята. За да си отмъсти, пашата повелял на своите хора да отнемат у вдовицата и момиченцето ѝ. Аз и досега се чудя защо тая сирота жена е убила детето си, а не е забила ножът си в гърлото на злодееца. — И така, и така пропаднах, направи барем едно добро на светът.

X

Така вървяха след денят ден, след месецът — месец, след годината — година, а на сърцето ми скръбта растеше и растеше — сè по-тежко и по-тежко ми ставаше: колкото повече четях гръцки и италиански книги, тол-

кова по-добре разбирах доколко е гнуснаво моето положение и доколко е горчив моят живот; колкото повече гледах пред очите си турските нечистотии и женският разврат, толкова повече душата ми желаше да се върна в своето отечество и да видя своите родители. За една минута счастье — да видя отечеството си, да видя Стара планина, да видя българската земя — аз би дала сичките наслаждения от светът и от животът. Свята е любовта към отечеството! През дългите нощи, щом аз захващам да заспивам, то неизмерима тежест начинаше да тегне на сърцето ми и да притиска гърдите ми; дъхането ми ставаше тежко и, при страшно замиране на сърцето, тялото ми пробиваше някакъв си ужас... Чинеше ми се, че нещо вие, че някой пъшка, че някой хърка, плаче, напува, трепери... Чуеше ми се, че някой си ме оплаква, че някой си ме търси... някого закопават, над някого четат псалтир... Изведнъж пред очите ми излизаше Божана, облита с кръв и сълзи, а с нея заедно милият и привлекателният образ на старата ѝ майчица, с безконечната доброта на нейният поглед, със сичката нейна старческа нежност и кротост... После малко тия образи изчезваха и на тяхното място дохождаха други: излизаше образът на такъв човек, който ми беше ближен по кръвта, образът на мой баща и на моята мащеха, и тия минуваха покрай мене и отдалечаваха се твърде скоро на някъде си; след тях вървеше Стамен — него бият по петите; но ето пред очите ми цели милиони хора и сичките тия се намират в такова също положение, в каквото беше и Стамен... Изведнъж пред мене се изправяха хиляди окъсани, бледни и убиени от скърби българи и българки и захващат да пеят и да играят хоро. Песента им е жалостна и тежка, но в това също време весела и оживляюща като утринното духане на вятърът; тя в едно исто време накарва човека да играе и да се весели, накарва го и да заплаче; тая песен има дотолкова болни и разбиени звукове, каквито са и гърдите, които я пеят. По цяла България човек не може да изучи сичките подробности за страданията и за неволите, които търпи днес народът, отколкото из народните песни, които се чуят във вечерно време по българските полета. Върви тая българска песен по градовете, по селата, по горите и планините; влазя в къщата и на сиромаси, и на богати, отива при овчерите,

по колибите и сякого утешава тя. И ето, българският работник седи на мократа трева, гложде кукурузникът и пее, пее до онова време, дорде съвсем го не заболи сърцето и дорде му не притъмнее пред очите. Нощният вятър понесе тая песен по селата и тури я в ушите на младите момиченца и момченца — запеят и тия. Гръмогласно гукат гургувиците, пеят пиленцата, но тях заглушава българското момиченце:

Булка ходи по гора зелена.
Булка ходи, своето дете носи,
хем го носи, хем си сълзи рони:
«Черней, горо, двама да чернеем —
ти за листе, аз за първо либе!
Тебе та е слана усланила,
мене ма е мама изгорила,
че ми дала едно лудо-младо —
то не знае вярно да ма либи,
то не знае вярно да продума.
Не са сърдя, че хайдутин ходи,
а са сърдя, че на майка казва,
а пък майка секому обажда.»

Прелети тая песен през нивите и ливадите и достигне до другото село, а другото село ѝ отговаря:

Търпи, душо, дор не си излязла,
черней, кожо, дор не си изгнила!

Ако у някой щастлив човек би били такива добри уши, щото той изведнъж да чуе как сичка България пъшка под звуковете на тая песен, то той, като от гръмотевица разбиен, в една секунда би умрял, сичките страдания и неволи, из които се е съставила тая песен, би го облили така също, както морските волни обливат пасъчливите брегове.

Аз се пробуждах и усещах голяма болест на сърцето си.

Вечер, когато ние вечеряхме, дохождаше при нас старият паша и като се напиеше и наядеше, накарваше ни да пеем, да играем и да свирим с даарета и с арфи; ние свириме и играеме, а той седи и пие запрещената от Мохамеда ракия, дорде се не напие като свиня и дорде

не заспи като бебер; тогава евнухите го заносваха на ръце да спи; а жените продължаваха и сами своите веселия. Старият паша беше такъв, каквито са сичките азиатски турци; на вид той беше непривлекателен, бой имаше ниски, лице грапаво и черно, брада черна и остра, като конска опашка, крака криви, а корем като у тежка жена. Вътрешните негови качества напълно съответствуваха на вънкашните, т. е. той беше така също низък нравствено, както и физически. Наистина, че тоя старец имаше хитрост, ум и разум; но тоя ум и разум бяха азиатски; той сичко мереше със своя аршин, а тоя аршин беше само три педи. Деспотизмът и користолюбието на тоя човек превъзхождаха сичко, следователно — той беше тип турско-византийски.

Жените в харемът се напиваха, но напиваха се само ония, които бяха по-старички. Аз не зная има ли на тоя свят нещо по-отвратително и по-лошаво, отколкото бяха тия пияни фурии. Пияна жена въобще е отвратителна, но тия турски жени превъзхождаха сичките гнусоти на светът. Каква гълчотевица и каква адска шумотевица повдигаха тия пияни мегери! Целуват се, милват една друга, а после се и сбият! Често дохождаше работата дотам, щото едва не убиваха до смърт една друга. Който иска да има понятие за ония жени, които управляват ад, то нека иде в някой турски харем, в който живеят много жени, а един стар господар!

Веднъж, когато пашата отиде в Бейрут по някакви си работи, жените останаха сами, т. е. останаха под надзирателството на евнухите, и нашата къща стана свършени ад. Аз не съм в състояние да ви опиша сичкото онова, щото се случи в онова време.

— Свободни сме — викаха нашите жени, — воля имаме!... Сега можеме да правиме щото ни сърце желае!...

Ако пашата и да остави в харемът си своите харемкехан и голямо множество евнухи, но що можеха тия да направят с толкова млади и страстни жени? Едвам преминаха три дена и жените станаха управители в къщата, а евнухите — жени: одного от евнухите тия подкупиха, другиго упоиха с мастика и с афион, а после щото щяха, това и правеха. Твърде често и мъже дохождаха в харемът, в когото освен Мохамедовите ангели, ни една мъжка

душа не може да посети. Туркините им пущаха из прозорецът въжа или от въже стълби; а твърде често излазяха и по градът да се возят с френците в закрити каруци. Право има българската пословица, която казва, че дека дяволът не може, той праща жената.

И така, аз казах, че пашата отиде в Бейрут. В харемът живееше една черкезкия на двайсет и две години, на която името беше Фатиме, и друга една египтянка — такава хубавица, щото и да си представи човек не може, — името ѝ беше Хайше. В тоя същи ден, в който изпроводиша пашата, тия две млади отишли в Галата да купуват едно-друго, а там закачили един французин, флотски офицерин, и когато се върнали дома, то напоили евнухите и повели младоженецът си в къщи. Няколко деня тия две жени държали в одаите си тоя французин и искали вече да го пуснат да си върви; но помирили и другите жени и работата приела друго направление. Една от жените поискала да влезе за нещо си в одаята на Фатиме, а там затворено; тропа — не отварят, вика — не чуят. Дълго време жените стояха пред одаята на Фатиме, а най-последна намериха да строшат вратата. Когато влезли вътре, то намерили онова, щото търсили; френецът поискал да побегне, но жените го хванали и потърпали го една на едната страна, а другата — на друга. Големи срамове! Една го целува, друга го прегръща, третия го тегли, четвърта го милва, петия го хапе — като кучка, — сички полудели и не знаят що правят! Целували го нашите хубостници, прегръщали го, а най-последна се и посбили: една из тях ръката си изкълчи, на друга без малко коремът щяха да разпорят, а на третия зъб избиха. Тоя бой се продължал твърде дълго, а най-последна се помирили и французинът проживял у нас скрит цели месец; никой освен жените не знаеше що става в къщата ни, даже и евнухите, това мило порождение от съюзът на византийската и турската цивилизация. . .

Подобни неща се случваха у нас твърде често. Веднъж нашите жени доведоха в къщата ни едно гърче и като го продължаха цели две недели, задушиха го и хвърлиха го в заходът. Друго едно ерменлийче беше задушено от прегръдките и от целувките на нашите полудели от страст жени. Други път нашите кобили замамиха в харемът нашият кочияш, който беше родом из Кюстендил, и като

удовлетвориха с него страстите си, набедиха го пред пашата, че той ги закачал и искал да ги обезчести, и кочияшът биде набиен на кол, защото дръзнал да оскверни светото и честното жилище на господарят си. Но не сякога честните жени на нашият деспот изпълняваха своите пощевки безнаказано. Веднъж пашата помирил, че неговите гурии били осквернени от един инглизки гяурин, комуто той не можеше да отмъсти, и затова виновниците на престъплението, т. е. неговите собствени робини, бяха завезани в чували и хвърлени в морето.

Посреди такива люде, посреди такива нечистотии и помии аз бях длъжна да проживея цели десет години. До днес още звънти в ушите ми писък, хохотане и смях от моето адско общество! На тоя свят биват такива гнусоти, които привождат човека в ужас, и такива развратности, които возбуждават трепет и отвращение — тях човек никога не може да заборава; не мога и аз да заборава турският живот.

XI

Стамена потурчиха, нарекоха го Хайредин и дадох му турско възпитание и коранско образование. Стариият наш паша никого на светът не обичаше освен парите; а със Стамена не можеше да се раздели — имаше го като син. Но и не беше възможно да го не обича. Стамен беше умен и разумен, а освен това такъв хубавец, като китка босилек! Аз твърде често слушах как моите другарки туркини молеха Аллахът да прибере по-скоро дъртия джонголозин и тия да останат като наследство Хайредину. Често се случаваше — Стамен се разхожда из градината или по дворът, а хилядо очи гледат на него из кафезлиите прозорци и въздишат.

— Хилядо пъти би го прегърнала — казваше една.

— Пет хиляди пъти би го целунала — казваше друга.

— Убила би го — казваше трета.

Веднъж, утринта рано, пашата ме повика да ида при него в селямлъкът. Гледам — седи пашата турски на миндерлъкът и пуши чубук, а Стамен седи до него и тегли наргиле. Той беше облечен като турчин: бяла челма, широки червени шалвари, обшити със злато, скъп копри-

нен пояс — тарабулуз, — над поясът сиях от копринено мораво кадифе, а в сияхът два пищева и добър нож, украсени със сърма, злато и с многоценни камъни; а чепкенът му беше обшит със злато дотолкова, щото не можеше да се познае каква боя има сукното, само над латето се зеленееше.

Като се приближих до тия два човека, из които одного обичах като брат, а другото ненавиждах като чумата, то тялото ми се наежи и хладни тръпки ми преминаха по жилите; аз предчувствах, че мене се приготвява да мине някоя преграда през главата. Скоро аз чух, че пашата е намислил да ме даде Стамену за жена. Като чух това известие, то пред очите ми притъмня, и аз щях да падна на земята. Ако Стамен да беше християнин, то аз би дала сичко на светът, за да бъде само един ден, барем един час, негова жена, па после, ако би на другият ден поискали да турна своята глава на сечникът, то би я турила; но да бъде одалиска, или по-добре да кажа, една из робините на тоя човек, когото аз обичах — за мене това беше ужасно. У Стамена, освен мене, бяха още две-три жени.

Аз бях още млада, но опитна, и затова скоро дойдох в себе си и реших се по на драго да стана робиня на Стамена, нежели ханъма на някой азиатски тиранин. Секи човек избира онова зло, което е по-малко. А какво можех и да правя? Когато човек се намира твърде дълго време в такова положение, в каквото бях аз, то сичките излази захващат да му се чинят удобни; той меша вратата с прозорецът и скача от вторият кат, защото мисли, че слазя по стълбата. Тука приятелите са длъжни да ни предпазят; роднините са обязани да ни дадат добър съвет; но когато нямаш ни приятели, ни роднини? . . . Но както и да е, а аз станах Стаменова жена и още на другият ден нас венчаха, както се венчават сичките турчоля. Дойде моллата, прочете молитва, хвана ме за ръка и даде ме Стамену — аз сякога го наричах Стамен и не обичах неговото проклето име Хайредин, — после се събраха гости, ядоха, пиха, веселиха се и сватбата се свърши; ни калинински песни, ни българско хоро, ни девери, ни майчино благословение, ни пряпорец — нищо! Не знаех защо, но мене ми стана по-легко после тая сватба. Това беше наистина безумие, но безумие твърде извинително.

Кога пилците са мислили, че е лошава и подла оная ръка, която им отваря кафезът и пуща ги на свобода? Аз се утешавах барем с това, че оставах да живея със Стамен, а там, щото бъде, да бъде. Досега моята съдба беше в ръцете на старият тиранин, моето бъдеще беше неизвестно, а настоящето ми страшно; но сега сичко се изясни. «Отсега аз съм жена на един човек и само той има право да ме унижава и безчести» — си мислех аз.

Сватбата наша стана навръх Великден. Християните отиват в черкова, казват си «Христос воскрес», играят, пеят, секи се весели, а аз отидох в своята стая и седнах да плача — тежко ми беше. Ето че влезе Стамен, приближи се до мене мълчешката, хвана ме за ръка и рече:

— Защо плачеш, Найдо?

От оная минута, в която аз влязох в пашовата къща и откогато станах кадъна, първи път чух родна дума, първи път чух своето българско име, и то из устата на Стамена.

— Сърцето ме боли — казах аз, — тъга и скръб го късат на части. . . Бъди барем ти по-човеколюбив и не увеличавай моите страдания. . . Заклинам те в името на твоите родители, в името на твоята нещастна сестра, не причинявай ми по-големи болове. . .

— Що ти е, Найдо? Какво е с тебе станало? — каза Стамен зачудено, но вече не на турски език, а на български — българският език той беше успял да забрави малко. — Истина да ти кажа, аз не знаех що и да мисля за тебе, аз те не разбирам.

— Няма и да ме разбереш! Ти си се отурчил и езикът свой си забравил — казах аз.

— Отурчил съм се! . . . — каза той и още по-зачудено погледа на мене. — Кажми ми що искаш и бъди уверена, че аз ще да направя за тебе сичко, щото би ти пожелала. Само ти си останала на тоя свят, която аз мога да нарека с в о я с ъ р д е ч н а. Кажми ми де, мога ли аз да ти направя нещо обидно? С какво съм те оскърбил? Не сватбата ли те е огорчила?

— Ти ме питаш — огорчила ли ме е нашата сватба? Да, оскърбила ме е! Знай, Стамене, че аз съм се родила не в турска къща, родила съм се да бъда свободна жена, а не алаица — свободата за мене е най-скъпа от сичко на светът. Не мислиш ли ти, че аз ще да се унизя дотолкова, щото да стана твоя робиня, алаица, пачавра. . .

Не, ти още мене не знаеш, ти не можеш и да си въобразиш, че в мене ще да намериш такава една жена, която е способна да прокълне, да ненавижда, даже да заколи сичко щото е турско. . . да прокълне и тебе, защото и ти си станал турчин и изменил си на отечеството си и на баща си!

Стамен стоеше като кол, като от гром убиен: опрял в мене очите си и гледа като несвестен. Мълчех и аз. Жално ми беше да гледам на Стамена, у когото на сърцето кипеше нещо си. Най-послед той проговори:

— Моля ти се, Найдо, не сърди се на мене! Искай от мене щото щеш; аз сичко ще да направя за тебе, сичко, щото поискаш.

— Аз имам сичко — казах аз, — нямам само едно — свобода, а свободата е необходима за всеки човек. Само свободата може да облекчи моето тежко положение; а една мисъл, че съм робиня и алаица, може да отрови моето щастие. Ти малко познаваш хорските сърца, ако мислиш и ако не знаеш, че за човека, който има човеческа душа и благородно сърце, е много по-приятно да гладува и да мръзне по своята воля, нежели да бъде султаница в турският харем и да седи затворена.

— Аз не искам да бъдеш ти моя алаица и робиня; ти ще бъдеш моя жена, мой другар, моя сестра. Ако искаш, то аз ще заповядам да те почитат в харемът ми и да ти дават първенство — каза Стамен весело.

— Аз вече ти казах, че нищо повече не желая, освен свобода. Не мога аз да бъда нито твоя алаица, нито твоя жена: не искам аз да произвеждам на тоя свят робове и робини, не искам да раждам злодейци и кръвопийци; нашите синове ще бъдат джелати, а дъщерите ни — курви и робини. Не желая, щото нашите деца с проклетие — и с проклетие справедливо — да ни заплатят за това, че ние сме ги родили да бъдат робове, а отгледали сме ги да станат зверове! Размисли сичкото това, мой Стамене, помисли си, че и ти си бил някога си българин и христие-нин, па говори после щото искаш. . . Хвърли ти сичките тия богатства, остави тия позлатени саран, откажи се от сичките тия гнуснави гущери, жаби, черви и да идеме в Русия, в Сърбия, във Влашко, на край на светът, дека искаш; тогава само аз ще бъда твоя жена — другояче никак. О, как ще аз тогава да те обичам, как ще да те

милвам. . . А сега? — Сега по-напред ще да се реша да умра, нежели да легна с тебе на една постеля — аз съм и отрова приготвила.

Уплаши се Стамен, спусна се, хвана ме за ръката и извика:

— Ти си полудяла, Найдо! Да се отровиш! Не говори още веднъж такива думи!

— Ако ти не направиш това, щото ти казах по-напред, то аз ще да изпълня своето намерение — казах аз.

— Не говори ми такива неща! — каза той сърдито.

— Погледай из прозорецът, Стамене! — продължих аз, като забележих, че той захвана да клони на моята страна. — Ето, хората излизат из черковата весели и доволни, а ние що? Седиме затворени в тая проклета къща, като чума̀ви, като оглашени, «Христос воскрес» няма кому да кажеме. . . А що правят сега нашите родители, помнят ли тия нас, или са ни заборавили? А може тия и на светът вече не живеят, може тия да са оставили тая земя и отишли са при създателят. Сиромаси! Лежат тия в черната земя, а няма кой да поплаче на гробовете им; няма кой да прелее с винце оная земица, под която лежат и която ги е успокоила! Няма кой да посади над тях матечинка, боже дръвце и оченца; няма кой и кандилце да им запали; няма кой в черковата да ги спомене и помен да им направи.

— Какво ще да правим, види се, съдбата ни е такава — проговори Стамен печално.

— Само глупците и подлеците обвиняват в сяко нещо съдбата и само задебелелите от щастие могат да говорят, че ние сами сме причина на своите нещастия! Ти ме земаш насила, затваряш ме в къщата си, па ми казваш, че съдбата ни е била такава! Съдбата е слуга на човекът, ако само той има твърда воля и бистър ум. Не говори ми приказници, брате Стамене, а признай се, че тебе, както и мнозина други, привезва към тоя подли, гнуснави и безчовечни живот богатството и парите. Какво множество добри, честни и благородни люде са погинали за това проклето богатство; колко искрени и правдолюбиви мъже са станали блюдолизи, подлеци и низки души за злато; колко кротки души са станали джелати за пари!

Когато аз говорех, то Стамен се разхождаше с големи

крачки по стаята! Изведнъж той се запря пред мене, хвана ме за рамото и проговори тихо:

— Благодаря те, Найдю, че ме наведе на път истинни: аз от днешният ден ще да се преродя, ще стана друг човек — ще видиш сама!

— Стамене, само тоя човек ще да намери правдата, който сам живее право, който отхвърля от себе си сяко едно лично себелюбие и който каже веднъж засякога: аз се отказвам от подобен нечовечески живот, не влазям с него в никакъв условия — и щото бъде, то нека да бъде. Остави и ти тая турска помийна яма, и да идеме в такава една земя, в която хората живеят като люде; само там ти ще бъдеш честен човек.

— Найдю, замълчи, аз не ща да слушам повече такива думи! Върти ми се главата, като шеметна. . . Чуеш ли ме? Не говори ми повече нищо! — повика Стамен страшно.

— Викай, колкото искаш, псувай ме, както искаш — казах аз, — отсеци ми дясната ръка, извади ми очите, отрежи ми езикът; аз ще да ида да прося милостиня, но пак ще да говоря това, щото мисля, че е добро и право, и ако сполуча да те убедя, то ще бъда щастлива, че съм можала да спася такъв един човек, какъвто си ти. Да бягаме из тая земя. . .

— И да оставиме своите бедни братия! Не, Найдю, аз никога не би помислил да оставя своята рождена земя, своя нещастна България — каза Стамен със сълзи на очите. — Разбираш ли ме сега? Да, аз ще да служа до последната си капка кръв на своето отечество и ще да намеря средства да му служа. Който иска да направи добро дело — работа за него ще да се намери, работа има насякъде; а средства човек може да употреби каквито обича — работата само да бъде свършена. Аз ще да захвана да хитрувам и да се унижавам пред турците, ще захвана да ги лъжа; аз ще да заборавам сам себе си, своята личност и себелюбие, и ще помня само своите братия и сестри; тям ще да отдам сичкият свой ум и сичките свои сили. Ако им помогна, то добро, а ако не, то нека ме прости бог и моя България! Аз ще се мъча да добия място при Портата, защото подобно място ще да ми даде възможност да работя. А ти, мила моя Найдю, бъди мой

другар, мой помощник и господ ще да те награди за твоето търпене.

— Амин! — извиках аз. — Ето моята ръка, Стамене, хвани я и знай, че тая ръка принадлежи на честна и родолюбива жена. . . Аз мислех да те помоля да ме проводиш в някой манастир или в Търново при моите родители; но ако мислиш, че аз мога да ти бъда полезна, полезна на моето отечество, то, за да изпълня и аз своята длъжност, оставам.

И така, аз получих свобода, но пак останах в харемът. . . Ужасно е да имаш крила за това, щото никога с тях да не летиш! . . .

XII

Служи Стамен няколко години в Цариград и дослужи се да бъде паша — в Турция сичко скоро става освен добрите работи — във Филибе. Да бъде човек паша в тоя град, е твърде тежко, защото това дебело място очакват твърде мнозина: бейове, бейзадета и стари паши, следователно оттука се види, че Стамен е работил при Портата умно и хитро. Сички Цариград се зачуди, когато чу, че в Пловдив отива за паша такъв млад човек; намериха се и такива, които протестираха пред султан Махмуда; но Махмуд рече: «Да бъде» — и Стамен стана паша. Сичките жени, които живееха в харемът, с нетърпение очакваха новото място, защото и старецът мислеше да иде с нази в Пловдив и там, както говореше той сам, да си почине от многото държавни трудове. На туркините се чинеше, че в Пловдив ще да им бъде по-добре, по-свободно и по-легко за живеене; тия мислеха, че в тоя град ще да им дадат воля да правят щото желаят. . .

Захванахме да се събираме на път и къщата ни се напълни с гълчотевица и с пищене. Излязох аз на дворът да погледам последни път на цариградското небе и да се поразмисля за преминалото. Седнах пред вратата и замислих се, а сърцето ми, не зная защо, беше готово да изскокне. Никога аз в животът си не съм усещала това, щото усещах в онова време: нито весело, нито печално, а сърцето ти не стои мирно! Небето чисто, слън-

цето свети умилно, а миризмица дохожда из градината заедно с вятърът и пак отива във въздухът поднебесни. На двора стоят кола, талиги, коне, волове, мулета и биволи. Кокошки, мисирки, гъски, патки и гълъби крякат, кудкудякат, гукат и кукуригат; тичат насам-нататък, скачат в яслите, вовират се под краката на конете и кълват ечемикът, който пада из конските торби; а един стар мисир даже и главата си пхнал в торбата и вади своя дял из конските уста. Мене беше весело да гледам на тоя животни свят и на тия невинни създания, но в това също време сърцето ми се късаше на части, аз не знаех що ме чака в продължението на моят живот, не знаех дека аз отивам, как отивам и защо отивам. «В Пловдив барем има българи» — си помислих аз, па влязох в стаята, в която бях проживяла толкова години, затворих и заключих вратата, извадих из сандъчето своето малко иконченце, което аз криех от лошавият свят, и захванах пред него да се моля. Това иконче още от времето на моето заробяване висеше на шията ми: с него ме беше благословила майка ми, когато ме бе родила и преди да умре, и затова аз го вардех повече от очите си. После моята молитва на сърцето ми стана малко по-леко и аз заплаках. . . И така, аз се радвах, че оставям Цариград, в когото бях проживяла толкова години и дека премина моята младост; аз с нетърпене очаквах да видя своето отечество, своята света земя, своята рождена България, в която живеят моите братия мъченици.

До триесет кола излязоха из Цариград по пловдивският път и двайсетях бяха натоварени с жив товар, с жени и слугини. Аз седнах в една кочия заедно със слугините; ни една из пашовите и из Стаменовите жени не пожела да седне с мене; не желяех и аз да седна с тях. Туркините мене не обичаха, а аз ги презирах; тия ме ненавиждаха за това, че аз не приличах на тях, че не участвувах в техните мръсни игри; а аз се гнусех от тях, защото не бях развалена до костите; тия сякога ме наричаха глупачка и луда, а аз ги наричах курви и нечисти животни. Да ви кажа право, аз се радвах, че тия гнуснави и развратни жени ме не обичат, тяхната към мене ненавист ми падаше като лек на сърцето. . . Аз се не сърдех на тях, а и можех ли да се сърдя и да искам, щото низките и съвсем развалените хора да бъдат честни и добри; как да

искам от тях, щото тия животни да не бутат убежденията на честните хора, които тия не разбират? . . .

Щом излязохме из Цариград, а насреща ни вървят наши българи. Не помня кой говореше, че онзи народ, който е облечен с бели дрехи, е по-добродушен и има по-нежно сърце от онзи, който носи черно или сиво. Българите и българките обичат бяло: бели банавреци, бели саи, бели контоши, бели кърпи, бели ризи, бели долами, бели къщи, бели овце, бели волове — сичко бяло. А погледайте на българското селце и на българските къщици: чистота, градинки, дървенца, цветице и къщата излепена. Сичките тия неща явно показват вам, че тука се е родила вече потребност за онова благородно и тихо наслаждение от природните дарове, които са принадлежност само на ония народи, които са излезли вече из варварският живот; сичкото това е противоположно с турските нечистотии и с гръцките калпави розкоши, както са противоположни и самите народности.

И така, от една страна, българинът показва живот и напредок, но, от друга страна, той е достоен за съжаление. Пред нас стои сиромаш човек и не смее да ви погледа в очите, когато той има право да ви залепи плесница, защото ви храни наготово: стои той, гледа глупаво и моли ви се да му окажете справедливост, и тая справедливост трябва да се даде от несправедливият на справедливият. Истина, че нему дават първото място, когато трябва да се плаща данокът и да се работи; но никога се той не пита гладен ли е. Освен своите други нещастия, той влече още яремът и на силния поп, на развратният владица и на отурченият патрика, от които е нему сто пъти по-тежко да се избави, нежели от турците. Но най-нещастен е онзи българин, който има честно сърце, хубава дъщеря, гиздава жена и мирен брат.

Филибе, на български Пловдив, е хубав градец; мене се той по харесва от Цариград. Градът е изграден на твърде хубаво място, покрай него тече голяма река Марица, а къщата на пашата се намира на самият бряг; но мене най-много възхищаваше това, че тоя град е населен с българи. Пловдивските българи са трудолюбиви и богати, но не приличат на ония гръцки развалени натурни, които и душата си полагат за пари; тука вие ще да намерите предприятелни умове, но не базегряни. В Плов-

див няма оная енциклопедичност и смелост в предприятията, с които се отличават гърците; няма ни лукавство, с което се отличават ерменците.

В малките градища хората скоро се сближават. Още не бяхме слезли от колата, а нае обиколиха от сяка една страна пловдивски кадъни, българки и гъркини, поздравляваха ни с «добре дошли» и знакомеха ни с градските истории, с уличните тайни, с баните, с безистените и улиците.

Цариградските туркини се занимават повече с разврат, а пловдивските — с предумвания. Колкото за мъжете, то турците нищо друго не правят, освен дето седят сичкият ден по кавенетата, пият ракия и продават орудулук; а българите печелят. Така също и между българите няма още онова човеческо достойнство, което се нарича у европейците **б л а г о р о д с т в о** и **в ъ з в и ш е н о с т**: секи измерява своето достойнство с числото на парите, които е успял да спести или да открадне. И затова старите идиоти и богатите чорбаджии са в тоя град всемогущи, защото имат пари, следователно — и уважение. Младите и ученичките хорица нямат тука никакво уважение; тях секи презира и нарича ги чапкъни! «Да е човек, той трябаше да спечели и да не ходи гол» — казват старите.

Аз твърде скоро се упознах с някои от пловдивските българки, а из туркините само с жената на Измаил паша, която беше твърде добра и умна жена, а подобно явление е твърде рядко в Турция. Измаил паша беше роден в Босна и така също, както и ние, бил потурчен още в детинството си. Той най-напред бил военен паша, после граждански, а сега живееше в Пловдив и нищо не работеше. Стамен твърде скоро се сдружи с тоя честни и способни босанец и тия двамата захванаха да работят. Българите са много обзани на тия два деятеля. . .

— Нашата длъжност е да защищаваме християните и да не даваме на турците да ги глобят и да ги безчестят — казваше Стамен.

— Ние сме длъжни да направиме за тях и повече — отговаряше Измаил паша и правеше, щото може.

Стамен в Пловдив се съвсем прероди, стана съвсем друг човек. Най-напред той захвана да лежи раните на народът, които беше оставил неговият предшественик

Али паша. Али паша бил твърде икономически паша, когато раздавал платата на чиновниците си, а твърде щедър за злоупотребления и варварства; той в много отношения приличал на сингер, който постоянно, капка по капка, смуче народната кръв; той довел народът до такова положение, щото много селяни и граждани станали просяци. Тоя тиранин царувал в тоя град пет годин. Да, на много сиромаси, на много нещастни жертви помогна Стамен; не едно добро дело той направи през своят кратък живот!

— Знаеш ли що, Найдо? — ми казваше Стамен. — Откакто съм дошел в Пловдив, то чувствавам, че душата ми расте и аз съм пълен със самоотвържение, с дълбока и гореща любов към българите, на които ще да посветя сичкият свой живот.

— Радвам се, Стамене! — отговарях аз и очаквах големи неща.

— Най-напред трябва да се отворят очите на народът, а после вече да се върви напред. Много е потъпкан нашият народ, но затова и неговото възрождение ще да бъде бистро. Но трябва да се работи, и да се работи скоро и умно!

— Нека ти дава бог ум и разум!

— Сичко е добро, моя Найдо, но аз нямам помощници, а сам не мога. Измаил паша ми помага, но той е стар човек, а неговите понятия са по-стари и от него. Такова едно дело, каквото е нашето, иска хора и хора.

— Работи ти, а хора ще да се намерят.

— Аз работя колкото мога, и ще да работя, дорде съм жив.

И наистина, през сичкото време, в което Стамен преживя като паша в Пловдив, той живееше повече за другите, нежели за себе си. Като гледах аз това, то се радвах, очаквах нещо велико и надеждите ми малко по малко възкръсваха вече, но. . .

XIII

Веднъж Измаил паша дойде твърде весел при Стамена, хвана го за ръката и рече му:

— Приятелю мой, аз много желая да стана с тебе роднина, да се сближа повечко и ние да станеме две души,

а едно тяло. Аз нямам ни дъщеря, ни сестра, за да ти я дам за жена; но имам една храненица, която аз обичам като своё дете и гледам я като очите си. Това мое ангелче аз съм намислил да дам тебе. Но да ти кажа по-напред коя е тя и отдека е дошла в моите ръце. Това момиче ми даде моят наречен баща и пред смъртта си ме моли със сълзи на очите да я имам като дъщеря, като сестра, като жена, както искам, само да я направя да бъде щастлива. Аз съм стар и ако я взема за жена, то за мене е и срамата, и грехота; а ти, Хайредине, си млад и зелен, умен и добър и затова аз ще да те моля да земеш моята възпитаница, да я наречеш жена и да я направиш щастлива. Момичето е вече на години — не може вече да се чака.

— Не мога аз да изпълня твоето желание — рекъл Стамен. — Аз и без твоето възпитаниче имам три жени, които мисля да дам някому, да ги омъжа за друго.

— Не прави това, Хайредине — рекъл Измаил паша. — Ако искаш, щото това, което сме намислили да извършим, да бъде извършено, то ти трябва да бъдеш чист турчин, и душата ти, и сърцето ти да бъдат турски, и да не казваш, че се гнусиш от турските обичаи и че душата ти е християнска.

— А ако е така, то прави с мене каквото искаш; аз съм съгласен и дервишин да бъда — казал Стамен.

— Утре ти дойди у мене и да поговориме за тая работа. Аз ще да кажа на моя Изумбруда да излезе в градината на разход; а ти ще да я видиш из прозорецът. Вярвам, че ще ти се хареса.

— За мене е сё едно, аз я земам не за себе си, а за тебе, не за моето удоволствие, а за твоето.

— Нека бъде така, Хайредине! Аз те уверявам, че Изумбруда ще да ти се хареса и ти ще бъдеш доволен и ще ми благодариш. Аз би желал да влезеш и сам в харемът ми и да поговориш с нея, но ти знаеш проклетите турски обичаи: сичкият град ще захване да вика против мене, сичките чалми ще да скръцнат зъби, за да ме изядат с дрипелите.

На другият ден Стамен отиде в къщата на Измаил паша, а Измаил паша го повел като дете при прозорецът, показал му Изумбруда и попитал го дали му се харесва.

— Аз вече ти казах, че мене е сё едно — рекъл Ста-

мен. — Мене ми гори огън на главата, а ти искаш да ме жениш.

— Другояче се не може — отговорил Измаил паша.

Когато Стамен се върна дома, то отиде при старият паша, т. е. при нашият стар господар, когото той питаше за сяко едно нещо, ако никога и да не изпълняваше неговото желание. Старият беше твърде доволен от Стаменовото намерение и с радост се съгласил да ожени още веднъж своят храненик; не харесваше му се само едно: че момичето нямаше ни род, ни роднини. Тряба да забележа тука, че двете първи Стаменови жени, а в това число и аз, бяхме не жени, а нещо извънредно, което турците наричат одалиски.

Когато аз чух, че Стамен се е решил да се ожени, то едри сълзи ми потекоха по лицето; но аз скоро ги отрих с ръкавът си и. . . Клетва бях дала да остана при Стамена. . . Но що исках аз? Не аз ли сама преди две години молах Стамена да му бъда сестра и нищо повече? Сърцето човеческо е твърде чудна машина! В оная минута, когато аз чух, че Стамен се е решил вече да се жени, то неговата към мене любов ми се показва като парá, която хвъргаме на някой просяк. «Когато човек седи затворен, както бях затворена аз, то той бива сърдит, зъл и раздражен», си мислех аз; но причината тука беше друга. Когато сърцето на една жена твърде дълго време остава празно, когато то се не напълва полека, капка по капка, с човеческо съчувствие и със сърдечна нежност, то в една минута това сърце се облива с волните на някакво си неудоволствие. Тогава сичко лети по дяволите, привязаността изчезва, плановите се разрушават, приятелството губи своето значение и къщата се събаря. Такова също произшествие бе се случило и с мене; но аз се удържах. . .

Но както и да е, а когато Стамен влезе в стаята ми, то се зачуди — що е станало с мене. Лицето мое, което по нещастие, почти сякога твърде вярно изображава сяко едно движение, което ставаше на душата ми, или, по пословицата, «гузно негонено бяга»; но Стамен ме гледа твърде внимателно и проговори:

— Аз не мога и до днес да те разбера!

— Сичко ще да премине — отговорих аз.

Но да ви разкажа за Стаменовата сватба. Как бива

турска сватба, това секи знае; но сега и сватбата турска се преобрази, както са се преобразили и турците, и затова аз ще да ви разкажа за турските сватби — как тия ставаха преди триесет години. Най-напред се събират ергените у унакът и там ядат халва, пият шербет и веселят се — това ще да рече, че унакът се прощава със своята младост; а момичетата се събират в къщата на невестата, водят я в баня, вапцват ѝ косата и ноктите с къна, а после се веселят, играят и пеят. В петък моллата чете на младоженците молитва, накарва — както и у християните — мъжът да се закълне, че ще обича жената си; а невестата — да се закълне, че ще да бъде робиня на мъжът си; а когато тия се закълнат, то той се скрие зад вратата и плюйне на дяволът в очите, щото тоя дявол да не съблазнява младоженците, а особено жената, и да не разваля тяхното семейно щастие. После тоя обред на невестата окачват за косата златен или меден тел — по богатството на младоженците — и тогава бащата на невестата дава дъщеря си на зетят и благословява ги турски. После това невестата, другите жени и нейните роднини, сичките закрити с ешмаци, отиват да се разхождат в кочиите си по улиците; а в къщата на младоженецът се яде и пие до умирање: тъпани тъпат, пехливани се борят, къочеци играят и сякакви гнусотии. . . Сватбата се продължава три дена, а богатите я правят и цяла неделя. Така също се ожени и Стамен.

А какво мило и гиздаво създание беше тая Изумбруда! Да ви разказвам за нейните красоти, аз не мога, ще ви кажа само, че аз, откак бях се родила, не бях видяла такова хубаво, гиздаво, мило, добро и кротко момиче. Облече тя червени муарови шалвари, жълто елече и бяла като сняг копринена риза, копринени чорапи; запаше златни чопрази с кадифено коланче или скъп кашмирски шал, и сичкото това обшито със злато и обсипано с алмази. А ентерията ѝ? — Ентерията ѝ беше по-скъпа от оная риза, която патриархът облача на Великден. Разпусне тя своята копринена руса коса по белите като слонова кост рамена, ръцете ѝ покрити с гривни и с брилянти, а пръстите и светят като слънцето от много пръстени и кога ти погледнеш на нея, то си помислиш, че пред тебе стои не жена, не туркиня, а небесно ангелче. Колкото за нейната душа и характер, то аз ще да ви кажа, че нейният

нрав беше по-добър, по-хубав и по-скъп от сичките нейни алмази. Никога аз не можах да я видя сърдита, никога не съм чула да каже тя лоша дума за някого; никого тоя ангел в своят живот не е увредила и разсърдила. На сиромасите Изумбруда помагаше, и помагаше им твърде много. Веднъж тя нямаше пари и затова даде на една сирота жена един от своите алмазени пръстени. Други път тя видя из прозорецът, че една бедна жена отива при мъжът си, който беше затворен за дългове. Жената водеше за ръка едно момиченце, а на ръцете ѝ висеше друго. Когато тя излезе из оная одая, в която беше затворен мъжът ѝ, то сълзи ѝ течеха по страните, като град. Изумбруда попита — колко е дължен мъжът ѝ — и заплати дългът му из своят капиталец, който тя имаше от Измаил паша.

С това мило и рядко създание аз проживях цяла година и обичах я като сестра, като себе си даже, и повече от себе си; а Стамен и душата си даваше за нея, сърцето му се топеше от радост; но старите люде говорят, че и после слънчевото време пада град и тряска трескавици. Ние сами изпитахме това.

Дълго време Стамен се канеше да прати човек в Търново, за да узнае живи ли са родителите му; но се отлагаше от ден на ден, чегато се боеше от нещо, чегато предчувствуваше недобро. Веднъж дошъл в конакът един търновчанин и Стамен от него разбрал, че баща му и майка му са живи — не можеше повече да се чака! Тогава Стамен се реши вече да доведе родителите си в Пловдив и да се повиди с тях. Молих го и аз от своята страна да потърсят и моите родители, и барем да ми явят — живи ли са, или не. Стамен ми се обеща, че ако е жив баща ми, то той ще да каже да доведат и него. Много радости, господи!

Стамен не каза нищо на Изумбруда, той скри от нея своето намерение, защото искаше да я зарадва изведнъж. Той моли и мене да ѝ не говоря нищо, но аз не бях търпелива като него и сичко ѝ разказах. Разплака се Изумбруда и рече ми:

— Щастливи сте вие с Хайредина, а аз сирота и не помня де съм се родила, кои са моите родители, живи ли са, или са измрели.

— А нема ти не си сираче? — попита аз.

— Не, когато аз се разделих от майка и баща, то тия бяха още живи и здрави. Това барем помня.

— А как беше името им? В кой град тия живееха?

— Не помня.

— А какъв беше градът, в който се беше ти родила — турски или български, или гръцки? — разпитвах аз с голямо участие.

— Не зная и не помня. . . Както ми се чини. Измаил паша знае, ако само му е говорил Селим паша или Ахмед ефенди.

Дълго време ние се разговаряхме между себе си и най-после се решихме да напишем писмо до Измаил паша, който в това време се намираше в Халеп, и да го помолиме да ни разправи — дека са и кои са родителите на Изумбруда; но за сичко това и ние не казахме нищо Стамену, както и той не каза Изумбруди — искахме да му отмъстиме. Казано — направено.

XIV

След месец се върна нашият посланик из Търново, доведе със себе си родителите на Стамена, а така също и моят баща. Не мога да ви разкажа как тупкаше моето сърце и колко беше потресена душата ми, когато се видях с нашите стари сиромаси. Побелели, остарели и очите им изгубили своя живот! Времето много прави: най-близните твои хора се изменяват и стават и за тебе малко като чужди! Но да оставя това. Когато първите радости преминаха, то аз се обърнах и погледах на Изумбруда. Тя седеше на менджерът, облегла беше главата си на своята малка и бяла ръчица, гледеше из прозорецът на нас и на нашите радости, а из очите ѝ течаха сълзи като маргатар. Жално ми беше да я гледам; аз на драго сърце би ѝ дала сичкото свое щастие, което сега усещах, само и само да я успокоя.

Влязохме в одаята и Стамен доведе своите родители пред Изумбруда и рече им да я обичат като свое дете, да я обичат, както обичат и него. А Изумбруда в това време приличаше на мъртвец: очите ѝ гледаха мъртно, устните ѝ бяха побледнели, а тялото ѝ трепереше като от треска.

— Ето коя е моята жена — каза Стамен весело; но като погледа лицето на своята жена, той отстъпи на няколко крачки назад.

— Какво ти е станало, моя драга? — каза той. — Ти си болна!

Изумбруда мълчеше и като подивяла гледаше около себе си.

— Приближава се времето да роди и затова е такава — пошепна Стамен на старците, па се обърна към Изумбруда и рече ѝ: — Иди, моя мила, иди и легни си!

— Аз съм здрава — проговори Изумбруда и сълзи пак ѝ потекоха из очите.

— А защо се ти не радваш на баща ми и на майка ми? Или тебе е неприятно да ги видиш? Ако ти обичаш мене, то трябва да обичаш и моите родители.

Изумбруда помълча малко, поклати си главата насам-нататък и проговори:

— Аз се радвам заедно с вази, радвам се на вашето щастие и моля твоя баща и майка да обичат и мене, както обичат и тебе; моля ги да ме прегърнат, да ме притиснат на сърцето си, да ме целунат с родителска целувка и да ме нарекат свое дете. Никога аз не съм знаела що е майчина любов и бащинска обич; а ако и да съм знаела, то тогава бях още мъничка и не умеех да се радвам и да ги оценя. Сега сяка любов и сяка ласкавост е за мене потребна, като насъщни хляб; аз съм готова сичко да дам, сичко, даже и Стамена, и своето собствено осиротяло сърце за една майчина целувка. . . Аз ще да обичам твоите родители, мой Стамене, ще да ги обичам като очите си, като сама себе си, както обичам тебе. . .

Чичо Недко, бащата на Стамена, възтревожен от милост и от драгост, прегърна своята мила снаха и рече:

— И аз тебе, мое мило ангелче, никога няма да заборава; тебе ще аз да престана да обичам само тогава, когато престана да живея, когато престана да обичам и синът си. . .

Баба Недковица нищо не можа да проговори; тя само целуваше ту синът си, ту снахата си и горчиво плачеше, сиротицата.

— Прегърни, мамо, моята жена и обещавай ѝ се да я обичаш, както ти обичаш мене, както би обичала своята нещастна дъщеря, ако само тя би била жива. Дека е тя

сега? Дека е моята сирота сестра? Жива ли е тя, или е легнала вече в мократа земя? Животът си бих дал, само да те видя още веднъж, моя драга сестро Божано!

— А защо я ти не търсиш? — попита чичо Недко.

— Насякъде я търсих, насякъде разпраших и разпитвах, но никой не може да ми каже нищо за нея.

Изумбруда беше се замислила и не слушаше що се говори, но щом баба Недковица захвана да плаче и да говори, то тя опули очи.

— Божано, мое мило детенце! — каза баба Недковица. — Дека си ти сега, мое гълъбченце? Отнеха те от ръцете ми проклетите турци, поядоха те лютите змейове. . . Осиротях аз, клетница, осиротях и останах без деца. . . Кой ще да ни закопае? Кой ще да заплаче на гробовете ни?

Когато Изумбруда чу бабините Недковичини думи, то тя трепна, като с шило убодена, скокна като луда, очите ѝ се засветиха като два въглена и тя извика с разтреперан и тъжен глас:

— Как беше името на твоята дъщеря, бабо? Ти каза Божана. Аз едвам помня, че и моята майка ми казваше Божо; а Божа и Божана е сѐ едно. Аз помня, като да е сега, че майка ми ме друсаше на коленете си и пееше ми:

Друн, друн, Божице,
мое мило чедице!
Расти, пиле, поръсти,
да та мама задоми
не за младо ергенче,
а за черна земица —
че е лошав тоя свят. . .

Бабиното Недковичино лице така също побледня като жълто лале, и тя едвам може да проговори:

— Моето дете имаше знак на тялото си. . .

Божана падна полумъртва на земята; а Стамен стоеше като дъб и нам се чинеше, че той нищо не разбира. . .

В това също време донесоха едно писмо и подадоха го Стамену. Когато Стамен узна по надписът, че това писмо е от Измаил паша, то го отвори сърчено и разтреперано захвана да го чете. Измаил паша му пишеше:

«Друже мой, Хайредине! Аз получих от Изумбруда едно писмо, в което ме тя молеше да разузная кои са и отдека са нейните родители. Потруди се някак си да оправиш тая работа, защото такова чудо и на светът не е бивало. Отдалечи от себе си Изумбруда и не казвай ѝ защо и за какво. Дай я другиму, напусни я, прати я при родителите ѝ, прави щото знаеш, гледай само да не е при тебе. Изумбруда ти е сестра. Ахмед, който я беше откраднал из Търново заедно с тебе, я продал на моят така наречени баща; а тебе, заедно с друго едно момиче — на твоят старец. Види се, че господ ни наказва за нашите грехове! Ето що бива, когато човек променява своята вяра и когато заборава своите родители, които са го родили и отгледали. Нека бъдат проклетти сичките ония християни и нека ги накаже бог така също, както е наказал днес тебе, които продават своята вяра и забораваят своята народност! Аз отсега не съм вече турчин. Отивам в Гърция!

Халеп, 1839 г.

Митар Гойкович»

Новите нещастия почти сякога пробуждат в човечката душа и старите скърби и печали и като се съединят заедно, убиват човека; така се случи и с Божана. В този същи ден през нощта Божана роди мъжко дете и щом това сирото създание издаде из своето малко гърлице човечески глас, то тя го зема на ръце и хвърли се заедно с него в Марица. Нея извадиха, а детето се удави. . .

И ето, оттогава и до днес аз живея в калоферския манастир «Введение пресвятой Богородици». Най-напред живееше с мене и Божана; но нейното положение беше такова, щото аз не мога да кажа, че тя живееше: тя беше изгубила умът си и нищо не разбираше. Понякогаж умът ѝ се връщаше и тя ходеше в черкова, молеше се и говореше с мене; но това биваше твърде рядко — по веднъж или дважд в годината. Цяла година тя седеше в килията си сама и никого не пускаше. Пет години тая мъченица

проживя в манастирът и представи се, успокои се. Стамен, като предаде мен сестра си, изгуби се от светът. Едни разказват, че той бил затворен от турското правителство в Еди куле, защото помагал на сърбите и на черногорците; а други разказват, че той бил убит в Черна гора от арнаутите, когато черногорците нападнали на Шкодра.

Славяните и християните искат от Европа твърде малко, искат от европейците, от хората, от християните, молят от бога, молят — да се не меша никой в техните работи и да ги оставят на мира. Не щат тия европейската помощ. . . »

С тия думи се свършват записките на българската калугерка-мъченица.

БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ

ХАДЖИ ГЕНЧО

Хаджи Генчо е такъв един българин, какъвто се рядко ражда и на Еньовден; такъв човек ти не можеш намери ни в Ингелизко. Хаджи Генчо е твърде почтен човек, твърде добър, много учен и разумен: той сичко знае и на сичко е готов да ти отговори, защото е жива душа и пъргаво сърце. По сичко се види, че тоя човек не е напразно имал уши и очи и не е напразно гълтал просеникът! Между българите такъв един човек е чисто злато: у другите българи небосклонът е не твърде обширен и това, щото тия знаят, знаят го в еднакъв смисъл, който е останал у тях от дяда и от баба; а Хаджи Генчо не е такъв, той обработва своето знание и ако е майка му знаяла три, то той знае цели триесет. Когато ти попитах някой други българин за нещо, то той ще да ти каже това, щото е чул от майка си, а Хаджи Генчо ще да ти разкаже за сичко подробно, като по книга. Е, например, попитай го:

— Дядо Хаджия, а дека живее дяволът?

— В тартърът! — ще да отговори важно дядо ти Хаджия и като владишкият ерокирик ще да ти разкаже за сичко натънко, чегато книга чете: как там дяволите живеят, как ядат, как спят, как се умиват и сѐ нататък. . .

В черкова Хаджи Генчо ходи секи ден: в неделя и по големите празници той седи в големият трон при пангалът и продава свещи; а през делниците пее на певницата, защото коприщенският псалт Никита Вапцилката се занимава в делник с бояджийско изкуство. Тряба да забележа, че в българските черкови, които са създадени по образът и по подобие на гръцките архиправославни храмове, не стоят, а седят, и това седалище се нарича трон. Тия тронове са продадени, препродадени и изпродадени на богатите граждани; а ония люде, които нямат

пари или които не желаят да седят — стоят. Такава е външната наредба на българската черква; а колкото до вътрешната, то сичката българска черковна иерархия се състои само от един свещеник: няма ни дякони, ни архидякони; но затова сяка коприщенска черква има по десетина попа. Само попът има право да рече, че той е български пастир.

И така, Хаджи Генчо пее на певницата. А как пее тоя Хаджи Генчо. — за чудо и за приказ! «Господи, възвах тебе» — извика така сладко и така умилно, щото секи верующи опули очи, раззине уста и слуша с благоговение и със страх божи.

— Ако тоя Хаджи Генчо да не пееше малко с носът си като грък, то и глухите би се събрали да го слушат — казваше дядо Филчо, който беше ходил в Русията.

— В Русията такива псалтове няма — отговаряше Хаджи Славчо и Хаджи Генчовата слава растеше с повече и повече.

Наустницата, псалтирът и апостолът, даже и светчето Хаджи Генчо знаеше науст и ако някой поп се сбърка в нещо, както то бива твърде често, то Хаджи Генчо сякога го поправя. «Блядоволиши» — каже поп Ерчо. — «Бла-го-во-ли-ши!» — извика Хаджи Генчо от пангалът. «Сраха Рада юдейска» — каже Хаджи поп. — «Страха ра-ди ю-дей-ска!» — извика Хаджи Генчо от пангалът. Хаджи поп беше клисурец. . .

Сичките Хаджи Генчови книги бяха из Киево, защото той не обичаше московският печат и сякога казваше:

— Московските книги са за нищо и за никакво; а червенословките им и в ръка не земай. . . Ако би ти напечатал в Киево псалтирът на такава хартия, каквато е московската, то би можал и на владиката да го подадеш и да се не засрамиш от негова милост. . .

Освен черковнославянските писания Хаджи Генчо знае още влашки, малко руски, малко турски, малко гръцки, с една дума той се счита за най-умен и за най-учен човек не само в Коприщица, а и в Стрелча, и в Краставо село, и в Татар Пазарджик, и по Марашът в Пловдив. Когато кадият дойде в Коприщица и когато рече на коприщенци да му изпроводят някой по-умен от самите коприщенци човек, за да си поговори с него за мъртвото тяло или за някоя друга работа, то коприщените, като

умни и опитни хора, сякога му пращат Хаджи Генча. И ето, иде Хаджи Генчо при кадията, разговаря се с него, много говори, сладко говори — говори така, щото кадият почти сякога прехапе устната си и рече:

— О к у м у ш а д а м (учен човек) е тоя Хаджи Генчо! — Повече не знае и що да каже, не намира думи.

Хаджи Генчо е учител в Коприщица: него секи познава, като червеното яйце, секи го почита и секи се бои от негова милост — и първите, и последните. Попитай за него даже и Пейча слепият, който живее при черковата и който в събота и в неделя събира милостиня, а в другите дни я пропива в кръчмата, с една дума — онзи Пейчо, който твърде хубаво свири с гусли и пее песни за Крали Марка и за деветте змея, то и той ще да ти каже:

— Иди ти там през Герджиковият мост, в бялата къщица с дългите стрехи и със стъклените прозорци, там ще и да го намериш. А защо ти е Хаджията? — пита най-послед Пейчо, като секи любознателен човек.

— Да ми напише писъмце до мой Станя — казваш ти. — Той ще да ти напише. . . Той хубаво пише — ще каже Пейчо и ще да влезе пак в механата.

Щом Хаджи Генчо стане утринта от постелята си, то тоя си час отива в черкова; а из черкова, щом се свърши службата, си отива право у дома и ниде се не забира; само в събота и в неделя закъснява по малко: в събота той събира пшеничка за душата на блаженпочившите, а в неделя отива у някого на гости, за да поопита греяната и да пине кавенце.

У коприщенските старци, както е вече назначено от най-старите времена, съществува такъв християнски обичай, щото в събота, когато излезат из черкова, после службата, да седнат пред черковата, под стряхата, на дървеният миндерлък и да гълтат за «бог да прости». Седнат старците под стряхата, изваждат из пазухите си или из поясите си своите сини, с бели звездици кърпи; двата края воврат в поясът, а другите два държат в ръка, а бабичките и момчетата изнасят из черковата освещената пшеница, която е смешана с мед, с тълчени орехи, със смокини, с печено кукурузено или пшенично брашно и със захар, и със своята попова лъжичка раздават тая пшеница на старците и на свещениците, за да поменат умрелите им родители. От другата страна, като царските войници,

стоят наред и поповските, и не поповските момченца и чакат и за своето гърло пшеничка и щом я земат в ръка, внасят я по-скоро в устата, щото даже и време нямат да проговорят обичното според обрядите желание: «Бог да прости мъртви души!» На старците и на децата бабичките дават по една лъжица, а Хаджи Генчу по две, и то затова, че той им пише помениците. Ех, да би вие знаели как тоя Хаджи Генчо пише тия поменици! — С оксин, с варин и с титли, като да са напечатани, и даже поп Георги, който често обича да бърка словото божие, чете Хаджи Генчовите писания като вода и никога не казва «габа», наместо «Гана».

Когато се върне из черкова дома, то Хаджи Генчо опече на жаравата едно парченце месо, налее си малко червено винце, земе соленицата и седне, както говори той сам, да пооправи червата си; но преди да захване да яде, той отреже едно малко парченце месо и нахрани своят приятел дебели котурак, който прилича повече на прасе, нежели на котка. Опашката на котуракът е отрязана на свети Харалампия; а за удостоверение на това свидетелствува самата опашка, която е обивита в една хартийка, а на тая хартийка е написано: «На Свети Харалампия, през денят, в 1841 година аз отрязах опашката на моят котурак и нарекох ему име Бундук. Аз, Хаджи Генчо, милостию божию учител в Коприщица.» Котуракът си Хаджи Генчо много обича, защото тоя котурак, както се види из много исторически факти, е бил единственото същество, което се е ползувало от Хаджи-Генчовата любов и което е можало да се нарече негов другарин. Но тука се появява един философически въпрос: когато Хаджи Генчо е обичал своят котурак, то защо му е отрязал опашката? Нема той не знае, че сяко едно рязане причинява болест и мъки? — Сичкото това Хаджи Генчо не е искал и да знае, защото той обича сичко, щото е извънредно и старовременско, и затова боляло ли е котуракът му, или не, а той му отрязал опашката твърде хладнокръвно! Но да ви кажа право: Хаджи Генчо не сякога разделява своят залък със своят котурак — той понякога го храни с бял, а в празник с чер дроб. Тоя дроб той зема от един касапин за дар, защото учи синът му Нонча да чете велико повечерие и да пише р о к а м. Хаджи Генчо никога не позволява на жената

си и на децата си да участвуват на неговата трапеза; тия ядат отделно и ядат ръжен хляб и сухо бито сирене, из което маслото или хранителните частици са били извадени още тогава, преди то да захване да се нарича сирене.

Като пояде, Хаджи Генчо земе напърстекът си, иглата си, въдицата си и своите стари шалвари и отива в училището. Хаджи-Генчовите стари шалвари се отличават от сичките други коприщенски шалвари, защото другите коприщенци носят синьо или черно, а Хаджи Генчо се облача някак си по-гиздаво; неговите шалвари, които е изткала баба Хаджийка в млади години със своите собствени ръце, са изткани из червена, бяла, синя и черна вълна. Тряба да ви кажа, че Хаджи-Генчовите шалвари са били ушити първи път преди московците, а сега ги той прекроява и прешива дванайсети. «Не трябва да стои човек със скръстени ръце и да чака наготово, защото сякоя лоза, яже не приносит плод, са изгаря в огънят» — казва Хаджи-Генчо и прешива своите шалвари в това също време, когато изображава и възпитава българското юношество. Но преди да ви разкажа етнографията на старите Хаджи-Генчови шалвари, то трябва да ви явя, че той има още два чифта: едните са нови и наричат се чекшири, а другите са чохени. Чохените шалвари Хаджи Генчо облича само на Великден, на Коледа, на Бого-явление и на голяма задушница. Тия шалвари имат кафеен цвят и харизани му са от чорбаджи Вълка. Да ви разкажа сега и историята на старите шалвари. Тия шалвари са на едни места по-вехти, а на други по-нови и на тия места, които са по-нови, някогаж си са били различни джебове: един за кърпата, други за ножът, трети за топката и така нататък.

Вие, както ми се чини, ще да се зачудите и ще да ме попитате: а защо е на тоя благочестив и любомъдър мъж топка? Да си не играе тоя Синтип философ с топката? — Играе си зер, и играе си твърде чудновато. С топката той умирява немирните деца и учи ги ум и разум. Когато някое детенце се пошегува, то и Хаджи Генчо се пошегува: хвърли топката, удари с нея детенцето и извика му гръмогласно: «Донеси топката!» Момченцето заносва на дяда Хаджия тая знаменита топка, па се връща назад плачешката и духа на длановите си.

Хаджи Генчо е добрейше същество. Той не пропуска

ни една сватба, ни един помен, а понякогаж и сам чете псалтир за починалите; не пропуска той така също ни едно кръщение, ни една пануда, ни един Бабинден. Ако някой из коприщенските чорбаджии дава зефет или ако повика гости в къщата си, то без Хаджи Генча се не може — Хаджи Генчо трябва да е на челото.

Във времето на московските бойове с турците той ходил с московците във Влашко, купил там две брашовски големи бъклицы и донесъл ги в Коприщица. И ето, когато някому дотряба голяма бъклица, то той праща синът си у Хаджи-Генчови да я поиска от дяда Хаджия.

— Дядо Хаджия — казва момченцето, — тато ме води при тебе да ми дадеш своята жълта бъклица.

— А нема вие нямате бъклица? — пита Хаджи Генчо.

— Имаме. . . Нема бива къща без бъклица? Нашата е малка.

— А защо ви е голяма бъклица?

— Тряба ни. . . Тато гощава своите ортаци и своите приятели и трябва да се занесе вино малко повечко.

— А де той, твой баща, събира приятелите си на зефет?

— При Салчовата воденица в градината, на къшкът.

— Там е мястото добро. . . добро е, прохладно е и по-настрана е. . . А кажи ти мене: твой тато нищо повече ти не каза да ми речеш?

— Нищо.

— Не каза ли ти така: «Кажи на дяда си Хаджия да дойде и той при нас да пояде малко и да си попийне винце.»

— Не, той ми не каза нищо.

— Е, ако е така, то иди и поразпитай го малко по-добре: ти, както ми се чини, си забравил нещо. . . Ха, върви по-скоро! Кажи още на баща си да не забравя да земе със себе си малко медец. Кажи му: «Земи медец, защото дядо Хаджия преди обед обича медена ракия.» Тъй да му кажеш. . . Ха, върви!

Момченцето се връща при Хаджи Генча втори път и сега вече добива бъклицата. Хаджи Генчо я изнесе сам, подаде я на момченцето и поопне го малко за ухото или за перчимчето, за да не забравя още веднъж бащините си думи; а особено, когато баща му го праща по такива важни работи, като например да иска дядовата Хаджиева бък-

лица и да калеса заедно с нея и дяда Хаджия за зефетът. Опина го за ухото още и за това, че туй забравихаджия момче е играло преминалата неделя в черкова и че е било с шапката си Пениното щрепелаче по главата.

Хаджи Генчо е голям оракул. Идете при него и разкажете му своят сън или му обадете, че дланта ви сърби, че лявото или дясното око ви играе, че клепката ви трепери или че сте кихнали на Сурова година — и той тоя си час ще да ви обясни значението на тия важни свръхестествени явления, които смущават неразумният живот на човекът. Веднъж Найда Гиздина дошла при дяда Хаджия и rekла му:

— Чичо Хаджия, аз видях насъне, че ме захапа едно куче.

— Черно или бяло? — попитал Хаджи Генчо.

— Черно като катран.

— Това не е на добро — рекъл Хаджи Генчо и погледнал към небето. — Ти ще да ожениш синът си и ще да доведеш в къщата си зла и непослушна снаха.

И наистина, след месец Найда оженила синът си и нейната снаха била такава, каквато предсказал сънят. . .

Освен това Хаджи Генчо знае кои са черни и кои са бели дни и веднъж рекъл на Лулча Крадлин да не купува овце през горещниците. Лулчо не послушал Хаджи Генча и овцете му измрели от шапът.

Хаджи Генчо обича студена водица, и то от Арнаутският чучур; но обича я не затова, защото я пие — той пие краставоселско вино, — а затова, че му се харесва, когато се тя намира в къщата му; а освен това, нему се иска да даде някоя работа на учениците си. И ето, праща той одного от своите ученици на Арнаулец да налее водица с двете жълтозелени гледжосани стовни; но най-напред го побие малко, за да не строши стовните.

— Трябва да го побиеш, дорде не е разбил стовните — говори често Хаджи Генчо, — а когато ги разбие, то ти го бий, колкото искаш, а стовните няма вече да бъдат цели.

Но да ви кажа право, Хаджи Генчо в това отношение само философствува, както е философствувал някога си и Насрадин Ходжа; а на практика бива съвсем друго, т. е. когато момченцето разбие стовните, то Хаджи Генчо му изправя кръстът твърде немилостиво. Но, както и да е,

а Хаджи Генча обичат сичките коприщенци и наричат го справедлив човек. Един от коприщенските любители на правосъдието оценил Хаджи Генча твърде добре, завел го в Ерусалим на поклонение, окънал го «во Йордане реке» и Генчо Кукумявката станал почтени Хаджи Генчо. Тряба да забележа тука, че Хаджи Генчо никога не казва «Аз съм хаджия»; а сякога говори: «Аз съм поклонник.» Хаджи Генчо се много сърди и често се кара на поп Ерча, който почти сякога, когато свети вода в къщата на Хаджи Генча, казва само:

— О здравии Генча. . .

— Генчо поклонник! — вика Хаджи Генчо.

— Генчо поклонник — повтаря и поп Ерчо — и Генчовица поклонница! . .

— Цона не е поклонница! — казва Хаджи Генчо и кръсти се. — Тебе би трябало одавна вече да разпопиме. . . Нека само да дойде владиката и аз ще да ти покажа кой е Хаджи Генчо! . .

— Прости ме, Хаджи, пиян съм малко — казва поп Ерчо и главата му трепери като на копач.

— А кажи ми ти: кога не си пиян? — пита Хаджи Генчо и гледа на поп Ерча като някой керкенез. — Ти си сякога пиян! Ти мислиш, че аз не зная какво си направил завчера у дядови Крайови! Кажи ми ти: де се е чуло и разбрало да се пее «во Йордане крещающуся», когато се изнаосва мъртвец? . .

— Прости ме, Хаджи! — казва поп Ерчо жалостно.

— Прости ме, Хаджи! . . Няма да те простя. . . Аз хилядо пъти съм ти рекъл да оставиш онова «аннадънма»; а ти пак си гледаш своят кеф. Захванал си завчера да четеш евангелието, па го четеш като някой дервишин. . . «Во время оно, аннадънма, рече господ, аннадънма, ко пришедшим к нему иудеом, аннадънма. . .» Е, кажи ми ти: кой поп чете словото божие като тебе? А? . .

— А пък владиката, когато чете нещо, то сякога казва «филан». . . «То керо екино, филан». . .¹

— Владиката е владика, а ти си поп Ерчо — казва Хаджи Генчо и подкривя се на нещастният ерей.

Хаджи Генчо твърде много обича сладките неща, а още повече ги обича той тогава, когато тия му се дават

от някого харизма. В Хаджи-Генчовата къща се намираща пазар, защото Хаджи Генчо внимателно събира сичко, щото и да му се попадне подръка — и нужно, и не нужно. Господи боже мой, колко различни — и дървени, и хартиени, и даже гнилени — кутийки ще да намериш ти в Хаджи-Генчовата къща! И сичките тия кутийки са пълни с такива неща, каквито ти не би намерил и у Яка купецът! Хаджи Генчо не пропуска нито един пазар и да не купи някоя кутийка, ако само се не намери такъв добър човек, който да му я хариже; но когато на тоя свят се намират твърде много добри люде, то такива добри люде се намират и на пазарят и кутийките на Хаджи Генча са почти до една подарени. В тия кутийки има и сушени крушки, и сушени сливи, и смилки (кайсии), и дренки, и ябълки, и вишни, и череши, и орехи, и лешници, и големи смокини, и малки смокини; освен тях сякакви миризливи треви и плодове: чубрица, сминдух, канела, кимион, бахар, чер пипер, даже бяла и черна гвачка. Сливите и кайсиите Хаджи Генчо употребява за ядене; а гвачката, която се употребява само от туркините и момичетата, той не гваче; но и не хвърга я. Гвачката Хаджи Генчо е получил дар от един чифутин, който веднъж се укрив от дъждът под Хаджи-Генчовата стряха и не измокрил купето си. Тряба да ви кажа, че ако между чифутинът и Хаджи Генча и да произлезли някои си неспоразумения, то най-после и двамината останали твърде доволни един от други и гвачката станала собственост на Хаджи Генча.

Из сичкото това вие ще да разберете, че Хаджи Генчо е голям економ. . . Той не знае що ще да се каже да презира човек, щото и да е; той никога нищо не хвърга, не излива, не разваля. Но да не помислите, че той прави сичкото това от скъперничество — съвсем не от скъперничество; Хаджи Генчо знае твърде добре, че ако нему и да не дотрябат някои неща, то щат да дотрябат другиму. Често се случва да дотърчи при него някое момиченце и да му рече:

— Дядо Хаджия, мама е болна и иска ѝ се да пояде сухи кайсийки. . . Дай ни малко за пощанка, молиме ти се.

— А защо си вие не купихте през лятото? — пита Хаджи Генчо.

— Забравихме — казва момиченцето.

¹ Чакат онова време (б. р.).

— И аз забравих да си купя. . . И аз нямам — казва Хаджи Генчо.

— Нам казаха, че ти имаш, и имаш много. . . Ти си дал на Нонча Орлето и Нончовица ни каза, че у вас има цели кола и кайсийки, и дренчици. . .

— Нямам, нямам, ни една литра нямам — казва Хаджи Генчо сърдито, — тогава имах, а сега нямам.

Момиченцето се оскърбява, обръща си към Хаджи Генча гърбът и мисли да се върне назад и без кайсийки; но Хаджи Генчо го забира и захваща да говори малко по-весело и по-сладко:

— Я чуи ма, Танке! Я кажи ти дяду си Хаджию: когато вие заколите сурата свиня, то щете ли да повикате и дяда си Хаджия да я поопита, или не? Аз чух, че вие сте я хранили само с кукуруз; а месото от кукурузените свине е сладко! А? Аз обичам свинският кебап. . .

— Добре, дядо Хаджия, ние ще да те повикаме да поядеш кебапец — казва момиченцето и обръща се пак към дяда си Хаджия с надежда на очите.

— Ха, ха, ха, ще да те повикаме! Сичките хора така казват, когато им трябва кайсийки; а като ги земат, то забораваат дяда си Хаджия.

После това Хаджи Генчо рови из главата си и най-напокон си припомнюва, че веднъж у Стаменови заклали един жълт мисир.

— А защо ме не повикахте, когато заклахте жълтият мисир, когото бяхте отхранили с орехи? А? Вие го бяхте заклали в онова време, когато ви докараха червеното вино. . . Помня аз. . . Забравихте да ме повикате. . . Така ли е?

— Ние, дядо Хаджия, заклахме мисирът на коледно заговяване; а на заговяване никого не викат на гости. . . Ако ние и да би те повикали, то ти и сам не би дошъл. . .

— Така е то. . . Аз знаех, че е така! Аз знаех, че вие нарочно го не заклахте по-напред, а чакахте да настъпи заговяване, за да не повикате дяда си Хаджия! Е, а виното когато докарахте, то защо ме не викахте? А? Кажете ми де, защо?

Момиченцето мълчи.

— Що ти, дяволско дете, мълчиш? Види се, че не сте щели да повикате дяда си Хаджия! Така ли е? Помни да кажеш на майка си, че дядо ти Хаджия ви дава кайсийки

само затова, за да го не заборявате и вие. Разбра ли ме сега?

После това Хаджи Генчо влиза в музеят, дека се съхраняват в долапите, в сандъците и в раклите сичките неговии рядкости. Ето, погледайте: по стените са направени полички; а на тия полички се намират всевъзможни и разновидни неща. Сичко е непременно в нещо обивнено, сичко е в нещо облечено, сичко е в нещо обвезано, сичко е турено на своето място, и то под номер; а понякогаж и с някой обяснения и примечания, като например опашката на котуракът. И така, под първият номер стои топор, който е обивит в мушам; под вторият номер — мотика; под третият — тривон; а по-нататък стоят: свредли — различна величина, — канелки за бърчи и за каци; още по-нататък различни чинии, паници, бърклици, шишенца, чашици, гърнета, сахани, делви и много още други дреболии — сичко не може човек нито да разкаже, нито да опише. Тряба да ви кажа, че в тая стая Хаджи Генчо никого не пуца, даже и своята жена.

— Как да я пуснеш, когато тя не е от сой? — казва Хаджи Генчо. — Не трябва да я пуцам, защото тя обича да лапа като хърватин. Ако би аз пуцал сякогo в моето скривалище, то досега там нищо не би останало. . .

Хаджи Генчо обивил в една хартийка малко кайсии, а на хартийката написал: «Сии кайсии одатися кириу, кириу Стоимену Таралешът, во имя Отца и Сына и Святаго Духа, аминь. Отъ Хаджи Генча.» Това послание той дал на момиченцето, което чакало зади вратата.

Хаджи Генчо има ягка воля и твърд характер. Никога тоя Кралевити Марко не пада с духът си, от никого се той не бои, никого не ще да знае, никого не пише на робушът си. Ако ти му направиш някое зло, ако го с нещо оскърбиш или ако му се присмееш, то той трябва да ти отмъсти — бога ми ти казвам, че ще да ти отмъсти! Веднъж той купил една магарица и пратил синът си по някоя си работа. Синът му възседнал магарицата и минал покрай дядови Вълкови; а дядо Вълко беше голям шегаджия и като седял пред вратникът си на столът и видял, че иде Хаджи-Генчовият син, то го попитал:

— Найдене, бре! Де закарваш майка си?

Найден се върнал дома си и плаче, че са го оскърбили; а Хаджи Генчо се разсърдил като глиган. На другият

ден той продал магарицата на циганите и купил магаре, ако и да изгубил цели триесет гроша. Когато сичко било готово, то Хаджи Генчо казал Найдену:

— Хайде сега, синко, възседни магарето и премини покрай къщата на дядо-си Вълка; а ако дядо ти Вълко те види и ако те попита де закарваш баща си, то речи му: «Закарвам го при жената ти.»

Хаджи Генчовият син послушал бащините си наставления, изпълнил своите обязанности, както трябва, и дядо Вълко никога вече се не шегувал с Хаджи Генча.

Ето защо коприщенци яко-яко не обичат да имат зема-не-даване с Хаджи Генча; а децата се боят от него като от чумата. Ако Хаджи Генчо види, че нечий деца играят на орехи, то и тая невинна детинска игра му не дава да мирува, и тя го оскърбява, и тя мъчи неговото пъргаво сърце. Приблужи се той полегичка до тях като котка, повдигне тоягата си и извика:

— Отде сте вие, пъси синове, земали орехи? А?

— Мене ми ги даде мама и каза ми да си поиграя с Неделча — казва едно от момченцата, на което носенцето се е зачервило като панджар от студът.

— Мене тато даде пет пари и аз си купих орешки от Петра Митрова — казва другият, който е турил на главата си рошовата бащина си шапка.

Хаджи Генчо хване за ухото първото момченце, потегли го малко нагоре и захване с насмешка да му говори:

— Ти, пъси сине, орехите си откраднал от майка си! Казвай истината! Откраднал ли си ги, или не? А?

— Не съм ги откраднал, дядо Хаджия, не съм ги откраднал!... Оле-ле-ле-ле, дядо Хаджия! Аз не съм никога крал; мама ми ги даде... Оле-ле-ле-ле, дядо Хаджия! Боли, дядо Хаджия! Оле-ле, ушенце, оле-ле! Дядо Хаджия, боли ме!

— А защо те аз бия, ако не за да те боли? Аз те бия да те боли, а не бия те да ти е сладко. Разбираш ли?

Такава също операция Хаджи Генчо произвежда и над другото момченце и после продължава своето пътешествие с радостно сърце и с утешена душа, защото, по неговото мнение, децата са се вече научили що е право и що е неправо и че Хаджи-Генчовото благонравно семе е посеяно вече в сърцата им. Но да ви кажа право, той не сякога бие момченцата и понякога, например на Ве-

ликден и на Коледа, не само че не повдига над хорските уши ръката си, а сам учи и другите да не бият никого, защото е възкръснал Христос.

— Христос воскресе! — казва Хаджи Генчо. — «Правда, миръ и любовь възкресоша днесъ и бити людѣе господне не подобаетъ.»

Но тука сичката хитрост се заключава в това, че децата по тия празници донасят на Хаджи Генча, като на свой учител и възпитател, кравай, червени ейца, черек с ракия и други неща. Хаджи Генчо сам посреща даровете и зема краваят; а после помилва ученикът си по образът и рече му:

— Да порастеш, мой синко, до таванът!

Но твърде често навикът е много по-силен и от волята, и от разумът и Хаджи Генчо понякога забравя за празникът и със зло сърце опина ушите на ония момчета, които му не са донесли кравай; ако е така, то тия не смеят нито да играят, нито да припкат по улицата; не смеят ни да се чукат с ейцата си; но най-повече той ги бие затова, защото не знаят науст «Христос воскресе» и «Ангел вопияше».

Хаджи Генчо обича да доказва фактически. Веднъж той тръгнал с чича Петра да иде в Карлово и тия преминали през Клисурата. Когато вървели през това село, то Хаджи Генчо рекъл на чича Петра да го почака малко на пътят, па бутнал конят си и скрил се в кривите и тесните клисурски улици. След малко време той се върнал назад и донесъл един цедилник.

— Отде зема цедилникът? — попитал чичо Петър.

Хаджи Генчо захванал да разказва историята на тоя цедилник и разказвал я чак до Карлово, т. е. той разказал отде е била купена вълната, де е била тя острижена, де е била вапцана и така нататък; а чичо Петър мислил за своите търговски работи и бил твърде невнимателен към Хаджи-Генчовите открития. Когато двата приятеля влезли в Карлово, то чичо Петър пак попитал Хаджията:

— Байо Хаджия, ти пак ми не каза: отде зе цедилникът?

Тоя вопрос твърде оскърбил Хаджи Генча и той извикал:

— А кое куче ти лае от Клисурата до Карлово?

Хаджи Генчо обича да гради къщи и сякакви кочени

— Ето, мои деца и ученици, че с божията помощ нашата кокошка излюпи «единадесет» пилета; ази на синца ви ще харижа по едно пиленце; ала и вие трябва да ми бъдете благодарни и да храните своите храненичета колкото се може повече.

В Хаджи-Генчовото училище се учат около двесте деца и в къщата на тоя многоучен учител почти нищо се не е работило без това, щото децата да не приложат към общите дела и своите отделни сили и да не станат верноподаници на Хаджи-Генчовата монархия. И ето, с помощта на тая деятелна сила и с могъщественото братско участие Хаджи-Генчовите пиленца твърде скоро стават петли и кокошки. С една дума, сякому и на сичко било добро, мило и утешително, т. е. и на учениците било весело, и Хаджи Генчу — полезно, и на пиленцата — сито. Хаджи Генчо се радвал, че пиленцата растат, и мислил си, че тия пилета не произвождат на учениците му никаква тежест; а децата, които на драго сърце платили данокът си, в най-малкото дело се приготвяли за големи и славни подвиги: тия от малки се приучвали да обичат пилетата и мисирчетата; а после тая любов преминавала и в по-големите неща — тия се научвали да обичат ближните си, да обичат и сами себе си. Аз мисля, че само самолюбивите хора биват полезни и за друго! Благодариме ти, стари Хаджи Генчо, за твоите пилета и мисирчета! . . .

Децата с радост хранят пилетата и с голямо удоволствие забележават, че храненичетата растат и гоят се; но една заран най-хубавото, най-тлъстото и най-голямото пиле се изгубва — чегато е в земята потънало. Момченцето търси своето пиленце, своето скъпоценно хранениче, за да го нахрани, да го помилва, да го погледа; но сичките му мъки и старания остават напразни, защото това хранениче в това също време, както се види, се вари в черното котле с червеното превизло; а Хаджи Генчо, като някой ахчия по турските конаци, с лъжицата в ръка ходи около котлето и кряска на баба Хаджийка:

— Притури малко лучец, притури малко масълце. . . И червен пиперек би трябало още малко — мъ-ъ-ничко! Отваряй си зъркелите, защото огънят е голям и лукът може да прегори. . . Не туряй много дърва, Хаджийке, по-добре е, когато гозбата се вари полегичка. . . Оризът за чорбата трябва да се очисти добре! Помниш ли, че лани щях

да си изкъртя един зъб от тоя проклети ориз? А кой е мислил, че и в сърмата има камъни?

Момченцето отивало с плач при Хаджи Генча и говорило му:

— Дядо Хаджия, знаеш ли каква премежда ми е минала през главата? Знаеш ли ти, че няма моето пиленце? . . . Никола казва, че един орел се въртял вчера над къщата ви. . . Той трябва да го е погълнал, проклетникът! Камъни да яде, да го отрови!

Хаджи Генчо оставя лъжицата, хваща ученикът си за ръка, влече го в училището и като се прокашля по-напред два-три пъти, захваща да говори:

— Слушайте, деца! Вие одавна вече знаете, че черната наша кокошчица беше излюпила твърде хубави пиленца — едни из тях бяха герести, а други гащати — и аз, като човек с добро сърце и с милостива душа, ви харизах на синца ви по едно пиленце; но харизах ви ги, за да имате и вие добри сърца и милостиви души; дето ще да се каже, харизах ви ги да ги храните добре, да ги обичате като свои братия и сестри и да ги вардите от орлите и от керкенезите; но аз се излъгах — вие ме излъгахте и подиграхте се със старостта ми. Тия дни гледам, че бялото пиле с черното крило, което имаше и на опашката си две черни пера, захваща да мършавее и да се замислюва нещо си. «От какво ще да бъде това? — си помислих. — Да не го е хванала пипката, да не го е хванала гърлицата и то повече, без да може да каже де го боли?» Хванах го и гледам — няма нищо. Побарах му гушицата — празна! . . . «А, а, а! Така твоите ученици хранят пилетата ти! — си помислих; а ти, глупави старчо, Хаджи Генчо, още ги харизваш на такива нехранимайковци!» . . . И така аз земах и заклах пиленцето. А и що можех аз да направя? Не искате ли вие да го оставя да пукне от глад? От бога би било грехота, а от хората би било срамота. Ала дядо ви Хаджия е добър и правдолюбив човек и затова аз трябва да ви кажа, че и той е малко кривичек в тая работа. Кой знае, може Пейо да не е имал вчера много хляб, може майка му вчера да не е месила, а може и да е забравил да нахрани храненичето си! Ето защо аз съм намислил да изправа погрешката си и да утеша Пейо колкото ми позволяват силите. Нека Пейо да не плаче и да не жали, че съм му заклал пиленцето, защото аз ще да му харижа нещо

по-добро, аз ще му харижа жълтата мисирка, дето я купих от циганката за триесет пари и за две кожи; оная мисирка, ако помните, за която се карахме със Стефлектъ, че ужка циганката я била откраднала от него. И така, аз днеска харизвам тая мисирка на Пей; но харизвам му я, ако я той храни като поп.

Когато Хаджи Генчо свършва своята проповед, то поплесква момченцето по образите, потупва го по главата и казва му:

— Целувай ръка и поблагодари ме, че наместо пиле ти добиваш цяла мисирка.

Момченцето целува щедрата десница на Хаджи Генча, а Хаджи Генчо се обръща към учениците си, вика им «Четете бре!»; а после излиза из училището, припка към огнището и залавя се пак за лъжицата. В това време Хаджи Генчо е твърде радостен и утешава се, че момченцето е останало доволно, а мисирката ще да му дотрябва за месно заговяване.

Ако да оставим настрана сичките достойнства на правдолюбивият и достойният наш Хаджи Генчо, но трябва да ви кажа, че коприщенците разказват за него и много непохвални неща; тия разказват, че в неговият характер има твърде лошава страни. Изпърво, у него съществува свойствена страст да бъде от сичко недоволен, постоянно да бърби и да се меша в чуждите работи; второ, той никога не влиза в кръчмата, за да почерпи приятелят си, а, ако влезе, то влиза да го почерпят; и най-последно, той твърде обича да дава съвети, ако и да го не питат — и сякога не во време.

Българите са научени от малки да бият кучетата с камъни; а тая страст остава в тях през сичкия им живот. Веднъж един от бившите Хаджи-Генчови ученици, Петко Ослеков, намислил да си опече гювеч; накупил го със зелени чушки и с патлиджени и занесъл го на фурната. Когато гювечът се изпекъл, то байо Петко го земал на главата си и понесъл го по улицата; но пред един вратник той видял куче. Петко оставил гювечът на земята, земал един камък и хвърлил да удари кучето; но кучето се не уплашило, а мъжествено нападнало на Петка. Захванала се една из пуническите войни между Петка и Гуджа. Гуджо напада, а Петко се защитава. Във времето на тая страшна борба Петко стъпил в гювечът и разсипал го в калта, а Хаджи Генчо стоял пред вратникът си като Галиогабал,

гледал как се вдига към небето парата от гювечът и справедливото му сърце не можало вече да гледа на големите пагуби, които произходили от несправедливата война. Той се приближил до Петка, хванал го за ухото и извикал му:

— Не подобае челоуку съ псами боритися, зане песь естъ безсловесенъ.

Петко Ослеков заборабил на време Гуджа и обърнал се към Хаджи Генча:

— А кажи ми ти защо ме биеш — рекъл той.

— Бия те да те боли — отговорил Хаджи Генчо. — Я погледай си гювечът. . .

На Петка притемняло пред очите: той разсипал гювечът си, изгорил краката си, бил победен от Гуджа; а Хаджи Генчо дошел още да го опина за ушите! Търпението му пукнало и той грабнал гювечът и нахлупил го Хаджи Генчу на главата.

II

ДРУЖБАТА НА ХАДЖИ ГЕНЧА С ДЯДА ЛИБЕНА

В Коприщица няма плодovита земя — само камъни, пясък и гнила; но, както се види, по причина на тая неблагоприятна и сиромашка почва, Коприщица е едно от най-живите и от най-деятелните села. Нейната безплодна земя, която изисква големи трудове и изобилен пот, не е допуснала човеците да потънат в сънливата азиатска бездеятелност, но, напротив, водила ги е постоянно към силната воля, към енергията и към постоянният труд и създала е из тях деятелни промишленици и многополезни мислители. Гигантските планини със своите голи върхове и със своите гористи поля са прегърнали от сичките страни това българско село като майка, която се грижи за своята челяд; а нависналите над него скали, които, чегато час по час искат да паднат, приучават човекът от най-ранната му младост да се не бои от никакви опасности. Като зъмя се спуща от планината река Тополка, прави сякакви кривулици и своеволни полукругове и с шумотевица и гърмеж приемава в своите води малките речици, които със сърдито жуборене бързат към нея и отляво, и отдясно. Върби-

те, които са се надвесили над реката, мият своите зелени клонове във водата; а под сянката на тия клонове, които блестят със своята богата зеленина, се крият цели стада патки и гъски. Гъските хладнокръвно стоят на един крак, пощят се и вовират си главите под крилата; а недалече от тях се разхожда гиздавият пролетни хубавец щъркел със своите алени и дълги крака и със своя ален клюн и търси си някой добив — жаба, гущер или зъмя-усойница. По улиците се разхождат кокошки под предводителството на своите горделиви султани-петли; мирно и г л у п а в о стоят по бреговете на Тополка кравите, греят се на слънце, облизват своите измършавели ребра и очакват говедарят, който в това също време ходи из къща в къща, дека го черпят с ракия и дават му хляб, сирене, пържена сланина и други подобни ястията, и той, за да угоди на стопаните, които му дават «наѣстися и наптитися», говори: «Вашата крава е чалашкѝн добиченце — сѣ си пасе! Другите крави се гонят, бодат се, щръклеят; а вашето добиченце си пасе, пасе си!» Разбира се, че дядо Петър повтаря тия думи в сяка една къща; а ракиятката се излива в гърлото му.

Цели пилешки свят и милиони жаби безпокоят със своето цвърчене, пеене и квакане тихата балканска нощ; а вятърът си играе над селото.

Няма никакво съмнение, че тая розкошна природа не е могла да не подеждва и на човекът. Но най-хубавият маргатар в тая природа, най-хубавото нейно украшение, което, както ми се чини, е най-много способствувало за високото нравствено величие в местният обществен живот — е коприщенската жена.

Българската песен пее за българската девица така:

Мощно ми са мили българските моми:
цял ден тия жънат под яркото слънце,
от утро до вечер сѣ на крака стоят,
веслата си махат и снопове везват,
с т а в и ц и си правят, като славеи пеят.
А настане вечер, дома си са връщат,
като еребици ситно, мило припкат,
па са заловят за моминско хоро.
Моми ми са бели, като бяла книга,
образи червени — охридска ябълка.

Но колкото хубавица и гиздосия и да е българката въобще, то балканската жена е като трендафил посреди голямата градина. Кунино, Радъовене, Горна и Долна Скравена, Ихтиман и Коприщица се славят с красотата на жените; а последното из тия села и градове е наречено даже от турците аврат-аалън, т. е. женска красота. Черни и тънки като гайтан вежди, бяло и умно лице, високо чело, гиздава снага, живост в движенията, която е свойствена само на южните народи, черна или руса къдра главица, дълга като коприна коса, която живописно и привлекателно висина здравите плешки, мерджанени устници, големи очи и високи яжки гърди — ето каква е коприщенската жена. Ако вие погледате малко по-внимателно и по-отблизу на тия очи и на това лице, то ще да намерите проста и любяща душа, у която думите никога не противоречат на сърцето и на мислите, а сякога служат като виражение и на едното, и на другото. В природата съществува някакъв си съляп инстинкт, някакво си безсъзнателно стремление да бъде разположено сичко така, щото да се харесва на хората; а балканските планини са създадени само за блаженство. . .

И ето пред очите ни стърчи Коприщица. Южното слънце е съживило вече и балканската природа и донесло е закъснялата пролет. Било утро и слънцето осветлявало вече сичкото село. Бил празник. Росата още лежала по тревата и блестяла като едър маргатар; от сяка една страна се чували брънчания от пчели и бръмбали, чуруликане и пеене от пиленца, а тия пиленца били цели стада; гората, която е пълна с благоухание, се представлявала като истинно жилище на самодивите; по въздухът се преносвала миризма от младите треви и бурени; а източният вятър разносвал тия миризми по сичка България. А знаете ли какъв е тоя вятър? Тоя вятър нежи човеческото чувство и приводи човека в някакво си непонятно блаженство. Ралата вече браздят полетата, от сяка една страна изскачат цели стада овце, крави, кози и цели ергелета коне. Слънцето се търкаля весело над човеческите глави; а човекът, като погледа как е около него хубаво и мило, моли се и остава с пълна надежда, че и неговият беден и тежък живот след време ще бъде еднакъв с естествените природни явления. . .

Обичам те, мое мило Отечество! Обичам твоите балкани,

гори, сипеи, скали и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю! Обичам те от сичката си душа и сърце, ако ти и да си обречен на тежки страдания и неволи! Сичко, щото е останало досега в моята осиротяла душа добро и свето — сичко е твое! Ти си оная благословена земя, която цъфти, която е пълна с нежности, със сияние и величие, следователно — ти си ме научило да обичам и да плача над сяко едно човешко нещастие, — а това е вече много за един човек. . . И досега още чувствавам възрождението на твойт миризлив зеленчук, който изпълва сичкото пространство, на която страна и да хвърли човек окото си; аз и досега чуя песента на славенте и чуруликанието на ластавиците; най-после, аз и досега слушам крехкият глас на българското момиченце, ксето мете дворът си с бръскалката и пее си своята народна песенчица:

Черней, горо, черней, душо,
двама да чернеем:
ти за листе, горо,
аз за първо либе. . .

Друго едно момиченце върви с копанчето на глава да изхвърли на купището падналата от дърветата шума; а едно младо ергенче седи под кичестата върба, суче мустакът си, ухилва се и гледа на това, щото е под копанчето. Бабицките се връщат из черкова с празни сахани, с празни цедилници и още с по-празни бъклицы, в които е била варена ченичка, хляб, сирене, мед, ракия, вино, тутманик и джуркан боб и които тия са раздали по гробищата на просящите, на поповете, на старците и на децата, за да добият благословението им и да им се каже: «Бог да прости мъртви души.» Поповите вървят и люшкат се; а старците се клатят след тях и разказват си за чумавата година. Младите жени вървят две по две и разговарят се весело; а бабицките се запират час по час и предумват светът. Така например бабицките разказват, че Пенчо Туртата е човек без чест и без жалост — пие като копач, а жената му носи покъсан контош. А Пенчовица, т. е. жената на бая Пенча, продала в понделник на пазарят петдесет аршина сукно, а не е можала да си ушие контош! А Иван Будакът купува по една литра месо и за да го не измъкне из ръцете му

някое куче, сякога носи в ръката си една дебела тояга; а Цоковица, жената на Цока Мангърчето, изткала такива тесни и редки месали, с които не е възможно и котката да се отрие. И много още разказват кумите между себе си; но говорят си вече тайно, говорят си на ухо. . .

Времето вървяло и преминвало, слънцето захванало вече силно да нагрива земята и росата се повдигнала нагоре; а сичкото това било предвестие, че денят ще да бъде светъл и весел.

В Коприщица, която занимава място около един и половина часова ходба, са разпръснати по доловете и по бърдата около хилядо и петстотин къщи. Къщите са на два ката: стълба, която се намира на лицевата страна на къщата, води на вторият кат право под стряхата; тежкият керемиден покрив е твърде много наклонен към предната страна и служи като щит против вятърът и лошавото зимно балканско време; къщите почти сичките са обърнати с лицето към възток, дето се намира по един голям къошк, на който седят и спят лете. Сяка къща е заградена с каменна стена, като кале, или с висок дървен стобор — такъв е обичният вънкашен вид на сичките български села и градове. По къошките вече успели да се появят гиздавите невести със своите трендафилови бузици и с чашата в ръка, за да почерпят свекърите си и гостите си.

На един из тия къошкове, който бил постлан с килимчета и ямболчета и по когото били наредени шарени възглавници, седял с кръстосани крака като турски кадия дядо Либен. Дядо Либен пъшкал и брисал челото си, защото в това време той тамам си бил дошел из черкова и едвам успял да свали от главата си своята голяма овча шапка; а от главата му се повдигала пара като от котелът, в когото бабите парят дрехите. Когато дядо Либен поседи малко, то обикновено туря на главата си бяло платняно фесленце, което е поръбено с ибришим, и съблича синият си контош. Освен контошът и шапката дядо Либен носи кафеен цвят шалвари, зелено елече и широк бял пояс. Но това облекло той носи само тогава, когато му дойде на умът да се покае; а в другите времена той е като делия: зелени шалвари, червен пояс, зелена ачмалия аба, голям червен фес и пр. и пр. Дядовите Либенови пицови са арнаутски, а ножът му е сомкамзалия.

Дядовата Либенова къща е изградена на една джог-

лина, следователно дядо Либен може да види сичкото село. Около тая знаменита къща растат в голямо изобилие люлеци, трендафили и други миризливи цветя и дървета. От лявата страна на дядовата Либенова къща се намира една твърде голяма градина, която е пълна до най-крайната степен със всякакви плодови и неплодови дървета; ябълки: круши, дренки, череши, вишни, праскви, сливи, драгуни, а така също и едно орехово дърво и круша дотолкова висока и кичеста, щото вие не можете и да си я въобразите, с една дума — рай и нищо повече.

Дядовата Либенова брада е обръсната, а дългите му и изкуствено засуканите му мустаци стърчат на горнята му устна така, както стърчат и мустаките на най-големият рак. В България секи човек бръсне брадата си, освен поповете, калугерите и старците, които не живеят вече с жените си. Мнозина брагочестиви мъже говорят, че дядо Либен би трябало одавна вече да си отпусне брадата: но той не ще нито да чуе хорските съвети, защото никак му се не иска да изгуби своят юнашки вид, а освен това и по други още много причини. . .

При дяда Либена седи Хаджи Генчо; а около тях подскачат дечицата на най-старият дядов Либен син и Хаджи Генчо им раздава катърки, симид и мекички, които е той купил пред черковните врата; а това произшествие е довело дяда Либена до едно много голямо недоумение. Но за нази това дело се обяснява твърде просто и ние, които познаваме твърде добре Хаджи Генча, нямаме право да се чудим; ние твърде добре знаем, че Хаджи Генчо е умен човек и че ако той гощава децата, то ги не гощава, защото ги обича, а за да го гостят и него малко повечко. Хаджи Генчо се ръководи по мъдрото изречение, което казва: «Обичай децата, за да те обичат родителите им.» И така, още в онова време, когато Хаджи Генчо гощава децата, той се вече облизва с твърдо убеждение, че за обед родителите на тия деца щат да изнесат от старото винце, а не от новата «мътеница» — така Хаджи Генчо нарича новите вина — и той отрано вече чувствава онова сладко блаженство, което ще да му принесе очакваното угощение, и захваща да говори:

— А що, байо Либене, кое вино е по-добро: пасту-

шеското ли, едренското ли, или салъвкиевското? — пита Хаджи Генчо и приготвява устата си.

Тряба да забележа тука, че Хаджи Генчо сякога нарича дяда Либена «байо», ако той и да е по-стар от него — това той прави из уважение към тоя знаменит човек, който има стари вина.

— Салъвкиевското е по-добро, Хаджи — отговаря дядо Либен.

— Да ме простиш, байо Либене. Аз сякога можа да ти кажа, че пастушеското винце е много по-добро.

— А аз ти казвам, че салъвкиевското е по-добро от сичките вина в Уруменлията. Салъвкиевското вино ти гъдъличка гърлото и пощипва те по езикът; а пастушеското ти окиселява само малкото езиче.

— Е-е-е! Аз това не мога да кажа; мене сто пъти повече ми се харесва онова вино, което окиселява само малкото езиче и което ти преминува по сичките жили, когато го ти поопиташ на гладно сърце. Ала за да се не препираме напразно, аз би те помолил да донесеш по една чашка и от едното, и от другото и да ги поопитае. Аз мисля, че вие имате и от едното, и от другото. . . Наляхте ли си, байо Либене, тая година и пастушеско вино, или не? — пита Хаджи Генчо и гледа на дяда Либена така, както гледа юнакът на своята млада невеста.

— Налял съм, зер; налях и от едното, и от другото, и от третото. Шестнайсет бъчви съм налял тая година, Хаджи! И краставоселско винце налях една бъчвица — знаеш, за измекерите.

— Аз, байо Либене, мисля, че старите вина не са дотолкова добри, доколкото са добри новите; а «най-паче» затова, че тая година се е уредило такова вино, такова вино, което не прилича на вино, а на червени сълзи, на искри, на огън. . .

— Да ме простиш, Хаджи. Старите вина са сто пъти по-добри от новите. Старо вино, стар тютюн и стар приятел са сякога по-добри от новите. Пий си старо винце и не бой се! — казва дядо Либен и смее се.

— А аз мисля съвсем другояче. Аз в много къщи съм опитвал старите вина; но сѐ ми се чини, че сичките тия стари вина миришат на у р г у т. Ала аз никак не ща да се препирам с тебе и да ти доказвам, че и твоето старо вино е такова, защото аз твърде добре зная, че вие отбирате от

вино и претакате го, когато трябва; а освен това, вашето лозе е старо лозе. Аз мога сякога, байо Либене, да ти кажа, че като вашето лозе няма в цяла Уруменлия; твоето лозе е по-добро и от лозята в Кана Галилейска.

Когато дядо Либен чуе как неговият гостенин хвали скъпоценното му лозе, то от радост търка длановите си и отива сам в земникът да наточи от старото винце; а Хаджи Генчо се смее, радва се и от удоволствие щипе гушата си с два пръста.

Дядо Либен налива с вино пет-шест пукала, а после се връща назад, сяда на своето място, гледа на Хаджи Генча някак си лукаво и с усмивка говори:

— Почакай, Хаджи, да видиме с какъв език щеш да ми заговориш, когато си посърбнеш от моето винце! Аз отсега вече мога да ти кажа, че ти изведнъж ще да измениш своят ум за моите стари вина. Аз зная, че ти ще да ми кажеш правичко — пил ли си, или не си пил такова винце, каквото е моето. . . А що, Хаджи, аз мисля, че не би било лошаво, ако ние с тебе, знаеш, пинеме сега по малко ракийка и да похапнем по нещо до обед? Аз мисля, че е добро нещо, когато човек умори червекът малко по-рано. От коя ракия искаш да пинеш, Хаджи? Садефлиена ли, гръцка ли, или българска? Обичаш ли ракия, която е киснала в дренки? . . . Кажи ми от коя искаш! Ти си ми един от ония гости, които са мили на секи стопанин.

— Аз обичам ракията с медец — казва почти сякога Хаджи Генчо и замислюва се.

— А аз обичам греяна ракия само зиме — казва дядо Либен.

— А аз я обичам сякога — казва Хаджи Генчо.

Дядо Либен повиква своята най-млада снаха и шепне ѝ на ухото:

— Иди, булка, и налейте едно шишенце от най-хубавата ракия! Налейте в едно джезвенце ракия, размесете я с медец, ала медаецът да е, знаеш, повечко, па я сварете на огънят; така, знаеш, мъничко я погрейте. . . Кажи там на майка си да извади и една зелка, да я посипе с червен пипер, ала, знаеш, да не е много пиперът. . . Я донесете и малко смокинки и сухо гроздице! Опечете там и малко ягнешки джигерец и нарежете малко луканчица, ала, знаеш, да я нарежете тъничко. . . Вижте там, има ли още нещо за мезенце — донесете, щото има. Ние,

знаеш, трябва да гостим Хаджи Генча като викан гостенин, защото чичо ти Хаджия е за мене скъпоценен човек. Знаеш ли, булка, че Хаджията е учен човек? Знаеш ли ти, че той има хубавичко момиченце? Сещаш ли се?

Когато дядо Либен даде още десетина подобни приказания, то той се връща назад и сяда пак на мястото си, а в това също време той си пее от радост с носът полегичка:

Синьото цвете цъфтеше,
малка го мома береше,
та го на китки виеше,
сякому китка даваше,
мене си китка не даде! . . .

А Хаджи Генчо захваща пак да хвали дядо Либена, защото той твърде добре знае, че сяка похвала ще да донесе на кьошкът ново ядене или нов пукал със старо вино.

— Добър кон имаш ти, байо Либене! — казва Хаджи Генчо. — Снощи те аз видях, когато ти отиваше в черкова, и загледах се на твоето конченце. Ако искаш да ти кажа право, то аз ще да ти кажа, че твоят кон не е кон, а змей шестокрили. . . Аз зная, че ти не си скъпо заплатил за него. . . А как пърха тоя змей, как се перчи тая халахалетина, като мисир се перчи; а подскача като Шарка — като конят на Кралевича Марка! Добър кон! Хат ли е, байо Либене?

— Хат е, Хаджи! Ех, Хаджи, Хаджи, мурафетът не е да купиш добър кон, а да го купиш евтино — отговаря дядо Либен с голямо възхищение. — Аз се радвам не когато купя добър кон, но когато заплатя малко, а купя добро нещо. Аз, Хаджи, съм голям бинеджия и разбирам на конските работи. Когато дохождаха московците, то аз си купих от тях една катана за триста гроша заедно със седлото; а продадох я за хилядо, и то без седло. . . Седлото се намира и досега в прустът.

— Тъй, тъй, дядо Либене, ти си голям бинеджия и разбираш що купуваш и що продаваш. А помниш ли? . . . Ти имаше един зелен хат и момчетата бяха полудели за него. . . Аз, да ти кажа право, не разбирам защо го ти продаде!

— А знаеш ли що, Хаджи? Ти не знаеш що е кон и кой

кон е по-добър? За конете ти питай мене. Истина, че зеленият кон беше златен кон; ала и той си имаше своите кусури: когато бил в ергедето, то му разцепили едното ухо; освен това той кон имаше много вихрове; а кон, който има много вихрове, донася нещастие на сайбият си. Ти, Хаджи, си учен човек и трябва тия неща да знаеш. . . Има ли да се пише в книгите за тия неща, Хаджи?

— Има. . . Добре, добре, байо Либене! Аз се съгласявам с тебе; а кажи ми ти: защо ти продаде враният вихрогон? Добър кон беше онзи черни дявол! . . .

— Аз го не продадох, Хаджи, а трамних го. Ето, видиш ли, Хаджи? У Петра Будина беше тая пушка с червения ремик, дето виси там на стената, и един чифт арнаутски пищове — казва дядо Либен и сочи с пръст към стената, на която висят много пушки, пищове и ножове.

— Хубава пушчица — казва Хаджията.

— Не пушката се мене хареса, а пищовите — казва дядо Либен. — Аз поисках да ги купя, а Петър ми каза: «Дай ми, дядо Либене, «Черната стрела» и носи ги със здраве.» Аз му дадох «Черната стрела» и земах пищовите, оная пушка и сто гроша на панагон. Видиш ли, Хаджи, каква е работата!

Дядо Либен, който отбира кои пушки са по-хубави и кои коне са по-добри, не е напразно проживял своите млади години. Дядо Либен през своя живот е виждал и голямо щастие и голямо нещастие, и зло и добро, и сиромашия и богатство, и кървави сълзи и извънредна радост. . . Той е бил и хайдутин, и чорбаджия, и капасъзин, и мирен и справедлив гражданин: в младостта си той ходил по шумата и изстреблял турците; а после се съединял с турците, ходил с кърджелиите, делибашите и арнаутите и клал християните; бунтовал се против правителството и помагал на Карафезията. Но при сичкото това дядо Либен имал и една малка слабост: той обичал своето отечество, но не сичкото, а само Коприщица. Когато кърджелиите или делибашите мислили да направят някоя пакост на Коприщица, то дядо Либен отивал напред в своето рождено селце, извещал жителите, че им грози опасност, и накарвал ги да бягат и да оставят къщите си. И така, ту с обири, ту с хайдутлук, ту с бегличилък — с последния занаят той се занимавал малко по-късно — той печелил големи богатства; но тия богатства

се унищожали лесно, защото лесно се и добивали. Когато дядо Либен напълвал кесията си, то той оставял и кърджелиите, и хайдутлукът и дохождал си в Коприщица и захващал да харчи своите махмудии. Дядо Либен живял богато, а понякога харчил даже и съвсем на вятърът; той събирал в къщата си цяло стадо хрътки и копои, цели ергелета коне и цяла тайфа измекари, оруженосци (есакчии), чубукчии и така нататък.

Ето, гледайте, отива той на лов, за да се поразходи малко; а след него вървят до петдесет души слуги и пазаргидени.

Ако би някой из съвременното ситно човечество или някой европеец погледал в онова време на дядо Либена, то той би помислил, че това не е днешният дядо Либен, а някой рицар, граф или крал, който отива да се бие със своят съсед и да превземе Люксембург. Тогаваšnjата младеж наричала дядо Либена «Муса Кеседжия», а днешната го нарича само «дядо Бобатин». Но аз казах вече, че дядо Либен е бил в ония щастливи времена голям човек и хората твърде лесно са могли да си помислят за него, че той е крал или рицар; но такова едно заключение тия са могли да направят само тогава, ако би и баба Либеница приличала колко-годе на кралица или на рицарица и ако би тя седяла със скръстени ръце и нищо би не работила; а то, напротив, баба Либеница плела чорапи, продавала ги на пазарят и старала се да отгледа децата си. Дядо Либен не обичал да се меша в къшните работи, следователно не обичал и пари да дава за тия работи, той си живял, както знае, а тя — както намери.

Когато дядо Либен се връщал от лов, то той събирал на една поляна сичките млади циганки-чергарки и накарвал ги да му играят и да му пеят; а циганите му свирили със зурлите си и блъскали му с тъпаните си, щото от тая свирня ехтяло сичкото село. «На поляната при Кесяковци — това разказва баба Либеница, — т. е. там, дето се намира богатата къща на Кесяковци, момчетата кладыха огън и печеха рогачи, сърни и диви свине; а дядо ви Либен седеше като цигански царибашия, ядеше, пиеше и веселеше се; а децата ми ядеха кукурузник.»

Когато дядо Либен насищал «своето алчуще чрево», то се качвал на конят, отивал от къща в къща и искал да

го почерпят; а циганите и циганките вървели преди него, свирили му и пели:

Я посрещни, момче ле Цвето,
юнаците;
я изнеси, момче ле Цвето,
руйно вино!

Момичетата и невестите износвали по един пукал с вино и подавали го дядо Либену; а дядо Либен накарвал момчетата да пушкат за здравето на домакинът и на домакинята; а циганките и циганите пели и играли.

Най-любимата дядова Либенова песен била тая:

Доста сме ходили, доста сме шетали,
доста сме шетали по равна Шумадия,
доста сме гинали клетки сиромаси,
я развивай байряк ти, Мануш войводо!
Ох, нашите майки черни кърпи носят,
а нашите жени — черни кукувици,
а нашите бащи небричени ходят,
а нашите сестри неплетени ходят,
нашите дечица у турци роби ходят.
Доста сме ходили, доста сме шетали,
доста сме гинали черни сиромаси,
доста сме крачили по равна Шумадия;
доста сме си яли печени ягнета,
доста сме си пили това руйно вино,
доста сме си яли печени погачи!
Хайде да ударим на турския табор —
и да избавиме наши дребни деца!

И така, дядо Либен ходил из къща в къща дотогава, дорде, както се говори, се не разцъфтявал като кукуряк, т. е. дорде се не напивал като селски терзия.

Когато дядо Либен свършвал своите махмудии, то той отивал пак по печалба и никой в онова време не знаел дека се той намира, какво работи и с какво се занимава, освен неколцина из неговите юнаци, които той водил със себе си; но тия юнаци по-напред би се съгласили да бъдат обесени, нежели да явят де са били и що са правили с дяда Либена.

Дядо Либен не обича да разказва за своите младии години; не дава и другиму да разказва за тях. Даже и сега, когато няма от що да се бои и от кого да се бои, то страшно се сърди на поп Генча, когато поп Генчо захване да разказва как дядо Либен щял насмалко да го убие посред черковата. . . Това се случило така: Дядо Либен се изповядал пред поп Генча и разказал му за някои и други свои грехове; а поп Генчо, като истинен и непогрешим пастир божи, рекъл на големият грешник, че законът му запрещава да причасти такъв един капасъзин, какъвто бил дядо Либен. Дядо Либен не разсъждавал много, а измъкнал из пояса си един от своите арнаутски пищове и извикал:

— Дай ми комка или ще да те пратя при дяволите!

Поп Генчо изпълнил желанието на дядо Либена и останал твърде доволен, защото получил от грешният човек цели две мъсьрки.

Дядо Либен се оженил тогава, когато му чукнала четирисетата Коледа на вратата; а такава сватба почти никога не става в България, а най-малко в Коприщица. Когато дядо Либен станал домакин и направил си харемлък, то сичките коприщенци помислили, че той ще да се откаже вече от скитническия живот и ще да заживее като истинен домочадец; но излъгали се в своите надежди: дядо Либен продължал да живее по ергенският калъп и само старостта и дебелината били в състояние да го накарат да седне при домашното огнище.

Но ако дядо Либен и да бил вече стар с тялото, то неговата душа си останала и при старостта му млада; даже и старостта не можала да унищожи неговите юнашки навици. Често се случва и сега, щото дядо Либен да седи пред оджакът, да пуши своят дълъг чубук, да си вари кавенце, да си грее винце, да си пече кестенци, да си грее ръцете и да си пее с носът:

Момиче, момиче,
де гиди, мряна рибо!
Не стой срещу мене,
изгорях за тебе!
Като лен за вода,
босилек за роса. . .

— па после изведнџ да подскокне, да грабне пушката си и да пушне из коминџт. Освен това дядо Либен и на стари години държи няколко слуги и има в оборџт си няколко коня. Когато един из дядовите Либенови синове посъветувал баща си да продаде конете си и да отпусне слугите си, то дядо Либен му рекъл:

— Когато умра, то закопайте и конете ми в моят гроб. . . . Аз се съгласявам да изгоня и жената си, и децата си, а Ивана — никога. . . .

Дядо Либен обича Ивана, както обикновено големите хора обичат своите кученца или своите котураци, защото и Иван е едно от ония същества, които са сляпо привезани към своите господари. Иван е живял у дядо Либена цели двацет и четири години; но само веднџ е имал причина да бъде недоволен от своят господарин. Това се случило така. Веднџ дядо Либена втресло и той попитал Ивана:

— Иване бре, не знаеш ли как се лекува треска?

— Не сърди се много и треската ще да ти премине. . . . Ти си сърдит човек и затова те тресе — рекъл Иван.

Преминали цели пет години и Иван заборавил вече за това произшествие; но дядо Либен го помнил. Веднџ втресло Ивана и той не дошъл да подава на господарят си вино. Когато дядо Либен яде, то Иван трябва да стои пред него диван-чопраз и да му подава вино из едно малко сребърно тасенце.

— Де е Иван? — попитал дядо Либен.

— Втресло го е — казала баба Либеница.

— Викай го да дойде!

— Плюскай и без него! Остави човекџт да полежи. Човек ли си ти, или си дявол?

— Викай го да дойде тука! — извикал дядо Либен и баба Либеница отишла да изпълни волята на своят деспот.

Когато Иван дошъл пред светлите очи на своят господарин, то тоя господарин го попитал:

— Що ти е, Иване?

— Тресе ме, дядо Либене!

— Попей ми малко!

— Не мога, дядо Либене!

— Пей, магаре! — извикал дядо Либен и грабнал пицџџт.

Иван запял:

Ку-ку-не, мо-ми-и-че,
е-е-рген, де-де-во-й-че,
ка-а-ме-ме-но-пол-че! . . .

И Иван пял в продължението на сичкото време, в което дядо Либен обядвал или вечерял, и това се продължило чак дотогава, дорде Иван не оздравял. Когато Иван оздравял, то дядо Либен му рекъл:

— Никога отсега да се не подсмиваш на болните хора!

Днес за днес дядо Либен живее само със своите възпоминания и твърде много обича своето старо юнашко облекло. В одаята, в която той нощува зиме — през лятото той спи на къшкџт или на дворџт под синџото небе, — са окачени по кукериците сякакви дрехи: червени шалвари, нашарени със златни цветя, сини и зелени чопкени, бели либадета, джамадани (елеци) с големи сребърни петелки, дълги копринени ентении и други такива; но сичките тия украшения дядо Либен никога не облича, защото и Коприщица си има свои модни времена. Заедно с тия дрехи на стената висят още: арнаутски ризи, турски шалове и тарабулузи, македонски кебета и обшити със злато и с коприна шеврета. Но главното дядово Либеново богатство се намира в прустџт. В прустџт са окачени по стените различен вид пушки, пицџове, сабли, ножове, кабурлуци, латинки, паласки, юзди, торби и гerdани; а долу на земята се намират седла, конски покривала, дисаги и други принадлежности, които са нужни на един човек за неговото пътуване или за неговото ходене на лов.

Когато дядо Либен се метне на коня и отива в черкова или при някой свой приятел на гости, то двама слуги вървят с него пеши и държат го и от двете страни, защото: първо, старостта е вече победила юнашкото сърце и изменила е неговите навици; а, второ, дядо Либен обича турските обичаи и иска му се и на стари години да продава краставици на коприщенските селски терезии и механджии, които от самото си рождение не са се качвали на кон. Кой не знае историята на дядо Хвџрга и на дядо Костадина? А тия две знаменити личности са били селски терезии. Дядо Хвџрго и дядо Костадин отишли в Стрелча да си купят зеле с една стара кобила. Когато се приближали до селото, то дядо Хвџрго се качил на кобилата, а дядо Костадин припкал преди него и викал на жените:

«Хей-й-й-й, бягайте настрана, мари, да не уплашите кончето!»

Когато дядо Либен дойде в черкова, то един от слугите му го води под мишницата до самият трон — сичкото това се прави от кабадайлък, — а другият слуга остава да развозда конят. Когато се свърши черковната служба, то дядо Либен се връща дома си, пояде малко, пине си ракийка и кавенце и после подаде на унуките си по десет парици да си купят мекички. После това дядо Либен се качва пак на конят и отива на воденицата, за да види има ли много вода; има ли работа и още да почерпи воденичарят си с ракийка; но дорде дойде до воденицата, то в калаеното черече не остава ни капка. Сичката тая трагикомедия става така: когато дядо Либен отива към воденицата, то той си мисли така: «Ех, как ли ще да се зарадва Ненчо, когато му донесе от стрелешката ракийка? Ала мене ми се чини, че моята бабичка му е наляла много; а ако е тъй, то той може да пине малко повечко, да се понапие и после да заборава да клепе камъкът. Хайде аз да пина мъничко и това ще да бъде малко по-добре...» И дядо Либен домъкне до устните си череченцето, поцърне си малко и пак върви нататък; но от немай-къде той припоминава наново своето по-напрежно заключение и пак си поцърква по малко; а защото от къщата му и до воденицата е далеч, то той почти сякога дохожда при Ненча чак тогава, когато в черечето му не остава нито една глътка. От воденицата дядо Либен се връща дома и като побядва малко, ляга да си поспи; а когато стане, то пак сяда на конят си и отива да прегледа нивята, ливадите, овците и говедата и, разбира се, че и там не ходи без ракия.

— Тряба да почерпя овчерите и говедарите — казва дядо Либен на своята бабичка, когато овчерите и говедарите пият не повече от воденичаря.

Но както и да лъже дядо Либен своята бабичка, то тя твърде добре знае в чие гърло се излива ракийката и често не ще да му налее. В такъв случай дядо Либен се приемава за най-крайните средства: той се навъсва, събира си веждите заедно и вика с висок и гръмовит глас:

— Мълчи, жено, защото... Ти можеш да разсърдиш и най-кроткият човек със своят инат. Аз не мога вече да те търпя и ще да те пратя у Корлини, при майка ти и при

баща ти. Щом дойде владиката в Коприщица да си събира владичината, то аз ще да го помоля да ни разкъсне... Ти си жена за напусчане...

Когато баба Либеница чуе тия страшни думи, то изведнъж налива будненцето, ако и да знае, че дядо Либен се шегува. Баба Либеница одавна вече се е убедила, че дядо Либен не може да я напусне, защото, ако би той направил тоя подвиг, то не би имало кой да му шије ризи, не би имало кой да го завива и да му втика зади гърбът кебето; а най-последно, не би имало ни кой да го попоши на слънце; освен това баба Либеница знае, че нейните родители, Корлини, одавна вече не съществуват на светът; знае и това, че нейните синове никога не би я оставили да умре от глад. Когато дядо Либен добие черечето из собствените ръце на баба Либеница, то той се позасмее малко и рече:

— Уплаши ли се, Дело? Тъй, тъй, Дело, ти си у мене добра и хрисима женица... Аз тебе не променявам ни за Хаджи Бозовите жълтици.

Дядо Либен не може нито да види ситните търговци, които разносват едно-друго по селото; а ако тия купчин са из друго село или из друг град, то ги гони, както са гонили фарисеите Христа. «Тия хора са дошли да обират селото ни — вика дядо Либен. — От тях сиромашките хора щат да осиромашеят още повече, гонете ги из селото...» А ако някоя селянка из Краставо село или из Душанци донесе на гърбът си сушени круши, сливи, дренки или орехи и да ги продава според обичаят за вълна, то дядо Либен — за да не крадат децата вълна от майките си и да я не променяват за нищо и за никакво — земе от бедната селянка торбата със сичкото нейно купе, изтърси това купе на улицата и извика на децата:

— Берете, момчета! Яжте, момчета, орешки за здравето на дяда си Либена! Целувайте ми ръка!

Освен това дядо Либен не обича врачките, магьосниците, билерите и хекимите. «Сичките тия пезевенци са лъжливи хора, калпави души и дяволско семе», казва дядо Либен и стиска плесницата си. По тая причина, когато той чуе, че в Коприщица е дошъл някой билерин или някоя врачка, то вдига сичкото село на главата си. Когато той чул, че неговата невеста ходила при Енаки — който беше дошъл из Янина да лекува българските немо-

щи, — за да се посъветува с него — как да стане плодородна и да умножи дядовото Либеново коляно откъм мъжката линия, то дядо Либен повикал билеринът на конакът и повелял на турската власт да му удари триесет тояги по щапалите. Когато естествоизпитателят добил своето награждение, то дядо Либен му рекъл да иде тутакси из селото и да върне на снаха му жълтицата, която неговата безплодна снаха свалила от ухото си и подарила я на гъркът за бъдещият успех. «Жената не е нива, не е ливада, не е бостан; нея не може човек да натори — викал дядо Либен. — Ако господ не ѝ е дал деца, то и Янина не може да ѝ помогне! . . .»

Дядо Либен има три сина; двоицата са женени; а единът е унак (ергенин) и баба Либеница огледва вече за него момиче. А сичкото това е оная побудителна причина, която е накарала дядо Либена да се побратими с Хаджи Генча. Хаджи Генчо има в къщата си едно хубаво, прехубаво, гиздаво, прегиздаво момиченце: червеничко и беличко като мак, като кръв с мляко; чернооко и черновеждо — вежди като пиявици; очи като вишни-черешки; зъби като маргатар; а снага като фиданвов градина. Но при сичките тия телесни красоти, това пиленце е още и работно, умно, пъргаво, весело и добро въртокъщниче. Така описва това момиченце и сам дядо Либен; а ако е така, то кажете ми: може ли той да не подмамя Хаджи Генча? Дядо Либен обича само онова, щото е здраво и хубаво; той за тоя предмет почти сякога говори така: «В моята къща не трябва да живее онова, щото е грозно, за да ми не плаши кокошките.» И така у дядо Либена и конете, и петлите, и патките, и снахите, и децата им трябва да са хубавички. . . «Закалям ги, ако не са хубавички», говори дядо Либен и маха с ръцете си. Дядо Либен се много гордее със своите две снахи; но и последното негово предположение за Хаджи Генчовото момиченце не ще да бъде не на своето място. «Мене дай хубавичка и разумничка снашица, а сичкото друго е празна работа! Аз не почитам хорските думи, които казват: земи куче от копаня, а момиче — от добър корен. За кой дявол ми е нейният корен, когато м е с е ч и н а т а ѝ е като ръшето? Нейният добър корен не е написан на челото ѝ, а красотата, гиздавината и умът ѝ изведнъж се видят.» Такова е мнението на дядо

Либена; а това негово убеждение и дяволът не би можал да му извади из главата.

Дошла по-младата дядова Либенова снаха, донесла едно четириуголно столче, накрила го с червена липисканска кърпа и гудила отгоре му греяната ракийка и мезенцето. Хаджи Генчо изпил една чашка и рекъл:

— Аз в своят живот не съм пил такава хубава ракия! Да ти кажа ли право, байо Либене? Аз мисля, че тая ракия варят у вази магиосниците — и сладка, и приятна!

И Хаджи Генчо се ухилил така, щото едната му вежда се вдигнала нагоре, а другата се отпуснала надолу.

— Тъй е, Хаджи, тъй е! Аз самичък варя ракията си и затова мога да ти кажа в очите, че тя е варена, както трябва. . . Когато дохождаха московците, то аз ги почерпих с такава ракия, щото тия, когато се върнали назад в своята Московия, разказвали за нея даже и на самият московски цар, и на Суворина, и на Тьомкина и Тьомкин рекъл: «Ех, ракийка! Тряба голям юнак да е тоя дядо ви Либен, когато той пие такава ракия!» Сичкото това ми разказа един московски калугерин, странник, който премина през Коприщица и отиваше за Света гора. . . Той живя у мене цели два месеца. . .

Хаджи Генчо твърде добре знаел, че или дядо Либен лъже, или калугеринът е имал обичай да разказва за пътуването на св. Агапия по райските места; но не противоречил на своят приятел, защото обедът още не бил готов; той само фъфлел под носът си:

— Ай, ай, ай! Добро, добро, хубаво, байо Либене. . .! Аз видя сега, че тебе и в Московията знаят! Ех, добро нещо е, когато познават човека и в Московията! Тъй те искам, байо Либене!

— Как да ме не знаят! Знаят ме, Хаджи, знаят ме — повторил дядо Либен и горделиво погледал към таванът.

После обед разговорът на двата приятеля принял съсем друго направление.

— А я кажи ми, байо Либене, Българията ли е по-добра, или Влашката земя? — попитал Хаджи Генчо.

— Аз, Хаджи, не съм ходил във Влашката земя, ала мога да ти кажа, че България е по-хубава от Сърбия.

— Да ме простиш, байо Либене, аз съм ходил и по Сърбия, и по Влашко и затова мога сякога да ти кажа, че Влашката земя е по-добра от България и че власите са

много по-добри от българите: техните яденета и тяхното вино са по-добри и от твоите.

— А аз ще да ти кажа, Хаджи, че ти лъжеш като брадат циганин! — извикал дядо Либен сърдито. — Кажи си истината, Хаджи, кажи си истината! . . . Турци си ръката на сърцето и кажи ми: лъжеш ли, или не? Кажи ми, Хаджи, че си ме излъгал! Когато дохождаха московците — продължал дядо Либен, — то аз пих и московско вино, и влашко вино, и сръбско вино и мога като поп да ти кажа, че московските и влашките вина не са ни за божеците, а ракията им мирише на сливи.

— Аз никак, байо Либене, не мога да се съглася с тебе и повтарям ти още веднъж, че влашкото вино е като кръв: гъсто като катран, а приятно, така приятно, един бог знае колко е то приятно!

— Ти, Хаджи, си бръщолевиш, каквото ти дойде на умът! Знаеш ли, че аз не съм от ония хора, които не знаят що е хубаво и що е лошаво? Моя милост сичко знае и от сичко отбира, защото аз съм обиколил сичката турска земя: аз съм ходил и в Сърбия, и в Босна, и в Арнаутлукът, и в Измит, и в Енишеир, и дяволът ме знае де съм още ходил и по кои страни не ме е носил вятърът — и затова мога да ти кажа, че ти нищо не знаеш. От едренското вино по-добро никъде няма — нито ще и да бъде. Ти по-добре би направил, ако би гледал своята работа и не размишлял би за такива неща, за които нямаш никакво понятие. Аз мисля, че ти хилядо пъти по-добре би направил, ако би гледал своите слова: «б у к и а б а, в е д и а в а, г л а г о л и а г а», и данагледваш децата си и школото си; а конете и виното да оставиш мене.

— Аз за тия неща зная по-добре, защото съм учен човек, а твоя милост, байо Либене, и до днес пишеш на рабуш. . . Мене за каквото и да ме попиташ, то на сичко мога да ти отговоря; а ти не можеш, понеже и обаче ти си неучен и прост човек. . .

В това време Хаджи Генчо се радвал като дете, защото щастието му е помогнало да наддума дядо Либена, и ухилвал се твърде приятно; а дядо Либен се сърдел, както обикновено се сърдят сичките побеждени войнствени духове. Дълго време дядо Либен мислил и държал палецът си в устата; но изведнъж повдигнал главата си и с весело лице и с маслена ухилка рекъл:

— Повярвай ми, Хаджи, че аз ти говоря истина и че ти си бърбиш на вятърът. Хайде де, кажи ми ти: у кого са пушките по-добри — у московците ли, или у турците?

— Аз мисля, че московските пушки и московските сабли са по-добри, обаче московците са българи (христие-ни); а турците са турци (мохамеданци) — рекъл дядовият Либенов противник и мигнал с лявото око.

Дядо Либен се изкикотил и захванал да се плези на Хаджи Генча, т. е. да му показва езикът си.

— Не е то така, Хаджи! Не е то така! Хиляди пъти ти казвам, че това не е тъй — рекъл дядо Либен. — Аз видя, че ти от тия неща нищо не отбираш. . . Когато дохождаха московците, то аз с очите си видях как тия купуват турски сабли; купуваха и пушки. Земат тия турската пушка в ръката си, повъртят я, повъртят я и рекат: «Х а р а ш о!» А тая дума ще да рече на техният московски език ху б а в о.

— А аз ще да ти кажа, че това не е така — истина е, че московците купуват турските пушки и турските сабли, но тия ги купуват не затова, защото са добри, а за да се похвалят пред роднините си и пред приятелите си: «Аз убих един турчин и земах му пушката.» Ето каква е работата!

И така, дума след дума, а между приятелите се захваща кавга и сякакви псувни; а най-повече от това, че тия приятели са успели вече да се нарежат от старото винце и да развежат езиците си.

— Ти си джанабетин, Хаджи Генчо!

— А твоята пушка за нищо не хела и твоите московци не хелат, не са добри хора. . . Крадат много.

— Ти си дявол, Хаджи Генчо!

— Московските пушки са по-добри от турските, а твоят кон не е кон, а клепоуха свиня!

— Ахмак! — извикал дядо Либен и потреперал от яд като листо.

— Как? Аз съм ахмак? Аз, Хаджи Генчо, ахмак? — извикал от своята страна и Хаджи Генчо и като грабнал тоягата си, побягнал вън.

Но у дядо Либена сърцето е добро и меко и затова, когато той видял, че Хаджи Генчо се е разсърдил не на шега, то потърчал след него и извикал колкото си може:

— Хаджи, а, Хаджи, знаеш ли ти, че господ се сърди,

когато се карат божните люде? Ти сами хилядо пъти си ми говорил за божните работи, а сега се сърдиш като нерез! Върни се, Хаджи, върни се!

Но Хаджи Генчо е твърдоглав и ушите му не чуят ни молби, ни заплашвания.

— Защо ти, шемедни сине, се скара с Хаджи Генча? — пита баба Либеница дядо Либена и клати си главата на кавга. — Ти със своите коне и със своето салъвкиевско лозе ще да накараш Хаджи Генча да даде момиченцето си другиму, а нашият син да остане неженен! Видиш ли сега, стари каракончо, какво си направил? Припкай по-скоро и примири се с човекът, припкай!

И баба Либеница скоро подаде дяду Либену шапката и тоягата.

Дядо Либен излязъл на улицата и помислил си: «А как ще аз сега да се помиря с Хаджи Генча? А трябва да се помиря. . . Момиченцето му е, хе-хе-хе-хе! Сега ти, мой Либене, трябва да се помириш, пукни, тресни, а помири се; ако се не помириш, то твоята женица жив ще да те зарови в гробът! Иди и моли за прошка.» Дорде дядо Либен размишлявал за тия важни дела, то той, без да усети и сам, се изтърсил пред Хаджи Генчовата къща. «Ами как да вляза! Срам ме е да вляза! Не, трябва малко да походя по пътят; а после да вляза» — помислил дядо Либен и захванал да ходи нагоре-надолу. Дълго време той ходил назад-напред, дълго време гледал ту на врабците, които се ровили из прахът, ту на гъските, които се поскали край реката; много пъти той изваждал из поясът си своят туплест часовник, който десет пъти повече приличал на рапон, нежели на ръкосътворение от Жоржа Париола, ако тоя часовник и да бил купен във времето на московското наводнение — но пак се не решал да влезе.

В това също време Хаджи Генчо гледал из прозорецът и наблюдавал, като някой астроном, не играят ли по улиците някои нехранимайковци, за да ги поопне за ушите за безчието; а освен това да види не е ли дошъл и дядо Либен да се мири, както то бивало обикновено сякога. И ето, когато той видял дядо Либена, то захванал да говори сам със себе си: «Ха-а-а! Дошъл е старият прангишин и бои се да влезе! Аз сега трябва да му отмъстя за неговото твърдоглавство; не ща да го каня да влезе — нека постои на улицата.» И Хаджи Генчо се скрил, за да го не

види сърдитият старец, а дядо Либен се приближил до вратникът, хванал чучето, за да почука; но не почукал, а измъкнал се назад и тръгнал пак из улицата. В това време той мислил така: «Не, не ща аз да влязам, срамотно ми е да вляза! Изпсувах човекът за нищо и за никакво, а сега отивам да се миря и да искам прошка!»

Но ако дядо Либен и да разсъждавал така, то твърде скоро припоминал сърдитата си жена и Хаджи Генчовото момиченце; а тия две сили били достаточни да го върнат пак назад и да му подадат наново чучето в ръката. Той дошъл пак да потропа, но наново отстъпил назад и най-после се върнал дома си и сърдил се на сичкият свят.

Но тука се захващат вече Хаджи Генчовите мъки: Хаджи Генчо се разкалял защо не е повикал своят приятел да влезе и от яд гонил кокошките. «Може тоя капасъзин и съвсем да се разсърди и тогава «прощавай, старо винченце — мислил Хаджи Генчо и хапал си долната устна. — А неговото старо вино е добро вино, чудесно вино. . .»

Марко пие вино тригодишно,
кон му пие вино двегодишно,
подава му софишка девойка. . .

Когато Хаджи Генчо запял тая песен, то излязъл на улицата и отишъл у дядови Либенови, чегато между него и между дядо Либена в тоя ден нищо не произходило. И ето, сядат пак тия два старца и захващат да се черпят и от «старото», и от «новото» и техният приятелски разговор нарушава само баба Либеница, която час по час вика дядо Либена настрана и казва му на ухо:

— Послушай ме, Либене, послушай ме, стари капасъзино, поговори с Хаджията за момиченцето му. . . Чуеш ли, или си оглушал?

— Слушам, Дело, слушам; ще да му поговоря после вечерята. . . Не мога аз да говоря на гладно сърце. . . Под лъжичката ме боли от глад.

III

СВАТОВСТВО

Ето, гледайте, дядо Либен седнал, кръстосал краката си и приготовил се да говори; а Хаджи Генчо стоял, разгледвал една дамска сабля, която откачил от стената, и цъкал с езикът си, т. е. чудил се. Хаджи Генчо в своите широки шалвари и със своята дълга и тясна, обръсната глава приличал на кошер или на захарна глава и дядо Либен имал пълно право да го погледа отсам-оттатък и да си помисли: «Я гледай ти — какъв е тоя мях: няма ни бой, ни гиздост, ни снага; носът му е като краставоселска краставица, очите му са подпухнали и почервенели от лой и от ракия, като у някой вепирин; устните му са като у някой арапин; а дъщеря му? — Ех, дъщеря му е такова хубавичко и гиздавичко момиченце, което прилича като две капки вода на ластавичка-гнидавичка! Аз и в Мората не съм виждал такива гиздосии и такива гълъбици. Какви чудесии не биват по тоя свят!»

Когато дядо Либен свършил своите размишления, то захванал да говори с глас:

— Послушай, Хаджи, мене ми се чини, че би било твърде добре, ако ние седнеме малко и да си поговориме като братия и приятели.

— Пак за пушките и за конете. . . За пушките ли, байо Либене? Не ща. Не ща аз вече да те слушам, не ща вече да говоря за тая проклета пушка. Тая пушка насмалко щеше да ми донесе беля на главата! Аз, байо Либене, онзи ден се уплаших от тебе и мислех, че ти щеш да ми отрежеш главата като на вол. . . Ти, да ти кажа право, си човек несправедлив, сърдит и инатин и аз не ща вече отсега да говоря с твоя милост за големи работи. . .

— Не, Хаджи, не пушката и не саблята ми се върти в главата; а съвсем друго нещо. . . Аз искам да си поговоря с тебе за една приятелска работа.

Хаджи Генчо закачил саблята на стената, дошъл при дядо Либена и курдисал се при него като цигански пицов.

— Казвай де! — казал той, па кръстосал ръцете си и приготовил се да слуша своят другарин.

Дядо Либен захванал да говори; но някаква си невидима сила му свезала езикът и повеляла му да онемее.

Той дълго време разгледвал Хаджи Генча от главата до петите, дълго време си мърдал устните нагоре-надолу, дълго време си опинал мустаките и чоплил зъбите си, дълго време пъшкар като тежка жена; а из сичкото това се видело, че нему е тежко да говори и че той би се решил хилядо пъти по-скоро да иде с кърджелиете и да пали селата, нежели да се поразговори с Хаджията приятелски. Най-после дядо Либен потеглил десният си мустак и изгърмал:

— Чуи ме, Хаджи! Аз съм човек неучен и не мога да пея в черковата; а ако е така, то не мога да говоря учено и сладкогласно. . . Да ти кажа просто, ти имаш момиченце, а аз имам ергенче. . . Не би било лошаво, Хаджи, добро би било. . . Я хайде да станеме роднина, Хаджи!. . . Аз тебе, Хаджи, обичам и почитам, защото ти си учен и умен човек. . . И тъй, дай ми, Хаджи, ръката си и да ударим пазарлъкът. . . Дай ръката си и нека го земе дяволът. . .

Хаджи Генчо се ухилил така, както се ухилва длъжникът, когато неговият кредиторин се съгласи да почака още няколко месеца. Нему било приятно да стане роднина с дядо Либена; а хилядо пъти му било още по-приятно и още по-мило да чуе от дядо Либена похвала, защото дядо Либен никога и никого не хвалил освен себе си. Какво щеш да му правиш, когато той се бил родил такъв!. . .

— Ето, байо Либене, какво мисля аз: ти си, да ти кажа право, златен и сребърен човек — казал Хаджи Генчо, защото на похваленият сякога се иска да похвали и той своят хвалител — това е природно нещо. — Да ти кажа право, байо Либене, аз никога не съм мислил, че ти си такъв алмаз; истина ти казвам, не съм мислил! Ах, зачуди ме ти, утеши ме!. . . Грешни Хаджи Генчо може да ти каже, че «днесъ е съ праздникъ его».

Сега дошъл ред да се радва и дядо Либен. Когато дядо Либен чул Хаджи-Генчовите похвалби, то той от радост се постарал да покаже на сватът зъбите си; а устата му припнали и достигнали чак до ушите. Той захванал да оценява още по-високо своето достойнство и да мисли, че приятелят му изведнъж ще да одобри неговото предложение.

— И така, Хаджи, ти приемаш моята дума? Ех, дявол да го земе, ще да направиме такава една сватба, която ще да разиграе и самодивите! Ние с твоя милост, Хаджи, ще да зачудиме сичкият поднебесен свят; сичкото село ще да

разбере кой е дядо Либен и кой е «Генчо поклонник». . . Сичкото село ще да отвори уста и ще да рече «Уха-а-а! Дявол да ги земе!»

Хаджи Генчо погледал на дяда Либена лукаво и рекъл с голямо достойнство:

— Сичкото това е истина. . . Бог ми е дал умна, работна и хубавичка дъщеря; а вас е обдарил с работен и с умен син. . . Моя Лила е гълъбица «поднебесная»; а ваш Павлин е «сив ясен сокол». Аз пристаям, байо Либене; ала, знаеш, трябва по-напред да поговоря за тая работа с Хаджийката и с невестата, па тогава вече да се удариме по длановете.

— Твоята Хаджийка пристая, Хаджи! Моята бабичка се видяла с нея в черкова и свахите скроили работата — рекъл дядо Либен и почесал си вратът.

— А аз нищо не мога да ти кажа, дорде не поговоря сам с жената си и с момиченцето си. Ти, дядо Либене, твърде добре знаеш, че аз обичам да се съветувам със сичкото си домочадие. . . Тряба да попитам и Найдена, защото Найдена е умен и образован човек — седем годинки се е учил.

Но Хаджи Генчо лъгал; в своята къща той бил исти персидски шах или димотишки кадия и никога с никого се не съветувал. Да ви кажа право, Хаджи Генчо имал съвсем други намерения; той мислил да продължи малко повечко решението на тоя маловажен вопрос и да произпие малко повечко от старото винченце. Дълго време двата приятеля говорили за гореказаният предмет; но техният разговор не принесъл никакво заключение и тия свършили разсъжденията си пак със старото вино.

— Това вино е петнайсетгодишно, Хаджи, и аз не съм го купувал, а набрал съм го от моето пастушеско лозе.

— А много ли имате от старото вино, дядо Либене?

— Около триесет ведра, Хаджи!

— И така, аз утре ще да ти кажа — съгласно ли е моето домочадие да приеме твоето предложение или не. Утре ще аз да дойда тука, знаеш, така, преди обед. Прощавай, свате!

— Иди сбогом, свате! Много здраве си носи! — отговорил дядо Либен и поухилил се.

Когато Хаджи Генчо отивал у дома си, то броил на пръстите си: «Триесет ведра. . . Ако да пие човек на денят

по две оки, то той за един месец ще да изпие шестдесет оки; за два месеца — сто и двайсет; а за половин година — шестотин окици! И така, след половин година. . . Но дядо Либен ми каза, че има около триста оки, или около триесет ведра. . . А може той да има и повече от триесет ведра! Нека бъде тъй! Нека бъде за половин година — след половин година аз ще да кажа на дяда Либена съгласно ли е моето домочадие, или не. . .; а дотогава ни гък-гък. . . Аз ще да му дохождам секи ден на гости и ще да протакам онова — другояче се не може; аз знам, че той е твърдоглав и сърдит старец; знам и това, че той яко-яко ме не обича, и щом свършиме сватбата, то той ще да затвори вратата си. . . Лъжеш се ти, байо Либенчо, лъжеш се ти, стари приятелю! Хаджи Генчо е старо врабче и не влиза в капанът! . . .»

И Хаджи Генчо се обърнал към дядовата Либенова къща и показал ѝ палецът си измежду указателният и средният пръст. «Това ще да бъде добро нещо — продължал той да размишлява: — Да дам Лила на такова богато и на такова хрисимо ергенче — не е шега! . . . Дръж се, Хаджи Генчо! Твоето момиченце ще да земе такъв един юнак, когото би желали да земат най-първите коприщенски момиченца. . . Тия мислят, че Хаджи Генчовото семе е подолно от тяхното и че неговото момиченце не може да стане снаха на дяда Либена. . . На ви вам, мои мили момиченца!» — извикал Хаджи Генчо; а после извадил езикът си и посочил го към Ламбовската махала. С това той искал да подразни момиченцата, които мислели да отнемат богатият му и умният му зет.

Хаджи Генчо влязъл в къщата си; а баба Хаджийка го посрещнала и погледнала на своят султан боязливо; но когато видяла, че нейният деспот има кеф, то го попитала:

— Де беше днеска, Хаджи?

— Аз, Хаджийке, бях на гости и нося ти добри гласове; пригответи се да ги послушаш.

— Казвай, Хаджи, аз слушам.

— А тебе се иска да знаеш?

— Е казвай де, казвай, моля ти се! . . . Да не си добил от момчето ми, от Костадинча, писъмце? Какво прави той? Какво прави моето детенце, моят гълъб? Здрав ли е?

И баба Хаджийка се мъчила да прочете що-годе в очите на мъжът си.

— Не, Хаджийке, не е това.

Веселостта, която виразявала майчината любов и женската нежност, изчезнали изведнъж от лицето на баба Хаджийка и тя попитала своят мъж, но не с онова вече голямо любовитство, с което го питала по-преди:

— Е, както щеш, Хаджи, тъй и прави; ако искаш да ми кажеш, то добре; а ако не щеш — то прави каквото щеш.

— А ако е така, то аз искам да те помъча. . . Няма да ти го разкажа до утре.

— Да ти кажа, Хаджи, ти не си добър човек; аз знаех това още тогава, когато те земах за мъж. . . Ти никога не си приличал на другите хора — казала баба Хаджийка печално.

— А де е Лила? — попитал Хаджи Генчо.

— Тя отиде на чучурът за вода — отговорила баба Хаджийка.

— А защо е тя отишла толкова късно за вода. Да ти кажа, Хаджийке, това не е добро. . . Ти, Хаджийке, я не мъчи твърде много, защото тя е останала у нас сама-самненичка. Ти би по-харно направила, ако би пратила на чучурът някого от учениците; тия урсуси нищо повече не правят, а само хлябът халят.

— А нема си ти заборавил, че днеска е празник и че учениците ти не са дохождали да се учат в школото? Аз съм вече стара; а Лила е у нас само една работница — малко ли работа има в цяла една къща?

На читателят ни може да се покаже чудно, че дъщерята на Хаджи Генча е отишла за вода на чучурът нощеска, когато дядо Либен и Хаджи Генчо вече успели и да повечерят. В България, дето няма гърци и турци, момичетата и младите невести почти сякога ходят за вода после захожданието на слънцето: стоят тамо дълго време, весело разговарят с другарките си и с посестримите си и разгледват юнаците, които дохаждат да си огледват невести. На българският ергенин секи честен баща е готов да довери дъщеря си и никога няма да му дойде в главата, че тоя ергенин ще да злоупотреби даденото му доверие. С една дума, българският народ няма Дон Жуани и затова момичетата и жените до късна вечер могат да ходят по улиците така също безопасно, както би тия ходили и в своята собствена къща. Тежко и горко томува, който би посмеял да ги ос-

кърби с каквато и да е недобра или нечестна дума! Ако се случи такова нещо, то момичето или жената трябва само да повикат проходящите на помощ и тия страшно щат да накажат безобразникът; понякогаж честните българи и съвсем го махнат от светът.

— А вие още не сте вечеряли? — попитал Хаджи Генчо своята бабичка.

— Не сме още.

— А аз, Хаджийке, вече повечерях.

— Това ли искаше да ми кажеш, Хаджи?

— Не, не това, Хаджийке? . . . Почакай малко, Хаджийке, и като дойде чедото ми, то аз ще да ви кажа сичко, щото зная. . . Аз ще да ви кажа едно голямо и радостно нещо. . .

Но Хаджи Генчо не дочакал приходът на своята дъщеря и захванал да открива на жената си своите тайни.

— Ех, Хаджийке — захванал той, — ти твърде добре знаеш, че аз съм умен и учен човек; а още по-добре знаеш, че аз съм направен от бога за големи работи; сичкият свят знае тия неща. . . Знае ли, Хаджийке?

— Знае, Хаджи, знае. . . А какво ще да бъде по-нататък, Хаджи?

— А по-нататък ще бъде това, че наша Лила ще да се нарече домакиня на богато ергенче.

— Кажи ми, Хаджи: кой ще да земе нашето момиче? Кой я иска?

— Кой? Не ща да ти кажа кой; аз обичам да помъча малко жените, за да се научат да търпят и да не разуват на сичко. Сяка жена трябва да знае малко, а да разбира много.

— Аз съм майка, Хаджи, и искам да зная какви дни очакват децата ми и кой ще да им бъде стопанин.

Дорде старците се разговаряли така, то в стаята влязло едно момиченце, което било около шестнайсет години; черните му очи блестели някак си живо и весело; тия били пълни с нежност, с енергия и с душевна топлина и били покрити с дълги и къдри клепачи; черните му вежди представляли правилен полукръг; мъничките му устца били украсени с алени устни; откритото му и високото му чело било ясно и хубаво; няколко аленовата червенина светили на бялото му като хартия лице; образи — като прасквици с наежинки и с ямки; и най-последно, главица, покрита с

темноруса като коприна коса, която се вила по плещите му и приемала по краищата къдрав вид. Притурете при сичкото това висок и прав бой, тънка и гиздава снага, която била стегната с копринено коланче и със сребърни чопразчета. Главата на това ангелче била забрадена с червена стамбулска, тънка като було, кърпица; освен това, Ли́ла била облечена във вълнен домашен сукман, който бил нашарен с копринени кенета; контохчето ѝ било от червена чоха и било нашарено така също с бели копринени кенета. Сукманът ѝ закривал само шията и плещите: но в това също време той откривал високите ѝ гърди, които били покрити само с едни тънки копринени нагръдки; а над тия нагръдки висели розкошно и сладострастно мъниста и мерджаново герданче. Тя носела и в двете ръце по една стовна с вода; едната стовна била жълта със зелени дамги; а другата — зелена.

Когато Хаджи Генчо видял своята дъщеря, то той станал и срещнал я. Но когато това негово нежно-любимо чедо видяло баща си, че върви къде него, то дотолкова се уплашило, щото насмалко щяло да изпусне стовните. Ли́ла твърде добре знаела, че ако нейният нежни родител се приближава към нея, то се приближава само за това, за да я потегли за ушите или да ѝ удари една родителска плесница — тия две неща служили у Хаджи Генча и като наказание, и като галене. Но да ви кажа право, у Хаджи Генча се намирали и по-силни наказания, ако само ставала за тях нужда, и когато Хаджи Генчо се решавал да накаже някого с тия силни средства, то без никакво съмнение наказаният не трябало вече да живее на тоя свят; това наказание изпитали неговите непослушливи синове. Хаджи Генчо имал пет сина; а двамата той твърде рано успял да отправи на онзи свят: едного затова, защото той припкал по улицата и играл с децата; а другият затова, защото той убил с камък Панчовият петел. Третият си и най-непослушният си син Хаджи Генчо пратил на конакът и повелял на агата да му удари петдесет тояги по краката за непокорност. Биеният се срамувал вече да живее в Коприщица, побягнал във Влашко и даже и до тая минута не е написал на баща си де се намира, какво работи и здрав ли е; а Хаджи Генчо не ще и да чуе за него. «И прошка не иска от баща си, псият син! Аз съм се отказал вече от него,

аз съм го прокълел, аз не ща и да чуя за него» — говори твърде често Хаджи Генчо.

И така, Ли́ла се уплашила от баща си, но твърде скоро познала своята погрешка: Хаджи Генчо сега и не мислил да опина уши и да удря плесници. Той хванал дъщеря си с два пръста за гушката и рекъл ѝ със засмеяно лице и със сладък глас:

— Е-е-е, Лилко! Честитявам ти радост! Баща ти ти е намерил такова едно ергенче, каквото ти и насъне не си виждала. Целувай по-скоро ръка и поклони ми се седемдесет и седем пъти!

Ли́ла целунала ръката на баща си и без да проговори нито една дума, отдалечила се; а Хаджи Генчо говорил след нея: «Идете, растете, плодете се и умножете земята» — и когато прочел своята молитва, върнал се и седнал на своето място.

— Кажи ми, Хаджи, кажи ми: за кого искаш да задомиш детето ми? Кому искаш да дадеш чедото ми? Моля ти се, Хаджи, кажи ми, ако само вярваш в бога и ако обичаш къщата си! — молила баба Хаджийка своят почтен мъж и плакала.

— Ако ти аз разкажа сичко, щото зная, то ти или щеш да полудееш, или щеш да остарееш без време — рекъл Хаджи Генчо и търколил се в къшето под иконостасът.

Нежният домочадец скоро захъркал. Баба Хаджийка завила мъжът си с едно синьо и рошаво кебе, па въздъхнала и отишла в «къщи» при чедото си. Ли́ла седяла около огнището и готвила вечеря. Когато тя видяла майка си, то се позасмеяла малко и рекла ѝ:

— А що, мамо, тато е днеска много весел? Аз одавна не съм го видяла дотолкова весел.

— Весел е — отговорила баба Хаджийка, — много е весел. Той иска да те даде в чужда къща. . .

Ли́ла погледнала надолу и зачервила се.

— Не зная само за кого ще да те даде — продължала майката, — дебелоглавият старец и мене не ще да каже; ала аз се сещам и сама. . . Знаеш ли, Лило, за кого?

Момичето мълчало.

— Е, ако не знаеш, то аз ще да ти кажа: за Павлина, за Ли́беновият син. Павлин е добро ергенче, умно момче и от добър корен.

Ли́ла почервенияла още повече, обърнала назад главата

си, за да ѝ не види майка ѝ лицето; но изведнъж очите ѝ се напълнили със сълзи и тя прегърнала остарялата си майка и заплакала.

— Защо плачеш, мое мило детенце, или Павлин ти се не харесва? Знаеш ли ти Павлина, Лило? Аз мисля, че ти го знаеш? Знаеш ли го? — питала майката чедото си и гледала му нежно в очите.

— Зная го, мамо, зная го — проговорила Лила тихо и със сълзи на очите, — той много пъти ми е земал цветето и много пъти е напивал водата ми.

— Е, ако е така, то да ми кажеш като на майка: харесва ли ти се той или не?

— Харесва ми се, мамо, много ми се харесва. . .

Дълго време се продължал разговорът между тия две нежни и любящи сърца и тия весело и щастливо седнали да вечерят.

Хаджи Генчовица имала добра, мекка и любяща душа, каквито на тоя свят се срещат твърде рядко; но сичките тия прекрасни и драгоценни нейни качества се появявали на видело само тогава, когато тя била заедно с децата си и без мъжът си; пред очите на мъжът си тя била сурова, мрачна и навъсена като Стара планина или като Черно море. Около полунощ майката се разстанала с дъщеря си, поцелувала я по челото и отишла да спи.

Сега вече видете как Хаджи Генчо обича да се съветува със своето домочадие — а дядо Либен мислил, че тоя Хаджи Генчо го лъже! Да ви кажа право, Лила би се съгласила да земе и най-последният човек, да земе вдовец, да земе недомакин и безкъщник, само и само да се избави от своето бащино огнище и от бащините си нежности или от бащиния си деспотизъм; но когато тя узнала, че баща ѝ я дава на Павлина, то от радост не могла да затвори очите си цяла нощ. «Стига съм се мъчила, стига съм вече патила! — мислила тя и плакала. — За нищо не ми е жално, нищо ме не тегли към бащината ми къща, нищо ми не е мило в тая къща! Един камък само тегне на сърцето ми: мене ми е тежко само да оставя бедната си майка; тежко ще да ѝ бъде да остане сама с баща ми! А аз ще да бъда щастлива; моят мъж е добър човек, а свекърът ми и свекървата ми сичкият свят хвали. Аз ще да помоля Павлина да купи на мама карловска кърпа, кафеен цвят,

и ще да я накарам да хвърли старата си зехтинлийка, която, както ми се чини, тя носи още от моето рождение. А как ще тя да се зарадва, когато аз ѝ донеса новата кърпица! Аз ще да я скрия в пазухата си, па ще да дойда при нея и ще да ѝ река: «Мамо, знаеш ли що съм ти донесла?» А тя ще да ми каже: «Не зная, синко, не зная, чедо!» А аз тогава ще да извадя кърпата, ще ѝ я подам и ще да ѝ река: «Нá ти, мамо, тая кърпица. . . Мой Павлин ти купи тая кърпа затова, защото си ме обичала, защото си била добра. . . Той ще да ти купи и посталци. . . Носи ги, мамо, на здраве!» А какво да харижа на тата? — Не зная. Или нему нищо не трябва да се харизва? . . . Ала да кажа право, мене ми е жално и за баща ми, ако той и да е зъл човек и ако да ни не обича. Аз ще да помоля Павлина да му купи шапка от добро каръмско ягне; а на брата ми да купи ботуши: той обича дълги ботуши. . . Но ето ти беда: когато тато види, че брат ми е обул ботуши, то и господ не знае какво би той направил! Аз мисля, че е по-добре да му се купят хубави еменийки с гиздави уши, защото баща ми казва: «Емении носят добрите въртокъщници, а чизми носят само чапкъните.»

Въображението на младото и невинното момиченце се разигравало сè повече и повече; то през тая нощ сичко премислило, сичко пречувствувало.

Разгърнала Лила в мислите си и сичката картина на нейната сватба: как ще тя да се облече, как ще да иде в черкова, как щат да я гледат хората, а ней ще да бъде срамотно, необикновено, стеснително, страшно, а после весело и мило. . . «После сватбата — продължала тя да мисли — свекърва ми ще иде в черкова, а аз и Павлин ще да вървиме след нея. В това време хората щат да ни видят и щат да рекат: «Хубава лика-прилика, чегато са със свещ търсили един другиго!» А как ще аз да обичам свекърът си и свекървата си! Как ще аз да обичам етървите си, деверите си и калинките си! Сè ще да ги наричам гълъби, гълъбици, мили и драги!»

Когато Лила се понаситила от тия сладки мечти, то си скрила лицето във възглавницата и пренесла се в онзи блажен сън, с който заспиват само невинните ангелчета.

IV

КОПРИЩЕНСКИТЕ СВАХИ

— А що, Павлине, време е вече да те ожениме, синко! Аз изжених твоите братия, за да ме гледат жените им на стари години; а тия ми нараждаха един билюк деца. . . Тия си гледат дечицата, а старците нека умират на купището. Майка ти е вече стара и не може да ми шета. Тряба да ѝ се земе помощница — говорил дядо Либен на своят син и гледал му весело в очите.

— Добре, тато! Ако е време, то нека е време. . . Когато ми ти казваш, че трябва да се ожения, то аз съм готов за твоята воля и десет пъти да се ожения. . .

— Е-е-е, синко, ти не си турчин, та да се жениш десет пъти! Я гледай ти него! Нема си петел бре? — казал дядо Либен и изкикотил се.

Павлин бил хубаво и гиздаво ергенче: той имал умно лице, високо чело и руси, големи очи; а сичкото това виражало душевна доброта и откровенен характер. Образите му били пълни и гладки; а тялото му право и гиздаво.

Дълго време дядо Либен се кикотил и плакал от смях и най-последно принял сериозен вид и рекъл:

— Аз видя, мой синко, че ти си готов вече за женене; иска ти се жененето. . . Ако да би те пратил да покосиш ливадата или ако да би те турил да ми прекроиш контошът, то ти би побягнал чак в Загорето; а когато е работата за женене, то ти тичаш към нея, като муха на мед. Ех, ама си юнак! «Хайде, Манго, да пасеме овцете!» — «Студено е, овчарко!» — «Хайде, Манго, да ядеме!» — «Да ядеме зер, нали сме дружина, да се слушаеме!» А знаеш ли, мой синко, чие момиче искам да ти зема?

— Не, тато, не зная.

— Ако не знаеш, то аз ще да ти кажа. Ала ти по-напред трябва да ми се поклониш и да ми целунеш ръката.

Павлин изкавалил три поклона и приближил се към баща си да му целуне ръката; но дядо Либен му повелял да почака и рекъл му:

— Почакай, синко, тъй се хората не кланят — тъй се кланят само турците през байрямът; аз искам да ми се поклониш така, както се кланя сиромашът пред селският чорбаджия. Удари си челото по одърът.

Павлин се поклонил наново три пъти, треснал челото си о одърът, целунал ръка на баща си, па скръстил ръцете си и гледал му право в очите.

— Що си опулил очи като заклан овен? — казал дядо Либен и позасмял се. — Иди по-скоро, та целуни ръката на майка си, и после дойди при мене да ти кажа коя ще бъде твоята невеста.

И дядо Либен запял с носът си една предипотопна турска песен. Павлин отишъл при майка си, целунал и ней ръката и върнал се назад.

— Изправи се, синко, пред мене и слушай. . . Изправи се право и скръсти си ръцете на поясьт! Не, ръцете не така, не така: ти трябва да скръстиш ръцете си над самият пояс. Дясната отгоре! Е-е-е, малко по-долу. Ха, ето тъй, тъй. . . Иска да се жени, а не знае как да стои пред баща си! Ти, както ми се чини, и пред кумът си щеш да стоиш така! Ако си ти, мой синко, такъв, то е срамота и пред хора да те изведа — мечка, като две пари мечка! . . .

И още дълго време дядо Либен чел на своят син «параклис», и още дълго време синът му стоял пред него с почитание, чоплил си носът, сукал си мустакът, премествал се от крак на крак и пак не можал да разузнае онова, щото му се искало да чуе от баща си. Най-последно дядо Либен го попитал:

— А що, Павлине, знаеш ли ти чича си Хаджи Генча?

— Кой Хаджи Генчо? — попитал Павлин, чегато в Коприщица били двамина Хаджи Генчовци.

— Ех, Хаджи Генчо, на когото прякорът е «Кукумявка».

— Зная.

— А знаеш ли, че той има дъщеря?

— Зная — отговорил синът и погледал си на посталите.

— Е добре — отговорил дядо Либен и намигнал на синът си с дясното око. — А защо ти, мой синко, гледаш надолу като мисир на слънце през марта. . . ? Ти трябва да държиш главата си право: нашето коляно, ти знаеш, е почтено; то държи главата си високо и очите му не мигат ни пред една жена. Такъв беше и баща ти в млади години, такъв да бъдеш и ти. . . Ех, млади години, млади години! . . . Хайде, върви си сега, стига ти толкова; иди

сега, мой синко, и поработи нещо. Дъщерята на Хаджи Генча — Ли́ла, тъй мисля ѝ е името — ще бъде твоя жена.

Ето, гледайте как и дядо-Ли́бен се е съветувал със семейството си и как се е обявял със синът си; той даже и не помислил да го попита харесва ли му се невестата или не; но неговата любяща майка одавна вече успяла да му обади защо Хаджи Генчо дохожда в къщата им да пие от старото вино. И така, Павлин одавна вече знаел какво ще да му каже баща му; но в това също време той бил длъжен да изпълни обичните приличия, да остави сичко настрана и рабски да слуша какво щат да му заповядат, ако сичкото това и да му било твърде неприятно.

Павлин се виждал с Ли́ла почти всеки ден. Той я знаел чак от онова време, когато бил ученик в Хаджи Генчовото училище и когато тя била още две педи човеченце. Иде Ли́ла вечерта за вода на Арнаутец; а Павлин излезе на улицата и чака я при бояджийницата на Никита Вапцилката. Смръкне се и месечината засвети. Ли́ла се връща от чучурът и погледва насам-нататък, а Павлин чака и не може да я дочака. Но ето я. . . ? Щом Ли́ла се приближи до Павлина, то Павлин иде при нея и помоли я да му даде стовната си да пине водица. Ли́ла му подава стовната си и като обърне към него страната си, поправя си кърпата на главата. А Павлин я изгледва от сяка една страна така, както изгледват бабите пукнатото корито. Разбира се, че тия млади и зелени люде нищо не говорят между себе си; а като постоят малко, всеки отива в своята къща замислен. По някой път (в неделя) Ли́ла отива за вода; но по-напред нахитва главата си с цвете; а Павлин се приближава до нея, моли ѝ се да му даде едно цветице и като го получи, с жадност и с удоволствие го крие в пазухата си. Такива са сичките zalюбени хора! Ли́ли така също одавна вече се харесва Павлин; тя много пъти е мислила за него: и когато ляга да спи, и когато стане утринта, и когато седи в къщи и работи. Хвърли тя понякога контошът си, засуче ръкавите си, накладе огънят, окачи менците на веригите, насече лук, очисти ориз и сготви обед; а сърченцето ѝ тупка и тупка — не може да заборава Павлина. Иде дене на реката да пере дрехите; бухалката така и трещи в ръцете ѝ; а Павлин никак не излазя из умът ѝ. А и как той да излезе, когато е сам непрестанно пред очите ѝ? Тя пере, а той стои под върбите,

гледа на нейните хубавички, боси и почервенели от водата крачка и сърцето му е готово да изскокне. С една дума, любов между двете млади и невинни сърца се захванала и вървяла се напред и напред, без никаква задна мисъл, със сичката своя искреност — каквато съществува само в младите и в неразвалените души.

Но ако тая любов и да била невинна и ако отношенията на двете млади и невинни същества и да били ангелски, то коприщенските свахи захванали вече да разпространяват за нея твърде лошава слухове. Няма на тоя свят нищо по-лошо от езикът на коприщенската богата бабичка. Сиромасите си имат работа и стараят се с кървав пот и с тежки мъки да изработят една пита хляб; майките са заняти със своите дечица; момиченцата шетат по къщите си, садят цветице в градинките си и пеят своите песенчици:

Садила мома ран-бял босилек,
хем го садила, хем го пазила. . .

— а мъжете имат големи работи и сичкото си свободно време жертвуват на кръчмата. Не са такива бабичките! Коприщенските стари чорбаджийки нищо не работят и от утринта до вечерта само хората предумват. Да ви упазим господ да се попаднете на техният езичец! Коприщенските свахи вие можете да срещнете при всеки мъртвец, дето тия плачат за умрелият и плачат действително, плачат от сичкото си сърце; от тях живите място не могат да намерят — и в гробът ги намира езикът им; а за мъртвият тия свахи сякога намират и сълзи, и кръстове, и молитви.

Тряба да забележа, че женското население в Коприщица е по-многочислено от мъжкото. Последното ходи по светът да прави търговия и да печели за зимска. Коприщенските мъже се занимават повече с абаджилък, със скотовъдство и с беглихчилък. Коприщенското масло и сирене се славят и в Цариград. Ето защо в Коприщица твърде често остават само селските терзии, купците, берберинът, поповете, клисаринът и копачите. Сичките земледелчески домашни работи изпълняват жените и работниците.

И ето, на бабичките се открива свободно поле да дъвчат от немай-къде сичко, щото е живо и младо, сичко,

щото не е бабичка. Една из тия свахи, Бенъовица Вишнева — тлъста и бъчвообразна маса лой, с бяла коса и с мъничка главица, която била забрадена с черна кърпа с червени колелчета — тая кърпа служела за знак, че Бенъовица се е отказала вече от светът и посветила е себе си на черковата, — когато излазяла из черкова, то разказвала, че Павлин и Велика (Ли́ла) правят не твърде похвални неща, че Павлин прилича на баща си и закача момите и вдовиците и че той би намерил за себе си и подобра, и по-хубавичка невеста, отколкото била дъщерята на кривокълки Хаджи Генча.

— Е, това не е тъй! — казала друга една чорбаджийка, която имала обикновение да носи голяма чифутска чалма. — Ти това не казвай, стрино Бенъовице, тя е момиче хубавичко, гиздавичко и въртокъщниче, а освен това тя е и от добър корен.

— Що ти, Кальовице? Що ми ти разказваш? — казала Дона Цъклина, или л а л а т а на Бенъовица, която събирала селските произшествия за своята господарка. — У Хаджи Генчови нищо не става като у честитите хора. Тия си турят зеле после коледно заговяване и купуват си ситен рапон. Когато сичките хора си купуват едра и твърда зимовина от стрелчаните, то Хаджи Генчо си купуват сичко от душанчани — и рапон, и чукундур, и зеле им докарва един турчин. Да ти кажа право, това е ерес, чиста ерес; това е такава ерес, за която оная неделя ни разказва поп Михалъо — помните ли? За фарисеите. Кажете ми, де сте видели вие такава къща, в която бащата да си купува чоха за контош и за шалвари, а дъщерята и майката да седят по цял ден с кръстосани ръце? Нема тия не могат да му изтъчат сукно за шалвари? Ако върви работата им така, то на сиромаш Павлина ще да бъде твърде лошаво — той е добър ергенин и кротка душа, — когато жената му рече: «Аз не мога да работя, и ти трябва да си купиш и сукно за шалвари, и пояс, и купешко платно за ризи.» А може тя да му каже да купи и за нея ризи и месали. Срам!

— Срам, голям срам за нашето село — рекла Бенъовица и подпряла се на тоягата си; а главата ѝ треперела като габърска шумка. — Ако Велика стане Павлиница, то клисурците щат да помислят, че Коприщица е полу-

дяла! . . . Срам, голям срам! А какво ли щат да помислят за нас сопотненци? . . . Срам!

— Щото е истина, то е истина — казала голямата чалма, — но момичето не е криво, а бащата, който му не дава да работи като хората. «Аз — казва той — ще да си купя сукно, а вие работете друго нещо — плетете чорани за продан.» А когато Хаджи Генчовица му рече, че хората ѝ се смеят, то старият се така развиква, щото бягай вълн. «Глупави сте вие жените — казва той, — сукното чини по петдесет гроша аршинът и е много по-хубаво; а вашите шаеци чинат седемдесет и не са за нищо.» Видите ли сега, че Ли́ла и Хаджийката в нищо не са криви?

— Ти най-напред узнай какъв е тоя Хаджи Генчо, а после вече говори, че той не е лошав човек. Хаджи Генчо е чифутин и греховен човек! . . . — извикала Бенъовица, па ударила тоягата си о земята и затреперала от яд. — Да ме прости господ! Тоя Хаджи Генчо има работа с чифутите, които са разпели Христа, ако и да пее на певницата. Един калугерин ми каза, че Хаджи Генчо продал на чифутите едно момченце, за да си направят от кръвта му комка; а тия му дали за това сякаш купе. Видите ли сега каква е работата!

— А защо е на чифутите момченцето? Каква комка тия правят от него? — попитала една стара, дрипава и мършава жена, която стояла недалече от свахите, която слушала с голямо внимание, що тия разказват, и която чоплила носът си с указателният пръст.

— Как защо? — отговорила Бенъовица така, както отговаря секи учен и разумен човек. — Чифутите купуват български деца, хранят ги със захар, с масло и с мляко; а когато тия се угоят, то ги турят в една бъчва, в която са набити игли и ножове. После търкалят бъчвата от някой връх и момченцето се посветява. Тялото му тия хвъргат на кучетата, а кръвта му събират в Соломоновата чаша и комкват се. У чифутите светото причастение е кръв, у турците — маслина, а у ерменците — лайно. Мене сичко това разказа Тончо Славейт.

— Не е то тъй, мамо! — рекла хубавичката и младичката Бенъовичина снаха. — Ако Лилин баща и да е грешен човек, ако той и да е чифутски приятел, то Ли́ла в нищо не е крива.

— Ти, булка, си още млада и нищо не разбираш —

казала Бенъовица с достойнство. — Аз съм стара и твърде добре разбирам как вървят тия работи. Знаеш ли ти какво говорят старите хора? Крущата пада недалече от коренът си. Това е истина.

— Ти, стрино Бенъовице, говориш истина; но аз ще да ти кажа, че това бива не сякога. Я погледай ти на Пейча и на Пейчовите синове: бащата е голям пиенец и върли хайдутин; а дечицата му са добри, хрисими и работни — казала голямата чалма.

— Ти се лъжеш, моя гълъбице — рекла Бенъовица, — ако Пейчо и да е голям пиенец и върли хайдутин, то той не е барем греховен; а Хаджи Генчо е продал душата си на дяволът. Знаеш ли ти това? В неговата къща и таласъм вече се е появил! Ако ми не вярваш, то питай Тонча Славейт.

— Истина ли е? . . . Ах, ти господи! . . . Света Богородице троеручице, и ти, света Петко и Недельо, спасите нас! — се чуло от сичките страни.

— Аз ви не лъжа, а казвам ви истината — продължала Бенъовица, — мене ми разказа сичкото това Найденица, която е негова комшийка. Вие знаете, че от нейният къшк се види дворът на Хаджи Генча. Това се случило до първи петли. Събудила се Найденица — тя спала на къшкът — и чуе шумотевица. «Не дъжд ли вали?» — си помислила тя и слязла на дворът да събере дрехите, които били оставени да се сушат на стоборът в градинката. Гледа — не дъжд вали, а нещо шумти и кряска по Хаджи Генчовият двор. Качила се тя пак на къшкът и гледа: сред дворът седи циганин и прави клинци; а други мънички циганчета-ковачета духат огънят със 77 духала. Малките циганчета били не по-големи от една педа, а брадите им — бели. Когато тия работили, то пели страшни песни. Найденица е научила тяхната песен науст.

— Коя е тая песен? Кажи я и нам, ако я знаеш! . . . Молиме ти се, бабо Бенъовице! — извикали сичките слушателки с един глас.

— Почакайте, аз одавна вече зная тая песен. Той пял, как беше. . . Не мога да припомня. . . Стара съм вече, мои гълъбици, стара съм: поживях вече аз на тоя свят; дълго време вече поживях. Когато бях аз още млада и когато ходех по седенките, то знаех около сто песни:

тогава бяха много песни и много песнопойци, тогава бяха много приказници и много разказвачи; а сега. . .

— Ние тия неща и сами знаем. Ти ни кажи по-добре: какво пееше таласъмът? Попей ни неговата песен; а после вече ни разказвай за старите времена — казала голямата чалма.

— На, на, помня, помня.

И старата сваха навела главата си, захванала да чука с тоягата по земята и запяла полегичка:

Клан, клан, недоклан,
дран, дран, недодран,
уши ми са лопатури,
зъби ми са иглитури,
очи ми са тарулици:
кого стигна, кого бодна,
кого бодна — кръв пуца.

Когато коприщенските свахи получили толкова положителни известия, то употребили сичките си средства да дойдат до истината и отишли да разпитат за тия дела по-подробно и Найденица; но тя нищо повече не можала да им обясни. Тя им казала само, че никога нищо не е видяла и никакви песни не е слушала, чула само, че нещо шумяло на Хаджи Генчовият двор, което приличало на гъша борба. И така, Найденичините сведения били нищожни; но свахите уверяли светът, че Найденица видяла със своите собствени очи как на Св. Иван Коприван, около полунощ, из коминът на Хаджи Генчовата къща изхвъркнал един огнен змей, който имал около седемдесет и седем глави. Но, както и да е, а на другият ден в училището дошла само едната половина от учениците, на третият — четвъртината, а след една неделя — само триесет души.

— Никой не знае какво може да се случи. . . Сякакви злини биват на тоя свят! — говорили бабите, лелите, наните, стрините и майките на домакинците. — Ние не пушаме детето си. Койчо не трябва да ходи в това проклето-школьо; нека по-добре иде да шие пантофи или да вари сапун. . . . Стига му толкова учение, поп няма да стане; а на баща му е потребен работник в сапунджийницата.

И сътворил се такъв един грях, който убивал щастието на една къща. Хаджи Генчо и неговата къща били окаля-

ни; а щастието на неговото семейство било дамгосано с дамгата на дяволът. Колкото за Павлина, то жените продължали да го разхваляват. Мъжете им се съгласявали с тях и разказвали, че той е добър и хрисим, но твърде кротък и женкаст ергенин; а момичетата — изключаваме из това правило само ония, които били вече годени — мълчали и въздишали...

*

Хаджи Генчо, според своето обещание, се явил на другият ден пред светлите очи на дядо Либена и, разбира се, до обед, и когато дядо Либен го попитал:

— А що, Хаджи, какво щеш да ми кажеш за момиченцето?

Той отговорил:

— Аз ще да ти кажа, байо Либене, че пристаям; ела и искай я. . . и жената ми е съгласна, и синът ми е съгласен, и сама «дщерь моя бога всевышняго хвалить, зане онъ сподобилъ ея есть обрести такого свекра, якоже еси ти, байо Либене!»

А каква е била тая причина, която е накарала Хаджи Генча да се съгласи да даде своето девойченце на Павлина, когато вчера, по неговата сметка, той трябало да се съгласи чак след шест месеца? Може неговото родителско сърце за една нощ да е станало по-силно от неговите пощевки и накарало го е да заборава старото вино? Може неговото родителско сърце да е станало за една нощ дотолкова нежно, щото той е пожелал колкото се може по-скоро да направи щастливо своето чедо? А може неговите домашни са го накарали да постъпи другояче и да заборава старото вино и печеният кебап? — Не е ни едното, ни другото. Хаджи Генчо просто на просто мислил така: «Ако аз да повлека работата надалеч, то твърде лесно може да се случи тоя стари Либен може да измени своето намерение и да ожени синът си за друго момиче; а аз тогава ще да остана с дълъг нос и ще да заприличам на кекаво мисирче. Десет пъти е по-добре да године децата сега, а сватбата да се продължи дотогава, дорде се не изпият пет-шест бурилченца. А ако байо Либен каже, че трябва да се направи сватбата по-скоро, то аз ще да му кажа, че премяната още

не е готова, че ризите за кумът и за кумата не са още поръбени, че контошчето още не е подплатено, и още много неща могат да се измислят — сватбата не е малко нещо; тя има много кривулички.»

— А кога да дойда да я искам, Хаджи? — попитал дядо Либен.

— Ако искаш, то ела и днеска, свате — отговорил Хаджи Генчо.

— Е, ако е така, то аз ще да дойда така надвечер; а сега да поядеме и да поспиме мъничко.

Когато двата приятеля пообядвали, то Хаджи Генчо отишъл дома си, а дядо Либен легнал, поспал мъничко и като се пробудил, повикал баба Либеница да дойде и да седне при неговото дясно коляно.

— Дело — казал той, — Хаджи Генчо пристая да ни даде дъщеря си. Я иди ти и кажи на булката Ральовица да набере в градината малко цветице и да увие една голяма китка; тя е у мене умна и разумна снаха и сичко ѝ иде отръки. На ти и жълтица да я вежете на китката! — И дядо Либен извадил из кесията си една махмудия и хвърлил я пред баба Либеница.

— А емиш да донеса ли? — попитала баба Либеница.

— Донеси, може ли се беземиш? Донеси малко ябълчици, малко големи смокинки, малко рожковци, малко сушено гроздице, малко леблебийка; донеси още захарни петленца, бадемец и колелченца.

Когато сичко това било донесено, то дядо Либен го турил в една липисканска кърпа, втъкнал в поясът си китката заедно с жълтицата и тръгнал да пътешествува. Когато дядо Либен излязъл на улицата, то повдигнал главата си нагоре като селски камзамалин и ухилвал се под мустак. Той вървял горделиво, перчил се като паун, гледал насам-нататък с достойнство и мислил си, че сичките хора гледат само на него и говорят: «Ха-ха-ха, дядо Либен! Я гледай ти него! Видиш ли ти сега какъв е той баща? Иска да жени синът си за толкова хубаво момиченце!»

Но няма нищо.

Хаджи Генчо очаквал дядо Либена и затова облякъл новият си контош и препасал се с червеният пояс. Дядо Либен влязъл или, да кажа, по-вярно, преприпнал през прагът; а Хаджи Генчо му излязъл насреща.

- Добър ти ден, свате — казал дядо Либен.
 — Дал ти бог добро, свате! — отговорил Хаджи Генчо. — Живо ли сте? Здраво ли сте? Нехае ли?
 — Нищо, свате, добре сме.
 — Да даде господ! Какво прави баба Либеница? Нехае ли?
 — Нищо, свате, нищо.
 — А какво правят децата?
 — Нищо, свате, нищо.
 — А унуките ви? Подскачат ли?
 — Нищо, свате, нищо. А твоята Хаджийка какво прави? Здрава ли е?
 — Нищо, свате, бога хвалим.

Дълго време приятелите поздравляли един друг и вървели напред, и най-после се изтърсили в една из постланите одаи в Хаджи Генчовият дворец. Когато дядо Либен влязъл в стаята, то си свалил шапката и турил я на пещта. Българите нямат обичай да си свалят шапките, когато влизат в някоя къща: но дядо Либен не прилича на другите хора; той и дома си, и по чуждите къщи сваля шапката си, защото такава едно нещо правят и сичките големи хора. «Московците — казва дядо Либен — свалят шапките си, когато влизат в някоя къща; свалят ги даже и в механата и почти сякога се кръстят. . . Кръстят се, кръстят, а най-после се и напият като копачи; а за виното не плащат.»

Така дядо Либен говори за руските войници, ако той и да ги обича безкрайно; освен това и той «во време оно» е платил за виното не по-честно от войниците. . .

Стаята, в която влязъл дядо Либен, приличала на сичките други стаи, в които живеят българи и българки: четириъгълна, с два прозореца и с такава пещ, която прилича на дебела «бабичка» и която е излепена с вар или с червена гнила. На самият връх на тая пещ е залепена паница нагоре с дъното, за украшение. На десният ъгол в тая одая се намирал иконостас; а в него били залепени няколко хартиени икони и една дървена, която изобразявала св. Архангел с огнения меч. От едната страна на иконостасът била втъкната върбата от Връбница; а от другата — няколко свещи от Богоявление и от Великден. Пред иконостасът висяло едно червено ейце от великият четвъртък в едно шарено торбенце, което

било направено от хартия. Кандилото висяло в иконостасът на средата; а кандилницата била окачена за опашката на един гвозд. По сичките четири стени в стаята били направени дървени полици с шарени крайове; а на тях се намирали наредени, като царските войници, сякакви паници, сахани, тарулчета и синии, между които се отличавал онзи сахан, в който баба Хаджийка носила в черкова варена пшеничка. Стените на тая стая били залепени с бял вар; на одърът била постлана една шарена плъст; а край дясната страна — една черга, която била изтъкана от Лилините ръчици из червена, жълта, зелена, синя и бяла вълна; под самият иконостас било постлано едно шелте, което било покрито със синьо ямболче; а това ямболче било купено още в млади години, когато Хаджи Генчо бил само Генчо Кукумявката. На това шелтенце Хаджи Генчо успокоява своите стари кости после обед. Столове и столици няма; няма ни мендерлъци, с които се отличават по-първите коприщенски сараи. В цяла Коприщица съществува само една къща, в която се намират столове и столици; а тая къща е на едного из беглихчиите, който хиляди пъти е разплаквал сиромасите. В Хаджи Генчовата стаица нямало така също ни картини, ни други каквито и да е украшения, освен литографическият портрет на Юрия Венелина и едно огледало, на което черчевенцето било нашарено със сякакви бои и на което мухите достатъчно вече успели да притурят и своите живописни способности. В тая стая се събирали обикновено най-почтените Хаджи Генчови гости.

На шелтето под иконостасът седнали дядо Либен и Тодор Радин. Тодор Радин е онзи Тодор Радин, който едно време беше селски чорбаджия и който поиска от селото за хартия и за мастило две хиляди гроша, които трябали за неговата селска канцелария. В противоположният ъгол седнал Тончо Славейт и Янаки Екиминът. Тончо Славейт седнал турски и облегал се с десният лакът на една от шарените жълто-черни възглавници.

Тоя Тончо е твърде знаменита личност и аз трябва да опиша, доколкото е възможно, неговото животописание. Тончо, за когото коприщенските свахи говорили така благосклонно и за когото разказвали, че той знае сичко на светът, бил селски терзия, вестникарин, сайтарджия и пр., и пр. Той бил на вид по-голям от Индже войвода:

боят му бил твърде висок; мустаките му били дълги, руси и рунтави; а лицето му било нашарено от сипаницата и децата се бояли от него и казвали, че са го кълвали мисирките. Неговите очи били подпухнати от вино и от лой и така подло и лукаво се въртели насам-нататък, щото старците и благоразумните хора имали пълно право да кажат: «Тончовите очи подскачат насам-нататък, като у дяволът, когато той прави зефет във воденицата.»

Гостите седнали и въцарило се мълчание. Дядо Либен пъшкарал и сукал мустаките си; Хаджи Генчо държал коремът си и с двете ръце и говорил или, по-правилно да кажа, мукал своето любимо «хъ-хъ-хъ», Тончо чистил ухото си с една чимширена ушечистка; Тодар Радин приволил в движение своята устна с помощта на указателният пръст и гледал към таванът; а Янаки си чесал вратът. Влязла баба Хаджийка и като се поклонила към дядо Либена, рекла:

— Добър ден, байо Либене, за многая лета!

Последното поздравление тя заимствувала от мъжът си, който така също го заимствувал от московците; той го получил из Киево заедно със славянският псалтир и с палустерът.

— Здраве и добро! — отговорил дядо Либен.

— Как живее баба Либеница? Що прави? Дечицата здрави ли са?

— Нищо.

— Дай боже и ти, света Богородице!

И Хаджи Генчовица така също седнала и замълчала. Дядо Либен и Хаджи Генчо били заети с важни размисления, и мълчанието дълго време би се продължило, ако бръщолев-Тончо да не би захванал да философствува:

— А що, дядо Либене, чухте ли вие, че чумата е пак захванала да мори хората? Тя се появила в Анадоллукът и молепсала ангелизите в Лондра.

— Това не е чудно. Види се, че тя, жива и здрава, медена и маслена, е пак побягнала. . . Тя, да ви кажа право, е хитра жена. . . — казал дядо Либен.

— Това е тъй. . . Побягнала е — рекъл Тончо.

— Ако и да говорят, че тия ангелизи са умни хора и хитри дяволи, но аз ще да ви кажа, че не са, истина ви казвам, не са: истина, че тия хванаха чумата и затвориха

я в шише, това е добро; а какво излезе от това, когато не са можали да я удържат! Кажете ми де! Не е мурафет да хванеш някого, а да го удържиш. Ето каква е работата. Московците, да ви кажа аз вам, не са такива: тия, както ми се чини, са по-умни в тия работи и ако хванат нещо, то во веки веков го не пущат. . . Пукни, тресни, разнижи се; а тия пак те не пущат. «Подиграваш се, стара беззъбетино — казват тия, — ние те добре познаваме — седи си там в шишенцето и мълчи си!»

— Да ме простиш, байо Либене — казал Хаджи Генчо и отпуснал с едната ръка коремът си и махнал с нея по въздухът, — ангелизите са по-умни от московците — питай, когото щеш.

— А аз ще да ти кажа — рекъл Тончо, — че ангелизите и московците са ни риба, ни месо; а френците са най-умният народ на светът. Хе-хе-хе, тия са сичките големи майстори и дяволски унуки!

— А защо? — попитал дядо Либен.

— А затова, че един френец — не мога сега да му припомня името — искал с една плесница веднъж да махне, веднъж да удари със саблята си и сичкият свят да очисти от светът. . . Като рапон да изреже сичките човечи. . . Юнак!

— Хайде, чичо Либене, да видиме какво ще да отговориш на това? — казал Тодар Радин.

Дядо Либен се засмеял така гръмогласно, щото гълъбите, които седели покойно на керемидите, се уплашили и улетели, чегато човеческите смехове не били мили и драги на това невинно животно! — Не мога да ви кажа истината.

— Ех, Тончо, ти, да ти кажа право, щеш да ми покъсаш червата от смях — истина ти казвам! Името на твоят френец беше Панапарт и ако той и да имаше три сърца, но московският цар Кутузин и Саваров се не уплашили от него, а хванали го, заковали го в седемдесет и седем вериги и пратили го в пъкълът да прави плочи на дяволите. Видиш ли сега каква е работата! — рекъл дядо Либен и скачал от радост.

— А ако да не са ангелизите, то кой ще да ни прави игли? — попитал Хаджи Генчо. — А секи вече знае, че иглата е умно и разумно нещо.

— Ех, чудна работа! Аз мисля, че иглата е малка

работа; и нашите циганки могат да направят игла — рекъл Янаки.

— А знаете ли какво ще аз да ви кажа? Ингелизите пратили на московецът една игла и рекли му: «Я гледай ти какви работи правиме ние!» А московецът я земал, направил си от нея чубуче и върнал я на ингелизите. — «А ние с такива игли пушиме тютюн; пушете и вие и чудете се!» — казал московецът.

Когато дядо Либен разказвал тия чудеса, то насмалко щял да заплаче от радост; нему било твърде мило да докаже, че неговите московци са най-умни и най-изкусни на светът, и продължал:

— Аз видях ингелизите в Цариград и мога да ви кажа, че тия са такива глупци, каквито и светът не е създавал. Дойде ингелизинът в някой дюкян да си купи хляб или сирене и ти не можеш да го разбереш. . . Той ти говори едно, а ти му даваш друго! А знаете ли и това, че повечето ингелизи са неми като немците?

Когато дядо Либен изговорил и това, то лицето му разцъфтяло като мак; неговата старешка душа се подмладила; неговата охладняла кръв се запалила и той насмалко щял да полудее от радост и да съдере ямболчето. Дядовите Либенови противници били победени и мълчали.

Когато се свършили и тия обяснения, то разговорът потънал в Тополка: дядо Либен мислил — как да захване работата; а другите очаквали да чуят неговото красноречие, т. е. да чуят как ще той да иска Лила. Дълго време дядо Либен пъшкар и мислил и никак се не решал да продума първата дума.

— С какво да те гостиме, байо Либене? — попитал Хаджи Генчо затова, за да захване ново разговор.

— С ракийка, Хаджи!

Хаджи Генчовица станала, излязла и донесла из другата стая такова едно калаено будненце, което приличало на риба нагоре с опашката. Тая риба баба Хаджийка оставила на пешта. Влязла Лила, облечена в новите дрехи, донесла едно малко столченце, покрила го с алена кърпа, турила на него «рибата», която била пълна с ракия, турила още една чиния със сушено грозде и една чашка, която приличала на гъба, и пак излязла, без да се поклонни никому и без да проговори нито една дума. В Коприщица момичетата се не кланят никога и никому, защото

майките изпълняват и техните обязанности, т. е. тия се кланят и поздравяват четворно.

Когато дядо Либен пинал и хапнал, то отворил устата си. Ако искате да знаете истината, дядо Либен би промълчал още дълго време; но неговото «чувство» се отказало да му се покорява и захванало да курка: нему се искало да вечеря; а Хаджи Генчо, както било известно секиму, нямал обичай да гощава своите гости с вечеря.

— Знаете ли, Хаджи, и ти, Хаджийко, защо съм дошъл? — попитал той.

— За каквото си дошъл, ти щеш да ни кажеш; а ние ще да послушаме — рекли щастливите домочадци с един глас.

— Вие знаете ли, че аз имам неженен син?

— Знаеме, знаем, байо Либене! Време е вече да го оженим и да го задомим — това е християнска длъжност.

— А знаете ли още, че вие имате момиченце?

— Знаеме, как да не знаем!

— И така, на моят син се харесва вашата дъщеря — и мене се тя харесва. . . Ех, да го носи дяволът, не би било лошаво да оженим нашите прасета и да поиграем на сватбата им.

— Добре е, байо Либене! Ако е писано на небето да станем сватове, то наздраве; ние няма да бъдем противни; трябва само да попитаме и Лила иска ли Павлина или не.

— Питайте я, питайте! — отговорил дядо Либен и бил твърде доволен, че свалил от шията си тежкия ярем, който му тегнал като воденичен камък. Той станал повесел.

— Велико! — извикал Хаджи Генчо на момичето си. — Ела тука!

Лила влязла и запряла се посред стаята; тя държала ръцете си кръстосани на пояса и гледала надолу.

— Що, мое чедо, харесва ли ти се дядо ти Либен? — попитал Хаджи Генчо. — Той е добър баща.

— Харесва ми се — рекла Лила и почервенияла.

— А баба Либеница харесва ли ти се?

— Харесва ми се.

— А техен Павлин харесва ли ти се?

Лила мълчала.

— Е, кажи, кажи и не се срамувай. Той е умно и хрисимо момченце и аз ще да те дам нему, ако само искаш ти сама — рекъл бащата.

— Както-ти искаш; тато, и както иска мама; аз ще да слушам вази.

— Е, ако е така, то целуни ръката на свекъра си като невеста — ти си вече невеста.

Лиля изкавалила три поклона и целунала гигантската ръка на дядо Либена; а дядо Либен я целунал по челото и дал ѝ китката и кърпата с емишът. Лиля ги земала, оставила ги на пешта, поклонила се още три пъти пред дядо Либена и отишла пред баща си; а когато направила и пред него още три поклона, то целунала и нему ръката, и така нататък. Хаджи Генчо дал на своето чедо една масърка, а Тодар Радин, Тончо и Янаки — по едно сребърно грошле. Когато Лиля изпълнила и тоя обред, то отишла в градинката. Там тя набрала няколко китки, везала ги с червен вълнен конец, привезала на тях по една малка монета и раздавала ги на гостите.

— Ех, Хаджийке — казал Хаджи Генчо, като се решил да наруши веднъж в животът си редът и като проклет по-напред ония обреди, които назначали каквито и да е угощения; — идете с Лиля и донесете да повечеряме; трябва да гостиме сватът колкото се може по-добре.

След един час на столът се появили: кисела кокошка чорба, пържен пресол със сланина, печена кокошка, пържени яйца, които били наръсени с овчо сирене, кисело мляко, тутманик и вино — ако и да било ново, а сѐ било добро вино. Лиля не седнала да яде — такава свобода ней не била дозволена: сяка една годеница трябва да се мъчи и да работи, за да се покаже пред свекърът си колкото се може по-достойна. Лиля подавала и износила яденето, наливала из пукалът вино и подавала секому в ръка. Старците пили най-напред за здравето на младоженците, после за здравето на дядо Либена и на баба Либеница; пили и за Хаджи Генча и за неговото семейство и най-после за гостите, за конете, за воловете и за кокошките и пили дотогава, дорде дядо Либен се не нализал добре и дорде не заприличал и сам на мокра кокошка.

V

ГОДЕЖ

На другият ден после сватането Павлин увил една китка цвете и отишъл в къщата на своята годеница. Това станало утринта рано. Веселото и невинното пееие на пиленцата посрещнало пробуждението на великата природа; дългите сенки на крушите, на върбите, на сливите и на дъбовете се разпространяли още далече по полетата, а полетата били покрити със сребърна бисерна роса; гъстият и миризливият орех, под когото можели да се скрият от слънцето около хилядо овце заедно с кучетата, с конете и овчерите, разпространял около себе си със своята млада шумица живот и здраве; зелената и дългата шума на прасквите и на кайсиите, които приличат на най-розкошната коса на най-хубавичката девическа главица, пуцали така също от себе си миризмица и утринна пара. Реката шумяла весело между зелените брегове и отражала и зелените върби, които висели над водата, и кичестият лещак, и сичко, щото се намирало над брегът. С една дума, наоколо било добро и весело, насякъде било мило и велико — и на небето, и на земята; весело било и на Павлиновото сърце. Той влязъл в къщата на Хаджи Генча, поцелувал му ръката, а така също и ръката на Хаджи Генчовица; а Лиля, като видяла, че иде Павлин, излязла в другата стая.

— Що, мой синко? Какво ми носиш? — попитал Хаджи Генчо.

— Мене ме прати тато да ви донеса някои дарове — отговорил Павлин.

— А за кого са тия дарове?

— За вашата къща.

— Аз зная вече, че тия дарове не са за мене, ами са за моето момиче. Почакай малко да повикам Лиля, за да се поразговориш с нея! — И Хаджи Генчо излязъл; но скоро се върнал назад и довел дъщеря си за ръка.

— На́ ти един безценен камък — казал той, — когото съм аз вардил като гледачът на окото си, варди го и ти, мой синко.

После това той хванал ръката на Павлина, подал му малката и гиздавата Лиляна ръчица и захванал да плаче.

Не трябва да ви разказвам, че Хаджи Генчо плакал с чужди сълзи — обичая ради!

Старците излезли из стаята и оставили младоженците сами; тия им дали воля да си поговорят между себе си, да се позапознаят и да открият един другиму душите си. Когато старците излезли, то Павлин и Лила дълго време седели, гледали надолу и мълчали: Павлин час по час погледвал на своята бъдеща другарка с упоение; а Лила въздишала и кършила пръстите си. Най-после Павлин с голямо волнение и с разтреперано сърце рекъл:

— Какво искаш да ти купя за годежът, Лило? Копришен ли кутния за фустан или чоха за кожух.

— Каквото ти искаш, това и да купиш — казала тя.

— А що, Лило, драго ли ти е, че ще да бъдеш моя невеста. Обичаш ли ме или не? . . . Драг ли съм ти?

— Много, Павлине, много; аз съм дотолкова радостна, щото, чини ми се, от радост ще да полудея. . . Аз, да ти кажа право, съм по-щастлива от сичкият свят.

— Е, ако е тъй, то е добро, Лило! Аз тебе, Лило, ще да те обичам твърде много, като очите си; аз ще да те вардя; аз ще да те милвам; аз ще да те къткам като злато. . . Ех, довно настанеше и сватбата ни по-скоро! . . .

Влязъл Хаджи Генчо и разговорът се прекратил. Като поседял около половина час, Павлин се върнал дома си и скачал от радост.

*

В неделя, после сичкото това, щото казах по-горе, из къщата на дяда Либена излезли тронца цигани цигуляри с бели чалми, с алени пояси и със сини контоши; а сичкото това се отличало твърде красиво от мургите и виразителните цигански лица. Тия свирили с цигулките си и пели такава една турска песен, която била връстница на султан Амурад I и която била пеяна още тогава, когато бил земен Цариград; а нашите коприщенци я слушали и тълкували премъдро помежду себе си, че тая песен уж била изпроводена от Бонапарта из Париж като дар на турският султан преди два месеца.

Но както и да е, т. е. колкото глупава и да била тая песен, а нашите коприщенци били от нея твърде доволни,

защото тия български синове обичат османлъкът и никога няма да се унижат до това, щото да пеят старите български песни, които ни разказват за самодивите, за «Груя мало дете», за «мечка-стръвница» и за св. Пантелеймона. Тряба да ви кажа и това, че коприщенците не приличат на другите българи: тия са просвещени и образовани люде; тия и турски знаят и затова ти трябва да им дадеш само онова, щото е ново: нека да е турско, нека да е гръцко, нека да е циганско, само да е ново.

След цигулярите вървели децата, подкривяли се, закачали един другиго и подскачали; след децата се клатили мъжете и старците с бъклиците в ръка и ту с шапки, ту с фесове на главата; а след тях се мъдрили жените, на които главите били накитени от самите исторически съдби.

Женската първоначална накитка е произлязла от венецът. Жената никак не може да се отрече от своя стар обичай, който я принуждава да кити главата си с венци и със сякакви цветя, ако тая накитка и да е изгубила вече своя религиозни и поетически смисъл и ако да се е обърнала в обикновена форма. Българката употребява сичките си усилия да събере на своята славянска главица останките от старовременната накитка; но в това също време тя се старае да я съедини с турската чалма. Коприщенската жена е заимствувала чалмата от гъркините, които са одавна вече окончателно развържени от историческите съдби. Сичките пловдивски кокони носят чалми; а Коприщица подражава на Пловдив. Коприщенските жени носят чалми; а над дрехите си облачат чохени кожухи, които им дохождат до коленете и които са подплатени със скъпоценни кожи. Тия кожухи, както и чалмите, се носят от пловдивските кокони и от погърчените кирии само зиме; но нашите коприщенски българки, които твърде обичат модните работи и които се стараят да подражават на пловдивските гъркини буквално като робини, ги носят и зиме, и лете. Ако и да е горещина, ако и да се потееш като ковач, ако и да ти е тежко да ходиш, а кожух трябва да носиш!

След жените вървял Павлин, когото окружали неговите другари ергени. Това шествие произходило с голяма шумотевица. По прозорците се показвали главици, които изведнъж се скривали пак, щом нечие младо око се е

повдигало нагоре; но били и такива главици, които излязали без никакво стеснение боси даже на улицата и гледали покойно. Старците и бабичките стърчали пред вратниците си, гледали безстрастно и псували кучетата, които, като чули цигулярите, повдигнали страшно лаене; а децата ги гонили и били ги с камъни.

Хаджи Генчо посрещнал своите сватове весело и рекъл им със засмеено лице:

— Добре дошли, добре дошли! Заповядайте!

Сватовете влезли в стаята, дето бил турен един дълг и нисък стол, който бил покрит с шарен месал; на столът се намирали няколко тарулчета и панички с овощи и няколко кравайчета; гиздаво и правилно били наредени набодки и ножове и две оловени будненца с ракия, които били украсени със всякакви цветя. По крайт на столът били прострени белосини презръчници, които били до толкова дълги, щото из тях можели да се направят дванайсет даалийски чалми. Сватовете донесли със себе си хляб, вино и печено ягне, което било свиено в една голяма и дълбока тава. Сичкото това било турено на трапезата и гостите се наредили на възглавниците. Секи сват гледал да седне срещу своята бъклица; а сяка сваха — срещу мъжът си. Захванали да пият ракия и да ядат овощи. Дядо Либен седнал на най-главното място: от дясната му страна се поместил Хаджи Генчо; а от лявата — Кунчо Минин; по-нататък седнали стари-сватовете, сватовете, побацимите и кумовете. Така също Хаджи Генчовица седнала срещу Хаджи Генча; баба Либеница — срещу дяда Либена; Кунчовица — срещу Кунча и така нататък. Въцарило се дълбоко мълчание, защото у секиго устата били набити най-напред с овощи и ракия; после с чорба от кокошка и ориз; а по-нататък с месо и лук, с месо и кисело зеле, с месо и нахут, с пилаф, със сирене и най-после с ягне.

Както бива сякога и както ще да бъде сякога, т. е. щом сватовете изядат ягнето и щом тавите останат празни, то сичките езици се развезват и захващат да говорят — така се случило и сега. Мъжките езици захванали да говорят за конете, за виното, за бегликът, за йошурът или просто за това — чия крава газе чуждите ливади, кой ага е по-добър, чии волове са по-яки и по-напършени и така нататък; а женските езици разказвали такива не-

ща, които били чудно интересни, т. е. как Петковица Лапердина катурила в черкова свещникът, а поп Недялко я изпсувал; как Кальовица Стойкина се скарала със свекърва си и не щяла да дои кравата; а теленцето цяла неделя скачало по дворът с повдигната опашка, и т. н. Колкото за Хаджи Генча, то той прибръзал да изкаже сичкото свое учение и захванал да говори из светото писание и да разказва такива неща, които зачудили сичките сватове. Някой си го попитал:

— Хубав ли е град Ерусалим?

— Хубав е, много е хубав — отговорил той, — в Ерусалим има твърде добри вина! Да ви разкажа едно нещо. Когато Мойсей вовел евреите в обетованата земя, то там намерили цели лозя, цели гори и цели градини с лози, и тия лози расли сами по себе си: никой ги не садил, никой ги не прекопавал, никой ги не подрязвал; а сяка лоза давала по седемдесет и седем ведра вино. . . Из сичко се види, че онова вино е било много по-добро от сегашните. А Мойсей, знаете ли, бил свет човек; той и из водата правил вино. . . Сичкото това е написано в голямата книга.

— Не, дядо Хаджия, не! Хилядо пъти ти казвам — не! — казал Никита Вапцилката. — Не Мойсей, а Христос е направил от водата вино.

— А ако Христос е можал да направи от водата вино, то защо и Мойсей да не може да направи? — попитал Хаджи Генчо и погледнал на Никита кръвнишката. — Както Исус Христос, така и Мойсей са свети хора и можели да правят чудеса; аз тия работи знам по-добре от тебе. . . Ти не си ходил в Ерусалим и хабер нямаш за божии работи! — И Хаджи Генчо се обърнал пак към сватовете и продължал: — И така, когато Мойсей намерил лозята, то главил св. Трифона да подрязва лозите. На първи Сечко св. Трифон земал сърпът в ръка, дошъл на лозето и земал се за работа. И ето, иде той и подрязва, а забравил клетникът, че в тоя ден св. Богородица е отишла на миро и че е грехота да се работи през тоя ден. Дошла жената на св. Трифона и донесла му обяд — и гледа, а св. Трифон няма нос. Тогава Трифоница попитала мъжът си: «Ами де ти е носът, Трифоне?» — «Тука е — казал той, — носът ми е на мястото си.» И когато той вдигнал сърпът, за да покаже на жената си, че носът

му е цял, то и наистина го отсякъл. Когато света Богородица чула за тая работа, то се върнала назад и не отишла на миро в черкова; тя отишла чак на другият ден, или на втори Сечка. На другият ден св. Богородица дошла при Трифона и излечила му носът: тя земала в ръката си земица, разбъркала я с плюнка и залепила я на болното място и носът си дошъл пак на мястото. Мойсей не пращал вече св. Трифона да работи в празник. Ето защо ние не празнуваме сретение на първи Сечка или на «обсечение», а на втори.

Когато Хаджи Генчо видял, че го слушат, то останал твърде доволен и добил желание да помеша в тая история и св. Георги, и змейовете, и ламите, и «болен Дойчин», и Сульо билук-баши; но в това време влязла една от помайчимите и носила синя и туплеста чаша с вино; а Лила вървяла след нея, окружена от своите другарки. Лила била пременена в най-новите и в най-скъпоценните си дрехи; а около нея се въртели две тестета млади, крехки, миловидни и накитени момиченца и радвали ѝ се. Лила дошла да целува у сватове ръка; а Хаджи Генчо, като видял своето хубавичко момиченце така пременено и така накитено, заборавил своят разказ и замълчал.

Дядо Либен станал, земал от помайчимата чашата, обърнал се към невестата и захванал да говори:

— Здраве и добро. Да ви дава дядо господ и баба Богородичка дълголетие и мъжко коляно. Да ви дава св. Иван мир и любов. Нека вашето семе да се влече хиляди години! Нека вашите ръце с нищо повече да се не намацват, а само с мед и масло! Да ви даде господ дванайсет сина, юнак над юнак! . . . Нека ви помага свети Никола! Здравница!

И дядо Либен пинал малко винце и подал чашата на помайчимата; а Лила се приближила до него, целунала му ръка и получила за това мека махмудия. Тогава помайчимата подала чашата на баба Либеница и тя прочела това, което прочел и дядо Либен, и подарила на новата си снаха една ялдъзка. Дорде сватове пили, благославяли и кланяли се и дорде Лила целувала наред ръка, то сичките гости казвали: «Амин! Да даде господ и св. Богородица!» Най-после Лила целунала ръката на баща си, на майка си и на роднините си и секи из тях ѝ дал по една

монета. Тряба да ви кажа, че младоженецът обядвал с другарите си в другата стая и не влязъл при гостите.

Когато се свършило целуванието на ръцете, то Хаджи Генчо станал и според обичаят захванал да говори:

— С божията милост ние годяваме децата си; но питаме вас, сватове: какво мислите да дадете на моето чедо?

Дядо Либен направил знак на баба Либеница; а баба Либеница подала на кумата една голяма китка и една червена кърпа със сякакви неща. На китката бил везан златен пръстен с червена антика и около двацет златни монети. Кумата подала сичкото това на невестата, която ѝ целунала ръката и с устата, и с челото, и с брадата. Кумата и кръстницата трябва да е същото лице — друго-яче се не може. Кумството е наследствено. После това баба Либеница извадила из кърпата още една китка, която била по-голяма от първата и на която така също били привезани различни златни монети. Първата китка била от младоженецът, а втората от неговите родители. Втората китка баба Либеница подала на невестата; а невестата я подала на баща си и на майка си. Тая китка захванала да ходи от ръка на ръка и сичките гости се чудели, охали, ахали и говорили, че такива цветя нийде не са видели. Тряба да ви явя, че и коприщенските беглихчии имат своя политика: ако тия и да хвалили цветето, то очите им били на жълтиците. Дядо Либен имал обичай да показва секому своята градина, следователно — цветята му били известни на сичкото село.

Когато било свършено сичкото това, то Хаджи Генчо седнал; а дядо Либен станал.

— На сватбата — захванал той — ние ще да дадеме: на сватът (Хаджи Генчу) — ботуши; на свахата (баби Хаджийки) — морави кадифени чехли; на невестата — сърмени чехли от червено кадифе; на сестрите и снахите — жълти едренски чехли; а на другите роднини — кому ботуши, кому постали, кому чехли, кому липискански пош. А вие, свате, какво мислите да дадете?

Хаджи Генчо станал; а дядо Либен седнал.

— Ние ще да дадеме — захванал той — големи дарове: на свекърът ще да дадеме копринена риза; на свекървата — копринена риза с червен кенар; на по-старите братия, на кумата и на кумът — ленени ризи; на зълвите и на етървите — ленени ръкави; на деверите — коприне-

ни кърпи или ленени ризи; на стари-сватовете и на стари-свахите — памучни ризи или ленени ръкави; на циганите — цигулярите — червени или сини сопотски пошове; а на пряпорецът — алена кърпа. И на провададжиите ще да дадем по един пош: Колкото за премяната на невестата, то ние ще да дадем това: единайсет ризи, като извадиме из тях онай; в която ще-тя да иде под венец, и онай, в която ще да легне с младоженецът, пет сукмана, три фустана копринени и един от чит; осем чифта ръкави и четири нагръдки; три контоша, подплатени с лесици, и един подплатен с ягнешки кожи; един контош неподплатен и едно либаде; девет кърпи за забрадка и дванайсет за триене; един кюрк зймен, подплатен със самур, други летен, подплатен с нурки, и една мода, два пояса сърмени и едни чопрази; и най-послед две черги — една за постилане, друга за завиване, един юрган и една плъст — освен сичкото това, и други ситни неща. Ала да не забравяте, сватове, че нашата къща е р о д о в и т а и секи наш роднина и приятел ще да хариже на момичето ми по нещо.

Когато Хаджи Генчо изговорил сичкото това, то погледал на своите гости с голяма гордост, позасмял се и лицето му говорило: «Ето, видите ли, мои селяни, как аз задомявам своите деца? Царска премяна им давам!»

— Добре, добре, свате, сватбата ще да бъде царска! — казал дядо Либен и прозинал се; той одавна вече не слушал мироточивите уста на Хаджи Генча. — Ти, свате, по-добре остави тия неща и кажи там на вашите да донесат малко винце и да пинеме за здравето на младоженците.

Кумът станал, отишъл в другата стая и върнал се заедно с Павлина. Павлин се поклонил на Хаджи Генча и целунал му ръката; а Хаджи Генчо извадил из поясът си един пръстен, подал го на кумата, а кумата го турила Павлину на малкият пръст.

Туплестата чаша пак захванала да обикаля насам-нататък; сичките пили и благославяли младоженците; а когато редът дошъл до Хаджи Генчовица, то тя земала чашата, станала, заплакала т р и п ъ т и и проговорила:

— Моля ви се, свате, и тебе, свахо, да не кълнете моето детенце; да не му давате да работи това, щото не може; да го не пращате вечер на дворът до първи петли;

да го учите ум и разум; а ако тя понякогаж ви не изпълни волята, то я побийте, а не кълнете я. Клетви не трябват!

— Гледайте да я не омагьосате — плеснала и леля Мина, която била съседка на Хаджи Генча.

— Тъй, тъй, да я не омагьосате — повторила и баба Хаджийка и заплакала още три пъти.

Когато вдигнали трапезата, то дядо Хаджия помолил дядо Либена да накара провададжиите да поиграят. Дядо Либен махнал с ръката и дал знак на две момчета да станат и да поиграят. Циганите засвирили на посадник; а момченцата се хванали с едната ръка за кълката, а в другата земали по една кърпа и захванали да подскачат. Най-напред тия играли по-полека, после скоро, а най-послед се разскачали дотолкова, щото главите им се ударили о таванът. Когато тия юнаци се наиграли, то станали други двоица, после трети двоица и най-послед скокнали дядо Либен и Хаджи Генчо.

— Сега ще да видиме, свате, останала ли е в тебе барем капка от старата младост — рекъл Хаджи Генчо дяду Либену.

— Ех, Хаджи, ти се не грижи за мене; аз не ще да се засрамя пред никого.

И дядо Либен засукал мустаките си и пуснал се като препелешка по стаята. Разгоряла се старешката кръв, надели се жилите, лицето почервенияло като рак; пот захванал да чучурка като град и дядо Либен подмладял. Той свалил от шията си най-малко около трийсет години. Ето погледайте го! Върти се на една пета, кляка и вика: «Ха-ха-ха! Хай-де-де! Ицу-цу-цу!» И дядо Либен изпълнял стародревният посадник със сичките негови археологически подробности.

— Ти си се уморил вече, свате, почини си малко — рекъл Хаджи Генчо.

— Не съм се уморил, Хаджи; аз тамам сега захващам.

— Ех, юнак ти е дядо Либен, юнак над юнаците — рекъл Петко Гъбата, който е басмаджия в Коприщица. — Тоя дядо Либен играе по-харно и от самодивите.

— Аз вече не мога — казал Хаджи Генчо и изплезил езикът си.

— Ако е тъй, то ти седни, Хаджи, и почини си; а аз да поиграя с тоя юнак, който умее да се насмива на старците и да им казва, че щат да паднат. Стани де, бо-

зайнико, да поиграеш с дяда си Либена — казал той на едно малко момченце, което имало малки черни мустачета.

И дядо Либен играл дотогава, дорде баба Либеница не дошла при него и дорде му не казала:

— Стига вече, Либене, стига вече; момичетата искат да поиграят, време е и тях да погледаме!

— Е, ако стига, то стига! Играйте, момичета, играйте на здраве! — казал дядо Либен на момичетата и погрозил им, не зная по каква причина, с пръстът.

Момичетата, момчетата, жените и даже и старците излезли на дворът, хванали се на полукръг и захванали да скачат. Помайчимата извела невестата на дворът; а невестата се поклонила на сватове и хванала се на хорото. Когато сватове се развеселили, то в това хоро приняли участие още баба Либеница и Хаджи Генчовица.

Почти сичката махала, ако не сичкото село, дошло около Хаджи Генчовата къща да погледа на хорото: едни се катерили по стоборът; а други по сливите и по керемидите; много бабички, момичета и момчета гледали през някоя дупчица по стоборът. Бабичките гледали така, както гледа сяка една котка на врабчетата, които чуруликат по плетът, и преди време се облизвали вече за бъдещата плячка, която рано или късно трябало да напълни устата им.

От Лилиното и от Павлиновото лице се отразавало щастие; били весели и техните родители и роднини. А ако искате да говоря истина, то били щастливи и сичките сватове: миловидните лица на момиченцата, разцъфнали-те вече лица на жените и мъжете и сбръчканите лица на чичовете, на бабите, на стрините, на наните и на уйчовете блестели от радост.

Когато се наиграли сички до насищане, то изпили още по една и тогава цялото веселие, т. е. сичката компания, отишла в къщата на дяда Либена да довърши останалото. Когато вървели из улицата, то циганите свирили и пели:

«Бре, Иванчо белогражданино,
обърни се — Белиград изгоря.»

«Нека гори, нека пуст остане!

В Белиград съм три години живял:
на първата — за бързата коня,

на втората — за дългата пушка,
а третата — за хубава мома.

Па изпратих либе да ми искат,
тия казват — нека чека, чека,
нека чека, дорде есен дойде.

Ази чеках, дорде есен дойде,
па изпратих либе да ми искат,
тия казват — нека чека, чека,
нека чека, дорде пролет дойде.

Ази чеках, дорде пролет дойде,
па изпратих либе да ми искат,
тия казват — нека да не чека,
че сме ние Станка погодили,
а него сме за кум окумили.

Запели са гиздави невести,
след тях пеят моми чернооки:

— Венчай, куме, ама не въздишай!

— Не въздишам, сърце ми въздиша.

— Венчай, куме, ама не проклинай!

— Не проклинам, сърце ми проклина.»

В дядовата Либенова къща произходило това, щото и в Хаджи Генчовата, и гостите си отишли около полунощ.

VI

РАЗКЪСНАЛО СЕ

Дядо Либен седял на кьошкът и гледал безсъзнателно към планината; а котуракът го драскал със своите остри нокти за ръкавът, защото му се искало да го помилват и да му кажат: «Бре, котане, издяволил си се и изгалил си се!» Но като видял, че неговият господарин не желае да-же да погледа на него, то се разсърдил, отстъпил на няколко крачки назад, направил с гърбът си дъга, подраскал килимът, погладил си зурлицата, полизал си дланове и пак се приближил до дяда Либена; но дядо Либен, който излязъл вече из своето търпение, хласнал своят котан-бей с лахтекът и котан-бей бил принуден да се разсърди дотолкова, щото отишъл на покривът, за да си

търси друга компания. С една дума, дядо Либен бил не на своето място и сърдил се на нещо си. «Тъй, тъй, трябва да се поговори с Хаджи Гѐнча и да се разпита добре за сичко. . . . Работата излиза не съвсем добра. Хората не би говорили на вятърът. . . . Но Хаджи Генчо, както ми се чини, е добър, умен и учен човек; той пее на певницата. . . . Не, тая работа не е тъй, както е! А, ето и него. . . .»

В това време влязъл Хаджи Генчо и извикал още отдалеч:

— Добро утро, свате! За многая лета!

И захванал да се изкачва по стълбата.

— Дал ти бог добро, свате. — рекъл дядо Либен сухо.

— Как живееш, как се поминуваш? Ох, уморих се, да го земе дяволът! А де е моето зетче!

— Сега ще да дойде.

Хаджи Генчо седнал и захванал да разгледва дядо Либена с голямо внимание.

— Ти, свате — рекъл той, — днеска нямаш кеф; види се, че си сънувал лошава сънища. . . . Послушай, байо Либене, какво ще да ти кажа. . . . Ох, уморих се като старо куче. . . . Не можете ли да ми дадете малко от старото винце, да си погълтна? Ох, уморих се.

И Хаджи Генчо приготвил устните си и захванал да се облизва.

— Не, Хаджи, аз няма вече да точа старото вино; аз казах да му залепят и канелките, и отдишалото.

— Е, за мене ти щеш да развалиш законът; аз те моля да ми дадеш само един бардачец.

— Нито половина; не мога да ти дам ни драм.

— Ти, свате, знай, че аз не ща да пия ново вино; аз не обичам новите вина; напиши си ти това на челото. . . .

— Аз те не моля да го пиеш — казал дядо Либен с такава усмивка, която приличала на молния и която предвещала светкавици, гръмотевици и силна буря.

— А аз не ща да пия ново вино и свършена работа; вашето ново вино е такъв ургут, такава мътеница, която пият само копачите и добичетата.

Последната дума била твърде любима за Хаджи Гѐнча; с нея той наричал селските терзии. И Хаджи Генчо се хванал и с двете ръце за коремът.

— Ти би и цвик пинал, ала няма кой да ти го даде.

Не ще баба печено прасе, защото го няма! — рекъл дядо Либен и навъсил се още повече.

— Ти, свате, ми се не хвали със своето вино — аз имам в къщата си и по-хубаво.

— Ако имаш, то си го и пий на здраве.

— Грехота е, свате, да ми се подкривяш, срамота е; я си помисли, че на второ пришествие ти трябва да отговаряш за своите грехове пред Христа, който е хранил и старо, и младо.

— А кажи ми ти: кой ще тебе да мъчи на онзи свят за твоите големи грехове? Мене ми се чини, че тебе щат да мъчат малко повече, отколкото мене.

— Е, не сърди се, байо Либене, аз не ща да пия твоето вино; дръж го за поменът си!

— Мисли, що говориш, Хаджи, или аз ще да кажа на момчетата да те изгонят вън! — извикал дядо Либен сърдито. Той не обичал да му напоминават за смъртта и веднъж, както разказват, убил един човек, който му пожелал приживе «царствие небесное».

— Мене да изгоните? Мене, Хаджи Гѐнча, който е ходил в Ерусалим на поклонение! Не, байо Либене, аз и сам ще да си ида и никога вече няма да стъпя в къщата ви, никога. . . — извикал Хаджи Генчо с пяна на устата.

— Много по-добре ще бъде, ако ти повече не пристъпяш през прагът ми.

— И своето момиче няма да ви дам; не давам аз детето си на такива люти зверове.

— Прохандакосай се ти, богопродавецо! Потъни в земята заедно със своята дъщеря; аз и сами не ща да женя синът си за твоята дъщеря — това ще да бъде добро и за душата, и за тялото, защото, ако го ожения за нея, то ще да бъде от бога грешно и от хората срамно.

— Аз съм богопродавец, аз? Ех, лъжеш ти, Либене, лъжеш като брадат циганин.

— Не, не лъжа, ти си продал душата си на дяволите и на таласъмните; за това нещо сичката околина знае.

— Да задуши дяволът всинца ви: сичките клеветници и сичките богохулители!

И захванали се цели купове проклетия и псувни.

— Вън, чифутино проклети, вън! Да не ми си се показал още веднъж пред очите. . . . Кълна ти се в името на

търси друга компания. С една дума, дядо Либен бил не на своето място и сърдил се на нещо си. «Тъй, тъй, трябва да се поговори с Хаджи Гѐнча и да се разпита добре за сичко. . . . Работата излиза не съвсем добра. Хората не би говорили на вятърът. . . . Но Хаджи Генчо, както ми се чини, е добър, умен и учен човек; той пее на певницата. . . . Не, тая работа не е тъй, както е! А, ето и него. . . .»

В това време влязъл Хаджи Генчо и извикал още отдалеч:

— Добро утро, свате! За многая лета!

И захванал да се изкачва по стълбата.

— Дал ти бог добро, свате. — рекъл дядо Либен сухо.

— Как живееш, как се поминуваш? Ох, уморих се, да го земе дяволът! А де е моето зетче!

— Сега ще да дойде.

Хаджи Генчо седнал и захванал да разгледва дядо Либена с голямо внимание.

— Ти, свате — рекъл той, — днеска нямаш кеф; види се, че си сънувал лошава сънища. . . . Послушай, байо Либене, какво ще да ти кажа. . . . Ох, уморих се като старо куче. . . . Не можете ли да ми дадете малко от старото винце, да си погълтна? Ох, уморих се.

И. Хаджи Генчо приготвил устните си и захванал да се облизва.

— Не, Хаджи, аз няма вече да точа старото вино; аз казах да му залепят и канелките, и отдишалото.

— Е, за мене ти щеш да развалиш законът; аз те моля да ми дадеш само един бардачец.

— Нито половина; не мога да ти дам ни драм.

— Ти, свате, знай, че аз не ща да пия ново вино; аз не обичам новите вина; напиши си ти това на челото. . . .

— Аз те не моля да го пиеш — казал дядо Либен с такава усмивка, която приличала на молния и която предвещала светкавици, гръмотевици и силна буря.

— А аз не ща да пия ново вино и свършена работа; вашето ново вино е такъв ургут, такава мътеница, която пият само копачите и добичетата.

Последната дума била твърде любима за Хаджи Гѐнча; с нея той наричал селските терзии. И Хаджи Генчо се хванал и с двете ръце за коремът.

— Ти би и цвик пинал, ала няма кой да ти го даде.

Не ще баба печено прасе, защото го няма! — рекъл дядо Либен и навъсил се още повече.

— Ти, свате, ми се не хвали със своето вино — аз имам в къщата си и по-хубаво.

— Ако имаш, то си го и пий на здраве.

— Грехота е, свате, да ми се подкривяш, срамота е; я си помисли, че на второ пришествие ти трябва да отговаряш за своите грехове пред Христа, който е хранил и старо, и младо.

— А кажи ми ти: кой ще тебе да мъчи на онзи свят за твоите големи грехове? Мене ми се чини, че тебе щат да мъчат малко повече, отколкото мене.

— Е, не сърди се, байо Либене, аз не ща да пия твоето вино; дръж го за поменът си!

— Мисли, що говориш, Хаджи, или аз ще да кажа на момчетата да те изгонят вън! — извикал дядо Либен сърдито. Той не обичал да му напоминат за смъртта и веднъж, както разказват, убил един човек, който му пожелал приживе «царствие небесное».

— Мене да изгоните? Мене, Хаджи Гѐнча, който е ходил в Ерусалим на поклонение! Не, байо Либене, аз и сам ще да си ида и никога вече няма да стъпя в къщата ви, никога. . . . — извикал Хаджи Генчо с пяна на устата.

— Много по-добре ще бъде, ако ти повече не пристъпяш през прагът ми.

— И своето момиче няма да ви дам; не давам аз детето си на такива люти зверове.

— Прохандакосай се ти, богопродавецо! Потъни в земята заедно със своята дъщеря; аз и сами не ща да женя синът си за твоята дъщеря — това ще да бъде добро и за душата, и за тялото, защото, ако го ожения за нея, то ще да бъде от бога грешно и от хората срамотно.

— Аз съм богопродавец, аз? Ех, лъжеш ти, Либене, лъжеш като брадат циганин.

— Не, не лъжа, ти си продал душата си на дяволите и на таласъмните; за това нещо сичката околина знае.

— Да задуши дяволът всинца ви: сичките клеветници и сичките богохулители!

И захванали се цели купове проклетия и псувни.

— Вън, чифутино проклети, вън! Да не ми си се показал още веднъж пред очите. . . . Кълна ти се в името на

св. Харалампия, че ще да те задуша като куче! — викал сърдито дядо Либен.

Хаджи Генчо станал, земал тоягата си и слязъл долу; а из устата му излязали сякакви псувни и сякакви проклетия: куче, добиче, вампирин, върколак и пр.

— Гушер, змей, богопродавец! — викал след него дядо Либен и кръстил се.

Хаджи Генчо вървял и мислил: «Пък какво ли съм направил Либену, та се сърди като делибашин? Аз и сам вече забележвам, че тука има нещо. Децата не дохождат в училището да се учат; поповете, завчера в черковата, гледаха на мене чудно и страшно; сичкият свят бяга от мене — тука се крие нещо.»

Като размишлял така, Хаджи Генчо се върнал назад и сторил намерение да иде пак у дядови Либенови и да се обясни със сърдитият старец; но не можал да се реши да изпълни своите намерения, защото и неговата глава, както и сяка човеческа глава, имала някаква си неопределена гордост; той се върнал дома си и намислил да напише Либену писменце. Той извадил из раклето едно парче хартия, която останала от ланската есен, когато баба Хаджийка залепила прозорците си; извадил из поясът си дивитът, който приличал на арнаутски пищов, изтърсил из него едно орлюво перо; седнал на земята турски, турил хартията на коляното си, изплезил езикът си и захванал да пише:

«Любезные, дѣдо Либене, вси домочадки и чадца, здравствуйте о Господѣ многолѣтно!

Не ми е писмото за друго, а само да се разбереме как сме живо и здраво и молимъ Бога за ваше здраве. Не подобаеѣ намъ на старость разпри заводити, яко и Господъ нашъ не веле ихъ заводити, и свѣта Богородица троеручица не веле, и свѣти Синай, и свѣти Спасъ, и, свѣти Георгій, и свѣти Ованъ, и свѣти Врачъ, и всѣ свѣтии богоносніе и мученики не велѣша. Прозрите како глаголетъ Господъ: идите въ огонь вѣчній, распри начинающіе и богохулители. Ты же, байко Либене, призивалъ еси дьявола и ангела его, и Бога прогнѣвалъ еси; но азъ понеже и обаче не злой и не безчинникъ есмь, то прощаю тебѣ и исполняю слово писанія: любите враги ваша. Ехъ, байо Либене, азъ грѣшный человекъ, хочу вопросити тебя: достойно ли за старое вино распри заводити, ху-

литися и ругатися? Недостойно естъ много пити вина, днесъ азъ и въ уста его не пріяхъ, ты же много его еси пилъ и прегрѣшилъ еси — проси у Бога прощенія, зане благословено вино, а проклято пійнство. Азъ на мѣстѣ твоємъ рѣкъ бы на момчетата все старое вино изъ зевникътъ изнести и казалъ бы Хаджи Генчу: пій, Хаджи, колико ти чрево соберетъ. Сдѣлай же тако, байо Либене, сице и Господъ вседержитель проститъ тебя, а дьяволъ исчезнетъ.

Лѣта отъ Христа 1855, а отъ сѣтвореніи міра 7392, майя 5.

Азъ, Хаджи Генчо Продановичъ Кукумявка о Христѣ Бозе.»

Когато писмото било написано, то Хаджи Генчо го запечатал с жълт восък, защото нямал червен, и надписал го: «Сие това писмо одатися Кирію, Кирію Либену Лудомладову въ руцѣ. Во имя Отца и Сына и Святаго Духа — многолѣтно.» После това той повикал едного от своите ученици и дал му да занесе писмото със следущето наставление:

— Иди и занеси това писмо — рекъл той — на дяда си Либена, и ако те той попита от кого е то, то ти да му кажеш, че го е донесъл един човек, който е дошъл из Цариград; ала да не чакаш отговор, а да бягаш по-скоро назад.

Но Хаджи Генчо горчиво се излъгал в своите сметки. Дядо Либен не само че не запрял момчето, не само че го не попитал за нищо; а земал писмото и хвърлил го. И така, сичката реторика на Хаджи Генча пропаднала напразно.

Дядо Либен в това също време бил занят с друга работа.

— Не, не, синко — казал той, — аз ще да те ожена за Минка Ослекова: ако тя и да не е дотолкова хубавица и гиздосия, то барем баща ѝ и майка ѝ са почтени и добри люде — тия не приличат на твоят богопродавец Хаджи Генча!

— Вярвай ми, тато, че хората говорят от завист и клеветят и Хаджи Генча, и неговото домочадие; ако Хаджи Генчо и да е зъл и лаком човек, но той е барем умен и почтен — казал Павлин.

— Е-е-е синко, аз видя, че тоя нечестивец е омагьосал вече и тебе. Я помисли си какво ми ти говориш! Прекръсти се! . . .

— Не аз трябва да помисля, а ти да помислиш какво говориш и какво правиш: сичките люде щат да захванат да показват на нас с пръстът си, ни едно момиче няма да пристане да бъде моя невеста; другарите ми ще захванат да бягат от мене. — говорил Павлин със сълзи на очите.

— Слушай, синко, за Хаджи Генча да не ми си казал отсега нито половин дума! Я попитай ти Тончо и да чуеш какво ще той да ти разкаже за твоят Хаджи Генча, питай го и помисли си какъв е тоя човек.

— А какво казва Тончо?

— Какво казва? Ти знаеш, че Тончо беше едно време голям приятел на Хаджи Генча. Веднъж тия двамата ходили заедно на Филибе и Тончо видял със собствените си очи как Хаджи Генчо чел евангелието в чифутската черкова; той видял това как Хаджи Генчо откраднал едно българченце и продал го на чифутите, за да го заколят и да се комкат с кръвта му; а най-после той видял как Хаджи Генчо една нощ говорил с таласъмът. Е, кажи ми ти сега: и това ли не е истина?

— Да кажеме, че сичкото това е истина и че Хаджи Генчо е крив; ала и ти сега да ми кажеш: крива ли е Лила в сичкото това? Защо и за какво да безчестиме това хрисимо и добро момиче? Тя трябва да се мъчи и да пати, тя трябва да бъде оскърбена и обезчестена за това, че на светът има дяволи, харсъзи, таласъми, чифути и сякакви зли езици!

— Как защо? Затова, че тя е дъщеря на един чифутин, на един богопродавец и на един магиосник. Мнозина са видели, че над Хаджи Генчовата къща сяка нощ се вне един огнен змей; а тоя змей, твърде лесно може да се случи, може да е zalюбен за твоя Лила, както то бива сякога с най-хубавите момичета.

— А аз ще да ти кажа, че и Тончо, и неговите другари лъжат и клеветят; тия сами са змейове, жаби и гущери. Ала защо да говориме много и да мислиме кой лъже и кой не лъже! Аз ще да кажа както тебе, така и на сичкият свят, че ако сичките дяволи да би въстанали против Хаджи Генча, то аз и тогава няма да се откажа от своята годеница. А кажи ми ти: какво можеш да ми направиш? Чуй, тато, каквото ти и да направиш, то аз за друго момиче няма да се оженя; знай и това, че аз непременно ще да се оженя за Лила — казал Павлин решително. — Аз

ще да зема Лила, па нека да въстанат против мене сичките дяволи заедно с кир Тонча! Вярвай ми, тато, че Тончо и неговите другари са способни да измислят бог знае какво: ако това благо намисли да прави пакости, то на светът не съществуват никакви гнусотии и никакви фашкии, които би били мръсни за техните уста — техните гърла са способни да избълват и най-гнусавите помии. Питай когото искаш, и той ще да ти каже, че евангелие се не чете в чифутските черкови — чифутите му не вярват. А за какво Хаджи Генчо ще да им чете евангелие? Но най-лошаво е това, че в нашето село лъже не само Тончо; тука лъжат и мнозина други, които мислят, че само тогава е празник, когато им се удаде да очерният нечие добро име.

— А за какво щат да лъжат хората? За какво щат тия да безчестят светът? Каква полза тия добиват от това?

— А затова, тато, че тия сами са лошава и безчестни хора — истината не обичат. А знаеш ли ти, че честният човек не само че не трябва да вярва на развалените злодейци, но обязан е още да ги гони, да защитава правдата, да брани угнетените и оскърбените и да тъпче под краката си враговете на истината. Аз, тато, ще да изпълня това, щото съм намислил, и ще да докажа на сичките нечистоти, че аз стоя по-високо от тях.

— Ти, синко, говориш като философ, и това ми се твърде харесва; но Лила никога няма да бъде твоя жена! — казал дядо Либен и тупнал кракът си о одърът.

— Ще видиме! — казал Павлин равнодушно.

— Как ти смееш, пѣси си не, да противоречиш на баща си! Знаеш ли ти, че аз мога да те изпровода на конакът и да кажа на агата да ти удари петдесет тояжки? Гледай го ти как се е разхарахорил? Не знаеш ли ти, че аз ще да те убия като паяк, и пак няма да ти позволя да земеш дъщерята на Хаджи Генча? Тъй е то!

Дядо Либен по своята природа бил човек вятърничав, сърдит и страшен; но в това също време той имал кротка душа и меко и добро сърце; той понякога бил способен да излезе из себе си и да убие оногова, който му противоречи; но в това също време той бил готов да пожертвува и себе си за доброто на ближният си. Павлин знаел характерът на баща си и оставил го да се сърди сам.

VII

И У ОНИЯ ХОРА, КОИТО СА ПОРАСЛИ В РОБСТВО,
ПОНЯКОГАЖ СЕ ПОЯВЛЯВА ЕНЕРГИЯ

Свършвал се вече май. Темната вечер се приближала към земята; а най-благодатна, най-отрадната и най-приспивающа тишина царствувала на небето и на земята. Последните лъчи на заходящото слънце догоряли на запад и още ярко освещавали източната страна; върховете на планините, върховете на горите, керемидените покриви на ония къщи, които са изградени по полите на планината, и керемиденият покрив на черковата били покрити с огнени пелени; а облаците, които се показали на небето, горели като ад. Там, в доловете, над ливадите и над бластистите места, захванала да се спуска прозрачна мъгла; цели стада крави, биволи, овце и кози се връщали вече от полето, мукали, бляели по дворовете и очаквали кърмилото. Пилетата свършили своите песни и предоставили това занятие на славеят и на момичето: славеят в някоя си градинка на сливата захванал да чурулика своята песен със затворени очи; а момиченцето пяло на хоро и викало весело с кърпата си своите другарки да заповядат да скачат. Из градините, из шумакът и от реката захванала да вее прохладата; закъснялата пчелица брънчала и се още работила над полското цветице; сърченият гущер бързал и кършил се към своята дупчица, като крехко момиченце, което бяга от майка си, за да го не попоше, и приготвял се да си почине на своето легловище. . . Стадо щъркели оставило вече блатото и речните брегове и полетяло към небесната висота; гласът на белоглавият орел дохождал до човеческите уши и причинявал тъга; а керкенезите се вили над дворовете и със своят жедни и грабливи поглед следили след кокошките, които, с крякане и куткудякане, повели своите пиленца и скрили се в кочекът. На синьото небе, там, дето още не успели да го покрият облаци, захванали да се показват звезди. . .

Пред къщата на дяда Либена, на столът, седели два юнака — Павлин и неговият другарин Благоя — и разговаряли се за нещо си твърде горещо; тях не възхищала и не занимала чудната природа, която ги окружавала; тия нямали с нея нищо общо. Любов към природата, към

пролетта, към цветята и пр. чувствува секи; но тия биват хубави и миризливи само тогава, когато и човекът е спокоен, когато той обича, когато има приятели и когато се надее да добие щастие; а когато животът е отровен с щото и да е и когато е тежко на сърцето, то човек гледа равнодушно около себе си; а понякогаж той гледа и с ненавист на сичко, щото е добро и приятно.

— Ти пита ли сестра си в кое време ще да излезе Лиля в градината? — попитал Павлин.

— Питам я — отговорил Благоя, — тя се видяла с Лиля тая заран. «Щеш ли да излезеш, Лило, нощеска в градината, за да се повидиш с Павлина?» — попитала сестра ми. «Аз се боя от баща си» — казала тя. «Ако е така, то да се откажеш и от Павлина засякога.» «Ще да изляза, ще да изляза — извикала тя — и щото бъде, нека бъде. Аз за него съм готова да се удавя; без него аз не желая да живея, не ща. . .»

— А в кое време ще да излезе? — попитал Павлин.

— Сто пъти ти казах, че до първи петли, около полунощ.

— Късно е. А зема ли си ти пищовът?

— Земах го. А от какво се ти безпокоиш така, Павлине? Да ти кажа право, аз никак не мога да те позная.

— И аз не зная какво става с мене, главата ми се върти.

Характерът на Павлина бил един из ония характери, които в тревожните минути се не стараят да успокоят себе си, а раздражават се се повече и повече, мъчат себе си и създават небивали призраци.

Дълго време двата приятеля мислили и съставляли планове, дълго време говорили тихо, дълго време се препирали и най-после станали и упътили се към Хаджи-Генчовата къща.

— Гледай, Павлине, да не направиме някоя пакост — казал Благоя, когато двата приятеля дошли до училището на Хаджи Генча. — Ти със своят характер ще да направиш някоя беда. Сичкото село е сърдито на Хаджи Генча; секи един е готов да го задуши и да го махне от светът. Не чуеш ли какви приказници са се разпръснали за него? Аз чух вчера, че тоя човек се бил родил от вепирка.

— Нека да говорят, щото искат — казал Павлин. —

Аз се боя от злите езици толкова, колкото и от вепирите. . . Почакай, почакай, мене се чини, че петлите пеят.

В това време месечината като нарочно се показвала изади облаците и със своята сребърна светлина обляла и гори, и планини, и полета и повлякла дълги сенки от кичестите дървета. Била повсеместна тишина, която се нарушала само от лаянето на Катинка, която излязла на улицата да помирише своята съседка или да полае от немай-къдя. Сичко спало и мълчало. Даже и Тончо, това коприщенско кръчetalо или, по-добре да кажа, тоя селски вестник, хъркал от дългият и сънувал за таласъмните. Нощта била възхитителна със своята действителна прелест: поетите и насъне не са виждали подобна прелест. Хората, у които не било безпокойствие и скръб на сърцето, спали покойно!

От стоборът на Хаджи Генча паднали изведнъж две сенки: едната от човек, който стоял така, щото главата му и ръцете му се облягали на стоборът; а една от друго, който му бил стъпил на гърбът и чрез стоборът прескокнул в Хаджи Генчовата градина.

— Лило, мое пиленце, моя гургувице!

— Павлине, мой соколе, мое сърце!

И Лиля, в нощното облекло, с рунтава и нересана главица, се обивила и с двете ръце около шията на Павлина и в тишината се чули сладки целувки.

Не знаей как ти, мили мой читателю, а аз сичко би променил, сичко би пожертвувал на тоя свят, ако само би можал един час да премина в такова блажено упоение, в каквото се намирал Павлин в оная минута. Не секи може да каже, че е изпитал такава една минута — не мога да кажа и аз!

— Обичаш ли ме, мое пиленце? — питал Павлин.

— И ти още питаш, мой драги, когато аз съм се решила за тебе да изляза посред нощ на това място! . . . Аз вече се не моля богу за себе си: аз се моля само за тебе, сѐ за тебе. Ти си за мене най-добрият и най-милият човек, защото ти още не знаеш колко зло има на тоя свят! Аз се боя от баща си, защото съм много видяла, сичко съм изпитала.

— Моя птичко, щеме ли ние да бъдем някога щастливи?

— Аз не вярвам, мой Павлине!

— Не, Лило, аз съм готов да направя сичко; но ти щеш да живееш заедно с мене — господ ще да ни помогне! Когато един човек очаква щастие, то нему се чини, че ще да умре, но никак няма да го дочака; така и ти, мое пиленце, не вярваш, че ние ще да бъдем щастливи.

— А що си ти намислил да правиш, Павлине?

— Аз ще да те открадна и ще да побягна с тебе далече, далече. . .

— А нашите родители? Не, това не може да бъде!

В това време запял славеят.

— Послушай, Лило, как пее тоя славей — казал Павлин. — Тоя славей е природен певец, той пее само за себе си и за своята другарка, той не иска да го слушат другите; такива трябва да сме и ние с тебе. Защо ни са родители, когато тия са по-лошави и от най-лютите врагове? Хайде да бягаме с тебе далече и да живееме тамо, както бог дал. А може ти се боиш от сиромашия? Не бой се, аз ще да работя, ще да се мъча и не ще да се нуждавам от бащините си помощи. — И Павлин се засмеял от радост. Колко сълзи са се скривали под тоя смях!

— Как ти не си се побоял да дойдеш нощеска в градината ни? Как си смеял да прескокнуеш стоборът ни? — казала Лиля.

— Ех, моя Лило, можал ли съм аз да се удържа, когато сърцето ми е препълнено с отрова, когато то плаче и вика като дете? Тежко ми е да живея без тебе и да не смея да ти проговоря ни дума. Мило мое пиленце, аз умирам от яд. Завчера те срещнах, когато ти отиваше на реката да переш дрехите, и моето сърце щеше да изскочне из гърдите ми. Колко си се изменила, моя ластавичке, колко си измършавяла, колко си побледняла! . . . Като те видях така нещастна, то кажи ми: можех ли аз да се утърпя и да се не повидя с тебе? . . .

В тая минута гласът на Хаджи Генча прекъснал Павлиновите думи.

— Хей-й-й, селяни, обирачи ме ограбиха, колят ме, режат ме, защитете ме, помогнете ми! . . . — викал той колкото си може.

И Хаджи Генчо в една риза дотърчал в градината и хванал Павлина, който и не мислил да бяга.

— Върви вътре, срамотнице! — извикал той на дъщеря си. — Аз ще ти покажа кой е баща ти!

Аз се боя от злите езици толкова, колкото и от вепирите. . . Почакай, почакай, мене се чини, че петлите пеят.

В това време месечината като нарочно се показвала изади облаците и със своята сребърна светлина обляла и гори, и планини, и полета и повлякла дълги сенки от кичестите дървета. Била повсеместна тишина, която се нарушала само от лаянето на Катинка, която излязла на улицата да помирише своята съседка или да полае от немай-къдя. Сичко спало и мълчало. Даже и Тончо, това коприщенско кръчетало или, по-добре да кажа, тоя селски вестник, хъркал от дългият и сънувал за таласъмните. Нощта била възхитителна със своята действителна прелест: поетите и насъне не са виждали подобна прелест. Хората, у които не било безпокойствие и скръб на сърцето, спали покойно!

От стоборът на Хаджи Генча паднали изведнъж две сенки: едната от човек, който стоял така, щото главата му и ръцете му се облягали на стоборът; а една от другото, който му бил стъпил на гърбът и чрез стоборът прескокнул в Хаджи Генчовата градина.

— Лило, мое пиленце, моя гургувице!

— Павлине, мой соколе, мое сърце!

И Лила, в нощното облекло, с рунтава и нересана главица, се обивила и с двете ръце около шията на Павлина и в тишината се чули сладки целувки.

Не знаей как ти, мили мой читателю, а аз сичко би променил, сичко би пожертвувал на тоя свят, ако само би можал един час да премина в такова блажено упоение, в каквото се намирал Павлин в оная минута. Не секи може да каже, че е изпитал такава една минута — не мога да кажа и аз!

— Обичаш ли ме, мое пиленце? — питал Павлин.

— И ти още питаш, мой драги, когато аз съм се решила за тебе да изляза посред нощ на това място! . . . Аз вече се не моля богу за себе си: аз се моля само за тебе, сѐ за тебе. Ти си за мене най-добрият и най-милият човек, защото ти още не знаеш колко зло има на тоя свят! Аз се боя от баща си, защото съм много видяла, сичко съм изпитала.

— Моя птичко, щеме ли ние да бъдем някога щастливи?

— Аз не вярвам, мой Павлине!

— Не, Лило, аз съм готов да направя сичко; но ти щеш да живееш заедно с мене — господ ще да ни помогне! Когато един човек очаква щастие, то нему се чини, че ще да умре, но никак няма да го дочака; така и ти, мое пиленце, не вярваш, че ние ще да бъдем щастливи.

— А що си ти намислил да правиш, Павлине?

— Аз ще да те открадна и ще да побягна с тебе далече, далече. . .

— А нашите родители? Не, това не може да бъде!

В това време запял славеят.

— Послушай, Лило, как пее тоя славеи — казал Павлин. — Тоя славеи е природен певец, той пее само за себе си и за своята другарка, той не иска да го слушат другите; такива трябва да сме и ние с тебе. Защо ни са родители, когато тия са по-лошави и от най-лютите врагове? Хайде да бягаме с тебе далече и да живееме тамо, както бог дал. А може ти се боиш от сиромашия? Не бой се, аз ще да работя, ще да се мъча и не ще да се нуждавам от бащините си помощи. — И Павлин се засмеял от радост. Колко сълзи са се скривали под тоя смях!

— Как ти не си се побоял да дойдеш нощеска в градината ни? Как си смеял да прескокнуеш стоборът ни? — казала Лила.

— Ех, моя Лило, можал ли съм аз да се удържа, когато сърцето ми е препълнено с отрова, когато то плаче и вика като дете? Тежко ми е да живея без тебе и да не смея да ти проговоря ни дума. Мило мое пиленце, аз умирам от яд. Завчера те срещнах, когато ти отиваше на реката да переш дрехите, и моето сърце щеше да изскочи из гърдите ми. Колко си се изменила, моя ластавичке, колко си измършавяла, колко си побледняла! . . . Като те видях така нещастна, то кажи ми: можех ли аз да се утърпя и да се не повидя с тебе? . . .

В тая минута гласът на Хаджи Генча прекъснал Павлиновите думи.

— Хей-й-й, селяни, обирачи ме ограбиха, колят ме, режат ме, защитете ме, помогнете ми! . . . — викал той колкото си може.

И Хаджи Генчо в една риза дотърчал в градината и хванал Павлина, който и не мислил да бяга.

— Върви вътре, срамотнице! — извикал той на дъщеря си. — Аз ще ти покажа кой е баща ти!

Ли́ла заплакала и отишла си.

За една минута сичкото село изскокнало на улицата и секи припикал към Хаджи Генчовата къща: кой с фенер, кой със свещ, кой с пушка, кой с кол, кой с ръжен, кой с кобилицата, чегато сичките тия юнаци се събирали да се бият със султанските низами или да избият побеснелите кучета.

— Ето обирачът, селяни, земете го, водете го, бийте го, затворете го в конакът; той насмалко щеше да ме заколи, той щеше душицата ми да земе! — викал към селяните Хаджи Генчо и влякъл Павлина.

Но селяните стояли на местата си, мигали като телета и гледали равнодушно: тая челяд, която се приготвяла да земе Силистра на юруш, разбрала каква е работата и решила се да бъде неутрална. Дошли сеймените, бюлюк-башият и агата, вързали Павлину и ръцете, и краката, и завели го в конакът с викове и с шумотевица.

На другият ден в конакът произходило важно събитие. В една из стаите, която била облепена с вар още тогава, когато била направена, т. е. в делибашийските времена, седели долу на килимът агата, коприщенските чорбаджии, кадията, Хаджи Генчо и дядо Либен. Хаджи Генчо гледал на дядо Либена кръвнишки; а дядо Либен се въртял насам-нататък и весело се ухилвал, чегато той с тая усмивка искал да каже: «Видите ли какво е нашето коляно! Нашите юнаци пред никого не преклоняват коляното си.»

Пред съдиите стоял Павлин. Ръцете му били везани, но той гледал на своите мъчители горделиво; от неговото умно чело текъл изобилан пот, но тоя пот не текъл от срам, а от яд. Кадията махнал с ръка и съдилището захванало своите занятия.

— Откраднал ли си пари от Хаджи Генча? — попитал кадият.

— Не съм.

— А защо си ти прескачал в дворът на Хаджи Генча? Какво си ти правил в неговата къща посред нощ?

— Той и сам твърде добре знае защо съм аз ходил в неговата градина. . . Мене не трябват пари, защото и аз, и баща ми сме богати хора.

— А Хаджи Генчо казва, че ти си му откраднал пет хиляди гроша.

— Ако дядо Хаджия иска да му дадем пет хиляди гроша, то аз и мой баща сме готови да му дадем десет; но аз ще да повторя пак, че ако и да съм влязъл нощеска в къщата на дядо Хаджия, то съм влязъл съвсем за друго. Аз мога да ви се закълна. Ако Хаджи Генчо каже пред мене, че аз съм му откраднал пари, то му се моля да си земе думата назад, защото другояче аз никога няма да му простя и насила ще да го накарам да каже истината.

— А защо си ходил в къщата на Хаджи Генча? Разкажи ни и ние ще да те пуснеме — казал кадият.

— Защо е ходил? Разбира се, че да си поиграе с неговата дъщеря — казал дядо Либен и изкикотил се. — Когато бях аз млад и зелен, то правех и по-чудни неща. Павлин се е изметнал на мене.

— Истина ли казва баща ти? — попитал кадият.

— Тя е моя годеница — отговорил Павлин.

— Да ме простиш, да ме простиш — извикал Хаджи Генчо. — Ако тя и да е твоя годеница, но аз по-скоро ще да я закопая жива, в манастирът ще да я изпровода; а никога няма да я дам тебе; ти няма да я видиш, като ушите си. . .! Аз на хайдутин не давам дъщеря си! — казал горещо Хаджи Генчо и закашлял се.

В това време Хаджи Генчовица вовела Ли́ла.

— Тато, моля ти се, дай на тоя безсовестен човек, дай на тоя калпазанин пет хиляди гроша; а аз, аз ще да го накарам да замълчи; аз ще да затъкна неговата глътка! — викал Павлин със сълзи на очите, ако тия сълзи и да блеснали като сълзите на тигърът. Но когато той видял своята невеста, то лицето му се изменило и той извикал със страшен, но покорен глас:

— Ако сте вие хора, а не зверове, то ви моля да бъдете по-милостиви. Аз съм уверен, че вие няма да ми направите зло! Никаква сила, никакви мъки, никакви тумруци не са в състояние да ме отделят от нея. . . Аз ще да захая със зъби оногова, който се досегне до нея. . .

— Юнак си, мой синко, юнак си! Тъй те искам! Аз никога не съм мислил, че ти приличаш на баща си! Отсега аз съм готов да направя за тебе сичко, щото и да поискаш от мене; аз ще да дам на Хаджи Генча пет хиляди гроша, а ние ще да поживеем и без неговата дъщеря.

— Ти по-добре кажи, че си имал «работа» с Хаджи

Генчовото момиче и тогава Хаджи Генчо нищо не може да ти направи — така казва законът — пошепнал Павлину агата на ухо; — другояче Хаджи Генчо има власт над своето чедо и има право да прави с него щото и да поиска. Гледай да не останеш без невеста.

— Никога аз няма да очерня името на едно честно момиче, и каквото бъде — да бъде — казал Павлин високо.

Агата пошепнал и Лили нещо си, но тя трепнала, почервенияла и проговорила твърде тихо:

— Аз не мога. Нека ни отбрани господ!

И сълзи като град потекли из очите ѝ.

— Аз ви съжалявам — казал агата и отдалечил се.

— Не, не, тая работа не може да се свърши така — извикал дядо Либен, когато той чул що говори агата. — Кълна ви се в името на сичките светии, че Лила ще бъде жена на моят син и моя снаха, или аз да не бъда Либен, а голомех.

Лицата на двата младоженека се засветили от радост; но изведнъж пак добили по-напрежното си изражение, когато кадият проговорил:

— По законът Павлин е длъжен да заплати Хаджи Генчу пет хиляди гроша; а Хаджи Генчо трябва да земе момичето си и да прави с него щото иска. Момичето е само годено. Развежете Павлину ръцете! — казал той на сеймените, които стояли при вратата.

И съдопроизводството се свършило.

Лила и Павлин стояли като убити; на лицето им се отразявало голямо страдание; тия гледали на дяда Либена, но той мълчал и хапал устната си. А Хаджи Генчо? Хаджи Генчо бил твърде доволен, че е можал да покаже пред светът доколко е голяма неговата отеческа власт, и ухилвал се като сатана.

Когато събранието станало накраки, то Хаджи Генчо с жената си и с дъщерята си тръгнал към къщата си; а дядо Либен вървял заедно със синът си и говорил му:

— Не грижи се, синко, аз ще да ти помогна в твоето нещастие. Аз съм длъжен да ти помогна като секи баща, да го земе дяволът! Ние, както в старо време, ще да събереме о т м и ч а р и, ще да нападнеме на Хаджи Генчовата къща и ще да откраднем годеницата ти. . . Ха-ха-ха! Как ли ще да побеснее Хаджи Генчо! Ще да му пока-

жеме ние кои са Лудомладовците! Добра работа ще да бъде, мой синко! Аз през своят живот не една сватба съм направил с отмичари.

— Но Хаджи Генчо е сърдит на нас и ще да изпълни своите заплашвания: той ще да прати Лила в манастирът.

— Ех, голяма работа! Ако той прати дъщеря си в манастирът, то и аз не съм нито бездушен камък, нито мокра кокошка! Нека тия да не мислят за мене, че аз се боя от нещо на тоя свят. Аз и манастирските стени мога да обърна нагоре с темелите; а моят син пак ще да добие това, що е намислил да му даде баща му. Бъди само мъж, а не бабичка, защото, ако захванеш да пъшкаш и да ревеш, то ще да те оставя; бога ми ти казвам, ще да те оставя.

VIII

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Срещу летни свети Атанас момичетата и момчетата излезли около полунощ на улицата и очаквали да чуят как свети Атанас ще да се качи на планината и как ще да запее:

Ела, зимо —

мина лято —

и донеси

дълги нощи

със седенки,

със преденки. . .

Захванало да се разсънва. Предвестниците на слънцето, легките облаци, които били гонени от северният вятър, захванали да слезят от повърхностите на Витоша, която високо повдигала своята глава над Самоков; гората се събудила и захванала да шумти. Весело ревал Искър и с пяна бързал надолу от Рила планина; захванали да чуруликат белогъските, захванали да крещят щурците, захванали да гракат гаргите и сичкото хвъркато царство зачуруликало и запяло. Ето там се послушало гръмотовото и дебелото мукане на кравата, ней отговорил бикът, нему — биволът; в съседните огради заблеяли овце и

запърхали кобили; а айгърите захванали да цвелят като пияни чорбаджии, които се връщат от сватба. Но ето че и сичко градско петелско население захванало да кукурика; а най-много се драл един герест петел, който имал поголям харем и от Омерпашовият. Из няколко комина захванал да излезя дим. . .

Край Самоков се намира едно старо здание, което е окружено с различни овошки. Тая градина, която е насадена от христолюбивите манастирски затворници, без преувеличение може да се нарече земни рай. В тая градина били кьошкови, оплетени от лози, чудни, розкошни трендафили, разноцветни георгини, лалета, божури и възхитителен бял крем; там падали по земята кадифени сочни праскви и кехлибарени кайсии; тука са расли още гигантски орехи, кестени, круши, ябълки и мушмули. А най-повече тоя рай бил рай затова, че в него се намирал Павлиновият ангел.

Зади манастирът за дърветата били везани пет коня; три въоружени момчета седели на тревата и мълчали; а при тях лежал дядо Либен.

— Колко е часът? — попитал дядо Либен Благоя, който се разговарял полека с Павлина: — Проклетата бабичка каза, че калугерките сяка година излизат да чуят песента на свети Атанас и че ние можеме свободно да влезем в манастирът и да откраднем Лила; а нощта се вече преминува. . . Да ни не излъже старата чума; аз ѝ обещах сто гроша. Я погледайте, момци, не иде ли някой?

— Тъмно е още и не види се. Скоро ще да захване да се разсънва и както ми се чини, калугерките ще да се упътят вече към черкова — казал Благоя.

На тоя чуден свят се намират такива личности, на които човек никак не може да погледа равнодушно; вие се радвате, когато тия се отдалечават от вас; в техните керкенезки очи се намира нещо злобно, нещо тежко, нещо убийствено. И ето, една из тия личности излязла сега пред дядо Либена; но тя се показала и нему, и Павлину ангел утешител.

— Нека момчетата да идат в градината, а ти ми дай стотях гроша — казала бабичката.

— Вървете, юнаци — казал дядо Либен на момчетата; но тия го не чули, защото одавна вече били там, дето трябва.

— А ти, стара брънтийо, почакай тука, дорде се върнат момчетата с момичето, защото очите ти гледат не на дабро, ти си кадърна да ни излъжеш.

Лила чакала в градината и треперела от страх; но когато видяла Павлина, то се спуснала, прегърнала го и заборавила сичко.

— Хайде да вървиме, мое сърце — рекъл Павлин и сладко целунал своята годеница.

— Аз се боя, мой мили! Какво щат да кажат хората?

— А за какво ти са хората? Баща ми е съгласен да се земеме; а с другите хора ние, мое пиленце, нямаме никаква работа. Хайде, не бой се, аз съм с тебе.

И той грабнал своята годеница и прескокнал през дуварът; а Лила, която одавна вече зарязала сичко, прегърнала своят годеник и заборавила се в неговите обятия; но когато първите впечатления преминали и когато тя се поокопитила, то рекла:

— А де щеме ние да идеме, Павлине?

— Ние ще да идеме в Пловдив при леля Стойка и там ще да се венчееме. . . Когато ние се венчееме, то баща ти няма над тебе никаква власт. Знаеш ли ти това? Ние ще да бъдем вече мъж и жена!

— А кой е още с нази?

— Баща ми и кумът ми.

— Господи, нема дядо Либен се е завзел да ни помага? Да ти кажа право, мене ми е твърде чудно! Е, хайде да вървиме.

Дядо Либен посрещнал синът си и снахата си, прегърнал ги и рекъл:

— Е, хайдете сега да вървиме, а то скоро ще да бъде погоня. Ех, младост, ех, сърце, и ти някога си тупкало сърчено в гърдите ми!

С тия думи дядо Либен седнал на конят; а Павлин и Лила му целунали коляното и плакали, и смеяли се от радост. Дядо Либен обърнал лицето си към другата страна; той и сам плакал като детенце.

— Няма, няма на света по-сладко нещо, отколкото да направи човек добро — казал той. — Ако да не беше агата, то аз щях да погубя синът си. Бъди благословен хилядо пъти, добри човече, ако и да си турчин.

Лиля с помощта на Павлина се качила на конят и земала в ръце дизгините — и скоро конската тупурдия изчезнала и оставила и градът, и манастирът.

*

В къщата на Хаджи Генча дванайсет попа осветили вода и поръсили сичкият двор заедно с хамбарите и кощците и, както говорят, изгонили таласъмът. Хаджи Генчо сяка неделя и по големите празници обядва у дядови Либенови; но не иска вече от старото винце, а пие онова, което му дава Павлиница; даже петте хиляди гроша, които земал от дяда Либена, той харизал на унучето си.

Такава е човеческата натура! Хората забравят сичко, даже и угризението на своята собствена совесть.

БОЖКО

I

Историческите съдби са заселили българите в такава земя, която е препълнена с всичко, щото е добро в природата. Колкото и да е печално положението на тоя народ, но посред своята благодатна природа, около тихият бял Дунав, под нежното небе, той се явява един от най-добрите и здравите славянски народи. От Дунавът до Цариград, от Адриатическото до Черното море, всичката тая равнина може да се каже без преувеличение, е покрита с широки полета, розови градини и лозя.

Гроздоберът между българите е един от най-тържествените дни, един от народните празници в годината. Наближава гроздобер и вие виждате, че на всяко лице стоят радостни лъчи.

Пролетта на юг прилича на младо като роса момиче, от което всеки, който го погледне, умът си изгубва. Друго нещо е есента. Тя не е вече глупавичко момиче, а въртокъшница жена, с много гиздави и спретнати дечица, които радват своята майка с детинският си обич. Узрялата лоза отпуснала сочни гроздове и ги покрила със зелени листи, както кловачката своите дребни пиленца; ябълките увиснали с червени като моминско лице плодове; крушите, прасковите, зарзалите, дулите и сливите, жълти като янтар, надничат изпод своите листие; а там по-надалеч шуместият орех, със своите големи листи, миндалът и пр., и пр. А утринната прохлада, а трендафиловата миризма, а цели хиляди треви и тревици! А птиците! Но всички тия благодати не могат да се разкажат.

Един път, това беше заран, гледам, че дядо и баба станали рано и приготвяват бъчовки, чебури, кошнички и други още принадлежности за гроздобер. Аз се усеших в какво се състои работата и почнах да се увивам около дядо, щото да вземе и мене със себе си на лозето. Ло-

зето на дядо беше в село Крастово на 3—3^{1/2} часа разстояние от нашия градец Коприщица. Моят дядо, без да се гледа на неговите деветдесет и пет години, когато тръгнахме, възседна на кон, а мене тури отзаде си и ние щастливо преминахме през високите върхове и достигнахме на мястото. Крастовоселските лозя са разположени върху една неголяма рътлина, отгдето накъдето и да се обърнеш, навсякъде ще да видиш чудни картини. На север се простират балканските гори със своите голи върхове и ски-тове, покрити с разнородни дървета, от които най-напред иде буковият лес, после исполинът дъб и други още разни млади дървенца. Малки и бистри речици, като сълза, сърдито с шум и трясък падат надолу. На юг са представляват на окото пространни и неизгледими, гладки и голи полета, покрити с дребна тревица; няма ни рътлини, ни лес, нито пък едно дърво; твърде нарядко само окото на пътникът ще да се спре върху някоя могила или върху гробът на някой сиромаш; убит от разбойническа ръка. Лятно време тия полета се засяват с ориз и просо. Посред тях се възвишават три неголеми могили, които като да са израснали от земята. Върху им се мъдри градът Пловдив — създание на Филипа Македонски — със своите червени покриви, разноцветни стени и бели минарета. Широката Марица се хлъзга лениво покрай градът, гладка като огледало.

На изток има малки могили, по които се пъстрят българските села и селца с жълти сламени покриви, с продълговати надвесени стени, измазани с бяла гнила. Едничката крастовоселска черковица, без камбана, със своят кирпичен покрив, посред който е закрепен малък железен кръст, украшава селото и то като че се гордее със своето първенство пред другите села... Българските къщи са разположени не поред край улицата, а са разхвърлени по полите на гората в безпорядък, но са твърде живописни, даже и тия от тях, които са на събаряне. Оттатък пространните полета се вижда градът Татар Пазарджик, а зад него родопските планини с грамадни борови лесовете.

Недалеч от лозята, овчарят пази своето стадо от в а к л и овци и свири весела песен със своят меден кавал — песен, която е в състояние да събуди от гробът всеки истинен българин. За такава песен българите казват:

«Той не свири със своят кавал, а говори.» Говедарят кара своите крави и телета близо къде лозята и се радва, че в скоро време тия лозя, вардени с такава грижа от арнаутинят бекчия, ще да станат собственост на козите, телците, кравите и овцете. Овчарят весело се разговаря с младите момичета, или пък им пее своята албанска песен, която говори за тъгите на един албанец за своето отечество, че той с радост би оставил хубавите лозя комуто и да е и би си отишел при своето първо либе, което го чакало. Песента казва:

Хей ти, Мето бюлюкбаша,
дай ни изин, наш ти аго,
а на твоите сеймени
много повече алтъни.
Настанало й вече време
да си ходим на велият
в тая наша мила Шкодра:
там ме чака — хей ти, Мето! —
милата ми посестрима
и три още любовници:
парва викат Станка,
втората е Янка,
а третата Златка.
Ох, моята Станка
на пенджери седи,
чака ме да дойда.
А моята Янка
на портите стои,
все си мене чака.
А пък Златка моя —
на сокаци излязла...

И пр.

За гроздобер, т. е. за обирание на лозята, дохождат момичета от разни съседни села, затова именно са така разнообразни техните облекла. Тия са облечени с бели като сняг дрехи, обшити с червени гайтани и украсени с жълти или сини кенета, на шията с червени огърлици, на главата забрадени с бели кърпи и зелен венец от лозови листи. Други пък облечени със сини дрехи, ушити така също с червени или жълти кенета и забрадени с червени

кърпи. Трети — все в черно облечени, гологлави, с разпуснати коси, накитени и унизани с различни пъстралца, стари пари и боси, и в разни още други нареди, така щото лозята се нашарват от разнообразните светли красила, които отдалеч могат да се различат от окръжаващата ги тъмна зеленина.

В тая беритба на лозята момичетата пеят разни песни; от едно село пеят, а другото слуша и чака своят ред: после захващат от друго село и по тоя начин се изреждат и сменяват всичкй, а после ще почнат да приказват и ще да изприкажат всичко, щото има в техният живот, весело и тъжно. В заключение тия пеят песен на стопанинът на лозето: ако той е ергенин — защо се не жени, ако пък е женен и има деца — защо тях не ожени, а ако няма деца, то защо ги няма и т. н.

По-нататък корабът на лозаря, натоварен с пълни бъчовки, слиза надолу към селото; а децата с разчервени лица бягат наоколо и весело викат. До него стои друг возач, подпрял се на хомотът на своят любим вол П а р ш а, приготвява се да потегли подир първият кораб. С една реч, всичко весело, не е весело само кучето, което е вързано на жигло; научено цяло лято на ненарушима тишина в лозята, то лае и вие, удивлява се на такъв невиден и събран народ. Слънцето не грееше, а просто гореше и момичетата, които събираха гроздието, обърсваха потът с ръкавите си, който течеше по кръглочервените им лица, и държаха в ръцете си пълните с всякакво гроздие кошници.

Под сянката на дебелият орех седяха на почивка две жени и си говоряха нещо помежду си. Аз бях подбуден от любопитство да узная какъв е разговорът на двете жени. Ще разкажа, което чух.

II

«Роди ма, мамо, щастлив, па ма хвърли на пътят» — говорят старите хора и говорят същата истина. В градът Пловдив живееше на Мараша Божко Петурата, работлив, умен и скромен като мома момък. Божко беше наш съсед, от нашата къща се виждаше неговият двор. Понякога станеш рано и мислиш защо станах, и забравяш се. Из-

лезеш на одърът, гледаш в Божковия двор, а Божко станал по-рано от мене, натъкмил си конят, помага на ратаят да впрегне колата, или пък отишел вече на нива.

Бащата на Божко беше сиромаш, но честен и добър човек. На детето си той нищо не остави освен добро име.

— Синко, аз нищо не можа да ти оставя наследство, но умирам с радост, че можа поне да ти предоставя добро и честно име — казал той на Божка при умираието си. — Не ще да те упрекват с бащиното ти име. «На добрият син не трябва богатство — той сам печели; а лошавият — всичко прахосва» — говорят старите. Това е тъй. Почитай старата си майка, бъди честен, милостив, не забравяй сиромасите, помагай им, с каквото можеш, било с приказка, с дело или пари. . . с каквото господ дал. . . Моли се бог да даде на всекиго толкова, колкото желаеш за себе си.

Погреба баща си Божко и захвана да се труди, да стопанствува и прехранва семейството си. Има на тоя свят хора, които всичко вършат; такъв беше и Божко. За каквото той се хванеше, всичко му върви добре; но пък и много се трудеше. Работеше от заран до вечер; и макар за всеки мъж да е неприлично да върши женска работа, но той и на майка си помагаше. «Мама е вече стара — казваше той, — а за да се жена е още рано, защо да не ѝ помагам?»

Къщата и всичките покъщнини на Божка бяха за учудвание: навсякъде чисто, щото капка мед да капне из къщи, с език да се оближе.

Расна и порасна Божко: дойде му време и за женене. Баба Николица все гледа на своят син, а не може да му се нагледа.

— Време е вече да си намери той другар, да се задоми, да се порадва на своята младост — казва тя. — Какво му не достига? Хубавец, заможен, има с какво да надари своят тъст, тъща и всичките други сватове, а на невестата си да даде петдесет жълтици.

Когато баба Николица обмислила издълбоко тая работа, каза на синът си:

— Синко Божко, време е да те ожени мама. . . Време е, време, мое чедо!

— Добре, мамо! — отговаря Божко. — Но ти огледа ли за мене мома?

— Огледах, синко, огледах; ти само ми кажи, искаш ли да се жениш?

— Кажи ми, мамо, коя е тая мома, която ми си ти огледала?

— Ружица Радивичина, синко мой. Тя е хубавичко, работливо, умничко, живичко и гиздаво като ластовичка момиченце — казва баба Николица. — Какво повече ни остава нам да търсим?

— Добре, мамо — каза Божко и се засмя от радост. — Ружица ми е мен на сърце и аз не би отказал да се ожена за нея, ти иди само и я поискай.

Баба Николица отдавна вече беше забележила, че очичките на нейният син стрелят на Ружица; така също тя беше забележила, че и Божко е присърце Ружици. Отиде Ружица за вода с другите момичета, а Божко с момците вървят подиря им и иска от Ружица тасът да пийне студена водица, на което тя ни един път не му отказва; грабне ѝ от главата китката цвете, а тя се не противи, засмей се само. . . Значи, Божко ѝ мил. Всичко това баба Николица беше го видяла сама с очите си; но се преструваше, уж че не се догажда, не вижда: да му каже, не бива, не е добро, сам Божко трябва да загатне. Срамуват се. У нас така е станало вече обичай, щото майката или бащата сами избират невести за своят син и ги сватят.

Отишла баба Николица у Радивичини, седнала и почнала да говори за това и онова, а Ружица успяла вече да се усети защо е дошла баба Николица, та затова излязла, уж че има работа, и отишла в другата стая. Ружица беше твърде хрисимо и мирно момиченце, та затуй срам ѝ беше да слуша как ще да я сватят. Тя не беше от ония момичета, които, щом видят сватовете, да ококорят очи и отворят уши.

А каква хубавица беше тая Ружица! Стройна, висока, бяла като лебедица. Косата ѝ беше такава, щото три пъти можеше да се завие около главата ѝ. Черна като гарванови пера. Лицето ѝ вито, бяло и приятно като карловска ябълка. Когато се засмееше, на двете ѝ страни се изписваха две дупчици. Черни и големи очи като вишни, кръгли плешки и високи гърди. . . Щеш не неш, иска ти се да я целунеш по трендафиловите устни! С една реч, да се захласнеш в нея!

III

Седи баба Николица в къщата на Радивица, а сърцето ѝ играе твърде набързо. Драго ѝ ней, като гледа чистината в Ружицината къща.

— Всичко това е извършила моята бъдеща невеста — говори тя сама на себе си. — Наистина тя е ангел, а не мома. . . Отгде-накъде да знае едно момиче где какво трябва да се тури?

И с дълбоко внимание баба Николица разглежда всичките къошенца и завъртелки из къщата, без да пропусне нещо. Четвъроъгълната стая, в която стояла тя, била измазана с бяла гнила твърде спретнато. Околовръст над прозорците имало полички, по които били наредени всичките домашни съдове като: медни, различни тарелки, чашки, паници и пр. В къшето, което било откъм източната страна, стоял иконостасът, в който са налепен хартиени икони, работа на светогорските калугери; над тях виси медно кандилце и кадилница, изтрита и очистени; от страна на същият иконостас стърчи върбова вейка; а в самият иконостас — малка тепсийка, върху която стои червено яйце от Великият четвъртък, орехи, гроздице, леща, въглища, пепел, сливи и паничка с медец, останали от бъдна вечер. С една реч, на тая тепсийка се намира цяла сбирщина целителни средства за облекчение страданието на тялото и на душата, с изключение на настивката и на хремата, които черят с чай, купен от някой странствующи аджемин.

Като разгледала всичко това, баба Николица втреничила очи на турските одъри, наредени и постлани с мускалии възглавници, къщна работа, които се простирали около четирите стени.

«И това е добро — помислила тя. — Възглавниците и килимите са изтъкани чисто и хубаво. Всичко това е добро, но най-добро е това, че самата мома е разумна. Ненапусто се говори в песните:

Кога идеш на момина къща,
ти не гледай на моминска хубост,
нито гледай на скъпи дарове:
на гердани, на пъстри кенета,
на богатство и висока къща.

Най ми гледай всичко да е чисто,
равни двори да са пометени,
малка мома да е разумница. . .

Когато излязла Ружица, баба Николица, след като помълчала малко, почнала да разказва защо е дошла.

— Знаете ли, Радивице, защо съм аз дошла? — казала тя.

— Не зная, бабо Николице! Но ти ще да ни кажеш и тогава ние ще да чуем.

— Аз съм дошла по работа, Радивице, за добра работа. . . Вярвайте ми, за работа. . . — повторила баба Николица и се зачервила като морков.

— Кажете ни, бабо Николице, кажи, защо си дошла у дома? . . . Кажете ни, а ние ще да слушаме — възразила Радивица.

— Вие знаете, Радивице, моят син, моят сокол, мой Божка?

— Знаем, знаем, бабо Николице, знаем Божка. Той е добър ерген, много добър, като капка роса.

— Аз искам да го оженя, Радивице, искам. . . Време е наистина, време е вече. . . На Никулден му чукнаха двајсе две или двајсе и три годинки. . . Забравила съм навярно. Колко години има от последната чума, Радивице?

— Тъкмо двајсе и три, бабо Николице, от тая чума. В тая година аз се ожених за първият си мъж.

— Тъй, тъй, Радивице, двајсе и три. . . Мен ми се намери Божко в корията, когато бягахме от чумата. Това го помня добре.

— За кое момиченце мислите вие да ожените Божка, бабо Николице? — попитала Радивица, като видяла, че баба Николица никога няма да свърши.

— Ние искаме, Радивице, да го оженим за ваша Ружица. . . Каква по-добра за нас? Ружица е хубавичко момиче.

— За наша Ружица искате да го ожените, бабо Николице? — казала Радивица и побледняла като кука тиква, защото друго мислила да рече, а друго излязло. — Наистина на наша Ружа сам бог ѝ прави добрини — продължила Радивица. — Нам ни е драго да я дадем за такъв сокол, какъвто е Божко, но аз нищо не можа направя без баща ѝ, не мога сама да дам дума. . . Почакайте

Радя; когато той се завърне от печалба, ще да похортуваме с него и ще ви обадим.

— Твоят мъж, Ради, ще да се съгласи, Радивице, а ти ми кажи само искаш ли да ни дадеш Ружица или не. Божко е приказвал вече с Радя, който му е казал, че остава да поприказва с тебе и с Ружа.

— Аз ти обадох вече, бабо Николице, че без Радя нищо не мога направя; ако вие да бяхте дошли да сватите моята дъщеря, Каля, то аз щях да се съглася и без мъжът си, защото Каля е мое чедо, а Ружица е заварена — казала Радивица.

— Но аз ти казвам, че Ради е съгласен — възразила баба Николица.

— Ако искаш да ти обадя самата истина, бабо Николице, то трябва да ти кажа, че Ружа е още млада, нужно е да почака малко.

— Но твоята Каля е още по-малка, а ти си готова ей сега да я дадеш — казала баба Николица, като си тупнала кракът с негодувание.

— Като е тъй, то аз ще да ти обадя направо: Ружица аз не искам да ви дам! Това е всичко.

Баба Николица се простила и попъплала да си отиде дома.

«Я гледай, дяволската му жена — говорила тя сама на себе си, когато си отивала дома. — Искане се да натрапи своята дъщеря, като че да не я знаеме що за момиче е тя. Хубостница и нищо повече. Такива ние много можем да намерим: доволно е само с глава да махнем. Какво ще да каже сега мой Божко; той, сиромаша, никак не чака отказване? Но поврага. И аз, стара вещица, седнала съм да се кахъря, като че едно само момиче да има в нашата махала — ще си намерим по-добра. Но така или иначе, хубаво момиченце е тая Ружица и аз би желала да я имам за снаха.»

С тия размишления баба Николица влязла в своята къщица.

IV

Ради беше човек умен, честен и добър с добрите, а сърдит със злите. Първата негова жена, майката на Ружица, умря твърде отдавна, като остави Ружица още

малко дете, в пелени. Ради обичаше твърде много своето дете, ето защо се ожени втори път, за да има кой да гледа дъщеря му, когато той отиде по работа. А Радивица, преди да се ожени за Радя, водеше Стоян Голомахът, от когото ѝ останаха две деца: Станко и дъщеря ѝ Каля.

Обичай е станало вече от векове, щото мащехата да не обича своите заварени и доведени, особено ако и тя има деца. Така правеше и Радивица. Ружица беше нож за нея. Ако да не би било срамота от хората, то Радевица би държала своята заварена дъщеря заключена с три ключа и не би я пускала да види божият свят. По целият свят не би се намерила такава зла жена; а завистлива — никъде. Ружица ѝ бъркала да ожени своята дъщеря! И смешно, и глупо: като че без Ружица Каля тоя час щеше да си намери мъж.

Право да кажа, и Каля беше хубаво момиче, само малко вятърничаво и отвън мярката живо и твърде свободно в обръщенията си с мъжете. Ще отиде за вода на Марица, ще се облече, накити и заглади, цялата ѝ глава в цвете потънала, върви като паун; ще помислиш, че не за вода отива, а хоро да играе. Ергените я поглеждат, подсмиват се и си подмигват, а тя така също се заглежда в тях, на всичките се отсмива и върви. А нима това е добро? Нима може да се засмива мома на всекиго, да дада цвете и да получава китки? Един трябва да бъде нейният избраник. Тя е мома; па и всяка друга жена не би сторила това.

Отидат познайници у Радивичини и говорят на Радивица:

— Нима ти, булка Радивице, не виждаш що прави твоята Каля? Сляпа ли си? Ти трябва да ѝ стегнеш юздите и да не ѝ даваш такава воля.

— А вам какво влиза в работа? По-добре вие гледайте своите дъщери да бъдат свестни, а моята Каля оставете на мира — казваше Радивица.

— Ох, Радивице, ние искаме да ти говорим за добро, а ти ни се сърдиш. Ще дойде време да спомниш ти нашите съвети и ще ти дойде умът, но късно ще бъде: много ще си късаш парцалите. . .

Както предсказваха роднините и познайниците на Радивица, така се и случи.

V

В митрополията живееше протосингел Евгений: такъв един лукав грък, щото бог да пази! Всякога той ходеше накичен, вчесан и наконтен, разхожда се като индийски петел. Обут с лачени чехли, с червени шалвари, с ясно-син халат, припасан отгоре с пояс, с контош, подплатен с кожички от зебелин, и овесил по всичкото си тяло различни златни и сребърни синджирчета. От пръв поглед никога няма да кажеш, че той е гръкът Евгений, а ще го приемеш по-скоро за турски молла.

Настървил се тоя змей да ходи по нашият Мараш и такива работи се чу, че правял, щото цялата махала трябваше да каже: «Олеле, бре варе!» Нямат спокойствие от него нито моми, нито жени, нито годеници и невести, нито пък защита някаква си. Турците и техните проклети паши и кадии говорят:

— Това не е наша работа, вие има на кого да се оплачете: идете при гръците. Ако той беше посмьл да обезчести някоя кадъна, това вече е друга работа; а той закача само българките.

А да се оплаче човек на гръците това би значило просто глупост. Нас тия обвиняваха, че сме съблазнявали техните момци.

Захвана тоя проклет грък Евгений да се заглежда в Каля Радивичина. Ще отиде тя на Марица за вода, а той ще се скрие зад върбите, които растат по брега на реката, и я вика да отиде при него. Тя го послушва и отива при него, гдето се почва шушукание и разговор, бог знае за що и за какво. Аз зная само това, че тоя звяр скоро почна да ходи и в къщата на Радивица.

Ненапусто измежду българите има такава поговорка за гръците, че там, гдето дяволът не може, проводи гръкът. И Радивица, макар и да беше хитра и лукава жена, но Евгений излезе от нея по-хитър. Радивица е била замагьосана от тоя грък; другояче не може и да бъде, защото Евгений е ходил и с много се е хора видял и срещнал, знае и разбира от всичките магии на светът. Ще дойде у Радивичини и ще захване да разказва такива работи, щото всички зяпват, слушат и се чудят, само Ружица не го слуша. . . Гледа напреде си и си работи.

Дошъл един ден Евгений у Радивичини. Тя го посрещнала сърдито и почнала да му говори:

— Ох, Евгений, ти погуби моята дъщеря, погуби я завинаги! Какво ще да правя аз, окаяна грешница? Ще си дойде Ради и жива ще ме зарови в земята.

— Кажу ми, какво се е случило у вас? — попитал Евгений. — Не плачи и не крещи, разкажи ми само какво е станало.

— Какво е станало? Какво е станало? . . . — викала Радивица и се задущавала от гняв. — Нима ти не знаеш? Да бъдеш проклет ти, черни дяволе, ти погуби чедото ми.

Евгений хванал Радивица за едната ръка и я повел към другата стая; там тия двамата си приказвали около цял час време и излезли и двамата весели. Всичко това се случило по това време именно, когато баба Николица ходи у Радивичини да иска Ружица за Божка.

VI

Една неделя после срещата на Евгений с Радивица, Ради се завърнал в къщата си, гдето Радивица го посрещнала със сълзи.

— Знаеш ли, Ради, какво се случи в нашата къща? — казала тя. — Боже мой, къде да се дяна аз? Какво съм сгрешила пред тебе?

— По-добре ти кажи какво е станало, а не хленчи напреде ми — казал Ради.

— Ох, Раде, Раде! . . . Когато ти се ожени за мене, взе под свое покровителство и моето дете, което и нарече свое чедо. Помниш ли ти какво ми говореше до сватбата: «Аз ще да бъда баща на твоята дъщеря, защитник, ще я храня и обличам, ще я обичам и ще я оженя. . .» А сега какво излиза? Къде вдън земя да отида аз със своята дъщеря? . . .

— Казвай ти, какво се е случило у нас — извикал Ради, — а не пици — тебе казвам!

— Как да не плача, всекиго е жално за своят плод — и кучката обича своите кученца. Ти се хвалеше с Божка Николичин и всякога казваше: «Божко Петурата е добър, хрисим и кротък момък.» А твоят Божко посрами нашата

къща, обезчести името ни и погуби дъщеря ми — казала Радивица и заплакала още по-силно.

— Как? . . . Божко? . . . Божко погубил Каля? — завикал Ради и тупнал своят крак о земята. — Не може да бъде, жена, аз познавам добре Божка: той е човек добър, честен, никому няма да направи зло, а камо ли на мене, на своят приятел. Не, не слушай ти, жена, хората; има хора лошави и бог знае какво са тия намислили. Тия завиждат, че Божко е по-добър от тях и от техните синове. Старците говорят, че овчарите на най-добрата крава и хубава овца окачват звънци; а пък хората клеветят на най-добрите хора. Аз даже зная защо се тия сърдят на него: види се, че са се научили, че Божко ще се жени за наша Ружица, а не за техните дъщери. Ето каква е работата.

— Ти мене ме не жалееш, Раде! Ти не жалееш и моята дъщеря! — викала още по-силно Радивица.

— Не викай, жена, не викай, но ми помогни да разтоварят конят. Нека говори, кой щото ще, аз ще убия тогова, който говори лошаво за Божка — отговорил Ради.

— Ох, Ради, не хората хортуват за Божка, а Каля и аз сама виждам всичко.

— Че какво пък? Ако тия са се залюбих — на добър час. . . Ще завъртим една сватба, па това си е то.

— Но ти нищо не знаеш — викала Радивица, — ти не знаеш. . . късно е вече. . . Каля. . .

Тя едвам могла да свърши и паднала в краката на Радя.

Грозно погледнал той на своята жена, ръцете му затреперили, очите му се налили с кръв и побледнели. С кракът си той оттикнул Радивица и влязъл в стаята като същи звяр.

— Где е Каля? Нека тя дойде и ми каже с кого се е любила — извикал Ради и седнал на миндерлъкът.

Каля влязла бледна и разтреперана от страх и Ради я запитал:

— Казвай, с кого си ти правила шуру-муру, или ей сега ще да те пратя в гробищата!

— С Божка — казала Каля и заплакала.

— Добре, аз ще да покажа и на Божка, и на тебе кой е Ради. Махвай се от очите ми да те не гледам и не ме пъхай в грях! — свършил Ради.

VII

Съдилищата в Пловдив биват два вида: граждански и духовни. Гражданският съд се занимава само със с у л т а н с к и д е л а и се произвежда от турците и от българските чорбаджии, а духовният — от фанариотите и от някои градски старей, приятни на първите. Тия чорбаджии или старей са по-лоши за народът, отколкото самите фанариоти. Каквото и да се говори, а фанариотите и турците рано или късно ще да си отидат, а тая народна зараза — чорбаджиите — ще останат.

Заседанията на съдилищата стават в митрополията три или четири пъти в неделата — според работата.

Събрали се съдниците в митрополията, дошел и Ради там и говори на Костака Мавруниди:

— Чорбаджи, когато свършите градските работи, моля ваша милост да изслушате и моята молба. . . Искам да говоря за някои къщни разправии.

— Добре — отговаря Костаки, — но разкажи ми за какво имаш да говориш и аз ще да те повикам в събранието.

Ради казал на Костака своята скръб и се оплакал от Божка, че му обезчестил къщата.

Костаки беше грък. . . но чакайте: не грък; цинцарин, не и цинцарин, циганин, не и циганин. . . Дявол го знае, що за човек беше той. Дошел за пръв път в градът преди петнадесет години, зимно време се занимавал да продава печени пуканки и халва, а лете — ходил неизвестно накъде. Мнозина говоряха, че той си ходел в отечеството, но где и на коя страна беше неговото отечество, един бог го знаеше. Други приказваха, че той ходел по балкана и там правел пари с дяволите, но и това не беше истина, защото мнозина го бяха виждали в балкана не с дяволите, но с арнаутите и тия не правели пари, а ги грабели от хората. Преминали пет-шест години и ето че Костаки отива в Цариград, гдето прекупил бегликът, и стана отведнъж големец. После той се върна в нашият град, накупи си къща, нивя, мери, овци и крави. И ето че тоя разбойник стана чорбаджия! Турците макар и да го не обичаха, но го покровителствуваха: знаете, ръка ръка умива; а гръко-фанариотите го произнасяха до бога. Костаки държеше гръцка страна и ненавиждаше българите.

— По-добре е да бъде човек циганин, еврейин, а не

българин — говореше той, — защото пословицата казва, че българинът не е човек.

Освен Костака в нашият град се намираха още десетина души чорбаджии, не по-добри от него. Всичките, както се казва, избягали кой от вѐже, кой от брѐдва, а трети от кол. С всичките си сили тия се стараяха да угодят на турците и гръко-фанариотите.

Евгений беше приятел на Костака; много пъти тия ядяха, пиеха и чапкнѐваха заедно.

— Ти остави тая работа на мене — казал Костаки на приятелят си Евгения. — Аз така ще да пипна тая работица, щото ти, любезний мой, прѐстите си ще оближеш! Ще да направя така, щото и ти ще се отървеш от бела, и Божко ще бъде оженен.

Свършило се събранието, Костаки извикал Радя в стаята, гдето седели всичките чорбаджии, на които казал:

— Тоя човек се оплаква от Божка Петурата. — И Костаки посочил с прѐст на Радя. — Ради моли — продължил той — почтеното събрание, щото то да разгледа неговите семейни дела. Божко Петурата е излъгал неговото момиче и е обезчестил къщата му.

Всичкото събрание плеснало с ръце и казало: «Ха, ха, ха!»

Костаки продължил:

— Дъщерята на Радя казва, че ако ние не накараме Божка да се ожени за нея, то тя ще да се убие сама. . . И така, почтени старци и чорбаджии, на нас лежи тая свещена длъжност да оженим Божка, на когото подир сватбата всичко ще да трѐгне по масло. Сами посѐдете, че ние сме длъжни да отговаряме пред бога.

— Трябва по-напред да попитаме и Божка, да видим какво ще той да каже на това — прибавил един от чорбаджиите, който се наричал Марко. — Мен ми се струва, че няма да сбъркаме, ако би разпитали и момичето, да каже как се е случило всичко това.

— Фтасахме я? Да го питаме още иска ли той да се жени, или не! — възразил един от чорбаджиите, който седял по турски на миндерлъкът с кръстосани крака като златишки вол.

Всичкото лице на тоя чорбаджия било издълбано от сипаницата и покрито с жълтозелени петна; устните му

били тънки и сини, признаци на злобност, а изпод гъстите вежди блещукали мишешки очета. Зъл и пресмехуляк беше тоя кръстен еврейин, боже прости го!

— Ако той не иска да се ожени — казал Костаки, — то ние ще да му покажем как трябва да се уважават старите и богатите хора.

— На магаре, на магаре! — викал чорбаджията с грапавото лице. — Ако и магарето не помогне, то да му се напарят петите. Тогава той не само ще да се ожени, но и на ръченици ще поиграе.

— Но може би работата да не е била така, както я разказва Ради — казал Димитраки Хайдуридис. — Нужно е да чуем и обвиняемите, трябва. . .

После това същият Димитраки се обърнал към Костакия и прибавил тихо:

— Аз ужасно обичам да гледам, когато качат обвиняемите на магарета, а освен това иска ми се да погледам и на Божка — как той ще върви из градът на магарето. Аз съм почти уверен, че той ще откаже да се ожени, но ние ще да се позабавляваме.

А знаете ли вие що значи магаре в Пловдив? Уловените в престъпни и незаконни свръзки млади хора ги качат на магарета, обърнати с лицето към опашката, която им подават да я държат в ръце. В това положение тия обхождат целият град с магаретата, а напреде им вървят свирачи цигани, които свирят със зурли и думкат тъпани. Подир това тях ги женят, а ако се противят, удрят им по няколко пръчки пред публиката.

VIII

Проводили чорбаджиите гавазин да повика Божка, а Ради накарали да доведе своята дъщеря.

Работи Божко в своята градина и нищо не знае. . . Копае и пои той, весел, както винаги. Баба Николина сади лук и говори на своят син:

— Ти би трябвало, синко, да отидеш при Радя и похортуваш с него за Ружица.

— Ех, мамо, и аз не знам какво да правя! Аз се боя, че и дядо Ради ще ме върне. Той се видял с моят приятел Стояна, комуто казал, че ми е гневен и че няма да видя

Ружица, както няма да си видя и ушите. Тия дене аз мисля да отида при него и се обясня. Вижда се, че някой ме е наклеветил пред него.

В това време влязъл арнаутинът-гавазин.

— Хайде, Божко, в митрополията — казал той. — Вика те там събранието.

— Защо? — попитал Божко и влязъл в къщи, облякъл се, надянал си новият калпак и заедно с арнаутинът потеглил към митрополията. Гледа — там стои и Ради.

— Добър ден, дядо Раде — казал Божко. — Аз все се готвях да ти дойда, но винаги работата не ми позволяваше. Какво ново, какво старо има?

Ради побледнял, като видял Божка, сърдито прехапал своята устна и като си тупнал кракът, казал му:

— Влезни в събранието и там ще научиш новото.

Смаял се Божко, като чул тия думи от Радя.

«Защо е това? Защо ми се сърди мене Ради? Какво съм аз направил?» — си мислел Божко и влязъл в салонът на събранието.

Чорбаджиите заповядали да се повикат Ради и Каля.

Влязла Каля в събранието и гледа на всичките в очите, като че няма никакъв грях на душата си, гледа ги като турски кадия. Когато Божко видял Каля, още повече се зачудил и пак се обръща да пита Радя:

— Какво значи всичко това, дядо Раде? Аз нищо не разбирам.

— Я го гледай! — казва Костаки. — Твоя милост за невинно агънце се препоръчаш? Не разбираш. . . А я ми кажи, кой обезчести това Радиво момиче?

— Дядо Раде — говори Божко, — кажи ми по милост, за каква твоя дъщеря се говори? Аз се кълна в бога, че нищо не зная.

— Я вижте! Той не знае даже за каква дъщеря се приказвало! . . . Ами кой обезчести моя Каля? А? — закрещял Ради и страшно погледнал Божка.

— Аз, дядо Раде, никога не съм приказвал с ваша Каля. . . Аз я зная по поглед.

— С кого си се ти любила, момиче? — попитали Каля.

— С Божка — отговорила тая последната.

Побледнял сиромас Божко като платно, дума не може да проговори, заеква се, а краката му се люлеят.

— Не зная. . . не съм виждал, само насън може би да съм я докачил — шепне той.

— Но ти си длъжен днес още да се ожениш за нея, чуваш ли! — викал Костаки.

— Как ще да се ожения за нея, когато я съвсем не зная — казал Божко. — Кълна ви се в бога и в свети Ивана за това! Може би Каля не това е искала да каже или го е казала от страх. Помолете я да каже втори път.

— Кажи, чедо мое, кой имаше с тебе познанство? — попитал сам владиката на турски език.

В това време владика беше покойният П., родом грък, който не знаеше български. На Каля обадиха какво я пита владиката и тя отговори:

— Аз вече ви казах, че с Божка съм се любила.

— Ето, чуваш ли? — извикал Костаки.

— Ние тебе ще да ти покажем кои сме! — закрещял грапавият чорбаджия. — Как ти смееш нас да лъжеш! Ти твърде добре знаеш кои сме ние! Ние можем и да колим, и да бесим. На колене, куче, на колене клякай и искай прошка, ако желаш да омекчиш присъдата.

Заплакал сиромаш Божко и повесил глава, изгубил мъжество. Какво да прави! Чорбаджиите са хора силни, а той е слаб и малък.

— Давайте вула за венчавание, владико святий, време е да оженим младите! — казал Костаки.

Владиката беше човек слаб, болен и стар и по тая причина правеше всичко, каквото му заповядаха чорбаджиите, и не разбираше даже какво се говореше пред него на български. Писарят написал вула, владиката подписал, подал я на Костаки и му казал: «Вървете и венчайте младите.» Тогава чак се събудил Божко и бухнал, та паднал в краката на владиката.

— Отче святий — говорил той, — не ме погубвай мене, грешният, не ме наказвай мене, невинният. . . — Говорил той още много, но кое да запомниш.

Но кръвопийците не дали на владиката да разбере работата; тия му превели по гръцки, че Божко уж се моли, щото владиката да смекчи неговата присъда и да не разхожда младите из градът, покачени на магарета. Владиката се съгласил, а чорбаджиите повикали арнаути-нът-гавазин и го накарали да изхвърли Божко из салонът. Подир тях тръгнали Ради, Каля и всичките чорбаджии.

На дворът било решено да ударят на Божка по петите четирисе тояги, после да го отведат в черкова и венчаят. Тук Божко дошел вече в себе си, дигнал си главата, погледнал на всичките гордо и грозно извикал:

— Господи боже, ти, който правиш чудеса, белки ще оставиш мене да претърпя тия мъки; белки няма да пролееш ни една луча здрав смисъл в главата на нашият владика, няма да вразумиш нашите чорбаджии и техните приятели?

После, като се обърнал към Радя и към Каля, той продължил:

— А вие, низки и подли хора, що искате от мене! Не мислите ли вие, че ако аз и да се ожения по тоя начин, ще съставя щастие за това момиче, което бог знае с кого се е любило и с насила иска да бъде моя жена? Кълна се пред бога, че аз ще да отровя всичкият неин живот. Вие имате власт да ме биете, да ме накажете и жените, но нямате тая власт да ме накарате да живея с нея и да я обичам, както го изисква човеческият дълг. Аз сам ще да убия себе си, ще да строша вашите гнусни синджири. Вие мислите, че аз съм човек слаб, защото съм сиромаш; но моята слабост е само в кесията ми, а не в ръцете ми. . . Да бъдете проклети всички, всички до един! . . . Ей, джелатино, хайде изпълни волята на нашите глупи чорбаджии, на нашите подли разбойници. . .

Не успял Божко да довърши своята реч, когато Каля затреперала, побледняла и завикала твърде диво:

— Не искам да му бъда жена. . . не искам! . . . В манастирът ще да отида. . . О, недейте наказва него, моля ви! . . . Аз ще измоля владиката да го прости и той ще да стори това. . .

Тя се върнала бежешком по стълбата и влязла в покоите на владиката. Ради поискал да отиде подир дъщеря си, но тя го не пустила и затръшнала вратата подире си, като ги заключила в същото време. При владиката тя останала един четвърт час.

Нашите чорбаджии, макар и да не се боят от никого, но сега тия затреперали: тия знаели, че работата на Божка била предадена на владиката съвсем изкривено, а не както е била, затуй се страхували да го накажат.

Излязла Каля от стаята на владиката и подире ѝ

върви гавазинът, който взел Божка за ръката и го завел в стаята на затворниците. На чорбаджиите казал да се разотидат по къщите си.

IX

Каля заболя от треска и лежа без памет; Радивица била замислена за нещо си; Ради ходел из стаята сърдит и навъсен и тропал с кракът си; Ружица седяла при главата на сестра си и плакала.

Влязъл дядо Стою, поздравил се с Радя и с Радивица и седнал на миндерлъкът. Дядо Стою беше от ония хора, които почитаха всички за неговото добро сърце и блага душа. Той беше богат, имаше голяма тежест в градът и турци, и българи — всички го наричаха дядо Стою П р а в д а т а, всички го слушаха; той беше от ония, които не търпяха онова низко подлизурствование и унижително робопепство, каквито бяха почти всичките градски старей. Вместо това той желаше да има братска любов между всички и правеше в същото време милиони благодеяния.

— Нехубава история си захванал ти, Раде — казал дядо Стою. — Твоята къща и така е вече станала за смях, ти искаш още повече да я обезчестиш и потъмниш. Знаеш ли ти, че всичкият град е въстанал против тебе и намира право на Божка? Аз сам зная тогава момък; той не е в състояние да ви направи това зло. Аз ми се струва, че в тая работа има нещо друго. Послушай ти моите съвети, аз съм по-опитен от тебе, па съм и по-стар; иди и помоли чорбаджиите и владиката да пуснат Божка на бял свят. Аз ще да му стана поръчител, па и ти сам можеш да се поръчиш, че той няма да бяга.

— Не, дядо Стою — казал Ради — Аз се заклех, че или ще да оженя тоя юнак за Каля, или ще ги убия и двамата като кучета! Казват, че той е невинен, това потвърждава сега и Каля, но тя лъже. В митрополията Божко захвана да се кара и да проклина, да заплашва Каля и уплашена, от страх почна да се отказва от него. Ето каква е работата. Аз стар и белобрад не можа излъга турчин с баклава, нито пък ще стана някога турчин. Аз ще изпълня всичко каквото съм намислил.

В това време Каля се стреснала и като чула заканванията на баща си, казала със слаб глас:

— Послушай ме, тате: кълна се в бога и в света Неделя, че Божко е невинен.

— А кой е виновният, проклетнице, кой? — извикал Ради.

— Аз съм се заклела никому на тоя свят да не откривам това име — казала Каля и пак паднала в безчувственост и захванала да бълнува.

В това време Каля се измени вече, стана съвсем друга; горда, насмешлива, остра и зла по-напред, сега тя беше по-тиха от водата, по-ниска от тревата, хрисима и добра. Болестта ли я измени, или нещо друго, не зная.

— Раде, послушай ме какво ще да ти кажа — каза дядо Стою. — Работата не е чиста, пусни ти Божка и тогава вече ще да се постарееме да разгледаме тая случка, както си е станала; ако ти не се съгласиш, то аз сам ще се застъпя за него и ще потърся от тебе строг отговор пред съдът. Прощавай! — прибави дядо Стою и стана, та си излезе полека, като поглеждаше на Радя, като да чакаше отговор.

— Никога! — каза Ради. — Вие вършете своята работа, а аз моята.

— Жалей, Раде, жалей, че ти не искаш да ме послушаш, но няма що да се чини — подкачи пак дядо Стою. — Ние българите се оплакваме от турците, но в какво са тия по-лошави от нас, право да си кажа, аз не зная. Ти си послушал Костакя и другите чорбаджии, макар да знаеш, че тая проклета порода никога не е казвала правото; знаеш така също, че тия хора унищожават всичко, щото е за нас българите свято и право, че тия би желали да избият всичко, което се нарича българско. Помни, Раде, че ти си българин и християнин. Мен ми е тежко да гледам как тия хора проповядват любов към бога, преданост на вяра и на отечество, правят свое съдилище и невинните осъждат, а виновните оправдават. Аз сам, както ти знаеш, много съм пострадал от чернокапците, много съм претеглил от техният попски деспотизъм, затова ги и познавам, зная на какво са способни. Бог, който всичко вижда, Раде, няма да ви остави ненаказан.

Дядо Стою продължил да си бърби под носът сам на себе си и излязъл на улицата. Ради тръгнал подире му.

В къщи останали само Радивица, Каля и Ружица. Радивица захванала да наяда Ружица, като говорела, че тя е причината на всичко, че ако да не либеше Божко нея, то навярно се би оженил за Каля.

— Проклето момиче, ти ни погуби нас! — викала Радивица, а Ружица плакала.

Каля се пробудила, погледнала на сестра си и казала:

— Не плачи, Ружице, не ме убивай още повече. Аз няма да се ожения за Божка. Аз не искам да живея, не искам да живея, не искам! Ожени се ти, сестро, и живеете щастливо. Мама е виновата във всичко.

В това време влязъл един заптия от страна на пашата и повикал Радивица да отиде в конакът.

— Ради е вече при пашата — казал той, — а мене проводи да те повикам да дойдеш заедно с дъщеря си.

— Но дъщеря ми от мястото си не може да се побутне — завикала Радивица. — Съжалете я!

— Няма що, такава е заповедта.

— Тогава аз сама ще отида при пашата и ще го помоля да не безпокои моята сестрица — отговорила Ружица и изскочила на улицата.

— Проклето момиче — бърбрала Радивица, — няма у него нито ум, нито съвест, и от турците се не бои. Мома уж!

X

Пашовият конак се намира на брегът на р. Марица. Зданието е разделено надве: в едното живее сам пашата, гдето му е и мезлища, а в другото се помещава харема.

От всичките страни около дворът растат върби, черници и други разни шубраки и цветя. Вред наоколо царува страшна гробна тишина, която се нарушава само от прангите на затворникът, когото прекарват сеймените през дворът, и от граканието на враните или на гургувиците.

Пред вратата на конакът стоели сеймени с шалвари, с фесове, с жълти ментани, с червени яки, с пищови на поясъ и с дълги ножове. По дворът се разхождали кетипите, чиновниците и другите служители, облечени в европейски дрехи и с фесове на главата. Чакали нещо тия.

— Ето ги... идат... карат ги! — се раздали отведнъж гласове от всичките страни.

В това време из затворът извели Божка, Радя, Радивица и Костака, които откарали в залата на заседанието. Всички се събрали и чакали да чуят какво ще да се говори.

На високият мендерлък, постлан с червени килими и възглавници, седял сам пашата и пушел чубук: редом с него стоял владиката, който току-що бил дошъл така също с чубук в ръце; по-нататък държал място дядо Стою, подир него идели турските азаи, чорбаджиите, кадията със зелена тояга в ръце и разни други чиновници от диванът. Долу на дъските върху чергата седяла Каля, подпряна на едната си ръка; нейното лице било покрито със смъртна бледност.

Заседанието се открило.

— Стани, дете мое — казал пашата, — и се приближи към мене.

Но Каля не могла да стане и пашата прибавил:

— Няма нищо, седи, но слушай добре и отговаряй каквото те питам. Познаваш ли ти Божка?

— Не — отговорила Каля.

— С кого ти имаше познанство?

— Това аз никому няма да откроя освен на бога... Клетва съм дала.

— Ние вече знаеме — казал дядо Стою, — но само питаме, за да се изпълни законът.

— От чуждите вие можете да се научите, а от мене — никога.

Повикали Ружица и тя произнесла името Евгений.

— Сега всичко е вече свършено — казала болната. — Прощавайте, добри хора, прости ме и ти, тате, прости, Божко, и ти, Ружице. Прощавайте всички, всички... Аз съм честно момиче; моя позор беше голям, но големи бяха и страданията. Аз и тогава исках да се убия... Напиха ме с вино, обещаха ми щастие... Тате, добрий тате, аз глътнах сулемен...

Каля побиха тръпки и подир два часа тя издъхна... Ние бяхме на нейният гроб; гробът е обкичен с цветя — ръката на Ружица и на Божка направиха това...

ВОЙВОДА

— Не вярвайте, момчета, не вярвайте, мои братия! Сичките тия работи са празни; голи лъжи са тия... Аз през своя живот съм видял много такива хатихемаюни, хатишерифи и гулханета, и сичките тия турски закони и правдини отидоха на вятърът. Турски работи! На книги се пише много, с думи се дава още повече, а човек не види добро ни за дукато: по устните текло, а в устата — ни капка! Я попитайте вие мене — защо съм аз оставил моята стара и болна майка и своят побелял като памук баща? А и живи ли са тия, сиромасите? Оставил ли е господ ва земята да оплакват децата си и да кукаят като кукувици, или им е заемал праведните душици? — Не зная. Ех, момчета, момчета! Тежко и горчиво ми е на сърцето, когато припомня своите млади и зелени години и моята бащина къщица — сладко се живее под бащината керемиди! А сега? — Сега като чумав се скитам по чуждите краища и ниде не мога да намеря топло и мирно къшенице, ниде не мога да наклоня тежката си глава и да кажа: «Сполай, ти боже!», Ето вие хайдутувате с мене няколко години, избрахте ме за войвода, а и досега не сте ме попитали: кой съм аз, чий съм син и защо съм избрал тоя занаят — говорил старият войвода, на своите момчета и другари.

— Разкажи, чичо Стоене, разкажи! — извикала Стоянова дружина с един глас и обиколила своят юнак войвода, за да чуе неговите думи.

Стоян посочил с пръст към земята и казал на дружината си да седне и да слуша, а дружината му се наредила като бройница около огънят и възцарила се голяма тишина.

— Когато искате да знаете кой съм аз и що съм изпатил на този свят, то трябва да ви разкажа сичко ред по-

ред; а вие да слушате и да си запишете думите ми в главите! — казал Стоян и седнал между дружината си.

Най-напред той помислил малко, чегато искал да събере сичките свои мисли и премежди в главата си, после нахлупил шапката си до очите, извадил едно мъничко чубученце, натъпкал черното му луле с тютюн, натиснал тютюнът с палецът си, земал от огънят главня, запалил чубучето си и захванал да разказва:

— Аз, момчета, съм из село Мечка. Ние бяхме трима брата: двоицата одавна вече няма на светът — прости им, боже, греховете! Аз бях най-малкият. По-големият ми брат се наричаше Продан, а средният — Първан. Продан беше л и к а-п р и л и к а с майка ми, затова нашата мила стара майка го и обичаше повече от другите си деца. Той сякога се намирал при нея: шъташе, помагаше ѝ, сееше, копаеше в бостанът, в лозето, в градината и садеше и зеле, и лук, и цвete, и дървета. «Момиченце ми не даде господ, ала и Продан ми е въртокъшник!» — казваше майка ми.

Какъв момък беше тоя Продан, момчета! Като цвete вов градина беше! . . . И в делник той беше хубав и гиздав, а в празник, кога се пременеше, то само да си го гледаш и окото си да не откъснеш от него! Стане в неделя заранта рано, намаже си с мас пантофите (той в неделя и по големите празници пантофи носеше) и лъщят се тия като огледало; обуе своите нови бели б а н а в р е ц и, облече своята шарена ленена риза, у която ръкавите и пазухите бяха нашарени със сякакви кенета из червена, синя, зелена, жълта и черна коприна; тури на главата си своята нова ягнешка шапчица; запаше червен хримизен пояс, засуче черните си като смола мустачета и иде в черкова да се прекръсти и да запали на светците свещица. А из черкова като излезе — запре се и гледа го и старо и младо, и женено и неженено, и мъжко и женско. Бабишки, старци, момичета, момчета, жени и мъже — сичките го изгледват и мило им е да го гледат, чегато искат да го лапнат и да го изядат от обичане! Мъжете сякога му кивнат с главата и рекат му: «Добро утро, Продане! Какво си? Живо-здрово ли си?» — «Дал бог добро! Добре съм; а вие добре ли сте?» — каже Продан и върви си по работата. Старците сочат към него с пръст и казват на синовете си: «Погледайте на Продана, момчета! Бъдете и вие

такива хрисими, такива работници, такива въртокъщници, такива добри синове и такива пъргави и юнаци момци, какъвто е Продан. Това момче е младочка в градина, а не момче!» А бабичките само въздъхнат и рекат: «Блазе на тая майчица, която е това момче родила, и на тоя баща, който казва, че му е син!» А жените и момичетата се съберат накуп и говорят между себе си: «Я погледай, сестро! Погледай, лельо! Погледай, нано!» Друга: «Погледай, мамо!» А майката на дъщеря си: «Погледай, чедо, у дядо Трена какъв е синец израсъл! Чегато не е момче, а капка от роса!» А Продан си върви полегичка и ужка не чуе що се за него говори, углухци си чини и само под мустак се подсмива. Не знаей, момчета; от-що и от какво, а сичкото село обичаше Продана: момичетата въздишаха и топяха се за него, жените му се радваха, старците и бабичките му се умилкуваха, момците го обичаха и в огънят бяха готови да се хвърлят за него; ала и той им правеше много добро: и ум, и разум ги научи, и помогне им да си направят колата, и волове им купи по-евтиничко и млечна крава им избере, и много друго. Дойде дома, пообядва и иде пак на работа, не може той като калугер да седи празен — и ту воловете понагледа, види имат ли сено, ту конете погледа, потупа ги по гърбовете и подсмръкне им, ту кокошките и патките понахрани; да ви кажа по-късо: насякъде той обиколи и сичко види и сичко у него вървеше като нанизано и ред по ред. Да ви кажа ли, момчета, такъв ергенин, какъвто беше Продан, вие никога няма да видите! И тато беше работен човек, ако и стар вече да беше, а и той твърде често казваше Продану: «Ти, Продане, никак не можеш без работа; ти трябва сичките къшета да забиколиш и сичко да видиш и да нахраниш: кокошките и гъските ти храниш; в бостанът зеле и рапон садиш; а в къщи сяка покъщнина разгледаш и поправиш, и на майка си още помагаш! Ти, мой синко, си почини малко и нека поработят и пошетат Първан и Стоян!» А Продан махне с ръката си, позасмее се малко и рече: «Ех, тато, нема това е работа!» Какво ще му правиш, когато той беше момък събуден, пъргав, жив и работлив: никак не може да седи мирен и да не бара нещо, такъв въртокъщник се беше родил на светът. Той си почиваше само кога спеше, истина ви казвам.

Ала изведнъж Продан захвана да се променява и за

твърде малко време съвсем се преобърна. Сè мисли, сè се мръжди, не яде, не пие, не пее и сън го не хваща. Иде той на нивата, а там го наидеш, че не работи, а седи си под киселицата или под орехът; подпре си на длан главата и жалостно гледа към селото; или го намериш, че се търкаля по тревата, или че ходи насам-нататък, въздиша и нищо не изорал.

— Продане, синко, що ти е, мое мило чедо? Ти трябва да си болен? Що те боли, мое дете? — го питаше мама.

— Нищо, мамо! Нищо ме не боли — каже той, па после въздъхне и иде нанякъде.

Мама гледа на детето си и плаче, а тато само кашли, пъшка, суче си мустаките и муси се.

Една вечер късно Продан излезе из къщи, а Първан отиде подире му и полека-лека върви след него и крие се; иска му се да знае дека той отива така късно и в такова дъжделиво време. Продан вървял, вървял и запрял се при плетът на дяда Кънча; а дядо Кънчо имаше хубавичко, прехубавичко, гиздавичко, прегиздавичко момиченце: очи черни като вишни-череша — такива очи имат само сърните; лицето му кръв с мляко; а весело като ластавица; бързо като препелица; хрисимо като гергьовско ягънце. Името ѝ беше Латинка.

Било темно като в пъкълът и дъжд валил като из ръкав. Първану само светкавиците помогнали да види как Продан прескокнал през плетът и как Латинка излязла из къщи и тръгнала към плевникът, дека я очаквал Продан. Първан си турил ухото до плетът и можал да чуе само това:

— А що, Латинке, да пратя сватове или не! Аз мисля утре да пратя мама да те иска. Аз съм вече приготвил двайсет жълтици, купил съм чехли, само чакам да ми ти кажеш — да пращам сватове или не?

— Прати, Продане, прати! — казала тя.

— А Хасан? Той те обича и иска да те земе. . . Аз се боя от тоя изедник: той ще да ни направи зло. . .

— Хасан? Зло? . . . — повторила само Латинка, па помълчала, помълчала и рекла: — Прати, Продане, прати! Каквото господ даде, това ще и да бъде; а щото ще да бъде, то трябва да бъде!

Тия още за много неща говорили, ама Първан не можал да разслуша; той чул само, че Латинка рекла

Продану да земе китката ѝ и да си я затыкне в поясът; а Продан ѝ рекъл, че тая китка той ще да носи сякога в пазухата си близо до сърцето.

II

Аз отидох в градът да продавам жито; а когато се върнах назад, то заварих голямо веселие: Продана го-дили, запив направили, а сватбата намислили да направят след две недели, после празниците. В това време бяха празниците-горещниците; а през тия празници не е добре човек ни да работи, ни да се жени, ни да се роди. Така барем казват бабите, а истина ли е или не, аз не зная. Ихтиманският поп, дядо Кольо, казва, че през горещниците да работи човек не е грешно; а поп Недялко казва, че е грешно; кой ги дявол знае кой казва право и кой криво! После празниците сички отидохме на работа. Първан отиде на лозето да подвие и да подреже някои лози; а там го срещнал Хасан. Хасан беше вардар в нашето селце. Тоя Хасан беше арнаутин и твърде много обичаше чашката: пропилил беше сичките свои дрипи; останали му бяха само съдраната арнаутска фустаanela, една стара арнаутска пушка, нож, един пищов и повече нищо. Дрипав, въшкав, гнуснав, ала е динислямин и ага и затова той знаел, че насякъде ще да намери с какво да се пре-храни. Агалъкът не е малка сила, мои братия! Тоя циганин видял Първана, дошел близо при него, седнал на обкопът и извикал:

— Ей, гяур-пезевенк, ела тува, море Първане, море!

Първан оставил сърпът, с когото подрязвал лозите, отишел при Хасана и попитал го горделиво:

— Какво искаш, Хасане?

— Море ти, дебела главо, кажи Продану да се не жени за Латинка! Не знае ли он, че е она моя посестрима? Не знае ли он, че я ке да я земем и да я водим на мой вел-еят? Тако ми Аллаха, а ке да му скинем главата от ра-мената! Он сака с мен да се бори и не ке да знае, че он е гяурин, а я съм османлия.

— Ако си османлия, то не си с рогове, и ти си човек както и Продан! Насила ти не можеш да отнимаш чуждите момичета, защо сега вече е излязъл хатихемаюн и напра-вен е тензимат.

— Тензимат! — повторил Хасан и плюйнал. — Тен-зимат! Ти знаеш ли море, гяуруино, що е тензимат? Нищо повече вас не ке да бие, како ке да ви бие тензимато. Царскиот тензимат ке да ви бие, да ви тепа, да ви краде и да ви пие кръвта. Не ке тензиматот да ви брани, не ке! Не се надейте море, Първане, на хатихемаюнот! Вие хубаво знаете, че тензимат не може да бъде между тур-чина и гяуруина; вие знаете, че тензиматот е празна торба с орехи. «Дипсис киле, бош хамбар»¹, каже турчино. И кадиот, и пашата, и забитинот ке да чува Хасана, а Про-дана и дяволът не ке да го знае. Скоро ке ме да видиме — хоке ли да ви брани хатихемаюнот. Море, Първане, не ке да те чува хартията, море! Я ке да те научим една па-мет: земи хатихемаюнот и залепи си с него прозорците. Знайте, че тензиматот никому не ке да донесе хаир, а само на халваджиите — да си гуждат у него халвата. А вие, Първанчо, малко трябва да се надеете на тензиматите и на хатихемаюноте. Знаеш ли, Първане, що казва турската книга? — «Гяурун дереси, османлънън даулу.»²

— Зная — отговорил Първан, — а ти, Хасане, знаеш ли, че е вече настанало такова едно време, в което даулите ще да станат тотмаци, а тотмаците — даули? Скоро ще да бъде това време! Ех! . . . Твърде скоро това време ще да чукне на вратата ни и тогава, знаеш ли, Хасане, що ще да бъде? — Ще да направим топани из дин-ислямски-те кожи и ще да тумкаме по тях Мохамедов марш. А кога дойде онова време, то аз ще да ти кажа, Хасан аго, що казва и българската книга: «Трай, душо, черней, кожо — вов петък си благо яла!» Харесва ли ти, Хасан аго, бъл-гарската книга? — Що мълчиш? Не харесва ти се, както ми се чини! Слушай, Хасане, ако не вярваш мене, то иди и попитай вашите молли и дервиши и тия ще да ти разка-жат какво е във вашата и в нашата книга написано.

— Мълчи, гяуруино, мълчи или тако ми Аллахот, ке ти отсечем главата! Иди си по работата и не сърди турчи-нот. . . Иди кажи Продану да се не жени за Латинка, защото зле ке му буде.

И Хасан метнал пушката си на рамо, тръгнал къде гората и запял арнаутската песен:

¹ Продънена крина, празен хамбар (б. р.).

² Капата на неверниците, тигана на османлиите (б. р.).

Мома Мита, леле, болна лежи,
болна лежи, леле, та ке умре.
Никой Мита, леле, не веруе,
кой веруе, леле, няма тува —
отишел е, леле, у Софию,
у Софию, леле, млад спяхия,
да си бере, леле, спяхилуко:
от момите, леле, герданите,
от момците, леле, ножовете,
от булките, леле, пошовете,
от бабите, леле, костурите.

III

Преминаха три недели от Първановата среща с Хасана; ние женихме Продана и доведохме невестата и унакът из черкова — аз бях девер като най-малък брат. Латинка във венчанното си рухо беше толкова хубавица, щото не можеше човек да се не занесе, като я гледа — ние сички ахнахме, като я видяхме. Турила тя на главата си венец от черешова пръчка, която беше обивита със всякакви цветя; разпуснала по гърбът си копринената си косица, която беше оплетена на няколко пленици, а в тия пленици бяха заплетени мъниста, стари грошета и жълтичета, садеф, мерджан и бисер; лицето си тя беше забулила с тънко червено було, което беше нашарено с тютюрмета, а ризата ѝ беше дотолкова нашарена с кенета, щото полите ѝ и ръкавите ѝ грееха като ясното слънце. Ръкавите и полите на тая риза бяха от ленено платно и бяха тънки-претънки; а от това се видеше, че Латинка е от добро коляно! Контошът ѝ беше от черна зеленикава чоха и беше подплатен с лесици; полите на тоя контош и полите на сукманът ѝ бяха обшити със стамболски кенета, които дядо Кънчо беше купил на сереският панаир. А с а я т а ѝ! Такава сая вие нито сте видели, нито ще да видите! Ама и дека ще да видите! У дядо Кънча беше само едно детенце, само едно момиченце, и затова старецът не жалееше ни пари, ни имане — сичко нека върви за детето му. Саята ѝ беше нашарена с такива шарени белушки и пеперушки, щото човек можеше да помисли, че са я шарили самодивите седемдесет и седем години!

Латинка беше обула жълти едренски чехли; на ръцете си имаше позлатени гривни — на синджирчета бяха направени, — а гърдите ѝ се лъщяха като месечина; на шията ѝ виси гердан, който беше нанизан от червени мъниста, между които имаше и жълтичета; над герданът виси наниз от жълтици; а над него — ривце от стари пари, щото едвам шията ѝ държеше такива тежки джунджурии.

Захвана се Продановата сватба; а сватбата е добро нещо, момчета! Секи пее, секи играе, секи се весели — сяко зло се заборава, сяка мъка престая и сякаква тъга бяга от сватбата. В нашето село сватбата стая не така, както в градовете, дека нашите българи са се огърчили и заборабили са, че са българи и християни, а по старият обичай. Като венчаят унакът и невестата, то ги поведат у дома им и сички вървят ред по ред. Най-напред вървят циганите и свирят, след тях мъжете, па деверите, които водят невестата; след невестата вървят зълвите и кумата; а след тях жените, па унакът с момчетата и своите другари. Свекървата среща сватбата на дворът, весела-превесела; играе тя своята свекървска игра и пита деверите.

— Що ми водите, сиви соколи?

— Юнак младоженец и мъдра невеста — отговарят деверите.

— Нека да се позлатят устата ви! — казва свекървата и обръща се към зълвите и калините: — Що върви пред вази, момиченца-ластавиченца?

— Млади юнак със златни ръце (работник), въртокъщница, кротка и тиха невеста, като мед и масло — отговарят зълвите.

— Да даде господ, щото и из вашите уста да протече мед и масло и в ръцете ви сякога да бъде мед и масло.

Тогава свекървата се обръща към невестата и пита я:

— А ти какво носиш в къщата ми, моя снахо мила?

— Срека (щастие) и юнак син — отговаря невестата.

— Нека доброто да те не оставя, медена моя снашице! Нека сичко да ти иде добро, кротко, сладко и весело! Нека даде господ и унуки да дочекаш!

Невестата се кланя и целува у свекървата си ръката; а свекървата я целува по челото и по страната. После това тя се обръща към синът си и пита го:

— А ти, синко, що ми носиш?

— Другар, мамо, другар ти вода, който ще да дели с мене и зло и добро, и тъга и радост и който ще ми помага насякъде и в сичко. Аз, мамо, вода добър човек в къщата ти, който ще бъде мене помагач, тебе отменница, а тату службеница. Тая моя невяста ще да ми роди син и помощник, а вам унуче и утеха на стари години.

— Нека господ те чуе, синко, и да те благослови и с двете ръце! — казва свекървата, после се обръща към сичките сватове и пита ги: — Ами вие, сватове, що ми носите?

— Благодат господня и добро в къщата ви — отговарят сватовите.

А тя им казва:

— Когато сички вие ми носите добро и благодат, то нека ви благослови господ и да даде сякому кой каквото иска и щото му тегли сърцето: на унаците — добри и весели невесты; на девойките — работни и пъргави унаци; на старците — добри и хрисими снахи; на бабичките — добри и почетни синове; на жените — добри мъже; а на мъжете — мъжко коляно, което да се размножава до дванайсет синове, а от всеки син по дванайсет унуки! Заповядайте, заповядайте! — продължава тя. — Вие ми носите срека, нека ви дава господ срека и вам!

Свекърът очаква сватове пред вратата и като се приближат до него, то той ги прегръща, целува ги и пита своята баба:

— А що, бабо, какво ни носи чедото и неговата гълубица?

— Здраве и добро! — отговаря свекървата.

Свекърът още веднъж целува синът си и снахата си и казва им:

— Заповядайте, заповядайте в къщата ми и подмладете я, развеселете я, накитете я! — После се обръща към синът си и казва: — Я кажи ми, синко: каква невеста си довел и каква препелица си донесъл в къщата ми.

— Кротка като ягне, работна като пчела, хубава като паюн, сладкоречива като славей, весела като ластавица — отговаря младоженецът.

— Нека сичко да ви върви напред и да тече като бистра река! — отговаря бащата и прегръща дечицата си

трети път. Тогава се обръща къде сватове и казва им: — Добре дошли, заповядайте, господари сватове!

Тогава входи в къщата невестата с деверите, после кумът, помайчимите, побашимите, кумата и другите сватове и сичките сядат да пият ракия и да благославят, кой както знае и колкото може. Весела е българската сватба!

Продановата сватба се влече цяла неделя. После сватбата всеки отиде по работата си: едни на лозето, други на нивите, трети на кукурузът. Продан с невестата си отидоха да жънат.

В нашето село, когато се някой жени, то в четвъртък после сватбата невестата ходи първи път на гости у майка си на миене; тя последни път мие главата си в бащината си къща. Заедно с невестата ходи и младоженецът, и свекървата, и деверът, и калината. Продан после сватбата в четвъртък станал рано и рекъл на своята гълубица:

— Днеска, мое пиленце, ние ще да идеме у майка ти на гости; ала по-напред я земи ти сърпът и да идеме на нивата да поработиме — работно време е сега.

Латинка прибрзала, донесла два сърпа, единът из тях подала Продану и рекла му полегичка:

— Хайде да идеме, мой мили! А кажи ми, Продане, кой ще да приготви, щото трябва? Ние трябва да понесем много неща у мамини — така става у сичките хора.

— Мама — отговорил Продан, после се обърнал към мама и рекъл ѝ: — Мамо, ти днес трябва да пошета, а ние да поработиме. Разсучи млин, налей бъклица с вино, приготви мед и сирене и чакай ни. Па не заборава, моя стара майчице, да облечеш новият си сукман и кърпата, която ти дарих на сватбата!

— Добре, синко, добре, идете вие живо и здраво и сичко ще да бъде готово.

Тя целунала дечицата си по челото; а тия ѝ целунали ръка и отишла тя да приготви това-онова; а Продан се обърна към Първана и към мене и рече ни:

— И вие, Първане и Стоянчо, гледайте да свършите работата си по-скоро и да бъдете готови до обяд. Ние днеска ще да идеме на обед у дядови Кънчови и да се повеселиме още веднъж.

И излезе вън заедно с невестата си.

Тая година беше такава урожба — за чудо и за при-

каз! Ръж, пшеница, кукуруз, просо — само да ги гледаш и да се радваш! И хората чегато станаха по-весели и по-добри! Съберат се на купове, на купове и говорят между себе си: «Господ е тая година чудеса направил.» Така също и дядо Тренчо, който беше проживял повече от сто години, се чудеше и казваше: «Момчета, аз в своят живот не съм видял такова плодородие.» И наистина беше за чудо! Сичкото поле жълтее като лимон: пшеница, ръж, овес, ечемик, просо — сичко втасва и зрее така чудно, щото да го земеш от нивата и да го туриш в хамбарът. Ех, момчета, колко е весело, когато селянинът види такава една урожай, и колко му се иска да свърши по-скоро работите си и да изсипе своят пот в хамбарът си!

IV

— Ох, Продане, нещо ми е тежко на сърцето! Сърцето ми се стиска в гърдите, страшно ми е, па и аз не знам от що се боя — каза Латинка.

— Не бой се, мое пиленце! Защо ти е тежко? Нема аз не съм с тебе? Защо те е страх? От какво имаш да се плашиш? Весели се, моя ластавичке, весели се!

— Не весели ми се, мой драги — каза Латинка и седнала.

— Попей си някоя песенчица, мое гълъбченце, и тежкостта ще да ти премине — рекъл Продан.

Латинка запяла:

Пукна пушка из гора зелена,
та удари Гюра в клето сърце.
Викна Гюро — до бога са чуе:
«Ах, ти, боже, ах, мили господи!
Де е мама, де е първо либе? —
Да ма видят в кърви облеяно...»

И тя не допяла, а тъжно погледала на Продана и въздъхнала; а Продан опулил очи и гледал на своята гиздава жена като дървен истукан.

— Послушай, Продане — каза Латинка после дълго мълчене, — знаеш ли ти какъв недобър съм съм сънувала нощеска?

— Що си сънувала, моя гълубице? — попитал Продан.

— Слушай, мой драги, да ти прикажа. Аз бях изпекла хляб — и такъв той беше бял и хубаво изпечен, щото за чудо беше! А ние двамина седиме един до други и ужка сме турили в огънят тиква да се изпече и чакаме да я изровиме из жаравата и да ядеме. Изведнъж се спускат два гарвана, черни като катран, и дотолкова страшни, щото аз, като ги видях, то се разтреперах като листо. Спуснаха се тия изпод ясното небе, грабнаха хлябът и отлетяха. Аз се уплаших, крия се зади тебе, викам, колкото се може, да ме вардиш, а ти спиш и нехаеш. А когато те поразгледах и когато те видях окървавен, то извиках още по-яко и събудих се. Аз мисля, Продане, че тоя съм не е добър. Истина ли? Казват, че когато видиш насъне хляб, то някой ще да бъде болен; а ако сънуваш гарван, то някой ще да умре в къщата ви.

Продан беше добро момче, но плашливо като бабичка и затова и той вярваше на сънищата и на бабешките приказници и когато чул за Латинкиният съм, то и той се уплашил и побледнял; после навел главата си, помислил, помислил малко и рекъл с разтреперан глас:

— Сънят се събдва не сякога, мое ягънце, а най-малко срещу четвъртък; а днеска е, мое гълъбче, четвъртък и ти не трябва да се боиш.

— Ала я чуи, Продане, какво ще ти кажа! Помниш ли, че когато хайдуците убиха бая Стоила — това се случи в четвъртък, — то в сряда през нощта мама видяла насъне, че и извадили зъб, а тя го земала и го турила в иконостасът; ала изведнъж отдека се зел един черен гарван, който влязъл в одаята, клъвнал зъбът със своя остър клюн и занесъл го. Мама заранта разказала сънят си на попът; а той и рекъл: «Нищо, нищо, мое чедо — сънят е дявол; ти, както се види, не си се помолила вчера богу, преди да легнеш да спиш.» Мама се препирала с него, че се е помолила, а той и рекъл: «Може и да си се помолила, ама молитвата ти не е била от чисто сърце.» «Може и то да е, за това аз нищо не мога да кажа, казвам ти само, че съм се помолила» — рекла мама. А на един ред с нашата къща живееше Нона Ценова; голяма врачка беше сиромашкинята — нека и е лека пръст! Мама отишла у Нонини — продължала да бърбори Латинка, без да знае и тя що бър-

бори; а Продан гледал към корията, из която излязали два турчина: — Мама разказала Нони — говорила тя за своят сън, — а баба Нона поклатила главата си насамнататък и проговорила полегичка: «Ще да умре някой из вашите. . . това е така. . . трябва някой да умре.» И тая съща вечер дойдоха хора и казаха ни, че турците утрепали бая Стоила.

Продан не слушал вече Латинка, а гледал на Хасана, който полека-лека се приближал към него. Продан бил бледен, краката му се подкосили и той седнал до Латинка.

— Що ти е, Продане? Ти си бледен като платно! — казала Латинка.

— Нищо, така! Не зная що ми е. . . уморен съм — казал той.

— Аз ще ида дома да повикам драгинка Първан и да те заведем. . . Ти си болен.

— Не ходи, не трябва. . . Не зная от какво ми е лоше, ала то ще да ми премине. . . — И той тъжно и жаловито погледал на Латинка.

— Що ме гледаш така страшно, мой мили? Мене е страшно, аз ще да ида и да повикам някого — казала тя.

— Върви, върви по-скоро — извикал Продан и хласнал своята гълубица към селото. — Бягай, моя Латинке, бягай по-скоро. . . Върви по-скоро и събери сичкото село. . .

— Отивам. . . добре. . . ще ида. . . — тя не договорила своите думи, а извикала: — Хасан!

Хасан излязъл из ръжта, която била дотолкова висока, щото Латинка не можала да го види досега, и излязъл страшни-престрашни. Латинка се уплашила, прегърнала Продана и извикала:

— Отбрани ме, Продане, отбрани ме! Боже, не давай ме в ръцете на тоя върколак! Боже, боже, Продане, не давай ме!

Продан станал, слабостта му преминала и той горделиво очаквал да чуе що ще да каже Хасан.

— А-а-а, гяур — казал той, — не казах ли ти море, Продане, да се не жениш за Латинка. Нека дойде сега Първан със свойот тензимат да те чува от Хасана.

Продан клекнал на колене и рекъл:

— Прости ме, аго!

Но арнаутинът нямал милост.

V

А ние чакаме Продана, чакаме Латинка — няма ги. Млинът се изпече и изстина; вино, мед, сирене и сичко приготвихме, а тях пак няма. Чакахме час, чакахме два, три, четири — няма ги и няма ги. Тато няколко пъти изляза на пътят и гледа към нивата, па се пак повръща назад и от нетърпение тупка с краката си о земята. Най-после у него не достигна търпене и той се обърна към Първана и рече му:

— Първане, я иди, синко, на нивата и виж защо Продан така дълго време не дохожда. Хайде скоро, мой сине!

— Добре, тато — каза Първан и излезе.

Ние с нетърпене очаквахме неговото връщане, ала премина твърде много време, а и него няма, та няма.

— Какви са тия чудеса? — каза тато. — И Първан отиде, па и него няма!

— Ех, тато, нема е близо нивата?

— Не, синко, тука има нещо? Тряба нещо да се е случило!

След един час и половина върна се Първан бледен, разтреперан и плаче; а ние сички се скаменихме. По лицето му се видеше, че е голямо зло станало. Тато като луд скокна накраки, а мама падна на одърът и глухо заплака.

— Дека е Продан? Дека е Латинка? — извикахме сички в един глас.

— Умряха! — каза Първан. — Умряха! Утрепал ги тоя проклети, триж проклети арнаутин Хасан!

И Първан седна на едно столче и облегна си главата на ръка.

Повдигнаха се плачове и наричанета. Тато не говори нищо, а само ходи назад-напред, гледа жалостиво, сълзи му не капят из очите, само косата му и мустаките му се наежиха; а мама лежи на земята ис амо тежко пъшка. Ах, мои мили другари, никога аз няма да заборава тоя ден — и в гробът ще да го помня.

Войводата наклонил надолу главата си, помълчал няколко време, после захванал така:

— Мама, клетата стара женица, дълго време лежа като мъртва; тато ходеше като пиан и само проговаряше: «Продане, синко Продане! Изгубихме те, мой сине!»

Цял час се намирахме ние в такова страшно положение, щото ни един из нас не можеше да проговори нито една дума. Изведнъж се отвориха вратата и нашите селяни внесоха Продан и Латинка и един ранен, ала още жив арнаутин. Роднини, съседи, приятели, с една дума — сичкото село дойде след умрелите и сичките плачеха горчиво. Премениха умрелите в новите им венчанни дрехи и туриха ги наред насред одаята. Дойдоха дядо Кънчо и баба Кънчовица, изреваха, хвърлиха се и прегърнаха своето детенце, своето единиче. Чак в това време вече тато се стресна и заплака; а мама се събуди, скокна накраки, дойде при Продана, прегърна го и завика. Боже мой, как тя, сиромашкинята, плачеше: и мъртвият, чини ми се, се би нажалил, и камъкът щеше да пусне сълзица. Плачеше тя, скубеше си бялата коса и говореше с тих и тъжен глас:

— Синко, синко! Затова ли съм аз тебе родила? Затова ли съм те гледала и отгледала? Затова ли съм ти се радвала, като на ангел мой, за да те убият, мое мило детенце, проклетите изедници! Защо гробът и черната земя не са прибрали по-напред мене, а оставили са ме да те оплача? Продане, синко Продане, чедо мое, погледай на старата си майка; утеши сърцето на твоята сиромашкиня майчица, която те е гледала като очите си! Ти беше сичката моя надежда; ти беше сичкото мое имане и тебе земаха из ръцете ми проклетите кръвопийци.

А дядо Кънчо и баба Кънчовица прегърнали Латинка и от двете страни и плачат горчиво, горчиво.

Продан и мъртъв беше хубавец, момчета, само малко нещо беше бледен; а невястата му беше дотолкова хубава станала, щото приличаше на ангелите, каквито са тия изписват на черковните врата.

Раненият арнаутин, на когото никой досега не обръщаше внимание, повика с ръка нашият селски поп и помоли го да чуе — що ще той да му прикаже. Поп Трено и други още няколко старца из нашето село обиколиха арнаутина и попитаха го какво той иска да им прикаже. Арнаутина захвана така:

— Когато Продан излезе из къщата си и отиде на нивата, то Хасан ме повика и рече ми: «Чуй, Мемеше, ако ти дойдеш с мене и да ми помогнеш да убия Продана, то ще ти дам петстотин гроша; а ако ми помогнеш да увлека Латинка, то ще да ти дам хилядо.» «Ти нямаш ни

пребита пара в кесията си, а обещавах хилядо гроша» — рекох аз и позасмях се. «Как нямам! Ти не знаеш ли, Мемеше, че аз лесно печеля парите си? Днеска аз утрепах един търговец и земах от него две хиляди гроша». Хасану аз повярвах, защото го знаех, че той е кадър на сичко, а аз съм сиромаш човек, хилядо гроша са за мене голямо имане; аз помислих, че с тия пари мога да се върна на велеятът си, да се ожения и да си живея мирно — и съгласих се. Когато ние дойдохме на нивата, то се скрихме в корийката, която е при нивата, и оттам можехме да видим Продана и Латинка, и чухме сичко, щото тия говореха между себе си.

После това Мемеш разказал как Латинка разказала Продану за сънят си, как тя пяла, и продължал:

— Когато Продан падна на колене и молеше Хасана да го прости, то Хасан извади ножът си и удари го в ребрата. Продан падна на земята; а Латинка го прегърна, целуна го, па грабна сърпът си и нападна на Хасана. Хасан хвана Латинка за дясната ръка и рече ѝ: «Море, Латинке, остави гяуринът и земи мене. Аз ще да те зема и да те водя на велеятот си.» Тогава Продан се изправи малко и рече: «Умри, умри, Латинке, и не попадай се в ръцете на проклетият турчин!» Латинка захвана да плаче и да вика, а Хасан ми рече: «Дръж я, Мемеше! Помогни ми да я вежа и затикни ѝ устата да не вика!» Когато аз се приближих до нея, то тя зема сърпът из дясната си ръка в лявата и като ме резне с него, ето тука — Мемеш показал на шията си, — па изведнъж — продължал Мемеш, — като сърна подскокна настрана, изскубна си ръката от Хасановите нокти и пак нападна на него; ала Хасан ѝ не даде да се приближи до него; той извади пищовът си и пропушна ѝ гърдите. Латинка се разтрепера, падна над Продана и рече му: «Хайде да идеме сега заедно, мой мили, на небето.» Продан беше още жив; той прегърна невястата си и издъхнаха и двамината в едно време. Аз не бях тежко ранен и можех да побягна; но Хасан дойде при мене и рече ми: «Ти си ранен, Мемеше, и не можеш да бягаш с мене; тебе щат да хванат и ти ще да ме издадеш.» Не съм аз тежко ранен, Хасане, и мога да бягам; ти ми само дай петстотинтях гроша, и аз ще да се очистя оттука като стрела.» «Нáти петстотин гроша — каза Хасан, — умри и ти, както умряха и гяурите» — па ме удари

с ножът си в дясното ребро и отиде си. Аз паднах и...

Повече нищо не може да каже Мемиш. Из устата му потече черна кръв и той замълча. След няколко време той пак дойде в себе си и каза:

— Ах, простете ме, простете, добри хора! Аз съм много крив. Аз много години съм ял хлябът ви и солта ви; а не съм ви бил...

Последната дума му замря в устата и той изпусна грешната си душа.

Мемиш беше преди Хасана наш вардарин — вардеше селските лозя. Продан и тато му даваха сякога ту цървули, ту тютюн; хранеха го, обличаха го и пари му даваха; а мама твърде често му даваше ту ризица, ту кърпица, ту чорапи; и нахрани го, и напои го; а той? Знаете ли, момчета, че на турчин, ако да дадеш и сърцето си, то пак не ще бъде доволен и ще поиска и душата ти. Турчинът не убива кучето, защото било грехота; а човека да убие не било нищо: християнинът бил по-долен и от кучето! Ето, мои братия, на какъв народ ни е предал бог в ръцете за нашите грехове! Господи, боже мой! Свети Георги! Дълго време ли щеме ние още да търпиме?

И войводата си вдигнал главата нагоре, гледал на небето; а по почернялото му лице текли сълзи. В това време той се молил. Дружината благоговейно мълчала и гледала надолу; но скоро пак оживяла, когато войводата проговорил горделиво и сърдито:

— Да мъстиме, момчета, да мъстиме! Ние ще да отмъстиме на душманите си, мои братия!

— Да отмъстиме! — извикала Стояновата дружина и попитала Стояна: — Разкажи ни що е станало после, чичо Стоене?

— Дайте ми да си почина, момчета! Утре заранта ме подканете и аз ще да ви разкажа сичко, щото се е случило после това, щото ви вече казах.

Дружината станала и разпръснала се насам-нататък: един отишъл да си почива; други — да чува стража; трети — да търси храна по бачините; а четвърти задрямал при огънят. Скоро се възцарила мъртва тишина.

VI

Било утро. Тежко е да си представи човек каква красота и каква животворяща сила има заранта на Стара планина, а особено през пролетта. Който не е бил на Висошката планина, която лежи между Пирот и село Ръжана, той не може да има понятие доколко е хубавица наша България и доколко е величествен земният рай. Качете се на най-високият връх и погледайте насам-нататък. Пред вази там доле стои град Пирот, накитен със сякакви цветя и обиколен с плодовити лозя. Види се Нишава с нейните зелени брегове, която се извира като зъмя и влиза в една темна пещера, дека се губи в планината, и извира пак в Сърбия. Синкастата и тихата вода омива райските брегове, които са покрити с цели кории люлек, ябълки, сливи, круши и орехови дървета; приятно чучуркат планинските долове и вървят към голямата река. Там, в малките планински езера, се събрала дъждевата вода и свети като огледало, посреди най-ярката зелен, която е напълнена с милиони пиленца и други живинчета. При самите поли на планината са посадени големи пространства с трендафил, който разпръска неизказано благоухание; а момиченцата, с накитените свои от трендафилови венци миловидни главици, събират трендафил, правят из него трендафилово масло и продават го на изток и на запад; а около тях пеят славеи. Селската девойчица, с мотиката в ръка, отида на лозето да обкопае лозите и пее си своята народна песенчица, която ѝ помага в работата; млад и гиздав селянин, спрегнал своите сиви волове и отива на полето да оре; овчарят кара своите овце на паша; а след него върви сиво като вълк кученце и гледа на своят господар като младоженец на своята млада невеста. Младите ягънца играят весело между себе си и подскачат; козлетата се мушат със своите мънички рожчета и лазят по скалите като същи дяволчета; а жабите свирят своят обикновени концерт. Обърнете се наляво: там се простират цели редове планини, със своите голи и снеговити върхове, които достигат до облаците. Нищо живо се не вижда там, само сивият, с гола глава орел се вие над скалите и над камъните и търси по-добро място, на което да кацне и спокойно да изяде своята плячка — заецът, лалугерът или ягнето. По-надолу се

видят ниски и гъсти букови храсти; а още по-надолу стари дъбове, около които расте гъста и разнообразна растителност. Надясно, около вас — ями, голи скали, бързи потоци и бистри реки, с високи и разноцветни брегове из червена, синевата и бяла глина. По-нататък се намира царството на темнотата — висока черна гора, която вис над страшните долове и над дълбоките пропасти; през гората върви една някаква си тясна и стръвна пътека и от едната ѝ страна се намира пропаст, а от другата — висока и гладка скала; но изведнъж нова планина прегражда пътят на пътеката и вие влизате в темна, мокра и страшна дупка и не видите нищо повече освен темнота и мокрота.

В тия непроходими гори се скитат цели дружини хайдуци; тук ще намериш и българи, и сърби, и бошняци, и арнаути-христиени. Там ти можеш да живееш цели вечности, па и самият дявол да не може да те намери! И наистина, там отива да живее сичко, щото е гонено, сичко, щото е свободно, сичко, щото е честно, сичко, щото е родолюбиво, и сичко, щото се мъчи и страда, и живее там като човек, бие се с турците и оплаква отечеството си. Сичките тия юнаци очакват гласът на тръбата, която ще да ги повика оттам и която заедно със свободата ще да им даде мир и щастие.

Но ние се отбихме от пътят, по който сме тръгнали, и не гледаме това, щото е пред нас. . . Обърнете се назад, и ще да видите и друга по-прекрасна картина. Пространни равнини, насеяни с градове, със села, с гори, с реки, с жълти ниви и със зелени ливади; а ето тамо далеко се види един светлив, дълъг и кривуликаст пояс, който се отражава от слънцето и свети като елмаз. Това е Дунавът. По-нататък се нищо не види: сичко се губи в мъгла. . .

Дружината се събрала около огъня, на който се пекъл на шиш един матор овен; гиздаво момче го въртяло, барало го час по час с пръстите си и облизвало ги с езикът си. . . Стоян седял между момчетата си, пушил своето чубуче, па изведнъж заговорил:

— Когато аз убивам някой беззащитен турчин, то твърде често чуя някакъв си вътрешен глас, който ми казва: «Безжалостни Стоене, ти не си човек! Нема ти не си християнин? Дека ти е християнското сърце? Нема така те е учила майка ти и баща ти? Нема така ти е заръ-

чал дядо ти Трено?» И у мене се не повдига ръката, аз се разкайвам. Но щом припомня онзи страшни проклети ден, то аз ставам лют, безчовечен и режа когото завърна.

— А турците нема нас жалеят? — отговорила дружината. — Нема тия ни не убиват като кучета? Защо ние да ги чуваме и да ги галиме? Жалеят ли тия нашите жени и нашите деца?

— А кажете ми: могат ли тия да ни жалеят? Нема тия са хора и христиени, каквито сме ние? Нема тия знаят, че Христос ни учи да обичаме и враговете си и че той е умрял за нас? Турците са безверни кучета и трябва да идат в ад.

— А ако турците са враги Христови, то защо Христос е дал нас в ръцете на своите врагове? — попитали момчетата.

— Не бог ни е дал на турците, а ние сами сме се отдали в ръцете им. Ние сме наказани, защото не сме били сговорни и че малко сме обичали отечеството си и свободата си.

— А дълго ли време ще да се продължава нашето робуване, чичо Стоене?

— Не, момчета, твърде скоро то ще да се свърши! Един турчин ми разказваше, че в тяхната книга било написано, щото още десетина години ще да царуват турците; а после ние ще да бъдем свободни и ще да имаме свое царство.

— А как ще да бъде това, Стоене? Нема турците искат да ни върнат царството?

— Не, момчета, тия не са съгласни да го върнат; а ние трябва да го земеме назад насила. Тия казват: «С кръв сме го земали, с кръв ще и да го дадем е.» Тряба да се биеме, мои братия, да се биеме!

— А било ли е някога у нас царство? Имали ли сме някога свои царьове, Стоене?

— Имали сме, момчета! Сичко ние имаме, ама нямаме сговор между себе си и изгубихме го.

— А ако имаме сговор и ако се биеме юнашки с турците, то щеме ли да добием пак царството си и свободата си?

— Ако сме мъже и юнаци, то ще да бъдем и свободни! У нас ще да бъдат добри паши и праведни съдии, ако ние бъдем безстрашливи и ако се не боиме от турците.

— Ще бъдем, Стоене, ще бъдем юнаци! А разкажи ни, Стоене: съдиха ли Хасана за Продановата смърт?

Стоян продължал:

— Понесоха младоженците на гробищата да ги зароят в черната и ядеснивата земя. Мама, клетата стара женица, хванала Продана за главата и вика над него. . . Страшна беше мама в онова време; търчи сиромашкинята и плаче; кърпата ѝ паднала от главата и бялата ѝ коса се разплела и виси по гърбът ѝ. За един ден, момчета, косата ѝ съвсем побеля! . . . Пуснаха мъртъвците в гробът и когато попът прочете: «Помилуй мя, боже, по велицей милости твоей», то мама падна в гробът; ние я извадихме, а тя се смее. Сиротата! Господ ѝ зема умът — полудя клетницата.

След шест деня софишкият паша прати кавази, хванаха Хасана, везаха го и заведоха го в градът. Заведоха още тата, Първана и няколко други по-стари наши селачани. Поживяха тия три-четири деня в градът и върнаха се. Пашата не щял и да говори с тях. В градът останал само Първан. Питали го ден, питали го два, а най-после го затворили в темницата; а за що и за какво му не казали. След месец го извели из темницата и завели го пред кадият, който го попитал:

— А кажи ми, гяур, кой уби Мемиша?

А за Продан ни дума!

— Хасан — отговорил Първан.

— Свидетели имате ли?

— Имам.

— Кои са тия свидетели?

— Нашият селски поп, дядо Мито, дядо Петро и други.

— А свидетел турчин нямате ли?

— Нямам.

— Ха-а, ако е така, то аз имам свидетел, че Мемиша си убил ти.

— Нека тоя свидетел да засвидетелствува пред мене.

Излязъл един дрипав и мършав арнаутин, когото кадият попитал:

— Я кажи ми, Мехмеде, кой уби Мемиша? Ти видя ли, че го е убил Първан?

— Видях, зер! — отговорил арнаутинът.

— Ето видиш ли, гяур, кой е убил Мемиша? И ти

искаш да ме лъжеш. Кажи ми правдата или ще да те обеса!

— Изгорете ме на огънят; обесете ме като куче; мъчете ме, колкото искате; но аз ще да кажа секиму, че това и това е било така и така. Това, щото ви казах аз, ще да ви кажат и сичките наши селяни, които видяха и чуха как Мемиш сам се изповяда пред толкози свят, че той е убит от Хасана. Хората знаят — кой е прав и кой е крив, ще да ви открият правдата.

— Преклони си главата, християнско куче! И ти смееш да говориш! — извикал сърдито кадият, па повикал сеймените и рекъл им да ударят Първану петдесет тояги по петите.

Сиромаха Първана избили и хвърлили го пак в темницата. На другият ден кадият рекъл да го изведат пак пред него и рекъл му насмешливо:

— Ех, гяур, как ти е здравето? Как премина нощта? Що? Не казах ли ти аз да бъдеш умен и да кажеш истината? Казвай сега, ако не искаш да те пухат още веднъж. Я кажи ми: сладка ли беше тоягата? А? Тоягата не прилича на погача! Казвай сега как е била работата.

Първан мълчал.

— Или ти се иска да опиташ още веднъж хвалатата? А?

И кадият дал повеление да бият пак Първана.

Когато ние чухме за сичко, щото се случило, то отидохме в градът при пашата и свидетелствувахме; но пашата ни рече кратко:

— Какво ще да ви направя, когато нямате турчин свидетел! Аз не съм крив, когато законът е такъв! Петдесет свидетели българи са по-малки от един турчин.

И така се свърши работата.

След три месеца съдът осъди Първана да бъде обесен на големият мост за това, че той не щял да си признае. Аз бях там. Очите ми се засветиха, кръвта ми се повдигна към главата и аз извиках:

— Умри, Първане, умри! Стани и ти курбан на кучетата! Но аз ти се кълна пред бога, че ще да отмъстя на твоите джелати!

И побягнах. След мене се спуснаха сеймените, но аз вече бях далече.

Видите ли, момчета, че моята коса е вече побеляла и

аз станах старец; но не по годините съм аз стар, а по душата. Вие ми казвате дядо и чичо, а не знаете, че аз още нямам нито триесет и пет години, дотолкова тъгите са ме състарили! Ала нека, аз още дълго време ще да старея; но кога дойде времето и когато дотряба, тогава, момчета, чичо ви Стоян ще пак да се подмлади — и вие не ще можете и да го познаете. «Тоя ли е наш дядо Стоян — ще кажете вие, — реже той по-добре и от младите! Желаете и ние да имаме такава ръчица!»

Хасана след една година пуснаха и вие помните ли, момчета, онзи арнаутин, когото убихме на Триушката планина? Помните — вие се чудехте, че аз се сърдех на него, че го биех сам със своите ръце и че го ритях с краката си като куче. Вие се чудехте, защото до онзи час не бяхте видели никога да убия сами някого. Тоя арнаутин беше Хасан. После Хасана мене чакат още троица: а там — щото даде господ. . . Знаете ли кои са троицата?

— Води нас, Стоене, води; ние и в ад сме готови да идеме за тебе! . . . — извикала дружината.

СЛАВА

I

Това се случи преди Благовец. На дворът беше пролет, слънцето грееше някак си по-весело и мило беше на човекът да погледа на зелената тревица, на ластовичките, на щъркелите, на агненцата и на сичко друго. Пчелите са захванали вече да летят от цвете на цвете; сичко оживява, сичко желае да изскочне на улицата и да погледа на божият свят, който е дотолкова хубав и който ни вика да живеем и да се радваме! Излязохме и ние със Слава да поседиме на пътят, да погледаме, да поплетеме и да си поприкажем. Седнахме. От всяка една страна вее към нас миризлив ветрец. . .

Слава беше наша съседка. Добро, весело и хубавичко беше това момиченце, но в същото време лениво, неработно и китливо. Пази боже от нейните въртоглавства! . . . Моя майка твърде често ѝ казваше:

— А защо ти, Славо, мое дете, не работиш? Не е добро да седиш със скръстосани ръце! От бога е грешно и от хората е срамотно да седиш без работа. Ти си голяма мома — мъж трябва вече да ти се търси, — а ти седиш, играеш на кукли и ходиш из къща в къща да дърдориш за празни работи! Ако си такава, то ни един ергенин няма да ти даде китката си. . .

— Нека ми я не дава — отговаряше Слава. — Аз не ща мъж, неща и да работя. Дорде са живи тато и мама, то добро, а когато умрат, то манастирът не е далече. . . В Сопотският манастир прибират и най-големите нехривщини.

— Ох, дете, дете! — бърбеше мама и изпроваждаше я подврга.

Но хората биват чудни и неразбрани. Такава и онакава Слава, а сичките ергени я обичаха! Младежите не гледат на момичетата с такова око, с каквото ги гледат старите. На младежите дай хубаво лице и тънка снага, а

когато се оженят, то прибират умът си в главата, ако малко и късничко — венецът се не сваля вече от венчаната глава. . . Ако си го турил, то трябва да го носиш, защото жената не е купе и на пазар-се не носи. Така се случи и с наша Слава.

А искате ли да говориме право? Ако искате, то аз трябва да ви кажа, че Слава и наистина беше голяма хубавица и гиздосия. Ние бяхме с нея на еднаква възраст: ней преминаха петнайсет години през мишите празници, а мене на Свети Игнат. Слава имаше трендафилови бузици, на които се намираха две ямички; очите ѝ бяха като небесната синевина; косата ѝ руса като у горска самовила; а снагата ѝ тънка и висока като пиявица. Когато се случеше да излезе в неделя на поляната, дето у нас бива секи празник хоро, то правеше чудеса. Съберат се нашите коприщенски ергенчета и момичета, а защото в нашето село биваше в понеделник пазар, то дохождаха момци-търговци и из другите села, из Панагюрище, из Сопот, из Клисурса, из Карлово и из Шопско и секи гледаше Слава и не можеше да ѝ се нагледа. Най-напред тия се съберат на полянката, приказват си едно-друго и очакват гайдата, а щом излезе Слава, то устата им се затварят, очите им се покриват с мъгла и гърдите им захващат да се повдигат малко по-височко. . . Секи гледаше това хубаво момиче, чегато искаше да го погълне! . . . Но и тя сама никому не даваше мира. Когато видеше, че някой я гледа, то и тя го гледа, и гледаше го дотолкова хитро и умилно, щото ергенчето се топеше от радост. Радваше се и тя. . . Младост! Разбира се, че и момците, както и момите, си завиждат един другиму. Ако Слава погледаше умилно на Петра, то Станьо се пукаше от яд, а ако погледнеше на Никола, то Стоян изскачаше из кожата си. С една дума, Слава донасяше на хорото и въздишки, и радости, и ядове, и зависти. Веднъж Кольо Мантекът седнал на камъните, които бяха докарани за мостът, близо до полянката или близо до хорото, и когато видял Слава, то захванал да пее:

Момиче, тънко, високо,
не ми минавай през двори,
не ми задавай ядове. . .
Че малко ли са моите,
къде да дяна твоите?

— Пини студена водича — му казала Слава.

Такива неща се не харесваха на нашите ергенчета и тия въсеха веждите си и хапеха устните си. Тя ги сърдеше, колкото си може, и утешаваше се. Приблужи се до тях, запре някое момиче и захване да се разговаря с него, а в това също време погледва на ергените; а тия ту шапките си поправят, ту мустаките си сучат. Един плюе на дланта си и чисти прахът от контошът си, други чеше вратът си, а трети кашля. Аз твърде често съм слушала с ушите си какво говорят тия между себе си за нея: «Ех, да го земе дяволът, това момиче е по-хубаво и от слънцето!» — казваше един. «Каква е тая ластавица?» — питаше други. «Нека е жива на баща си и на майка си» — говореше трети и въздишаше от сичкото си сърце.

А как гиздаво се тя облачаше! . . . Дотолкова хубаво и дотолкова гиздаво, щото не може ни да се разкаже. Поясчето ѝ със сребърни чапразчета, широкият ѝ сукман поръбен с копринени едри кенета, контошът ѝ от скъпа алена чоха и сичкото това беше у нея скъпо, защото баща ѝ беше богат човек. И селската чорбаджийка нямаше толкова накити, колкото Слава!

— А щеш ли, Славо, да идеш с мене в неделя заранта на ливадата да си набереме цвете и лападец? — я попитах аз.

— Искам, ала да идеме по-раничко, защото щат да ни дойдат гости — каза тя.

— Пак гости! Да не е пак някой младоженец?

— Иди ти до дяволите със своите младоженци! Няма без младоженците няма други гости?

— А нема ти се не радваш, като гледаш, че младоженците прескачат сяка неделя и секи ден праговете ви, а които са по-срамежливички, то изпровождат майките си и бащите си?

— Аз съм ти казвала хилядо пъти, че не ща мъж. Не закачай ме вече със своите младоженци. Аз ще да ти се разсърдя, ако ми напомниш още веднъж за младоженците — каза Слава и ухапа своята алена устница.

— Лъжеш ме, Славо, лъжеш ме, сестро! — извиках аз и плеснах ръцете си. — Каж ми де? . . . Ако те поиска дявотият Божилов син Драган, то какво би му казала? Ще ли да му кажеш: «Не ща те»? Ех, Славо, Славо, не лъжи ти старите врабчета.

Слава се зачерви като чукундур, скокна накраки и отиде си. Аз одавна вече знаех, че Слава обича Драгана. . . Щом споменеш името му, то тя се изчерви. . . Но Драган и наистина не беше за изхвърляне. Драган беше най-доброто, най-хрисимото, най-умното и най-почитното ергенче в селото ни. Ако Слава да би била малко другояче, то би била Драгану и лика, и прилика. .

Да ви кажа и друго. Дядо Божил и баба Божилица не обичаха Слава и не искаха да я имат за снаха. «Драгане, синко, време вече да ти намериме невеста и да те задоимиме» — му казваха понякогаж дядо Божил и баба Божилица. «Не, тато» или «Не, мамо — каже той. — Тряба да се почака още малко. Мене се не харесва ни едно момиче.» — «Как ти се не харесва! — се зачудят тия. — Ето ти Райка Стаменова, ето ти Дойка Цицелкова, ето ти Пена Бухалкина. . . И трите са хубави, гиздави и добри.» — «Не, мамо, мене се не харесва нито Райка, нито Дойка, ни Пена. . . Сърцето ми ме не тегли към тях.» — «А защо, синко, ти се не харесва Райка? — попита майката. — Тя е от добър корен. . . Баща ѝ се почита от сичкото село, а майка ѝ е първата майсторка да тъче, да преде и да шари. А сама Райка? Драго е човеку и да я погледа. . . Песнопойка, веселица, работница, умница и гиздосия! Какво искаш повече? Ех, синко, синко, хубостта се не продава много скъпо. . .» «Аз искам да земеш Дойка — казваше бащата. «Вие, тато, можете да правите с мене каквото щете, а аз съм длъжен да ви слушам, да ви не сърдя и да ви се покорявам, както правят сичките добри синове; но Слава ми се харесва повече от сичките други момичета» — казваше Драган и наводеше главата си, чегато го е страх да погледа баща си и майка си в очите. «Не, синко, не, аз съм ти казал хилядо пъти, че не ща да имам такава снаха, каквато е Слава. Аз не съм грък, майка ти не е чорбаджийка и синът ни не трябва да бъде ветрогонек и да води такава жена, която се бои да намокри ръцете си в коритото или която мисли само с какво да се накити. С такава жена се не ходи в рай. Само гъркините и само пловдивските чавки седят с кръстосани ръце, гледат из прозорците, намигат на момците, китят се от утрента до вечерта, водят мъжете си за носовите, продават честта си за маргатарено зърно и хвалят се със своите гнусотии. Нашата работа е друга. Ние сме българи, а

българинът трябва да живее просто, честито, честно и хрисимо. Ако аз работя от утрента до вечерта, то и снахата ми трябва да бъде работница, послушна и чиста. Твоя майка едно време не приличаше на Слава; тя се не хилеше на момците, не седеше по цял ден без работа, не играеше на кукли, не труфеше главата си със сякакви джунджурии и не лапаше мухите, а работеше по цял ден и въртеше къщата си. . . Малко по малко господ бог ни даде сичко, щото е добро, и ние проживяхме, без да знаеме що е коприна, що е кадифе, що е самур, що са лесици, а джебовете ни бяха пълни и вие бяхте сити, обути и отгледани. Аз би желал да имам такава също унука, какъвто си ти. Слушаш ли? Я земи ти Райка или Дойка и поживей на светът като хората. Хората се женят не да имат в къщите си натруфени кукли, а да живеят по-добре и да има кой да ги погледа на стари години. Ако аз и майка ти сме отгледали тебе, то и ти с жената си трябва да отгледаш челяд и да имаш на стари години подпора и утешение. Земи Райка. . .» Ето какви разумни думи говореше дядо Божил на синът си, но неговите съвети не хващаха място, защото главата на Драгана одавна вече беше напълнена с вятър. Старите хора разказват, че младежите вървят след сърцето си, а старите след умът си. Това е така.

II

Аз още седях на слънце и мислех си за едно, за друго, а Слава се върна изново при мене, весела-превесела, и захвана да ме прегръща и да ме целува. Такова нещо до тоя ден не беше се случвало.

— Какво, Славо? Какво се е случило с тебе? — я попитах аз. — Да не си полудяла? Ти трябва да си полудяла! . . . Ти не приличаш на себе си.

— Знаеш ли що, Найдо? — ме попита тя. — Аз, Найдо, аз съм. . . Знаеш ли какво се случи? Ох леле, Найдо, драго ми е! . . .

И тя захвана изново да ме прегръща и да ме целува.

— Та кажи ми какво се е случило. . . Казвай! Аз не мога да разбера какво се е случило с тебе. Ти ли си, или не си?

— От Божилови дойдоха да ме искат. . . Ох, моя

Найдо, дай да те прегърна още веднъж; дай да те целуна: . . На сърцето ми врат хилядо радости. . . Тряба да те целуна още веднъж.

Да ви кажа право, аз се зачудих твърде много. «Как е пристанал дядо Божил да ожени синът си за Слава! — си помислих аз и наведох главата си. — Тука, както се види, се е случило някое чудо.»

На другият ден аз излязох на двора и чух, че някой говори на Славиният двор. Приближих се до стоборът и надникнах през една пролука. Гледам: върви дядо Божил и баба Божилица, а баба Цвятковица ги посреща.

— Добре дошли, добре дошли, свате и свахо! Честита ви радост! — казва тя.

— Добре ви намерили! И вам честита радост! — отговарят тия.

Дядо Божил носи в едната си ръка бъклица с вино, а в другата китка, голяма-преголяма; а баба Божилица — ален кош със всякакви овощи и така също една доволно голяма китка. «А-а-а, ето че се захваща и годежът, а аз се още не вярвам!» — си помислих аз и отидох да кажа маме.

Но както и да е, а в тоя същия ден Слава беше вече сгодена. След три деня стана и запивът. Ходих и аз да поиграя хорце и да си поприкажа с еранките. Слава шеташе весело като сякога и не мъдреше се като другите невести; а Драган ходеше още по-весел и още по-задоволен и черпеше сватовите с ракийка из «петлето» като секи младоженец. Когато седнаха да ядат, то баба Цвятковица се курдиса между сватът и свехата, защото дядо Цвятко не беше дома си. Дядо Цвятко, който беше кехая, не беше още докарал своите вакли овци от зимовище, ако това зимовище и да не беше твърде далеч — близо до Едирне беше. Дядо Цвятко беше един от ония хора, които носят в главата си не бръмбалчета, а ум и разум; той разбираше своята работа, както трябва, и не искаше да го учат; у него сичко вървеше гладко и мазно — добър овчар беше, и затова чакаше да се посрее времето, да израсте добра трева, да наякнат агнетата и тогава вече да докара овцете си на нашата планина.

Когато се свърши запивът — като поядоха, попиха и понаиграха се — и когато си отидохме дома, то мама каза на леля Велика:

— Аз мисля, че ни Драган, ни Божил и Божилица, ни Цвятко и Цвятковица няма да видят отсега нататък радостен ден. Няма да задобрува нито Слава. От такава сватба не може човек да очаква добро.

— А защо, како? — попита леля.

— Защо и за какво! . . Тая сватба се е захванала не като у хората; а сяко едно нещо, което се захваща в лошаво време, се и свършва лошаво.

— Какво лошаво време? Нема ти не знаеш, че дядо Божил и баба Божилица са пристанали и сами да оженят Драгана за Слава? Сватбата им се е захванала като у хората — каза леля Велика.

— Истина е така — отговори мама, — но тук има друго нещо. Ти не знаеш как се е захванала тая сватба. Искаш ли да ти обадя? Днеска, когато отивах на черкова, ме срещна Цона Пенина. Тя отиваше нейде си твърде бързо, а когато ме видя, то се запря, погледа ме усмихнато и рече ми: «А що, Мильовице, вашата комшийка се задомява за Драгана! . . Ето ти още едно нечувано и немислено чудо! . . Стариат, както ми се чини, е полудял.» — «Каква наша комшийка?» — попитах аз, ужка се не сещам. «Е, коя! . . Слава Цвятковичина — отговори Цона. — Коя друга, ако не Слава мързеливщината, гъркинята, бръблевщината и магьосницата проклета.» — «Как те не е грях, Цоне, да наричаш момичето магьосница! . . Господ ще да те накаже за това, Цоне! Господ ще да ти отнеме езикът за твоите лошасти думи.» — «Гледай я ти сега! Хубава работа! Господ ще да ме накаже за това, защото говоря право! Или ти мислиш, че аз те лъжа?» — «Мълчи, Цоне, мълчи! Аз знам, че ти мислеше да дадеш Драгану своята дъщеря. . . Изплъзна ти се доброто ергенче из ръцете. Няма да го уловиш вече. . . И ти. . . и ти от яд клопаш хубавото момиче и черниш името му. Не говори ми още веднъж такива думи; не предумвай хорските деца. . . И ти имаш дъщери. Помни думите ми. Аз познавам Слава по-добре и от майка ѝ. Слушаш ли? Аз знам твърде добре, че тя никога не е била и никога няма да бъде магьосница.» — «А аз ще да ти докажа, че тя е магьосница! — извика Цона и пухна бедрото си. — Слушай. Вчера заранта в нашата къща дойде една циганка и разказа ми, че Слава я е молила да ѝ направи магия и да ѝ доведе Драгана — «Аз

иска да го зема, защото го обичам повече от очите си» — каза тя на циганката. А циганката ѝ казва: «А какво ще да ми дадеш?» Слава принала, влязла вътре, изнесла една своя нова дреха и дала я на циганката. Циганката ми показа и дрехата. После това циганката ѝ направила магия. . . Ето каква е работата.» — «А как ѝ е тя направила магия?» — попитах аз Цона. «А ето как — отговори тя. — Земала от Славината коса няколко влакна, завезала ги в дяволската си кърпа и отишла в Драгановата къща да продава ръшета. «Сита, ръшета, вретена, хаджийко!» — вика. Баба Божилица си купила едно ръшето и казва ѝ да си иде. Не ще. . . Чака Драгана. . . Когато Драган излязъл на двора, то циганката турила под краката му няколко влакна. . . Драган ги настъпил и паднал се в капанът, сиромашът!»

— Како — каза леля, — ние трябва да кажем за това дяду Божилу и баби Божилице.

— Не трябва да им казваме — отговори мама. — Аз те съветувам да не казваш никому ни дума. Кой знае какви беди могат да се струпат и на нашите глави. «Не търкаляй се в триците, да те не изядат свинете», казват старите хора. Ако едно момиче не се е бояло да направи една магия, то няма да се побои да направи и още много други. Злото не ходи по свинете. . . Тряба да знаеш и това, че е голям грях да говори човек лошаво за годеите момичета. Свети Иван Коприван, който варди младото и зеленото, наказва левустите. Устата на Нейка Кутийката са изкривени от св. Ивана.

III

Дядо Цвятко си дойде и захвана се сватбата. Тата калесаха да бъде стари сват, но той не пристана. . . Кумът така също се отказа да венчее. «Болен съм — казва — и не мога да венчая. . . Викайте другого. . . Аз мисля, че ще да се намерят добри хора.» Ще да се намерят! Такъв срам до днешният ден не се е случвал нито в Българско, нито в Гръцко, нито в Арнаутско. Ако си кум, то трябва на черга да те занесат да венчееш. Тъй правят сичките добри християни. . . Но крив ли беше кумът? Сичкото наше село викаше и дереше се и против Слава, и против

Драгана. Сички — и мъже, и жени — знаеха вече за станалата магия; и малко, и голямо разправяше за нея; сичките живи уста бърбореха, щото им дойде на езикът; а никой не смееше да каже на дядо Божила или на дядо Цвятка. . . Секи се боеше за животът на децата си и за доброто на къщата си. «Магията не е играшна работа: с дяволите не трябва да се шегува човек» — говореха старите хора.

Ходи дядо Божил из къща в къща, моли и калесва кумове и стари сватове, кланя се и подмамя светът и едвам намери добри хора. Той калеса Каля Метлата за кум, а Кунча Бялата вежда и Нончо Щъркелът за побачими. Каля Метлата беше един от ония хора, които се не боят нито от дяволите, нито от магиите, нито от караконча. Три пъти е той спал в запустяла воденица! . . И дяволите бягаха от него. Когато изписваха новата черкова, то поп Стоян беше рекъл на изографинът да изпише наместо дяволът, който съблазнява св. Антония, Каля Метлата. Да ви кажа за тоя човек и още нещо. Веднъж между Коледа и Богоявление на Каля издъхнал конят. Това го ожалостило твърде много и той излязъл през нощта на улицата да походи по пътят и да му поолекне. «А бре, Каля бре, накъде те носят вихрите посред нощ?» — го попитала Калявица. — Или ти не знаеш, че сега са нечистите дни и че по земята ходи каракончо?» — «Мълчи, Тодоро, мълчи!» — казал Каля. — Ако светът и да разказва, че каракончо язди хората и че дяволите заповядват на православните християни, но ти твърде добре знаеш, че конят ми се помина и че ние нямаме нито червен грош да си купиме други. . . А знаеш ли що, Тодоро? Аз ще да хвана караконча и ще да го приуча да носи самар. Доста е яздил хората. . . Нека ме поноси малко, както го носят другите.» Ето какъв беше байо ви Каля. Кунчо Бялата вежда и Нончо Щъркелът не бяха такива. Кунчо Бялата вежда беше страшлив като планинска крава, но главата му и дене, и ноще беше пълна с виньова пара; а Нончо Щъркелът имаше малко лудосчица — два пъти му бяха чели в черковата.

Но както и да е, а сватбата се свърши криво-ляво. . . Но пък да не дава господ никому такава сватба. Ако дядо Божил и да имаше много познания, приятели и роднини, така също и дядо Цвятко — като речи, сичките

овчари ги обичаха, — но никой не отиде на сватбата, даже и роднините им. Един отиде преди време по своите работи, други стана болен, трети си събра гости, четвърти поменуваше баща си или дяда си, а на жените не прилича да ходят по сватбите без мъжете си, та и тия сами не би отишли. . . И така, сватбата на Драгана и на Слава приличаше повече на помен, нежели на сватба. Да ви не дава господ да имате работа даже и с добрите хора, ако ви е излязла вече лошава дума. . . Но старите и опитните хора говорят, че «когато желязото е червено или нажежено, то го не хватай с ръката си, а когато изстине, то можеш да го туриш и в пазухата си». Така бива и с хорските езици. Дорде сяка една «лошава дума» е прясна, то секи я слуша и разказва, а щом премине месец или два, то хората забравят и да мислят вече за нея. Така се случи и със Славината работа. Поговориха добрите хора и поприказваха си, поахаха и поохаха, раздърпаха младоженците от сяка една страна, проклеха ги до девето коляно и — замълчаха; а Слава и Драган захванаха да живеят, както и сичките хора, ако и не на дълго време. Захванала баба Божилица да накарва снаха си ту да меси, ту на фурната да занесе хлябът, ту гозба да готви, ту ратаите да нахрани, ту да попреде, ту да потъче, ту да опере и да простре. . . Най-напред Слава работила, колкото можала, ако не и със сѐ сърце. Когато баба Божилица видяла, че Славината работа не спори и че къщовните работи се не вдигат напред, то казала на снаха си така:

— Чуй ме, булка! Ако, както видя, не можеш да месиш и да опечеш, както трябва, то земи и поработи друго нещо. . . Баща ти е купил прежда за платно. Тряба да се препреде и да се изтъче. Сватбата не остави в къщата ни нито една навилашка. Не е лесно нещо да дари човек толкова свахи и толкова сватове с ризи, с ръкави и с кърпи за триене!

Ако на сватбата и да не бяха дошли много хора, но баба Божилица изпроводи ризи и ръкави на сичките дядови Божилови и дядови Цвяткови роднини и приятели.

— Земи, дете мое — продължала баба Божилица, — и приготви основа; а аз вече, дорде съм жива и здрава, ще да помеса, ще да поготвя и ще да попера. . . Аз би занесла и хлябът на фурната, но срам ме е от хората. . .

«Чуло ли се е и видяло ли се е, щото свекървата да носи хлябът на фурната, когато има млада, зелена и здрава снаха!» — ще да кажат хората. Срамота е. А когато идеш на фурната, то не оставяй да ти прокисне хлябът. Не си вече дете. Забърбориш се там с левустите жени и донесеш кисел хляб! Срамота е и от баща ти, и от мъжът ти. Завчера Николица ми поиска една пита хляб назаем, а аз я върнах!. . . Срам ме беше да ѝ дам кисел хляб».

Добра, умна и работна женица беше баба Божилица. Нека ѝ помогне господ бог да пролежи мирно в гробът си!

После тоя ден баба Божилица захвана да върши сичките домашни работи и да храни още едно готово гърло; а Слава зема преждата и захвана да преде и да преприда, да ходи на фурната и да носи вода. А голяма ли полза принасяше и после това Славината работа? Иде на фурната, остави дъската на кепенекът, а сама дойде или у нас, или у майка си; а хлябът ѝ прокисне така, щото и в уста го не земай, и на кокошките го не давай. Иде на вода, задърдори се на чучурът с момите и с невестите и проседи там до звезди; а баба Божилица чака и не дочаква се, земе старите менци и иде скришом да налее друга вода — бои се да я не види някой — или налее кладенчова вода и пие, само да не осрами снаха си! Веднъж момчетата, които едно време походваха на драго сърце по чучурите и огледваха си момичета, скрили Славините менци и направиха «рекло се, казало се и случило се» по сичкото село. Ето какви неща се случват в оная къща, в която главата на невестата е пълна с мухи, а ръцете ѝ хващат пипкаво. Често Драган питаше майка си:

— А що, мамо, добре ли върви нашата работа? Задоволна ли си от снаха си? Слуша ли те Слава? Изпълнява ли волята ти?

— Добра е, синко, добра е! Сичко върви, както трябва; сичко се върши по волята ми; сичко е на своето място. Аз имам добра снаха.

«Добра снаха имам» — казва, а на сърцето ѝ котки дращят, на очите ѝ сълзи се въртят. . .

Скоро Драган узнал сичко и пожелал да посъди жената си, но тя така извикала и така нападнала на него, щото той се вдървенил, изплезил езикът си и отстъпил няколко крачки назад.

— Какво искате от мене? — извикала тя. — Немá

аз съм се главила у вас за работница? Ако ти жалееш майка си, то можеш да ѝ помогнеш сам, а аз не ща да работя, не ща да преда и да тъча. . . Чуеш ли? Земи работница. . . Аз съм Драганова жена и Божилова снаха, а не Божиличина измекарка.

— Славо, Славо, помисли си какво ми казваш! — извикал Драган и побелял като платно. — От хората е срамота и от бога е грехотът да седиш с кръстосани ръце, а майка ми, на стари години, да работи сичко. Бъди умна и не накарвай ме да оплаквам дните си. Помисли си какво ще да кажат за нас хората!

— Ще да кажат онова, щото са говорили вчера и завчера. . . Нека говорят, каквото искат. . . Аз се не боя от никого и не ща да работя. . . Аз искам да знам — защо си се ти оженил за мене, когато аз ти бях казала вече няколко пъти, че не мога, не обичам и не ща да работя? Кой те е накарал да ме земеш! Сичкият свят ти казваше, че аз не съм за нищо, а ти извика пред сичкият свят, че аз съм за нещо. Кой ти е крив!

— Пожалеи и мене, и старата — казал Драган и навъсил веждите си страшно и грозно. — Пожалеи майка ми. Тя е вече стара. И баща ми скоро ще да се върне назад и ще да чуе какво става в нашата къща. Тежко ти и горко ти, ако чуе свекър ти какво се върши!

Дядо Божил в онова време не беше дома си. Той беше отишел в София да купува жито и не знаеше какво става в къщата му.

— Ах, това е вече нищо и никакво! Ти ме плашиш със свекър ми! . . . Мокрият се не бои от дъждът. Аз ще да кажа и нему, както и на сичкият свят, че не ща да работя, и сичко ще да бъде свършено. . . Кажи на майка си да разкаже и на глухият цар, че аз не ща да работя, че съм мързелива и че я не слушам. . . Тя е захванала вече да ходи по къщата и да предумва снаха си. . .

Драган помислил малко, поуспокоил се и рекъл:

— Грешно е, моя Славо, да обвиняваш майка ми: тя нищо не ми е говорила.

Дълго време той говорил, дълго време молил, дълго време съветовал жената си и най-последно свършил своите думи със сълзи на очите:

— Славо, у твоята свекърва сърцето е ангелско. Не бъди, моля ти се, към нея така несправедна. . . Слушай

я и почитай я, Славо! Грешно е да я не слушаш. Помни, че мама е такъв един човек, на когото сяка лошава дума се забива право в сърцето.

— А от кого си ти чул, че аз не работя и че не слушам майка ти? — попитала Слава.

— А нема аз и сам не видя, че у нас върви сичко наопаки? . . . Нема озарана аз не срещнах мама при чучурът? Хубава работа! Свекървата ходи на вода, а снахата спи до пладне.

— А защо ѝ е, попитай я, вода толкова рано? — извикала Слава и заплакала. — Тя е искала да ме засрами пред хората. Няма да ме засрами. Аз се не боя от никого; аз нямам срам; аз нямам очи. . . Нека ме черни и пред тебе, и пред светът; нека ходи на вода и да разказва на нашите селяни, че снаха ѝ е мързелива и търкаля се из халищата, когато сичкият свят вече работи. . . Не ща и не мога вече аз да търпя такъв срам. Аз ще да ида у майка си; аз искам да живеете у татова. . . Ако не искаш да те направя за смях на хората, то трябва да идеш при мама и да ѝ кажеш, че ще да се преместим у тях.

Да те пази господ от неразбран човек и от вятърничева жена! Колкото и да се мъчил Драган да умири жената си, колкото и да търпяла баба Божилица, но техните мъки не могли да изправят кривото: нищо не излязло от лудото и от неразбраното. Слава ставала от ден на ден по-лошава.

IV

Скоро се върна и дядо Божил. Когато той видял, че неговата бабичка меси хляб и когато чул, че тя пере даже и ризата на снаха си, то се развикал дотолкова, щото и къщата се обърнала наопаки. . . Но и това било малко. Скоро той се известил, че старата ходи на вода и че снаха му спи до пладне. . . Не можал вече да търпи старецът. Той повикал Драган, поклатил насам-нататък главата си и рекъл му:

— Ех, синко, погуби ти своята млада и вятърничава глава! Не казах ли ти аз едно време: не земай Слава куклата, защото тя не е за нас! Защо ти не послуша думите ми? Сега няма вече какво да се прави. Ако не си ме

послушал тогава, то търпи сега и въздишай! Ох, синко, жалея те от сичкото си сърце, а не мога да ти помогна.

Старият говори и плаче, плаче и баба Божилица, а Слава стои като пън, мига като куче в хлапавица, хапе устната си и червенеет от яд. Най-после дядо Божил се обърнал и към нея, погледал я тъжно и рекъл ѝ:

— Истина, булка, е бил лошав онзи час, в който сме те въвели в къщата си. Ти донесе в къщата ни само зло и сълзи; ти осрами името ни; ти накара сичките хора да ни плюят в очите. Кажй ми ти, моля ти се, чула ли си и видяла ли си някога такова чудо, щото свекървата да носи «дъската» на фурната, да меси хляб, да готви и да ходи на вода? Засрами се барем от боят си. Помни моите думи: ако си такава, то няма да видиш на тоя свят добро и веселие! . . . Няма какво да се каже! Добра и хрисима дъщеря са отгледали Цвятко и Цвятковица!

Слава мълчала и слушала. . . Изведнъж тя трепнала, опулила очите си и извикала като луда:

— Ако аз съм осрамила къщата ви и името ви, то ще да се върна в бащината си къща и ще да ви оставя да се наживеете.

После това тя изскокнала вън и побягнала, но Драган се спуснал след нея, догонил я, хванал я за дрехата и рекъл ѝ:

— Славо, сърце мое, пиле мое, агне мое, не срами името ни, не наскърбявай майка ми, не убивай моят стар баща. . . Ти и сама вече видиш, че той не прилича на себе си. Пожалея го. Той няма да пренесе това чудо и тоя срам. Той те обича и затова ти казва такива думи. . . Ако да не би те обичал, то ти ни дума не би чула от него.

— Няма да се върна! — казала Слава. — Ако останеш и ти отсега нататък в тая къща, то аз ще да оставя и тебе. Аз никога не съм слушала такива думи, каквито ми каза баща ти. . . Не съм научена да слушам псувни и клетви. Пусни ме!

Когато Драган чул тия думи, то, ако и да бил мъж, заплакал като дете. Нищо не помогнало — Слава на нищо не гледала. Като казала «не ща», то и станало «не ща». Такова кораво сърце аз никога не съм виждала; да ми не дава бог и да видя. . . А имаше ли Слава сърце? — Това се не знае.

Премина една неделя, преминаха две, преминаха и три месеца. Драган, ако и да живееше повече в дядовата Цвяткова къща, работеше най-много дома си, защото го беше срам от хората. Така го учеше да прави и дядо Божил. Разказваха, че баба Цвятковица твърде често е казвала на дъщеря си така: «Срамота е, Славо, срамота е, синко, да срамиш къщата ни. Иди и помоли свекър си и свекърва си да те простят. Не прави зло на хората и не накарвай ги да те проклинат. А какво ще да каже баща ти? И той няма да ти каже «еферим». Ако не жалееш нази, старците, и свекър си, то пожалей барем Драгана. Я погледай на кого е той заприличал! Побледнял е, пожълтял е, прегърбавил се е, като недоносче. Той те моли като дете, а ти му се зъбиш като кучка. . . Иди и поклони се на свекър си да те прости. Осрами ти къщата ни, синца ни осрами.» Но и съветите на баба Цвятковица не направиха нищо. . . Нека се тя порадва сега на своето галено момиче! . . . Да не го е галила. «Едно е у майка!» Радвай му се, ако е едно. Да си земала една суровица и да я потириш, а не да ѝ се молиш. . . Ако беше крива Слава, то баба Цвятковица и дядо Цвятко бяха по-криви. . . Не галете децата си.

V

В селото ни живееше един мършав, костелив и жълт билирин, който — като секи янелия — се завземаше да направи сичко, а не правеше нищо. Тоя билирин беше родом из янинското село Мецово. В това село сичките гърци се раждат готови билири и лекуват и болно, и здраво. Най-напред Янаки — така беше името на нашият грък — лекуваше хората ту с лай-лайкучица, ту с локма-руху, ту с копривка, ту с живак, ту с балсам пашота, но когато нашите бабички — които са твърде умни и разумни жени и които са видели през живота си различни болести — се погрижиха да превземат Янаковият билирски занаят, то тоя умен и учен мъж захвана да лечи малко и да излекува още по-малко. Ех, майсторки са нашите бабички! Не преминаха нито две години, а Янаки осиромаше, окъса се и захвана да проси като секи божек.

Тряба да ви кажа и това, че ония времена — тия вре-

мена не бяха твърде одавнашни — не приличаха на сегашните, защото билиарите, които моряха тогава светът, не изпразваха барем кесите ни. В онова време на билиаринът даваха не пари, а един му даде вълница, други — житце, трети — сиренце, а четвърти — ейчица. А днешните екими? — Днешните екими лекуват с кримотартаро, с варени и с печени лекове и с различни други боядисани и прецедени водици, а морят хората, както и билиарите — даже и повечко, — като им земат и ризата от гърбът. Аз познавам такъв един екимин, който е спечелил за три години цели сто хиляди грошовци! А я попитайте го, колко хора е излекувал за тая сума? — Излекувал е само мъртвите. . . Истина казваше дядо Панчо Треската, че попът, екиминът и копачът са ортаци! . . .

Но изведнъж Янаки разбогатя и зачуди и старо, и младо. Аз ще да ви поразкажа за тия неща малко по-наширочко. Хората и до днешният ден разказват големи чудесии за Янаки и за неговите богатства. Слушайте и чудете се. Янаки живееше близо до дядо Христя Хиндалът, а дядо Христю беше един от най-големите магесници. Когато Янаки видял, че билиарският занаят не върви и че от бабичките не може да се укрие нищо, то захванал да гледа какво прави дядо Христю и залегнал да изучи неговият занаят. Дядо Христю пристанал да научи своят ученик няколко магии за девет мъсърки и учил го седемдесет и седем деня. «Янаки — казваше мама — беше такъв антихрист, щото и дяволите не знаеха какво да правят с него. Той изучил с и ч к и т е магии дотолкова бързо, щото уплашил и дядо Христя тартарът. Янаки четеше и Соломонията. . . Дядо Христю не знаеше да чете. Когато дядо Христю видял какъв дявол е станал Янаки, то и той отстъпил няколко крачки назад!»

Когато Янаки изпекъл занаятът си, то повикал сичките дяволи и заръчал им да му донесат парици. «Дайте ми злато и сребро, ако не искате да ви вовра в кози рог» — казал Янаки. Сичките тия неща ни разказа Цона Пенина. Тя чула, когато Янаки говорил със старият дявол и когато той заповядал на своите синове, на малките дяволчета, да донесат из ада няколко торби с жълтици. Най-напред ние и не мислехме да повярваме на така ви Цона, защото тая Цона беше голяма «иди-доди», хлевуста женица, излизана парá и «затъкайуши» — сичкото село я

наричаше «сваха», «лала», или «сойтария»; сичкият свят знаеше, че тя обича да лъже и да разказва на хората «неврели и некипели»; сичките коприщенци се бояха от нейния «хлапар», който обичаше да облае и сухо, и сурово — но у нас дойде и Петърчо и разказа ни същото, щото ни каза и хлапарят. Петърчо живееше при Янаки, тълчеше по цял ден различни бурени и вареше на чорбаджият си ядене, а когато добрите хора захванаха да говорят за Янаки сякакви неща, то майката отиде и зема детето си. . . Никой не обича да има работа с лошавите хора; секи мисли за къщата си и за челядта си; ни един не ще да има работа с дяволите.

Веднъж Цона излязла посред нощ на дворът да избере тресчици и да тури под медникът, защото си варила царьовици. Това се случило между първи и втори петли. Тряба да знаете и това, че в онова време били не ч и стите д н и, които се продължават от Коледа и до Водици. И ето, излязла Цона на дворът и заборавила, магарицата, да се прекръсти и да спомене божие то име и името на св. Харалампия! . . . Когато си набрала трески и когато се изкачвала по стълбата, то усетила, че някой върви след нея и пъшка! Обърнала се да види кой е и изпуснала треските. След нея вървял половин човек и половина козел: образът му черен и дълъг, очите му горят като два въглена, езикът му се лъщи като нажежено желязо, роговете му стърчат нагоре като у стар козел, а опашката му била като у селският бик. «Цонке, Цонке, я погледай ма, Цонке!» — казал той и озъбил ѝ се дотолкова страшно, щото тя, клетницата, изгубила и умът си, и разумът си. «Зъбите му — казваше тя — бяха като у куче. Как да се не уплаши човек!» Тя, сиротата, иска да побегне, а не може; иска да извика, а няма глас; иска да се прекръсти, а ръката ѝ се не повдига; иска да помисли за бога, а в главата ѝ се въртят само дяволи, и стари, и млади. . . Краката ѝ се подкосили и тя седнала на стълбата. «Такъв страх никога не бях виждала» — казваше тя след време. «Хайде, върви след мене!» — казал черният човек. Тоя черен козел е бил най-старият дявол, който се нарича сатана. Когато той видял, че Цона не ще да върви след него, той я хванал за ръцете и затърнал я в къщата на Янаки. Влезли вътре. Да ви разкажа сега какви чудесии е видяла Цона в Янаковата къща. Янаки,

лежал на шилтето, пушил дълъг чибук и пил ракия из златна чашица, а около него се въртят няколко хиляди дявола и правят различни срамоти: едни играят на посадник, други пият ракия — дяволите никога не пият вино, защото с него се комкват християните, — облизват се и кикотят се; а трети ядат мръсно (блажно), ако тая нощ и да била през постен ден преди водосвещение или преди трети бдени вечер. «Поклони се и речи му добро вечер» — казал старият дявол и посочил с пръст към Янаки. Сирота Цона! Тя се разтреперила от страх, поклонила се, погледала към Янаки тъжно и жалостливо и профъфлала: «Добро вечер!» А Янаки и сичките негови достове извикали из сичкото си търло: «Голяма порасла!» — а не казали: «Дал ти господ добро», защото дяволите се боят да споменуват божие то име, «което мирише на темян и на бял восък». Тогава дяволите се заловили да играят хоро и да пеят различни дяволски песни. Най-напред тия изпели тая песен:

Бала Леса
зажени се,
сички люде
тя калеса,
дяда Вълча
не калеса,
че му са яки кълките
и му са остри зъбите.

Когато хорото се разскачало, то старият дявол накарал младите дяволчета да поиграят заедно с Цона. «Оле-ле, боже — казваше после Цона, — насмалко щяха да ми строшат краката. Скачала съм от втори до трети петли като луда Лака. Да пази господ секиго от дяволският посадник!» Дяволите мислили да я уморят дотолкова, щото душицата ѝ да иде в пъкълът, но петлите попели трети път и избавили още една душа от техните мъки. Петелът е благословен от св. Петра. Когато Цона чула петлите, то изведнъж се намерила на стълбата в своята къщица, а треските се още се намират в ръцете ѝ! . . . Дяволите и магьосниците са майстори на сичко.

Ето какви големи чудеса вършеше Янаки; ето какви пакости правеше тоя дяволски човек! Нека ни упаз

господ бог от такива хора... Коприщица е християнско село, има две черкови и моли се богу като в манастир; нашите жени ходят по два пъти в черкова — през велики пости по три пъти, — изповядат се и комкват се секи пости и дават за бог да прости; а нашите мъже цели два-сет години събират камъни и керпичи за «возобновлението» на храмът «Света Богородица», и възобновило би го, ако на някои от чорбаджиите да не би потрябали хубави и богати къщици; най-последна наша Коприщица почти сякога се е прославляла за своето целомъдрие и за своето богопочитание. Разбира се, че ако сичкото това да не би било така, то нашите учени попове не би живели до дълбока старост, нашите праведници Недковици и Главговици не биха харизвали обичите си на владишките дякони, нашите мазни чорбаджии не би ходили на Божигроб и на св. Синая и нашите хрисими юнаци не би затворили читалището. Но както и да е, а нашите селяни са станали дотолкова праведни, щото отсега нататък ни един Янаки не смее вече да си играе с душите им. . .

Ех, каква съм ти и аз! И аз не съм по-добра от Цона Пенина. Захванах да ви разказвам за Петровата сватба, а свърших с Павловият помен. Да ви пази господ от бърлив човек, от козя краста и от костеливи орехи!

VI

Да ви кажа право, аз бях забравила вече, че бях се наела да ви разказвам не за Коприщица и не за нейните богомолни Недковици, а за Драгана и за гиздава Слава. Аз ви казах, чини ми се, че Драган се ослани с есенна слава, че неговата гиздава женица му нарани сърцето твърде дълбоко и че срамът му беше доста голям. Дълго време седял той и мислил какво да прави, дълго време молил жената си да се върне в бащината му къща и дълго време бягал от хората. . . А знаете ли какво казват хората? «Ако дяволът да би имал своя работа, то не би трошил чуждите кола.» Драган седи и мисли, а дяволът му шепне на ухо: «Иди при Янаки и помоли го да ти помогне. Той е помогнал вече на много луди и неразбрани хора.» «Да ида или не?» — се пита Драган, а на сърцето му кипи цял пъкъл. Отишел. . .

— Защо си дошел, Драгане? — го попитал Янаки.

— Дошел съм да те помоля да ми помогнеш — казал Драган. — Помогни ми и избави ме от моите ядове и аз ще да ти дам щото и да поискаш.

— Какво искаш? — казал Янаки. — Казвай. Аз съм готов да направя за тебе щото и да ми кажеш.

— А ето що — проговорил Драган и въздъхнал тежко и дълбоко. — Жената ми е пощръкляла. Преди няколко недели тя побягна из бащината ми къща, а сега бяга и от мене! . . . Главата ми се върти като на шеметна овца. Моят сирмах баща ходи като луд и по цял ден ми бърби: «Осрами своята млада жена нашата честна и честита къща, мой мили синко! Тежък е, мое дете, нашият кръст! Няма вече за нази живот и веселие.»

— Аз ще да ти помогна — казал Янаки, — но и ти трябва да ме слушаш, да изпълняваш заповедите ми и да ми не отвърщаш.

— Кажи ми какво трябва да правя — отговорил Драган. — Аз съм готов да направя сичко, щото и да ми кажеш. Казвай! . . . Аз слушам като дете.

— А ето що — казал Янаки. — Земи една хартия и напиши с кръвта си, че се обявваш да служиш и мене, и на дяволът и че се отричаш от Христа. Разрежи ръката си и направи червено мастило. «Аз, Драган Божилов, се обязвам да служа на кир Янаки Янелията и на най-големият тартар верно и чистосърдечно». . . Пиши де!

— Какво? Що? Какво ми казваш ти? — извикал Драган и позеленял като върбово листо. — Знаеш ли ти, гръцки тартару, че аз ще да те удуша като петровско пиле? Да служа на дяволът! Почакай малко. . . По-напред ще аз да те изпроведа при твоите дяволи, а после вече ще да дойда и сам в ад при тебе. . .

И Драган изскокнал въвн и отишел си.

— Аз ще скоро да ти покажа кой е Янаки Янелията; аз ще да ти покажа кой е тартар; аз ще да ти покажа, че с Янаки не трябва да се шегуват и най-зъбатите хора. . . Я гледай го ти какъв се е наежил. . . Псува! . . . Скоро ще да видиме кой е юнак и кой е поплювко — викал Янаки след Драгана.

След три недели се разболял дядо Божил и приготвил се да остави тоя свят. Драган седнал при баща си, хванал го за ръката и плаче.

— Защо плачеш, мой синко, защо тъгуваш? — попитал дядо Божил синът си. — Ако плачеш за жената си, то и господ не може да ти помогне. . . Не плачи. Тя е сама крива. Аз жалея не нея, а тебе. Да не ни е оставяла, да не е оставяла къщата ни. . . Остави я, синко, остави я! Остави я на бога. . .

Драган заплакал още по-силно. В това време той не мислил нито за Слава, нито за себе си, нито за срамовете си, а боял се от Янаки. «Тоя гръцки магьосник ще да умори моят сирмах баща — си мислил той. — А сичкото това ще да се случи чрез мене! Не бива така. Щото съм варил, това трябва и да сърбам.» После тия размишления Драган скокнал накраки, отишел бързо при Янаки и поклонил му се до поясет.

— Помогни ми, добри човече, помогни ми за господата бога! — казал той със сълзи на очите.

— Е, какво? Дойде ли ти умът в главата? — попитал Янаки. — Ти одавна вече би трябало да направиш така, а не да ме плашиш и да ме псуваш. Аз се не боя от никого. Казвай де! Щеш ли да ми дадеш разписка? А?

— Какво ще да правя, боже, какво ще да правя? — извикал Драган и заплакал.

— Аз ти казах вече какво да правиш — казал Янаки. —

— Дай ми разписка, че ще да служиш както мене, така и на дядо си дявола, и аз ще да ти дам злато, сребро и едър добитък. . . Моите дяволи ще да накарат жената ти да остави своите чудесии, да се върне в бащината ти къща и да почита родителите ти. . . Но защо да ти говоря много-много? Дай ни разписка, и ти ще да бъдеш пръв човек в селото.

— Не мога, добри човече, не мога! — казал Драган. — Господ ще да ме накаже за това.

— Ако не щеш и ако не можеш, то иди къдя щеш — отговорил Янаки. — Не аз съм дошел при тебе, а ти при мене. Хайде, върви си! Ако не дадеш разписка, то няма да видиш добро.

Драган молил, плакал и въздишал, но когато видял, че Янаки няма да го утеши, то се върнал дома си още по-тъжен. Влазя в къщата си, а дядо Божил бере душа. . .

— Добре, мой сине, че си дошел — казал дядо Божил. — Ние трябва да се простиме. Иди повикай бул-

ката. Тя трябва да дойде да я опростя. Тежко ѝ и горко ѝ, ако не дойде. При предсмъртната постеля трябва да дойдат и най-върлите душмани. . .

Драган отишел у дядови Цвяткови и намерил Слава в градината.

— Славо, мила моя Славо, хайде да идеме у татови. Моят стар бащица умира и иска да те благослови и да те прости.

— Не ща да ида — казала Слава. — Аз не мога да дам на твойта баща нито здраве, нито живот, а благословение-то му не ща. Само кривите искат прощение от правите, а аз не съм крива.

— Хайде, Славо, да идеме — молил Драган. — Ако не дойдеш, то ще да направя голям грях!

— А кой ти е казал, че ще да направя голям грях, ако не дойда? — попитала тя. — Не майка ти ли се е завзела да брои хорските грехове? Прати я в черкова да каже на християните някое слово.

— О, Славо, ти си много крива пред мама! — казал той. — Тя сякога се е старала да скрие твоите лошабини и сякога те е хвалила пред хората.

— Хвалила ме е? — извикала Слава и тупнала кракът си о земята. — Хвалила ме е, а разказвала е на сичкият свят, че аз съм мързелива, непослушна, вятърничава и луда! . . . Ако да би ме хвалила, то хората не би втикали пръстите си в очите ми. . . Зная аз как ме е хвалила.

— А нема на хората е било нужно да се разказва? Тия и сами видят. Слепи хора няма на тоя свят. Хайде да идеме при тата и помоли го да те прости и да заборава станалото.

В това време в градината влязла баба Цвятковица. Тя, както и Драган, помолила своята дъщеря да иде при свекърът си и да го помоли да я прости, защото е и грешно, и срамно. . . После дълги молби Слава пристанала да иде, но щом излязла с Драгана на улицата, то насреща им иде Янаки и плаши я с пръстът си!

— Накъде си се упътила? — попитал той. — Гледай да се не спрепнеш. Чичо ти Янаки не обича да се шегува. . .

Слава се уплашила и побягнала назад, а Драган оста-

нал на улицата и не знае какво да прави! Замаял се сиромашът!

— Що? Щеш ли да ми дадеш разписка? — попитал Янаки.

— Ща — отговорил Драган. — Помогни ми, чичо Янаки. . . Аз ще да ти дам и две разписки, ако искаш.

— Ако е така, то хайде да идеме у мене.

Отишли. Когато влезли в Янаковата стая, то Янаки вземал една зелена паница, напълнил я с вода, насипал в нея някакъв си червен прах (суха кръв от зъмя усойница) и захванал да шушне нещо си. Шушнал, шушнал и най-после рекъл Драгану:

— Пини малко от тая вода и занеси на баща си да пине и той малко. . . Баща ти ще да оздравее.

Драган пинал. . . Водата била воняща. . .

— Дай ми сега разписка — казал Янаки.

— Не погубвай душата ми, чичо Янаки! — казал Драган. — Не искай разписка. Моля ти се, чичо Янаки!

— Какво? — извикал Янаки и свирнал. — Ти се обеща, че ще ми дадеш разписка, а сега се отказваш!

Изведнъж стаята се напълнила с дяволи: «Да го разкъсаме, момчета!» — викнал един. «Да го удавиме!» — викал друг. «Да го изедеме!» — викал трети. «Да го занесем в пъкълът, той е вече наш!» — викал четвърти.

— Почакайте — казал старият дявол, който седял на тронът с корона на главата и със скипър в ръката. — Аз зная, че той ще да ни даде разписка и че ние ще да го направим голям човек.

— Не ща аз нито вашето добро, нито вашето богатство, нито вашето щастие — извикал Драган и пред очите му потемняло. — Господ и св. Никола ще да ме отбранят.

— Ако е така — извикал дяволският цар, — то трябва да го разкъсате на малки парченца, момчета!

Дяволите скокнали и захванали да дърпат Драгана ту на една, ту на друга страна; но той се поокопитил малко и прекръстил се. Гледа: дяволите се изгубили заедно с Янаки и той стои на улицата на онова също място, на което го оставила Слава. Постоял Драган, постоял и тръгнал да си иде, ако краката му и да се подкосили час по час. Когато влязъл в къщата си, то намерил своя стар бащица мъртъв. Дядо Божил лежал на шарената плът

бледен и студен, а неговата сирота бабичка седяла до него и плачела горчиво и неутешно.

— Тато, прости ме! — извикал Драган. — Аз те погубих, аз ти изкопах преди време темният гроб, аз ще да те закопая. . . Ако да не би се скарал с проклети Янаки, то нищо не би се случило и аз не би останал сираче.

— Какво бърбориш, мое дете? — попитала баба Божилица. — Ти си ходил при Янаки!

— Ходих, мамо, ходих. Аз ходих да го помоля да помогне тату и да ми върне назад жената, но той ми наговори такива неща, щото аз се уплаших и побягнах. . .

Драган се боял да каже на майка си сичко.

— Ти си направил голям грях, мой синко! — казала старата и праведната женица. — Грешно е да искаме помощ от магьосниците и да слушаме съветите им. Ти трябва да постиш седемдесет и седем понеделника. Моли се на св. Никола да те прости. . . Той е добър светия.

VII

Преминаха няколко месеца. Един ден баба Божилица каза на синът си, че я боли главата, и легнала да полежи. «И мама няма да проживее дълго време — си помислил Драган и на сърцето му се отворили дълбоки рани. — Аз съм крив за сичко.» Неговите мисли не могли да се укрият от майка му. Истина казват умните хора, че майчиното око може да разгледа и последното кьошенце на сърцето ни. Когато добрата и умната жена забеляжала, че Драган тъгува силно и дълбоко, то го повикала и казала му да седне при нея.

— Седни, седни, мой синко, да си поприкажем за едно, за друго — казала тя и из очите ѝ потекли едри сълзи.

Драган заплакал още по-горчиво.

— Аз видя, мое дете — продължала баба Божилица, — че няма да проживея дълго време. . . И през тая нощ не зная дали ще да премина. Бъди благословен, мой синко! . . . Да даде господ да проживееш и да умреш по-добре от мене. Господ ще да бъде по-добър за тебе. . . Той ще да накара и жената ти да тръгне по добрия път. . . Тя е добра и хрисима, но лошавите хора са я развалили.

Млада е още. Сърцето ми усеща, че тя ще да се разкае твърде скоро и ще да те гледа в очите, но аз не ще да мога вече да се порадвам на вашата обич, защото ще да бъда заровена в студената земя! . . . Родих те, гледах те като очите си, носих те на ръцете си и мислех да се утеша с тебе на стари години; но за нас настанаха лошави дни и усланиха животът ми! . . . Не мога вече да гледам, да търпя и да живея. Сърцето ми е наранено. Ето какво ме води без време в гробът. . . Ела, мой сине, да те благословя. . . Аз и на другият свят ще да се моля богу и на света Богородица за тебе и за булката. Дано господ ви даде ум и разум.

Драган се навел, прегърнал майка си и целунал я по челото; а тя станала, турила ръката си на главата му и рекла:

— Аз те прощам и благословявам и от мене, и от баща ти. Той ми заръча да те благословя. . .

И щом баба Божилица повдигнала ръката си да прекръсти Драгана, . . . влязла Слава, а след нея баба Цвятковица. Слава била бледна, очите ѝ били подпухнали от плач, косата ѝ била несресана и на носът ѝ се видели няколко черновати вадици.

— Прости ме, мамо! — извикала тя и простряла ръцете си. — Прости ме, моя душо, мое сърце! Аз съм ти направила много зло. . . Аз мислех, че ти ме не обичаш, а сега виждам, че съм била ягко излъгана. . . Ти си добра свекърва, ти си чиста душа, ти си честна жена. . . Аз зная, че ти ще да забораиш сичко и ще да простиш моята луда и шеметна глава. . . Прости ме, мамо! . . .

И Слава легнала над свекърва си и заплакала още по-силно.

— Стани, мое дете, стани! . . . — казала баба Божилица и потупала снаха си по рамото. — Нека те прости господ, а аз няма за какво да те прощам.

После тия думи баба Божилица турила ръката си на Славината глава и помолила се:

— Господи, бъди им защитник и покровител, не оставяй ги, помагай им, научи ги да живеят мъдро, щастливо и мирно! . . .

После няколко минути тя погледала към синът си и продължила:

— Аз ви прощам и благословявам от чисто сърце

и от топла душа и моля бога да ви благослови със своята свята десница. . . Обичайте един другия и господ ще да бъде помежду вас. Господ е добър и милосърден. . . Ако ви прощавам аз, то ще да ви прости и той.

Когато баба Божилица свършила своите молитви, то легнала изново и през нощта предала своята душица в ръцете на господа бога.

Да ви разкажа сега какво се е случило преди това в къщата на дядо Цвятко. Дълго време и много дни баба Цвятковица молила своята галена дъщеря да иде в къщата на свекърът си и да поиска от свекърва си прощение, но Слава не искала нито да я чуе. . .

— Не, щя — казва, — не щя. Ако ме утрепете, то пак не щя. . .

В това време си дошел дядо Цвятко. Когато добрият овчар чул какво става в къщата му и когато се известил за Славините лошабини, то като извика, като тупне кракът си о одърът! . . .

— Ах ти, безсрамнице проклета! — викал той. — А знаеш ли ти, че аз ще да те одера жива? Знаеш ли ти, че аз ще да те убия като жаба? . . . От днес нататък ти няма вече да живееш на белият свят и да срамиш добрите и честните хора! Ако майка ти е изгубила мозъкът си, то баща ти знае какво да прави с тебе. Върви тоя си час при свекърва си и помоли я да те прости.

Слава погледала на баща си и отстъпила няколко крачки назад. . . Дядо Цвятко бил и страшен, и немилостив. След няколко минути Слава излязла вън и тръгнала към пътят. Баба Цвятковица отишла след нея.

— Върви и ти, празноглава бабичко, след нея и помоли свахата да ти опрости прегрешенията — викал дядо Цвятко подире им. — Аз ще да се преоблека и ще да дойда след вази. . . Ако ти да би била добра майка, то дъщеря ти не би правила такива чудесии. . .

Когато Слава дошла в свекървата си къща и когато чула, че свекърва ѝ говори със синът си, то се запряла пред вратата и вдървила се като кол. Най-напред тя се срамувала да влезе и мислила да се върне назад, но когато чула, че баба Божилица говори за нея, то захванала да подслушва и узнала, че тя я обича и прощава я. . . Скоро после това тя влязла вътре. Боже мой, защо си ти направил хорските сърца такива? Аз мисля, че е било сто

пъти по-добре да няма зло на тоя свят и да не искаме от тебе и от хората прощение. Тежко е да иска човек прощение от ония хора, които е той оскърбил дълбоко в сърцето.

VIII

Закопаха баба Божилица на един ред с нейният старец и натрупаха над гробът ѝ прясна земя. . . После тоя ден Слава захвана да ходи секи ден на гробищата, да оплаква старците, да им пали кандилце и да сади на гробовете им божо дръвце и матечинка. А времето? Какво става с времето? — Времето се търкаля и животът ни се скъсява. Скоро премина цял месец. В продължението на това време Слава се измени твърде много. . . Тя ходеше по дворът като сянка, лицето ѝ беше бяло като хартия, снагата ѝ изсъхна и стана като пръчка. . .

— Какво ти е, дете мое? — я питаше мама.

— Нищо — отговаряше тя. — И аз не зная какво ми е. . . Не мога. . .

— Ти не излизай на дворът — ѝ казваше мама. — Полежи и почини си. Изстинала си. Вари си малко чай или малко липов цвят. Поварди се някой ден.

— Ох, за какво ще аз да се лекувам? За какво и за кого аз живея? Кому съм аз потребна? За каква радост ще аз да живея? Аз съм здрава, но Драган не прилича на себе си. . . По цял ден седи и мисли. Из сичко се види, че на сърцето му е тежко и горчиво. Като го гледам такъв, то и дене, и ноще седа и плача. . . По цял ден седи и дума не ще да ми продума. Аз зная, че той ми се сърди. . . Ако ми се не сърди, то би трябало барем лошава дума да ми продума.

Един ден мама намерила Драгана насамо и попитала го:

— А защо ти, Драгане, се сърдиш на Слава? Я погледай я на какво е заприличала! И мъртвите са похубавци.

— Нищо, нищо — ѝ отговорил Драган. — Аз ѝ се не сърдя. — После това той махнал с ръката си и рекъл ѝ полусърдито, полупечално: — Нещо ми е тежко на сърцето. . . И умът ми вече не е цял. Какво ще да бъде с мене, не зная.

Напусна Драган своите работи и на нищо вече не гледаше. . . Нивите му останаха непосаяни, ливадите му непокосени, търговията му беше зарязана и земанията и даванията му се прекратиха. Той захвана вече и да попива. «Изгуби се хубавото момче — говореше мама. — Когато захване човек и да пие, то от него не трябва вече да се очаква никакво добро.» Най-напред Драган пиеше много, но помнеше себе си; а когато преминаха девет месеца после смъртта на майка му, той се залови за виното като сляп за тояга и захвана да се напива дотолкова, щото не можеше да намери къщата си и много пъти нощуваха в някоя ливада или под някой стобор. Една нощ кучетата му раздърпали и дрипите, и бутите. Малко по малко той съвсем се пресели в кръчмите и изпи сичко, щото беше оставено от баща му. Когато се довърши сичко и когато нямаше вече какво да пие и какво да пропива, той стана лют и захвана да кълне и да псува когото де срещне. Твърде често той се и биеше с хората. Слава той не закачаше, защото тя търпеше и не отвръщаше му. Само веднъж Слава изправила главата си, погледала на мъжът си печално и проговорила:

— Драгане, мой мили Драгане, остави това пиянство и помисли за къщата си. Помисли какво ще да кажат за нас хората. . .

— Нека говорят какво щат — казал той. — Аз мисля, че тия няма какво да говорят, защото одавна вече са изговорили сичко. . . Ние би трябало да помислиме още преди няколко години какво ще да кажат за нас хората, а сега е вече късно.

После тоя ден Слава замълчала и никога вече не говорила с мъжът си за тия неща.

Когато Драган пропи сичко, то се изгуби и никой не знаеше де е той, какво прави и жив ли е. Едни казваха, че той е умрял; други разказваха, че той се е главил да работи на чифликът у един турчин; а трети говореха, че е станал хайдутин и че «ще да изяде главата си».

Преминаха още две години. Слава живееше у майка си. Тряба да ви кажа и това, че няколко деня преди да се изгуби Драган, тя роди мъжко дете. Божил го кръстиха.

Веднъж — това се случи после Петровден, — когато баба Цвятковица и Слава мислили да си лягат, защото било вече късно, някой потропал на вратата.

— Кой тропа? — попитала баба Цвятковица.

— Аз съм! — отговорил някакъв си глас.

Слава познала тоя глас, скокнала от постелята и отворила вратата. Прегърнали се и стиснали се радостно и горещо.

— Мамо, запали по-скоро свещта! — казала Слава. — Наш Драган е. . . Ах, ти го не позна!

Запалили свещта и гледат. Драган бил кървав. . . Ризата му, ръцете му и лицето му били червени.

— Какво се е случило! — извикали с един глас и двете жени. — Да не си наранен?

— Не, Славо, не — казал Драган. — Не той ме уби, а аз него. . . Аз си отвърнах и за тата, и за мама, и за себе си. . . Аз му провалих коремът и изпроводих го в пъкълът да се прегръща със своите дяволи.

— Кого си ти убил, Драгане? — извикали жените. — Да ни опази господ!

— Кого съм убил? . . . Разбира се, че Янаки магьосникът. . . Господ и хората ще да ме простят. Аз избавих сичкият свят от тоя лошав магьосник.

Слава захванала да скача от радост:

— Отсега нататък ние ще да живееме добре и ще да се радваме на детето си. . . Много добре ще да живееме. . . Така ли е, Драгане?

— Така е, така е, моя гълъбице! — казал Драган. — Аз направих добро нещо, защото Янаки беше уплашил сичкото село. Магьосникът е дявол, а не човек. Отсега ние ще да живееме като хората. . . А де е детето ми? Дай ми да се умия и да се преоблека.

Слава донесла вода и захванала да полива на мъжът си с весело лице и с радостно сърце.

Когато сичко било готово, то някой потропал на вратата. . . Влезли селските сеймени, векилинът, един от чорбаджиите, няколко души зевачи и Цона Пенина.

— Аз видях с очите си, че убиецът беше Драган — говорила Цона и пъшкала като цигански мях. — Добрият човечец го молеше да го не коли, но Драган му рече, че е магьосник и че трябва да иде при дяволите. . . Закла го като говедо. . . Лошав човек! . . . А кой ще да лекува отсега нататък децата ни? А? Утрепете го, чичо Ганчо!

— Да го вежеме ли? — попитали сеймените и погледали на векилинът. . .

— Вежете го и закарайте го в конакът — отговорил векилинът.

Везали го с дебели синджири. Слава плакала, скубала косата си и припкала след Драгана. Плакала и баба Цвятковица.

— Не плачи, моя мила, и не тъгувай — казал Драган на жената си. — Моите другари, приятели и добрите хора ще да ме спасят, когато чуят, че аз съм убил Янаки магьосникът. Ти иди при дядо Марка и помоли го да ни помогне. Той и сам е патил едно време от магьосниците. Дядо Христо го е «везвал» три пъти. Той ще да ни помогне.

— Ако да не би била аз, то той щеше да се скрие — говорила Цона. — Аз го хванах. . . Да не е ходил хайдутин! Нашата чорбаджийка ще да оплаква сиромаш Янаки три години, три недели и три дни. Ако да не беше Янаки, то кравите им би измрели още по Илинден.

— Янаки беше грък и лошав човек — казали няколко души.

— И вие не сте по-добри от Драгана — казала Цона.

— Мълчи, како Цоне, и не левусти се — извикали няколко момчета. — И ти, както се види, си играла с дяволите на посадник.

— Да ви убие господ и да ви порази! — извикала Цона и отишла си.

Но Драгана не пуснаха. Като го подържаха няколко дена в конакът, то го изпроводиша в Пловдив, а оттам не знай де. . .

Ето как върви човеческият живот — без светлина, без разум и без съзнание; ето с какви нечувани страдания, с какви страшни гнусоти и с какви ужасни престъпления товари само себе си грубото, неразбраното и невежественото човечество; ето какви невероятни суеверия и предразсъдоци волнуват заплесневелите и обраслите с глупости улове. . . И няма дума, свята, чиста и животворяща дума, която би разбудила тия страдалци, тия «немощни духом» и тия «слепи разумом»; няма дума, която би действувала на тях спасително, която би ги извлякла из тъмнината и която би ги довела в истинно човеческият

живот; няма дума, която би ги спасила от тях самите и която би им вдъхнала любов към ближните им, към доброто, към прекрасното и към свещената истина. А какво правят Христовите апостоли, които са обязани да обяснят на слепците какви трябва да бъдат техните човечески и християнски обязаности? Не питайте ни за тия апостоли. Християнската вяра одавна вече е станала гол обряд, а Христовото учение е забравено още преди съборите. . .

НА ЧУЖД ГРОБ БЕЗ СЪЛЗИ ПЛАЧАТ

I

Тежко е да живее човек и да търпи сиромашия, тежко е, наистина; а като поразмислиш малко по-дълбоко, то, да ви кажа право, и сиромашията си има своя добра страна. Но преди да ти разкажа, мили мой читателю, какви случаи стават със сиромасите, ти узнай по-напред от мене, че сиромашията има и много лошава страни, узнай и това, че тя твърде често убива човека, умъртвява в него сичко, щото е човеческо; а в същото време го възвишава до такива велики дела, които на богатият никога не би дошли нито в главата. . . «Средната сиромашия е полезна; а голямата — безполезна» — казва един французин; а ние видиме, че най-голите французки сиромаси преди 80 години прославиха Франция, избавиха сичкият свят от хилядолетните му страдания и неволи и показаха на човечеството новият живот; а богатите днешни французки търговци, златните дворци и великите императори погребиха французкото величие за два месеца и повърнаха човеческият напредок сто години назад! Не знае човек и що да мисли после сичкото това! В историята се срещат твърде големи противоречия. Но да продължиме своят разказ. Сиромашията твърде често влече след себе си това, щото е по-лошаво от нея — нищета, — а нищетата влече след себе си престъпление. Но да не помислиш, мой читателю, че сиромашията подбутва човека само за злоба и мъщение. Не! В бедността твърде често даже и самото престъпление има благороден и похвален характер. Освен това бедността, т. е. честната бедност, почти сякога стои по-високо от богатството. Който иска да разбере какво благородство има сиромашията, той нека излезе една заран на улицата и да погледа насам-нататък. Що ти видиш? Преди тебе и след тебе вървят дебели и богати бъчви, потурчени беглихчи, йошурджии и камзамали,

безсовестни и крадливи чорбаджии, жадни за пари чифути, деца на хайдуците, конекрадците, обирачите и сякакви душепродавци и веропродавци и сичките тия се смеят на твоята дреха, на твоят калпак и на това, щото ти ядеш. . . а ти, сиромаше, със своята чиста и неокаляна совесть гледаш горделиво и право секому в очите и като се позасмееш малко под мустак, земаш в ръка своето парченце хляб, което си ти сам изработил с голям труд и с тежки мъки, и като легнеш на своята корава постеля, заспиваш като невинно детенце. Щастлив е онзи човек, който през своят живот не е рекъл «Аз имам много, но половината из това, щото имам, не е мое, а е откраднато от Петра и Павла.» А още по-щастлив е онзи, който може да каже: «Това е мое, защото аз никога не съм присвоявал чуждото.» Аз завиждам само на ония люде, за които обикновено се говори: «Той е сиромаш, ала е честен.»

А знаете ли още що? Мечката не напада на човека, ако тя и да е твърде лют звяр; но ако тоя звяр е гладен и ако в това също време го ти закачиш, то от него секи трябва да бяга и да се варди. Така също е и човекът. Ако той да бъде и най-добър, и най-кротък, и най-мирнен, но когато е гладен, когато, както се казва — *п и т и -я с т и н я м а щ о*, а още ти посмееш да го закачиш, то бъди уверен, че неговото положение ще да го застави да бъде зъл и свиреп, каквито биват най-лютите зверове на светът. Човек е такова едно създание, което сичко може да претърпи и сичко може да прогълтне; но когато види, че причината на неговите нещастия не е нито той сам, нито природата, а неговите близни братия, които са длъжни още да му помагат, то търпението му излиза из своята граница и тогава тежко вам! Хайдутинът или главорезът не е станал такъва, защото му се харесва хайдуклукът, а защото хората му не дават да бъде честен човек или, по-добре да кажа, защото другите му не дават да живее по своята воля.

Живееше в нашето село Танчо Галина; а тоя Танчо беше дотолкова добър и кротък човек, щото се боеше и мухата да настъпи. «А кажете ми вие: защо и за какво да я убиваме? — казваше той. — И мухата е божие създание, и ней се иска да поживее на тоя хубав свят, и тя има свои радости, свои скърби, свои работи, свои грижи и свои дечица. Мухата с нази няма никаква работа, а така

също и ние с нея — оставете я да си живее.» — «Но тя понякогаж ни хапе» — казват вие. «Ако ни хапе, то тя е муха, тя е глупаво животинче; а ние ужка сме разумни хора — каже Танчо; па после помисли малко и рече: — Недей я ти убива, защото, ако убиеш днес мухата, то утре ще да убиеш гълъбът, в други ден кравата, а по в други ден човекът. Човек захваща от малкото, а свършва с голямото: най-напред той убива мухите; а после става, без да иска и сам, кръвожеден и безчовечен. Наместо да убиваш живинчетата, които ти не трябва за храна и за облекло и които ти не правят пакости, то ти ги земи и пусти ги някъде. . . Светът е много широк и вярвайте ми, ще бъде място и за мухата, както има място и за вас. Вие, мои братия, само живеете сами човечески, живеете така, както е длъжен да живее всеки човек, и не лъжете се, не гризете се и не хапете се един с други като копои; а мухата нека си хвърчи по светът!» Такъв човек ти беше Танчо Галина, чуден човек, мъдър човек, подобен човек ти рядко можеше да наидеш. Работеше той от утрента до вечерта, никога си не почиваше: ту копае в бостанът, ту оре на нивата, ту дърва сече, ту на жената си помага. Дал му беше господ хубава и гиздава женица: като капка ст роса беше неговата Дона. Но най-главното щастие на Танчо беше това, че и Дона беше добра работница, кротка женица, добра въртокъщница и харна душица, каквото беше и Танчо. А каква сговор и каква обич съществуваше между тях — и да ви разказвам аз не съм в състояние; а да ви ги описвам и съвсем не мога; ще ви кажа само, че тия живееха като два невинни гълъба и радваха се на светът.

— Помогни ми, моя гълъбице — казва Танчо, — да заградя плетът, а то кравите могат да влязат.

— Добре, добре, мой мили! — каже Дона и тия и двамината се земат за работа — и градят, и плетат.

— А нема жените заграждат плетове? Аз мисля, че това не е женска работа! — каже понякогаж Дона; а после се засмее и рече: — Ех, женска работа ли е тя, или не; а нощеска селският бик или чуждите биволици не щат да влязат в бостанът и в градинката ни.

И работят.

— Помогни ми, мой драги, да накладеме огънят. . .

Иди и насечи дръвца. . . помогни ми да окъпиме дечицата. . . — каже Дона, — а аз ще да им опера ризиците.

И той е готов.

Ето ви живот! Аз желая секому такъв. . .

Дал им беше дядо господ дечица, и то цели петак: хубавички такива, соколчета, живички, пъргавички, веселички и умнички — ех, нищо повече тия не бяха, а същи врабчета. Какво, кажете ми, и да желае човек повече? И наистина, Танчо сам хилядо пъти на денят казваше на своето пиленце:

— Ех, Доне, дал ми е господ сичко, дал ми е това, щото няма у много царе: жена златна, деца херувимчета, здраве до рамене, повече, чини ми се, мене нищо и не трябва.

— И аз благодаря бога — казваше Дона — и ако да не беше тая сиромашия, която ни е сега налегнала, то, да ти кажа, аз би помислила, че съм царица, даже пощастлива от царицата.

А Танчо ѝ извика:

— Мълчи, жено! Не казвай ми такива думи! Кажими ти, защо ти са ръцете, краката, главата и здравето? Моли от бога само здраве; а друго сичко е лесно да се намери. А какво трябва да правят болните? Ще да работим и сичко ще да бъде и у нас. Има и по сиромаси от нас. Само даноците да не бяха. . .

Замълчи Дона и иде полегичка при дечицата си. . . тежко ѝ е, горко ѝ е! . . .

— Мамо, ти пак плачеш? — ѝ казваше понякогаж мъничката ѝ дъщеря Пеца.

— Не, мое детенце, аз не плача.

— Ех, ето, мамо, че лъжеш; а нам казваш, че е грехота да лъжеме, че не трябва да лъжеме. Я мигни, мамо, я мигни! Мигни, а аз да погледам как ще да потекат слзите ти. На, ето ги, че потекоха. Не плачи, мамо, сладка мамо, не плачи! Засмей се, мамо, засмей се мъничко!

Танчо види сичкото това и не може да претърпи; махне той с ръката си и иде в къщата на поп Павле, който живее недалеч от Танчови и който е така също трудолюбив и умен, каквото е и Танчо. Влезе Танчо у дядови попови; а дядо поп: без контош, лицето му червено и потно, косата му разрошавена, а ръцете му кални — сяди лук.

— Добър ден, дядо попе! — му каже Танчо. — Как живееш, старче? Какво правиш? Садиш ли, садиш ли?

— Дал ти бог добро, синко! — каже дядо поп. — Работя по малко. . . Благодаря бога, че той ми е оставил и на старост силите и здравето, за да мога да работя по нещо и да не хабя хлябът! Когато човек е здрав, мой синко, то сичко у него бива добро, сичко му върви като по масло. А когато човек работи, то и животът му върви легко и весело. Сички ние сме длъжни да работиме, мой синко, за да не кажат хората, че живееме наготово. «Всякоя лоза, яже не приносит плод, да отсечется и да изгорится в огне» — говори Христос. Само онзи човек е честен и щастлив, който се мъчи и работи; а който без мъка добива, който изяда това, щото са изработили другите, и който яде чуждият пот и пие чуждата кръв, той не е човек. Проклети са тия хора! Но да ги оставиме ние да богатеят и да правят щото искат, защото, когато дойде времето, то тям ще бъде по-тежко, нежели нам сега. Аз съм поп — продължаваше той — и мене не би подобало да ровя земята и да бъркам калта; но какво ще да се прави! По-добре е, мисля аз, да направи свещеникът малък грях, т. е. да рови калта с оная иста ръка, с която той носи тялото и кръвта Христова, нежели да краде и да осквернява и тялото си, и душата си. Аз мисля, че секи човек трябва да се труди и да жертвува колкото може, защото на светът няма такова занятие или такава работа, за която да може да се каже, че тя е ниска работа. Сяка една работа е честна и висока, когато човеците честно и благородно изпълняват своите длъжности. Аз не съм от ония попове, които казват, че не трябва да ядеме блажно, а да ядеме касапинът; че не трябва да садиме лук и праса, а да крадеме из чуждите джебове. . .

Думите на поп Павла успокояваха Танчо и той се връщаше в къщата си весел и щастлив.

Заземе се Танчо пак за работа, ръцете си не вдига от нея, в работа си полага сичката своя душа. Спусне се над земята вечерната темнота, светлите звездици една след друга се запалят по небето, пълната и кръглолицата месечина излезе и засвети из за гората или из за високата планина и като удари по реката своите лучи, привлече по нея златносребърна бразда. Хорската шумотевица и говор са одавна вече утихнали и само Шарко със своето

кучешко лаене или селският бик със своето наруване развалят тая мъртва тишина; а Танчо сѐ работи и работи.

Да работи човек е добро; но често се случва, щото сичките мъки на човека остават напразни — тука е главната беда. Ту земята не родила, ту слана паднала не во време, ту султанът много даноци поискал, ту чорбаджиите и владиката те пооскубят, ту друго някое нещастие ти се случи; а петте дечица искат да ядат, искат да пият, искат да се облекат и да се огреят. Хората казват, че който работи, той гладен няма да остане и че в България, в тая богата земя, човек не може да бъде сиромаш. Сичкото това би било вярно, ако да не живееха около нас турци и други злодейци; но. . .

II

Щом захване да наближава алената и златната зора, то Танчо вече излазя на полето да изработи храна за дечицата си; а Дона, щом изпроводи мъжът си, земе фурката в ръка, гледа умилно на своите дечица и преде, и преде, а сълзи като град падат из очите ѝ. Погледа тя на иконата, прекръсти се и рече:

— Господи, не оставяй дечицата ми да погинат от глад, смили се над нази! Ние сме сиромаси, ала сме честни: свое нямаме, а чуждото не щеме. Не давай ни много, а дай ни само това, щото ни е потребно за нашата прехрана. Стая вече две години, откакто у нас нищо не може да се роди; а пък и това малко, щото се беше родило, го изпоядоха и изгориха кърджелии, делибаши и арнаути.

А най-голямата Танчова дъщеря чуе що говори майка ѝ и захване да я утешава:

— Не плачи, мамо — казва тя, — и не такава сиромашия бива на светът! Има и по сиромаси от нази, па — и тия живеят. Ние барем къща имаме, барем тя ни остана. Не нази само са осиромасили царските хора.

Утешително говори това добро момиченце, ама и ней е така също горчиво, така ѝ е криво, щото, щом погледаш на нейното хубавичко личенце, изведнъж би можал да видиш, че на сърцето ѝ лежи голямо страдание. Който би погледал малко по-внимателно на това сирото момиченце, той би помислил, че пред него стои жив мъртвец. Това

момиченце беше тогава на седемнайсет години и то твърде добре можеше да разбере в какво положение се намират неговите родители. Името на това момиченце беше Злата. А какво добро ангелско сърце имаше тая Злата! До какви унижения тя достигаше из любов към своите мънички братия и сестрици! Упоена от онай ангелска любов, която твърде рядко се среща в човеческите сърца, Злата забравяше за себе си; тя малко мислеше, че има тяло, което така също иска да се наяде и да се облече; тя чегато малко мислеше за своето настояще и бъдеще и със своите нежни целувки и прегръдки, със своите женски сладки хитрости накарваше и другите да забравят барем за време, барем на една минута своите грижи. Това кротко момиче ходеше, без да знае майка ѝ, по по-богатите къщи, за да изпроси едно парченце хляб и да нахрани своите мънички братия; тя и своето парченце криеше за тях, а сама гладуваше и едва тътреше краката си. Иде Злата у някой техен роднина или у някой съсед да поиска хлябец, па се запре пред вратникът им и стои дълго време. Стои, понякогаж, стои и гледа ту на къщата, ту на небето, ту на земята; не чуе тя що става около нея, не види тя нищо; а сърцето ѝ усеща твърде много. Най-после тя заплаче малко и влезе. . . Тежко ѝ е, срам я е!

Но ето че и дечицата захващат да се събуждат и да стават.

Едного муха захапе за носът и то скокне, закачи и другото с краката си, и другият стане. Станат сичките гладни, в покъсани ризици; протегнат се малко, изскокнат изпод покъсаните дрипели, под които са спавали, и първата дума, която тия изрекат на майка си, е тая:

— Мамо, дай ни хлябец. Мамо, искаме да ядеме. . . гладни сме.

— Аз и снощи не вечерях, гладен легнах, а сега коремът ме боли — рече някой из тях.

— Почакайте, мои славейчета, мои соколчета, почакайте; скоро ще да се изпече хлябът и аз ще да дам секому из вас по едно голямо парче — каже Дона и пак заплаче.

А децата пак захванат своето:

— А що, мамо, скоро ли ще да се опече хлябецът? Мамо, ние сме гладни.

— Скоро, мои дечица, скоро сега ще да си дойде

баща ви и ние ще да поядеме синца заедно. Баща ви отиде да поиска брашънце от воденичарят и ние ще да изпечеме такъв хляб, какъвто до днес никой не е ял.

— Дай ни сега, мамо, барем корав хлябец, барем коричка. . . Тато дълго време няма да дойде. . . И вчера си дойде късно. . . Ние мислехме, че хлябът се вече пече. . . Боже, защо тато не иде, какво той прави там във воденицата?

И сичките деца заплачат заедно, плаче и Дона.

Аз не можех да гледам хладнокръвно на тия нещастни хорица; тия ми разровваха сичката душа, тия ми нараняваха сърцето. Ние ако и да бяхме така също ограбени и погорени от кърджелиите и делибашите, то пак им помагахме с това, щото беше останало в къщата ни; понякогаж им давахме и последният си залък. А богатите? — Помагаха ли им богатите? Ако сичкият наш градец и да беше изгорял от кърджелиите и ако в онова време и да нямаше у нас богати хора, но пак имаше такива, които можеха да помагат барем по малко. Но нашите богати българи и в онова време бяха такива, каквито са и днес. Тия, знаете ли, нямат нито време да помислят за сиромасите. И наистина, тия нямат време: ту парите си броят, ту купуват нещо, ту продават едно-друго, ту на гости отиват и гости имат, ту сме уморени от печелене и легнали сме да си починем — имаме ли, кажете ни сами, време да помислим, че около нас има сиромаси, които плачат и жалят, които търпят глад и жажда и които треперят от студ? Но защо и да говорим за нашите богати базергяни, когато самата народна пословица казва: «Ситият на гладният не вярва» — такъв е светът; а нашите богати българи са още по-лошави. У нас обикновено и до днес бива така, щото секи българин, дорде е той сиромас, дорде не е още захванал да трупа, дорде не е станал беглихчия и йошурджия, то той е добър, той никога не оставя брата си и другарят си, и готов е да му помогне, когато той има нужда; никога не затваря вратата си пред оногова, който търси убежище; на драго сърце ще да раздели с вази и последната пара, даже и последното си парче хляб и соленото сухо овчо сирене; но щом той разбогатеет — то става друг човек. Българският чорбаджия прилича в много отношения на чифутин, на ерменлия или на гръцки калугерин; жедност, сребролюбие и скъперни-

чество; безжалостност и презрение към своите рождени братия и сестри изведнъж напълват сичката негова утроба. А погледайте на нашите села. В тия села българинът живее посреди своите невинни братия, няма познанство ни с гърци, ни с турци; живее си мирно, щастливо и християнски; в българските села не знаят ни за кражба, ни за подлост, ни за гръцко-турско образование; а по къщите няма нито кофари, нито закличалки и сичкото богатство на селянинът стои сред полето и останало би то цяло и неповредимо дори до второ пришествие.

Но да оставя нашите днешни чорбаджии, защото аз разказвам само за кърджелийските времена и за Танча, който живееше в ония тежки за българите години.

Но ето че иде и Танчо; а дечицата му изскокнат на дворът и срещат го.

— Що, тато, де е хлябът? — казва един. — Дай ни хлябец, тато, защото сме много гладни...

— Тато, тато, краката ми вече не ходят — рече други.

— Почакайте, мои мили дечица, почакайте, мои соколчета! Сега скоро ще да ви донесат хлябец — казва Танчо.

— А що воденичарят, Танчо? Не даде ли ти? — пита Дона.

— Не даде — отговаря тихо Танчо.

— Как да не даде? Не може да бъде! Как той може да не даде? Как ти той не даде, Танчо?

— Не даде — и свършено! Не даде, а ти още си седнала да ме питаш как не даде.

— Ех, това не може и да бъде! Той трябва да не е имал и затова не ти е дал; аз знам, че той е добър и милостив старец и затова никога няма да заборава онова добро, което си му ти направил. Кой му помогна да си направи воденицата, която беше съвсем изгорена от кърджелиите? Кой му помогна да заприщи бентът, когато го развали сърдитата река? Не ти ли?

— Не, Доне, доброто скоро се заборава; хората не помнят или не щат да помнят доброто; а направи им зло, то во веки веков не би го заборабили. Воденичарят ми казва: «Вие и без това брашно много вече сте ми длъжни, а не мислите да плащате! Ха вън — аз не съм цар, а воденицата ми не е еничерски хамбар!» Ето ти, Доне, що каза той.

— А какво щеме сега да правим? — казала Дона. — Ние от глад ще да изпукаме. Да не е зима, то би могли да се нахраним и с лобода. . . Господи, ти и не мислиш за нази; ти само за богатите се грижиш, защото ти палят големи свещи; ала знаеш ли ти, че тия богати хора не са християни, а люти зверове? Ако би ти бил справедлив, то не щеше да бъде с нази това, щото става днес.

— Не греши, Доне! — каже понякогаж Танчо. — Тебе е горчиво и не знаеш що говориш. Почакай малко и ще да видиш, че господ няма да ни остави — никой още не е умрял от глад. Я да седнеме по-добре и да помислиме — отдека да земеме хляб.

— Аз съм измислила — казала Дона. — На, земи моят годежки пръстен и моите обици, продай ги и купи отнейде брашно — тия чинят барем десет оки.

— Не, Доне, това не може да бъде; аз не искам, щото нашите родители да излязат из гробът и да се оплачат пред светът, че са имали недостойни деца. . . Не ща аз да накарам нашите кумове да се плачат пред бога и св. Ивана. Хляб ще аз да найда, само ти заведи нанякъде децата; заведи ги да се погреят на слънцето и залиши ги, дорде се върна.

И Танчо излязъл на пътят.

Дона завела децата си в градинката, седнала да се грее на слънцето и захванала да ги залисва; тя им разказвала: как едни деца не слушали майка си и плакали, как един просяк минувал покрай тях и като чул плачът на децата, то ги турил в торбичката си и удавил ги в реката. После земала на коленете си едно мъжко детенце и захванала да го пощи; момченцето искало да се изскубне из ръцете на майка си и тя, за да го умири, му разказвала, че гнидите плетат из детинската косица въже и когато детенцето преминува през мостът, то гнидите потеглят за въжето и то пада в реката. Децата се умълчали и молили майка си да им разкаже за това чудно нещо сичко, щото тя знае. Но дорде тия си разказвали, то Танчо работил. Танчо дебнешката влязъл в къщи и като обирач, който се бои да не го види някой, земал останалите два сахана, свалил кандилото и иконата из иконостасът, на която била изображена св. Богородица Троеручица и която имала сребърни венец, и изскокнал на пътят. След

един час Танчо се върнал и донесъл брашно, сол и малко овчо сирене.

— Ето ти, Доне, ядене за цяла неделя — казал той. — Днес ни избави от смъртта св. Богородица Троеручица, днес децата ми ще бъдат сити; а за утре е добър господ.

Децата му са сити; но тия са деца и искат да припкат и да си поиграят: премине час или два, а тия пак искат хлябец и сиренце. Дойдат в къщи и пак на майка си:

— Ох, мамо, у нас в стаята е по-студено, отколкото на дворът; там от слънцето е топло и ясно; а тука, погледай, мамо, темно и мрачно — студ ни преминува по костите.

И наистина, ако да не би се освещала тая студена и мокра стая по малко из коминът и из малкото прозорченце, то вие не би могли да видите нито сами себе си. Тряба да ви кажа, че Танчовата къща беше полуразвалена от кърджелиите. Другите три прозорчета бяха затъкнати със сякакви дрипели и със слама и затова през нощта биваше твърде студено — беше месец Сечко. Вратата, които водеха в другите две стаи, бяха заковани. В тая сиромашка къща нищо повече нямаше освен едно менче и една паница; а из дрехите и постелките бяха останали после кърджелиите само една черга и една рогожа, които служеха и за постеля, и за завивка на сичкото семейство.

III

Веднъж Танчо излязъл на улицата; а след няколко минути се върнал весел и радостен — сърцето му иска да изскочне от радости. . .

— Ех, Доне — казал Танчо, — господ никога не оставя сиромасите — аз съм ти това хилядо пъти говорил. Днес аз благодаря бога и благославям своята съдба. . . Мене дават място, и твърде добро място. Аз трябва да пътувам след пет-шест деня.

— Къде. . . Какво място? Кой ти дава място, Танчо? — попитала Дона.

— Мене дават 100 гроша на месецът — слушаш ли, Доне, сто гроша! . . . Сто гроша са за нази, моя мила гълъбице, голяма сума! Отсега няма вече да патиме и да гладуваме. Сто гроша на месецът, а още и кон ми дават!

— Кой те главява, Танчо? Дека ще ти да идеш?

— Главява ме Гълъб Голомахът и изпроважда ме в Сърбия да му събирам овни. Ето каква е работата!

И Танчо от радост целувал ту жената си, ту децата си. . . Весело е човеку, когато огрее слънчице после дъждът и гръмотевиците.

— А кога ти мислиш да тръгнеш, Танчо? — попитала Дона.

— Ако поискам, то и утре мога да тръгна. Колкото по-скоро, толкова и по-добре. Ти, Доне, гледай да ми приготвиш сичко, щото ми трябва за път; а аз ще да ида да докарам конят.

Дона отишла да опере единствената риза и единствените гащи на мъжът си и да му приготи едно-друго за път; а Танчо отишел да си земе конят и да поиска от Гълъба малко пари, за да остави на жената си и на децата си едно парче хляб. Върви Танчо из пътят и мисли, че сичките хора гледат на него и че секому е весело така също, както е весело и нему. Влязъл той в къщата на своя господарин; а господаринът му го попитал:

— А кога мислиш да тръгнеш, Танчо? Тряба да вървиш по-скоро, защото времето минува. . . Другите джелепи вече отидоха.

— Щом свърша своите домашни работи, то изведнъж ще да вървя. Мене ми се иска колкото се може по-скоро да се захвана за работа, ала и аз имам на ръцете си жена, деца и къща: трябва да наредя къщата си и тогава да вървя по вашата работа. Къща е, Гълъб чорбаджи, къща е: ако и да е сиромашка, а сѐ е къща. . . Сиромасите искат и да ядат, и да пият повече от богатите; тям повече трябва.

— Добро, добро, Танчо, гледай да свършиш по-скоро работите си и върви със здраве.

— Аз искам да вървя в рай; ала греховете ми ме не пущат — казал Танчо и почервениял като рак.

— У тебе, Танчо, има някаква мъка на душата? Ти, както ми се чини, искаш да ми кажеш нещо, а не смееш? — попитал Гълъб.

— Нямам нищо да ти казвам — казал Танчо.

— Ти нещо мислиш, ти от нещо се боиш.

— А може ли човек да не мисли и да се не бои, когато децата му твърде лесно могат да умрат от глад — рекъл

Танчо и погледал на краката си, чегато от тях само искал помощ и добър съвет.

Секи може да разбере колко е тежко да искате от някого помощ, а най-повече от оногова, комуто още не сте с нищо заслужили и комуто само се надеяте да заслужите. Ние с тебе, добри читателю, не един път, както ми се чини, сме изпитали и сами тая мъка, ако и да не сме били така нещастни, какъвто е бил Танчо; а колкото до гладът, то ни аз, ни ти не сме го търпели, като Танча. А ако не си изпитал сичкото това, то знай отсега, че има на светът такива люде, които гледат със завист, когато някой бакалски калфа или някой хамалин гълта топлата за двайсет пари пита. . . И аз твърде често съм изпитвал на себе си тоя неумолим глад и зная, мои мили приятели, че ако да гладува човек и да е лошаво, мъчно и тежко нещо, но да моли, да проси от своите ближни парче хляб е сто пъти по-тежко и по-мъчно — сърцето на човека замира, когато той само и помисли, че трябва да иска и да се унижава.

— Аз — говорил Танчо — дойдох, дойдох. . . дойдох да те помоля, Гълъб чорбаджи, да ми дадеш напред малко парици. . . Дай за три месеца напред моята месечина, защото другояче аз не зная какво и да правя.

— А нели ти дадох сто гроша и кон? — казал Гълъб сърдито.

— Сто гроша са малко — проговорил Танчо и почервенял още повече; но когато погледал на сърдитото Гълъбово лице, то затреперал като листо. Ако би в това време някой погледал на Танчовото лице, то би помислил, че тоя сиромаш човек не пари иска назаем, а моли се да го помилуват, т. е. да го простят и да го не бесят.

Гълъб беше един от ония скъперници, които се срещат по България твърде много и които с пестене и с лъжи са успели да направят някоя и друга пара. Тия личности по-напред дават да им отсечеш един пръст от кракът, нежели да развежат кесията си. Българите наричат тия личности гърци; но по-вярно би било да ги нарекат чифути или барем пиявици.

— Повече от сто гроша аз не давам — рекъл Гълъб. — Отде аз зная, че ти ще да ми извършиш добре работата? Отде аз зная, че ти няма да земеш парите ми и да побегнеш?

— Как ще аз да побягна, когато имам жена и деца в къщата си?

— Много е вас грижа за децата ви и за жените ви! Повече пари аз не давам напред, защото и мене никой не дава. Кажете ми де, дава ли някой мене напред? Зная аз вас! Ако би аз давал повече пари като на вас просяци, то моята работа би тръгнала напред като рак.

— Моля ти се, Гълъб чорбаджи, дай ми барем двесте гроша, защото жената ми и децата ми от глад ще да умрат. Направи ти мене това добро; а аз ще да направя тебе друго. И комарът веднъж помогнал на левът.

Гълъб помислил малко и рекъл:

— Добре, аз тебе ще да дам още сто гроша; но и ти трябва да оставиш нещо. . . Ти знаеш, че аз земам пари от чифутите, когато ми дотрябат за моята търговия, и плащам им лихва. Аз ще да ти дам още сто гроша; а ти ще да ми дадеш дума, че си земал триста гроша. Пристаяш ли?

Какво друго е можал да каже Танчо освен: «Пристаям.» Постоял той малко, помислил и най-после се съгласил.

«Няма нищо — мислил Танчо, — барем децата ми щат бъдат сити и обути; а аз, както и да е, ще да се прехраня. Нека да става щото ще; а аз добре сторих, дето изгубих стотях гроша! Дано даде господ и аз да се пооправя малко и да заборава досегашните мъки и неволи! Аз сега съм щастлив — продължал той да размишлява, — но сърцето ми притиска някаква си тъга. Мене ми се чини, че аз захващам да се боя от сиромашията и да се не надеям на силите си и на здравето си. Ох, не е това на добро! Лошави хора има на светът. Аз захванах да мисля, че не у секи човек има сърце и душа и че не секи човек е човек и християнин.»

Да ви кажа право, мили мои братия. Танчо е прав. Когато човек види какво-годе щастие, то в това време той по-силно чувствува своето нещастие; когато сиромашът дава и последното си парче хляб на злодейците, когато той облива това парче със своят пот и със своята кръв, то нему е по-легко, нежели в онова време, когато той захване да яде останалото; дорде е тоя сиромаш на нивата си и дорде той работи, то нему се чини, че е само сиромаш, а когато остави ралото и върне се дома при жената си и при децата си, за да си почине, то се уверява, че е и нещастен.

IV

Станал Танчо утрента рано до зора, захванал да тигари своето конченце и да се приготвява за път; а Дона изпекла турта, купила сирене и напълнила с тях дисагите на мъжът си. Щом съмнало, то роднините и приятелите на Танча дошли да го изпроводят и да изпият по една чашка ракия за иди с богом и за провояк. Децата, със сънливи очици, припкали ту около майка си и опинали я за сукманът, ту около баща си и разпитвали го дека отива и дълго ли време ще да се мае там. Така също и Дона, със заплакани очи, ту шепнела нещо на мъжът си, ту хласкала децата и сърдила им се: «Не дават човеку ни да помисли, ни да поговори!» — говорила тя, ако сичко и да било преговорено хилядо пъти.

Но ето че дошло време да се пояде и да се попие за здравето на пътникът. Сичките Танчови и Донини роднини донесли Танчу по един кравай, по малко сирене и по малко вино и ракия; ония, които били по-богати — тутманик, мед и чорапи; а ония, които били сиромаси, донесли само по една китка цвете. От своята страна Дона изпекла гъска и овчи кебап, купила ракия и вино, и сичкото това било турено на трапезата.

Българинът, както и секи славянин, когато захване някоя работа или когато свърши нещо, то трябва да си похапне и да си попийне: ако се роди нов човек, ако се ожени някой, ако умре някой, ако се изгради къща, ако някой отива нанякъде или си дохожда отнякъде, то трябва да се пие и да се яде, трябва да се викат гости и да се гошава и старо, и младо. Славянска натура и повече нищо!

Сичките седнали около окръглата трапеза и захванали да гощават Танча от своята ракия: едни наливали ракия в един бял филджан и подавали го на пътникът; а други просто му подавали своите пълни будненца. Танчо пил и гощавал и сам гостите си от своята ракия. Когато гостите пили ракия, то се разговаряли за твърде важни работи.

— Аз мисля, че Търново е по-далеч от Цариград — говорил Ламбо Крадлек, който бил селски терзия в Коприщица.

— Ти, Ламбо, не си ходил по гурбетлък и не знаеш,

че Цариград е по-далеч, защото е и по-голям от Търново — говорил Петър фурнаджията.

— А знаете ли вие, че Търново не е по-старо от Цариград? — попитал поп Иван.

И гостите говорили за Търново, лапали гъска и кебап и малко мислили, че тая гостба е готвена от кървави сълзи, че тя е за Танчо много по-скъпа и от Цариград, и от Търново: за тая гостба била жертвувана цяла човеческа душа.

Но ето че сичко било готово. Танчо се прекръстил, дал на децата си и на роднините си по едно грошле провояк, прегърнал и целунал сичките свои деца, и тия му целунали ръката; простил се с Дона и с роднините си и качил се на конят. Децата потърчали да отворят портата, а Злата подала на баща си една китка цвете; подали му такива същи китки и роднините му.

Танчо ги земал, затикнал ги в поясът си, а Златината и Донината китки той затикнал под шапката си така, щото тия му висели на челото. На сяка китка било привезано по едно грошленце или барем по една парица. В това време Дона извършила такова едно тайнство. Тя напълнила с вода един бял медник, турила в него някаква си трева и изляла го пред прагът, през който трябало да прескочне конят на мъжът ѝ. После това сичките гости се събрали да погледат с кой крак Танчовият кон ще да престопа прагът — с десният ли, или с левият — и по това да видят какво щастие очаква Танча. Конят тръгнал, прекрачил прагът с десният крак и сички останали доволни. Когато Танчо излязъл на пътят, то се обърнал към своите роднини и приятели и рекъл им последното: «Прощавайте!»

— Иди със здраве! — казали роднините му.

— Добър път! Помни, Танчо, онова, щото ти рекох — казала Дона и заплакала.

— Иди с богом, тато! Добър час! — викали дечицата със своите крехки гласове.

Но щом Танчо щял да бутне конят и да тръгне напред, то пред него се изправил, като из земята да е изникнал, селският камзамалин и рекъл:

— Постой, почакай, побратиме! Накъде ти отиваш? Кажи ми де?

— В Сърбия отивам, чичо Нейко! Гълъб чорбаджи ме изпровожда в Сърбия да му събирам овни.

— Добро е, Танчо, добро е. Гълъб е добър човек — това ние синца знаем. А кажи ми ти: кога мислиш да заплатиш данокът си? — А? — Две години става, откак ти нищо не плащаш; а за две години са се събрали повече от двесте гроша.

Сиромах Танчо бил в онова време като с коса покосен; той гледал уплашено насам-нататък и не можал да продума ни бяло, ни черно.

— Що мълчиш и гледаш като пукал? — казал Нейко и хванал конят за юздата. — Видя аз, че ти си от плашливите пилета. Дай ми по-скоро парички и тогава върви със здраве; а ако ли нямаш, то хайде да идеме на конакът.

— Аз скоро, чичо Нейко, ще да се върна и ще да донеса пари за данокът! . . . Аз ще да заплатя сичко, щото съм длъжен — казал Танчо тихо.

— Ех ти, умна главо! Ще платя, ще да се изплатя, ще да донеса! . . . Сега ти трябва да ми платиш, ако искаш да те пусна да идеш със здраве по работата си; а ако ми не платиш, то аз никога няма да те пусна. Или пари, или в темницата!

— Моля ти се, чичо Нейко — се молил Танчо, — пусти ме да ида по работата си и аз ти се заклевам, че първата моя грижа ще бъде да заплатя данокът си. Пусни ме, или аз съм загубен човек, погинала душа!

— Царят пари иска — казал Нейко и позасмял се.

— Нека бъде проклет и царят, и неговите хора! — си пошепнал Ламбо.

— Нека му приседнат нашите пари и нашите сълзи! — пошепнал Петър.

— Да те пусна аз не мога, а ще да зема конят ти и когато донесеш парите, то ще да ти го дам назад, или. . . в темницата — продължил Нейко и ухилвал се като курва.

— Моля ти се, чичо Нейко! . . . — викал Танчо; но Нейко бил глух като китук. Той повикал сейменинът, който дошел заедно с него, и рекъл му да земе на Танча конят и да го закара в конакът. Ни заплашванията на Танча, ни молбите на неговите роднини, ни Донините сълзи — нищо, нищо не било в състояние да умилюва тоя дървен чорбаджия, и конят бил земен и закаран в

конакът заедно с дисагите, в които се намирала още топлатата турта, заедно със сиренето и с последната риза на тоя сиромах човек.

— Пропаднах аз, погинах аз — говорил Танчо, — сега и моят чорбаджия Гълъб ще да поиска парите си назад! . . . Какво ще бъде от мене? . . . Господи, що ще аз да правя сега?

— Продай къщата си — рекъл Нейко. — Аз ти давам за нея триста гроша.

Но Танчо не слушал вече Нейка и продължал да говори:

— А крив ли съм аз, че съм сиромах? Аз съм честен, аз никому не съм направил зло, а ето, гледайте как се мъча и как страда; а чорбаджият, агата, пашата и сичките кръволоци, които се хранят само с безчестие и с кръв, живеят в своите конаци, облачат се в коприна и кадифе и преминуват дните си щастливо; тям не е тежко даже от нашата кръв, която тия пият без мяра, когато ние умираме от глад. «Царят иска пари!» А що е дал мене твой цар? Каква полза съм аз видял от него, за да му давам и аз пари? Не за това ли да му дам пари, че неговите турци, неговите кърджелии, делибашии, еничери и войници ограбиха и изгориха преди няколко месеца къщите ни? Не за това ли да му дадем пари, за да облечем и да нахраним неговите капасъзи и джелати, които се приготвяват за нашите глави? Ох, вие, наши деди и прадеди! Вие, честни и родолюбиви защитници на нашата земя и на нашата сиротиня! Вас няма вече на светът и затова ние днес сме оставени в ръцете на най-поганските и най-гнуснавите зверове! Няма кой да ни спаси от големите насилия и неправди; няма кой да ни избави от варварските безчовечия и от дивите зверства. Ох, ти, скъпа и света народна свободо! Тебе не знае нашият поробен и убиен народ, защото нашите тирани са силни и. . . Ах, защо нашите майки са родили на светът своите нащастни синове? А ти, наша сирота Българийо, наша нещастна земя, защо се не провалиш и защо не потънеш в морето от тежестта на нашето унижение? Потъни заедно с нашите господари зверове и избави ни от техните нокти! Жена моя, дечица мои! . . .

И Танчо извикал така страшно, така страшно, щото сичките, които били около него, трепнали и погледали

надолу. Той не заплакал, а само стискал длановите си и пъшкар като човек, когото режат на части. А в това също време в съседната къща един ясен и тих женски глас пъл:

Не вей, вѐтре, не вей,
не вей, не ма люлей,
не ми гласа разноси
към Стара планина,
че аз братец имам
вов гора хайдутин.
Брат ми ще да чуе
моите тъжни гласи,
па ще в село дойде —
турците ще го хванат. . .

— Хайдутин зер, хайдутин ми само остава да стана. . . — рекъл Танчо и влязъл в къщата си.

Както мислил Танчо, това се и случило. Гълъб чул що се случило, поискал парите си и конят си и Танчо бил затворен.

V

Когато се случило сичкото това, щото ви разказах по-горе, то в нашето село беше ага Халил ефенди; а тоя звяр приличаше в сяко едно отношение на своите братия турци, както приличат между себе си две близначета. Тоя читак беше лаком за пари като чифутин; сладострастен като свиня; пиан като бѣчва; глупав като овен; нечувствителен като бивол; а свиреп като вепър. Агата живееше в конакът, дето се намираше и сичката правителствена фабрика: там беше и темницата, и тумрукханата, и масрафчийницата, и чорбаджийският съвет, и коприщенският сенат, сичко. . . Пред вратата на конакът, на едно високо място, беше направен кь о ш к, който приличаше на ония кьошкове, които правят турците по гробовете на умрелите светци и дервиши и които се наричат текета. Покривът на тоя кьошк се държеше на четири стълбове и беше покрит с керемиди; освен това той беше открит от сяка една страна и постлан беше с миндерлъци, на които обикновено седаха агата, векилинът, камзамалите и сич-

ките други коприщенски «угоени телци» и с чубуците в ръка даваха своите човеколюбиви приказания: кому колко тояги да се ударят по петите, кому колко данок да се притури, кому да се земе и ризата от гърбът, кой да се затвори в темницата и пр. В нашето честито отечество, както е известно вече секому, закон не съществува, хартии се не пишат, за канцеларии и за писмени просби нямат ни понятие и сичко се извършва само с няколко думи.

— А бре, Тодаре, ти си станал хайдутин? — казват съдиите.

— Не съм, чорбаджилар.

— А де си ти бил досега?

— По печалба ходих.

Чорбаджиите приказват на сеймените да ударят Тодару по петите сто тояги и да го накарат да каже, че е хайдутин. Ако Тодар и после стотях тояги каже, че не е хайдутин, то го мъчат със сякакви други мъки и убиват човекът съвсем — убиват го и физически, и нравствено. Но тия неща секи вече из нас знае и затова да продължа своя разказ.

Съберат се чорбаджиите и агите, поговорят-поговорят и който е по-силен, т. е. който е по-богат, то неговата дума става закон; а ако дойде между тях други, по-нов и по-богат чорбаджия, то се появи и нов закон. В такова положение се намира нашето бедно отечество и до днес.

Веднѣж Халил седял в това вместилище на турското правосъдие, пушил наргиле и гледал лениво — както гледат пролет кравите, когато се греят на слънце — на проходящият по улицата народ. Халиловата зурла била горделива, ленива и сънлива, чегато тоя човек нямал обикновение да мисли и да разсъждава за нищо. Подобни зурли вие можете да срещнете твърде често, а особено по градовете, дето съществуват ефендиета, паши, чорбаджии и турски офицери. Но изведнѣж полузаспалите очи на Халила се отворили и заблестяли като два живи въгле-на: Халил видял, че в конакът влазя едно момиченце. Това момиченце било облечено със сякакви дрипели; но черната му, заплетена на пленици, копринена коса падала твърде розкошно на неговите гиздави плещи; лицето му било бяло като слонова кост; а шарените му и големите му очици блестяли като два камъка от най-чистата бирюза. Момиченцето заносвало обед в темницата. Халил

повикал своят слуга-сейменин и между тях се захванал следущият кратък разговор:

— Чия е тая мома?

— На Танча Галинът.

— На тоя ли Танчо, който е затворен от Гълъба?

— Негова е.

— Махни се оттук!

С това се и свършил разговорът между големият и малкият турчин.

Преминала неделя. Една вечер Халил повикал при себе си Танча и рекъл му твърде умилно:

— Слушай, Танчо, ето вече, че се изминаха цели два месеца, а ти седиш в темницата и очакваш милост. . . Аз мисля, че е вече време да бъдеш пуснат. Затворен човек не може да бъде полезен ни на себе си, ни другиму. . .

— А какво ще да правя, когато нямам с какво да платя дългът си? — рекъл Танчо. — Отде ще аз да зема пари и да платя Гълъбу? Отде ще аз да зема пари да платя данокът си?

— Няма нищо, Танчо, няма нищо. . . Аз ще да ти дам триста гроша, а ти там, както знаеш, така се и разплащай. . .

Танчо, който цели два месеца пъшкал и чувствувал своето робство и унижение; Танчо, който цели два месеца оплаквал и себе си, и децата си; Танчо, който имал сърце и душа, паднал на земята, целунал краката на Халила и рекъл:

— А как ще аз да повърна твоята милост, Халил ефенди? Аз съм тебе твърде много длъжен и без това добро — ти преди малко време си дал пари и на жената ми. . . Земи ме за слуга и аз съм готов цяла година да ти служа, без да ми платиш нито пребиена пара. . .

— Не трябва мене твоята служба — казал Халил; а Танчо си помислил: «Тоя турчин е по-добър от сичките християни на светът.»

— Аз имам в къщата си слуги, колкото искам, и затова твоята служба мене не трябва — продължал Халил и погледал на Танча повелително. — Ази искам да те помоля да ми направиш едно добро и ако ме ти послушаш, то не само триста гроша мисля аз да ти дам, а нещо повече.

— Искай, щото щеш — рекъл Танчо. — Искай душата

ми, искай смъртта ми, искай сичко — сичко съм готов да ти дам.

— Ти имаш хубава дъщеря; дай я мене за жена и аз ще да те направя по-богат и от Гълъба. Хайде да направиме пазарлъкът и да бъдем приятели.

Сиромас Танчо бил полуубиен, когато чул тия думи; по тялото му заходили трескави тръпки, кожата му се наежила; но той твърде скоро дошел в себе си, повдигнал горделиво главата си и рекъл:

— Ако ти, Халил ефенди, искаш от мене подобна жертва, то те моля да ме върнеш пак в темницата и да ме оставиш на мира; аз цели десет години да пролежа в тумрукът, то и тогава няма да изпълня твоята воля. . . Да продам своите деца! Ти, както ми се чини, или си полудял, или мислиш, че Танчо е свиня, която поглъща своите прасета; ти мислиш, че аз не съм човек, а добиче!

При Халила седял Нейко, Нейко чорбаджи, Нейко векилинът, Нейко камзамалинът, Нейко верният раб на сичките аги, които дохождаха в нашето село; с една дума, онзи Нейко, който по своят гнусав характер, по безчестието и по безсовестността беше равен с най-долните фанариоти. Халил ага нищо не правеше без Нейка; Нейко бе за него най-верният слуга; той изпълняваше сичките Халилови гнусави пощевки. Нейко погледал на Халила, после на Танча и проговорил:

— Не е така, Танчо! Истина ти казвам, че не е така! Аз мисля, че хилядо пъти е по-добре, ако се ти съгласиш да дадеш на Халил ефенди дъщеря си, защото другояче — тежко на твоята кожа! Ти твърде добре знаеш, че твоята жена е земала от Халил ефенди някой и други грош и ако му ги тя не върне назад навреме, то и нея ще да затворят заедно с тебе; а децата ти трябва да земат по една торба и да идат пред черковните врата. Дай ти на Халил ефенди дъщеря си!

Едри сълзи потекли по Танчовото лице, когато той чул такива думи из устата на един българин, на един християнин и на един баща, който и сам имал деца, както и Танчо. Танчо му рекъл:

— Ех, чичо Нейко, дявол ли си ти, или си човек? Разбираш ли ти, че аз съм баща и по-напред ще да се съглася да станат децата ми просеци, нежели да ги продам на турците. . . Аз по-скоро ще да се реша да ги изколя

сичките, нежели да ги направя турци. . . Ти, чичо Нейко, наместо да учиш мене що да правя, земи по-добре една от своите дъщери и доведи я на тоя турчин — ти, както ми се чини, си способен и това да направиш, защото у тебе сърце одавна вече няма, а-честност ти имаш още по-малко. . .

Танчо замълчал, но в това също време той мислил: «Аз зная, че ти си готов да продадеш децата си; от теб човек сичко може да очаква! Жедността и низкостта са изсмукали сичко, щото някогаж е било в тебе човеческо и християнско! Нека божие проклетие постигне синца ви: сичките наши чорбаджии, сичките кадии, аяни, аги, паши и даже самите султани! Нека проклятието да падне на главите на сичката правителствена помия, която е изгубила и чест, и совест и опустошава нашата света земя като чумата! Ех, щастливи са нашите братия черногорци, че могат да защищават своите човечески и християнски права; щастливи са тия, че тая проклета и смрадлива поган не заражава тяхната земя и не меша се в техните дела! А у нас? — У нас на сяка крачка ще да настъпиш или на чорбаджия, или на ага, или на съдия, или на законоизпълнител; а сичката тая гнусота знае що е закон и що е държава дотолкова, доколкото и шопските овни-мокани.»

А Нейко продължал своето:

— Аз, брате Танчо, ти желая доброто, затова те и съветувам.

— Ех, чичо Нейко, на чужд гроб без сълзи плачат — рекъл Танчо. — Аз твоите съвети не ща; не ща и твоето доброжелание; аз и сам ще да помисля за себе си, а тебе моля да ме оставиш на мира.

— Ако е така, ако ти не желаеш да ми дадеш дъщеря си, то аз ще да се спазаря с жената ти. . . Мене ми се чини, че твоята жена ще бъде по-сговорна и по-умна. . . Знаеш ти, че гладът и неволите накарват и гаргата да пее като славей? Твоята жена твърде добре знае, че е тежко нещо да седи човек без хляб. Нека тя да поогладнее още малко, и ти ще да видиш, че тя и сама ще да ми доведе дъщеря си — говорил Халил и пускал из устата си големи облаци дим.

— Не, тя това никога няма да направи! Ще да се намерят и добри хора на тоя свят, които няма да ти дозво-

лят да направиш пакост на сиромасите. Ако ти ми направиш зло, то аз и при пашата ще да ида, и до султанът ще да стигна.

— Ха-ха-ха! Ех ти, гяурско куче! — смеял се Халил. — До султанът и по-големите хора не могат да до-стигнат. . . Далече е султанът! . . .

— Ти и главата си да разбиеш, то пак до султанът и до пашата не можеш да достигнеш — продължал Нейко, — защото ти днес се намираш в ръцете на Халил ага. А ти по-добре послушай моите съвети и дай момичето си на Халил ефенди! Дай му дъщеря си и повярвай ми, че ще да ти бъде добре! Халил ефенди е добър и милостив човек; той ще да ти даде пет или десет хиляди гроша и ти ще да бъдеш богат и ще да заживееш като паша.

И Нейко се засмеял така, както се смее старият дявол, когато той посреща някой нов грешник.

— А защо да си губиме напразно думите? — рекъл Халил Нейку и погледал твърде кисело на Танчо. — Ако той се не съгласи да даде дъщеря си, то аз и насила мога да я зема: ще да я доведа в къщата си и нека той тогава да я извади из ноктите ми. Ако Танчо поиска да се съди, то аз ще да кажа, че дъщеря му се е потурчила доброволно. Но дорде дойде времето да се съдиме, то Танчо и Танчовица ще да поседят в темницата; а ако някой намисли да заплати за тях, то ние така ще да го подмажем, щото той и своята глава няма да види на рамената си. Така ли е, Нейко?

В това също време Танчо стоял, мислил и размишлявал; а на сърцето му било така горчиво, така тежко, щото тоя сиромас човек насмалко щял да заборава себе си и да полудее. «Тоя турчин има пълно право — помислил той. — При кого ще аз да ида да се оплаквам? При кого ще да ида и да се моля за защита? Кой ще да ми помогне? Аз съм сиромас човек; а богатите са. . .»

Колкото повече стоял Танчо пред Халила и размишлявал, толкова повече познавал своята слабост; колкото повече той гледал по-дълбоко на своята нещастна съдба, колкото повече я разгледвал ту оттука, ту оттам, толкова повече разбирал, че неговите заплашвания са безсилни. . . Мъти му се в главата, а очите му гледат ту на Халила, ту на Нейка, ту на някой съвсем незначителен предмет. . .

И мисли Танчо, и мълчи, и въздиша. . . Мълчал и Халил и мислил: «Дебела и упорна глава има тоя човек!»

— Що, Танчо? — попитал Халил. — Питам те последни път: искаш ли ти да ми дадеш дъщеря си или не?

— Ще ти я дам — отговорил Танчо и очите му засветили като ясни звезди на синьото небе.

— Ех, така би трябало одавна да кажеш! — рекъл Халил радостно; после се обърнал към Нейка и казал: — Ти, Нейко, иди по-скоро у Танчови и кажи на неговото хубавичко момиченце, че баща му го вика в конакът; а ти, Танчо, почакай тука, дорде се върне назад чичо ти Нейко.

— Не, то не е тъй, чакайте! — извикал Танчо като попарен. — Защо Нейко да иде? . . . Аз съм ѝ баща, аз ще да я доведа. . . Пуснете ме, пуснете. . . тя е мое дете. Аз сами ще да ти я доведа, Халил ефенди, с моите собствени ръце. . . Ще да ти я дам. . . пуснете ме. . .

Но Танча не слушали. Халил пратил Нейка да доведе Злата; а Танча пак затворили в дупката.

— Проклети да сте, триж проклети да сте! — викал Танчо. — Сичко погина! Изчезна моята надежда! Аз щях и сам да им донеса главата на моята мила дъщеря, а сега? . . . Злато, Злато, мое мило детенце! Нещастна си ти, моя дъщерко! Но не отчайвай се, Танчо! Бъди мъж и баща! А може това зло, което ми тия правят днес, да поведе към добро; тия ще да ми развежат по-скоро ръцете и тогава? Тежко на сичките мои врагове. . . с кръвта си щат тия да ми отговарят. . .

Влязъл Танчо в темницата полуубиен, получовек и полутруп — легнал на сламата, а из гърдите му излязъл някакъв си необикновен звук.

Скоро това произшествие се разнесе по селото и сичките селяни пожаляха Танча. Някои из чорбаджиите мислеха да отбранят Танча и да се оплачат от Халила пред пашата; но тия чорбаджии бяха храбри само на думи — никой не пожела да се кара с турчинът и да оскърби неговото турско достойнство. А можеше ли човек и да очаква друго от нашите чорбаджии? Можеше ли той да се чуди, че у тия хора нямаше нито душа, нито вяра, нито сърце, нито честност? Кой из тях би променил своят рахатлък за едно сиромашко момиче, което им не е нито снаха, нито сестра, нито дъщеря? Тия и за дъщерите си се грижат малко; а вие искате да се грижат за чуждите

деца! «Нека земе дяволът и българите, и децата им, само нам да е добре», мислят тия патриоти!. . . Чудно нещо! Тия люде — които калят душите си с най-гнусавото от сичките други човечески престъпления — предават своят собствени брат на общите наши дин-душмани и не искат или не могат да разберат, че тия с това оскверняват и себе си; че работят сами и за своето зло, защото и тях рано или късно, а непременно, ще да постигне такова също нещастие, каквото е постигнало и техният съсед.

VI

Преминали три деня. В продължението на това време Танчо претърпял силни мъки и главата му захванала да побелява: той не знаел що става с неговото семейство и с неговата дъщеря, защото при него никого не пуцали. Другите затворници, из които досега мнозина не знаели що е милост и що е добросърдечие, обиколили тоя сиромаш човек и утешавали го, както могат и с щото могат. Не зная вече защо, но нещастията почти сякога сближават хората: мирният и най-честният човек подава братска ръка на най-гнусавият злодеец, когато тоя злодеец се намира в нещастно положение. Между затворниците твърде често се появява голяма дружба и обирачът или убиецът става най-нежен човек и най-искрени приятел. Танча обичали сичките затворници.

На третият ден вечерта, около полунощ, вратата на темницата се отворили, а на прагът ѝ се показал кир Нейко и рекъл Танчу:

— Я стани, брате Танчо, и върви си дома!. . . Ти си вече свободен като птица.

Танчо скокнал на крака, радост се засветила на неговото бледно лице; но това се продължало само една минута.

— Де е дъщеря ми? Де е Злата? — попитал той; а очите му се закръжавили и засветили като борина. — Де е жената ми? Кой ме е откупил? Кой ме пуца?

— Ти не гълчи — казал Нейко, — а послушай моите думи. Хайде да си вървиме заедно дома и аз ще да ти разкажа за сичко и ще да ти дам едно-друго.

Когато Нейко изговорил гореказаните думи, то при-

бързал да затвори вратата и да излезе вън, защото се уплашил от затворниците: сичките затворници познавали Нейка и гледали го така свирепо и така сърдито, щото тоя злодеец по очите им разбрал, че е опасно да стои в темницата — ако би той постоял и поговорил още малко, то затворниците твърде лесно можели да го хванат и да го удушат като кокошка.

Когато Нейко излязъл вън, то Танчо се обърнал към затворниците и рекъл им:

— Е, прощавайте, братия! Надеям се, че ние твърде скоро ще да се видим пак. Ако ми помогне господ, то ще да бъде добре, и мене, и вам.

— Прощавай, Танчо — отговорили сичките, — прощавай и работи; а ние сички сме готови да вървим след тебе. Не може да се търпи. Земи ти пушката в ръка и ние ще да земеме своите. . . Ние ще да те чакаме, само ти гледай да дойдеш по-скоро.

Танчо дали конят и той го повел към къщата си. Секи може да разбере в какво положение се е намирал в онова време Танчо и какви мъки са лежали на сърцето му. Преди Танча вървял Нейко с фенерът в ръка и осветявал коприщенските песъкливи и каменливи улици. Нощта била темна като гроб — не можел човек да види нито сам себе си. Насякъде било тихо и пусто като в африканската пустиня, само нечий гъски, заборавили да идат в къщата си, къпали се в реката и крякали; селският бик нарувал нейде си далече и един бухал бухал на един комин и предсказвал някому си нещастие. . . Друго нищо се не чувало. Дълго време Танчо и Нейко вървели и мълчали; но Танчо не можал вече да търпи и попитал пак Нейка:

— Моля ти се, чичо Нейко, да ми кажеш де е дъщеря ми? Де е жената ми? Ти искаше да ми кажеш нещо. . . Казвай, аз слушам. . .

— Ето що, Танчо! Я бъди ти по-умен и не прави зло на къщата си! Уверявам те, че ти няма да се разкаеш, ако послушаш моите съвети. Халил ефенди е добър човек и милостив турчин. . . На ти парички. . . Земи ги и благодари. . .

И Нейко извадил из поясът си една кесия и подал я Танчо.

— Що? — извикал Танчо. — Какви пари? Казвай,

стара сатано, казвай, стари хайдутино, какви пари? . . . Казвай или ще да те задуша като врабче.

— Какво правиш ти бре, Танчо! Защо викаш? Защо се ти сърдиш на мене? Не съм аз крив. . . На Халил ефенди се хареса твоята дъщеря Злата и той я зема в къщата си! В какво съм аз крив? Ней не ще да бъде лошаво у него, истина ти казвам. Помисли си ти малко, и ще да видиш, че аз ти говоря истина. . . Аз съм ти приятел. . .

«Тоя дявол и сам желае да изпита ножът ми» — помислил Танчо.

Нейко продължил:

— Халил ефенди е добър човек; той ще да обича и да почита твоята дъщеря; той ще да я облече в кадифе и в коприна; той ще да я заведе в Пловдив и тя ще да се вози в позлатени кочии; а пък ти ще да бъдеш богат човек. . . Ако би на твоето място бил други, то той би благодарил бога и радвал би се, че дъщерята му живее в къщата на един ефендия; а ти си седнал, та се сърдиш! Гърците, ерменлиите, гюрюджиите и черкезите сами продават своите дъщери на турските големци. . .

— Замълчи, стари дяволе, и не късай ми сърцето! Бъди проклет и ти, и децата ти, и унуките ти! Нека бъде проклет и твоят брат Халил ефенди! Проклети да сте, крастави кучета!

— Е-е-е! А нема не е грешно да проклинаме зетят си, който води нашето чедо? Това не е добро, брате Танчо, грехота е — казал Нейко и засмеял се.

Не можал Танчо да претърпи тоя адски смях и извикал:

— Прости ме, господи, че погубвам една християнска душа!

Щом Танчо изрекъл тия думи, то се спуснал, хванал Нейка за рамото и рекъл му:

— Помоли се богу да ти прости греховете! Ти, вонящо куче, много хорица си убил, много жени си разплакал досега; но днес е дошел ред да пукнеш и ти.

— Олеле, режат ме! . . . Спасете ме! . . . Танчо Гали-ли-н. . . — извикал Нейко; но не договорил, защото Танчо с лявата си ръка го хванал за гушата, а с дясната му разпрал коремът. Нейко запъшкар и паднал на земята като сноп.

VII

Нейковото гърло разбудило сичкото село. Сичките коприщенци изскокнали по улиците, кой с пушка, кой със сопа, кой с нож — кой каквото можал да намери. Запалили фенери и потърчали към онова място, отдето се зачул гласът. Скоро Нейковото тяло било намерено, ако и да била вече среднощ. Дотърчали сеймените; дошел с тях и Халил. Когато Халил видял Нейковият леш, то изведнъж се усетил каква е работата и извикал из сичкото си гърло на сеймените и на селяните:

— Хванете Танча Галина, -защото тая работа е негова!

Но селяните и сеймените стояли на едно място и мълчали; сичкото село се зарадвало, като видяло тялото на познатия вече секому хаирсъзин.

— Вървете бре, магарета, и хванете Танча Галина! — викал Халил и треперал от гняв. — Ако Танчо побегне и да се скрие, то вие сами ще да отговаряте за него. . . Аз вас синца ви ще да науча ум и разум и така ще да ви науча, щото вие през сичката година ще да държите краката си и да носите вълнени чорапи. По двесте тояги ще да ударя секому по петите.

— Лъжеш, вонящо куче! По-напред ти ще да обуеш вълнени чорапи, а после вече ние! — извикал някой си изпомежду другите.

Сички се обърнали да видят кой е този юнак, който смее да поържа агата, и видят — пред тях стои Танчо, а с него цяла дружина въоръжени хора.

— Хайде де, Халиле! Ела сега при мене да се прехесапиме! — продължал Танчо. — Ела при мене, проклета турска чумо, ела при мене да се поразговориме; аз искам да ти се оплача от нашият селски ага и да те попитам има ли в Турско правосъдие. . . Дръжте го, момци!

— Хей, сеймени, хора, гяури, хванете го, вежете го, убийте го! . . — викал Халил и треперал от страх.

— Който се помърда от мястото си, то аз ще да му разцепа главата като на свиня! — казал Танчо. — Стойте секи на мястото си и не мешайте се в моята работа; аз имам с Халила домашни сметки. . . А ти, Халиле, бъди помирн, защото силата днес е вече в монте ръце. . . Хайде,

момчета, вежете по-скоро това шугаво куче, за да не безчести вече отсега светът. . .

Ако Халил и да се защищавал юнашки със своят дълъг нож, но Танчо и неговата дружина го вързали и завели го със себе си.

Когато Танчо убил Нейка, то се върнал в конакът, разбил вратата на темницата и пуснал сичките затворници. Тая темница била една голяма четвороугълна стая, която имала само един с железни пречки прозорец. Стените на тая стая били излепени с вар и нашарени със всякакви неща: по тях били написани човечески лица, пилета, мухи, смешни изречения, имена, прякори, даже и таванът не бил оставен на мира. Една надпис, която била написана с въглен на таванът, говорила: «В лято 1825 беше затворен тука Нягул Белея, че ударил един турчин. Нягула биха секи ден по петите и от това той умря на 5 Сечка. Нягул беше добър човек. Вечна му память.»

Ако и да била още полунощ, но мнозина от затворниците още не спали: едни из тях лежали на сламата и мълчали; други се разговаряли за Танча; а един из тях даже пял:

Кадии, млади мюфтин,
съдете, както искате,
ада и себе съдете —
вие сте мои другари.
Буйна ми глава земете,
вов Стамбул не ма водете,
че щат и вази доведат
вов Стамбул да ви обесят. . .

Мнозина от затворниците били оковани с букаи и синджири; но Танчо се погрижил и за тях.

Вратата на темницата Танчо разбил твърде лесно и имал време да извърши сичкото това, защото сеймените отишли да видят кой вика, т. е. да помагат Нейку, и конакът останал празен. В ония стаи, в които живели сеймените, имало много окачени по стените пушки и затворниците земали по една и отишли след Танча. Когато Танчо хванал Халила, то отишел в одаите му, земал дъщеря си, дал я на един свой приятел и побягнал.

VIII

Съмнало, а никого няма по улиците — чегато селото е съвсем запустяло, чегато сичките жители са измрели. Ако някой и да излезе на пътят и да се срещне с някого, то си пошепнат нещо си и секи се връща по-скоро дома си. Сички мислят, че скоро ще да дойде кадият — а може и самият паша — из градът; а това се не харесва ни на една душа, защото подобно дохождане е лошаво нещо.

— Ще ли да дойде и пашата? — питаха нашите коприщени поп Павла, който беше видял през своят живот всякакви неща.

— Аз мисля, че ще да дойде — казваше поп Павле и клатеше главата си.

— А що щеме ние да правиме? — питаха селяните.

— Казвайте: не сме видели, не знаеме — и повече нищо. Ако дойде самият паша, то селото ни ще да бъде опустошено като от чумата. . . Тряба ние да нахраним и кавазите му, и кадията му, и мюфтиите му. . . Зелената тояга е по-страшна и от чумата. . .

Тая зелена тояга, за която говореше поп Павле, носеше в онова време кадият, когато отиваше да изрече своята мъдрост или своето осъждение, т. е. тая зелена тояга беше символ на турското правосъдие. Секи вече знае какво е това правосъдие; секи вече знае, че от това проклето правосъдие се боят и кучетата. Щом се появи в някое село преосвещеният кадия със своята зелена тояга, то се появи страх не само у хората, а и у животните. Това е така. Щом турското правосъдие се приближи до някое село или до някой град, то кучетата захващат да вият и като крастави се изпокрият по дупките. А когато и самите жители чуят кучешкото отчаяние, то и на тях нападне някакъв си ужас. Едни метат къщите си, други крият тепсиите, саханите и въобще сичко, щото има каква-годе цена; момичетата и младите невести се крият по таваните и по скривалищата; а мъжете припкат да посрещнат Мохамедовите синове. Щом нашите щастливи господари слязат от конете си, то изведиъж се захващат приказания, повеления и заплашвания: «Нахранете конете, внесете в къщи седлата, завийте конете с най-новите черги, постелете им сено под краката!» А когато тия влязат в къщи, то седнат около оджака, накарат българките да им изуят

ботушите и да им умият краката; а някои турци искат даже да им отрийт поганските крака жените и девиците с косите си. После това жените простират да се сушат дрехите им и кърпят ги, ако има нейде съдрано — другояче бедните българи биват биени и убивани като животни. По-нататък вървят пък и други приказания, и други псувни: «Донесете това и онова, дайте това и онова, доведете ни жените си и дъщерите си!» — и пр. Народът мълчи, изпълнява сичко, щото му прикажат ония, които имат власт и право да колят и да бесят, и никой не смее нито дума да продума, ако само самото началство го не удостои с какъв-годе вопрос.

Но защо аз захванах да ви разказвам за пашите, кадията и турците? Пашата в онова време не дохожда и сичко се свърши благополучно, защото се случиха някои и други особени обстоятелства. В онова време, когато — за срам на сичкият свят и за срам, за ужас и за безчестие на сичкото славянство — се извършваха сичките гореписани насилия и варварства, в онова време, казвам, московците се биеха с турците и Дибич Забалкански преминуваше из България в Тракия и приближаваше се към Едрене. В страшно положение се намираше в ония времена нашето отечество; много хиляди невинни мъченици легнаха в гробовете за нищо и за никакво — чегато и сега гледам пред очите си ония страшни варварства и ония тежки мъки и неволи, които изпитаха българите! Гледайте, наляво и надясно горят села и градове; жени, деца, немощни старци и бабички, полуголи, гладни и жедни, бягат цели купове и носят на гърбовете си сичкото свое имане — кой старата своя черга, кой гърне, кой пита хляб; отгоре вали хлапавица, под краката им тече вода; а московските топове гърмят и казаците викат. . . Но ето че турците бягат разбиени и изливат сичкият свой гняв на българите; тия убиват секого, когото де срещнат, палят села и черкови; а руските войници припкат след тях и викат:

— Ура! За царя, за веру и отечество!

Разнесоха се гласове, че московците победили вече турците, и това известие се потвърди твърде скоро. Една заран чухме, че тъпат тъпани и свирят всякакви свирки.

— Господи, какво ще да бъде това? Не пашата ли иде из градът с войска? Не еничери ли идат? — говореха нашите коприщени и трепереха от страх.

Но градът стои на долната или на южната страна от Стара планина; а свирките се чуят от горната или от северната. . . Ако да би бил пашата, то той трябаше да дойде отдолу.

Сичкото село изскокна по улиците да види що е, и види: вървят московците със златни гърди и със златни шапки; а след тях вървят казаците със своите рошави шапки и със своите дълги маздраци. . . Нашето село беше оцеляло от турският огън и московците се разпръснаха по къщите.

Ние не знаехме на кого по-напред да гледаме: на московците ли, които ние от сичкото си сърце и душа желяхме да видиме по-скоро и да им кажем: «Да сте живи, че ни избавихте от тежките мъки и неволи!» — или да се радваме на Танча Галина! Танчо влезе в селото ни заедно с московците и водеше след себе си Халила така също, както мечкарите водят мечките. — Халил беше везан за шията с един дебел синджир.

— Слушайте, мили братия! — говореше Танчо на нашите селяни. — Ето че настана вече и за нас време да си починем и да се порадваме на своят живот; настана вече време да бъдем и ние свободни и щастливи хора и да заживеем за себе си. Хайдете да поблагодариме нашите братия московци и да помолиме бога да освети тяхното оружие! . . .

— Да е жив московският цар и неговата войска! — извикаха сичките селяни с един глас.

— Хайдете, да идем в черкова — говореше Танчо — и да се помолим за здравето на нашите храбри московци и за успокоението на ония наши братия, които са паднали в честният и християнският бой с мохамеданците. Нашите неволи и страдания се вече свършиха, изгубиха се и ние ще да бъдем во веки веков свободни. . .

И сичките от малко и до велико се затекоха към черковата и захванаха да се молят. Сички плачеха от радост; а поповете със сълзи на очите возвисиха своите молитви към бога. . .

*

Войната се продължаваше, московците живееха по България; а Танчо се веселеше в своята къщица; за Халила сички забравиха и да мислят. . . Но ето. . . ето че

пристигна до ушите ни такова едно страшно известие, което падна като жарава на главите ни. До нас дойдоха гласове, че московците заключили вече в Едрене с турците мир и връщат се назад. Голямата и свещената дума «мир» имаше в онова време за нашите бедни българи зловещо значение. Московците си отидоха; а Танчо тръгна след тях заедно с жената си и с децата си.

Когато московците си отидоха, то турците пак напълниха по нашите места и захванаха се по-големи и по-страшни насилия и тиранства, нежели по-напред. Турците не обичат сичките християни въобще; но българите и сърбите тия съвсем ненавиждат.

— Вашите московци — говореха тия — сѐ заради вас, проклетии гяури, избиха толкова хиляди мохамеданци! Сички вие сте деца на един баща и ако ние не можем да отмъстим на московците, то ще да отмъстим вам; над вашите глави ще да изсипем сичката своя ненавист. В нашите книги е написано, че московците ще да земат нашата земя; а дорде се случи това, то ние барем вас ще да колиме като говеда. . .

И захванаха се хиляди и милиони насилия, които бяха хилядо пъти по-свирепи и по-варварски, нежели по-преди. . . Ето що сме ние добили от нашите братия руси! . . .

Танчовата къща беше запечатана от нашият нови векилин и от новият ага. Очакваха да дойде кадият, за да продаде тая нещастна къща; но нашите коприщени не само че не желяеха да я купят, но и да преминат покрай нея. Но ето че дойде и кадият, разпечата вратата и влезе в къщата заедно с нашите чорбаджии. Къщата на Танча — както и сичките български къщи — беше изградена на два ката и имаше каменно основание: на долният кат имаше зимник, а на горният — три одаи, пруст и един къошк. Сичките врати бяха заковани с гвоздеи и кадият повеле да ги разбият. Качили се горе, но там не намерили почти нищо — сичко било пусто и празно; но когато разбили вратата на зимникът и влезли вътре, то сички трепнали и с ужас се измъкнали назад: на земята лежал изсърхналият вече леш на Халила; ръцете му били везани назад, а устата затъкнати с една кърпа. Халил бил уморен от глад.

— Аллах бракмасън!¹ — казал кадият.

— Аллах куртулсун!² — рекли другите.

Кадият осъди коприщенците да заплатят за Халиловата смърт 20 хиляди гроша и когато зема парите, той махна с ръката и рече:

— Така му е било написано на небето.

Разказват, че Танчо е жив и досега. Той живее в Бесарабия и има около осемдесет годин.

СИРОТО СЕМЕЙСТВО

(Разказ от една пловдивка)

О, создателю Христе!
Яви се на ясното небе
за нашето спасение
от дългото ни търпение.
Бъл. песен

I

Много сме ние теглили, много сме претърпели от проклетите турци: да не даде господ да теглим повече! Аз ще ви разкажа за това, щото е вече преминало; ще ви разкажа за това, щото се случи в нашата къща, с нашето семейство. Ако българите имат българско сърце и български уши, то нека чуят!

Баща ми се родил в село Коприщица, така също и майка ми. Баща ми разбогатял, женил се, па тогава се преселил в Пловдив.

Баща ми беше добър човек, никога се не сърдеше, а ако понякогаж се и разсърди на нас, на децата си, когато ние твърде веке забеснеем, то той само помахна с глава и каже ни:

— А-а-а, деца! Аз ще вас знаете ли що? Седете мирно или ще ви бия.

Не такава беше майка ни; майка ни беше горделива и твърде сърдита. Когато ние като деца се забеснеем или се бием, или се възсядаме и припкаме, то тя тупне с крак о одърът и извика:

— Ей, да не сте се пръкнали!

И захване да удря плесници и наляво, и надясно.

Кога майка ни кажеше: това да бъде така, а онова онака, то трябва да бъде така и не трябва да си губите думите и да я уверявате, че то не е така, а е другояче.

¹ С господа да бъде (б. р.).

² Пази, боже (б. р.):

— Чуя и нехая — отговорила мама и засмеяла се, — и аз плащам пари и искам да се къпя и да живея, както ща.

— Ала ти знаеш ли, че аз съм ханъма на Измаил бей и можа да те обеса като кучка?

— Не ща нито да зная, нито ми трябва да зная чия си ти жена!

— И ти още смееш да ми отговаряш и да се караш с мене? Изгонете я! Ей, телячки, изтласкайте я. Хайше, Фатиме, дръжте тая кучка, бийте я. . .

— Ако смеете, то се приближете! — казала мама.

Една от арапките се приближила, ала мама беше яка и жилава жена, а с нея беше още и нашата слугиня Марта, която беше една селаченка българка пет пъти по-яка и от мама.

Побили се малко нашите жени с туркините и жената на Измаил бей повикала, покряскала, пошумяла, а най-после отишла и легнала на друго място. Мама надвила, направила си волята и ублажила си сърцето! Прости ѝ, господи! Не ѝ е трябало да се кара и да се бие с проклетите туркини, но какво щеш да ѝ правиш — такъв беше нравът ѝ.

III

Тато и Измаил бей бяха големи приятели и често ходеха в тютюнджийницата на Марина Тренчова и там седят, пушат чубуците и разговарят се за едно, за друго. Тато, кога си дохождаше вечерта дома, говореше:

— Измаил бей е умен и добър човек; той помага на сиромасите и мене твърде обича.

— По-добре е дяволите да ме обичат, а не турците! — казваше му мама.

— Ала тоя турчин не е, каквито са другите турци; той е по-добър от християните и от българите — казваше тато.

— Да убие господ неговата доброта! Кучето е направено от бога да хапе, а турчинът — да е куче.

— Ти не знаеш още Измаил бей и затова казваш така, а ако го беше знаела, ти щеше да мислиш за него другояче.

— Ех, Недельо, не твърде ти вярвай на турската любов и на турското приятелство и доброта! Турчинът ще си остане за всякога турчин; него ни бог, ни хората няма

да изправят. Не обичам аз тия проклети турци, ама нека да са ангели. Душата ми се гнуса, като ги видя. Както ти щеш, Недельо, а аз мога да обичам циганин, чифутин и най-долният човек, само не тия гнусави турци.

Ала тато сякога се държеше за своето и сѐ казваше, че Измаил бей не прилича на другите турци.

IV

На другият ден, отка се мама и жената на Измаил бей скараха и побиха, тато отишел, както сякога, в тютюнджийницата, а там седи Измаил бей и пуши чубук.

— Сабахлар хайр олсун¹, Измаил бей! — му казал тато.

Измаил бей мълчи и пуши си чубукът. Тато мисли, че Измаил бей не чуе, и повторил си поздравът. Измаил бей обърнал глава си към другата страна и захванал да говори с Марина тютюнджийят. Тато се и зачудил, и уплашил. «Защо Измаил бей се сърди и не говори с мене? — си помислил тато. — Тряба да има нещо.»

Мама никога не разказваше тату кога направеше нещо, не беше му казала и за това, че се е карала с жената на Измаил бей; тато нищо не знаеше.

Тато зел един чубук, напълнил го, запушил го, па седнал наред с Измаил бей и попитал го:

— Измаил бей, кога ще се продава бегликът?

Измаил бей погледал на тата сърдито и рекъл:

— Не зная, иди и питай сам, ако ти трябва да знаеш.

— Що е станало, Измаил бей? Ти, както ми се чини, нещо си сърдит на мене, нещо ти е криво.

— Нищо не ми е мене криво, ами ме е яд, че динислямите са заборабили своя закон, милват християните и прегръщат гяурските кучета. Аз съм така също крив, така също съм грешен пред Аллахът и неговият пророк, че съм милвал и обичал такива неверни кучета, които са проклети от Мохамеда; а такова куче си ти. Стани оттука и иди до дяволите! Или, заклевам се в Мохамеда, тебе ще зло да бъде.

— В какво съм пред вас крив, Измаил бей? Що съм аз вам направил? — попитал тато.

¹ Добро утро (б. р.)

— Иди ти безтрага и не сърди ме повече или ти се кълна пред Аллахът, ти ще да пукнеш пред мене като нечисто куче! Ха върви отук!

— Ала по-напред ми кажи, в какво съм крив? Кажи ми, що съм сгрешил пред тебе?

— Ти смееш още да говориш, когато ти казват да мълчиш! Аз ще ти кажа в какво си крив и що си направил, само почакай малко.

И Измаил бея повикал своят оланин-чубукчия и прати го да повика някого от градските сеймени.

Дошел Топал Ахмед, билюкбашията. Той беше някога си българин, ала го потурчили. Измаил бей му кивнал с главата да доде по-близо и рекъл му:

— Земи това куче, нахлузи му гривни и на ръцете, и на краката и хвърли го в темницата.

Мехмед хванал тата и завел го в темницата. Тато нищо не говорил и не опирал се; той знаел, че ще го пуснат, защото той не беше никакво зло направил и в нищо не беше крив. «Мене ме е някой нахлопал — мислил си тато — и когато видят, че аз не съм крив, то и Измаил бей, и пашата ще се каят, че ми са направили такова едно зло. Измаил бей е правдолюбив човек и ще ме моли да го опростя.»

V

Затворили тата в темницата, а ние нищо не знаем. Чакаме го да обядваме, а него няма. Премина обяд, захвана да притемнява и притемня, а тата сè няма и няма. Мама ходи из одаята и сè нещо мисли и сърдито изгледа, сè ни се кара и сè ни бърби и дума ни не дава да придумаме. Ние мълчим, ала се смеем; знаете, не можем да се не смеем, защото сме деца, а на децата се иска да се подиграват и да се шегуват. А как щеш да се шегуваеш и да играеш, когато е мама сърдита? Ние правим с ръцете един другиму сякакви дяволии и се кискаме, а щом се мама обърне към нас, то ние направим мирно лицето си, чегато не сме ни лук яли, ни на лук мислили — деца бяхме.

Така ние седяхме дълго време, докогато някой не почука на вратата. Ние мислехме, че това е тато, припахме и отворихме; ала влезе дядо Вълко Чолакът.

— А, а, здрави ли сте, дечица? — попита ни дядо Вълко, като ни видя. — Одавна не съм ви видял, мои пиленца! Аз ви донесох нещичко. Хайде, давайте си полите да ви дам да похрускате!

Ние синца, и малки, и големи, вдигнахме си полите, кой гащите, коя фустанчето, и извикахме:

— Дай, дядо Вълко, дай! Ах, дядо Вълко, да знаеш колко те ние обичаме!

И той ни насипа в полите катърки, еблебия и смокини, а ние подкачихме да лапаме; па един от радост вика, други подскача, а трети прегръща дядо Вълка или го тегли за дрехите — ала по-напред си скрил в джebът нещичкото. Излезе и мама на двoryт да срещне дядо Вълка и извика ни:

— Деца, бъдете мирни!

Влязохме сички в собата и кога дядо Вълко седна, то мама го попита:

— А що, чичо Вълко, не си ли видял нейде мойт мъж?

— Не, булка, не съм — отговори старецът, ала отговори не така, както говори секи ден.

— Не зная що е това? — каза мама. — Цял ден го няма; не е ни обядвал дома.

Дядо Вълко мълчеше и нещо мислеше, мълчеше и мама и често воздишаше. . . Най-после мама попита дядо Вълка:

— С що да те гостя, чичо Вълко: с винце или с ракийка?

— Аз ще пина ракийка — каза дядо Вълко, — аз съм одавна събядвал, а скоро е и вечеря.

Марта донесе малкото столче, посла го с липискански ален пош и тури на него чинийка с кисел пресол, който беше нарязан на големи парчета и посипан с червен пипер; после донесе шише с ракия, наля в малка кафейна чашица и подаде я дяду Вълку. Дядо Вълко я изпи изведнаж; Марта му наля втора, той и нея изпи; тя му наля трета — и нея; тогава Марта наля и четвърта и тури я пълна на столът. Такъв беше у нас обичай в старо време. Сега не е така, сега сладко, кафе и само по една чашица ракийка дават.

Дядо Вълко мълчеше, ядеше пресол и отриваше си потното чело с дланта. Мама стана, погледна из прозорецът на пътят и рече:

— Не зная мъжът ми защо не дохожда. . . Чини ми се, случило се е нещо. . . Цели ден го няма! . . .

— Не грижи се, булка, умири се. . . Аз ще ти разкажа какво му се е случило, само ти да бъдеш търпелива и твърда. . . А може бог ще да ни помогне; той е милостив и благ!

Мама заплака, заплакахме и ние. Дядо Вълко ни разказа накратко що се е случило с тата, а мама му разказа що се е случило в банята.

— Ех, булка — каза дядо Вълко, — що ти е трябало да се караш с турчините; нема ги не знаеш какви са тия проклетници!

— Затова са тия проклетници, затова са тия изедници, защото сме ние мокри кокошки и търпиме, кога ни тия псуват и газят. Тия ни псуват, а ние им казваме: «Чуеме, ханъм ефенди; кланям се, ханъм ефенди.» Ако ние, не само аз, а сичките българи, им се малко сопнехме, тогава и тия щяха да се посмирят и не щяха дотолкова да вдигат носът си.

— Ех, булка, ти си сякога такава! — каза дядо Вълко и изпи си чашката.

— Ами какво ще да правим сега? — попита го мама.

— Тряба да ида при Стояна и да му разкажа какво е станало; той ще да ни помогне да извадим Неделя — каза дядо Вълко.

Мама го помоли да иде и да повика чича Стояна и дядо Вълко отиде.

VI

Дядо Вълко беше напред богат и големец, ала зел беглик и изгубил сичко; останали му само една къщица и няколко бостана, ала дядо Вълко и тях продаде да откупи синът си, когото турците бяха потурчили и завели в Цариград. Три години дядо Вълко прави давия за синът си, ала нищо не можа да направи, само изхарчи и това, щото му беше останало. Жената му умряла, кога потурчиха синът му — от ядове и от грижи умряла. Бяха у него още две дечица, ала и тия умряха от чумата и останат старецът сам-саменичък да плаче и жалости да пати.

Ала ако дядо Вълко и да беше сиромаш, то пак го хората обичаха и слушаха, обичаха го за неговото добро

сърце, обличаха го и пояха го; а слушаха го за неговата умна глава и добри думи.

Чичо Стоян беше първи чорбаджия в градът ни и най-голедец от сичките българи в Българията, а богат беше той като паша. И българи, и гърци, сички обичаха чича Стояна или, право да ви кажа, бояха се от него, защото го обичаше умрелият султан Махмуд.

Доде чичо Стоян и дядо Вълко, поговориха, поговориха и отидоха си. Чичо Стоян каза мами, че ще се мъчи да пусне тата, а ако пашата и Измаил бей не пристанат, то той ще да иде в Цариград и ще моли самият султан.

— Султан Махмуд каза на синът си Меджида да ме почита и да ме обича — каза чичо Стоян — и аз зная, че султан Меджид ще изпълни волята ми.

Мама после това се умири. Със силна воля беше тая жена; тя не обичаше ни плач, ни оханета.

VII

Една вечер седнахме ние да вечеряме. Това беше навръх Петрово заговяване и зелената неделя се свърши. Ядене много, гозби сякакви като на заговяване, ала без тата нищо ти не е сладко и да ядеш не щеш — не иска ти се. О, никога няма аз да заборавам тоя ден! Не ми е мило оттогава ни едно заговяване. Кога припомня онова заговяване, то тръпки ми тръгнат по кожата и чегато камък ми легне на сърцето — гърдите ме болят.

Повечеряхме ние надве-натри и отидохме да спим. Ние сички спяхме в една одая, един до други — наред. Постелят ни на земята една плъст и завият ни с дебела коприщенска черга, която беше от баба останала като наследство; а ние се натъркаляме десет души наред като прасета и гушкаме се един до други, когато станеше студено. Марта спеше заедно с нази, а недалече от нас, на едно шилтенце, спяха тато и мама. Плътста, на която ние спяхме, и чергата, с която се завивахме, от старост и от нашите крака и ръце така се бяха покъсали, щото на секиго из нас или крак, или гръб, или ръка лежеше на гол одър, или пък гледаше таванът. Често се случваше, станат Марта и мама рано заранта, надробят попара, па додат в одаята, дека ние спиме, и извикат:

— Не зная мъжът ми защо не дохожда. . . Чини ми се, случило се е нещо. . . Цели ден го няма! . . .

— Не грижи се, булка, умири се. . . Аз ще ти разкажа какво му се е случило, само ти да бъдеш търпелива и твърда. . . А може бог ще да ни помогне; той е милостив и благ!

Мама заплака, заплакахме и ние. Дядо Вълко ни разказа накратко що се е случило с тата, а мама му разказа що се е случило в банята.

— Ех, булка — каза дядо Вълко, — що ти е трябало да се караш с турчините; нема ги не знаеш какви са тия проклетници!

— Затова са тия проклетници, затова са тия изедници, защото сме ние мокри кокошки и търпиме, кога ни тия псуват и газят. Тия ни псуват, а ние им казваме: «Чуеме, ханъм ефенди; кланям се, ханъм ефенди.» Ако ние, не само аз, а сичките българи, им се малко сопнехме, тогава и тия щяха да се посмирят и не щяха дотолкова да вдигат носът си.

— Ех, булка; ти си сякога такава! — каза дядо Вълко и изпи си чашката.

— Ами какво ще да правим сега? — попита го мама.

— Тряба да ида при Стояна и да му разкажа какво е станало; той ще да ни помогне да извадим Неделя — каза дядо Вълко.

Мама го помоли да иде и да повика чича Стояна и дядо Вълко отиде.

VI

Дядо Вълко беше напред богат и големец, ала зел беглик и изгубил сичко; останали му само една къщица и няколко бостана, ала дядо Вълко и тях продаде да откупи синът си, когото турците бяха потурчили и завели в Цариград. Три години дядо Вълко прави давия за синът си, ала нищо не можа да направи, само изхарчи и това, щото му беше останало. Жената му умряла, кога потурчиха синът му — от ядове и от грижи умряла. Бяха у него още две дечица, ала и тия умряха от чумата и останата старецът сам-саменичък да плаче и жалости да пати.

Ала ако дядо Вълко и да беше сиромаш, то пак го хората обичаха и слушаха, обичаха го за неговото добро

сърце, обличаха го и пояха го; а слушаха го за неговата умна глава и добри думи.

Чичо Стоян беше първи чорбаджия в градът ни и найголемец от сичките българи в Българията, а богат беше той като паша. И българи, и гърци, сички обичаха чича Стояна или, право да ви кажа, бояха се от него, защото го обичаше умрелият султан Махмуд.

Доде чичо Стоян и дядо Вълко, говориха, поговориха и отидоха си. Чичо Стоян каза мами, че ще се мъчи да пусне тата, а ако пашата и Измаил бей не пристанат, то той ще да иде в Цариград и ще моли самият султан.

— Султан Махмуд каза на синът си Меджида да ме почита и да ме обича — каза чичо Стоян — и аз зная, че султан Меджид ще изпълни волята ми.

Мама после това се умири. Със силна воля беше тая жена; тя не обичаше ни плач, ни оханета.

VII

Една вечер седнахме ние да вечеряме. Това беше навръх Петрово заговяване и зелената неделя се свърши. Ядене много, гозби сякакви като на заговяване, ала без тата нищо ти не е сладко и да ядеш не щеш — не иска ти се. О, никога няма аз да заборавам тоя ден! Не ми е мило оттогава ни едно заговяване. Кога припомня онова заговяване, то тръпки ми тръгнат по кожата и чегато камък ми легне на сърцето — гърдите ме болят.

Повечеряхме ние надве-натри и отидохме да спим. Ние сички спяхме в една одая, един до други — наред. Постелят ни на земята една плъст и завият ни с дебела коприщенска черга, която беше от баба останала като наследство; а ние се натъркаляме десет души наред като прасета и гушкаме се един до други, когато станеше студено. Марта спеше заедно с нази, а недалече от нас, на едно шилтенце, спяха тато и мама. Плътста, на която ние спяхме, и чергата, с която се завивахме, от старост и от нашите крака и ръце така се бяха покъсали, щото на секиго из нас или крак, или гръб, или ръка лежеше на гол одър, или пък гледаше таванът. Често се случваше, станат Марта и мама рано заранта, надробят попара, па додат в одаята, дека ние спиме, и извикат:

— Ставайте, деца, да ядете попара!

И ето, гледай, някой из нас скокне накраки и повлече със себе си и чергата. Нощеска, знаете, хапят ни бълхите, и на — търкаляш се, търкаляш и гледаш: главата ти се вовряла в дупката на чергата. Божичко! Света Богородице! Колко се ние смеехме и подкачахме тогава, който повличаше на шията си чергата или се спрепинаше о покъсаната плът и падаше! Ех, сладки са и мили детинските години, ако и да не са дотолкова добри и щастливи!

Сички легнаха и скоро захъркаха. Легна и мама, ала дълго време не можеше да заспи и сѐ охаше и пъшкаше; не спях и аз — едно ми се не спеше, а друго си мислех за тата и не можех да заспя. Види сѐ, че така е искал бог, да не спя аз тая вечер. Бог искаше да ме спаси!

VIII

Беше полунощ. Аз чух кога удари часът на Сахаттене три. Вѣнка валеше дъжд като из ръкав — порой беше; а вятър вееше дотолкова силен, щото можеше човек да помисли, че сичките дяволи са се събрали да духат. Мене беше страшно, като слушах как вятърът бучи. Заспа и мама, а аз сѐ не можех да задрема, ала сънят най-последна нападна и на мене и тамам захванах да заспивам, то изведнаж чух, че някой ходи по одаята; аз щях да извикам, защото някой ме настъпи на кракът, ала не знаей какво ме накара да мълча и да не викам. Едно, че ми се не щеше да будя мама, а друго — аз помислих, че това е Марта и тя търси нещо; още помислих, че може някой от братето ми и от сестрите ми да търси водича да се напие. Ала мислила съм, какво съм мислила, а не извиках и се потаях. Изведнаж светна светкавица и осветли одаята и аз видях няколко човеци с ножове и суровици в ръце и в червени чешири и бели чалми. Аз най-напред помислих, че това са таласъми или каракончове — мойта покойна баба често ми разказваше, че каракончо и таласъмът се обличат с червени дрехи. Светкавица освети пак одаята и аз видях, че един човек стоеше близо до мама и вдигнал беше ножът си над главата ѝ; напokon чух само «ох!» и повече нищо.

Аз скокнах и скрих се в раклата, дека през денят турят чергите, дюшекът и нашата плът.

Псвече аз нищо не видях; само чух как ходеха по одаята много хора и често се чуеше гълчотевица, плач и викове; чуеше се как нещо падаше на земята и нещо течеше, чучуркаше; най-напokon мнозина заговориха и за нещо се препираха, ала аз не можах да разбера защо тия говореха турски, разбрах само, че един казваше:

— Какво ще ни даде сега Измаил бей?

— По петстотин гроша на човек — каза други.

— Малко е — каза трети, — за десет души петстотин гроша не са нищо!

— Ала секому из нас ще дадат по петстотин гроша — рече първият.

— Нека бъде и така, и пак е малко!

След някое време сичко се умири и одаята стана като мъртва и аз заспах в раклата, защото се боях да изляза оттам — дете бях още.

Ала аз заборавах да ви кажа, че аз видях лицето на един из турците или из таласъмните, както тогава аз мислех, и това лице и днес се мярка пред очите ми, и до днес не мога да го заборава и често го виждам насъне! И затова аз често викам нощеска:

— Ето го, ето го! Тоя турчин изпи кръвта на моя майка и на мойте брате и сестри. Червени чешири, бяла чалма и мурго лице!

Извикам аз тия думи на сънят си и събудя се потна-препотна — студен пот покрие тялото ми. Ала и днес, като си помисля за това лице, то някаква си треска ме потресе и аз съм ни жива, ни мъртва.

IX

Заранта леля Стойка отвори раклата, хвана ме за ръка и рече ми:

— Стани, мое мило дете, стани! Благодарим на бога, че барем ти си останала жива! Не е още господ съвсем заборавил тая къща.

Аз погледах на леля Стойка и видях, че тя плаче, и не знаей от какво, заплаках и аз.

Излязох из раклата и гледам. . . Боже, какво е това?

Що аз видя? Боже, какво сме ти сгрешили, та ни така наказваш? . . . Лежи мама, обляна с кръв и мъртва; моите братя и сестри лежат изсечени и изклани — бледни и помъртвели. А Лила? Клетата Лила, клетото детенце — и тя не се спасила! — разрязана на две половини, а Марта изрязана на малки парченца: видеше се, че тя се е борила с изедниците. Одаята беше пълна с кръв, а сичката наша махала: и българи, и турци, и гърци бяха дошли да видят що е станало.

Аз се спуснах и не зная кого най-напред да оплаквам, кого да жалея. Като додох до мъртвците, аз се запрях и стоях като луда, като подивяла, чегато бог ми беше зел умът; не можех аз да се помръдна и сълзи не течеха из очите ми — аз заборавах и да плача. Не зная как съм останала тогава здрава и не съм полудяла.

Викахме няколко жени да омият одърът и да измият мъртвците; облякохме ги в чисти ризици и наредихме ги на земята един до други.

Тогава додоха няколко ученика из училището да четат псалтир за умрелите души, додоха и поповете; доде и пашата с кадият да видят що е станало и да разгледат умрелите тела. Пашата и кадият разгледаха убитите, присаха нещо си и шушукаха си за нещо си, а най-после казаха, че нашите комшини трябва да платят канпарасъ: Станьо Пенчов трябва да заплати три хиляди гроша, а другите — по две хиляди, защото на повечето мъртвци главите бяха обърнати към Станьовата къща. Турска работа! Ето ти сичко, що пашата и кадията направиха! А за това — кой е бил убиец и кой е направил това зло, никой нищо и не рече.

Дядо Вълко и чичо Стоян отидоха след пашата, да го изпратят, и молили го да пусне тата за време, за да погребат умрелите, па после пак да го затворят.

— Бъдете милостиви — му казал дядо Вълко, — недейте прави още едно зло на сиромаш Неделя. Дайте на тоя сиромаш баща барем да закопае своите деца и своята жена; дайте му да се прости с тях и да ги целуне последни път! И вие, паша ефендимиз, имате жена и деца и ако направите това добро, то и тям бог ще да даде щастие и живот. Моля ви се, паша ефендимиз, направете това добро.

Дядо Вълко мислил да умилистави с молби пашата,

ала тоя проклети изедник само се смеял със старецът и се подигравал с него.

— А тебе се иска да пусна Неделя? — попитал пашата дядо Вълка.

— Ти ще да направиш такова добро, каквото не е направил досега ни един паша, ни един турчин — казал дядо Вълко.

— Добре, аз ще те послушам, ала аз искам да ми направиш и ти едно добро.

— Казвай по-скоро какво да ти направя? Аз съм готов сичко да направя, само ти да пуснеш Неделя.

— Ако ти е жално за Неделя — казал пашата, — то доди да затворя тебе на негово място, а него да пусна. Помни само едно, че секи ден ще ти удрям по десет тояги по краката. Искаш ли, или не?

Дядо Вълко мислил, че пашата се не шегува, а казва истината, и рекъл му:

— Искам, аз искам да ме затворите зарад Неделя и ако не ви е срамота и грехота, то правете с мене, каквото искате.

— Ти си стар и слаб човек и не можеш да изнесеш по десет тояги на денят — казал пашата. — Аз не ща да ми умреш утре в темницата и аз да харча пари да те закопавам. Така ли е, Стояне? — попитал пашата чича Стояна и засмеял се като луд. Господ да го убие!

Тогава и чичо Стоян захванал да моли пашата и като видял, че другояче няма нищо да бъде, то обещал и пари да му даде, само той да пусне за един ден тата. Като чул пашата, че ще му дадат пари, той погледнал на кадият и рекъл:

— А колко пари мислите да ни дадете? Ние сме двоинца.

— Пет хиляди гроша — рекъл чичо Стоян.

— Какво ти мислиш? — попитал пашата кадият.

— Да го пуснем — рекъл кадият.

— Добре — рекъл пашата.

Ала в това време отдека се не земе Измаил бей и развалил работата. Той се срещнал с пашата, погледнал му в очите и кивнал му с главата, а пашата погледнал на чича Стояна сърдито и рекъл му:

— Не мога да го пусна, защото има даваджия¹. Измаил бей казва, че Недельо е направил голямо зло, и аз се боя да го пусна.

Сиромах чичо Стоян, той мислеше, че турчин може да бъде човек и че пашата има сърце, а то. . .

Боже мой! Какво съм аз препатила в онова време, какво съм аз претърпяла! Дълго време аз не можех нито да плача, нито дума да продумам; само сърцето ми скачаше в гърдите и очите ми гледаха не така, както сякога. Аз прегръщах то мама, то братето си, то сестриците си, па и сирота Марта и от жалост си скубах косата и повече нищо; сърцето ми плачеше, а еълзи пак няма и няма. Ала кога целунах Лила, това мъничко ангелченце, което аз дотолкова обичах, то сълзи ми се поляха из очите като град. . . Не мога да ви разкажа какво ми беше на осиротялото сърце, кога аз целунах Лила — не мога да намеря думи и да ви изкажа що съм аз претърпяла в онова време — бог само знае и аз сама!

Не повня как са закопали мама и моите братя и сестри, защото аз в това време се разболях от тежката болест и пролежах около двацет деня извън себе си. Господ ми помогна да оздравея, а защо? Да живея и да тегля; не съм аз човек за тоя свят!

X

Когато оздравях, то ме викаха на конакът, за да ме питат за едно, за друго; мене заведоха дядо Вълко и чичо Стоян. Когато се аз възкачвах по стълбата в пашовата къща, то, вярвате ли, че аз щях пак да падна полумъртва, щях да полудея; краката ми се подкосиха и сърцето ми примря; аз видях тоя същи турчин, дето уби моята сирота майка. Аз хванах чича Стояна за джубето, потеглих го и извиках:

— Олеле, чичо Стояне, скрий ме от тоя сейменин!

— Що ти е, мое дете? — ме попита чичо Стоян. — Не бой се, няма никой да ти направи зло; аз те вардя и не те давам никому. . . Дорде е чичо ти Стоян с тебе — не бой се.

¹ Едно време даваджиите имаха пред съдът по-голямо значение, нежали самият закон.

— Тоя е турчинът, чичо Стояне; тоя сейменин е турчинът, дето утрепа мама, братето ми и сестрите ми. . . Аз го познавам, че е той. . . Аз го видях, кога светкаше светкавицата!

— Почакай, мое дете, не викай! — ми рече чичо Стоян. — Аз ще скоро сичко да разбера и разумея и тогава ти да кажеш на пашата кой е тоя сейменин, който утрепа майка ти.

Турчинът погледна на мене сърдито, ала той не разбра що аз казвам на чича Стояна, защото аз говорех български, а читаците са дотолкова глупави, щото само турски знаят и ако да не беше на тоя свят турският език, то тия щяха да реват като магарета.

Влязохме ние в една твърде голяма одая; там някого си съдеха. Аз се запрях и стоях около вратата; дядо Вълко ме държеше за ръка и стоеше с мене, а чичо Стоян замина и седна на миндерът. Пашата, бейовете и ефендиетата седеха турски и пушеха чубуци; а кадият, със зелена чалма, с жълти мествове и с червена антерия, държеше в ръката си зелена тояга. С тая тояга той махаше, когато свършеше един съд и подкачаше други. Мнозина се приближиха при кадият и отстъпиха назад и най-напокон доде ред и на мене. Кадият махна с тоягата и посочи мене, чичо Стоян ме викна по име, а дядо Вълко ме заведе до кадият и до пашата.

— Чийо си ти дете? — ме попита кадият.

Аз не можех да му отговоря и мълчех като няма — уплаших се, а мислех много да казвам и да приказвам! Чичо Стоян отговори за мене:

— Тя е дъщеря на Неделя Ковачът.

— Зная, зная — каза кадият. — Кажни ми, кой уби майка ти, братето ти и сестрите ти? — попита той мене.

— Аз го познах — отговорих аз, — той е сейменин; аз го срещнах сега на стълбата. . . Един черен турчин, прилича на циганин. . .

— Кой е той? Как му е името? — попита пашата.

— Не зная кой е и какъв е, зная само, че той е сейменин.

— А, а! — извика пашата. — Кой е тебе научил да лъжеш? Почакай ти, дяволско момиче, аз ще те науча да казваш право! Аз ще те побия малко по петите, както бият ето тогава.

И пашата ми посочи с пръст на дворът; аз чух вик и погледнах на дворът: там биеха някого си и той викаше: «Юре, варе!» Аз извиках от страх и паднах на одърът като мъртва; аз в това време бях много слаба, защото едвам бях оздравяла от болестта и преди три дена бях станала на крака.

Мене после това пак хвана тежката болест и аз дълго време пролежах. Леля Стойка ме зема да жиеея у тях; дядо Вълко дохождаше у нас секи ден, а чичо Стоян беше отишел на Стамбол да моли за тата султанът.

Дълго аз лежах и пак оздравях, а тата още не пушаха и ние някак си се научихме и без него да живеем и мъки да търпим — на сичко се човек научва.

XI

Веднаж, това беше по дванайсет сахатът вечерта, някой потропа на вратата — о, боже мой, каква радост! — влезе тато. Аз от радост едвам не полудях, едвам не изгубих и онова, щото беше останало в главата ми; ала тато беше твърде бледен и костелив, измършавял беше, сиромашът, чегато из гроб беше изваден, едвам се накраки държеше. . .

Аз се спуснах и прегърнах го. Така също и тато прегърна мене и целуна ме по челото, и сълзи една след друга му текат по бузите.

— Дете мое — каза той, — благодаря бога, че барем ти си останала; че барем тебе намирам жива и здрава! Аз съм сиромаш от сяка една страна, но пак не викам против бога, защо ми е барем тебе оставил да те гледам и да ме утешаваш на стари години. Разбито е моето сърце, убита е моята душа, ала е останало здраво само едно място: любов към моето единиче и ненавист към сичките турци. Боже, ако си ти правдолюбив, то защо си ме така наказал? Какво съм ти аз направил? В какво съм прегрешил? Клетата моя жена, клетите ми дечица! Ох, турци, турци. . . ще доде ден, когато и вие ще заплачете, и вашите деца и жени ще патят същото, щото патиме ние днес! Ще молите и вие да ви съжалеем, ама злото, което сте ни вие направили, ще направи корави българските сърца и тежко вам! Боже, кога ще доде този ден?

Сиромаш тато говори, а сълзи му текат из очите като дренки.

Тата пуснал чичо Стоян. Той молил в Стамбол и везирът, и султанът и пуснал го. Ала сиромаш тато недълго живя на светът; той се повече и повече болуваше и аз го изгубих след една година и останах сираче-сиротинче. Баща ми умря от жалости, а не от друго, защото той беше здрав човек.

По-добре беше да умрех аз, а то със своето здраве само се мъча на светът и на хората тегна. А мога ли да бъда здрава, когато ден и нощ плача?

Ето какво сме ние претърпели от проклетите читаци, да ги господ убие и поразии! Ала нищо, ще ги попари някога и тях нашата кръв, която са тия пили и изсмукали из нас. . . Аз ако и да бях свидетелница в това нещастие, което постигна нашето семейство, ала мене не само че не повярвах, а и пашата и кадият ме плашеха, че ще ме бият, ако ги излъжа. Можех ли аз да докажа — лъжа ли, или не? И така ние се оставихме от давята, отказа се и чичо Стоян: знае ли човек какво още може да му доде до главата?

ДОНЧО

(Разказ от един български войвода)

Ех, какви ти са днешните хайдуци? Днешните хайдуци са нищо и никакво — боклук и повече нищо! Немá чистият и истинният хайдутин е убивал сиромасите, за да им земе покъсаната дреха или да обере от тях и останалият в джebът им бешлик, който е добиен с кървав пот и с тежки мъки? Немá старите хайдуци закачаха някога жените, когато тях им се попаднeха насреща, както правят днешните х а й д у ц и - к о к о ш к а р и? У старите и чистите хайдуци това бива не така; аз съм и сами бил хайдутин и добре познавам хайдушките работи.

Аз бях на два̀сет и две години момък, когато се събрах с дружината на Донча войвода и станах хайдутин. Добър и юнак войвода беше тоя Дончо: много турци той прати при Мохамеда да ядат пилаф, а пък ние, момците му, много богатства спечелихме и много скъпи работи добихме. Истина да ви кажа, такъв добър и славен войвода не скоро ще да види наша Стара планина. Ако хората пеят за Индже войвода:

Разплакала се гората,
гората и планината,
заради Индже войвода

— то за Донча трябва да плаче цяла България и сичките българи.

Дончо се беше родил от чиста българска кръв: хубавец, як, силен и здраво направен — от сяка една страна той беше знаменит човек. Когато Дончо срещнеше някой сиромас, то не само че му не правеше никакво зло, ами още му и помагаше: купуваше му волове, кон, овци, па и парици му даваше.

— Купи си воловци — му казваше той — и спомени Донча войвода! Моли се богу да ми помогне да изчистя

из България турското гюбре и тогава и мене, и тебе ще бъде добре! Хайде, върви си, сбогом!

Когато Дончо срещнеше жена, то бягаше от нея като опърлен: той твърде добре знаеше, че ако някой хайдутин обере или наскърби някоя жена, то той ще виси на въжето.

— Момчета — ни казваше Дончо, — вардете се да не оскърбите някоя жена и да не убиее някое дете или някой старец, защото, ако направите такова зло, то ще висите на бесилото.

А кога Дончо завидеше някой турчин, то очите му се засветят като у гладен вълк, лицето му се запали и тогава — секи нека бяга пред него и да му даде път да мине! Грабне той арнаутката си, вдигне ѝ чакмакът и извика със своят ясни войводски глас:

— Юнаци, у когото сърцето не е бабешко, той нека върви след мене! . . . Хайде, напред! . . .

А ако види, че някой из нас се уплаши, то той му погледа страшно и насмешливо в очите и каже му високо, за да чуем сички:

— Защо ти, кучешки сине, си станал хайдутин, когато у тебе няма сърце? Хвърли по-скоро пушката и иди при майка си: тя ще те научи да плетеш чорапи, да ходиш по седенките и да играеш с момите на сляпа котка. Аз не ща такива юнаци, които се боят от един крастав читак. На моите момчета и на моите другари сърцата трябва да са като у левовeте, а не заешки! Ха, върви да сучеш на сестра си цев и да ѝ моташе преждата!

После такъв срам кой можеше да не забора̀ви и страх, и сичко и да не тръгне след него? Секи из нас, като чуеше тия думи и ясният глас на тоя юнак войвода, то вървеше напред, ако да бяха пред него хилядо души сеймени и две хиляди низами, заедно с билюкбашиите и бинбашиите.

Не обичаше Дончо тия сеймени и тия низами и ако да чуеше, че тия се намират на някое място, то той не чакаше тия да го търсят, ами ги търсеше сам и скоро им обрулваше крушите — ни един не излизаше здрав изпод неговата ръка. Ала за това негово юнашество често му се сърдеше нашата дружина и мнозина искаха да го оставят и да си изберат други войвода; ала тука е чудно това, че тия наши другари само викаха против Донча, а ни един го не оставяше. И наистина, кому може да бъде радостно

да се бие със сеймените и низамите, които са накачени от главите до петите с ножове, пушки и пищови? Какво щеш да добиеш от тях голъвци? — Пушка, два пищова, видински нож или дамашка сабля и повече нищо. А пък у арнаутите и това няма, тях са сами голи като овчарско куче. Такава ли плячка става, когато ние нападнем на някой търговски керван! Скриеме се в храстите и чакаме: пушките готови, чекмаците запнати, ножовете и саблите извадени и смърт томува, кой би поискал да ни се изплъзне из ръцете! Сичко, щото нам трябва — земеме: с турците хесапите къси, а християните нека вървят по работата си.

Сичко това ние правехме без войводата и скривахме от него, защото той ни не даваше да обираме хората и да правим зло кому и да е. Какво щеш да правиш, когато такъв беше неговият нрав! Но сичко това не можа да се укрие от Донча, колкото ние и да скривахме; той се научил какви сме работи ние извършили и нам ни кисело излезе из носовете! Твърде голямо зло ни се строполи на главите.

Ето как това стана. Отиде нашият войвода с двамина от другарите ни в едно село да купи барут; там нашият етак му казал, че градският паша иска да прати против нас няколко табора низами, защото българите, които бяхме ние обрали, дошли в градът и разказали на пашата, че ние сме българите обрали, а турците изсекли. Върна се вечерта нашият юнак войвода сърдит-пресърдит; никому той не каза ни «добро вечер», ни «какво правиш?», а седна недалече от огънят, напълни своето мъничко чибуче с тютюн, запали черното си луленце и повика мене — кивна ми с главата да дойда при него, — мене той обичаше повече от сичките други мои другари. Аз се приближих и клекнах до него.

— Слушай, Петко — ми каза той, — прати ти няколко момчета да кажат на нашите другари да се съберат утре рано сичките при Неновата воденица, в лещакът, и да чакат там. Кажим им да повикат и нашите етаци из поближните села; после тури неколцина по-добри и по-юнаци другари да чуват стража и кажи им да не затварят очите си сичката нощ. Нам ще зло да бъде — беда ни грози.

Аз извърших сичко, щото ми каза войводата, и върнах

се при него. Дончо беше се облегнал на дланта си и дълбоко се беше замислил: нещо тежко му беше на сърцето.

Сичките момчета бяха се уморили — не може човек да се не умори, когато сичкият ден е на крака и ходи по горите и по планините — и скоро заспаха. Сладко е да спи човек наврх на Стара планина, под чистото небе и под зелените и миризливите дървета. Звездите не светят, а горят, ветрец вее и приспива те, агънца бляят, кучета някъде си далече лаят, пиленца пеят, доловете бучат и бистрата им водица тече като сълза по ситните камънчета. Няма по-хубаво нещо от Стара планина, няма на светът по-хубава ода за спане от Братаница! Не знай другите българи що желаят, а аз искам да умра на най-високият връх на тая българска планина и когато дойде второ пришествие, то оттам да възкръсна и последни път да погледам на моя България.

Войводата дълго време мълчеше и воздишаше, па изведнъж трепна, подскокна, стана на крака, хвана ме за рамото и рече:

— Петко, ако ти се не спи и ако искаш да ми направиш добро, то ти се моля да останеш с мене и да вардиме заедно стража. Нощта е темна... трябва добро око да пази... Момчетата са уморени и може да заспят. Земи си пушката и хайде след мене...

Дълго време ние ходихме назад и напред мълчешком, най-после аз не можах да се утърпя и попитах Дончо:

— Какво е станало, та си се така разсърдил? Кажим ти мене, брате Дончо, какво е станало, защото аз съм ни жив, ни мъртъв от страх. Аз толкова години ходя с тебе, а досега не съм те видял толкова сърдит.

— Утре щеш да чуеш, Петко, — каза той, — сега не мога нищо да ти кажа.

Тежко ми беше в онова време на сърцето, като гледах, че нашият добри войвода е така жалостен; мене се искаше да го поразговоря, поразвеселя и утеша и аз го попитах:

— А що, Дончо, одавна ли си ти станал хайдутин?

— Одавна — каза той. — Остарях аз по тая Стара планина. Ако искаш да знаеш какво съм аз претърпял и как съм проживял на тоя свят, то хайде да седнем там около пътят при чучурчето и да ти прикажа за сичко. Така и нощта ще премине по-скоро.

да се бие със сеймените и низамите, които са накачени от главите до петите с ножове, пушки и пищови? Какво щеш да добиеш от тях голъвци? — Пушка, два пищова, видински нож или дамашка сабля и повече нищо. А пък у арнаутите и това няма, тях са сами голи като овчарско куче. Такава ли плячка става, когато ние нападнем на някой търговски керван! Скриеме се в храстите и чакаме: пушките готови, чекмаците запнати, ножовете и саблите извадени и смърт томува, кой би поискал да ни се изплъзне из ръцете! Сичко, щото нам трябва — земеме: с турците хесапите къси, а християните нека вървят по работата си.

Сичко това ние правехме без войводата и скривахме от него, защото той ни не даваше да обираме хората и да правим зло кому и да е. Какво щеш да правиш, когато такъв беше неговият нрав! Но сичко това не можа да се укрие от Донча, колкото ние и да скривахме; той се научил какви сме работи ние извършили и нам ни кисело излезе из носовете! Твърде голямо зло ни се строполи на главите.

Ето как това стана. Отиде нашият войвода с двамина от другарите ни в едно село да купи барут; там нашият етак му казал, че градският паша иска да прати против нас няколко табора низами, защото българите, които бяхме ние обрали, дошли в градът и разказали на пашата, че ние сме българите обрали, а турците изсекли. Върна се вечерта нашият юнак войвода сърдит-пресърдит; никому той не каза ни «добро вечер», ни «какво правиш?», а седна недалече от огънят, напълни своето мъничко чибуче с тютюн, запали черното си луленце и повика мене — кивна ми с главата да дойда при него, — мене той обичаше повече от сичките други мои другари. Аз се приближих и клекнах до него.

— Слушай, Петко — ми каза той, — прати ти няколко момчета да кажат на нашите другари да се съберат утре рано сичките при Неновата воденица, в лещакът, и да чакат там. Кажим им да повикат и нашите етаци из поближните села; после турци неколцина по-добри и по-юнаци другари да чуват стража и кажи им да не затварят очите си сичката нощ. Нам ще зло да бъде — беда ни грози.

Аз извърших сичко, щото ми каза войводата, и върнах

се при него. Дончо беше се облегнал на дланта си и дълбоко се беше замислил: нещо тежко му беше на сърцето.

Сичките момчета бяха се уморили — не може човек да се не умори, когато сичкият ден е на крака и ходи по горите и по планините — и скоро заспаха. Сладко е да спи човек наврх на Стара планина, под чистото небе и под зелените и миризливите дървета. Звездите не светят, а горят, ветрец вее и приспива те, агънца бляят, кучета някъде си далече лаят, пиленца пеят, доловете бучат и бистрата им водица тече като сълза по ситните камънчета. Няма по-хубаво нещо от Стара планина, няма на светът по-хубава ода за спане от Братаница! Не зная другите българи що желаят, а аз искам да умра на най-високият връх на тая българска планина и когато дойде второ пришествие, то оттам да възкръсна и последни път да погледам на моя България.

Войводата дълго време мълчеше и воздишаше, па изведнъж трепна, подскокна, стана на крака, хвана ме за рамото и рече:

— Петко, ако ти се не спи и ако искаш да ми направиш добро, то ти се моля да останеш с мене и да вардиме заедно стража. Нощта е темна... трябва добро око да пази... Момчетата са уморени и може да заспят. Земи си пушката и хайде след мене...

Дълго време ние ходихме назад и напред мълчешком, най-после аз не можах да се утърпя и попитах Дончо:

— Какво е станало, та си се така разсърдил? Кажим ти мене, брате Дончо, какво е станало, защото аз съм ни жив, ни мъртъв от страх. Аз толкова години ходя с тебе, а досега не съм те видял толкова сърдит.

— Утре щеш да чуеш, Петко, — каза той, — сега не мога нищо да ти кажа.

Тежко ми беше в онова време на сърцето, като гледах, че нашият добри войвода е така жалостен; мене се искаше да го поразговоря, поразвеселя и утеша и аз го попитах:

— А що, Дончо, одавна ли си ти станал хайдутин?

— Одавна — каза той. — Остарях аз по тая Стара планина. Ако искаш да знаеш какво съм аз претърпял и как съм проживял на тоя свят, то хайде да седнем там около пътят при чучурчето и да ти прикажа за сичко. Така и нощта ще премине по-скоро.

II

Седнахме ние при чучурчето и дълго време мълчахме. Дончо дълго време пъшкаше и най-последно проговори:

— Чуй, Петко, какво ще ти разкажа и ако се случи да умра, ти да ме оправдаеш пред моето отечество България и пред моите братия българи. Това лято ми чукна на вратата триесет и деветата година: осемнайсет години съм аз хайдутин, а десет — войвода. Млад бях аз още, когато захванах да се разхождам по Стара планина, да пия вода студена и да лежа под бука зелена. Ала тебе се иска да знаеш, защо съм аз станал хайдутин? Слушай и повни думите ми. Преди деветнайсет години, когато аз бях още младо и зелено момче, дойде в нашето село кадият по някаква си царска работа и кондиса в нашата къща да пренощува. Аз имах сестра, името ѝ беше Стана. Добро и хубавичко момиченце беше тя. Стана в това време беше на петнайсет годин и годена беше за Детелин войвода. Ти, Петко, трябва да си слушал за Детелина: него знае цяла България и сичките сиромаси. Детелин беше отишъл за нещо си в Сърбия, а в това време сърбите се биеха с турците. Сърбите искаха да изгонят турците из Сърбия и да очистят земята си от тая вонеща турска помия. Не можал Детелин да се утърпи да не помогне на братята и на сестрите си, запалила му се в сърцето вражда към неверните мусулмани и той се записал в четите на хайдук Велка, и юнашки се бил с нашите душмани. Сестра ми ден и нощ молеше бога и свети Харалампия да се върне годеникът ѝ жив и здрав, ала не така ѝ беше съдила съдбата — нито бог, нито свети Харалампия послуша молитвата ѝ. Кадият видял Стана и тя му се твърде харесала.

— Чуй ме, Стано — казал ѝ той, — искаш ли ти да бъдеш туркиня? Ако искаш, то аз ще те зема за жена, ще те облека в коприна и в кадифе, в злато и сребро и ти щеш да живееш с мене като царица.

Стана мислила, че турчинът се шегува, и рекла му:

— Какво ти тебе женене трябва, когато и зъбите ти са изпадали — ти и да целунеш жената си не можеш. . . Я гледай ти по-добре гробищата, а не младите момичета.

— Не гледай, че съм стар — казал той, — има и по-стари хора от мене и пак се женят. Със старците жената сякога по-добре живее, нежели с младите, защото стар-

ците са богати и обичат жената си, а младите са сиромаси и често ходят по чуждите жени.

Стана се засмеяла и рекла му:

— Аз имам годеник като сив сокол и юнак като Кралевити Марко: ти не можеш да му бъдеш и подлоги в цървулите.

Разсърдил се турчинът и попитал сестра ми кой е нейният годеник. Стана, като жена и не знаейка, че на турците не трябва да се казва сичко, зела и разказала му, че годеникът ѝ е Детелин, че той е отишъл в Сърбия и заедно с Кара Георгия и с хайдук Велка се бие с турците. Не е знаейка моята сестра, че тя с нейните шегички и с нейните думи ще навлече беда и на своята, и на нашите глави. Не е Стана още знаейка какво куче е турчинът.

Кадият повикал мама и рекъл ѝ:

— Вашият зет се бие с хайдук Велка против дин-ислямите, а вие, гяурски кучета, не сте обадили досега на пашата! Аз ви казвам, че пашата не ще да ви помилва за това и вие скоро щете да познаете боли ли турската тояга. Тежко и горко вам!

А мама му казала:

— А в какво сме ние криви, ако нашият зет се бие с турците? Ако е крив Детелин, то го хванете, ако смеете, и накажете го, а нас оставете на мира. Когато овчарят не може да убие вълка, той бие кучето. Такива са и турците: когато тия не могат да накажат мъжете, тия бият и убиват жените и децата — кокошарско семе!

— Ти питаш криви ли сте вие? — извикал кадият и нахлупил си на очите чалмата. — Вие знаете или не знаете, че когато е крив един човек в една къща, то по турските закони трябва да се съди сичката къща — и род, и роднини.

Из тия думи на кадият мама разбрала каква премержда може да ни мине през главите и каква опасност грози на нашата къща и тя помолила кадият да не казва на пашата нищо за Детелина.

— Добре — казал кадият, — аз ще да ви направя това добро и ще ви спася, ала и вие да ми направите едно добро: вие ще ми дадете Стана да ми бъде жена и да ми подмлади годините, а аз ще ви направя каквото искате. Чуеш ли? Каквото искате: и пари, и богатства, и домазлък — сичко.

Можеше ли мама да се съгласи и да даде на турчин своето дете; а така също можеше ли тя да му каже, че не дава дъщеря си, когато тоя изедник можеше да погуби сичката ни къща? Ала кадията, царският човек, свърши работата си сам и без маминото позволение; той повикал слугите си, хванал сестра ми и завел я със себе си във Филибе. Аз в това време бях при говедата, а то не щях да дам сестра си без кръв — животът си щях да положа.

След година после това, щото се случи в нашата къща, дойде си Детелин из Сърбия и захвана голяма работа да работи. С голяма тъга срещнахме ние Детелина и захванахме да му разказваме що се е случило, ала той махна с ръката си и рече:

— Аз знай сичко, моя майко, и затова съм и дошел.

После се обърна към мене и рече ми:

— А ти, Дончо, как живееш? Какво правиш?

— Нищо — казах аз, — живея и тъгувам заедно с майка си. Какво можа повече да направя?

— Ех, седя и тъгувам заедно с майка си! . . . Нема не те е срам да седиш с бабите и да плачеш — ти вече не си дете, не си ни баба! С плакане и охане нищо не бива, мой брате Дончо: мъжете не плачат, а работят. Я стани и погледай що съм ти аз донесъл. Погледай там в къшето какво е обвито в мушамата.

Земах аз вързаницата, развезах я и наидох: пушка, два пишова, две паласки, зехтинлийче, силиах и една дамска сабля. Аз ги и сега нося със себе си, само зехтинлийчето си изгубих оная година, когато ни бастиа видинския паша.

— Е, какво, Дончо? — каза Детелин. — Добри ли са, или не?

Аз се зарадвах и казах:

— По-добри не могат и да бъдат! Аз такива пишови, откак съм се родил, не съм видял.

— А саблята?

— Саблята е по-хубава и от саблята на Милоша Обилича.

— Ако е така, то изведи си конят, стегни му коланите, купи си повече барут и куршуми и хайде да вървим.

Като куршум изскокнах аз из собата, влязох в оборът, оседлах конете и изведох ги пред вратата до пезулът. Заплака мама и рече Детелину:

— Къде отводиш синът ми? С кого ще аз да остана сиротиня? На кого мене оставяте да ми помага, да ме утешава и да ме храни на стари години?

— Ех, мамо, не трябват сълзи! Ще се поразходиме ние с Донча и ще поблъскаме турските кратуни. Чуеш ли, мамо? Или ние ще доведем дъщеря ти жива и здрава, или да отчетеш по един парастас за душите ни и «бог да прости».

Тоя същи ден ние отидохме на Витош планина и станаме хайдуци.

Голям страх бяхме ние за турците, които се срещаха с нас: малцина ни избягваха из нохтите с цели и здрави глави; само тия утичаха, които имаха добре отхранени коне. Много злато и сребро набрахме за две-три години, много скъпоценни пушки и сабли ние добихме. Боят между сърбите и турците дотолкова беше влязъл в главата на Детелина, щото той беше станал от главата до петите народен хайдутин; а любовта към свободата дотолкова му беше влязла в сърцето, щото беше изскубнала у него заедно с коренът сяка миролюбива и човеческа страст, която трябва да носи сяко човеческо сърце. Детелин имаше горделива и силна душа, кораво и юнашко сърце, а сърбите, най-много хайдук Велко, посеяха в него такава ненавист към турците, която задаваше секому страх и трепет. През сичкият свой живот аз не съм срещал човека, над когото дума с в о б о д а да има такава голяма власт! Ала в онова време ние търсехме не свобода, ние искахме кръв, желяхме да видим нашите врагове да лежат пред нас, да ни целуват краката и да ни молят да ги простим.

Дълго време щяхме ние да ходим по Стара планина и да живеем като българи, а не като роби, ако дяволът да ни не пратеше някакъв си турчин, който ни разказа, че кадият ден и нощ мъчи сестра ми и накарва я да се потурчи и да го земе за мъж, а тя не ще и да чуе неговите молби и заплашвания и казва му, че ще убие и него, и себе си, ако той ѝ направи някакво зло. Затрепераха нашите сърца, като чухме тия думи, и ние с Детелина се заклехме тоя си час: или да избавим сестра си и да накажем кадият страшно и гнуснаво — на кол да го набием и в устата му сланина да натъпчем, — или и двама да погинем като българи и като юнаци. Разказахме на своят байректар що сме намислили да направим и молихме го

да ни даде ум и разум и да ни понаучи как и що да правим, защото байректаринът ни беше стар хайдутин и твърде умен човек — Кузман му беше името, а прякорът му бе Главата, защото имаше умна глава. Кузман ни рече да пратим в градът едного из нашите момчета или едного из етаците да запали къщата на кадият, а когато стане шашарма, то ние да нападнем и да грабнеме Стана из ръцете на кадият. Добро ни съветоваше старият наш другар, ала дяволът и тука ни побърка работата: Детелин не поиска да работи, както ни Кузман научи; той мислеше, че Стана ще да се хвърли в огънят и ще да изгори, защото на сърцето ѝ е много накупяло. Детелин намисли да подкупи хората на кадият: из прозорецът тия трябаше да ни хвърлят въже, по него ние да се изкатерим, да влезем в одаята, дека спеше Стана, да я откраднем и тогава да идеме при кадият и. . .

Както мислихме, така и направихме. Спуснаха ни из прозорецът едно дебело въже, ние се възкачихме по него в одаята, дека спеше Стана, разбудихме я и щяхме да я водим, ала сичката работа развалих аз. В одаята заедно със сестра ми спеше друго едно хубавичко момиченце — като херувимче беше. Аз бях млад и мойто младо сърце не отърпя: мене се поиска да открадна това ангелче и аз разказах Детелину що мисля да направя.

— Да крадем жени ли сме дошли тука, или да спасим сестра ти! — рече Детелин сърдито. — Не е време сега да си играеме. . . Хайде да си вървим или нам ще бъде не твърде весело.

Не послушах аз Детелина, спуснах се и грабнах наръки момиченцето; а то, зашеметено от сънят си, трепна и извика уплашено колкото си може. Тоя вик разбуди сичката къща и сичките съседи. Дотърчаха цели стотини хора и обиколиха от сичките страни къщата на кадият. Няколко души влязоха в одаята, дека бяхме ние, влезе и кадият с два пищева в ръцете. В това време Детелин извади своя видински ятаган и пръсна на кадият кеменчето, ала и кадият в същото време пушна в Детелина; Детелин се отметна настрана и куршумът попадна в гърдите на Стана. Тя, сиротата, не можеше ни дума да проговори и падна на земята. Свят ни обиколи от сичките страни, ала ние се биехме юнашки и биехме секиго, който ни се попаднеше подръка. Можеше да се случи и да се спасиме,

ако някой си из турците да не удареше Детелина с камък по кракът и да му не строшеше пищялът малко по-долу от коляното. Кога аз видях, че Детелин падна на земята, то заборавах сичко на светът; с ножът си в ръка, аз се върнах назад и исках да го нарая на гърбът си и да бягам с него, ала и мене удариха с камък по главата и аз паднах полумъртъв до Детелина. Нашите момци, които ние оставихме на улицата да чуват, одавна се бяха разбягали. Нас затвориха в темницата и захванаха да ни съдят; ала не дълго и не много ни съдиха: Детелина след три дена набиha на кол, а мене отсъдиха да ме обесят след месец.

За да увеличат нашите мъки, турците ме изведоха да гледам как щат да мъчат Детелина. Не зная какво би аз направил с Детелиновите джеляти, ала мене бяха везани и ръце, и крака, и шия — сичко. Сичко, щото можех аз да направя, беше да затворя очите си и да не видя неговите мъки. Пред смъртта си Детелин ми прати скришом едно писмо; това писмо аз ще прочета утре пред сичките мои другари, и ти, Петко, ще да чуеш що има в него написано. Господ ми помогна да бягам из темницата и да отмъстя на убийците на сестра ми, а най-повече на убийците на моето отечество България.

Дончо не можеше да разказва повече, той махна с ръката си и каза:

— Да оставим засега тия разговори, брате Петко, и да подремем малко, защото зора се е вече зазорила. Иди, събуди момчетата и речи им да повардят, а ние с тебе да поспим.

III

Утрента се събра нашата дружина, дойдоха и някои из нашите етаци и войводата ни каза да дойдем при него и да седнеме. Седнахме сички и чакахме с нетърпение да чуеме какво ще да бъде и що е станало. Дончо изгледа синца ни с орльовите си очи и попита ни:

— Момчета, сички ли сте тука?

— Сички сме, сички, войводо! — отговорихме ние с един глас.

Войводата свали от главата си своята рошава овча

шапка, извади из нея някакво си писмо, подаде го мене и каза:

— Прочети, Петко, това писмо и нека моите другари чуят какво е в него написано.

Разгърнах аз писмото, попрегледах го малко и захванах да го чета. Ето какво беше написано в това писмо:

«Сине мой и брате мой Дончо! Утре аз, ща не ща, а трябва да умра, ала аз ще да умра като юнак и като българин; не ща аз да моля моите джелати да ме простят, защото аз не съм чифутин; не ща аз да плача, защото не съм бабичка; не ща аз да наведе надолу главата си, защото съм роден от юнашко коляно и юнак майка ме е родила. Не бери ти грижа за мене, аз зная как умират хората и как трябва да умре Детелин войвода. Аз моля бога само за едно, а то е — да останеш ти жив и здрав, защото ти щеш да отмъстиш за моята смърт, ти щеш да умиеш моята кръв и да осветлиш мойт образ. Ала, мой брате Дончо, да помниш ти моите думи, които сега искам да ти кажа. Заклевам те, моля ти се и заповядам ти да изпълниш моята воля, а моята воля е такава: ако ти после моята смърт излезеш от темницата и станеш народен хайдутин; ако момчетата някога те изберат да им бъдеш войвода и да ги поведеш против нашите душмани, то господ и св. Илия да ти осветят пушката и саблята и да ти помогнат да победиш нашите кръвопийци; а ако ти някога повдигнеш ръка и потегнеш саблята си, за да убиеш някой българин, или пък поискаш да го обереш, то да те накаже бог и св. Арахангел, и бесило да ти бъде последна утеха. Клетвата моя трябва да се изпълни, защото аз утре умирам и умирам като мъченик, който умира за своят народ и отечество. Писано във Филибелишката темница, 1839 година, на Мала Богородица. Войвода Детелин.»

— Дай ми сега писмото, брате Петко — каза Дончо.

Аз му подадох писмото, той го зе, скри го пак в своята рошава шапка, после отри с ръкавът си потът, който течеше по лицето му като маргатар, и погледа към небето. Видеше се, че му е голяма мъка: душата му страдаше и ядове го мъчеха. От страх ни един из нас не смееше да погледа Дончу в очите, сички наведохме главите си и мълчехме като пукали. Дончо изгледа пак синца ни сърдито и проговори през носът си:

— Ето, вече минаха дванайсет години, откак аз бягах из Филибелишката темница и дойдох на моя мила Стара планина да живея като свободно пиленце; минаха десет години, откак сте ме избрали за войвода, откак сте ми дали воля да ви водя по горите и по планините и да вършим тая добра работа, която сме намислили да извършим; ала досега аз не съм ви питал — доволни ли сте вие от мене и харесва ли ви се моето войводство. Днес сте се събрали тука сички и аз ще да ви разпитам за много неща и да поговоря с вас още за коя друга работа. Нека секи из вас ми каже правичката: какво мисли и какво му е на сърцето. . . Никой нищо не трябва да крие, а да говори като пред духовникът. Искате ли да ми кажете за сичко истина или не?

— Искаме, искаме, войводо! — казахме сички в един глас.

— Когато е така, то слушайте — каза войводата и изтърси си на дланта лулето. — Който из вас не е доволен от мене и не желае да ходи под мойт байряк, то нека стане и да се отдели наляво; а който иска да остане с мене и да изпълнява моята воля, той да иде надясно. Хайде, станете и извършете щото ви казах.

Сички ние се зачудихме и извикахме с един глас, чегато се бяхме сговорили що да кажем:

— А кой дявол ще да иде наляво! Ние, войводо, не сме ни чифути, ни цигани, ами сме българи; а дружината ни е, както казват песните, «вярна, сговорна». Знаеш ли ти, че ако някой из нашата дружина поиска да се отдели от нас и да те остави, то ние сами щем да му пуснем по една шикалка в сърцето?

— Не е така, момчета — каза войводата, — насила нищо не бива на тоя свят! Не искам аз да държа в дружината си такива другари, които не от сѐ сърце вършат работата си и не ме оставят само за това, че се боят от мене. Мене трябва другари, а не хайдуци.

— Е, ако е така, то нека върви наляво тоя, който не е доволен от тебе — казахме ние сички. — Ако някой иска да остави нашата дружина, то нека каже сега пред дружината и нека върви накъде иска — насила ние не щем да го държим. Няма между нас такъв другар, Дончо войвода, който да направи такава глупост; няма между нас издайци!

— Слушайте, момчета, и не викайте! Аз знам, че мнозина из вас искат да ме оставят, защото им се не иска да живеят по моята воля и да слушат моите заповеди.

— Не щеме ние по-добър войвода от тебе, Дончо; не щеме да те оставим и после смъртта си. Ние сме готови и в огън, и във вода за тебе.

Войводата погледа на мене, позасмя се, па захвана да говори:

— Не подлизвайте ми се, момчета, аз подлизурките ненавиждам и ненавиждам ги от сичкото си сърце — тия са, както аз мисля, по-лоши и от гръцките калугери. Вие казвате, че сте доволни от мене, че сте готови за мене и в огън, и във вода, че не искате по-добър войвода от мене; а не ви се иска да изпълнявате моите повеления. Аз съм вам говорил хилядо пъти, ще ви кажа и днес, че ако има между вас барем един българин, който е станал наш другар от сиромашия и иска да спечели пари, то аз съм готов да му дам колкото имам, и нека той върви, отдека е дошел: аз такива другари не ща; мене тия не трябват; мене трябват такива хора, които са готови да оставят и къща и по-къщнина, и майка и баща, и брат и сестра и дадат сичко за своето отечество, за своя България и за своята свобода — такива другари мене трябват. Видите ли сега защо аз искам да се отделят тия, които не щат да се покоряват на моята воля: аз искам да знам кой е Дончов другар и по сърцето, и по душата и кой не е.

— Сички сме твои другари, войводо, сички, до един! — извикахме ние.

— Не, момчета, не, вие не можете да бъдете Дончови другари, защото аз търся едно, а вие искате друго. Вие сте мене наскърбили, момчета, и наскърбили сте ме толкова лошо, щото аз, ща не ща, трябва да ви оставя и да търся други другари: не може кокошката да бъде другар на лесицата, нито пък овцата — на вълкът.

— Ние не разбираме какво ти приказваш, брате Дончо! — каза Кунчо.

Кунчо беше стар хайдутин и твърде добре и юнашки си извършваше работите и затова сички го обичахме.

— Който не иска да разбере, той никога няма и да разбере — каза войводата нажалено. — Можеме ли ние да вършим заедно една работа, когато аз казвам: косено

е, а вие казвате: стрижено е? Не, брате Кунчо, аз съм станал хайдутин за едно, а вие сте станали мои другари за друго. Кой е тука крив? . . .

Кунчо почеса с два пръста шията си, засука единът си мустак и рече:

— Ние, както ми се чини, сякога сме изпълнявали твоята воля и никога ни един из нас не ти е казал ни половина дума насреща. Ти казваш, че ние сме криви пред тебе; а аз ти казвам, че не сме. Аз съм ходил под байрякът на много войводи — трийсет години живея по Стара планина, — а досега нито съм видял, нито съм чувал да обичат момчетата дотолкова своят войвода, колкото ние обичаме тебе. Не сърди се, войводо, и прости ме, ако те малко оскърбя с моите думи — аз съм вече стар, а старостта ми дава право да говоря открито за сичко и да се не боя от нищо и от никого: тебе ти е нещо криво на сърцето и тежко на душата и ти изливаш своята жлъчка на другарите си, които те така братски и така чисто обичат. Стари Кунчо ти казва, че ти напразно клеветиш другарите си, които са чисти като Стара планина. Разкажи ни де — що ти са направили другарите ти и в какво са тия криви пред тебе?

Дончо побледня като платно, лицето му се измени, устните му побледняха и посиняха, очите му се засветиха с такъв страшен огън, чегато тия бяха две зорници, а сичкото му тяло се разтрепера и той проговори:

— Ето вече трийсет и девет години, откак аз живея на светът, и ни един човек досега не ме е попържал с такива думи, с каквито днес ме попържа другарят ми Кунчо. Ти, старче, си заборавил с кого говориш и що говориш: ти казваш, че Дончо е клеветник, че Дончо вика против вас напразно! Чуй ти мене, стара и побеляла главо! Дончо в своят живот не е казал никому лоша дума, ако само той не е направил нищо лошо. Така е, старче, така. Аз съм чист като сълза и думата клеветник ще падне на вашите глави. Почакай ти малко, и кога ви разкажа някои други работи, кога ви разкажа в какво сте вие кални и гнуснави, тогава щеш да видиш стара, а луда главо, кой е крив: аз или вие.

Дончо стана накраки, походи мълчешката малко назад и напред, после пак седна и захвана да говори:

— Когато вие ме избрахте за войвода, то помните ли

що съм аз вам тогава говорил? Ако не помните, то аз ще ви сичко припомня: ако някой из вас убие християнин или го обере; ако някой из вас обезчести някоя жена или я оскърби с нещо; ако някой из вас хване турчин, обере го и го пусне жив; ако някой из вас убие старец, бабичка, момиче, жена и дете или им направи друга някоя пакост; ако някой из вас бяга във времето на боят и се предаде на турците — той трябва да умре. Така ли е, чичо Кунчо?

Кунчо наведе надолу главата си и мълчеше; Дончо го погледа навъсено и продължи си разговорът.

— Изпълнихте ли вие свято и безгрешно своето обещание? Свято ли овардихте своята клетва? Не, маскари! Вие излъгахте както мене, така и бога, пред когото се заклехте да бъдете честни и народни български хайдучи, а не кеседжии и харамееджии. Българите, които вие досега обрахте; жените, които вие оскърбихте; момите, които вие обезчестихте; турците, от които вие зехте пари и пуснахте ги; билюкбашиите, сеймените и низамите, с които вие сте вързали някакво си братство и приятелство, сички, сички се събрали в градът и молили пашата да прати срещу нас цяла войска и да ни изловят, и пашата се обещал да изпълни тяхната молба. Кажете ми сега, мой стари другаре, аз ли съм крив, или вие? Аз ли съм клеветник и хулител, или вие?

Кунчо мълчеше и две сълзи му потекоха по лицето.

— Защо мълчиш, чичо Кунчо, и не говориш? — го попита Дончо. — Кажете ми: аз ли съм лъжец, или сте вие мръсни и неверници?

Старият наш другар стана, ниско се поклони на войводата и с плачевен глас проговори:

— Прости ме, Дончо! Тия са наистина от сяка една страна криви, ала аз не знаех техните боклуци и оскърбих те. Ама аз не за себе си те моля; не мене да простиш аз искам, а и другарите ми; аз съм вече стар и ако ти мене накажеш, то твърде малко щат изгубят и другарите ми, и България, а другарите ми са млади и зелени и ако не днес, то утре ще се поправят и ще бъдат отсега не само честни и почтени, а и народни люде. От тях България чака твърде много и затова те моля, добри наш войводо, да ги простиш, да ги прегърнеш като братия.

Дончо пак стана и захвана да се разхожда горе-доле;

стана и Кунчо, приближи се при него, хвана го за рамото, погледа му в очите и рече:

— Прости ги, Дончо, прости ги. Тебе моли стари Кунчо, твойт осемнайсетгодишен другар — видиш — моли те със сълзи на очите — аз плача, войводо, а не съм плакал, откогато ми настана трета година.

Сичката дружина скокна накраки, сички паднаха пред войводата на земята, хванаха го за краката и изви-каха с един глас:

— Прости ни, войводо, прости ни, и ние ти се кълнем втори път, че отсега като честни и верни другари ще изпълняваме твоята воля. Прости ни!

Дончо помълча, помълча, па прегърна старият юнак Кунча и със сълзи на очите каза:

— Добре, мой стари брате, добре! Аз ще ги простя, ала ги прощавам за тебе, за твоето юначество и за твоята вяроност, а не за нищо друго.

— Прости ни, войводо! — извика пак сичката наша дружина.

Дончо ни каза да станем, прегърна синца ни и проговори:

— Момчета, да не бъдете никога жедни за пари и за богатства, защото жедността и богатството са най-големи злини на тоя свят. Мнозина наши българци е изяла тая проклета жедност за пари; мнозина е направило богатството чифути и изедници; мнозина е то заровило в гробовете без чест и без слава. За какво е на човекът тоя живот, когато той няма кой да оброне нито две сълзи над гробът му? Само тоя е честит човек и българин, който може да остави после смъртта си добър спомен и честно, ненакаляно име. Ех, момчета, блазе човеку, ако хората кажат за него после смъртта му: «Той беше честит човек», а хилядо пъти по-блазе томува, който, още дорде е жив, види тия добри плодове, които е той посадил още в младостта си. И така, мои братия и другари, бъдете чисти и почтени, обичайте своето отечество, своите бащи и майки; и само от едно да се чувате като от огънят — да не бъдете жедни за пари: нищо не унижава и не прави човекът да бъде добиче, отколкото парите.

— Сички ще да бъдем такива, каквито ти искаш да бъдем, брате Дончо! — извикахме ние. — Отсега ние ни-

то пари ще да търсим, нито богатство, а ще посветим сичкият си живот на България.

— Амин! — извика Кунчо.

— Сега, който иска да бъде мой другар и свето и безгрешно да изпълнява моята воля и моите повеления, то нека се закълне още веднъж, че ще бъде верен на клетвата си и нека върви след мене!

Ние турихме две сабли накръст, везахме ги с една връвчица и направихме от тях кръст. Кунчо зема тоя кръст в ръката си и каза ни да го целуваме и да се кълнеме. Тръгнахме ние един по един, целувахме кръстът и заклехме се така:

— Който из нас — казвахме ние — не изпълнява волята на Дончо войвода, то да го разтресне шипът наврх Св. Илия, да го убие хлябът наврх Свети Арахангел, да го изгори комката наврх Св. Никола, и нека турските низами или краставите сеймени му плюйнат в очите и да му кажат: «Гяур, пезевенк и заешко семе!» А който не изпълни тая света клетва, то да даде бог да висн на бесилото!

— Амин! — извика пак стари Кунчо.

И така, ние се помирихме с войводата и на душите ни стана по-леко, а на сърцата ни — весело. На сичко ние заборавахме в това време: и на турци, и на низами, и на сеймени; и дяволът да беше излязъл в онова време, то и нему щяхме да строшим роговете. Страшни са българите, когато им дойде страшно време. Разшавахме се ние кой насам, кой нататък и секи из нас захвана да работи по някоя работа; един си пушката чистеше, други — пищовите, трети фишеци правеше, четвърти се кърпеше, а Нено Голият песен запя:

Вълко, Вълко, Вълко, баш байректар,
свивай байряк, дъжд да го не вали!
«Нек го вали, огън да го гори!
Ние бяхме деветина брата:
осемтина под байряк измрели —
добър господ и заради мене.»
Още Вълко това не изрекъл,
пукна пушка из гора зелена,
та удари Вълка в клето сърце.
Вълко викна, та гората екна:

«Ей ви вази, ви вярна дружино,
носете ма и занесете ма,
занесете на път, на кръстопът,
на крака ми байрякът побийте,
за байрякът коня ми вържете.
Кой е младо коня да възседне,
да възседне тая враня коня,
да понесе тоя кръстат байряк,
да спомене Вълка баш байректар.»

— Хей, Нено — извика войводата, — време ли е сега за пеене? Хората мислят как да убегнат от турските низами, а той пее като луд и грижа го не е!

— Юнаци люти не плачат, арамбашийо, а пеят — каза Нено и засмея се: весел човек беше тоя Нено; в Охрида се беше родил и арнаутски знаеше, а на войводата «арамбашо» казваше.

— Мълчи, или ще ти затъкна устата! — каза Дончо.

— С печено ягненце и с бял мъж, арамбашо — каза Нено.

— Не е време сега да си играеме и да се препираме — каза Дончо. — Елате, момчета, да се съберем и да помислим как да избегнем от турската войска. Аз мисля, че турците скоро щат ни потърсят.

— Нека ни търсят — каза Нено, — мие ке ги гостиме, како що сме ги гощавали секи пут. Не бои се Нено от турчина; него не ке турска сабя да сече.

Ние се намирахме в онова време на Климаш, който се намира между Коприщица и Душанци. Това място е много добро за хайдуци или за народни хора, които имат с турците работа. Надясно от нас течеше река Тополка, на която бреговете са обрасли с върби, с лещак и с диво грозде, а между тая горица и между голямата гора, която е повече дъбова и букова, се намира мъничка пътечка и само откъм Коприщица има малка поляна, дека се разделяват две пътеки: една из тия пътеки води в село Лъже-не, а другата — в Душанци. От това място ние можехме да видиме, ако някой се приближи до нас по пътечката, видехме и реката, ала да стоим тука ние не можехме, защото бяхме живи хора, а живите хора искат да ядат и да пият.

Дончо седна в средата, а ние около него и захванахме

да се съветуваме как да оставиме това място и да идем да търсиме беглишките овце. Ала тамам да захванем да се разговаряме, то видяхме, че търчи по полянката едно момиче и иде къде нас; дрехите му бяха раздрани и изпокъсани, косата му се развяваше по вятърът, а лицето му беше опрашено и окаляно: видеше ее, че то е преминало през голямата гора и се е промъкнало през тръните и през чалиите — от горнята страна беше дошло. Сички ние се зачудихме на това чудо и чакахме да видим що ще да бъде и какво ще да чуем. Момичето се приближи и ние познахме наша Добра и разбрахме, че тя търси нас. Това момиче беше посестрима на нашият войвода и живееше заедно с неговата жена в село Коприщица — викаха го Добра. Добра беше дъщеря на един сиромаш българин, който бил едно време Дончов другар и погинал беше в един бой с турците. Дончова майка зела в къщата си това сираче и отгледала го, а Дончо го направил своя посестрима и твърде го обичаше. Добрината майка беше умряла по-напред от баща ѝ.

Дончо потърча насреща на посестримата си, хвана я за ръката и попита я:

— Що ти търсиш тук? Какво е станало?

— Бягайте оттука, бягайте! — извика Добра. — Против вас идат сеймени. . . Има ги до петдесет души и не са далече оттука. . . Вие сички ще погинете, ако останете тука. . . А дека са вашите пазачи? Спят или са мъртви?

— Ти, моя посестримо, кажи по-добре нам: кой иде против нас, войска или сеймени? Моля ти се, бъди юнак, като сякога, и не охай като луда — каза войводата твърде спокойно.

— Сеймени, ти казвам, сеймени идат против вас и синца ви щат да погубят. Бягайте, вардете се! . . .

— А от кое време и от кой ден моята посестрима, посестримата на Донча войвода, е станала страшлива и се бои от сеймените? — каза Дончо и засмея се. — Аз трябва да червенея, че имам такава посестрима.

— Казват, че войската ще дойде утре из градът и ще се придружи със сеймените. . . В селото чакат бинбашият и низамите и къщи им приготвиха нашите чорбаджии още от вчера — каза Добра.

— А защо си се уплашила, кажи ми ти, и трепериш?

— Аз съм се уплашила? Не плаши се Добра от турските зайци, ама нека тия зайци да имат по дванайсет глави, какъвто беше змеят, когото уби Кралевич Марко при Охридското езеро. Аз знам чия съм посестрима и чия ме е майка отгледала. Не бой се, побратиме, за Добра, Добра ще сякога да бъде Добра.

— Така, Добро, така — извика Нено, — не бой се ти ни турчина, ни арнаутина, оти си бугарско юнашко коляно.

Тогава войводата каза Нену да не вика, па се обърна към нас и рече ни:

— Момчета и другари, вие сте наварили днешната каша, а както сте я варили, така трябва и да я сърбате. Ала да не говоря що е било, а да ви кажа какво трябва да се работи, за да не изпатиме много голямо зло. Слушайте, мои братия, моите думи и гледайте да ги изпълните, както трябва. Чувайте своята кръв, защото една капка от нашата кръв е по-скъпа от десет турски глави. . .

— А азека сум пролял три оки кръв, а не сум отрязал още ни двацет глави! — каза Нено.

— Мълчи, Нено, и слушай що ти казвам; не прекъсвай ми разговорът — каза Дончо.

— Я не кем да говорим, а окем турски глави да сечем, па нека да су турците не турци, а дяволи! — каза Нено.

— Не нападайте, ако видите, че куршум може да ви разбие главите — продължи Дончо разговорът си, — нападайте само тогава, когато и турците се земат за нож и за сабля: аз знам, че вие обичате повече нож и сабля, нежели пушка и пищов, и затова ви уча ум. Хайде сега да се простиме, момчета, и да се земеме за работа.

— За какъв дявол да се прощаваме, Дончо, харамбашо? Мие ке още по сто години да живееме и да биеме турци. Да даде господ да не видим Охрида, ако я умрем денеска. Бугарията трябва да освободиме по-напред, Дончо войводо, па тогаз да умреме! — каза Нено.

— Добро, мой брате Нено, добро! — каза Дончо. — Нега господ да чуе твоите думи и да ни помогне; а сега ти слушай какво още имам аз да ви кажа.

— Казвай, харамбашо, казвай: азека ке да слушам.

— Слушайте, братия, какво още имам да ви кажа, и вървете тогаз секи по местата си — продължи си думите

Дончо. — Мъртвите да не оставяте, да ги увличате след себе си и да ги закопаем после като братия и като християни с чест и слава. Не давайте се живи в ръцете на нашите душмани; борете се юнашки и докажете, че сте синове на България и готови сте да умрете за своята майчина и бащина земя. Ако някой из нашата дружина побегне от нас, то му пратете в шията по един куршум и не давайте му да очерни душата си и да измени на отечеството си. Хайде, вървете сега, и свети Илия да ви помага! Прощавайте!

— Да е жив нашият войвода харамбаша Дончо! — извика Нено и дружината наша отиде по местата си.

Ние се наредихме по пътят като верига, скрихме се в храстето и зади камъните и сички чакаха да им дам аз белег и тогава да нападнат на турците. Аз, като байректарин, трябаше да се нахождам най-напред, а войводата да стои отзади и да гледа как се бием, кой как се бие, и да казва как трябва да се биеме. При войводата остана и Добра да му помага; ней дадоха една пушка, един пищов и един нож. Какво юнак момиче беше тая Добра, аз ще ви разкажа други път.

И ето, седим ние потаешката и чакаме милите гостени. Около нас сѐ тихо, сѐ мирно, само от време до време някакъв си щурец зацвърчи в тревата, жаба квакне в реката, пиленце чуруликне на дърветата, шумата зашумти — и пак тихо. Понякогаж се чуеше как сърцата ни чукат: едно от страх, а друго от нетърпене. Изведнъж — чегато и сега аз видя тая работа пред очите си — видяхме: върви напред Назър ага — нашият стари приятел — ние често имахме с него работа, — а след него вървят пешаците, па тогаз конниците. Сичките сеймени бяха до шейсет души и повечето из тях бяха помаци и арнаути. Аз се бях така научил отдалеч да пречитам душманите, щото рядко се бърках в есапът си. Назър ага яздеше един бял като мляко хат; той беше млад човек, около триесет години, и така богато беше облечен, чегато отиваше не да се бие, а на сватба.

Когато нашите турци се приближиха до нас и Назър ага дойде до това място, дека се скриваше Дончо, а опашката или най-крайните сеймени — до това, дека се скривах аз, то аз турих два пръста в устата си и свирнах. Пушки и пищови загърмяха, хора завикаха и запъшкаха,

коне захвъркаха и зацвилиха и куршуми запродоха на сичките страни. Страшно беше това сечене и пушкане! Три пъти съм виждал аз как се бият турците с московците, два пъти съм се бил с турците в Черна гора и в Херцеговина, па и в Севастопол ходих, и под Силистра бях, а такава страшна рязаница не съм ни сънувал. Ние няхахме ни свирни, ни топани, за да разпалваме момците; няхахме ни топове, ни гюллета, които потърсват горите и планините; но пак нашият бой беше страшен, защото сички ние гледахме да си отмъстим на турците и да покажем Дончу, че ние не сме нито баби, нито кокошкари. Дълго време се продължи тоя страшен бой: много турци погинаха, паднаха и из нашите мнозина; а нито турците отстъпяха назад, нито пък ние ги оставяхме да бягат — пътя им преградихме. Скоро ние сички хвърлихме пушките си, измъкнахме ножовете и захванахме да се сечем като касаци. Не можеха турците да устоят против нашите мишници и поискаха да бягат назад, ама ние от всяка една страна ги обиколихме и не им давахме да се мръднат ни нагоре, ни надолу. Дончо първи изскокна из шумата и хвърли се като лев на Назъра. Звякнаха две юнашки сабли и два лева захванаха да се борят. Тежко беше да каже човек — кой из двамата ще остане победител. Когато се малко побори, Дончо се замахна да удари Назъра, Назър посрещна саблята му със своя ханджар и Дончовата сабля се преби на две половини. Ала нашият юнак войвода не дълго време се мисли; той се хвърли на Назъра и прегърна го като малко дете, ала Назъра захвана да бие Донча по гърбът с ханджарът си и тежко щеше да му бъде, ако не прибързаше Добра и да не ръгнеше в шията Назъра с ножът си. В това също време и Назър удари Донча по гърбът и нарани го. Разсърди се нашият войвода, повдигна Назъра нагоре и удари го о земята; после пресече ремикът от силяхът си и веза ръцете на турският билюкбашия. Щом падна Назър ага в ръцете ни, то сеймените побягнаха, ала не далече отидоха: тия сичките паднаха от нашите ножове и от нашите куршуми — Тополка кървава потече. Ала и нам стана скъпа нашата победа: ние изгубихме единайсет душ из дружината си, изгубихме и чича Кунча.

С чича Кунча се случи такава една работа. Намерихме го ние паднал между храстите, повдигнахме го и зане-

сохме под едно дърво, за да му прегледаме раните и да ги превържем. Шест рани намерихме в тялото на тоя юнак и много из тях бяха дълбоки. Като обмислехме тия рани и залепихме на тях мехлем, то Кунчо дойде при себе си, отвори си очите и погледа наоколо. Назър ага лежеше насреща Кунча и нашият стари другар му гледаше право в лицето и чегато нещо мислеше. Изведнъж Кунчовите очи се зачервиха и засветиха като жерава, тялото му затрепера като от треска и той скокна накраки, спусна се къде Назъра, хвана го за гърлото и извика:

— Проклето турско куче, дека е детето ми?

— Детето ти? . . . — каза Назър ага, па погледа на Кунча и затрепера като листо.

— Детето ми, детето ми! — викаше Кунчо. — Дека е дъщеря ми?

— Тя е дома — каза Назър ага, — тя е моя жена, моя кадна; тя е майка на моите деца.

— А, а, а! Ти имаш деца? Мойта дъщеря е наплодила турски кучета. . . Моли се на твоят Мохамед и пригответи се да умреш. Аз съм се заклеял пред бога да те заколя сам, със своята ръка. . . Слушаш ли, Назъре? Ти открадна дъщеря ми, потурчи я насила и ожени се за нея; ти уби синът ми, който искаше да отнеме сестра си; но Кунчо е още жив и той ще освети ножът си от твоята гнуснава кръв. Моли се Мохамеду да ти опрости гнуснавите грехове.

— Кунчо! — извика Назър ага. — Ти искаш да заколиш своя зет, който така много обича дъщеря ти? Аз имам деца, Кунчо, и обичам ги така, както и ти обичаш своите. Прости ме, Кунчо, прости ме.

— А, ти обичаш своите деца? — попита Кунчо Назъра, па хвърли на него един такъв поглед, който беше пълен с ненавист, и две едри сълзи му потекоха из очите. Ала тоя човек не искаше да покаже пред нас, че плаче, и затова отри полека очите си и каза:

— Ти, Назъре, казваш, че обичаш жената си и децата си, и молиш да те простя? Ала я си ти помисли, какво си ти мене направил! Ти погуби моята дъщеря, уби синът ми и осиромаша къщата ми. Не мислиш ли ти, че ние, християните, имаме по-малко родителски чувства, нежели вие? Ти трябва да умреш и ще умреш от моята ръка.

Назър ага се засмя като луд.

— За какво се смееш? — попита го Кунчо.

— Мене ми е смешно, че ти, който си роб и гяурин, говориш за някакви си родителски чувства! . . . Ти, който си нищо повече, освен добиче, вол или магаре, искаш да казваш, че имаш такива същи чувства, каквито и аз. Немá робите и скотовете имат чувства и сърца? Ти искаш да заколиш зетя си, да заколиш бащата на унуците си. . . И ти говориш за чувства?

— Бъди проклет и ти, и унуците ми! — извика Кунчо и извади ножът си.

— Смърт за тоя кръвопиец, който сече хорските глави и краде християнските момичета; смърт за тоя звяр, който прави пакости на тия хора, които не му са никакво зло направили и които са само затова криви, че се наричат християни! — извикаха няколко гласове из дружината ни.

— Смърт, смърт. . . нека той да умре! — извика сичката дружина. — Смърт на тоя християнски душманин; кога той умре, то не ще повече никого да мъчи и да безчести.

След няколко минути Назър не беше жив и главата му се натъкна на един кол; ала и нашият стари другар Кунчо твърде скоро предаде душата си богу. Телесните и душевните мъки го скоро скосиха. Тежко ни беше да се разделим с Кунча и с другите наши другари, които лежах мъртви пред нази, ала такава е съдбата на човека. Изровихме дълбока яма, гудихме нашите другари на хладната земица, турихме им пушките, пищовите и ножовете и нахвъргахме на тях цветете.

Дончо стоеше и гледаше на нашата работа и кога ние свършихме, той проговори:

— Братия и другари! Нашите сърца са днес така наскърбени и нажалени, когато трябаше ние да се радваме и да благодарим бога. Голямо нещастие отрови нашата победа. Ние изгубихме нашият баща, нашият брат, нашият умни и добри побратим, когото така искрено обичахме и който ни беше така верен. В тая минута, когато ние трябаше да благодарим бога и да се радваме, че нашата ръка порази враговете ни, падна Кунчо и още единсет души из нашата вярна дружина. Братия, ние изгубихме дванайсет души, но ние трябва да отмъстим на нашите неприятели за тяхната кръв и да ги поменем като

христиени и като българи. Аз жалея за нашите другари, а в същото време желая, щото секи из нас да умре така, както умряха тия наши другари, желая и ние да умрем за нашето отечество. Да пролеем ние сега над гробът на нашите другари по една братска сълза, а ще дойде време, когато сичка България ще поплаче на тоя свети гроб и ще каже: «Почивайте, наши освободители; почивайте, български спасители! Нека се продължи вашата слава и вашата чест во веки веков.»

Дончо се прекръсти, прочете «Отче наш», и ние заровихме другарите си без саван и без опело — нека им е лека пръст!

Пет души ранени пратихме скришом в Коприщица, в къщата на един наш побратим; тия не можеха да вървят с нас. В тоя същи ден ние оставихме Стара планина и преместихме се на гиздавата, ала мрачната и стръвната Мургаш планина. На Мургаш планина се намирахме в друга каза и затова нас никой не дойде да гони и ние можехме да си вършим работата, както ни се иска.

IV

Рибата търси това място, което е по-дълбоко, а човекът — което е по-добро. Най-доброто място за нас, българите, е това, дека има свобода, а свобода ние имаме само на планината, дека няма ни камзамали, ни векили, ни ефендиета, ни кадии. Добро нещо е да бъде човек народен хайдутин, а по-добро е да живее той в селото си или в градът си и да бъде свободен. Господи, кога ще да дойде това време?

Ала преди да захвана да ви разказвам за Донча и за неговата дружина, аз трябва да ви разкажа как живеят народните хайдутини по горите и по планините. Дойдохме ние на Мургаш планина и захванахме се за работа: нашите българи ни даваха цървули, тютюн, барут, куршуми и други работи; овчерите ни хранеха с месо и със сирене, а Мургаш планина ни поеше и къща ни даваше. Легнеш си вечер под някоя зелена бука и задремеш, а над тебе божие небо виси, звездици светят и ветрец повява; а около тебе сè миризливо, сè добро, сè хубаво. Пробудиш се заранта и щом си отвориш очите, има и що да чуеш,

има и що да видиш: милиони пиленца пеят, ягънца бляят, овчерите викат — рай и повече нищо. А пък наш Нено често пееше такава една песен, която сърцата ни веселеше:

Мургаш-планино, планино,
много си, Мургаш, хубава,
за паша, за зимовище,
а за хайдутини най-много!
Тръгнал ми Дончо войвода
да шета гора зелена,
да пие вода студена,
да води момци юнаци.
Дончо е юнак войвода,
че го българка родила,
с българско мляко доила
и на сина си думала:
«Дончо, българско коляно,
я си запаши саблята
и си нарами пушката,
па иди в гора зелена,
събери момци юнаци —
удряйте пусти читаци,
да си земята отнемем,
да си децата откупим,
да си жените избавим,
да си бащите поменем,
да си за майка отмъстим!»

Тая песен беше си направил Нено сам, сам си я и пееше. Той пееше още така:

Който си из нас не иска
за България да умре,
за своята земя да гине —
нека го господ убие,
нека го майка прокълне,
нека го баща посече,
нека го син му заплуюе!

Като огладнеем, ние идеме при овчерите. Овчерите ужка ни не видят, гледат си настрана и говорят между себе си и чак кога видят, че кучетата им се спуснат на

нази, то се обърнат, повикат кучетата си и пак ни се огъзят. Хитри са нашите български овчери. Ние се приближим при тях, пуснем си пушките на земята и подпремем се на тях, както и тия на гегите си и кажеме им:

— Добро утро, чичовци! Що има, що няма? . . . Дохождаха ли при вас сеймените? . . . Търсят ли ни или не?

— Дал ви бог добро! — отговарят овчерите. — Не бойте се. . . Няма никой да ви търси! Вие преди една неделя така изплашихте зелките, щото тия цели сто години няма да ви заборава.

— Добре, добре, момчета! — им каже Дончо. — Хайде, пригответе нещо за ядене и донесете ни да поядем там доле под скалата, в бозалъкът.

— Докога ще аз тебе да храня, Дончо войвода? — казваше кехаята. — Вие и ягънцата, и овните и мариите ми изпоядохте. . . Юре-варе ще повикам от вас.

— Добре, добре, Стойко! Аз не ща повече да ти пека овците, ако ти само тръгнеш с нашата дружина и да ни помогнеш да изгоним турците. Дорде се не освободи България, то твоите овце ще яде и Дончо, и Петко, и Нягул, и Добри, и секи български хайдутин. България трябва да освободим, брате Стойко, и тогава и тебе, и мене ще бъде добре.

— Добре, Дончо войводо, добре! Аз се само шегувам и ти казвам, че не ща да те храня. Сичките овце да ми поядеш, то и тогава аз няма да се сърдя на тебе. Нека ти бъде сладък моят хляб! Хайде, иди си там в шумата и аз ще ти донеса ядене.

Върнеме се ние назад и чакаме под дебелия сянка, а на сърцето ни гладно-прегладно. Не зная каква е тая работа, а човек много яде, когато се намира на Мургащ планина: ядеш, ядеш и пак си гладен. Ала ето че ни носят ядене: два-три овна, печени на ръжен, два-три овчарски хляба, ургутник с мляко, какач-пастърма и други работи. Забиеме ние ръжените в земята, измъкнем ножовете, и захванем да режем: кой отдека иска и както иска. Весело и добро е за народните хора през лятото! Сърцата ни се пукаха от яд, кога чуехме Нена да пее:

Есен ми дойде,
слана западна —

опари листа
по гора зелена. . .

Лошо нещо е това зимата; ала когато ни не гонеха сеймените и низамите, то и зиме ние живеехме добре, стигаше само да имаме парици.

Мина се лятото и есента и дойде зима. Не може да се живее на Мургащ, а трябва да се търси зимна къща. Овчерите отидоха на зимовище, листето на гората опадаха, ние оголяхме, изпокъсахме ни се и дрехи, и цървули и затова трябаше да търсим място, дека да преклоним главите си.

— Хайде, момчета, да си вървим секи по дома и да гледаме да се прехраниме някак си — рече ни Дончо. — Аз мисля да ида в Коприщица и там да презимувам. Ако из вас някой иска да иде с мене, то аз ще го храня зимска; а ако иска да иде в селото си, то нека върви, и кога настане Б л а г о в е ц, то нека дойде в Коприщица и да тръгнем пак по работата си.

Само петима поискаха да идат дома си, а другите останаха с Донча. Преди да тръгнем или преди да се разделим, Дончо ни каза така:

— Момчета, закълнете се, че ако някой из вас се попадне в ръцете на нашите душмани, то не ще да издаде другарите си. Закълнете се още, че ако някой из нас се хване, то вие ще гледате да го избавите; а ако някой из нас бъде убиен, то вие ще отмъстите за кръвта му.

— Заклеваме се, Дончо войводо, заклеваме се, че ще изпълним твоята воля! — извика дружината ни.

Простихме се с нашите другари и аз отидох с Донча в Коприщица. «Тежко е за хайдутин човек да живее в село: сън те не намира сичката нощ; а кога видиш сейменин или низамин, то сърцето ти потрепери в гърдите» — говорят плашливите хайдути. Ала аз не можа да кажа това за нашата дружина, а по-малко за мене и за Донча: нашата работа беше съвсем друга. Ние, като речи, сичките бяхме не от плашливите хора, а тук още нашият юнак войвода беше за турците по-страшен от дяволът; стигаше да му поменеш името пред турските пифафии и да видиш страх! Знаеха турците с кого имаха работа и какво може да им дойде до главата и затова ни оставиха да си живеем, както ни се иска. А и нашите коприщени яко-яко нямат

голяма любов с турците и с читащите — тия са чисти българи.

И така, събрахме се ние в Коприщица на зимовище; но нашите другари ходиха по-напред в селата си да се повидят: кой с майка, кой с баща, кой с побратим, а кой с посестрима. Дончо нямаше роднини: баща му беше умрял одавна, умряла беше и майка му; той имаше само една жена, тя беше дъщеря на Петка Радин, и една посестрима — Добра. Дончовица беше хубавичка, добричка и мирничка женица; тя синца ни обичаше и никому лоша дума не беше казала. Ние обичахме Дончовица така, както обичаме сяко детенце, което никому на светът не прави пакост, но яд ни беше, кога я видехме, че плаче — тя плачеше твърде често. Чуе ли тя, че ние отиваме да се биеме, то плаче; чуе ли, че сеймените се готвят да ни гонят — плаче; чуе ли, че някой от нас е наранен — плаче; заболее ли някой — пак плаче: плашлива жена беше и меко сърце имаше. Мене ми се чини, че Дончо повече обичаше Добра, нежели жената си.

Ех, друго нещо беше Добра! Добра беше юнак девойка; тя разделяваше с нази и радост, и жалост; тя беше турила животът си на капъните и сѐ едно ѝ беше — да живее или да умре, — на сичко беше готово това момиче. Добра често обличаше мъжки дрехи и хайдутуваше с нази: наметне мъжка долама, обуе български потури, опаше тарабулуз пояс, затъкне чифте пищови, нарами арнаутска пушка, накриви своята българска шапка — и готов хайдутин. Когато нашите етапи не можеха да извършат някоя работа, то Добра я извършваше на драго сърце. Много работи направи тая Добра, много помощи имаме ние от нея. Колко пъти е тя засрамвала нашите другари и ги е накарвала със своите думи да разбият турците!

Помня веднъж, когато турците ни разбиха, че Добра дотолкова ни разпали, щото ние забравихме, че имаме рани на телата си, и отидохме да гоним нашите душмани, които скоро и победихме. Това стана така. Турците ни победиха и ние бягахме и скрихме се в гора Буная — тя е близо до село Стрелча. Тоя ден дойде при нас Добра и донесе ни барут и куршуми.

Дончо седеше на едно паднало дъбово дърво и беше се замислил.

— Добър ден, побратиме! — му каза Добра. — Защо си се замислил?

— Ех, Добро, как да не мисля, когато турците ни гостиха така, както никой досега не ни е гощавал. Ще се пръсна от яд. . . Бягахме като зайци — каза Дончо.

— А защо бягахте? — попита Добра.

— Как да не побегнеш, когато моите момци се изплашиха. Ала аз се не сърдя на тях, защото турците бяха три пъти повече от нази.

— От един копой хилядо зайци бягат — каза Добра.

— А ти мислиш, че е било по-добре да ни избият като круши? — каза Дончо.

— Ами как? По-добре е да умреш, нежели да бягаш.

— Ех, Добро, ти сякога си такава.

— А какво още изпатихте? — попита Добра.

— Какво изпатихме? Засмея ни се билиукбашият и каза ни, че сме добитъци. Ето какво изпатихме!

— Ами защо се сърдиш, когато билиукбашият ти е казал истина? Не трябва да се сърдите, кога турците наричат нас, българите, поплювковци и когато ни казват, че ние сме безчувствени скотове. Тия имат пълно право да мислят за нас така, а не другояче. Как да ни се не смеят и да ни не презират, когато ние наистина сме низки страшливци? Тия са няколко хиляди завоеватели; а ние сме осем милиона робове и пак търпеливо влечем циганският ярем. Турците ни са турили на гърбът по един самар и ние го носиме и радваме се. Аз мисля, че турците нямат други такъв кон, който така мирно и така покорно да носи букаите; тия нямат такова едно добиче, което така смилено да подлага гърбът си под техният гърбач, да стои мирно под бесилото и под топорът и да им целува краката, когато го тия бият. Ние много теглим, много влечем: ние сме по-търпеливи от кравите и от магаретата. Да, ние сме по-страшливи и по-глупави от едно стадо овни. Аз съм жена, а срамувала бих се да кажа, че съм бягала от турците, а билиукбашият ми е рекъл, че съм поплювковица. Не така се избавя отечество, мой побратиме, не така се бият истинните народни хайдуци. Кръв трябва, мой брате, кръв: без кръв нищо не бива!

Разпалихме се ние, грабнахме пушките си, па се спуснахме, пристигнахме сеймените и победихме ги.

Ето каква беше Добра.

Дончовица беше слаба и малка, а Добра беше висока и яка; Дончовица беше руса и бяла, а Добра — черноока и мурга. Като момче беше наша Добра, само мустаки нямаше. Дончо често се шегуваше и казваше ѝ:

— Тебе, моя посестримо, трябва да те е направил господ янлъш: искал е да направи момче, а излязло момиче.

V

Веднъж, това беше на Свети Атанас, седеше Дончо на зелените миндери в къщата си; пред него беше стол, на когото бяха всякакви мезета, а Дончовица държеше в ръката си един пукал, наливаше вино в една синя чаша, която бе нашарена със златни пера, и гощаваше мъжът си. Добра седеше при него и чистеше дръжката на един видински сомкамзалия нож, кога аз влязох в одаята и рекох:

— Добро утро! За много години Свети Атанас.

То Добра ме хвана за ръката и рече ми:

— Чичо Петко, мъчно ли ти е да живееш така като бабичка в селото? Аз мисля, че за юнак човек такова едно време, каквото е сегашното, не е твърде весело! Гора зелена, чичо Петко, и сянка дебела са за юнаци хора! Аз мисля, че вие ще да се плесенясате, ако поживеете още два месеца така, както живеете сега.

— Истина е така, Добро, истина е — казах аз, — ама няма какво да се прави! Проклетата зима твърде полека преминува!

— Юнаците се не боят от зимата — рече Добра.

— А какво могат да правят юнаците, когато и дяволите се боят да идат сега на Стара планина? Ала не бой се, Добро! Скоро ще дойде Б л а г о в е ц и тогава ще бъде наше турското царство.

— Вие сте като мечките и като мухите — каза Добра — и живеете само тогава, когато е топло; а щом настане зима, то не сте за нищо и за никакво. Ех, юнаци!

Дончо трепна, погледа на посестримата си сърдито и каза ми да ида и да повикам сичките наши момци да му дойдат на гости; да повикам и няколко циганина да ни посвирят. Дончо много обичаше да му свирят цигани и да му пеят български юнашки песни.

Дойдоха циганите със своите кеменчета, даарета и сантури и насядаха при вратата на земята; дойдоха и момчетата и се наредиха по миндерите и сички запалихме лулите.

— Веселете се, момчета, и повнете кога сме зимовали в Коприщица — каза Дончо.

— Не ми се весели, арамбашо! Нещо ми смучи сърцето и лябът ми у гърлото стои — каза Нено. — Мене само Стара планина може да развесели и я — нея.

— Аз видя, че само Нено е юнак из вази — каза Добра. — Така, така, чичо Нено, ти си юнак човек; нека ти господ помага и да продължи дните ти.

— Ех, Добро, некем я да живеем много; я чакам само да ослободиме Бугарията, па да умрем.

— Хей, Мено, кажи ти оная песен, дека се говори за Марка, че той утрепал Муса Кеседжия! — извика Дончо.

— Не, Мено, ти кажи по-добре оная песен, дека седемдесет и седем юнака бягали от мечка стръвница и оставили само Стояна кехаята и кучка синджирлийка да се борят с мечката — каза Добра.

— Пей за Рада войвода! — извика Дончо.

Мено засвири и запея:

Че чудо ли е станало!

Какво е чудо станало? —

Мома войвода да бъде

на седемдесет юнаци,

на седемдесет и седем!

Де гиди, Рада войвода!

Развяла Рада байряци,

повела Рада юнаци —

да шета гора зелена,

да гази Стара планина!

Рада дружини думаше:

«Дружино вярна, сговорна,

хайде на нишан хвъргаме:

който си нишан прекара,

той ще ни бъде войвода.» —

Сички на нишан хвъргали,

в нишан си никой не сгоди;

Рада си вдигна пушката,

Рада си нишан удари.

Момците викат с един глас:

«Рада ще бъде войвода.»

Де гиди, Рада войвода,

де гиди, Стара планина,

де гиди, сянка дебела,

де гиди, бука зелена,

де гиди, вода студена,

де гиди, ягне печено!

— Ех, ха-ха-ха! Нека живее Рада войвода; нека живее и нейната сестра Добра войвода — извика дружината ни.

— А вие мислите, че Добра не може да бъде войвода? — каза Добра. — Ако вие бъдете такива женкари, каквито сте сега, то аз ще събера жените, ще им дам по една пушка, а вам по една къделя и по едно вретено, и тогава вие ще предете прежда и да плетете чорапи, а ние ще нарамиме пушките и ще идеме да биеме турци. Който е юнак, той сега трябва да покаже, че е такъв, а лятоска и зайците са юнаци, защото има дека да се скрият.

Един из циганите, които не свиреха, стана и каза ни:

— Дончо чорбаджи, аз чух, че Филибе пашасъ иска да прати войска и да уловят и тебе, и дружината ти. . . . Аз бях преди една неделя във Филибето и там ми каза един наш циганин, който свири на пашата, че низамите скришом щат да нападнат на тебе, Дончо чорбаджи! . . . А ти си добър човек и сякога ни бакшиши даваш. Варди се, Дончо чорбаджи, варди се!

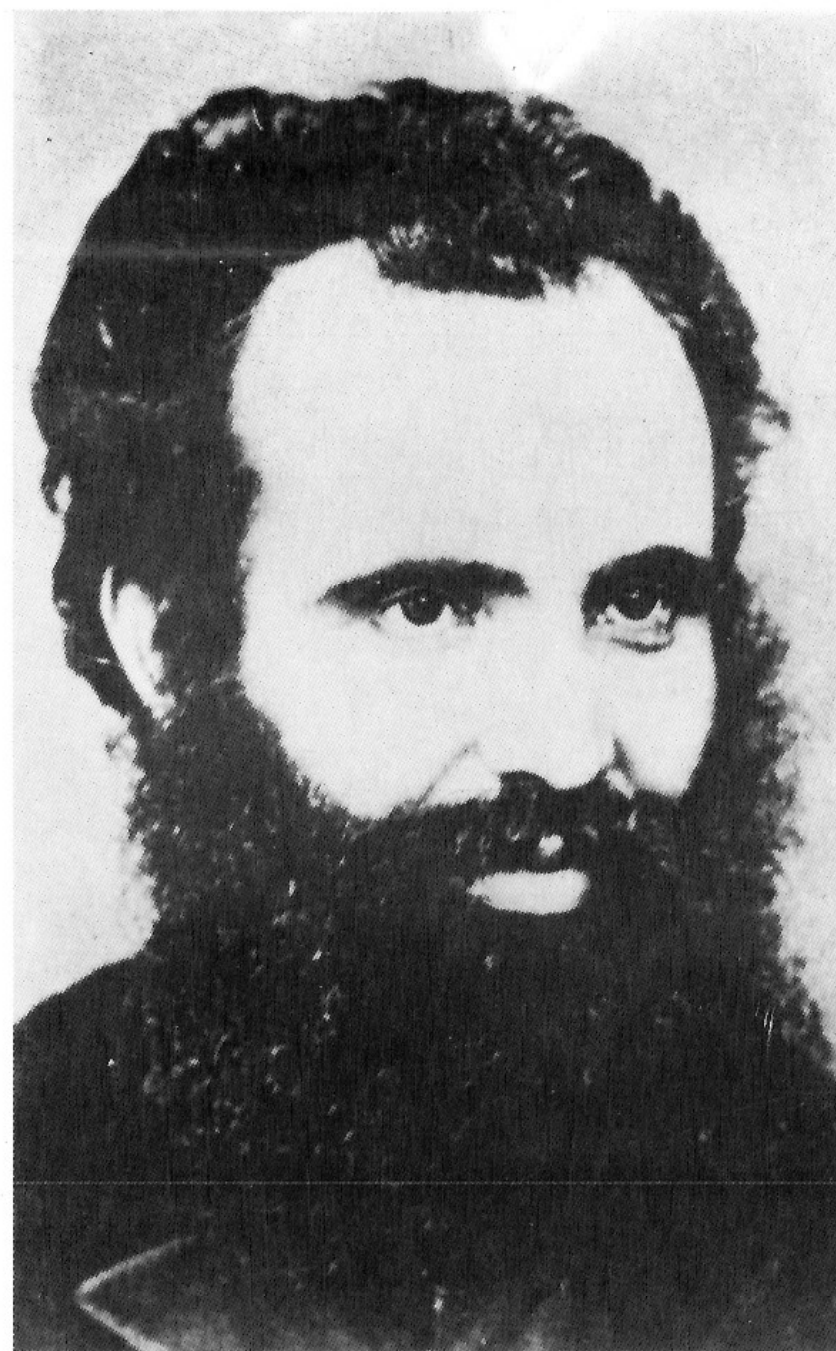
— Видиш ли сега, моя посестримо — каза Дончо Добри, — че ако ние и да оставяме турците на мира, то тия нас не искат да оставят!

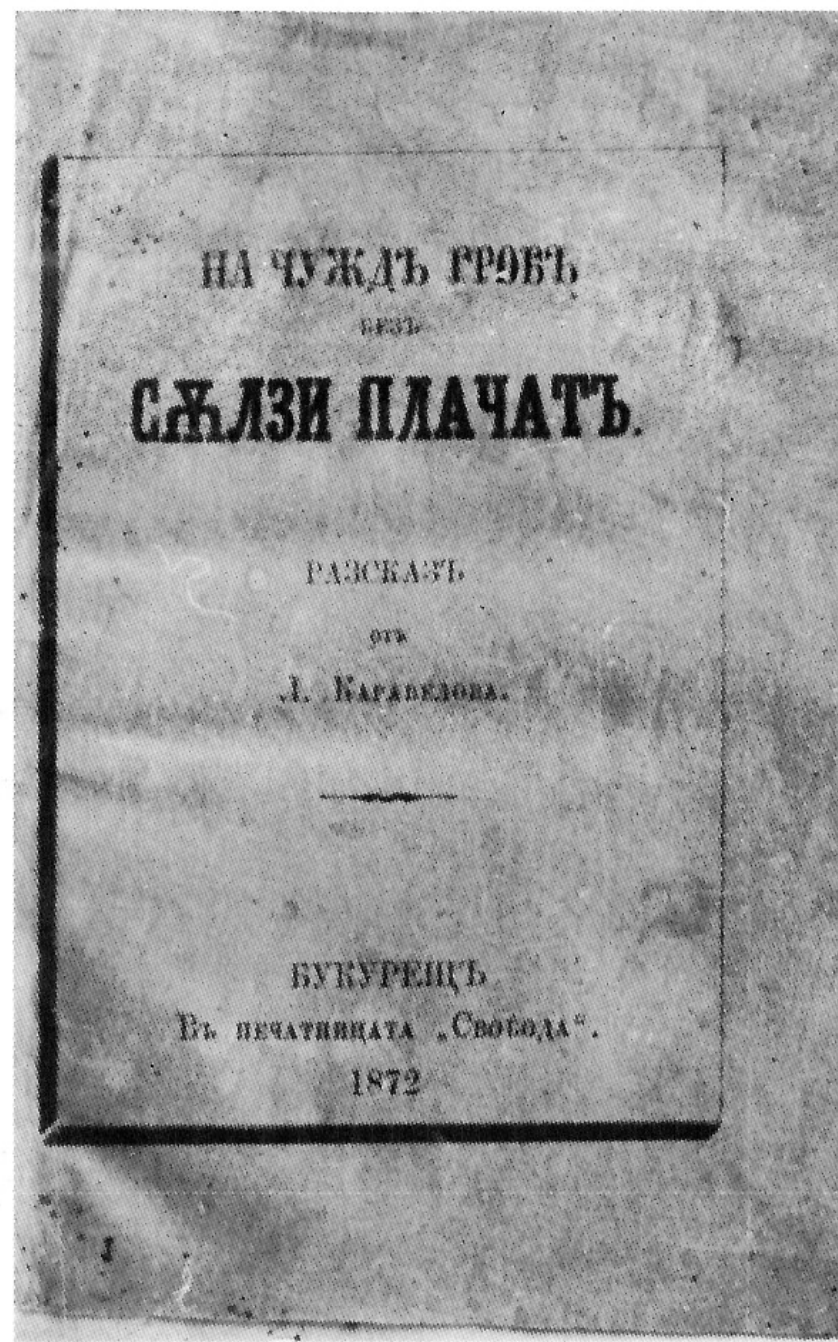
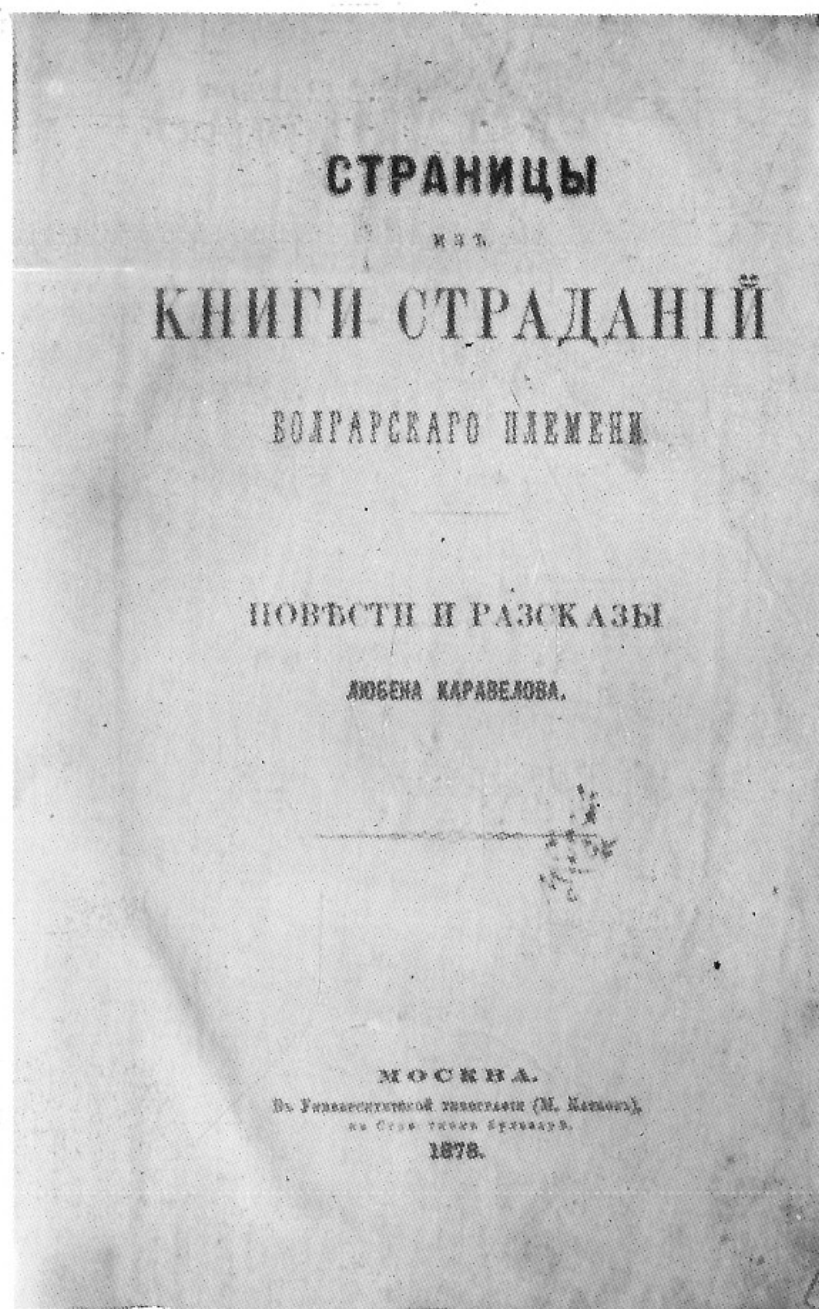
— Ала трябва да се приготвиме, Дончо войводо — казах аз, — и да ги срещнеме, както трябва. А може да не е истина това, щото ни казва Мено.

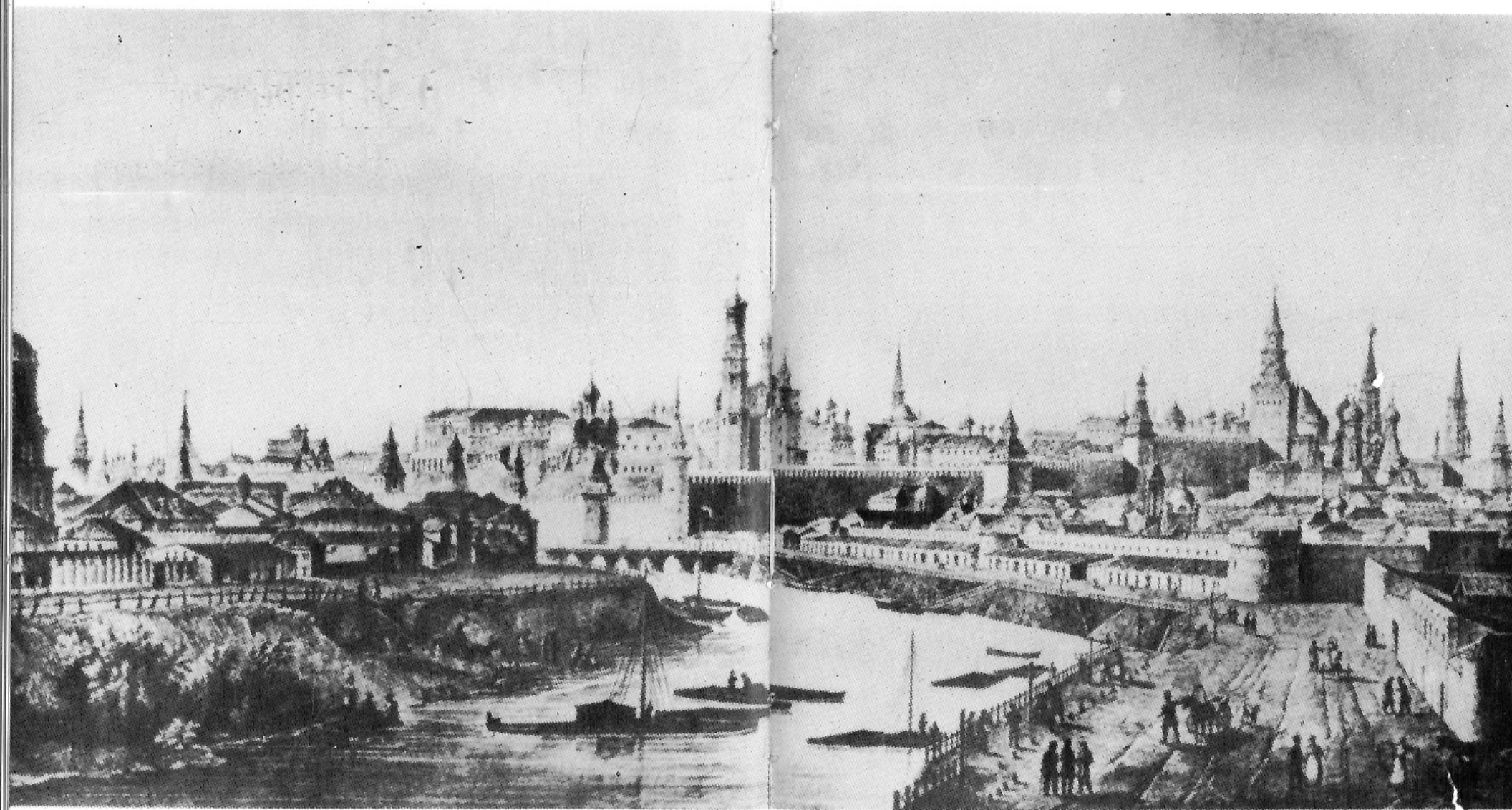
— Не, момчета, истина е! — каза Дончо. — Аз и от друго чух, че пашата иска да си отмъсти затова, щото му ние направихме лятоска. Не ще тоя проклети турчин така лесно да ни прости за оная поганска кръв, която ние проляхме. Ала нека; нека праща и сеймени, и низами и нека ни хване, ако смее. Ние ще докажем на тоя глупец, че старите левове се не ловят с мишеловка! Така ли е, момчета?

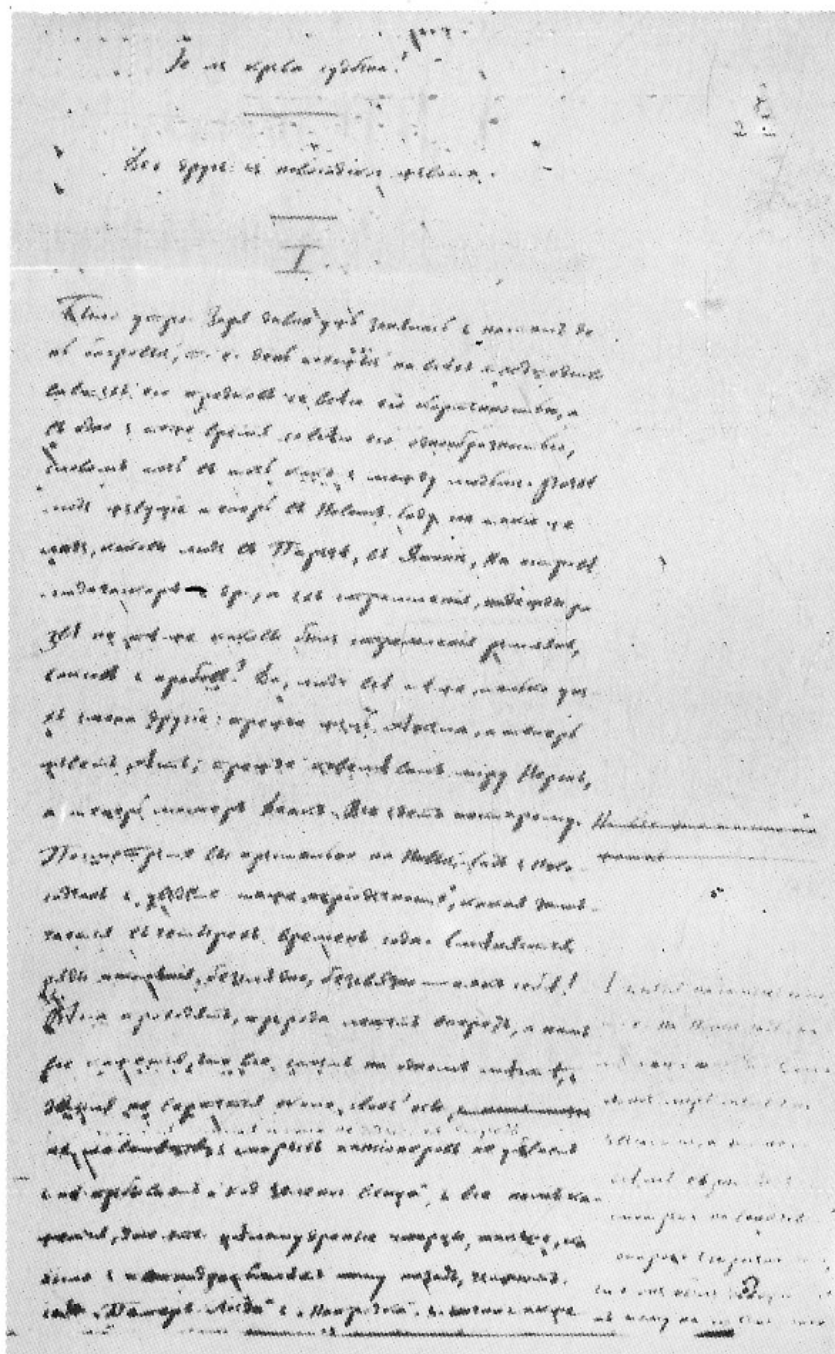
— Така е, така, Дончо войводо! — извикахме ние. —

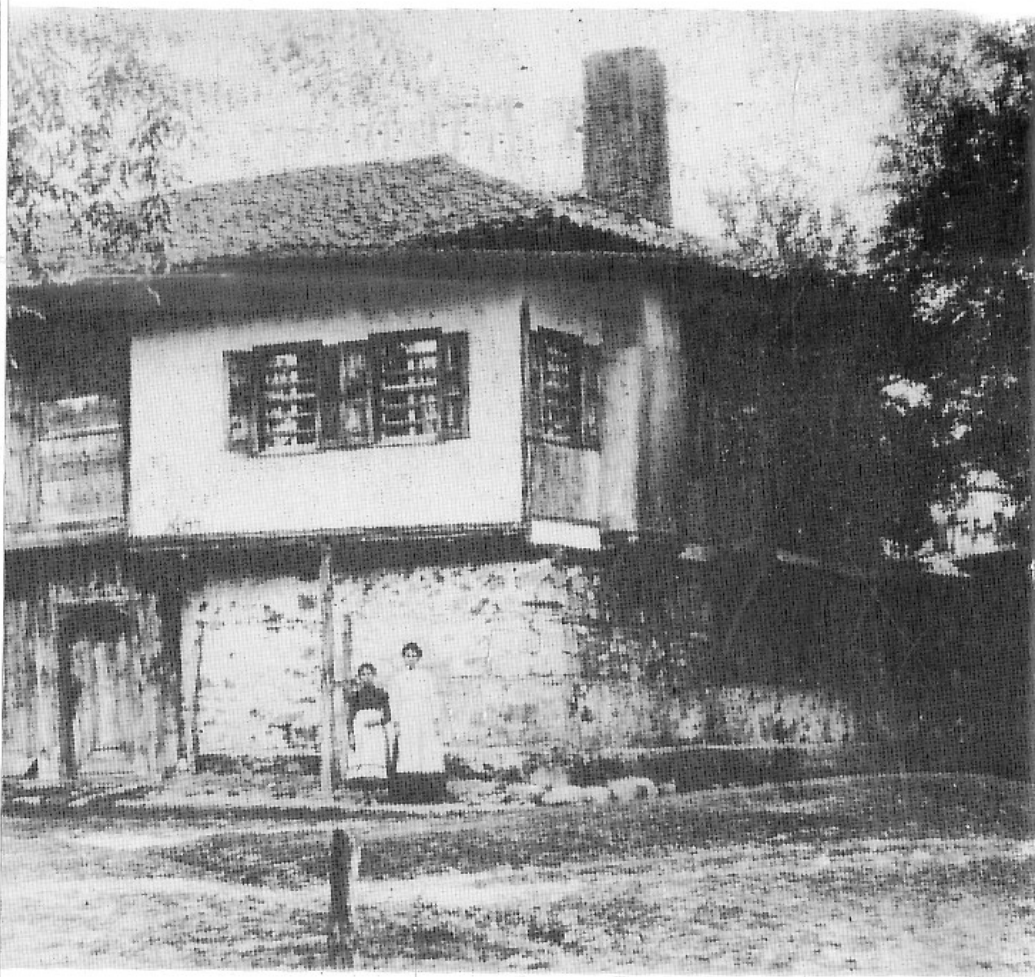
Любен
Каравелов

Нека дойдат тия погани турци и нека ни хванат. Не са още турчините родили такива синове, които да се бият с нази, не ще и да ги родят!

— Аз мисля — каза Дончо, — че ние имаме доста барут и куршуми и щем можем като на задушница да гостиме невиканите гости. По-добре щеше да бъде, ако оставехме тая работа до лятоска, но ако турците не могат да чакат, то ние ще ги помолим да заповядат и в нашата къща; ние и тука ще ги срещнем, както сме ги срещали на Стара планина.

— Да е жив нашиот арамбашия! — извика Нено. — Ако турците не могат да търпят, то и мие не кеме да търпиме.

— Нашата къща е голяма — продължи разговорът си Дончо — и може да събере сичките момци. . . . Защо ни е по-добро кале? . . .

— А аз мисля, че пашата ви само плаши и никога не ще да нападне на вас — каза Добра.

— Аз зная, че пашата се бои от нас като от чумата — каза Дончо. — Ала аз желая да направи той, щото е намислил, защото ще накара и нас да се земеме за работа. Понякогаж, да ви кажа право, мене ми е дотолкова тежко, щото съм готов да зема пушката си, да ида в градът, да намеря низамите и да ги накарам да се бият с мене. Не е, момчета, за нази такъв живот. Ще втикясаме, ако седиме без работа. Зимска е зима, лятоска е горещина, а България робува на циганите. Не, момчета, не! Тряба и зиме и лете, и дене и ноще, и наяве и насъне да се работи, за да добиеме своята свобода. Тежко на тоя народ, дека оставя днешното за утре, а утрешното — за в други ден. Не може повече да се търпи, защото ние не сме говеда.

Добра погледа Донча весело и ясно; очите ѝ се засветиха, дупките на носът ѝ се разшириха, долната устна ѝ потрепера и тя рече:

— Ако ти се иска да се побиеш с турците, то никой те не запира. Турците трябва да се боят от тебе, а не ти от тях, защото тия са изяли твоята попара, а не ти тяхната. Ала, кажи ми право: аз мисля, че ти зиме се боиш от турците толкова, колкото тия от тебе лете. Истина ли е, побратиме? Ех, ако би знаела, че моят побратим Дончо войвода е плашлив заец, то аз щях да стана посестрима на Сали билюкбаши и да потъпча гробовете на нашите прадеди. . .

— Не е Дончо плашлив; не е он заяк, ами е юнак над юнаците — казва Нено.

— А искате ли да разсърдя турците и да ги накарам да се бият с мене? — каза Дончо сърдито и скокна на краки.

— А как ще ги накараш да се бият с тебе? — попита Добра.

Умно и хитро момиче беше тая Добра; чегато и Саламонията тя беше прочела. Казват хората, че у жената косата е дълга, а умът ѝ е кратък; ама това не е истина: има на светът такива жени, които са по-умни десет пъти повече от мъжете, а такава жена беше и наша Добра.

— Ти питаш, моя посестримо, как ще аз да накарам турците да се бият с мене, а то е твърде лесно. Ето как. Турците събират коне за своята войска, за някаква си нова конница, защото старата са пратили да се бие с московците, там във Влашката и Богданската земя, която се намира отвъд Дунавът. Вчера мене викаха нашите чорбаджии и казаха ми, че аз имам много коне и затова трябва да дам един на турците. Аз им нищо не казах и излязох си, но днес заранта — аз не бях дома — дошли векилинът, камзамалинът и един сейменин и зели враният ми кон, когото аз толкова обичам. Разбира се, че аз своят кон не ща да им дам, а ако тия ми кажат барем една дума, то аз ще ги накарам да ми целунат петите и да се побият с мене. . . Видиш ли, моя посестримо, че Дончо не е заяк и ти няма да станеш посестрима на Сали билюкбашия.

Като чухме тия думи, то сички се зарадвахме; Добра скокна като луда, извади Дончовият нож из поясът му, завъртя го нагоре-надолу и весело извика:

— Добре! . . . Така те искам, мой побратиме! Бъди ти юнак, не жалей ни кръвта си, ни здравето си, ни имането си, ни животът си, само да освободиш отечеството си. Отецеството и свободата на човека са по-скъпи от сичко. . . Върви напред и не бой се. . .

— Добре казуваш, Добро девойко! — извика Нено и запя:

Хайде, братия, со пушките
за народот да умре;
за бугарска света земя
си юнаци да гинеме.

Майка плаче, татко жали,
а сестра ни робинка,
а нашите мали деца
у турчина робчета. . .

— Ех, харамбашо! — продължи си думите Нено. — Не можеме ние без бой; не можеме да гледаме како ни се турчин смее:

Кой се бои, братия, от турчина,
да ми любии коня у копито! . .

— Стига си пеял, Нено! — каза Дончо. — Кой какво говори, а ти песни пееш. Защо ти не си станал поп или гардарджия, ами си дошел при мене да бъдеш хайдутин?

— Нено знае и да пее, и да сече — каза Добра.

Дончовица слушаше нашите разговори и мълчеше, но кога Дончо заповяда на момчетата да си готвят фишеци и да си леят куршуми, тя седна при мъжът си, облегна главата си на рамото му, турна ръцете си на коленото му, а сълзи ѝ потекоха из очите като маргатар. Поседя тя така, поседя и каза на войводата тихо и умилно:

— Ох, мой Дончо, не прави ти такава една работа, каквато си намислил да направиш. Не туряй си главата на сечникът; защото скоро ще бъде време и ти ще дотрябаш на своята дружина. А какво щеме да правиме ние, ако ти погинеш и погинеш за нищо и за никакво? Дека ще се денем ние, ако ти погинеш? Дека ще се дене твоята дружина?

— Стига да има юнаци, а войвода сякога ще се намери — каза Дончо.

— А аз ти казвам, че турците ще избесят синца ни, щом ти погинеш.

— Булката Дончовица ти добре казва, брате Дончо! — казах аз. — Не е добро да захващаме с турците бой през зимата.

— Лъжеш ти, Петко, лъжеш като брадат циганин — каза Нено.

— Който е плашлив лете, той е плашлив и зиме — каза Добра.

— Не сме ние плашливи, посестримо, не сме — каза Дончо, — това ще ти скоро да видиш.

— Послушай ти мене, Дончо, и не сърди турците в такова време — рече Дончовица. — Почакай ти още месец или два и кога настане лято, то прави какво щеш.

Добре говореше Дончовица на мъжът си, но нейните думи останаха на вятърът. Нашият войвода имаше такъв нрав, пред който сяко нещо трябаше да се поклони: никого той не слушаше. Колкото повече Дончовица го молеше, толкова повече тя го разпалваше и накарваше го да изпълни това, щото е намислил да направи. Мълчешката стана Дончо накраки, зема своята пушка, рече мене да вървя след него и ние отидохме в конакът, дека беше конят му. Нам, да ви кажа право, и харесваше се, и не харесваше се това, щото правеше сега Дончо: харесваше ни се затова, защото захващаме работа и ние можехме да свършим нещо — омръзнало ни беше да седим като бабички с кръстосани ръце; а не харесваше ни се затова, че не беше време да се биеме с турците, които имаха и пушки, и топове, и сичко, щото искаш. Ала здраве да е!

VI

В Коприщица беше ага в онова време Мустафа ага, билюкбашия беше Кара-Табанът, а векилин — чичо Ганчо. Ние казваме, че турците са лоши хора, па и наистина са лоши, ала като нашият векилин чича Ганча други по-лошав урсунин и на светът нямаше. Много вдовици е разплакал тоя изедник, много деца е направил сирачета, много души е в гроб уложил. Тоя кръвопиец беше дотолкова лошав, щото и самите турци биха го заплюли, ако той да не беше им потребен, за да глобят сиротинята и да продават българските души на касапниците. Секи коприщенин, като чуе името на чичо Ганча, сякога плюйне и прекръсти се. Нека господ чува нашето отечество от такива българи!

Дойдохме на конакът, а чичо Ганчо, нашият честити векилин, седи заедно с агата и с другите наши чорбаджии под върбите, при конашките врата, и плюскат ракия.

— Какво търсиш тука бре, Дончо? — извика векилинът. — Нема не те е страх, ами си дошел в конакът? Знаеш ли ти, че въжето е приготвено за вратът ти?

— Разбира се, че не съм дошел да видя тебе — чер-

ноок ли си или не, а дошел съм по друга работа. А колкото за въжето, ти го чувай за своят врат, защото Дончо няма да бъде обесен нито с турско, нито с българско въже. . . Чуеш ли, Ганчо чорбаджи? Ако турците, твоите приятели, те не обесят, то ще те обеси Дончо, когото е господ пратил да брани сиромасите от твоите гнусотии. А ако Дончо умре и не дочака да види как ще да виси на въжето Ганчо векилинът, то от Дончовото семе ще изникнат такива българи, които ще окачат по дърветата сичките български еничери, сичките продадени души, сичките изедници и кръвопийци и сичките убийци на нашето отечество, а между обесените ще да е и Ганчо чорбаджи.

— Ти си полудял бре, Дончо! — каза Ганчо.

— Не съм полудял, чичо Ганчо, ами ти говоря като чисти българин и като верен христиенин. Ти мислиш, че няма господ на небето и няма правда на земята; а пък Дончо ти казва, че ако даде господ и света троица, то ти скоро ще бъдеш обесен на едно дърво заедно със своя приятел, с това вонящо куче, с което днес пиеш ракия.

— Ей, кераталар, какво търсите тука? — извика агата.

— Каквото търсим, то ще го и намерим — каза Дончо. — Ти може да мислиш, че ние търсиме тебе, но не се бой: твоето време още не е дошло. Не ще Дончо да си гнуснави ръцете и да те коли и кога ти чукне смъртта на вратата, той ще прати някой циганин да те задуши. Краставите кучета от крастата умират.

— Бре, керата, бре, пезевенк гяур, я върви си и не вводи ме в грях или, кълна ти се в Мохамеда, ти днес ще бъдеш обесен.

— Плюя аз и на Мохамеда, и на брадата ти — каза Дончо, па плюйна и влезе в конакът.

Агата повика билюкбашият и сеймените и рече им да ни хванат и да ни затворят, ала ни един из сеймените не посмея да ни се приближи, защото, пушките ни бяха запнати.

Дончо влезе в оборът, изведе си конят и даде го мене да го заведа у дома, а той се приближи при агата и чорбаджиите и рече им:

— Вие пиете и веселите се; вие сте сити и пиени. . . Пийте, ежте, глобете сиромасите, смучете българската

народна кръв като пиевици; лапайте месата ни като кучета. . . Ала ще дойде и нашият ден, и тогава тежко ще бъде на българските изедници и кръволоци.

— Ти, Дончо, знай какво хоратуваш и с кого хоратуваш — каза векилинът.

— Зная аз, чичо Ганчо, с кого говоря; зная аз и какво говоря, защото сичко, щото ти аз казах, не говорят устата ми, а сърцето ми; не говори само Дончо, а говори сичкият наш народ. . .

— Ти си бунтовник, Дончо, ти си кеседжия, ти възставаш против нашият баща, против султанът, на когото ние, българите, сме робове — каза Ганчо.

— Да си проклет и ти, и твоят султан — каза Дончо и тръгна след мене.

— Хей, сеймени, билиукбашии, селяни и чорбаджии, хванете тоя хайдутин, хванете тоя кърджалия! — викаше Ганчо.

— Ха, ха, ха! Хванете го, дръжте го, вежете го! — викаше Дончо, смееше се като дете и вървеше си полека из пътят.

Отдохме си дома, а нашите момци седят и чакат ни с нетърпение да видят и да чуят що е станало. Като ни видяха, че си идеме и водиме конят, то сички се зарадваха, срещнаха ни и захванаха да ни разпитват за едно, за друго. Войводата им каза да влязат в къщи и там да чакат, ако искат да чуят какво ще да им разкаже, па влезе в оборът, веза конят си, попляска го с ръка по гърбът и дойде в одаята.

— Седнете, момчета, и да си поговорим за едно, за друго — каза той. — Знаете ли, мои братия, че ние трябва да се поприготвиме за бой, защото турците не щат да ни оставят без наказание. А доколко се разсърди нашият векилин! Господи, и тоя човек е българин, и тоя човек е християнин! Сирота България!

— Не е Бугарията сирота, харамбашо, дорде сме мие живи и здрави; не е Бугарията сирота, дорде има тя млади и зелени бугарчета, кои сака да умират за нея. Нашите стари еничери и предатели скоро ке умрат, ке пръкнат, харамбашо, ако някой из тях остане, то мие ке му стопиме маслото — каза Нено.

— Да си жив, чичо Нено, да си жив и здрав за тия

думи! — му каза Добра, па отиде и целуна по челото тоя наш юнак.

Нено погледа най-напред Добра в очите; после погледа нас горделиво, чегато искаше да каже: «Видите ли, момчета, каква една девойка целуна Нена за неговото юначество»; а най-после той погледа и Донча, и тук му се скъсаха конците: той заплака от радост като сираче.

— Какво ти е, чичо Нено? Защо плачеш? — го попита Добра.

— Ех, Добро, за тая твоя целувка, която ми ти даде днеска, аз кем да дадем и кръвта си, и тялото си, и сичкото си на Бугарията. Десет живота да имам, сестро Добро, то и тях кем да дадем за отечеството си. Скоро ке биде време и Нено ке да покаже бои ли се он да умира.

— Оставете сега тия работи, момчета, и да поговорим за друго, па кога дойде време, то ще видиме кой е юнак и кой не е. Идете сега сички по дома си, земете си пушките, купете си повечко барутец, па дойдете синца тука да видиме какво ще се прави. Времето е късо.

Донесохме си сички пушките, изчистихме ги и приготвихме се за сватба. Къщата на войводата стана като къшла или като сейменска одая. Тоя ден ние бяхме до толкова весели, щото ако ни видеше човек, то щеше да си помисли, че сме освободили България.

Мина се цяла неделя, а никакви известия не можехме да получим из градът: щат ли турците да ни дойдат на гости или не. Знаете ли колко е лошо, когато човек чака нещо добро и не може да го дочака? А десет пъти е по лошо, когато чакаш някое зло, а то се бави и не дохожда една минута по-скоро. Ако бъде смърт, то нека бъде смърт, само тя нека дойде по-скоро и да я не чака човек, защото сърцето му истинва и духът му пада.

Ние щяхме вече да си идеме по къщите и да си гледаме работата, защото Добра и Нено ни се присмяваха и казваха ни:

— Няма турците, момчета! Не щат тия да дойдат, защото се боят от нази. . . Лятошната попара ги е така наплашила, щото тия по-добре ще идат да се бият с Мохамедовият пъкъл, нежели с нази — рече Дончо.

— Вас свети Врач безсребреник варди — каза ни Добра, — защото той знае, че вие се боите от турците. Аз чух, че Петко байрактаринът запалил оная неделя в чер-

кова една ока свещ само и само за това — да го не гонят турците. Истина ли, чичо Петко?

— Аз сяка неделя паля свещи, Добро, но паля ги не на свети Врач, а на свети Герги, на свети Димитър и на свети Кирила и Методия, за да ни тия помогнат да избавиме своето отечество и да откупиме народът си — казах аз.

— И ти никога не палиш свещи на свети Врач? — попита Добра.

Тамам щях да отговоря Добри и да се пошегувам с нея, то в къщата на войводата дотърча един циганин. Той беше наш етак и попита за Донча. Войводата излезе пред него, хвана го за ръката и заведе го в едно къшкенце. Говореха тия между себе си, говореха и най-после циганинът си отиде, а Дончо ни каза:

— Момчета, пашата пратил триесет души арнаути, за да ни избият! Ха, ха, ха! Триесет души! Той мисли, че ние не сме нищо друго, освен мокри мисирки. Гупави са нашите турци, момчета; по-глупави са от воловете. Против такива левове, каквито сме ние, пращат само триесет души, и то голи и боси арнаути. Каквото им е царството, такива са и пашите им, такива са и войниците им. Не е ли за чудо, кога тия пращат своите сеймени не да ни бият, а да ги биеме?

И наистина, ние се съвсем не уплашихме, когато чухме, че дохождат из градът арнаути да се бият с нази; ние бяхме до шестдесет души, сѐ отбор момци, сѐ юнаци; още нашето място, дека се намирахме, или Дончовата къща, беше за нас като кале.

Дойдоха арнаутите и обиколиха Дончовата къща. Тая къща беше изградена на едно високо място, в арнаутската махала, и беше заградена с дебели росанлии дувари. Из нашите прозорци се видеше какво правят турците и ние се приготвихме да ги посрещнем, както трябва. Билюкбашият ерчеше конят си, а сеймените след него припкат като копон. Турчинът мисли, че той е безсмъртен и че българската пушка не може да го улучи. Ние натрупахме дърва, турихме стълбите и други работи около дуварът, качихме се на тях и приготвихме се да пушкаме на сяка една страна. Билюкбашият зема със себе си троица сеймени, приближи се до нашата врата и почука. Дончо и аз отидохме при вратата и попитахме го що иска.

— Да дадете царският кон — каза билюкбашият — и да дойдете при пашата, да му паднете при краката и да го помолите да ви прости.

— Какъв царски кон ти търсиш? — попита Дончо. — Тоя кон, който е купен за Дончови пари, е Дончов, а не — царски. А на пашата кажи: нека той дойде при Донча и да му целуне подлогите на цървулите, защото Дончо не се е научил да се кланя, а да му се кланят. Хайде, върви си сега, отдека си дошел, да ти не разбиеме кратуната.

— Бре, гяурино, предай се или ще си оплачеш майчиното мляко! — каза билюкбашият.

Дончо ни махна с ръка и ние си подадохме главите над керемидите на дуварите и запнахме пушките си; а той каза на билюкбашият.

— Назад, турско куче, или кълна ти се на вярата си, сега ще те пратя при Мохамеда. Ти добре знаеш как се бие Дончо войвода.

— Хайде, момчета! — извика билюкбашият. — Нека ви помага Аллахът и неговият пророк!

— Хайде, юнаци, за своето отечество и за своята свобода! — извика Дончо. — Нека господ и нашето свето дело да ни помагат! С в о б о д а и л и с м ъ р т!

Припукаха изведнъж пушки и пищови и стана пъкълска шамата, ала арнаутите твърде скоро побягнаха и оставиха до двацет души убити. Билюкбашият щеше да убегне, ако да не беше го видял Нено със своето лесическо око.

— Ей, билюкбашо — му извика Нено, — падна ти кесата с парите.

Билюкбашият се обърна да види кой го вика и да види истина ли си е загубил кесията; а Нено в това време пушна и арнаутинът падна като сноп на земята.

Тоя бой ни донесе двацет пушки, триесет и два пищова, няколко ножа, няколко сахата, осем коня и няколко хиляди гроша. Но и за нас дойде после тая победа черен ден, и ние не можехме да се порадваме на това, щото извършихме така юнашки и така евтино. Нашата победа ни прати над главите голяма хлапавица. На другият ден, после нашата победа, дойде един наш човек и каза ни, че идат против нас около триста низама, и пешаци и конници, които води Мурад бинбаши.

Ние се уплашихме и захванахме да молиме войводата да бягаме и да оставиме Коприщица. Ала не такъв човек беше Дончо, който би поискал да бяга, когато настане лошав ден. Навъси той веждите си, захпа устната си, погледа ни страшно в очите и рече:

— Аз не съм заяк и не ща да бягам, а ако между вас има плашливци, то нека вървят накъде искат. Аз ще да остана тука с тогова, който се не бои от никого и от нищо. Ако вие ме оставите, то мойта посестрима Добра не ще да ме остави и ние с нея ще се държиме, дорде ни не изсекат на парчета. Аз ви съм хилядо пъти говорил, че дорде се не гине, няма да освободим милото си отечество, а ако нашият час е ударил да гинеме, то ние трябва да умрем като юнаци, а не като баби. Така ли е, Добро?

— Така е, побратиме, така — каза Добра.

— И Нено сака да умре заедно с Донча — каза Нено.

— Сички ние ще да умрем заедно с нашият войвода! — каза дружината ни.

Можехме ли ние да оставим войводата си, когато Добра и Нено искаха да умрат заедно с него? Сички ние останахме и приготвихме се да срещнем нашите душмани.

VII

Ето, настъпи такъв един ден, в който българските соколи можеха да покажат на турските читаци, че са юнаци и в гърдите им бие юнашко сърце; дойде такава едно време, в което някои наши страшливи другари можаха да разберат, че българската пушка и българската сопа е по-яка от турските топове и от турските мъздрави. Чудни неща биват на тоя свят! Случва се такъв ден, в който човекът се прерождава: страшливият става юнак, а юнакът — страшливец, бабите — мъже, а мъжете — баби. Беше в нашата дружина един клисурец Дейко — много страшлив беше сиромашът. Веднъж, когато турците нападнаха на нас, той се скрил зад един камък и бои се да погледне, а пушката му трепери в ръцете; но кога видя, че няколко турци се натъркаляха мъртви пред него, то той погледа, погледа, па измъкна ножът си, спусна се юнашки срещу турците и извика със страшен глас:

— А бе турците били по-клекави от нази!

От онова време Дейко стана твърде голям юнак и от нищо и от никого се вече не боеше. Какво ще му правиш, когато човекът е такъв!

И така, дойде ден, в който нашите българи се малко поокорчиха, отърсиха се и разбраха, че са синове Асенови и Симеонови, и приготвиха се да се борят за своят народ. Но и нам беше не твърде леко да се бием с турските низами или, по-добре да кажа, и нам беше твърде тежко да се бориме с такива сили, и тъй — тежко, щото господ да ни учува да видиме още веднъж такъв един ден. Да ви кажа истина, ние се съвсем не бояхме от турските кокошари и показахме им най-после, че сме юнаци от юнашко коляно, но и ние изгубихме това, щото мъчно се добива; аз затова и казвам, че тоя ден беше за нас много тежък.

Дойдоха около двесте низама пешаци и около шестдесет души конници и обиколиха Дончовата къща, в която се намираще сичката наша дружина. Чудни хора са тия турските низами! Хвалят ги твърде много, а излиза, че тия не са по-добри от гюбрето и помията; да ви кажа право — две пребиени пари тия не чинат. Когато ти видиш как тия викат, как крещат и бърболят, то се уплашиш малко, а когато ги малко поразгледаш или когато ги разрежеш, то наидеш — червива яболка. Нашите български хайдуци не можеш ти да изплашиш ни с тъпаните, ни с тръбите, ни с низамските дрехи, ни със старият топ, когото султанската войска довлече със себе си; а така също не можеш ги уплаши и с военните талими и с табите, които нашите душмани направиха около нашата къща. Аз съм живял между сякакви хора, ала такива хора, каквито са българите, ниде не можеш намери. Гледаш ги — нехриви и страшливи, а като се накръвляват, то бягай от тях; тия са по-лоши и от дяволите. Това са турците изпитвали твърде често, изпитвали са го и други някои.

На турците одавна вече «кукувицата е изпила умът» и затова са в сяко едно нещо глупави и не знаят какво правят. Ако турците да не правеха глупости или ако да не правеха табии, а да нападнеха на нас просто и да имаха барем за пара юначество, то нека ние десет пъти да бъдем по-яки и по-юнаци, то и тогава тия твърде лесно можеха да ни разбият и да ни изрежат, а не щяха да изгубят толкова люде, защото тия бяха много, а ние — малко. Но кога господ иска да накаже някого, то най-напред

му земе умът — казват старите люде. Дорде турците да направят своите табии, то ние можахме да изпребиеме до петдесет хора: така, види се, им е било написано от Мохамеда.

Дорде се турците готвеха да нападнат на нас, Дончо ни събра на дворът и каза ни със сълзи на очите:

— Момчета, тоя ден е за нас голям ден: от днес ще се захване българският живот и българската свобода. Ако ние днес останеме живи, то ще възкръсим българската свобода, ще покажем на сичките българи пример — как трябва да се варди нашата земя и как трябва да се умира за нея; а ако паднеме с ножът си в ръка, то ще посеете такова едно семе, от което ще порасте тая свобода, която ще да пожънат тия, които останат после нас живи и здрави. Нашата смърт, момчета, ще бъде полезна на нашият народ и ще бъде време, когато всеки българин ще се хвали с нашето име и ще служи парастаси за нашата душа. Дръжте се, момчета, юнашки и докажете на светът, че сте бозали чисто българско юнашко мляко; удряйте своите душмани и помнете, че във вас тече света и праведна кръв; умирайте юнашки за своят народ и за своята поробена земя и ваше ще бъде царството небесно!» Господ ще ни помогне, момчета, защото ние сме востанали да отбраниме кръстът от нечестивите; да отбраниме сиромасите от мъки и от неволи; да отбраниме християнинът от Мохамедовият меч и да възкресим своя България.

— Да отнемеме своите сестри и дъщери, които се намират в турските хареми; да разковеме железата, в които са оковани нашите братия; да строшиме вратата на ония темници, в които лежат нашите синове; да измъкнем из престъпните ръце на турците своите майки; да отриеме сълзите на своите деца, които са останали сирачета; да върнеме на нашите душмани зъб за зъб и око за око — каза Добра.

— Сè ке бъде, Добро, сè ке бъде харно, ако само имаме таки жени, како що е Добра, и таки юнаци, како що е Дончо — каза Нено.

— Имаме, брате Нено, имаме и ще даде господ да ги имаме повече. Дорде е жива България, тя ще роди такива орли, каквито не е имала ни една земя. Да се захване работа е тежко, момчета, а като се захване, то юнаците и сами ще се появят. Затова ви аз и казвам, че щото на-

правиме ние, то ще бъде семе, из което България ще бере храна за себе си. Ние сме корен, който трябва да расте, щом дойде пролетта, и ако го поливат и обкопават тия, които останат после нас, то ще бъдат свободни и щастливи — каза Дончо.

— Това, щото е расло, то пак ще расте; дека е текла вода, то пак ще да тече — каза Добра, — ако само се не намери някаква престъпна ръка, която да засуши тоя корен, когото моят побратим иска да посади.

— Тоя корен, моя посестримо, е дотолкова як, щото не може да го изкорени ни вода, ни огън, ни шипът от небето: той ще расте дотогава, докога живее барем един българин на земята. Блажен е тоя, който се завземе да полива и да прекопава тоя корен! — каза Дончо.

— И да го ашладисва — каза Добра.

— Да живее Добра! — извика Нено.

— Да живее Нено! — извика Добра.

— И така, момчета, хайде за работа, и нека ви господ помага! Който остане жив, нека го поживи господ; а който умре, нека му е лека пръст. Напред, братия, напред и свободата е наша!

— Който остане жив, нека му даде господ що му сърце желае; а който умре, нека му расте на гробът само трендафил — каза Добра.

— Напред, юнаци, напред! — каза Нено и запя:

Дошло време да живее
наша България;
дошло време веч да падне
турска цигания.
Хайде, братия, на ноги,
хайде с пушки в ръце!
Доста сме веч страдали,
доста патим мъки,
сички люде станали,
потегнали лъки.
Хайде, братия, на ноги,
хайде с пушки в ръце!
Ред е дошъл и за нас
да бъдем хора,
зима пушка, па завчас —
вов зелена гора.

Хайде, братия, на ноги,
хайде с пушки в ръце...

Качихме се ние по дуварите и захванахме добра работа: секи наш куршум в сърце удряше, сяка наша сачма око вадеше. Дълго време турците не знаеха що да правят, а най-после се усетиха, ако и да беше късно: отидоха тия, повикаха нашите българи и накараха ги насила да ровят земята и да правят табии. Зеха в ръце мотики и лопати нашите коприщени и захванаха да копаят, а между тях — и мъже и жени, и старци и бабички, и дребни дечица.

Когато Дончо види сичко това, той махна с ръката си и жалостно проговаря:

— Ех, момчета, работата ни е тричава! Проклети да са тия цигани отсега и довека! Ала слушайте, мои другари, какво ще аз да ви кажа. Който е юнак и добре знае работата си, то нека не зее, а нека върши, щото е добро. Който има добро око и яка ръка, той нека пуска дребни орехи в тия гнуснави и келяви турци; нека гледа да бие тоя нечисти и урсюзки корен, който е произлязъл от нечистият дявол. Нишете добре и вардете да не убиете своите деца и своите братия. За секи турски живот ще ви дам по една ока вино — каза Дончо и засмея се.

— Не чини турската душа ока вино, харамбашо! — каза Нено. — Я не кем да дам за турчина ни лула тутун. У Битоля един път я купих две псета за една половница, а четири турчина не чинят едно псе.

— Хайде, Нено, за работа, па после ще да се разговаряме кой колко чини — каза Дончо.

Наредиха се нашите нишанджии и захванаха да брулят гнили крушки. Рядко попадеше нашият куршум в празно място, рядко не падеше от нашият фишек по един душманин. Само войводата колко пакости направи на нашите кръвници! Дончо седеше на дръвникът и пушкаташе от дуварът, а Добра седеше до него и пълнеше му пушките. Мило и драго беше човеку да погледа тая Добра — каква беше тя в онова време! Не девойка беше това момиче, а самодива! Кога паднеше някой турчин, то Добра си пляскаше ръцете и викаше:

— Помози, господи! Падна още един български кръвник. Бийте, братия българи, бийте и нека бог помага на

очите ви и на ръцете ви! Хайде, Нено, хайде, чичо Петко, хайде, юнаци!

— Хайде, Добро! — викаше Нено и вършеше работа.

— Хайде, Добро! — виках аз и изпразвах шишинето си.

Много читаци ние уложихме, дорде тия да направят своите табии; ала и тия най-после свършиха работите си и захванаха да пушкат срещу нас. Но, да ви кажа правичката, турските куршуми нам малко направиха зло, защото нас чуваха росанлии дувари и турците лучеха или керемидите, или небето — нашето кале беше по-добро от видинското.

Най-много сърдеше турците Добра! Тя често викаше или Нену, или мене:

— Хей, Нено, я си хвърли шапката нагоре, та довно уловиш някой турски куршум.

— Много високо летят турските куршуми, сестро Добро, и не само Нено, а и дяволът не може да ги увати — казваше Нено.

— Хей, турски низами, царски палачи, излезте на открито поле, ако ви държи, и покажете своето юначество; а не крийте се като кучета от мъгла! — викаше на турците Добра.

Турците се сърдеха и излизаха, а ние им свършвахме работата. Тая игра се продължи цяла неделя и ние захванахме да се сърдим — търпене вече нямахме.

— Да останеме така, както сме днес, се не може, момчета — каза Дончо, — защото и храната скоро ще да ни се свърши, и барут вече нямаме. Тряба да се помисли какво ще да се прави.

— И да излеземе оттука се не може — казаха неколцина наши другари.

Ала турците сами ускориha работата.

VIII

Излязоха из табииите около петдесет турчина, нападнаха на вратата и захванаха да ги секат с топорите и с чуковете си: а ние извътре изсипахме над тия кучета толкова куршуми, които и брой нямаха. Най-после вратата не можаха да се удържат против такава една сила,

затрещяха и сгромолясах се на земята и ние се срещнахме с читащите очи с очи и гърди с гърди.

— Бийте, момчета, бийте тия мокри мисирки! — извика Добра. — Който убие три турчина, той ще иде право в рай и не ще да се мае по митарствата.

— Хвъргайте дърва и заградете пътят на тия бръснати пилафчий! — извика Дончо.

Турците разбраха какво искаме ние да правим и поискаха да влязат в дворът, ала ние им дадохме такива орехи, които бяха за тях като хрян под носът и тия, щяха не щяха, а трябваше да побягнат назад и ние напълнихме прелезът с дърва и изправихме вратата. Тая работа ние свършихме за десет минути. Сяка една работа се спори, когато са другарите дружни и сговорни и когато душата човеческа желае на драго сърце да извърши една добра работа. Дончо твърде често ни казваше:

— Ех, момчета, бъдете само вие дружни между себе си и обичайте от сичкото си сърце и душа своята земя и своята свобода, па се не бойте ни от самият султан! Ако ние, мои мили братия, да бъдехме досега, сичките българини, верни и сговорни, то днес щяхме да сме свободни като старопланинските орли и читащите не щяха да ни яздат и да ни разиграват като мечкари. Когато целият народ поиска да направи нещо, то и самият антихрист не може да му стои насреща, а камо ли турските цигани, които са достойни само за пилаф. Вярната и сговорната дружина сичко направя: и звездите от небето може тя да свали. «Който върви напред, той рано или късно ще да достигне това, щото търси, само ако той не гони вятърът» — казват старците и наистина е така.

Нашите читаци, като видяха, че не е така лесно да влязат на дворът, то измислиха пъкълска хитрост: тия събраха пак нашите българи и българки и накараха ги да влечат сено и да го натрупат около нашата къща. Дълго време ние се чудехме защо е на турците сеното, ала Нено махна с ръката си и рече:

— Турците сакат да запалят това сено и да ни издушат како мишки. Смъртта наша се приближава и затова гледайте, момчета, да поизбиеме някой други читак, дорде сме живи.

И наистина, кога турците навлякоха доста сено и доста слама, то захванаха да ги хвъргат през дуварът в

дворът ни, и ако ние и да ги изхвъргахме назад, то пак нищо не можехме да направим. Можехме ли ние да надвиеме, когато турците заедно с нашите сиромаси българи имаха до триста ръце, а ние бяхме останали живи и здрави само до четиресет? Мнозина из нашите другари бяха болни и ранени, а няколко души погинаха, между които беше и нашият клисурец Дейко. Тия български светини, които умряха за своят народ и за своето отечество, ние закопахме в градината и Добра секи час ги преливаше с вино, туряше им на гробовете кичици от сух босилек, кръстеше се и казваше:

— Спете вие, честити и верни синове на българската земя! Почивайте, свети мъченици, които погинахте за своето отечество и за своите сиромаси братия! Помолете се богу да избави българските деца от тежките мъки! Кажете му, че българинът се не надея вече на никого, а само на него и на своите мишници! Кажете му, че в България няма нито един чоперек място, което да не е мокро с българска кръв; а така също няма нито една крачка земя, под която да не лежи някой посечен или обесен българин! Кажете му, че търпението наше е вече прекипяло и ние, ако даде той, скоро ще зачервениям нашата земя с поганска кръв, която ще размесиме с нашата! Почивайте, мои мили братия, и нека моята сълза, която капе сега на гробовете ви, стане паметник, който ще да бъде мил за сяко българско сърце и за сяка честна душа. Нека сълзата ми бъде семе, из което ще израсте дафина за венците на българските свети мъченици!

— Амин! — викаше Нено.

— Нека твоите думи отидат в ушите на господата бога! — казваше дружината ни.

Тряба да ви кажа още това, че кога Добра изговаряше думите си, то Нено плачеше като дете, ала се криеше да го не види някой из нас. Юнашко, а добро сърце имаше тоя български юнак!

На българите не твърде се искаше да хвъргат на дворът ни сено и да ни изгорят като черви; ала какво можеха тия да направят? Над главите им висяха и тополи, и бесила. Мене само едно ми се не харесва у нашите българи. Бре хей, луда главо, не ли е по-добре да се бориш и да умреш като юнак, като българин, като мъж, когато турците те убиват като говедо? И така и така ти

ще бъдеш убит, заклан, обесен, набиен на кол, ами защо да си туряш сам възето на шията, а да не засучеш ръкавите си и да блъскаш и ти по кемецето своите душмани? Букова е още твоята глава! Аз мисля, че ти ще направиш хилядо пъти по-добре, ако и ти биеше, когато те бият; ако и ти трепеше, когато те трепят; ако и ти бесеше, когато те бесят. . . Мирните, кротките и боязливите хора сякога са били, сякога ще и да бъдат робове на по-силните и на по-юнаците. Земи топорът, мой братко, па удрай и ти, ако не искаш да удрят тебе! Лъжат тия хора, които ти казват: «Не удрай, да те не удрят; не прави зло, да ти не правят зло.» Ти имаш работа, мой брате, не с хора и не с християни, а с цигани, с джелати, с кръвопийци, с кучета, с главорези. Коли и ти, беси и ти, удрай и ти, и не прощавай никому, ако ти той направи някое зло. Ние живееме с такива хора, на които трябва да се отвръща зло за зло, а не добро за зло. Такива са моите съвети, па който иска да ги слуша, то нека ги слуша; а който не иска — нека си затъкне ушите.

И така, нашите българи, коприщени, хвъргаха на дворът ни сено, но хвъргаха ни още заедно със сеното хляб, сирене, пастърма, барут, куршуми и други работи; а ние бяхме гладни и много сиромаси откъм барутът. Ала какво добро ни направиха нашите братия, когато турците запалиха сеното и около нашата къща се повдигна такъв пламник, такъв дим, такава трескавица, каквито и в пъкълът не щеш да видиш? Ние не можехме да разпознаеме един другия, а камо ли да пълниме пушките си и да лучиме нашите душмани; ама и това не щеше да бъде нищо, ако да не беше се запалила къщата ни. Дончо насякъде правеше чудеса и турци убиваше, и огънят гасеше, и дружината храбреше, и ракия, барут, хляб, пастърма и друго ни раздаваше; но като видя, че гори къщата му, то и той наведе главата си. Само Добра на нищо не гледаше и от нищо се не боеше и когато видя, че ние приличаме не на хора, а на кукумявки, то извика със своя ясен като звънец глас:

— Що сте се окумили като бебери, или у вас исърцето е вече изгаснало? Тряба човек да е юнак, когато е страшно и когато трябва да е юнак, а не когато му свирят селските цигани и той седи с чубукът в ръка. Вие, както ми се чини, сте юнаци само тогава, когато под носът ви

се намира печен овен! Или сте от ония юнаци, които повече обичат да се бият с набодките и с бъклиците, нежели с ножът. . . ? А още мъже и юнаци се наричат! Сичките слабости, сичките лошабини могат да се простят на човека, защото тия хора, които ги имат, са достойни само да ги съжалява човек; ала плашливите. . . страшливите са достойни да ги ненавиждаш и да се гнушиш от тях, защото няма на светът по-гнусаво, по-страшно и по-достойно за презиране нещо от страшлив мъж. . . Проклети да са сичките плашливи мъже! Проклети да са тия юнаци, които имат големи мустаки, а заешки сърца! Проклети да са тия българи, които на драго сърце са готови да влекат турските вериги, да ходят голи и боси, гладни и жедни; да продават своите братия и сестри, своите жени и дъщери на турците и само и само затова, за да поживеят три деня повече! Нека бъде проклет секи, който не желае да се бие за своята земя и за своята свобода! Вие видяхте малка неволя и готови сте да се предадете на душманите си, а какво щеше да бъде от вас, ако ви хвърлеха в някоя темница и да гниехте там десетина години? Срамота е, момчета, срамота е и грехота! По-добре умрете днеска като българи и като юнаци, а не да лежите в турските темници и да бъдете набити на кол.

— А кой е тебе казал, че ние се боиме от турците и искаме да им се предадем? — попита Дончо.

— Нема аз и сама не видя, че вашето юначество се е вече изветряло! И децата да ви погледат в очите, то и тия щяха да кажат, че сте се уплашили — каза Добра.

— А кажи ни ти: какво трябва да правим? — каза Дончо. — Леко е да викаме и да проклинаме, а тежко е да вършиме работа.

— Не е тежко, мой побратиме, не е мъчно да извърши човек и най-тежката работа, когато той иска да я извърши. А ако искаш да ви науча що да правите, то вземете пушките си в ръка и пригответе се да излезете на пътят. . . Тука ние не можем да останем: ние ще живи да изгориме. . . Аз ще се кача на дуварът и ще залиша малко турците, а кога ви кажа: «Хайде, момчета, на пътят!» — то вие изскокнете, нападнете на нашите душмани и тогава правете какво знаете.

Послушахме ние Добра и приготвихме се за излизане, защото знаехме, че това умно девойче на зло не ще ни

наведе. Добра се качи на дуварът, подаде си главата и извика на Мурад бинбаши:

— Мурад бинбаши! Я дойди по-близо да ти кажа нещо. . . Нашите момци искат да се предадат в ръцете ти и да ги водиш във Филибе при-пашата.

Обрадва се бинбашият и приближи се къде Добра, а тя повдигна пушката си и Мурад бинбаши падна като мях. Тогава Добра скокна от дуварът и извика ни:

— Хайде, момчета, на пътят!

Излязохме ние на пътят и мислехме, че синца ще бъдем изрязани, ама страхът ни беше напусто. Низамите се бяха записали около своя бинбашия и ние без кръв достигнахме до къщата на един наш другар и скрихме се вътре. По-надалече ние не можехме да идем, защото низамите ни преграждаха пътят.

IX

Нашите българи много търпят, страшно търпят, търпят дотогава, докога им се не препълни чашата; но ако на тяхното търпение е дошел краят, то нека никой им не стои на пътят. Лъжат тия люде, които казват, че българският народ няма юнашки дух и родолюбиво сърце; лъжат тия, които говорят, че българският народ се не надява на своите сили и на своето юначество, а чака да го избавят другите. Българите стотина пъти са доказвали, че са юнаци и обичат своето отечество и своята свобода, Кой не знае колко пъти една шепа български юнаци са стояли с пушките си в ръка против цяла турска войска, против еничерските орди, против делибашите, арнаутите и кърджелиите? Кой не знае как българските чети по Блканът са плашили турската войска? Кой не знае, че хайдук Велко, хаджи Петър и Боцарис са едни от най-главните борци за сръбската и гръцката свобода? Така е то! Не е чудно, когато една цяла войска, която има в ръцете си сичко, щото ѝ трябва, победи друга; а е чудно, когато шепа юнаци се борят против цели орди и борят се с празни ръце! Нека говори кой що ще, а аз ще ви кажа, че българинът е хилядо пъти по юнак и от турчинът, и от гъркът, и от влахът. А който ми не вярва, то скоро ще бъде време, в което и той ще да повярва.

И така, затворихме се ние в къщата на нашият другар и приготвихме се да се биеме наново, но излъгахме се в своите надежди. Турците, като видяха, че ние им се изплъзнахме из ръцете, оттеглиха се и не смееха вече да нападнат на нас; едно, че тия са юнаци, дотогава, докогато им е жив войводата; а друго — тия се уплашиха от нас или от нашите българи коприщени, които, като видяха, че турците захванаха да палят и техните къщи, земаха пушките си в ръка и придружили се с нашата дружина.

— Абе, чичо Стойчо — питах аз одного от нашите селяни коприщени, — ами защо ни не помогнахте от вчера, когато турците живи щяха да ни изгорят?

— Ами ти не знаеш ли, че аз имам къща, имам жена и деца, ниви и ливади? — казваше чичо Стойчо.

— Ами защо си сега оставил къщата си, нивите си и децата си? — питах го аз.

— А бре, нема не видиш, че турците горят къщите ни, тъпчат нивите ни и п а с а т л и в а д и т е н и? — казваше чичо Стойчо и чешеше шията си с два пръста.

— Той се е боял да му не пояде нерезът прасетата или керкенецът пилетата — казваше Добра и смееше се като луда.

И така, ние проживяхме на мир две недели и ни едно куче не мислеше да ни гони и да се бие с нами. Раните ни в това време захванаха да заживяват и сичко тръгна по старият път весело и добро. Е, добро беше! Ала из Филибе пратиха още сто души низами, добре въоружени; а водеше ги Юсуф бей бинбаши. Освен тия низами турците събраха още стотина души арнаути, сеймени и сякакво гюбре. Филибелишкият паша беше приказал на Юсуф бея да ни избие синца ни, чегато ние бяхме врабчета; а селото ни да развали; старците и жените да разсели по другите села, а младите да прати в Цариград. Като чухме това страшно известие, то сички се изплашихме и събрахме се да поговорим какво да правим.

— Момчета — каза Дончо, — досега съм аз бил ваш войвода и казвал ви съм що трябва да се върши; а днес аз вас питам, като братия, да ми кажете що сте намислили. Досега ние имахме работа с мокри кокошки, а днеска против нас иде такава една сила, която не можеме победи, ако да бъдехме и десет пъти повече и сто пъти по юнаци от турците.

Тряба да бягаме из това село и да идеме в друга някоя каза — рекоха няколко душ из дружината ни.

— А как щеме да бягаме, когато от сичките страни сме обиколени с турци? — попита Дончо.

— А аз мисля, че най-добре е да съберем нашите коприщени и насила да ги накараме да ни помогнат! — казах аз. — А там, какво бог даде!

— И ти искаш да се биеме пак и да умираме като крави? — попитаха ме мнозина мои другари.

— Другояче не можеме се спаси — казах аз.

— Не щеме ние да се биеме — каза дружината, — не щеме да умираме повече. Нека се бие, който иска, а ние ще бягаме, или ще се предадем.

— Който иска да бъде обесен като краставо куче, той нека се предава в ръцете на нашите душмани — каза Дончо. — Аз мисля, че десет пъти е по-добре да бягаме, нежели да се предадем живи в ръцете на нашите джелати.

— Да бягаме, да бягаме! — извика дружината.

Добра в това време беше седнала на един камък, беше опряла на длан главата си и гледаше към небето; а Нено седеше до нея, гледаше я в очите и правеше си цървули. Когато нашата дружина извика: «Да бягаме», то Нено бутна с пръст Добра, поклати си главата, въздъхна и жалостно рече:

— Искат да бягат; сакат да се предадат на турците.

— Нека бягат, нека се предадат — каза Добра. — Когато един човек няма сърце, то не може да му го даде и дяволът.

— И ти, Добро, и ти казуеш да бягат? — попита Нено.

— Наша България е нещастлива затова, че нейните синове нямат родолюбие, нямат юначество, нямат мъжки сърца, нямат българска честита душа. Много ще ние още да патим, много ще да плачем и да проливаме кървави сълзи, много ще още да гниеме в турските темници и да влечеме букаи на краката си. Нас бият, а ние се смеем; нас набиват на кол, а ние целуваме коляното на пашите и на кадиите; нам секат главите, а ние благославяме султанът; нам отнемат децата и жените, а ние се боиме да ни не потъпчат нивите и ливадите. Защо да ходиме надалеч — погледайте чича Стойча. Ако турците да бяха убили синът му, ако да бяха откраднали дъщерята му, ако да

бяха обезчестили жената му, ако да бяха изгорили жив баща му, то чичо Стойчо сичко щеше да им прости; ала турците му газят нивите и ливадите; искат да запалят къщата му и да заколят волът му — и чичо Стойчо зема пушката си и стана наш другар. А от такива хора, какъвто е чичо Стойчо, ти искаш родолюбие! Наша България е нещастлива и затова, че жената е станала мъж, а мъжете — жени. Няма да бъде добро там, дека мъжете плетат чорапи и сучат прежда, а жените чуват къщата. Кажми ми ти, брате Нено, прилично ли е на едно момиче, каквато съм аз, да се бие с турците, когато мъжете се крият под пезулите и плачат като деца! И тия мишки нямат срам и наричат се мъже! От днес аз не вярвам ни на един мъж, ако ми той каже, че обича България, че обича своята земя и своята свобода — той лъже.

— Не псувай ни, Добро! — казаха няколко душ наши другари. — Ти по-добре ни кажи какво да правиме и ние сичко ще да извършим, само ти добре ни посъветувай.

— Аз мисля, че най-добре е да не дадем на турците да се опомнят; да не чакаме тия да ударят на нас; а ние да нападнеме на тях. Най-добре е да удариме на турската стража, да гледаме да дойдем на Вълк планина и да се наместиме в турските беклемета. Беклеметата са сега празни и ние можеме сега там да живеем като в кале, дорде се раззелени гората.

— Как щеш ти там да живееш, когато ние нито храна, нито барут имаме — попитаха нашите другари.

— Ех, момчета! Знаете ли що казваше лани поп Кънчо: «Пилците не сеят и не жънат, а господ ги храни».

— Боязливо е това, щото ни ти казваш да извършиме; сестро Добро! — казаха момците.

— Не ща аз много да ви говоря — каза Добра. — Ако искате да ме слушате, то добро; а ако ли не, то правете каквото знаете. Я станете по-добре, земете си пушките и да се земем за работа; а ако ви е много страх и не смееете да погледате на турците в очите, то аз ще ви избавя и от това. Аз ще ви скрия под полите си.

— Е, не псувай ни, сестро Добро! Ние никога не сме се бояли от турците, никога не ще и да се побоим. А ако ни ти не вярваш, то ние твърде скоро ще ти покажем, че

говориме истина. Води ни Дончо, накъде искаш и накъде знаеш!

— Добре, момчета, добре! — извика Дончо.

— Да е жива дружината ни! — извиках аз.

— Да е жива Добра! — извика Нено.

X

Беше денят на Свети четиресет, а сняг още лежеше по земята. Казват, че имало някое си място, което се Сибир нарича, а в тоя Сибир било твърде студено; ала и наша Коприщица не пада по-доле. На Свети четиресет нашите българи пият по четиресет чаши вино; децата ходят по върховете да си търкалят кравайчетата и да събират куруряк и минзифар; а ние седиме затворени в къщата на нашият другар и чакаме смърт мъченическа. Тежко ни беше на сърцата, като гледахме как нашите дечица припкат по върховете с кравайчетата си и весело викат и смеят се. Добра видя какво ни е на сърцата, влезе в зевникът на нашият другар, наточи малко вино и захвана да ни служи ред по ред. Когато тя подаде чашата си Дончу, той погледа към небето и проговори:

— Днес е денят на четиресет души мъченици, които погинаха за правдата и за своята свобода, и ние преклоняваме пред тях коляното си и молиме ги да молят бога за нас. Ние сме повдигнали пушката си против Мохамедовите синове и господ ще удостои и нас със свети праведни и мъченически венец, защото и ние се биёме за своят род, за своята вяра и за своята черкова. Какво желае човек повече на тоя свят? Мъченик за отечеството си, мъченик за вярата си, мъченик за майка си и баща си! Сладко е и да умира човек!

— Не кемо да умирамо! — каза Нено. — Мие кемо да освободимо Бугарията, па тогаз кемо да умремо.

— Амин! — казаха нашите другари.

— Днес трябва да излеземе из тая къща — каза Дончо — и да бягаме на Вълк в беклемето, както ни каза моята посестрима Добра. Друго спасение за нас няма! В беклемето ние можеме да проживееме, дорде се раззелени гората. Хайде, пригответе се, момчета, и бъдете

готови да вървите след мене. Налей им, Добро, още по една чашица и нека свети четиресет им бъдат на помощ!

Добра ни наля още по една чаша и кога я изпихме, тя ни каза да почакаме малко, па влезе в къщи, изнесе още един пукал с вино и около петдесет венца, увити със зелен бръшлян. Добра ни наля още по една чаша и когато я ние изпихме, тя ни рече:

— Братия и другари! Блажен е тоя българин, който защитава своята мила земя, своята България и своите деца; а преблажен е тоя българин, който пролее своята свята кръв и пред смъртта си каже: «Аз умирам, но отечеството ми е свободно.» Дръжте се, момчета, и покажете богу, че умираете за своята вяра; а на хората, че умираете за своите деца, които робуват у турците. Клекнете сега на земята и приемоте от мене по един венец, когото ви праща сам бог и свети четиридесет мъченика.

Ние клекнахме и Добра сякому из нас тури на главата по един венец, па си вдигна очите към небето и проговори:

— Боже, дай им сила и яки мишници; дай им щастие и добро; дай им сърца юнашки и души български; положи и ти на християнските им глави по един свети и праведни венец, както и аз турих на българските им глави по един български и народни венец! Хайде сега, момчета, за работа!

— Хайде, момчета! — извика Дончо и ние отворихме вратата.

Аз, като байрактарин, трябаше да вървя напред и да водя момците, ала войводата и неговата юнашка посестрима Добра ме запряха и казаха ми да остана отзади и да бъда на време за ешкото.

— Нека днес моите другари вървят след мене — каза Дончо, — а ти, Петко, остани отзади и прави това, щото съм правил аз досега. Днес Дончо трябва да бъде сто пъти по юнак, отколкото е бил досега. Моля ти се, Петко, да спасиш жената ми, ако аз умра. Не оставяй и Добра.

— Добра ще се спаси и сама, мой мили побратиме! А ако ти умреш, то и Добра не ще да те преживее — каза Добра.

— Момчета, вървете след мене! — извика Дончо и ние сички изскокнахме на пътят.

Когато достигнахме до Хаджи Нейковият мост, то турците ни пристигнаха и обиколиха ни от всяка една

страна. Запрашиха пак пушки, пищови и сичка Коприщица се уплаши и затрепера.

— Хайде, момчета! Бийте, момчета! Колете, момчета! — викаше Дончо.

— Пет турчина за пара! — викаше Нено.

— Да е жива България и нейните синове! — викаше Добра.

— Предайте се живи, или синца ви ще изсечеме като пастърма! — викаше Юсуф бей.

Турците ни притиснаха, а ние изпразнихме пищовите си и мнозина читаци легнаха мъртви. Пушнахме още по веднъж, по два, па захванахме да се колиме.

— Смърт на нашите душмани! — извика Дончо, па се спусна към Юсуф бей и проби му гърдите с ножът си; ала в това също време един из низамите пушна връх Донча и проклетият куршум го удари в гърдите и премина на другата страна. Дончо си извади кърпата из пазухата, затъкна раната си и искаше да нападне на низаминът, но Добра го превари. Тя пушна с пищовът си и уби онова турско куче. Дончо искаше да се бие още, ала силите му отслабнаха и той извика със своят юнашки глас:

— Прощавайте, момчета! Прощавайте, мои мили братия! Помнете Д о н ч а войвода и отмъстете за неговата кръв, ако само останете живи и здрави. Дръжте се, момчета! Бийте, момчета! С в о б о д н а Б ъ л г а р и я! . . .

Ударихме ние пак на турците и тия не можаха да ни стоят насреща и отстъпиха назад; но ние изгубихме в тоя проклети бой още двамина скъпи за нас хора: изгубихме Добра и Нена. Добра, простреляна с куршум, падна над Донча и рече му:

— Прощавай, побратиме! Ние свършихме своята длъжност. . . Не оставяйте, братия другари, нашите тела, за да се не смеят над тях читаците — каза тя нам и прихъпна си: — Не е дошло още онова време, в което ще да бъде България свободна!

Дончо дойде малко в себе си, отвори си очите и рече:

— Бягайте, дружино, ако сте отслабнали, спасете се! Петко, не оставяй жената ми. . . Прощавай, моя посетимо Добро! Нека България роди седем милиона такива жени, каквато си ти.

— Амин! — каза Нено и захлупи очите си.

— Прощавай, побратиме! — каза Добра и отиде на онзи свят, а след нея и Дончо.

И така, ние изгубихме такъв добър войвода, какъвто беше Дончо и такава една света девойка, каквато беше Добра. А Нено? . . . Дончо беше такъв един войвода, който се беше родил не во време: природата го беше създала да бъде един от най-големите борци за българския народ; да бъде български Гарибалди; но той нямаше в ръцете си това, щото имаше Гарибалди. И пак със своите малцина другари Дончо беше гръмотевица за турците и юнашки бранеше сиромасите от турските золуми; едно само не доставаше на тоя български юнак — той се много надееше на турската плашливост и на българското юначество. . . А това беше голяма грешка. . . Ала да оставя тия негови слабости настрана и да ви кажа само едно. Сиромаси българи, сирота България! Не скоро ще да се роди други Дончо! Кога турците нападнат на вашите села и градове; кога тия опустошат вашите хамбари, кога окървяват вашите къщи и легнат на вашите постелки с жените ви и с дъщерите ви; то трябва да си помислите, че ако да бъдеше жив Дончо, то той щеше да ви избави от тия нещастия! . . . Дончо беше за България свети човек и българите сякога трябва да го имат на сърцето си. А Добра? За Добра не ща и да разказвам, защото сълзи ми текат из очите, когато си помисля за Добра.

Телата на умрелите ни другари, а така също и Дончовото, и Добриното тяло ние турихме на гърбовете си и пуснахме се да бягаме. Скоро ние дойдохме на Вълк, намерихме празна вардата и скрихме се в нея. Турците знаеха дека се намирахме, ама не поискаха да ни гонят — бояха се.

На Благовец нашата останала дружина и още мнозина наши коприщени — мъже и жени, деца и стари — преминаха през Стара планина, достигнаха Дунавът и преселиха се в Бесарабия, дека живеят и до днес. Аз не можах да живея в Бесарабия и няколко пъти се връщах в България и хайдутувах. Ако даде господ, скоро ще пак да хайдутувам и ще да хайдутувам, дорде умра, дорде България бъде свободна — аз не съм още отмъстил за Донча, за Добра и за България. . . Ала дай, боже, здраве!

НЕДА

(Разказ от моя баба)

Стани, стани, юнак балкански
от сън се дълбок събуди,
против народа отомански
ти българите поведи!

Бъл. песен

С турчин дослук не бива.

Нар. поговорка

I

Това се случи твърде одавна; аз едвам помня, защото бях още мъничка — аз бях още такова мъничко препелехче, което не е по-високо от три педи. Живеея си като сяко детенце, което няма никакви грижи! Нека се грижат старите, които ни са родили! Веднъж съм седнала в кътът при огънят и грея си ръцете — студено ми беше. Играеш, играеш по дворът и измръзнеш! Дървата горят на огнището и час по час праят; а аз с едната ръка държа машата, играя си с огънят и чукам главните, за да хвърчат искри; а с другата държа котенцето, което се беше сгушвало на коленете ми. Това котенце беше много хубаво: козината му беше жълта, черна и бяла; а ушите му бяха червеникави. Котенцето си беше свило главицата около задните крака и предеше си с гърлото така сладко, щото и мене се искаше да си подряма. Мама беше отишла на пазарът да продава и да купува; а тато беше отишъл в гората да насече дърва. Дома няма никого, насякъде голяма пустота, а между тая мъртва тишина покрай ухото ми преминуваха сякакви гласове: ту мушица прехвъркне и изпее ми под самото ухо своята тъжна песенчица, която прилича на поп Ненчовото «Господи помилуй», когато той закопава мъртвите; ту петелът кукурикане на плетът;

ту някоя кокошка кудкудякне в съседните къща: ту нечий детински гласец достигне до ухото ми. «Хей, Семко, донеси топката!» — извика някое детенце и пак тихо.

В онова време в нашето село биваше сяка събота пазар. Из много села и градове дохождаха чичари, купци и базергяни да продават своето купе. Турците докарваха ябълки, круши, праскви, кайсии, грозде, дренки и сякакви други овоци; българите продаваха ориз, червен пипер, боб, леща, лук, зеле и сякакви други зеленчуци; а шопето докарваха загария, червенка, белия, просо, кукуруз и ечемик.

Едри хора са нашите шопи, големи хора, яжки хора — плешките им са като у Кралевич Марко; а ръцете им приличат на желязо. Когато погледаш на тия шопи, то трябва да си помислиш, че ако някой из тях те стисне само с два пръста, то душата ти ще да изскокне между зъбите; а ако ги поразгледаш малко по-добре, то ще да видиш, че големите гърди имат малки и страшливи сърца. Един наш старопланински българин може да измлати троица шопи. А защо ли е това така?

Чифутите продават сякакви дреболии: у тях ще да намериш платно, кордели, копчи, петелки, черен пипер, дъвка, тикюрт, игли, сякакви лекове и сичко друго, щото се намира на тоя свят. А нашите жени плетат чорапи, тъчат аби и шаяци, продават ги на пазарът и щото земат, то го дават за едно, за друго и за трето — купуват си, щото им трябва.

Тежко е за сиромасите! Съберат се по пет-шест жени, купят един чувал жито и разделят си го. А може ли един чувал ръж да прехрани шест къщи? Тежко е за сиромасите! Цяла неделя работи, а хляб няма!

Аз бях уплеела едни чорапчета и дала бях ги мамии да ги продаде и да ми купи нещичко. Мама ги зема, погледа ги, поухили се и рече ми:

— Ех, Лило, Лило, кому ще аз да продам своята първа работа! Хайде да обуюме с тях котката, защото тия чорапчета са първи.

В нашето село и досега има обичай, щото когато едно малко момиченце уплете първи чорапчета, то да ги обуват на котката, а после да ги хвъргат в реката. А сичкото това става затуй, да би нашата работа облачала само голите и

босите, каквато е котката, а самата ни работа да би вървяла така бързо, както реката унася чорапчетата.

— Ех, мамо, нема са тия чорапчета първи? Нема ти не хвърли вече досега цели три чифта? Тия чорапчета са четвърти — казах аз.

Мама ме целуна и отиде да продава моята тежка работа; а аз я чекам с нетърпене — йска ми се да видя за колко пари ще да я продаде и какво ще да купи за мойта печалба. Аз знаях, че тя ще да ми купи нещо сладичко и очаквах я като на игли; главата ми се зашемени от чакане; да ви кажа право, минутата ми се чинеше по-дълга от денят, а часът — по-дълъг от родината. Чакам, чакам, а нея сѐ няма и няма. «Божичко, си мисля, защо тя не иде; какво прави тя там толкова дълго време?» Най-после аз захванах да се страхувам, захванах да се боя от нещо си. Няколко пъти се качвах горе и гледах из прозорецът, няколко пъти излязах на пътят и лапах мухите — и пак се връщах и сядах при огънят. И тъй, както съм седяла, тъй съм и заспала.

Не знаях дълго ли време съм спала, дълго ли време съм дрямала, знаех само това, че мене разбуди някаква си шумотевица и някаква си глъчка, която се зачу по нашият двор. Пробудих се, скокнах на краки и потърчах към вратата да видя какво е там станало; но преди да изляза на двора, то влезе мама и рече ми уплашено:

— Скоро, Лило, скоро, мое мило чедо! Помогни ми да скрия менците и по-добрата покъщнина. Хайде, по-скоро, мое детенце! Носи менците!

— Защо, мамо? — попитах аз.

— Делибаши, делибаши идат, мое пиленце! — проговори мама и захвана да ходи из къщи като луда, като безумна, назад-напред — не знае сиротата какво да скрие по-напред.

Така бива със всякого, когото настига неочаквана беда. Една жена грабнала едно празно делвенце и отишла да го скрие чак в гората; а къщата ѝ била пълна със всякакви неща. Когато кърджелиите запалиха селото ни, то друга една жена турила в едно гърненце герданът си и гривните си и отишла да го хвърли в кладенецът; но страхът ѝ бил дотолкова голям, щото тя хвърлила не гърненцето, а детенцето си.

Аз стоях като бебер и мигах като куче в хлапавица —

уплаших се повече и от майка си. Детинският страх е сякога по-голям от дъртешкият. Дъртият знае от що се бои и за какво се бои; а детето се плаши еднакво и от комарът, и от мечката.

В нашата къща имаше скривалище, което беше направено от дяда ми за страшни времена. Това скривалище се намираше под одърът. Мама отвори скривалището и извика:

— Носи, Лило, носи, мое детенце, по-скоро!

— А какво да нося, мамо? — попитах аз.

— Сичко, сичко носи! — каза тя; а аз от страх не знаях що и да нося и както държах в ръцете си машата и котето, то припах и подадох ѝ ги. Мама се разсърди и извика ми много страшно:

— Дай менците и саханите, ти казвам, или си полудяла!

Нашите съседи нямаха скривалища и затова захванаха да търят в нашата къща всякакви дрипели: съдове, дрехи платно, черги, плъсти, малки и големи ковчежи със всякакви неща и кутийки, в които бяха напълнили сичкото свое богатство: сребърни чопрази, гerdани, ривца, наниз, косатници, икони, кандилки и други различни джунджурии — и сичкото това се свали в скривалището. Тряба да ви кажа, че скривалището ни беше твърде голямо — знаел е дядо ми що прави. Когато сичко вече беше скрито и когато спуснахме вратата, то сичките жени зареваха с един глас, чегато закопаваха синовете си. Страшно беше онова време! Вратата на скривалището бяха така изкусно направени, щото не само турските делибаши, а и гръцките протосингели не би се усетили, че под тия врата се намира сиромашкото имане на цяла махала. Господ знае колко сълзи и колко кървав пот е проляно над това имане, което се закопаваше сега в земята до неизвестно време! Кой ще да остане жив и кой ще да намери своето имане цяло и читаво? — Бог знае. Ние живееме в такова едно царство, в което ни мъртвите не намират мир и утешение. Ние не можеме да кажем на мъртвците си «легка ви пръст», защо тая пръст почти секи ден се облива с кръвта на техните деца. Ако би сяко едно камъче имало език, ако би сяко едно дърво можало да говори, ако би сяка една тревица можала да приказва и ако би сичките тия захванали да говорят заедно, то пак

не би могли ни за сто годин да ни изприкажат колко мъки и колко неволи е претърпял нашият народ; а ако би човек захванал да копае, то би намерил мъченически кости до девет аршина надълбоко. Горчив е бил нашият живот, горчив е и досега!

Когато мама скри сичките по-скъпи неща, то се сети и за тата.

— А защо ли не иде баща ти? — бърбеше тя. — Той трябва да е отишъл за дърва чак в Богданската гора! . . . Полудял е тоя човек. . . Горньови дърва ще да ми гори! . . . Нека го заколят делибашите и да се научи ум и разум. . .

Женска работа! Когато жената обича някого, то тя го кълне като циганка. Иди ти после това и разбери хорските сърца! Но ето че иде и тато и води след себе си Неда. Дърва той не докара. И досега ми се мярка пред очите татовото бледно и уплашено лице, и до днес той стои като жив пред очите ми. А Неда?

Да ви разкажа за Неда. Неда беше наша съседка и мамина роднина. А да би вие видели какво хубавичко момиченце беше тая Неда! Гиздава, весела, сладкодумна, песнопойка. Аз и до днес още помня нейният ясен глас и нейните хубави песни. Тя най-често пееше тая песен:

Заспала мома край море,
край дунавските брегове,
вов това росно ливаде.
Духнал е ветрец от море,
строшил е дренка маслинка,
ударил мома по глава.
Момата ми са уплаши,
изведнъж скокна, подскокна
и си към бога викаше:
«Боже ле, вишни господи,
чудна съм съня видяла!
Бива ли, боже, става ли
баш арамия да стана,
вълна кошуля да нося
и дълга пушка на рамо,
чифте пищови на пояс
и тънка сабя на кълка?
Бива ли, боже, става ли,
азе войвода да бъда

по Негошката планина,
из тая гора зелена,
при тая вода студена?
Бива ли, боже, става ли
Калешко ягне да пека,
бели погачи да яда
и руйно вино да пия?
Бива ли, боже, става ли
стотица момци да водя,
по кладенците да ходя
руските моми да гледам?»

В онова време Неда нямаше повече от петнайсет години. Косата ѝ беше като коприна, руса беше; очите ѝ бяха черни, като вишни-черешки; уста тя имаше мънички, устници аленички; а лицето ѝ беше пълно, бяло и червено като ябълчица. Никога нейното лице не загоряваше, ако тя и да работеше цял ден по слънцето. А доколко беше тя тънка, та висока! Опаше своята тънка и гиздава снага със сърменото поясче и закопчее отпреде чопразчетата си; а кръстът ѝ чегато иска да се пребие, като сламка. Истина, че чопразчетата ѝ бяха не сребърни, а мадемени; но тя умееше да ги носи хубаво и гиздаво, щото хората гледаха не на тях, а на кръстът, който ги носеше. Неда се забраждаше с жълта кърпица, облачаше син сукман, на когото полите бяха общити с кенета и с чохени парченца; опашките на сукманът ѝ висяха отзад много гиздаво; а тия опашки бяха така също поръбени със сякакви кенета. Тряба да ви кажа, че Неда носеше нито много дълги, нито много къси опашки, както обичат да ги носят другите момичета — у нея сичко имаше мяра. Контошът ѝ — ако той и да не беше подплатен с лесици, а с ягнешки кожици — беше ушит твърде гиздаво и като залепен ѝ стоеше на плещите. Да ви кажа по-накъсо, Неда се облачаше твърде просто, но твърде гиздаво.

Недин баща умрял още тогава, когато тя била мъничко двегодишно детенце. Останали тия с брата си сирачета, под майчината си ръка. Майка им беше работна и умна жена: тя научила момиченцето си къща да върти и сичко да умее; а момченцето си дала и на поп — книжка да се научи. За две години нейното момченце научило наустницата, псалтирът и за апостолът се грабнало; но попът

не знаел апостолът и затова повикал майка му и рекъл ѝ:

— Земете Драгоя и заведете го да се учи занаят — в школото той няма вече работа.

— Нека се поучи, дядо попе, нека се поучи. Ако му е писано на небето да стане поп, то нека да стане — рекла майката.

— А аз мисля — рекъл попът, — че Драгоя не е за поп. . . Научете го занаят. Попството вече не храни къща. . . На владиката дай, на протосингелът дай, на дяконите дай — и попадията си дай. . . А отде да дадеме? Преди десетина години хората даваха много, а сега не дават нищо — сиромашия!

Попът се боял да му не отнеме Драгоя хлябът.

Помислила Драгоева майка, помислила и дала детето си на занаят. Занаятът е добро нещо! Драгоя влязъл в една абаджийска къща и твърде скоро се научил да шие терлици за цариградските туркини и за арапките. Годишите се търкаляли, Драгоя расъл, работил, захванал къща да храни и майка да гледа. Драгоевият чорбаджия беше добър човек, а още по-добър търговец и след осем години той направил ученикът си ортак.

Драгоя много обичаше сестра си и купуваше ѝ сичко, щото тя и да поискаше. Голяма обич имаха между себе си тия деца! Когато Драгоя кажеше: «Недо!», то мед му капеше от езикът. Боже мой, защо не е насякъде тъй? Хилядо живота няма да проживееме — трябва да се обичаме и да ни бъде легко на тоя свят!

Неда се харесваше и на старо и на младо, и на мъжко и на женско. Колко ергенчета воздишаха след нея! Колко бабички я гледаха с добро око! Аз не мога и да ви разкажа за тия неща, защото не съм майсторка да приказвам. Иде тя на чучурът за вода; а момчетата се събрали около момчетата, напиват им водата и очакват Неда с нетърпение. В нашето село момчетата си огледват момиче на чучурът. Неда твърде много обичаше цвете, а когато отиваше на чучурът, то се накитваше дотолкова, щото главата ѝ се лъщеше със всякакви попадийки, лаленца, оленца и божо дръвце. А нашите момци вървят след нея, гледат ѝ в очите и воздишат. Когато се тя наведе да си налее вода, то момчетата се приближават до нея и секи из тях си зема от главата ѝ по едно цветице — секиму се харесва Неда, секи иска да си земе цветице от такава хубавичка

главица! И така, един си земе от главата ѝ цветице, други си земе, трети си земе и когато се тя върне у дома си, то на главата ѝ не остава ни коренче. Другите момичета ѝ завиждаха, сърдеха се и не обичаха Неда; но тия не показваха сръдната си явно, защото се бояха да им се не смеят. Наберат най-хубавите цветя, облекат се, накитят се и натруфят си главите, но пак никой не припка след тях! Както отиват на чучурът с цветето на главата, така се и назад завръщат — не миришат техните цветя! А някои момичета, които са по-хитри, свалят сами цветята от главата си и хвъргат ги или ги скриват в пазухата, а после доганят Неда и казват ѝ:

— Я погледай, Недке, момчетата не оставиха ни едно цвете на главата ми. Аз видя, че им се харесвам!

— А кой зема цветето ти? — пита Неда.

— Петковият син, Стояновото момче и Драгановото унуче — отговаря момичето и почервява като рак.

— Тия земаха цвете и от моята глава — казва Неда, — а нема може човек да либи две моми в едно време?

Много ги сърдеше Неда, тъй ги сърдеше, щото не мога и да ви разкажа.

Но аз се заприказвах. Когато тато доведе Неда, то той ѝ рече:

— Недо, слушай ти уйча си и няма да се каеш! . . . Ти трябва да се скриеш, за да те не видят делибашките кауци. Тия вече приближават. . .

— А защо да се скрия, уйчо? — попита Неда.

— Как защо? Ти си млада, хубавица и гиздосия и аз се боя да ти не направят тия проклети турци някакво зло.

— А де да се скрия, уйчо?

— На таванът, мое гълъбче, на таванът! Там ще да се скрие и Лила, и нана ти — каза тато за мене и за майка ми.

— А мама де ще да се скрие? — попита Неда.

— Майка ти ще да остане при мене, за да посрещаме трижклетите гости. Ако не видиме друго добро от царят, то барем мъки и неволи да търпиме от неговата войска! Докога ли ще да се търпи?

— А ти, Лило, слушай — каза тато и мене, — седи там мирно, да не си се мръднала, да не си шавнала! Аз тебе зная каква си ти коза клъчирого!

— Не ща, тато, не ща аз да мълча — казах аз, —

мама е продала моите чорапчета, а не ми е купила за тях нищичко. Не ща да се скриям.

— Мълчи ти или ще да те заколя като гъска! — извика тато така страшно, щото аз затреперах от страх.

Никога аз не бях видяла тата дотолкова сърдит — очите му се светеха като два въглена; а долната му устна трепереше. А не видеше ли той, че аз се шегувам? Страхът какво не прави!

Скрихме се на таванът. Мама и Неда седнаха в едно кьошенце и мълчат; а аз се гушкам ту до едната, ту до другата. Дълго време седяхме така и мълчахме, а най-после мама ме хвана за ръката, опна ме към себе си, тури главата ми на гърдите си и захвана да ми глади с длан косата. Неда седеше при коминът; тя беше подпряла главата си на длан и замислила се беше твърде дълбоко — тежко ѝ беше за нещо. Насякъде беше тихо, нищо се не чуеше, само вятърът се провираше през дупките под стряхата и донасяше ни по малко снежец. Студено! Аз се гушкам около мама; носът ми измръзна; а сърцето ми се стискаше в гърдите — иска ми се да си поиграя, иска ми се да си поприпкам, иска ми се да се потъркалям — дете съм! На таванът ние имахме орехи, рошкови, лук и ябълки. Гледах, гледах, мълчах, мълчах и най-после рекох на мама:

— Мамо, дай ми да си похапна орешки.

— Недей, детенце — каза тя, — защото турците щат да чуят, като ги чукаш, и щат да те утрепят. Ами ако те земат и ако те заведат със себе си? Аз ще да остана без дете, а ти щеш да останеш без майка. Турците са лошави хора, мое мило чедо!

— А защо щат да ме земат, мамо? А ако ме земат, то щат ли да ме утрепят, мамо? — питах аз.

— Като те земат, то щат да те утрепят, мое пиленце — каза мама.

— А как щат да ме утрепят, мамо? Ако тия поискат да ме утрепят, то татовата ръка не е по-слаба от тяхната: тато ще така да ги изтагарчи с кобилицата, щото тия и кокалите си няма да съберат. Юнак ли е, тато, мамо?

— Не, мое детенце, не, баща ти е юнак, ала е сам, а турците са мнозина. Какво ще той да им направи, когато тия са царски войници и имат пушки и пищови? Не може баща ти да се бие с турците, защото тия са турци, а той е българин.

— А защо турците могат да колят българите, а българите не могат да колят турците?

— Защото турците са юнаци, а ние сме клефаци — рече майка и позасмя се.

— А кажи ми, мамо, как турците убиват хората? — попитах аз.

Мама се пак поусмихна и рече:

— А помниш ли, мое пиленце, как оная пролет турците убиха бая ти Стойка? Клети Стойко! — проговори мама и въздъхна.

Неда стана, дойде при нази и попита майка ми:

— А кажи ми, нано Стайковице, защо турците утрепаха Стойка? Тия бяха го обесили при Недялковата ливада на върбата. Аз го видях.

— Слушайте, дечица, защо! Седни, Недо, и слушай; а аз ще да ви разкажа сичко, щото зная.

И мама захвана да разказва така:

— Стойко, мои дечица, беше добро, умно, пъргаво и работно ергенче, но много беше сърдит покойникът — нека господ да прости греховете му! Ако Стойко да кажеше някому: това е така, а онова е онака — то и не хаби думите си да му доказваш, че не е тъй: сичкият свят не би могъл да му докаже, че не е тъй. Старците и големците твърде често му казваха:

— Не карай се с турците, защото техните ръце са дълги.

— Ако са дълги, то нека досегнат тиловете си. Ако са турци, то не са с две глави — и тях е майка родила, както и мене — отговаряше Стойко.

А умните хора му казваха:

— Послушай, Стойко, ние сме стари хора и знаеме по-добре как се живее. С турчинът шега не бива! Нема е нам приятно, когато ни мъчат и когато ни псуват; но можеме ли ние да се бориме и да се караме със силните? «С келавият да се не бориш, а с рогатият да се не бодеш», казват старите хора. Види се, че тъй ни е написано на небето. Живей и ти като нази, защото, «която овца се дели от стадото, то вълкът я изяда». Послушай какво ти казват старците, и добре ще да ти бъде. Старите хора никога се не лъжат.

— Не питай старо, ами питай патило — казваше Стойко и хорските съвети никак му не помагаша — твърдоглав беше.

Преди година и половина дойдоха в селото ни кърджелии и няколко души кондисаха в неговата къща да пренощуват. Стойко и баба Цвета (така беше името на майка му) приготвили вечеря и повикали ненаданите гости да плюскат. На трапезата били турци: чорба от кокошка, пържени яйца, пилаф, кисело мляко, сирене и млин с орехи — с такова ядене почти сякога българите гощават читаците, които ядат, а не плащат. Трябало да им се даде още мед, защото турчинът не може да яде пилаф без «сауклук»; а тия нямали, защо в онова време беше пролет. А пролет у кого има мед? Отде щеш да го земеш? Де щеш да го намериш? А турчинът не може без шербет, неговото проклето ненаситно гърло с нищо не можеш да напълниш! Трици да ядат! Плюскат, плюскат, пукат, пукат и сѐ им е малко! А когато се наядат, то поискат и «диш-парасѐ», защото са хабили от яденето своите кучешки-зѐби.

— Давай шербет! — рекли турците.

— Нямаме, синко, нямаме — рекла баба Цвета.

— Купи, стара брънтийо, намери!

— А де ще да го намеря? От кого ще да купя! По сичкото село да търсиш, то пак не можеш да намериш нито един драм.

— Мълчи, стара вещице, или ще да ти разбия главата като на врабче! — извикал един от кърджелиите и ударил баба Цвета с камшика.

— Мед да донесеш или жива ще да те закопая!

— Няма, синко, няма — казала сиротата жена и затреперала от страх.

— Аз ще да ти покажа какво е това «няма» — извикал турчинът, па скокнал накраки, грабнал кобилищата и тряс баба Цвета по главата.

Тя, сиротата, се зашемедил и паднала на земята — кръв като река потекла из главата ѝ; а Нона, нейното малко момиченце, като видяла майка си, че умира, извикала колкото си може:

— Божичко, божичко, убиха моята сирота майчица!

А турците? Турците са по-лошави и от кучетата. Един от кърджелиите хванал Нона за поясчето, повдигнал я нагоре и хвърлил я в огнището, и тя, клетницата, запретала в жаравата и ръцете си, и главичката си.

Стойко не бил в къщи; той бил в онова време в оборът и давал на конете сено. Когато той се върнал назад и

влязъл вътре, то намерил майка си, че лежи мъртва на земята, а сестра си, че гори в жаравата. Притемняло му пред очите и той грабнал ръженът и праснал турчинът по главата. Турчинът паднал изведнџ мъртъв на земята. Захванал се бой: турците нападнали на Стойка, но той беше много юнак човек и не беше дотолкова лесно да му надвият няколко келяви красти! Турците били шест души. Стойко свалил на земята троица и когато му строшили дясната ръка, то хванал ръженът с лявата и удрял и наляво, и надясно. Турците извадили пищовите си и захванали да се бранят с тях. Един куршум ударил Стойка по коляното и той паднал на земята, но пак продължал да ги бие с ръженът. Пищовите са по-силни от секи един юнак. Гърмежът на пищовите се чул по сичкото село и кърджелиите отишли да отбранят своите другари. Дълго време се мъчили, дорде да вежат Стойка и дорде му земат ръженът из ръцете.

В селото, в онова време, от българите нямаше почти никого, защото сичките по-първи българи си бяха оставили и къщи, и покъщнини и разбягали се бяха по горите. Когато нашите селяни се върнаха назад, то намериха сиромаш Стойка обесен на голямата върба; баба Цвета лежи мъртва; а клетото детенце Нона — в жаравата полуизгоряло! Ето, мои мили дечица, какви времена сме ние преживели и какви неща сме се нагледали! Господи, избави нас от лукаваго! — каза мама, а после се прекръсти и замълча.

И сълзи кървави пролива
вов робство нашият народ,
високо той ръце простира
да го избави вишни бог.

Б ъ л . п е с е н

Бяха тежки години за нас.

Б ъ л . п о г о в о р к а

II

Затопуркаха по улиците конски подкови и зачу се адзка шумотевица: телембеци тупкат, коне цвилят, пушки свекат, пищови пушкат и делибаши гълчат. Господи,

доколко бяха страшни тия делибашки гласове, доколко бяха страшни техните веселби, доколко беше страшен техният див смях! Сърцето ти трепери от страх; а иска ти се да погледаш що става по дворът — нещо си ме влечеше да погледам. Аз рекох: мамй!

— Мамо, аз ще да погледам из дупчицата що правят делибашите и какви им са чалмите!

— Недей, синко, недей, мое мило детенце! Помниш ли какво ти каза баща ти? «Да не си шавнала или главата ще да ти отрежа като на врабче», рече баща ти.

После тия думи мама ме хвана за ръката и тури ме да седна при себе си.

Дълго време се чуеше смях и плач, дълго време се чуеха попръжни и молби, дълго време се разнасяше по въздухът дума «гяур»; но най-после сичко се утиши, сичко се успокои, само от време до време се чуеше някоя пушка или нечий си глас: «Олеле, мамко! Не бийте ме, аги, не колете ме! . . .»

Когато мама задряма, то аз рекох Неди:

— Недо, хайде да идеме при капакът на таванът и да погледаме що правят делибашите.

— Мълчи, Лило — каза Неда, — да те не чуе майка ти, защото ти отрязва езикът.

— Мене се иска да ги видя и да разказвам после за тях така също, както разказваше мама за кърджелиите — рекох аз.

Неда ми каза още веднъж да мълча; но женското сърце е направено някак си чудно! Аз не зная защо жената обича да види сичко и да чуе сичко. Станахме с Неда полегичка, дойдохме до капакът на таванът, наведохме се надолу и изплезихме от страх езиците си. Гледаме и трепериме като листо! Никога аз няма да забравя оная страшна минута. Шест души делибаши седят около огнището, пушат своите дълги чубуци и греят се; а тато беше клекнал между тях и вареше им кафе. Сичките мълчат и сърбат; чуеше се само обикновената турска дума «сюр джезвеи».¹ Турците пият по десетина чаши кафе едно след друго; а това кафе бива горчиво, без захар. Когато е джезвето малко, то трябва по цял ден да седиш около огъня и да поиш с кафе не повече от три гърла!

А какви плашила бяха тия делибаши! Нахлупили на главата си дълги-предълги и остри кауци из камилска козина; а тия кауци бяха обнизани със звънчета, с маниста, с корделки, с огледалца и с лесичи опашки! Шалварите им бяха черни, широки-прешироки; поясите им бяха зелени и твърде дълги: сто пъти обвиваха кръстът им. Аз забележих това за туй, защото един от делибашите се разпасваше. Над поясите си тия имаха селях от червен мешин; а в селяхът им бяха втъкнати по два пицова, които имаха остри зурлици и които бяха обковани със злато и сребро; дълъг нож с бели уши от слонова кост — чиренът им беше украсен със злато и мерджан. За селяхът им бяха окачени огнило, една жълта тучева кутийка, в която си носят зехтин, за да си мажат пицовите, кесия от жълт чит с черно сукнено дъно, пълна с тютюн, и други сякакви джунджурии. На краката си тия носеха дълги и широки червени чизми. А мустаките им! Мустаките им бяха дълги като карловските чушки, които се държат за туршия; лицата им бяха черни и грапави; а главата им — обръсната и остра като диня. Отворените им гърди бяха рошави, а ръкавите им засукани, чегато не бяха хора, а касapi! Аз тогава бях още малка и не разбирах много; но сега твърде често си мисля: защо тия говеда са наши господари? Защо ние позволяваме на техните камшици да шарят нашите гърбове, когато сме хиляди пъти по юнаци, по-умни и по-яжки от тях? — В всяка една работа ние сме по-добри от турците, си отговарям сама, но между нази няма любов и съгласие! Както щете, а аз мисля, че кравите са по-умни от нашите господари, които се наричат «динислям» и които ни дават име «гяур». Боже мой, не е ли срамота да се кланяме и да се боиме от ония хора, които не са способни ни за кучетари?

Един от делибашите казваше нещо си на тата; но аз не можах да разбера за какво говори, защото той говореше погански; разбрах само това, че делибашинът се сърдеше за нещо си на тата. Тато мълчеше, а това още повече сърдеше турчинът и той викаше сѐ повече и повече: «Когато човек варди главата си, той строшава краката си», говорят старците, а това е вярно като ден. Аз се потаях да ме не чуят делибашите, а направих такава една пакост, която никога няма да си простя. Онзи турчин, за когото ви казах, че се караше с тата, скокна накраки, хвана моя

¹ Сложи кафеничето.

мил бащица за вратът и захвана да го бие с ножът си. Аз се уплаших и извиках, колкото си мога:

— Мамо, турците бият-тата... Стани, мамо, да го отбраниме...

Мама скокна, хвана ме уплашено за главата, затъкна ми устата и рече ми полегичка на ухото:

— Мълчи, проклетниче, проклета, или ти синца ни ще да погубиш!

Аз замълчах, но беше вече късно.

*

Баба прекъсна разговорът си и наведе старата си глава, в която се бореха всякакви мисли.

— А я ми кажи, бабо, защо делибашите ходеха по нашите села? — попитах аз.

— Защо, синко? Послушай защо. Делибашите бяха царска войска, която трябваше да ни варди и да не дава на другите царета да ни правят пакости: но тя беше полошава и от горските вълци. Много сме ние претърпели от тия изедници! Делибашите бяха изпроводени против християнският цар, който живее в Московията и който се нарича дядо Никола, да се бият: а когато московците ги поклаха малко, то тия се върнаха назад, дойдоха в нашите села и сечеха от яд и старо, и младо. Аз съм слушала, че московският цар е много юнак човек, а войниците му са такива големи, едри и безстрашни хора, щото тия се не боят ни от пъкълските дяволи. Разказват още, че дядо Никола се не бои ни от кърджелиите, ни от делибашите, ни от еничарите, от които се бои сичкият свят. Аз съм видяла много пъти московците, защото тия няколко пъти вече са дохождали в наша България. Юнаци хора са московците! Преди триесет години московците искаха да заведат и баща ми в Московията; но той не поиска да остави гробовете на своите деди и прадеди. Много ми е драго, като си помисля колко турци са изгинали от московската сабля. Хилядо хиляди турски глави са отсекли тия юнаци. Да им са позлатени ръцете!

— А добри ли са московците, бабо? — попитах аз.

— Не мога да кажа, че са добри. Аз ще да ти кажа само, че тия са големи юнаци и едри хора, чегато са родени от една майка. И сега ги видя пред очите си. Муста-

ките им дълги, лицето им страшно, но хубаво и приятно; шапките им и гърдите им блестят от злато; а пушките им греят като ясно слънце. Заедно с московците бяха дошли и българи, които носеха на главите си нашенски шапки. Турците и московците ги наричаха казаци; но аз знам, че тия бяха българи — навярно знам, мени ми каза поп Панчо. Да ти кажа право, и турците знаят, че казаците са българи, и затова, когато се разсърдят на нас, то сякога ни говорят: «Вие очаквате вашите московци с черните и рунтавите шапки.» Твърде често турчетата земат шапките на нашите българчета и хвъргат ги в калта. «Вие — казват — искате да се биете с нази и затова туряте тия проклети московски калпаци на главите си.» Разказваше ми дядо духовник, че веднъж московците повикали нашите българи да идат в Московията, да съставят войска и да се бият с турците, и нашите българи отишли, останали там и нарекли се казаци. Аз разбирам, когато говорят казаците; а не мога да разбера, когато говорят турците, гърците и власите.

— А добре ли живеят нашите българи в Московия, бабо?

— Е-е-е, синко, и там живеят добре само богатите и големците. За сиромасите е насякъде лошаво. Московските големци бият по-долните и не дават им да ядат добре. Казаците изпокрадоха светът. Какво не прави гладният и жедният човек! Казват, че Московията е богата и голяма земя, че московският цар е добър човек и православен християнин, а московците умираха у нас от глад.

— А искаш ли, бабо, да идеш в Московската земя? — попитах аз.

— Искам зер, защото там има много черкови, а няма турци.

— А защо се биеха московците с турците, бабо?

— Ха-ха-ха! Защо! За нас! Дядо Никола искаше да изгони турците и да даде царството на българите.

— А де ще да ги закара, бабо?

— В пъкълът, синко, през девет земи в десета, през девет гори зелени и през девет моря дълбоки, та в десетото царство.

— А защо ги той не изгони?

— Още не е дошло времето, синко! Дядо духовник ми казваше, че на небето е написано да стане сичкото това

другояче. В една книга било написано, че турците щат да бъдат изгонени не от московците, а от Крали Марка и от българските юнаци. Дядо духовник ми разказваше още, че Марко бил жив и чакал да дойде времето. . . А знаеш ли ти за Дойчина? — Дойчин е забягнал във Влашко и точи саблята си.

— А кои бяха еничерите и кърджелиите, бабо?

— Еничерите бяха султанските войници, а кърджелиите, ох, тия кърджелии! — каза баба и въздъхна. — Кърджелиите бяха капасъзи, мой синко, и правеха много пакости по светът; тях пращаше турският цар да ни трепят и да ни колят, защото ние не вярваме в техният Мохамед. Аз ще да ти разкажа някога и за кърджелиите.

— Разказвай, бабо, по-нататък. Разкажи ми какво направиха делибашите, когато ти извика на таванът. Разказвай де! Чуха ли делибашите?

— Довечера ще да ти разкажа, мой синко, какво се случи по-нататък; а сега ще да ида да помагам на майка ти да приготвиме гостба за довечера: довечера е Бъдни вечер.

И баба отиде да помага на майка ми.

И тъй, ми много претърпахме,
иска ли още да търпим;
да бъдем пак, каквито бяхме,
ил сички да се изтребим.

Бъл. песен

Боље је земљу продати, него јој
чај изгубити.

Черногорска пословица

III

Весело и мило е човеку, когато той живее между своите, когато има кому да се порадва и кой да му се нарадва и когато празнува своите старовременски народни обряди и обичаи в бащината си къща, т. е., когато той изпълнява обрядите, които му са оставени от баба, от дяда и от прадеда, на своето огнище. Ако твоята натура не е развалена, то трябва да обичаш това, щото е твое и щото ти е оставено от родителите, за да го вардиш и да

му се радваш. Да земеме за пример Бъдни вечер. Както щете, а Бъдни вечер е мил на всеки славянин. А защо не на всеки християнин? — Не зная. Аз съм празнувал Бъдни вечер и между гърците, и между русите — не между самият руски народ, а между студентите и търговците, — но не намерих това, щото желаше сърцето ми. Сичко чуждо! Не е така в България, в прекрасна Малорусия и в Сърбия. В България Бъдни вечер има за нас някаква си нравствена топлина. Аз зная, че мнозина от нашите реформатори, попове, калугери и високоучени глупци щат да се позасмеят и щат да рекат, че е голяма глупост да обичаме и да се радваме на глупавите народни обичаи, които нямат нищо разумно. Нека се смеят. Ако да не би били тия обряди и тия глупави обичаи, то гърците одавна ни би погърчили. Свещени са народните обичаи. Тъй е то.

В България се събере сичкото семейство и радват се един другиму: опека турта, купят мед, орехи, рошковци, сливи и сушени круши; варят ошаф, сърми и фасул с ориз; налят вино и ракия и турят сичко на трапезата. Радват се старите, подскачат децата! Чакаш и не можеш да се начакаш — иска ти се по-скоро да си похапнеш от топлатата турта, иска ти се да си топнеш медец, иска ти се да си посърбнеш ошафец! А туртата мирише на хубаво, чегато са я опекли не за устата, а за носа! «Ех, кога щат да се съберат! — си мислиш ти. — Какво прави там баба из къщи? Що прави мама в прустът? Защо не иде тато?»

Но ето че иде и баба и носи една паница с мед; ето че иде и тато и носи една бъклица с вино.

— Добро вечер, дечица, за много години! — казва тато.

— Дал ти бог добро, тато! И тебе за много години — казват децата.

— Хайде, седнете да ядеме, хайде!

Ние изведнъж насядаме и грабваме лъжиците в ръка, като най-добрите пехливани.

— Не, дечица, почакайте малко — казва тато, — трябва по-напред да прочетеме молитвата и да се помолиме на Коледа.

Ние пак ставаме, ако и да ни се не ще да ставаме. Захваща се молитвата. Тато прочита: «Ядат у бози наситятся»; а после се кръсти и захваща да кади с кандилката, която му подава баба. Когато кади, той чете: «Христос

рождається, славите», «Рождество твоє, Христе боже наші» и «Дева днес»; а ние стоиме около трапезата и кръстиме се мирно и чинно. Щом се свърши кадението, то баба зема една тѣпсия и туря на нея по малко от сяко едно ядене; туря така също и пепел от огънят и неварена леща. Сичкото това се употребява за лек. С лещата лекуват сипаничевите овце, а с пепелта изгонват таласъмните и каракончовците. Освен това баба отлива малко медец в едно чинийченце; тато кади сичкото това още веднъж и тоя целителен лек се занася под иконостасът. Разчупят туртата на малки части, натопят сяка част в медът и дадат секому по малко. Весело върви тая вечеря. Щом се наядеме, то захващаме да пееме и да се молиме на Коледа. Трапезата се не вдига до полунощ.

През нощта дохаждат старците, тропат на вратата и пеят:

Замъчи са божя майка,
ой Коледо, мой Коледо!
От Игната до Коледа,
ой Коледо, мой Коледо!
Та си роди млада бога,
ой Коледо, мой Коледо!

Старците ходят по пет-шест души заедно из къща в къща и секиго поздравляват със света Коледа. Когато влязат вътре, то се изправят пред трапезата и пеят:

Бог са роди, Коледо,
снощи вечер, Коледо,
и крачунци доведе
с бяла шапка на глава.
Ха-ха! Коледе,
Коледице, Варварице,
сива-сива гълъбице,
де си ушла и шетала?
— Съм си ушла покрай море.
— Що имаше, що немаше?
— Там имаше бели чаши,
бели чаши и канати:
да си пие млада бога,
да си пият бели божи,

Божик ми е по си земи,
слава ми е на небеси!
Ха-ха! Коледе!
Пири-пири, Коледе!
Изтири ми гърците,
бъдник, слуга коледов!

Когато старците си изпеят песента, то казват:

— За много годин! И догодина със здраве!

А ние им казваме:

— И вам за много годин! — и гощаваме ги с винце и с малко туртица.

Щом едни старци си отидат, то дохаждат други и пеят същите песни. Тато, мама, баба и ние (децата) им отговаряме с друга една песен:

Бъдник, слуга коледов,
ти да кажеш Коледу
да ни даде здравице
и на лозе гроздице!
Ой, Коледе, Коледе!
Коледе ле, Коледе!

Когато се свършат песните, то старците захващат:

— Мръ-мяу, кървавица, мъденица, мръ-мяу!

А баба стои и гледа да не откраднат мъдениците, защото старците крадат тая вечер — не е грехота да откраднеш на Бъдни вечер кървавица или мъденица. Комуто откраднат, той не е добър стопанин и не умее да чува имането си. На Св. Игнатия почти секи българин си коли свиня и прави от нея кървавици и мъденици.

Още по-весел е вторият Бъдни вечер, т. е. вечерта преди Нова година. Момиченца, момченца, невести и малки дечица се съберат на някое равно място, отсекаят клон от крушево дърво, земат един бял медник, напълнят го с вода и натопяват долния край на клонът в него. Момичетата и ергенчетата дават: кой кръстенце, кой пръстенче, кой гривна, кой гердан; а на сяко из тия неща е завезан босилек с червена нишчица. Сичкото това се спуща в медника и захваща се старобългарският обряд, т. е. секи захваща да гледа каква ще да бъде неговата съдба. Момичетата пеят:

Коя е честита:
на стол да седи,
със крак да съди,
няго моя!

Избират едно момиче, което има руса коса и сини очи, за да вади из медникът пуснатите неща едно по едно. Ако във времето на гореизпеяната песен бъде изваден из медникът пръстенът на някое момче, то това момче ще да бъде богато и почитаемо; а ако бъде извадена гривната на някое момиче, то това момиче ще да се омъжи за богато ергенче. После момичетата пеят:

Коя е честита:
свито куче
на бял камък,
няго моя!

Комуто принадлежи извадената китка, той ще да бъде овчар, а тя ще да се омъжи за овчар.

Коя е честита:
попарен петел
въз дол бяга,
цървул стяга,
няго моя!

Стопанинът на извадената китка ще бъде хайдутин и т. н. И песента се продължава дотогава, дорде не бъдат извадени сичките неща. Китките, заедно с гривните и пръстените, се спускат пак в медникът и русото момиченце ги занася в къщата си, дето стоят до другата вечер. На другата вечер момичетата и момчетата се събират пак, изваждат из медникът своите китки, окачат ги на крушовото дърво и захващат да пеят и да играят около медникът.

Но да оставим момичетата и да видим какво става на Бъдни вечер по къщите. Когато притемнее и когато занесат медникът, то всеки отива дома си. Мама, баба, кака, сички се въртят около огнището, при което се пече тутманикът и на което се вари свинската глава. Турят трапезата и донасят яденето. Тато пак чете «Рождество твое»

и «Христос рождается», а децата скачат от радост. Тутманикът мирише дотолкова привлекателно, щото у тебе лигите потекат, но най-важното е това, че в тоя тутманик се намират различни сребърни монети и една златна. Тия монети са везани за дрянова пръчица. Баба пак събира своите освещени лекове, а тато кади и наядсно, и наляво. Когато се свърши тоя обряд, то тато чупи тутманикът, а баба зема по една част, топи я в медът и раздава я наред.

Най-напред тя дава едно парченце на Бъдни вечер, после тату, мами, на децата и най-после оставя по една част за конете и за воловете. А ти с нетърпение очакваш своята част и разинал си вече уста да я лапнеш! Но ето че е дошел и твоят ред. Баба те обича най-много и гледа да ти втеплези в ръцете най-голямото парченце — ти си нейното най-любимо унученце! А ако се попадне в твоето парченце златната монета? — Господи, боже мой! Света Богородичко! Скокнеш от трапезата, сърцето ти тупка в гърдите сърчено и забораиш да повечеряш.

*

Когато се наядохме, то аз попитах баба:

— Кажми ми сега, бабо, какво стана с Неда?

— Остави ме да се прекръстя — каза баба и трасна ме с лакътът, — не давате ми мира по цял ден!

Аз седнах в едно кьошенце и замълчах, а баба ме погледа със своите старешки очи и жално ѝ стана, че ме е оскърбила.

— Почакай малко и аз ще да ти разкажа за сичко — каза тя.

Трябаше да чакам. Тато седна на миндерлъкът и запуши своят чубук, мама седна при тата, а баба походи насам-нататък, седна на земята при мене и рече ми:

— А де бях се запряла?

— Ти, бабо, се запря там, когато беше извикала и когато твойта майка ти беше затъкнала устата — рекох аз,

— А, помня, помня. Слушай сега. Турците се сетиха, че има скрити жени, качиха се на таванът и свалиха ни като вълци. Не зная, синко, как и да ти разказвам понататък за тая работа — каза баба и въздъхна.

В това време старците потропаха на вратата и баба пак прекъсна своят разказ.

Станете, братия, станете,
начало покажете ви
и саблите си запашете,
а помощ ще ви се яви.

Бъл. песен

Боле је поштено умрјети, него срамно
живјети.

Сър. пословица

IV

Когато старците си отидоха, то баба изново захвана своя разказ:

— Както ти казах вече — рече тя, — Неда беше хубавичко и гиздавичко момиченце, като капка от роса беше, като еребичка беше. А ако е така, то не е за чудо, че тя се хареса на дангулите. Един я дърпа насам, други я тегли нататък, трети я целува, четвърти я прегръща; а тя, сиротата, стои като дърво, като бебер, като подивяла и гледа насам-нататък като метилъва овца! Ние плачем, викаме, молиме се на турците, подмамяме ги да пуснат Неда, а Неда стои и мълчи — не ще и да плаче! Страхът ѝ беше много голям. Тато клекна на колене пред агите, целуваше им краката и говореше им:

— Аги, не закачайте момичето, не дърпайте го, побойте се от бога. Тя е една у майка си, тя е едно утешение на тая сирота вдовица!

А Недина майка се кланяше пред капасъзите и молеше ги:

— Дайте детето ми, дайте единичето ми; тя ми е дете, тя е сираче; пожалейте нейната младост! Моля ви се, аги, не правете ѝ пакост; побойте се от бога, дайте детето ми!

Но турците не слушаха що им се говори и един из тях зе да разкопчава. . . Когато Недина майка видя това злодейство, то падна на земята като мъртва, а тато пак клекна на колене и захвана да им се моли като на бога. Турците се изкикотиха и един из тях ритна Недина майка, а тата удари с едно дърво по лицето. . . Тато падна на земята и лицето му се обля с кръв. Турците го хванаха, везаха му ръцете и краката и търкаляха го като бурилче. Недина майка тия изнесоха вън и хвърлиха я на двора,

а мама оставиха при себе си. Когато аз видях, че работата е лошава, то побягнах и скрих се в раклето под амбарът. Турците и не гледаха на мене — не им трябах аз и затова можех да се потаям и да гледам що става в къщата ни. Ох, боже, боже! Никога аз няма да заборава оная минута! Делибашите везаха мама и правеха с нея сякакви маскарлъци. А тато? Тато гледаше и не можеше да отбрани жената си! Гнусота!

Делибашите пратиха одного от своите хора нейде си и след малко време в къщата ни влязоха три туркини — две бабички и една млада. И до днес още помня тия три лица. Туркините бяха облечени така, както се обличат турските жени и до днес: шалвари, фередже, ешмак и жълти чехли на боси крака. Старите туркини бяха грозни и дрипави, а младата беше хубавичка, но много набелена, начервена и начернена. Младата туркиня беше облечена много богато. Влязоха бабичките и смеят се, вадят си езичите и закачат нашите турци. Не са напразно измислени думите: «Смее се като гевендия». Тия бабички бяха гевендии.

— А що е гевендия, бабо? — попитах аз.

— Гевендии се наричаха ония развалени жени, които ходеха след султанската войска и веселяха я. Аз не знаех дали има под ясното небе по-гнуснаво нещо от тия гевендии. Чумата е по-хубава и по-гиздава от тях. А тия жени се бяха родили от майка! Защо ли господ бог създава подобни жени на тоя свят?

— Защо си ни викал, Хюсеине? — попита една от бабичките и погледа към онзи турчин, който седеше на най-първото място, в кътът, около огнището.

Тоя турчин беше чаушин. Никога аз няма да заборава и него. Червени шалвари, голяма зелена чалма, грававо лице, вапцана червеникава брада и черни като гарваново перо очи. Когато туркините влязоха вътре, то делибашите мирясаха и седнаха около огнището. Чаушинът запали своя дълъг чубук, който имаше кехлибарен такъм, скръсти краката си и пушаше из устата си дим като из цигански ишлик. Тоя турчин погледа към туркините горделиво или, по-добре да кажа, сънливо и рече им:

— Земете тая хубостница и заведете я при агата.

Бабичките погледаха към Неда, поухилиха се и после се обърнаха пак към турчина и рекоха му:

— Хубавица е! Ти, Хюсеине, ще да добиеш за това момиче голям дар. Комуто върви, то му върви.

— Мисля, че агата няма да ме заборава — каза турчинът горделиво.

Тогава една от бабичките се обърна към Неда и рече ѝ:

— Я кажи ми ти, моя гълъбице, защо си се разтрепerala като от треска? Не бой се, мое пиленце, не страхувай се: ти си хубавица и щеш да се харесаш на агата. . . Гледай да му се харесаш, ако искаш да заживееш като царица! Агата ще да те премени като кукла. . . Ти плачеш? Не плачи, мое ягънце, не плачи, мое пиленце! Повярвай ми, че агата ще да те обича. . . Хайде да те заведеме.

— Мамо, ох, мамко! Олеле, мамко! — проговори Неда между зъбите си.

— А-а-а! Тебе е жално за майка ти; тебе се свиди да оставиш майка си! Остави я, мое дете, не жалея я, не грижи се. Комуто е добре, той може и без баща, и без майка да проживее. Тебе ще да бъде добре при агата. Хайде!

А другата бабичка каза:

— Ако и да ѝ не бъде твърде добре, то няма какво да се прави! Види се, че такава е била орисницата ѝ. Не бой се, момиченце! Като поживееш малко, то щеш и да попретръпнеш. . . Гледай само да се харесаш на агата. Не плачи и не противи се, ако искаш да ти бъде добре.

— Добре ще да ѝ бъде! Сирото момиченце! Тежко ти и горко ти! Горчива е твоята съдба, както е горчива и моята. Проклета е моята съдба, мое мило дете! — каза младата туркиня български и заплака. . .

— Какво правиш ти, Хайше? Ти плачеш! — каза първата бабичка.

— Нищо — каза младата туркиня, — припомних онзи ден, когато и мене изтеглиха из ръцете на моите братия и сестри; припомних си и онзи ден, когато и аз бях още невинна жертва и безгрешно ягне.

— Ти няма за какво да се оплакваш и за какво да проклинаш съдбата си. Ако тебе не е добре, то кому ще да бъде добре? Агата те обича като очите си, а ти плачеш за своите гяурски дрипели. Ако аз да би била на аговото място, то не би те ни погледнала. Агата те обича повече

от другите свои жени и прави сичко по твоята воля, а ти казваш, че си нещастна! Аз зная, че агата нищо не прави, дорде не пита по-напред тебе. Какво искаш повече? Ако агата земе някоя нова кадъна в харемът си, то той по-напред изпровожда тебе да я видиш. Ти си в харемът му сичко. Но вие, гяурите, никога не сте благодарни; вам човек и сърцето си да даде, то вие пак не сте, както трябва. Ако би аз била на твоео място, то звездите би сваляла от небето, а ти седиш и воздишаш! Искаш ли ти от агата да ти даде повече, когато той сичко ти е дал?

— Аз нищо не ща — каза младата женица турски и пак въздъхна. — Тежко ми е на сърцето и затова си бърря.

После малко тя се обърна пак към нас и проговори български:

— Разбират ли тия развалени гевендии какво лежи на сърцето ми! Проклети, трижклети да са тия кучки! Гнуснави са тия вонящи и продадени душици, гнуснави са тия развалени сърца, тия нечисти помии, тия без сърце и без душа зъми и гущери, тия нечестиви юди, тия демони — не могат тия да ме разберат! Ох, колко невинни душици сте погубили вие, вонящи кучки, за да добиете парче хляб и паница с пилаф от онзи изедник! Колко сироти дечица сте изяли, проклетници проклети! О, ако би аз имала сила, то би помолила земята да се пукне, помолила би пъкълът да зине и да погълне тия низки и гнуснави вонещици! Боже мой! Боже мой! Свети ангеле Михаиле, извади ножът си и разпори кормите на тия кръвожедни добитъци, забий маздракът си в гърлото им; убий и това бедно момиченце, за да бъде спасена барем душата му. Ох, мое сирото момиченце, моли се богу, за да проводи своят ангел и да земе душата ти, защото тежко ще да бъде на тялото ти. Я погледай на кого съм заприличала аз. Погледай на моето лице и погнуса се! Убий се, удави се в реката, кажи им жива да те изгорят, но не давай се в ръцете им. . .

Туркинята пак заплака и удари се с ръцете по главата. После това тя се обърна към тата и рече му:

— Ти си ѝ баща? Ако си ѝ баща, то аз трябва да те попитам: защо си я родил, когато не можеш да я отбраниш от тия проклети капасъзи? Ако се не надееш на силите си, то се помоли богу да я убие и да я не оставя да погуби и душата си. Ако си ѝ баща и ако имаш добро

сърце, то ти трябва сам да я убиеш! Убий я по-скоро! За да спасиш душата ѝ, ти не трябва да жалееш тялото ѝ — бог ще да те прости. Но тия са те везали! Тия ти не дават и да се простиш с нея; не дават ти и да я целунеш последни път! Боже мой, боже мой! Майката лежи полумъртва, бащата е везан, бабата се търкаля на дворът, а детето им се отнима и завожда се в чужда къща, за да си играе с него най-развратният турчин! . . . Целуни баща си, прегърни майка си и прости се с тях, за да те простят и тия — каза тя Неди.

— Тя не е тяхно чедо — казах аз и извадих главата си из раклето. — Тато ѝ е уйка.

Но мене никой не чу и аз се пак скрих в своето скриалище.

— Земете момичето и вървете си. Поздравете агата — каза турчинът с червените шалвари и захвана пак да пуши чубукът си.

— Стани, майко, стани и прегърни детето си последни път; излей няколко сълзи на лицето му и нека тия сълзи да станат отрова, да станат шабула, която разваля и най-хубавите лица. Аз желая и сама за себе си същото. Аз съм се родила от добри и честити родители, мене обичаха и галеха, аз бях една у тях! . . . Осиротях аз. . . Боже, боже, защо аз живея?

И сълзи като град закапаха из очите на бедната жена.

— Хайде да вървиме — каза една от бабичките и хвана Неда за ръката.

Неда заплака или, по-добре да кажа, изрева: а тоя неин плач беше дотолкова жалостен, щото пробуди и майка ми, и майка ѝ. Майка ѝ влезе вътре и люшкаше се насам-нататък, а кръв още течеше от главата ѝ. Когато Неда видя майка си, то извика:

— Мамо, мамо, защо си ме родила, защо си ме гледала, защо си ме хранила, защо наместо мене не си родила син камък? Олеле, мамо! Де ме водят тия капасъзи?

— Водете я! — извика турчинът.

— Хайде — каза една от гевендиите и повлече своята жертва.

— Прощавай, мамо, прощавай и моли се богу за моята душа. Целуни брата ми.

И Неда примря и падна на земята.

Недина майка прегърна чедото си и захвана да го целува със своите кървави уста. Господи, какъв беше нейният плач. Цялата къща се потресе от тоя плач. «Недо, чедо мое! Недо, ангелче мое!» — казваше само тя и повече нищо не можеше да проговори. Да не дава господ и на неприятелите ни да изпитат такова едно нещо!

Младата туркия се обърна към червения турчин и рече му:

— Развежете тоя човек и дайте му да се прости с детето си. Отвържете му ръцете!

— Не трябва да се отвежда, защото не седи мирен. Нека се помъчи малко — каза турчинът.

— Аз ти казвам да го развежеш. . . Ако го не развежеш, то ще да се оплача пред агата. Ти твърде добре знаеш коя съм аз!

Старците, коледарите, пак потропаха на вратата и баба прекъсна разговорът си.

— Турците се уплашиха — продължи баба своят разказ — и отвежаха тата. Когато той стана на краки, то пак коленичи пред проклетия червеношалвари турчин и извика колкото си може:

— Аго, побой се от бога и дай детето на майка му!

— Мълчи, гяурино! — каза той и удари тата с машата по главата.

Гевендиите се изкикотиха.

— Ох, боже, боже, това не може вече да се търпи! — каза Неди майка и погледа с ненавист към турците. — Вие сте царска войска? Не сте вие царска войска, вие сте капасъзи, вие сте кучета. Царят ви е пратил да вардите раята му, а вие сте по-лошави и от кърджелиите. Наистина ли искате да земете детето ми? Аз ви казвам, че тя е мое чедо. Или и вашият цар прилича на вази? Ако и вашият цар прилича на вас, то вие можете да правите каквото щете! Помия сте вие, а не войници; вие сте прости капасъзи, които се наричат кокошари! Помогнете ми, помогнете ми да избавя детето си, ако имате душа и сърце — каза тя тату и мами. — Тия искат да земат детето ми, което съм аз родила и отгледала с толкова мъки. Де е бог после това? Ако той ми не помогне сега, то аз никога вече няма да искам от него помощ.

— Земете момичето и водете го при агата — каза турчинът сърдито.

— Хаде, земете детето ми, ако смеее — каза Недина майка и прегърна дъщеря си. Очите ѝ се светеха като два въглена; тя приличаше на разсърдена лъвица.

— Зверове! — каза тя. — Нема вие не разбирате, че аз съм ѝ майка? Знаете ли вие какво е това — да има човек деца? Кръвожедни вълци, нема вие не сте живели със своите вълчици? Нема вашите сърца се не късат на части, когато се мъчат вашите деца? Проклети да сте! Никога да не видите рожба! . . .

— Земете момичето ѝ! — извика турчинът страшно и скокна накраки.

След малко време Недина майка лежеше пак на земята, защото я удариха още веднъж по главата.

Земаха Неда и заведоха я със себе си; а тато отиде след нея да моли агата. Аз пак се скрих в раклето и потаям се. Турците наново захванаха да закачат мама и да ритат Недина майка, която се търкаляше по земята полумъртва. Един от турците ѝ разби главата с ботушът си, а другите турци гледаха и смееха се. Какво не правиха тия проклети делибаши с майка ми и с Недина майка! Нагорещят машата, дорде тя почервене, а после я вовират на Недина майка в устата! Господи, господи, ти само знаеш какви мъки сме претърпели, а мълчиш и потаяш се! Сирота леля! Сирота Неда!

Баба заплака.

*

— Какво стана по-нататък, бабо? — попитах аз. — Разказвай още.

— Други път, синко, други път ще да ти разкажа, а сега трябва да се спи — късно е. Утре трябва да станеме рано, да идеме в черкова и да се облажине — Коледа е. Хайде иди и легни си.

И баба стана и отиде да си почива. Не само аз — тато и мама слушаха баба с внимание; мама плачеше. Такъв е бил нашият живот преди няколко години, такъв е и днес.

На помощ сърби, черногорци
сос радост ще се затекаат;
а откъм север росиянци
тозчас щат да се появят!

Б ъ л . п е с е н

V

По Коледа, на вторият или на третият ден, не помня, излязохме с баба на улицата и седнахме пред вратникът на столчето. Седиме и грееме се на слънце. Нашето село се намира наврх на Стара планина и затова зимска бива и студеничко. Случват се и такива зими, когато реката замръзва, и тоя студ държи цели три месеца. По-големите деца подскачат, духат си на ръцете, играят на орехи или се бият със сняг; а по-малките се търкалят по снегът, кикотят се и викат из сичкото си гърло. Ледът над реката блести като сяко огледало. Кравите стърчат по улиците, греят се на слънце, преживят и лижат измършавелите си ребра. Овчарят кара своите вълнести овчици към онова място, от което вятърът и слънцето са очистили снегът, за да пощипят замръзналите коренчета на умрялата тревица. Мисирът със своята червена глава и със своите разперени крила и опашка като доспатски юрук се разхожда между харемът си и бърбори. Гъските и патките стоят по купищата — главите им се намират под крилата, а единът им крак е вдигнат нагоре — и дремят си. Кокошките ровят прахът под стрехите и търсят някое заспало червейче. Петелът се е качил на някой стобор и кукурика. Планините се белеят, а гората се чернее, чегато жалее мъртвите.

На улицата се е събрала цяла купчина момичета и момчета, за да си поиграят и да се повеселят. Весело говорят тия млади сърца между себе си. Скоро ще да се захване народното хоро, без което ни един българин, ни една млада българка не могат да живеят. Мъки, неволи, кървави сълзи и кървав пот владеят насякъде; а хорото пак съставлява необходимост! Знаете ли вие, че ние приличаме в много отношения на животните? Когато у свинята отнемем някое прасе, то тя ви гони, квичи, грука и хапе; но щом вие заколите нейното чедо, то тя се умирява, забравя за рожбата си и става пак покорна и по-

послушна. Аз мисля, че когато един човек не мисли да отмъсти на неприятелите си, то той не е човек.

Весело и приятно е да гледа човек на българската младеж, мило му е да гледа на миловидните и круглите славянски лица, на червените бузици, на черните и светлите косици, които са оплетени на пленици и които се махат по гърбът. Мило е да гледа човек на тия хубавички главици, които са покрити с жълта, бяла или с червена кърпица! Драго му е да гледа на оная главица, която е накинута със сухо или купешко цвете, защото в градината зимска нищо не цъфти. Шеята е обнизана с мерджан, със садеф, с бисер, с морави мъниста, с жълти монети и със всякакви други герданчета. По-богатите носят и едри жълтици. Сукманът е син и дълъг; нагръдките му и полиите му са обшити с копринени кенета; а под сукмана? — Под сукманът, под мънистата — ох! — под мънистата се вият, през тънката ризица, бели като сняг гърди, които могат да възкръснат и умрелият. Нагръдките са нашарени с кененца и с тютюрменца. Поясът бива повечето пъти сърмен; а чопразчетата му — сребърни. Отгоре над сукманът облачат сукнено контохче, което е подплатено с лесици, със самур, с нурки или с ягнешка кожица — кой щото има. На краката червени калеврички или кадифени чехли, които са открити така, щото се видят шарените чорапци. А момчетата? — Балканските момчета са едри, високи и хубави. Околчести и живи лица, черни мустаци и мелаим очи. Ризата около шеята и над гърдите е открита и поръбена със ситни бели кенета; на главата им черна ягнешка шапчица; елечето им копринено или памучно. Отгоре над сичко тия носят контош от син шаек, който е подплатен както и у девиците, и у жените, но който няма кенета. Посталци черни из карловски сахтиян, потури из черно сукно — домашна работа, — отгоре широки, а доле тесни. Под самото им коляно са завезани червени копринени подвезки; а кръстът им е опасан с тънък хримизен пояс.

И така, момчетата се събират на улицата и очакват гайдарджият. Мъжете стоят с чубуците в ръка и приготвяват се да погледат; а жените са се събрали да погледат и да си припомнят млади години. Снегът е вече вдигнат от полянката, която се нарича «Змейова майка». Но ето че иде и гайдарджият. Момчетата и момичетата се

хващат ръка за ръка или за поясите, съставляват полукруг и приготвяват се. Засвирила гайдата и захванало се хорото. Момчетата и момичетата играят като препелици; а пеят като ластавици. Ах, защо тоя народ не е свободен?

— Бабо, защо равницата се нарича «Змейова майка»? — попитах аз.

— Нема аз не съм ти още разказала? — каза баба зачудено, чегато аз я питам коя ми е майка.

— Не си ми разказала.

— На това място едно време е била царска къща, в която е живяла вдовицата на един български цар. Тая жена е била гъркиня и била е много зла жена, каквито са сичките царици-вдовици на тоя свят. После смъртта на мъжът си царицата живяла много лошаво и родила с един вампирин мъжко дете. Това дете било дотолкова лошаво, щото надминало и майка си. Това царче псувало секиго, който преминувал покрай тях; то не давало мира ни на старците, ни на божеците! Най-напокон това дете захванало да попържа и майка си. Веднъж майка му го изнесла на дворът, а то я попитало: «Що, мамо, чуе ли месечината, когато аз попържам и тебе, и другите хора?» А в онова време месечината ходела близо до земята — и с ръка е можел човек да я достигне и да я хване. Понякогаж тя ходила и съвсем по земята. «Нека да те чуе — рекла майката. — Що е тебе грижа от месечината!» — «А ако се разсърди на нас?» — казало царчето. — «Нека се сърди» — рекла майката. В това време месечината преминувала покрай тях, чула що говорят и рекла им: «Ах вие, гнуснави хора; ах вие, проклети царьове! Никога господ да ви не дава добро! Нека отсега да бяга секи от вас и да ви ненавижда като таласъми и като змейове!» И месечината си заминала. Злата царица-вдовица поискала да си отвърне на месечината, защото я тя проклела, и чакала време. Веднъж месечината вървяла по земята и запряла се пред царицината къща. Когато царицата видяла месечината, то земала една гнуснава пелена и покрила я. От онова време месечината се е повдигнала така високо, както стои и днес, и проклела царицата, щото тя да стане змей. Оттогава са се появили и змейове. Майката и синът живели заедно, родили и други змейове и много хорица изели. Тия щели да изядат сичкият свят; ала

свети Георги утрепал майката, а свети Тодор — синът. Змейовете, които се намират сега по света, са техни унуки. Ето защо това място се нарича «Змейова майка»: тук са се родили първите змейове.

— А какво стана с Неда, бабо? — попитах аз.

— Ако ти седиш мирен и ако не идеш при децата да се търкаляш по снегът, то ще да ти разкажа — каза баба.

— Не ща да се търкалям по снегът; ти само ми приказвай приказнички и аз ще да бъда мирен.

— Когато е тъй, то слушай. Неда, мой синко, претърпя големи мъки. Тя се е сега посветила на небето.

Дорде е мъничка змята,
дойдете да се съберем,
с крака да ѝ строшим главата,
свободни да се назовем.

Б ъ л. п е с е н

VI

Баба помълча малко, поклати главата си, помисли и захвана да разказва.

— Ето — каза тя — какво ми разказа за това нещо дядо Младен, защото Неда бяха завели в неговата къща, в която живееше и агата. Тато вървял след Неда; а на пътят го срещнал Драгоя.

— Какво правиш, чичо Стойко? Накъде отиваш? — попитал Драгоя весело.

— А ти още не знаеш какво се е случило? — попитал тато.

— Какво се е случило? Аз нищо не зная — рекъл Драгоя.

— Делибашите земаха твоята сестра Неда и заведоха я в къщата на агата. Ето какво се е случило!

— Де е тя, де е? Кажи ми, чичо Стойко, в чия къща е агата — извикал Драгоя и заплакал.

— Нема ти не видиш? Видиш ли ония четири жени и ония двамина турци, които вървят към Младеновата къща? Една от тия четири жени е твоята сестра; двете са гевендии, а четвъртата е жена на агата. Жената на агата е добра душа, защото е християнка; но какво ще и тя да

ти прави, когато и сама се е попаднала в ръцете на нечестивите? Тия земаха. . .

Драгоя не дослушал татовите думи; той припнал, стигнал турчините и запрял се пред тях. Тато вървял след него. Прегърнал Драгоя своята сестрица, заплакал и завикал:

— Аз я не давам, аз няма да я оставя в ръцете ви, аз ще да умра тука, ще да я убия, но няма да ви позволя да я безчестите! Не давам я. . . Пуснете сестра ми! — казал той на бабичките, които водили Неда за ръцете.

— Как ти смееш, безверно куче, да безчестиш харемът на агата? Как ти смееш да гледаш на турските жени в очите? Как ти смееш да прегръщаш аговата кадъна и да псуваш неговите алаици? — казала една от бабичките. — Махни се оттука или главата ти ще да се търкаля като зелка.

— Махни се оттука или ще бъдеш набиен на кол като куче — казала другата бабичка.

— Недей се бори с тия зверове — казала младата жена, — тия щат да те ухапят. Остави сестра си и спаси по-скоро главата си. Ти ще да погубиш себе си, а нея няма да избавиш. . . Остави я на бога; той ще да помисли за нашата душа. Остави сичко на бога и моли му се за нами.

— Няма аз да я дам; не давам я никому — тя ми е сестра. Самият султан да дойде, то и нему няма да я дам. Махнете се оттука, проклети джедии, или да не съм Драгоя, ако ви не строша главите — казал той на бабичките и разхласкал ги насам-нататък.

Младата туркиня му казвала да бяга, молила го да остави Неда и да спаси главата си; но той никого не слушал.

— Бягай, бягай — му казала тя — или тежко ти и горко ти.

Драгоя държал сестра си и не пушал я. Когато една от бабичките повлякла Неда след себе си, то Драгоя я ударил с една тояга по ръката и грабнал сестра си. Делибашите оставили пушките си на земята, за да нападнат на Драгоя и да земат Неда из ръцете му; но тато грабнал една из тия пушки, хванал я за цевта и захванал да помага Драгою. Повдигнала се голяма шумотевица. Из къщата излязло голямо множество делибашии; но Драгоя

бил вече далече. Неда побягнала след него. Тата хванали, вързали го и завели го при агата. Агата не знаел какво е станало и попитал туркините и делибашите.

— Защо сте довели това куче?

После се обърнал към тата и рекъл му:

— Хей, гяур, какво си ти направил? Защо са те довели тука?

— Крив съм, аго, крив съм — рекъл тато. — Прости ме, аго, прости ме! Бъди добър, бъди милостив!

— Мълчи, гяурино — извикала една от бабичките, която се наричала харем-кехя, т. е. началница над харемът. Делибашите не държеха черни адъме. — Ти удари аговият харем, ти псува нашият бог, ти трябва да бъдеш обесен!

После тя се обърнала към агата и рекла му:

— Аго, той преби ръката на наша Хайше; тя остана доле полумъртва. Обеси ти това куче!

Лицето на агата се изменило. Неговите полузаспали очи се отворили и заблестели; ноздрите му се отворили като у текнефес кон; ръцете му затреперили; а козята му брада повдигнала крайовете си. Той повдигнал главата си и извикал:

— Ах ти, гяурино нечисти! Ах ти, вонящо куче! Как си ти смеял да повдигнеш ръка на дин-ислямите? Хей — извикал той из сичкото си гърло към своите слуги и към делибашите, — земете това гяурско куче и одерете му кожата! Слушате ли?

Няколко делибаша се приближили при тата, хванали го и рекли му:

— Хайде, гяур, да опиташ остри ли са ножовете ни.

В това време влязла младата туркиня, паднала на земята, прегърнала краката на агата и рекла му с жалостен глас:

— Почакай, почакай малко! Чуй какво ще да ти кажа, па после прави каквото искаш. Аз те моля да чуеш молбата ми. Слушай, ако имаш сърце и бог.

— Какво е с тебе станало, Хайше? За какво ме молиш? Да не е и тебе ударил тоя гяурин? Стани и кажи ми що се е случило. Ти си бледна! Казвай!

— Кажи им да не мъчат тоя сиромаш човек; кажи им да почакаат — аз сичко ще да ти разкажа. Моля ти се, кажи им да почакаат.

— Ти си била заедно с тях? — попитал агата и посочил с пръст към бабичката и към делибашите.

Младата туркиня разказала на агата сичко, щото се случило, и помолила го да прости тата, който е искал да направи добро. Когато младата женица говорила, то турчинът мълчал и хапал устната си; а когато тя свършила своят разговор, то една от бабичките се изправила пред агата и казала му, че Хайше защитава гяурите, че тя се била молила на Иса-пенгамбер и на гяурският бог и че тя помогнала на един гяурин да отнеме от тях онова момиче, което би било украшение в аговият харем.

— Де е момичето? — извикал турчинът и затрепери от гняв. — Слушайте, агалар — казал той на делибашите, — идете и намерете това момиче! Да ми го доведете живо или мъртво. Да намерите и онзи гяурин, който го отнел. . . А ти, Хайше, още веднъж да се не мешаш в моите домашни харемни работи. Ти отсега не си вече моя жена, а слугиня, робиня. . .

— Прави с мене каквото щеш, само прости тоя човек и не търси момичето — казала младата женица.

— И ти още смееш да ме молиш за тия вонящи кучета, за тия безверни гяури! Ти не ми си вече жена, ти си смрадлива кучка, ти си невярна гяурка! — извикал агата и ударил младата женица с камшикът по рамото. Младата женица хванала камшикът и целунала го.

— А защо ме ти биеш? Защо ме псуваш и защо ме наричаш невярна жена и воняща кучка? Аз те моля да направиш добро и да простиш един нещастен човек; а ти ме биеш и псуваш ме! Какво зло съм ти направила? Аз помогнах на едно сирото момиче да се спаси; а ти ме биеш, чегато съм направила непростително зло. Ако това, щото съм аз направила, е грях, то ме наричай, както знаеш. Накажи ме, ако съм направила зло. . . — говорила младата женица и плакала.

Агата захванал да говори малко по-мекко и по-милостиво:

— А нема християнинът е човек? Нема е грехота да убиеш едно гяурско куче? Който защитава гяурите, той прави голям грях; а който ги убива, той спасява душата си. Бог е рекъл на нашият пророк така: «Идете и разпространете моята воля. Сичко, щото се противи, трябва да падне под вашата сабля. Който не послуша моите

думи и който се уплаши от неприятелите, той ще да се мъчи в адските мъки.» Видиш ли сега, че ти си направила голям грях? Аз би трябало страшно да те накажа; но сърцето ми е добро и иска да те прости. Хайде, иди в харемлъкът ми и потаяй се. Тежко ти и горко ти, ако още веднъж посмееш да направиш такова едно зло, каквото си направила днес! Хайде, върви! . . . А какво ще аз да правя с тия злодеи, то е моя работа. Хайде, върви и не сърди ме повече! Когато доведат момичето, то аз ще да те викам да излезеш, за да ти покажа какви са длъжностите на дин-ислямците.

— Моля ти се, аго, прости тоя човек! Прости тоя човек за мене, за бога, за твоята майка, за сичко — казала младата жена.

— Вън! — извикал турчинът. — Вън!

Младата женица излязла.

На тата одрали кожата и приковали я с пирончета на стоборът. Тялото му, одраното му тяло, било набиено на кол и изправено при кожата. Сиромас тато! Какви мъки е той претърпял!

— Разказвай още, бабо! — казах аз.

Баба заплака, заплаках и аз.

— Почакай, мой синко, да си почина. . . — каза баба, но после малко време тя ме погледа със своите старешки очи, поглади ме с длан по главата и рече ми: — Аз мислех, че баща ти ще да отмъсти за дяда си; но излъгах се. Ти ще бъдеш юнак. Да даде господ да си отмъстиш ба рем ти!

— Как да си отмъстя, бабо?

— Кръв за кръв, синко!

Нет, не заступишся ты! . . .

Белые руки твои опустились,

Ясные очи на веки закрылись,

Горькие мы сироты. . .

Некрасов

VII

Дълго време ние седяхме с баба, мълчехме и плачехме; дълго време баба гледаше нагоре и шепнеше нещо си — четеше молитва; дълго време тя въздишаше и проклинаше някого си. Живот!

— Разказвай, бабо! — казах аз и погледах ѝ в очите. Баба отри сълзите си, въздъхна още веднъж и проговори:

— Дали ще да съм жива и да дочакам да видя с очите си как тече и турска кръв? Добър е господ и за нас! — Баба се поусмихна ядовито. — Когато Драгоя завлякъл Неда — продължи тя, — то побягнал в гората и скрил се при овчарите. . .

Но почакай да ти разкажа по-напред за другите работи, а после вече и за Неда. Аз преспах в раклето до другият ден. Утрента се пробудих много рано и погледах какво се върши из къщи. Турците бяха изхвърлили Не-дина майка на дворът, а мама бяха затворили в прустът. Когато делибашите отидоха да си поят конете, то аз излязох из раклето и отидох да ѝ отворя и да я пусна. Клетата мама! Когато моята полуубиена майка излезе из прустът, то захвана да ме разпитва:

— Де е баща ти, Лило?

— Не зная — казах аз.

— А де е Неда и леля ти?

— Леля турците изхвърлиха на дворът, а Неда заведоха при агата. Нема ти, мамо, не видя, като я заведоха?

— Ох, не помня, синко, нищо не зная — каза мама и заплака.

Излязохме вън. Леля лежи в калта и гледа със стъклени очи към небето; а кучета ѝ рват ръцете, късат на части тялото ѝ и облизват нейната свещена кръв. Погледа мама, погледа и тъжно проговори:

— Клетата клетнице, до какви неволи си доживяла! През сичкият си живот си се мъчила; а сега, когато би трябало да си починеш барем в гробът, то кучетата те ядат! Кучета ти пиеха кръвта, дорде беше жива, кучета ти ядат и мъртвото тяло!

Занесохме покойното тяло в градината и скрихме се между буренът, защото турците се върнаха от водопой. А кой ще да закопае мъртвото тяло? Чакахме тата, чакахме; а той не дохожда! Когато се приближи и другата вечер, то мама ми рече:

— Лило, иди, синко, у Недельовичини и поискай тяхната мотика, за да изкопаеме на леля ти гробец.

Отидох аз полегичка — потаях се, да ме не видят делибашите — и донесох две мотики и една лопата. Дойдоха

няколко бабички да ни помогнат. До среднощ копахме гробът; а пред зори спуснахме в него мъртвото тяло и заровихме го без поп, без съещ, без опело и без темян; само мама прекръсти своята нещастна сестра и рече: «Лека ти пръст!».

Щом свършихме тая тежка работа, то дойде дядо Младен и разказа ни какво са направили делибашите с тата и какви мъки е претърпял и тоя добър и мирен човек. За Неда и за Драгоя никой нищо не можеше да ни каже; дядо Младен ни каза само, че агата е изпроводил сичките свои делибаша да ги търсят.

Отдохме да помолим агата да ни даде татовото тяло, за да го закопаеме. Мама и дядо Младен земаха и мене със себе си. Когато вървахме из пътят, то дядо Младен ме учеше:

— Когато идеме при агата, то ти падни пред него, целуни му краката и речи му: «Дай баща ми! Дай да го закопаеме.»

Но нас не пуснаха да влеземе при агата и ние се върнахме назад и плачем.

Преминаха пет дена. Делибашите запалиха селото ни и отидоха си. Отдохме в къщата на дядо Младена да земеме тялото на тата и да го закопаеме. Боже, страшно беше и да погледа човек на тата в онова време! Това не беше вече човек, а почерняло и очервняло човеческо месо! Аз мислех да се спусна, да прегърна своят клетни бащица и да го поплача; но когато се приближих до него, то отстъпих от страх назад и притемня ми пред очите. Мама падна полумъртва на земята. Дядо Младен ме хвана за ръката, поведе ме към къщата си и рече ми:

— Хайде да идеме вътре, мое детенце, не гледай. . .

— А що е това? — попитах аз дядо Младена и посочих към друго едно тяло, което беше набиено на кол и което беше по-страшно и от татовото.

— Нищо, нищо, хайде върви! — каза дядо Младен и поселече ме.

Влязохме в една стая. На земята лежеше Неда и друга една жена; но телата им бяха изсечени и окървавени. Тия две тела бяха покрити с бяло платно и обсипани със всякакви щети, които бяха донесли нашите селски момчета и момичета. Когато аз познах своята сестрица Неда, то припах и прегърнах я. «Недо, Недке!» — извиках аз;

но дядо Младен ме заведе в прустът и затвори ме в него, а след три дена дойде една жена, заведе ме в село Клисуре и даде ме на леля Слава. Аз плачех и молах се да ме заведат при мама; но леля Слава ми казваше, че мама ще да дойде в Клисуре и ще да се види с мене. Преминаха цели пет години и аз порастох. Когато се върнах в бащината си къща, то узнах, че и майка ми се била поминала още в онова време.

Ето какво ми разказа дядо Младен за мамината и за Недината смърт. — Агата разпратил своите делибаша да търсят Неда и Драгоя; делибашите ги търсили два дена и не можели да ги намерят; агата се сърдил, псувал, бил хората си и пак ги пращал да търсят. Дошла една циганка и помолила се да я пуснат да види агата. Най-напред аговите хора я изпъдили; но когато тя казала, че знае де се намира Неда и Драгоя, то я пуснали. Циганката казала на агата, че Неда и Драгоя се скриват при овчерите. Агата изпроводил заедно с циганката около петдесет души делибаша и тия намерили беглеците и довели и Неда, и Драгоя, и овчерите везани. Агата заповядал да набият Драгоя на кол и да обесят овчерите, а Неда да заведат в харемът му. Неда плакала, падала на колене, целувала на агата и краката, и ръцете, молила му се да не погубва брата ѝ, но агата останал глух и нем.

— Убий мене — казвала Неда, — прави с мене каквото искаш, но прости брата ми!

— Не, аз дадох дума, че ще да убия това невярно куче, и трябва да го убия — рекъл агата и повелял да повижат младата кадъна.

Младата жена дошла.

— Ето че доведоха твоите гяури — рекъл той на младата жена и посочил с чубукът си към Неда и към Драгоя. — Седи тука и да погледаш как ще да мъча това гяурско куче. Седни, Хайше, и гледай!

Драгоя извели на дворът и набили го на кол; а Неда завели в харемът. Агата хванал младата жена за ръката, завел я на дворът и рекъл ѝ:

— Аз искам да ти покажа как трябва да умират сичките гяури. Ето, гледай как ще да се мъчи твойт аркадашин.

И наистина, страшни били мъките на Драгоя. Три дена той проживял на колът. Когато младата жена поис-

кала да бяга и да не гледа на Драгоевите мъки, то агата я хванал за ръката и рекъл ѝ:

— Ако се ти не засмееш и ако ми не попееш една весела песен, то и тебе ще да набия на кол като кучка.

Младата женица се върнала назад, спуснала се като луда, грабнала камата из пояса на агата и разпрала му коремът. Агата повикал хората си на помощ; но дорде тия да дойдат, то младата жена заклала и себе си. Повдигнали се викове, псувни, шумотевици и плачове. Делибашите хвърлили младата жена на кучетата и влезли при Неда. Неда била заведена наред дворът и изрязана на парчета. . . Делибашите закопали своя ага на турските гробища, избрали си други предводител и отишли си. Тялото, което бях аз видяла на дворът, бил Драгоя, а двете тела, които лежах в стаята — Неда и младата туркиня. «Ние я закопахме като християнка — казваше дядо Младен и плачеше, — поп Бенчо разреши.»

Когато мама видяла тата одран, то полудяла, а след една неделя предала богу и душата си. Когато нашите роднини видели, че аз остаям сама, то ме изпроводили при леля Слава в Клисуре. Клетта мама!

Закопали тата, мама, Драгоя, Неда и младата женица наред и посадили им на гробовете божо дръвце. Аз сякога се моля така: «Успокой, господи, рабов твоих Стайка, Неда, Драгоя, Пена и. . .»

Ето какви мъки сме претърпели от турските султани и от тяхната войска — каза баба и поклати насам-ната-тък главата си. — Кръв за кръв! . . .

— Амин! — казах аз.

РАЗКАЗ НА ЕДНА НЯНЯ

(ИЗ РУСКИЯ ЖИВОТ)

На А. А. Седяева

Ние сме хора селяни, не сме като чорбаджиите; чорбаджиите имат повече имот, затова и мъката им е по-голяма. Поживях аз доста много на тоя бял свят, струва ми се, много хлябец и солчица изях и много неща видях; видях как бедни хора се веселят, видях и как богати плачат. И ще разкажа на ваша милост не приказки и небивалици, а самата истина; ще ви разкажа какво видях с очите си.

Бях крепостна девойка у Иван Игнатич Сухарин, чудесен господар беше той, царство му небесно! Живеехме и преживявахме в село с каквото бог дал: имахме си всичко достатъчно и от нищо не се нуждаехме. Имах една сестра, Матрьона я наричаха, и живееше в Москва. А там беше станала и богаташка. И това проклето господарство я погуби, да ви кажа, уби я; погуби и мене нещастната.

Ще дойдат понякога от Москва наши селяни.

— Как е сестрата — питам ги аз, — как живее, как поменува?

— Добре, много добре — казват те. — Ей тъй, по господарски живее: в коприна и кадифе е пременена, по меки килими върви, на меки и пухкави дюшеци си лежва. Честна дума, живее весело, поздравява те и те кани да ѝ отидеш на гости.

Мислих аз, мислих какво да направя, па отидох при господаря.

— Иван Игнатич, думам, пуснете ме, господарю, да отида в Москва, да погостувам на сестра си.

— А че върви, Акулинушка — каза господарят, — върви с бога напред, щом искаш да отидеш, щом не ти се стои у дома; само че с кого ще пътуваш?

— Другата седмица наши селяни ще тръгнат с житото — казвам, — тъй че и аз ще тръгна с тях.

— Върви, Акулинушка, само че не се заседявай дълго там.

От радост ми се искаше да изтичам долу и да съобщя

на нашите момичета за своето щастие, а той се върти и пита:

— А имаш ли пари, Акулинушка?

— Че за какво ми са пари, мили господарю?

— Ех, Акулинушка, в Москва не е като на село. Там нищо не може да се купи без пари. Ето ти една рубла и на добър ти час.

Взех аз рублата от господаря и отидох да попитам селяните кога ще тръгнем.

— В събота — казват те.

Втурнах се пак към дома и си мисля: «Господи, кога ще дойде тая събота, кога... ще я видя? Тя трябва... кравичка да си има и кокошки, и гъски, и всичко, и пълни хамбари навярно, и стопанинът ѝ е добър... Облича се, както изглежда, като нашата покойна господарка, копринена рокля, хубав червен шал.» И за много други неща си мислех, но не мога да си спомня всичко.

Най-после дойде и съботата, както всичко на света идва и си отива. Станах сутринта в зори, събрах си едно-друго, всичко, каквото имах, в едно вързопче и зачаках кога селяните ще ме повикат. Чаках аз, чаках, но никой не дойде и аз не изтърпях, а сама отидох да видя какво правят селяните. Гледам, те още спят. Върнах се пак у дома, седнах и се размислих, за много неща мислех и главно — за онова, което ще видя. Стана дядо Трифон и ми дума:

— Че защо си станала толкова рано, Акулинушка? За какво си се омърлушила, мое детенце?

— Селяните още не тръгват, дядо Трифоне — казвам, — още спят като умрели.

Дядо Трифон беше готвач у господаря — украинец се наричаше, от Малорусия, от Полтава казваше, че бил. Поклати той глава и рече:

— Ех, деца, деца! Ето какво значи младост. Облечи се, Акулинушка, топличко и си хапни хе там супа от зеле и кашичка, от печката.

— Не ми се яде, дядо Трифоне, сита съм — казвам аз, а той все клати глава и мърмори нещо на себе си: «Млади години, млади години!»

Най-сетне селяните дойдоха и ме повикаха. Господи! Свети Николае! Как ми биеше тогава сърцето, сякаш искаше да изскочи от гърдите ми. Втурнах се аз презглава

и седнах в каруцата, но си забравих бохчичката, а не ми мина през ум и да се сбогувам нито с дядо Трифон, нито с Мавра — толкова се зарадвах. Дядо Трифон изнесе бохчичката ми, а Мавра излезе и ми подаде торбичка с хлебец и говеждо месце. Погледнаха ме старците и рекоха:

— Какво, Акулинушка, няма ли да се сбогуваш със старите хора? Та ние малко ли те обичахме?

И Мавра заплака. Аз се зачервих от срам като вишна и да си призная, излъгах:

— Щях да се върна и да се сбогувам — рекох, — а сега излязох само да видя дали всичко е готово.

II

Ето ни вече на път. Господи боже, колко е весело! Всичко почнало да се зеленее, дърветата току-що са се разпъпили, нивите — същинско кадифе — се зеленееят, селяните пеят някак по-весело:

Ти, пролет-хубавела,
какво си ни донела...

А колко села видях — нямат брой. Щом се покаже някое селце, голямо село или градче, и аз питам:

— Москва ли е това, дете се вижда?

— Не — отговаряха селяните, — до Москва е още далеко.

После почнаха да казват, че вече е близко. А Москва я няма и няма. Но на шестия ден пристигнахме и в Москва. Църквите нямат брой, а кубетата на всичките — златни и тъй блестят на слънцето! Камбаните тъй звънят, че и да си запушиш ушите — ще оглушееш. А по улиците върви един народ, кой на карета, кой на файтон, не знаеш просто кого да гледаш.

Търговци с хубави брадички, със сини кафтани и болярски шапки стоят пред своите дюкяни. А пък едни големи къщи се издигат! «Ето, мисля си, и Матрьона навярно има такава къща», и с радост потривам ръце.

Стигнахме в един хан и аз все моля Ивана:

— Иване, гълъбче мое — казвам, — заведи ме при сестра ми. . . Кажу ми, где живее тя, милата?

— Почакай, Акулинушка, почакай! — казва Иван. — Трябва да я намерим, трябва да попитаме за нея Петровна. Матрьона често ходи у тях и тя навярно знае где живее сестра ти.

— А ти, Иванушка, нима не знаеш где е нейната къща?

— Тя няма къща — казва той, — тя живее у господаря си.

Аз ахнах от учудване. Но Иван намери Петровна, тя дойде и ме заведе при сестра ми. Петровна беше наша роднина, но аз не я знаех, защото отдавна вече живееше в Москва, като прислужница в хан. Стигнахме до една голяма триетажна къща и щом спряхме до вратата на оградата, посрещна ни един сънлив рижав селянин с метла в ръцете и ни попита:

— Какво има? Къде сте се помъкнали?

— При Матрьона — каза Петровна.

— Че при коя Матрьона?

— При икономката на Пьотър Митрич.

— Щом е тъй, вървете наляво, после надясно, после пак наляво. И пак наляво. Там ще намерите Матрьона Ивановна. — И селянинът сне шапка — от уважение към Матрьонка, щом споменава нейното име.

Стигнахме до втората врата и почукахме, а насреща ни излезе някакъв млад слуга и попита:

— Кого търсите?

— Матрьона — рече Петровна.

— Няма я в къщи. Отиде на пазар с господаря — каза момъкът.

— Сестричката ѝ от село е пристигнала, та иска да се види с нея.

Той ни заведе в кухнята и ни каза да почакаме.

— Иди, гълъбче, и повикай сестричката ми — рекох аз на момъка. — Страшно много ми се иска да я видя.

— Я гледай ти каква господарка! Да съм я повикал. . . Ще почакаш, гълъбице, ще почакаш. Има хора и поголеми от тебе, селяндурката, и пак чакат. Гледай ти! Страшно много ѝ се искало да се види със сестричката. Да не искаш да се видиш и с господаря? Какво, и него ли да повикам?

Така си и останах объркана. Мина половин час. Ето

че идва и сестра ми с похупките, и аз се хвърлих на шията ѝ.

— Матрьонка, ангелче мое! — думам и плача. — Матрьонка, сестричке моя мила, колко години не съм те виждала!

А тя казва:

— Седни, седни, Акулина, не е хубаво да викаш така. Срамота е — казва, — ще ни се смеят нашите хора.

Господи, как плаках! А сестра ми не ме и прегърна, както дал господ. Не дай, боже, на нашего брата прост човек да попадне в господарска среда — става по-лош от господар. Господарят се срамува да направи това, което прави всеки християнин, а не се срамува от онова, което и говедата биха се срамували да направят. Седнахме да ядем — срамота било да се яде без вилица; срамота — да пиеш вода от ведрото, срамота — да плачеш, срамота — да се смееш.

Погостувах аз така седмица-две, а майчица Москва започна да ми се харесва и аз казах на Матрьона:

— Сестро, искам да остана в Москва с тебе, не искам да се връщам на село.

— А че поискай от господаря си да ти даде отпускно писмо, а аз ще помоля Пьотра Митрича да ти намери работа.

Господарят с радост ми даде писмо, опрости ми данъка и аз останах да живея в Москва. Много вода изтече оттогава, много места променявах: постъпвах като камериерка, като готвачка и икономка; различни господари даде господ да видя — и добри, и лоши; и на пазаря бях, дето господарите си наемат прислуга, и най-сетне успях да стана и няня.

III

В квартала Арбат живееше господарката Анна Петровна Белкова. Тя имаше три деца — две момчета и едно момиче. Нае ме да гледам децата и ми определи две рубли заплата на месец, чайт и захарта от господаря, два шала и двайсет и четири аршина басма на годината за рокли. Живях година, живях две, всичко вървеше добре, всичко — като по масло. Госпожата беше богата и знатна вдовица —

господинът беше умрял, преди да постъпя на работа у тях, — всички я обичаха и всеки ден тя имаше много гости — и военни, и цивилни. Веднъж госпожата ме повика и ми каза с такъв един тревожен глас:

— Акулинушка — казва, — нещо лошо ще се случи в нашия дом. Как мислиш ти?

— Но аз не зная, господарке, за какво благоволявате да говорите. Защо мислите, че у нас ще се случи някакво нещастие?

— Как защо? Тая нощ видях домашния дух. Беше към полунощ, събуждам се и виждам — побелял старец, рошав такъв един, гледа ме и клати глава.

— А вие, госпожа, не говорихте ли с него? — питам аз.

— Как да не говорих? Попитах го: «За добро или за лошо?» А той само духна върху мене и дъхът му беше толкова студен, че просто и сега ми е студено от него.

— Това, казват, не е на добро — отговорих аз. — Но бог да е милостив — той, бащицата, е защитник на вдовиците и на сираците.

Тъй мина цял месец и господарката почти се беше успокоила, но ето че дойде нещастieto: по-голямото господарче, Ваня, се разболя от скарлатина. Горката господарка се измъчваше и казваше:

— Ето, Акулинушка, какво значи домашен дух: той навярно ми се е разсърдил. . . Ваня ще умре.

— Нищо няма, господарке, казвам, идете при Иверската икона, помолете да я донесат у дома и отслужете молебен — може би тя, милостивата, и дванайсетте свещеници с дякона на митрополита, онзи, басистът, да ни помогне.

Но донесоха и Иверската икона, и молебен отслужиха, и доктори идваха, ала нищо не помогна и Ваня, горкият, умря. Царство му небесно! Много ми беше жал тогава за него, за Ваня; славно дете беше, такова едно тихо, кротко, седне да играе и цял ден не се чуваше, седи си така и си играе.

Подир един месец умря и Коля, също от скарлатина, и господарката остана само с дъщерята. Ах, как плака тя, милата, да не дава господ никому така да плаче! Растеше госпожицата под моите грижи една хубавица такава, та дори и в пазва да я сложиш, но беше много

своенравна. Седим понякога и аз ѝ разказвам приказчици.

— Разказвай, няня — дума.

Аз почна да разказвам.

— Не, не тая, тая приказка я знам.

Започна друга.

— Не, няня, и тая не искам.

— Госпожице, гълъбче, друга не зная — казах веднъж, а тя скочи, развика се, разплака се, а господарката дойде, па почна да ме укорява: каква съм няня, казва, за какво съм годна, когато с нищо не мога да занимавам госпожичката, та да не плаче. Аз казвам на господарката, че съм искала да ѝ разказвам приказки, а тя отговаря, че тая не иска, оная не иска, а аз отговарям, че други не зная, а тя се разплаче и почне да ме бие. Аз отивам при госпожата и ѝ казвам.

— Господарке — казвам, — не е хубаво да позволявате на госпожичката да ме бие; тя е още малка и ме бие, а като порасне — боже, опази!

А госпожата се смее.

— А че защо се смеете, господарке? — питам аз. — Наистина не е хубаво да позволявате на госпожичката да дава свобода на ръцете си.

— А какво ще заповядаш да правя? — казва сърдито господарката. — Да не искаш да пребия детето зарад тебе?

После повика госпожичката, сложи я на коленете си и ѝ дума: «А защо ти, Лизичка, биеш нянята? Ах, ти, лудетино такава, голяма умница си ми ти!»

«Господи, мисля си, вместо да я накаже и да я научи на ум и разум, господарката я нарича и умница.» Понякога и госпожичката говореше на госпожата разни глупости, но господарката така обичаше госпожичката, че нищо не можеше да ѝ каже, а само се смееше с глас и я милваше по главата.

IV

Стана нашата госпожица на дванайсет години, а господарката още не я учеше на четмо и писмо, както другите хора учат децата си. И господарката казваше: «Лизичка е още малка и още не ми се ще да я мъча.» Но се

намериха добри хора и убедиха господарката да ѝ вземе учителка. Господарката мисли, мисли, па ѝ взе гувернантка — някаква бедна немцойка, която почна да учи госпожицата на френски, на немски, но нямаше полза. Седят, да речем, над някоя книжка. Шарлота Карловна (тъй беше името на немцойката) говори там нещо на своя си език, а госпожицата не я слуша, зяпа насам-нататък, прозява се, па изведнъж скочи и изтича при майка си.

— Майко — казва, — скучно ми е да уча.

А госпожата ѝ казва:

— Добре, дете мое, ти си се уморила, горкичката, иди си поиграй.

Друг път гувернантката я пита дали си е научила урока, а тя почва да пита:

— Кажете, Шарлота Карловна, хубава ли съм? Мама казва, че съм най-хубава от всички. Вярно ли е, че очите ми са небесни?

— Да, Лизичка — казва Шарлота Карловна, — но по-хубаво би било, ако се учеше добре.

— Че защо ми е да уча?

— Как защо? За да бъдеш по-умна — казва Шарлота Карловна.

— Та аз съм си умна и сега: мама казва, че няма по-умна от мене на света.

Шарлота Карловна всякога се усмихваше и клатеше глава:

— Какво говориш, Лизичка, какво говориш? Маминка те обича, затова те хвали, но хората няма да кажат така.

Понякога Лизичка избухваше и казваше:

— А вие, Шарлота Карловна, защо не сте се омъжили, ако сте умна, а сте станала гувернантка? Аз няма да стана гувернантка, а ще се омъжа, тъй че няма защо да уча.

— Но послушайте, госпожице, ами че годеникът няма да ви вземе неучена, ще попита где сте учила, какво знаете, ще почне да говори с вас, а вие нищо не знаете. Тъй няма да ви вземе.

— Не — развикваше се госпожицата злобно, — ще ме вземе заради хубостта ми.

И отиваше да разправя на майка си какво ѝ е казала Шарлота Карловна, а господарката се разсърдваше на

Шарлота Карловна и така я ругаше, така я ругаше, че тя, бедната, по цели часове плачеше (. . .) отстрани жално да ти стане. Отивах аз при нея и почвах да я утешавам.

— Престанете да плачете, Шарлота Карловна, със сълзи няма да си помогнете, а само ще си разстроите здравето!

А тя още повече се разплакваше.

— Защо съм толкова нещастна? — дума. — Защо на такава участ налетях, защо ми е такъв късметът и още дълго ли ще тегля?

И госпожицата понякога се разсърдваше на Шарлота Карловна и по цели седмици не учеха, а господарката се сърдеше на Шарлота Карловна.

— Храня я само даром — казваше, — а на нищо няма да научи детето.

— Че какво да направя — казваше Шарлота Карловна, — когато госпожицата сама не желае да учи?

— А че внуши ѝ желание да учи.

— Вий самата, госпожо, казвате да не я мъча със своите глупави науки и с немския език и че по френски тя сама си знае.

— Ами учи я на музика.

— А че какво да направя, госпожо, когато и аз слабо зная музика?

— Но даром не ще те храня, нищо не вършиш, само сърдиш детето.

Шарлота Карловна търпя, търпя, но търпението ѝ най-сетне се свърши, събра си нещата и си отиде. Господарката взе друга, но тя и два дена не остана, взе трета — и тя също и най-после прати да повикат Шарлота Карловна, даде ѝ и по-голяма заплата и тя дойде пак да учи госпожицата, но тя почти нищо не учеше. Понякога госпожицата казваше:

— Скучно ми е да уча.

А Шарлота Карловна отговаряше:

— А че като не искате да учите, да отидем на разходка.

— Добре, да отидем — казваше госпожицата.

И отиваха по цял ден на разходка. Тъй госпожицата се сприятели с Шарлота Карловна.

V

Тъй живеехме, тъй минаваше животът и нашата госпожица растеше не с дни, а с часове и израсна една стройна и румена — същински бял лебед. Щом станеше от леглото и се залавяше за огледалото, а гребенчето не изпушаше от ръцете си; целия ден тичаше по магазините, а господарката просто се беше побъркала, все с нея и все с нея, дори сама ѝ казваше:

— Лизичка, на тебе бяла шапка не ти прилича, синя рокля не ти отива, да отидем на «Кузнецки мост» да изберем друга — ще ни трябва за бала.

И те тръгваха да обикалят по магазини и магазинчета и да надомъкват разни работи, които просто няма къде да дннат, а друг път купуваха и нещо, което тя никога не обличаше. Донесе шивачката някоя нова, хубава рокля, просто прелест, а госпожицата не иска да я облече.

— А защо, госпожице, не облечете новата рокличка, която вчера донесе шивачката? — казвам понякога аз.

А госпожицата отговаря:

— Ти наистина си глупава, няня! Че тя не е по модата. Днес модата се е вече изменила.

И ме хване за ръка, замъкне ме в гостната, вземе някакви картинки и ми ги показва:

— Гледай, няня, сега ръкавчетата се правят малко по-къси и се слагат сини ленти.

И още много други работи разправя, но аз нищо не разбирам. Един господ знае отгдето се вземаха тия картинки и кой ги изпращаше.

Роклите нямаха брой. Случваше се, облече госпожицата някоя на някой бал, после я захвърли, а аз кажа:

— Защо, госпожице, не дадете ненужните рокли на камериерката? Тя за вас цял век би се молила богу.

Тя се усмихне и каже:

— Не, няня — няма да ѝ дам. Защото тъй ще се възгордее, че носи такива рокли, та и господарите си няма да иска да знае.

— А че тъй се търкалят у вас!

— Стига, няня — ще рече, — не е твоя работа. — Ще се връщне и ще излезе.

VI

Започна да идва у нас някакво офицерче, не знам где беше го уловила господарката. Бяха отишли на театър сами с госпожицата, а се върнаха трима. Щом съмне, нашият офицер пристига, просто не ти дава да си отдишнеш: у нас обядва, у нас пие чай, само дето не ношува. Седи той с Лизичка и разговаря за това, за онова, а госпожата ги остави сами и излезе. «Господи, мисля си, какъв грях — млада госпожица седи сама с мъж и разговаря, вижда се тя — скоро ще дойде краят на света!» Отначало офицерът казваше на госпожицата «Елисавета Ивановна», а после почна да ѝ казва Лизичка, но не пред нас, а когато нямаше никой при тях. И тъй мина около половин година. Веднъж, беше неделя, пристига офицерът с някакво старче и старчето казва на господарката:

— Чуйте, Анна Петровна, аз имам един племенник, а вие — дъщеря. Няма да е зле да станем роднини, наистина няма да е зле. Те, гълъбчетата, се обичат един друг.

— А че — казва господарката — аз много се радвам, но трябва да попитам Лизичка дали е съгласна да се омъжи за Владимир Александрович.

Госпожицата я нямаше, тя знаеше, че ще говорят за нея, и нарочно беше излязла. Влезе тя в салона, а господарката я пита:

— Какво, Лизичка, съгласна ли си да се омъжиш за Владимира Александровича?

— Както обичате — отговаря тя.

Старчето стана, хвана господарката за ръката и завика:

— Хайде да е честито! Хайде да е честито! Ще направя аз сватбата на племенника!

Хукна господарката из града, купува разни работи, а Владимир Александрович с госпожицата обикалят магазините. Сватбата говореха да направят една неделя преди сиреница, а сиреница приближаваше. Чудесна прикля накупи господарката, подари на зетя къщата, че и имение в Н. Зер имаше една дъщеря! И никого не попита — има ли годеникът нещо, повярва на думите му, а той разказваше, че имал триста души селяни в Саратовска губерния. А и господарката имаше имение там, ходила била

на младини и знаеше, че там живее един богат помешчик Баранов, а и зетят се казваше Баранов, но богатият Баранов беше тоя старичок, който сватосваше госпожицата за своя племенник. Много голям мошеник беше тоя Владимир Александрович, така умееше да се преструва, че пази, боже! Седи такъв един кротък, като овчица: вино казва, че не пиел, на карти не играел и не знам още какво. А нашата госпожица така се промени, така се промени, че да я не познаеш. «Ето, мислех си аз, хитри сте вие и двамата, но не знам кой кого ще надхитри.» Не зная защо, но на мене никак не ми хареса нашият годеник: очите му мънички и хитри, устата му голяма, а косите и мустаците му рижави. Така умееше да се подмазва на господарката, че тя от глупост всичко му даде. Щом направиха сватбата, той вече разиграваше господарката, както си щеше. А сватбата беше богата, разбира се; какво нямаше на нея, какви ли не вина, какви ли не яденета; сладкари, готвачи, лакеи и прислужнички влизат, излизат, тропат — наистина да помислиш, че къщата се е превърнала на пазар. А гости, гости — само успявай да отваряш и затваряш вратата.

VII

Мина месец след сватбата, а Елисавета Ивановна почна да се кара с мъжа си и да любезничи с гостите, а младият господар почна да скитосва. Стане сутрин, пие чай, позакуси, па излезе и се връща в пет часа през нощта, а госпожицата съвсем и не скърби, вече си намери друг — своя шафер! Той беше млад, хубавичък господар и някакъв роднина на Владимир Александрович. Почнаха да се сдушват и по цели часове седяха сами в стаята, после почнаха заедно да излизат с кола и да се връщат през нощта. Често се случваше, отиде господарката някъде или легне да си почива, а младите се заключат в стаята и четат книжки, а като чуят, че каретата пристига, Игнат Николаевич излиза през задната стълба и си отива в къщи. «Не му се ще да буди хората» — казваше Елисавета Ивановна. Но ние се досещахме каква е работата — не му се щеше да се среща с господаря. Както и да се криеха, както и да хитруваха, но такива неща скоро се откриват и господарят научи всичко. Веднъж пристигна

един такъв сърдит, повика Елисавета Ивановна в стаята и заключи вратата, а ние отидохме с Шарлота Карловна (тя все още живееше у нас) и почнахме да подслушваме от съседната стая.

— Ще го пребия! — викаше господарят.

— Ала няма да посмееш, защото и той има ръце. Ще видим, вие ли него ще пребие, или той вас.

— Но аз съм стопанин в своя дом и не искам той да идва! Чувате ли?

— Много мило, но и аз съм стопанка в своя дом и ще приемам когото желая.

— Но вие сте моя жена и аз няма да позволя.

— Аз се омъжих не за да стана ваша робиня, а за да бъда стопанка и да се разпореждам, както желая.

— Но аз ще ви напусна! — завика господарят, както се виждаше, още по-сърдито.

— Че и да ме напуснете, в Москва ще се намерят не по-лоши мъже от вас.

— Елисавета Ивановна — каза господарят, — помислете какво говорите, опомнете се, иначе ще се разкайвате, но ще бъде вече късно.

— Я виж ти, да не мислите и да ме бие? Но аз ви казвам, че не сте много разсъдлив, и ще заповядам да ви изхвърлят навън.

— Как? — развика се господарят побеснял. — Ще видим, мила моя, кой кого ще изхвърли навън, аз ли вас, или вие мене!

Елисавета Ивановна се разсмя и каза:

— Аз не желая да живея с вас и ви моля да ни оставите на мира — моля да напуснете нашия дом.

— Но ще благоволите ли да си спомните, че тоя дом е мой? И аз ви моля още утре сутринта да напуснете моя дом.

— Как така?

— Аз го получих като зестра и твоята майка доброволно ми подари както къщата, така и имението и ги приписа на мое име.

Елисавета Ивановна плесна ръце и изпищя:

— Нима?

— Тъкмо тъй! — каза господарят. — И затова моля милостивата госпожа утре да напусне моя дом.

Дойде и господарката Анна Петровна, спориха, викаха, плакаха, но нищо не направиха; господарката ходи и се оплаква на губернатора, почнаха дела, но свърши с това, че двете господарки се изнесоха в друга квартира.

VIII

Сега живеем в чужда къща и не тъй, както живееме по-рано, но Елисавета Ивановна от нищо не се отказваше, а като няма пари, почна да продава разни неща; гуляе почти цял ден и цяла нощ; младежи се влачат подир нея и всеки ден у дома се явяват нови хора. И животът ни продължи така цяла година. На господарката оставаха още малко парици и както изглеждаше, лошо щеше да свърши, но веднъж младата господарка отиде да се весели и се запозна там с някакъв богаташ, Пьотр Петрович Кулябяков се наричаше, приятен господар беше, прекрасна душа! И той почна да задиря Елисавета Ивановна, да ѝ купува всичко потребно и дори поиска да се ожени за нея. Младата господарка пак се промени, стана една такава добричка и умничка, престана да излиза, да приема младежи и завъртя главата на Пьотра Петровича, та той веднъж каза:

— Какво трябва да направя, че мъжът да подпише развода? Аз съм готов на всичко.

— А че — отговори господарката — ще повикаме мъжа ѝ и ще го помолим да поиска и той от своя страна развод.

— А ще се съгласи ли той?

— Аз мисля, че ще се съгласи.

Повикаха Владимира Александровича и го помолиха да подпише молбата за развод.

— Добре — каза той, — аз съм съгласен, ако ми дадете два̀сет хиляди сребърни рубли.

Пьотр Петрович насам-нататък, па се съгласи да даде два̀сет хиляди рубли, но Владимир Александрович поиска два̀сет и пет хиляди, дадох му два̀сет и пет хиляди, а той — трийсет, измъкна тъй от Пьотра Петровича петдесет хиляди рубли и подписа молбата за развод.

Ожени се нашият Пьотр Петрович за госпожицата и всичко тръгна пак по мед и масло, всичко тръгна добре,

домакинството се оправи и заживяхме, както преди, но господарката всичко развали, изглежда — така ѝ било писано. Пьотър Петрович се отлъчваше от къщи по работа и пристигаше вечер късно, а господарката в това време приемаше някакъв хусар. При нас идваше симпатичното старче Иван Кузмич и ние му разказвахме какво прави господарката, когато го нямаше Пьотр Петрович — жалко ни беше за милия човек. Веднъж, когато хусарят беше у нас, Иван Кузмич отишел, намерил господаря и му разказал всичко. Господарят се разсърдил и рекъл на Иван Кузмич:

— Аз знам, че жена ми е просто ангел. Тя е вярна жена и кой ти дава право да петниш нейната чест?

— Добре! — рекъл Иван Кузмич. — А какво, мили мой, ако ти докажа?

— Докажи, старче! — викнал господарят. — Или ще те държа отговорен за това. Няма да претърпя, не!

— Добре, да отидем заедно у вас.

— Да вървим! — рекъл господарят. — По-скоро! Искам да се уверя.

Пристигат те близо до нашия дом, освободили файтона и двамата се промъкнали през задното стълбище.

Влизат в залата толкова тихо, че дори никой от нас не ги видял, и намерили шпагата на хусаря, отишли понататък, в гостната — шлемът му, и тъй стигнали до спалнята. Но тя била заключена, господарят почукал, а Елисавета Ивановна попитала:

— Кой е там?

— Аз съм — отговорил господарят, — отключете!

— Извинявай, приятелю мой, болна съм и не мога да стана.

— Тогава ще изкъртя вратата! — развика се господарят и почна да чука все по-силно и по-силно.

Ние изтичахме в залата и като видяхме, че господарят разбива вратата, загубихме и ума, и дума. А той се обърна към нас и силно извика:

— Кой е при госпожата, кой? Аз ще ви дам да разберете, подли твари. . . аз ви храня, а на вас и през ум не ви минава да кажете какво прави госпожата, когато мене не няма в къщи! Аз на вас. . . — вика господарят и просто се задушава от злоба — лицето му беше побледняло като на мъртвец.

— Господарю миличък — казах аз, — та как да ви кажа, когато и на мене ми е съвестно за господарката, защото съм я отгледала на ръцете си. Може би не съм направила добре, но извънредно много обичам господарката.

— И аз я обичам, Акулина Никифоровна, но тя не заслужава това — каза господарят не толкова сърдито, но продължаваше да разбива вратата. Когато я разби и влязохме в стаята, господарката седеше сама на леглото и плачеше. Господарят нищо не казваше, а диреше из стаята, но никого нямаше. Погледна на скрина, а там — бели мъжки ръкавици.

— Кой е бил при тебе? — попита господарят.

— Никой не е бил.

— А чии са шпагата, шлемът и ръкавиците?

— Братовчед ми беше днес при мене, сложи други, а тия остави до утре, утре ще прати човек да ги вземе.

— Лъжеш, лъжеш! — развика се господарят. — Може ли да се лъже тъй безсъвестно? Твоят братовчед не е военен, откъде е взел шпагата?

И почна да дири. Гледа прозореца, а той — отворен, разкъртен.

— Това какво е? — попита господарят. — Или вече е дошло лято?

Наведе се той през прозореца — там, между двата стобора, стои нашият герой, без шлем и без шинел. Докато господарят тропал, господарката и хусарят успели да отворят, да разкъртят прозореца, и той се спуснал долу, но не можал да избяга, защото от едната страна имаше къща, а от другата — висок стобор.

— Извинявайте, госпожо — каза господарят на господарката, — че ще оставя вашия благовчед да постои час-два на студа и няма да го покана в гостната да пийне с нас, защото с братовчедите не се церемонят. Дайте ни ракийка и да закусим с Ивана Кузмич — каза господарят, като се обърна към нас.

Седнаха те да закусват и пият с госта и господарят толкова се развесели, говореше, бърбеше, смееше се, като че ли нищо не беше се случило. А когато си попей-неше, той беше готов всичко да направи: и на най-заклетия си враг помощ да даде. .. Най-после Иван Кузмич

стана и си отиде, а господарят влезе в спалнята и каза на господарката:

— И така, госпожо, значи, тъй вие ми заплатихте за моята преданост, за моята любов? — И господарят заплака. — Сбогом, аз ви оставям своя дом, ето още петдесет хиляди рубли! — И той ѝ подаде две банкноти. — Живей, както знаеш, а аз заминавам и ви оставям. Помнете само едно, госпожо: не каляйте моята чест, не ме почерняйте!

И господарят облече шубата и излезе. Господарката, както ми се стори, се разкая и дълго плака, но младежта отново завъртя главата ѝ и тя стана един бог знае каква. Парите скоро бяха изхарчени, къщата — заложена, старата господарка се разболя от парализа и търпеше, горката, и скръб и болка, а младата не искаше и да я знае. И тъй доживяхме до сиромашия, никой от роднините ѝ не искаше да ѝ помогне, а Елисавета Ивановна замина с един млад юнкер. Господарят се върна, откупи къщата си и ме взе за икономка и сега живея у него — чудесен човек е той! Все още обича господарката, а за нея и досега нищо не се чува.

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ,
ПИСАНИ В СЪРБИЯ

КРИВА ЛИ Е СЪДБАТА?

*Посветена на
белградските другари*

I

Както щете, братя, но общественото мнение е нещо много добро и заслужава да се почита. Не говоря за онова общественото мнение, което открива някой дребен, злочест, дрипав и злощастен кокошкар, който е откраднал парче хляб от някой палилулски фурнаджия, за да засити стомаха си, който му мърка като дърт котарак. Тия клетници, както се и разбира, преследва нашата полиция и австрийските паяци. Обществено мнение е добро, когато се изкарват на показ ония, които ходят със златни еполети, които живеят в леговищата на истинските кокошकारी, дори и у bankerите, богатите търговци, блюдолизците и в господарските къщи. Впрочем не би било зле, чини ми се, ако общественото мнение се поразходи и по къщите на големците, по чиновническите, султанските и везирските сараи, а от време на време да надниква и в кабинетите.

Ето къде трябва да ходи това гълъбче, да бди и да сменя маските на лицемерите и на подлите създания.

Снемете маските на тия знаменити празноглавци, снемете от тях кадифето и позлатата, и ще видите, че са погрозни от кой да е крадец и че трябва да се гнусите от тях повече, отколкото от жабите.

Не зная какво мислят другите, но аз не вярвам на ония моралисти, строгостта на които не е нищо друго освен скрито себелюбие и които замерят с камъни бедните и смазаните от съдбата злощастници, само за да не им помагат, и това е, както ми се струва, истинската причина, поради която началото да се осъждат всички наред е завладяло толкова силно света. Вярвайте, братя, има честни и добри хора, които нямат парче хляб, а богатите гле-

дат на тях с презрение и ги наричат фукари; но разровете живота на тях богатаци, и вие ще ги заплюете и ще им обърнете гръб. Тия богатаци живеят доволни: ядат, пият, носят свила и кадифе; китят ръцете и ушите на жените си със златни гривни и обеци от скъпоценни камъни; те не биха желали да умрат; те се гордеят с това, че природата ги е създала и ги е нарекла синове човечески, ала не можем да ги наречем човеци, нито дори и скотове, защото се боим да не обидим смиреното магаре, ако поразровим техния скотски и мерзък живот. Ето онова старче — едва е живо: лицето му — бледо и изпито от разврат и пиянство, очите му — полумъртви, като на заклан овен, тялото му — ударено от дамла, а държи главата си високо; него все така го занимават придворните кръгове, дето някога се е прославilo като млад администратор, в него все още господствува същата оная глупост, същата оная суета, оная надутост, същото онова колебание, което е било извор на неговото щастие и нещастие. Ето оная баба, която има вид на богомолка, та който и да я погледне, веднага ще помисли: «Райска душа!» А знаете ли накъде се е запътила тая райска душа? — В църква? — Не! — Чула е, че дядо Никола е болен, та отива да го утеши и да му даде нещичко да си плати лекарството? Не! — Тогава тя му носи нещо за ядене? — Не, не и пак не! Отива при един богат глупак да озлочести дъщеря си, да продаде унуката си и да увещае един добър човек да не взема Ленка, защото е такава и онакава. Като видиш такива хора, неволно си помисляш: Нима гробът, пред който стоят, не ги плаши? Нима в сърцето им няма нищо човешко?

— А какъв ми е тоя поет и писател? — ще рече читателят. — Вместо да почне да говори за любов, за цветя, за райски птици, за свилена коса, за меки кадифени ръчици, за богати ергени и девойки, за черни очи, за дълги мигли и т. н. — той почва да ругае. А знаете ли вие, господине и брате, че ние сме хора деликатни, че обичаме само когато ни хвалят и ни наричат богове и богини? Не щем да четем твоите разкази. Не щем, па ако щеш и да побеснееш! Никога не държим ние на горчиви хапове. Не държим ние да слушаме истината и не щем да виждаме себе си. Нима мислиш, че не знаем, че не сме такива, каквито трябва да бъдем? Е, братко мой, ние сами знаем,

че сме малко изтървани и лоши, но трябва сами да го осъзнаем и никой друг не бива да надниква вътре в нас. Ако си истински писател и поет, говори за доброто, което си видял у нас, а за лошото не смей и зъб да обелваш. Не щем да те четем и толкоз!

— Моля, моля, мили и скъпи читатели и читателки, не викайте, защото, първо — аз не съм поет, и, второ — не пиша за вас, а за ония, които имат достатъчно търпение да прочетат моя разказ и здрав ум — да го разберат. Аз не пиша за вас, мили кресльовци — за вас пишат небесните поети и любимците на Олимп и Парнас: г. Сава Димитриевич, г. Дж. Малетич, г. М. Попович, г. А. Андрич и т. н. Къде мога аз да се меря с такива гениални хора? Аз съм доволен и от това, ако за мене не рекат, че развалям хартията и че хабя мастилото и перата, а това е, както виждате, много малко, но аз съм доволен и от това.

— А защо пишеш, като не си поет? По-добре върви, че продавай халва из Палилула — това ще бъде много по-полезно, отколкото да хабиш мастилото и перата.

— Но защо сте толкова строги към мене, а сте милостиви към много драскачи, които, ако ги нямаше, фабриките за хартия, да са фалирали досега? Та погледнете, кой у нас не хаби перата и хартията и не скубе гъските: и хората по канцелариите, и учениците, и книжовниците само това правят на тоя свят; дращят хартията, а всъщност рядко някой се ползува от това. Заклевам ви в св. Петка и в св. Неделя, позволете ми да се изкажа пред света, пък ако никой не види полза от това, поне на мене ще ми бъде по-леко, а и светът не ще има никаква вреда. Трябва да знаете, мили читатели, че хартията и мастилото съм купил със свои собствени, спечелени пари и че от канцеларията, в която служа, не съм взел нито половин лист. Предварително знаей, че няма да ми повярвате и ще речете: «Това е глупост и не може да бъде; да служиш в канцелария и да не вземеш нито половин лист хартия. Знаем ги ние тия честни пуяци, които само на приказки са честни.» Е, тогава говорете, както знаете, и ако по ваше мнение не е възможно да се служи в канцелария и да не се взема хартия и мастило, когато ни трябва, тогава няма и да говоря вече за това.

И тъй, който иска да слуша, нека слуша, защото аз

почвам своя разказ, и то такъв, който ще бъде много по-мазен от свинска глава на Малка Коледа, разказ любовен, трагичен, трагикомичен, тъжен и жален (нешастна любов), весел (сватба ще има), смешен и «скорбен» (наистина ще има смърт).

— Е, веднага се вижда, че това не го пише поет, а халваджия! — ще каже читателят. — Още непочнал да пише разказа, а вече разправя и съдържанието, и развързката му. Кой пише така? А?

— Виновен съм, моля да ме извините и да бъдете «благосклонни» тоя път, защото каквото било — било: което е перото написало, не можеш го и с бравда премаха — казва руската пословица.

Почвам, и почвам по своя воля, читателю, почвам меко, любезно, поетически, исторически, реторически. Само слушайте!

Отдавна е минала полунощ. С облаци бисерна роса се посипа пътя на румената зора. А тя може би още се къпе в смарагдовото море, защото още ги няма нейните румени устни да целунат на изток лазурната ивица на звездното небе и мило да се усмихнат на земята, пълна с цветя и песни. А на голите...

— Стой! — вика читателят. — Ти си откраднал това поетично място от разказа «Сердар Митар» (виж «Вила» от 1866 г., стр. 102). Ах ти, крадецо! Сега виждам какъв човек си ти; признай, че си откраднал, иначе ще повикаме полицията, а полицията не обича да се шегува с поетите.

— Простете ми, мили читатели, само не викайте полицията... Разкайвам се, че откраднах от «Вила» някаква поезия, но не я откраднах с лошо намерение, да ограбя и обидя ближния, а само да подсладя разказа си, както правят мнозина от нас, и да го поогладя малко.

— Но как си посмел да крадеш, кажи ни ти? Как не си се уплашил от гръма небесен, от пъкъл подземен, от дяволите шестокрили, от белградската полиция и от другите зли духове и стихии? — ще викнат мнозина по мене.

— Но моля, кой у нас не краде? — питам ви аз. — Кой от нас е написал и една страница, и един ред, и да не е откраднал от съседа си или мисъл, или сюжет, или

цяла книга? Покажете ми го, и аз ще падна пред него на колене и ще го моля за прошка...

— Оставете го — ще рече мъдрият читател, който много е грабил през живота си, че дори и собствения си баща не е щадил. — Нека си пише каквото ще, щом има желание да пише. Аз мисля, че е по-добре да извикаме: — Браво! — отколкото да го ругаем. Защото тъй викаме на много по-лоши неща в нашата литература.

— Право казваш, куме — ще рече кумът-читател, на чиято душа лежи тежко бреме от грехове. — Остави го, да върви по дяволите! Какво ни засяга нас, че крадял... Нека краде — нито ни влиза, нито ни излиза от кесията!

Е, слава богу, че моите критици най-после ме оставиха на мира; сега ще пиша, каквото ми дойде на ум, и при това тъй ще крада, че ще посегна дори и на «Даница».

*

На улицата имаше кал като същински бъркани яйца, макар че от три дена вече не е валило дъжд. Вработата ровеха с човките си фашките по улиците, за да си дирят храна — ечемик. Кучетата се душеха по улицата и без много приказки и сбогувания си отиваха всяко по своя път. Ученик отиваше на училище с книга под мишница и много сериозно размисляше отде да намери пари, за да купи гердан на кучето си. След гимназиста вървеше чиновник и прехвърляше в ума си важни мисли — дали да купи оная свилена рокля, за която му беше говорила жена му, или да почака, докато получи другата заплата. В същото време вървеше и една дрипава жена, която носеше малък ковчег за своето детенце и мислеше де би могла да намери поне толкова пари, че да погребее клетото сираче. Макар и да е малко, мислеше тя, без пари не може да се погребее. Ето го там и стражарят, който е сложил дясната си ръка върху тесака и се оглежда на четири страни и тъй като никъде нямаше ни кавга, ни псувни, дето би могъл да покаже своята важност, а не минаваше и офицер, комуто би си струвало да «салутира», спокойно си чоплеше носа или с показалеца, или с малкия пръст на лявата си ръка и без мисъл, като юнец, гледаше и пре-

мигваше. Ето иде и баба Ката и носи парче говеждо месо, картофи, лук, за грош готварска сол и тютюн в жълта хартия за някакъв господин. Изведнъж пред нея, сякаш паднала от небето, изскочи баба Мара със стомна в ръка и с въпроса: «Чух, че твоята госпожа пак родила?» — «Че какво друго да прави, освен да ражда? На богатите им е лесно и да се родят, и да умират, а на нас, горките, ни е тежко и да живеем.» — «Че как, как е родила, когато човекът ѝ отдавна-отдавна замина за някъде? Колко месеца стават, откакто е заминал?» — Чакай, по Петрови пости беше месец и оттогава до Коледа — пет, и от Коледа до Благовест — три. . . Чакай, чакай, чакай, още един и стават шест, ѝ седем, и още един — девет, и още един — десет. . . Ух, единадесет месеца минаха вече. . . Е, сега госпожите и без мъже раждат, и носят по единадесет месеца, а ние, бедните, само девет. . .» — «А не идва ли у вас някакво младо конте с тънки мустачки, със светли очи?» — «Идва, мнозина идват, пък и защо да не идват? И сега има в къщи един, тютюн съм му купила.» — «Горкият, горкият твой господар, измамила го е неговата хубавица. . . Не я е срам. . . Сбогом, Маро! Трябва да бързам. . . Чака ме госпожата!» — «А какво прави твоята? А?» — извика тя подир Мара, но Мара не чу, защото беше вече далече; тя бързаше, защото се боеше да не изстине новината, която тя носеше на госпожата си. Като поклати глава и с тъга в сърцето тръгна за в къщи, като проклинаше съдбата, че не ѝ помогна да научи каквото и да е и да го отнесе в своята махала, да утешава комшийките си.

Баба Ката беше, както видяхте, комунистка и делеше с всички всичко каквото имаше в устата и в ушите, а сега вървеше невесела, като човек, който е срещнал истински бедняк и няма какво да му даде, и си мислеше: «Какво ще им кажа? Нима ще им кажа, че нищо не знам, че нищо не съм видяла и нищо не съм чула? Я да се отбия при Бабанесибаба.»

Пред една тютюнджийница стояха пет-шестима търговци и се разговаряха помежду си. И макар че техният разговор не е толкова интересен, като оня между двете баби, нещо повече — макар че беше съвсем празен, все пак беше разговор.

— Какво е станало с жената на нашия Сава Йовано-

вич, че умря така ненадейно? — попита единият от търговците, като премигваше.

— Казват, че мъжът ѝ я плеснал малко и на другия ден умряла — рече вторият търговец, с белег на челото и допотопен фес на главата.

— Аз се придържам към правилото: ако трябва да биеш, не бий с цепеница, нито ритай с коляно, а налагай с камшик. Ето, слава богу, до днес никакво нещастие не е имало в къщата ми — рече мършавото старче-цинцарин, чието име е кир Панайот.

— А аз пък мисля, че е по-добре никак да не се бие, а ако трябва да биеш, наказанието трябва да е някак по-друго — рече младият «юноша», който се готвеше тогава да иска ръката на цинцаровата Анка, та искаше да покаже на тъста си, че има добро сърце.

— Твоето мнение нека си остане за тебе, а аз мисля, че жената трябва да се бие — рече кир Панайот с достойнство и погледна родителски младежа, като че ли искаше да му каже: Знаем ви ний вас, хайманите! Не биете вий жените, а като се ожените, веднага запявате друга песен, и жените ви ходят със синини.»

— Какво значи то да биеш катаден, без пръчка, без камшик и. . . не можеш да ѝ докажеш другояче ти на нея — рече допотопният фес.

— Без божията воля никой никога не е умирал — рече кир цинцаринът; а ако на всемогъщия бог му е потребна нечия душа, той ще си я вземе, колкото и да се пазиш; а ако не я ще, и да удряш, и да не удряш, тя пак живее. На всеки човек е отредено колко да живее, кога и от какво да умре и през какви митарства да мине, дали в рая, или в пъкъла ще отиде и всичко. . . — Цинцаринът помълча малко, сякаш мислеше как ще продължи по-нататък: — Тъй че, ако на човека не е съдено да умре, бий го и пребий, наказвай го и удряй, пак не умира. Аз моята жена и деца, ето виждате как ги бия — с една дума — камшик. Хвана когото и да било за яката, па го тръшна на земята — капна, цял ме пот избие, ръката ме заболи, а аз още бия ли, бия. Понякога бия и по десет пъти на ден. . .

— Имаш право, кир цинцарине, твоите убеждения са верни и непогрешими. Ний всички бием своите — и синовете, и дъщерите, и жените си, — но защо? Затова, че са роби. Искаме ли — наказваме, не искаме ли — прощаваме.

Имаш право, кир Панайоте, без тояга не може, защото тоягите са създадени за нашите жени и жените наши за тоягите. И защо да не ги бием, когато нашите дебелите половинки се оставят да ги бием; а твойт син е толкова «нравствен» (навярно е чел Ружичевата «Наука за възпитанието»), че като иска да ти угоди, търпи всякакви мъки и страдания. Но аз и ти няма да бием по-силния, дори и ако не иска да ни се покорява, и то затова, защото би могъл да ни върне мило за драго, и то с лихвата; може така да се разходи с бастуна си по нашия гръб, че да посинее също тъй, както са сини гръбове на нашите жени. Аз и ти ще бием само слабите и немощните, които са се предали в наши ръце, на нашата милост и немилост, да правим с тях каквото искаме. Може би твоята жена не е охранена, а слаба, тъжна, убита от скръб и нещастия; може би си я довел от Битоля и тя трябва да понася всичко, защото роднините ѝ са далече и няма кой да защити това злостъпно същество. Аз и ти бием, защото нас никой не ни бие, но ако нашите жени бяха по-силни и по-здрави, биха взели дървото и с него — по главите ни, та и аз, и ти бихме се смирили и оставили слабите да живеят на мира, защото бихме разбрали, че не е хубаво да се бие. И аз, и ти се смятаме за християни, а не помним Христовото учение, което казва: «Не прави на другия онова, което не желаеш да правят другите на тебе.» А нашите жени са забравили Мойсеевия закон: «Око за око, зъб за зъб.» Ако и ние, и нашите жени по-често си спомняме тия поговорки, по-добре би тръгнало.

— Та нима нас не са ни пердашили, когато сме били малки? — рече кир Панайот. — Че защо и ние да не бием другите? Както виждате, ний не умряхме от бой, няма да умрат и нашите жени, нито нашите деца.

— Тъй, тъй, кир Панайоте, наистина е тъй: нас ни биеха, ние бием, те ще бият — тъй е казано и в граматиката на г. цензора Вуич. Нас ни биеха, когато бяхме малки, ние бием нашите деца, защото са малки, а жените си — защото са глупави и не ни отвръщат. Защото не вземат дървото, па по главата. Това е то всичкото.

— Кога ще бъде погребението? — попита допотопният фес.

— Казват, утре — отговори зетят на цинцарина и бъдещият наследник на неговите тояги и камшици.

— Ти ще бъдеш ли на погребението, чичо Панайоте? — попита допотопният фес цинцарина.

— Ще бъда.

— И аз.

И с това завърши тоя разговор.

II

Край Сава стърчат няколко високи каменни къщи, наредени една до друга по улиците, които водят към Врачар и Теразие. В много от тях не се чува нищо, защото хората в тях са сънливи от месни заговезни и от пости, та трябва да спят мъртвешки сън и по дванадесет часа, а понякога и повече, като се обръщат от една страна на друга. Затова и виждаме после лица, по които личи, че нищо не мислят. Между тия заспали къщи и затлъстели мозъци има една по-друга къща, в която живее Сава Йованович.

— В тая къща хубаво се живее! — казваше един хамалин на друг, като показваше къщата на Сава Йованович.

— А ти откъде знаеш, че в тая къща се живее добре? — запита го селянинът, който се случи там.

— Хубаво се живее, и това си е, а защо — не зная. Виждам това по кучетата, по конете, по кокошките, па си мисля, че и на хората трябва да е добре.

Брате сърбине, недей да завиждаш на тоя богат човек, нито на големеца, нито на когото и да било, който живее в тия големи къщи. Хамалинът гледа конете, кучетата, кокошките и разните външни украшения и заключава, че тук трябва да се живее хубаво, но ти, брате мой, не знаеш, че в тия къщи добре живеят само кучетата, конете и кокошките, защото тях господарят ги е купил с пари, а за жената и децата не е дал пукната пара; за жена си не само не е дал нищо, а заедно с нея е получил и голяма зестра и затова никак не държи за нея и би бил много доволен, ако би могъл да пипне още някоя зестра. Затова, бягай, брате сърбине, оттук, върви си в твоето село, живеи си с твоята гълъбица, гледай си гълъбчетата с онова, що ти е дал бог, и ще бъдеш много по-щастлив; душата ти ще бъде по-спокойна, отколкото на тия, които живеят по големите къщи. Работи, родни брате мой, и ще бъдеш по-щастлив, но бягай оттук, бягай. . .

В тоя миг вратата се отвори и те видяха погребението. Напред вървяха ученици в стихари, които държаха свещници и рипиди и пееха; или по-добре казано, мяукаха: «Свети боже»; зад тях — поповете в одежди, държейки в ръка свещ, завита до половината в кърпа; а зад тях вече, както е обичаят, носеха мъртвеца; защото той не е искал да умре, значи, нито се е самоубил, нито се е отровил, нито удавил, а е било богу угодно да го повика при себе си и го е повикал. От това се вижда, че е умрял като християнин и затова трябваше и да се погребе по християнски. След мъртвеца вървеше Бабанесибаба. Тая Бабанесибаба всички я знаят; тя е същата оная Бабанесибаба, която ще видиш на всяко погребение; тя е вдовицата на Никола Мишич, она Никола, който имаше обичай да изпива всеки ден по пет-шест оки ракия и да изяде по десет драма хляб, от което най-сетне и умря, т. е. почина, като остави на Бабанесибаба в наследство: половин дозина деца и сто и тридесет и два гроша дълг в механата. След бабата вървяха останалите сродници, «господарят» на покойницата, т. е. мъжът ѝ, дъщерята на покойницата Цая и синът ѝ Пера, а след тях — останалите роднини, сватове и свати, познайници, комшии и комшийки, т. е. цяла сюрня жени, облечени и накичени, като че отиват на бал, да се повеселят, да се поразговорят и да си покажат роклите, също като циганите, които, като си купят пищови и ги затъкнат на пояса, мислят, че са по-страшни от Абдул Азиса. По тях се вижда, че строго се придържат о тая песенчица:

Нафркала бојом лице,
навукла је обрвице,
па сад мисли ко је види
тај пропада немилице!¹

Най-отзад вървеше цяла глутница баби, които нито ги е някой канил, нито молил, но те самите мислят, че вършат добро дело, като отдадат последно целувание на божественото мъртво тяло и като поплачат от нямане друга работа. — «Ох, ох, ох, тежки са греховете» — чува се на едно място. — «Помилуй нас, господи, помилуй нас,

грешните» — чува се на друго място. — «Ама майсторски е изтеглила вежди Милка». — «Виж с какво хубаво белило се е намазала Маца, че просто не ѝ се познава, а моят мъж все живя, та живя. . .» — «Колко ли е аршинът и отгде ли е купила тая рокля Перса. . .» — «Не щя господ мене старата да прибере, ами моя сокол — сина ми. . .» — «Ух, страшно скъпи са дървата — 60 гроша колата. . .» — «Блажени кротките, яко те ще наследят земята. . .» — «Не ми купи нова рокля, па като се счепкахме. . .» — «А аз, бога ми, не мога да се отърва от моя мъж — постоянно иска да ми купува рокли. . .» — «Не я давам аз за него, не я давам — не е богат. . .» — «Мене моят мъж ме изненада по случай. . .» — «Ще умра, ако не ме дадеш за него. . .» — «Блажени милостиви, яко ти синови божии нарекут-ся. . .» — «Не може, дявол да го вземе, всеки ден да нагъваш фасул и затова понякога опичаме тиква или сготвяме зеле. . .» — «А моята снаха, каквато е ленива, разглежена, нищо не прави, всичко разваля. . .»

Ето, такива разговори се чуваха между неканените гости, хубавиците и бабите, които все пак смятаха за свят дълг да си обършат от време на време очите с батистени, червени, бели и кой каквато кърпа има, като забравяха, че дървата са скъпи и снахата — ленива. Само една баба рече: «Моят покоен мъж беше добър, сиромашът, спомени го, господи, и живееше, живееше, но сякаш съжаляваше, че не е умрял по-рано», а другите бабички климнаха с глава, което значеше, че ѝ дават право и че тя говори самата истина.

А защо ти, неутешима вдовице, винаги носиш черни дрехи и непрестанно «охкаш и ахкаш»? Твоят покойник е в гроба, отдето няма връщане! Утеши се, прочее! Или ти мислиш да излъжеш света, че си невям обичала мъжа си, че той те е обичал като душата си и че сте живели мирно, щастливо и доволно? О не, никого не можеш излъга! Всички знаят, че твоят мъж имаше рядката способност честичко да ти троши ребрата, да ти скубе плитките и да тебие по петите. Ти казваше още докато той беше жив — че докато има на света чиновници, ще ти бъде противно да видиш чиновник! Това е самата истина, но защо искаш да лъжеш и себе си, и другите? По-добре свали тия черни дрехи, нацапай си лицето като твоите другарки и тегли толкова белило, колкото е обикновената порция. Това е твоят занаят, познаваме те!

¹ Нацапала с боя лицето си, изтеглила веждичките и си мисли — който я види, пропада безмилостно!

Отнесоха покойницата в църква, както му е ред, опяха я, както му е ред, а после я отнесоха на гробищата, както му е ред. Черната майка земя разтвори пазвата си да я приеме, а едно от контетата, което се надяваше на тлъсто кокалче, извади от джоба си хартия и не се обърна към покойницата — защото тя не го и слушаше, — нито към «господаря» на покойницата и нейните деца — защото на тях много добре им беше познат животът на покойницата, — а към останалия свят и с тънък тъжен глас започна: «О, скъпа, добра и послушна съпруго! Защо толкова рано се затвори в немилия вечен дом, нима с това помогна на своя мъж и на своите деца в тяхното отчаяние? Кому оставяш стария си мъж и милите си деца да ги разговаря, къде отиваш, цвете на домакиня, защо опечали злочестия си мъж? Ти се мъчи, страда, труди се — каква радост има за това кратко, твоето кратко време? О, нещастна съдбо! Защо си играеш така с рода човешки! О, Драга, твоите тленни останки ни казват последно сбогом! О, сбогом, сбогом, Драга! Никога твоят мъж, син, дъщеря, роднини, приятели и другари няма да те забравят; а ти, опечалени и нажалени съпруге, опечалени сине и дъще, и сродници, не плачете вече. Драга не е унищожена, не е изчезнала, а само се е преобразила. А ти, Драга, която сега ни оставяш — лека ти пръст!»

Това слово аз откраднах от един достоен за уважение вестник, а ако искате да знаете точно от кой, тогава вземете «Зимзелен» от 1867 година, брой 28. След моето искрено признание читателите нямат право да ме упрекват, че съм саможив. Има едно правило между хората: кради, лъжи, бий, убивай, набеждавай, хвърляй всякакви клевети, но всичко «докарвай докрай» и показвай на хората, че си и великодушен, честен, рицар, и ангел безгрешен. С това и аз напълно се съгласявам, но знайте, че има пословица, която казва: «Всеки си е башка луд» — и това не е напразно речено — има всякакви хора по света.

Ето, спуснаха покойницата в хладния мрачен гроб. Попът прочете: «Помилуй мя, боже, по велицей милости твоей» — и хвърли буца пръст, останалите се прекръстиха и рекоха: «Вечна ѝ памет.»

— Господи, прости ми греховете волни и неволни — шепнеше Сава Йованович, като трепереше целият. . .

— Сбогом, сбогом, майко, и не ми се сърди, ако съм

те обидил някога — казваше Пера и сълзите му се срещаха под брадата. — Ти ни беше добра майка; ти ни обичаше, както само майка може да обича децата си; ти беше нашият ангел хранител; без тебе животът ни би бил горък и чемерен; без тебе бог знае какво би станало с нас. . .

И още много, много говори Пера, и сълзите му дълго капаха на майчиния му гроб. Кой би могъл да ни каже какво чувствуваше в това време Пера? Кой може да ни каже какво си спомняше Пера тогава? Наистина, спомените трябва да са били страшни, щом толкова горчиво плачеше детето. Пък и кой ще ни каже какъв камък легеше на сърцето му, като гледаше, че погребват всичко, което му е мило и драго на тоя свят? Не съм поет да откривам тайните на сърцето човешко. Искрено казвам това. И вие не знаете, читатели, пък сигурно и не трябва да знаете.

Цая целуна майчиния си гроб и само каза: «Сбогом, майко!» Тя не плачеше, не си бършеше очите, не въздишаше и не хълцаше, а само гледаше или майка си, или в далечината; погледът ѝ беше необикновено тъжен. Дали ѝ беше тежко, че погребват майка ѝ, ний не знаем, но знаем, че бабите така говореха помежду си:

— Това не е човек, не е девойка, а камък, дърво, животното, вещица, пръст, негодница. . . Да пролееше поне една сълза, поне веднъж да изохкаше или изстенеше. . . Стои като дърво и само мига с очи. . . гнуснава. . .

— А аз мислех да взема тоя камък за сина си — говореше неутешимата вдовица. — Благодаря ти, господи боже, света Богородице и свети безсребърници Козма и Дамяне, че не я поисках досега. Щях да доведа дявола в къщата си.

«Нима за твоя син, за тоя комарджия, пияница, мошеник? Бога ми, не бих я дала!» — помисли друга една баба, която беше отхапала малкия пръст на своя «господар» по време на тяхната младост, а сега го бие обикновено по три пъти в седмицата, и то все с ръжена; и рече високо: — И дума да не става, наистина би довела дявола в къщата си!

— Никому не бих рекла да вземе тая пакостница, дори и на душманина си. И на цял свят ще кажа, че е негодница — рече трета баба, която вместо уста имаше някаква дупка, а от тая дупка се показваше на бял свят само един зъб. — Аз, аз, аз ще я посрамя из целия град — нека всеки

знае нейните грехове. — И бабата се прекръсти и погледна към небето, като призоваваше бога на помощ.

Вървете, мили баби, носете хабери, ругайте, срамотете и опропастявайте останалата сама на света девойка, тя не ви е нито дъщеря, нито роднина! И защо бихте я жалили? И защо да не ѝ пакостите, когато само това можете да правите? Никой не ви е молил да извършите добри дела, знаейки много добре, че не сте кадърни да ги извършите, а колкото се отнася до лошите дела, вий бихте напакостили дори и на нашия праотец Адам, ако той по-рано не бе отишел на небето. Каква работа вършите вие, баби, достойни за уважение?

— Ние нямаме никаква работа!

— Какво правите по цял божи ден?

— Нищо! Ето, ходим, пием, отиваме в църква и се молим богу да ни прости греховете — занимаваме се, както и старците, с покаяние.

— И добре правите; вижда се, че имате достатъчно време и да грешите, и да се каете, и да измолвате прошка за греховете си: имате време и да пакостите, и да се разкайвате, и си вършите и работата. Надумвайте синовете си да са неверни на жените си, мъчете снахите си, изтезавайте ги, не им давайте мира ни денем, ни нощем, нито когато закусват, нито когато обядват. . . Виновни са те пред вас. . . Работете, работете. . . Ала ето какво ще ви река: вие казвате, че Цая е студен камък, дърво, защото не проронила нито една сълза на майчиния си гроб; но вас животът така ви е покварил, че и не видяхте с какъв пламък пламтяха Цайните очи, каква дълбока тъга и жалост изразяваха очите ѝ! Ако бяхте кадърни да видите всичко това, бихте затреперили от страх и ужас. Злочести, жалки баби, вървете и разгласявайте — щастливи сте, нямате никаква работа, а за църква — още е рано!

Като се връщаше от гробищата, Сава Йованович мислеше: «Господи боже, та как стана тая работа, съвсем не мога да разбера. . . Малко ли пъти съм я бил и пребивал, но досега нищо такова не се бе случило, а сега само веднъж я ударих и — почина. . . Чакай! . . . Как беше? . . . Да, така, така! Дойдох си в къщи сърдит като змия. И как да се не сърдя, когато проклетият Стева ме измами и взе седемнадесет гроша повече, отколкото трябва — върви, че не се сърди. . . Идвам си, значи, в къщи сърдит и питам

сина си: — По колко купи месото? — По сто и десет пари. — От кого го купи? — От Живко — казва. — А сакат ли беше и не можеше ли да отидеш до Николовата касапница? Не знаеш ли, че Живко всякога продава по-скъпо от Никола? — Син ми мълчи. — Защо мълчиш, бубо, като пън? — питам го аз. Той нищо не отговори и аз с юмрук право в главата. Синът извика, олюля се и падна на земята, а от устата и носа му рухна кръв. . . Тук долетя майка му и като видя сина, започна: — Та не те ли е грях тъй нечовешки да биеш собственото си дете. . . За това бог ще те накаже. — А аз, без да я погледна, креснах на сина си: — Ставай, калпазанино, или сега ще те започна! — Не давам да го биеш повече — викна жената. — Мълчи — креснах аз, — когато аз говоря, ти трябва да мълчиш. — Но той е мое дете, както и твое! Аз съм му майка. — Ти ако си майка, аз съм баща. Кажете ми ти на мене, кой го е хранил и обличал досега? Ти ли? — Тя замълча. — Виждаш, че не трябва да се заемаш за чужда работа. — Как да не е моя работа да браня детето си? — Не е твоя работа, и толкоз. — Не разбирам. — Ще разбереш — казвам, — пък не трябва и да разбираш. Аз мога да разбирам, а ти не трябва, защото аз съм твой мъж и господар в къщи, а ти какво си? Жена, крава. . . — Аз много добре разбирам, че ти си домакин и господар в къщи, но пак не давам да биеш сина ми — рече тя и с насълзени очи ме погледна смирено и със страх. Това още повече ме разгневи и аз креснах: — Какво? . . . Как смееш и да разговаряш с мене? Знаеш ли ти, че ще те пипна за косите и така ще те обърна, че ще видиш деветте небеса. Вижда се, че още не съм те вкарал в пътя. . . — И силно разгневен, ритнах сина си още веднъж и погледнах жената да видя дали се е усмирила. О, боже, каква страшна злоба кипеше в сърцето ѝ. В тоя миг, ако беше силна, би се хвърлила върху мене и за една минутка би ме разкъсала като тигрица. Ненаправно казват, че всяко животно до смърт брани децата си. Като погледнах жена си и видях, че е много сърдита, побеснях като някакъв вълк или нерез и пак ударих сина си. В тоя миг жената се спусна да ме отблъсне от сина и аз я пернах. . . Прости ми, боже, греха, защото го направих, без да мисля да го направя! Та нали жената видя, че бях разгневен, защо се бърка в чужда работа? Защо сама налетя в кавгата и ме накара да извърша грях! Тя е повече ви-

новна, отколкото аз» — рече най-сетне напълно невинният Сава и като си дойде в къщи, запали си чибук и се успокои.

Но не си единствен ти, Сава, който така лесно се оправдаваш пред себе си; има още хиляди хора, които мислят също като тебе, които сами се оправдават и успокояват. Нима има на тоя бял свят такъв разбойник, крадец, кокошкар, убиец, насилник, чапкънин, подлец, бесен, луд, който би признал, че е такъв, какъвто е наистина? И наистина, такъв човек, у когото е угасена искрата на човечност, не може да се признае за крадец, насилник и т. н. Той по-скоро смята себе си, че е безгрешен, че заслужава уважение, и дори се завира да бъде настоятел църковен или сиротински. Виждаш, г. Сава, че като говоря за тебе, не мога да кажа, че ти, г. Сава, си съвършено лош човек; аз знам, че има хора много по-лоши от тебе, които съзнателно вършат зло на другите; виждам, че твоите пороци произлизат от липса на образование и възпитание и от природна наклонност към всичко онова, което е кално, гнусно и зверско. Знам, че ти още на младини си изгубил човешки образ; знам, че още в детинство съдбата те е ударила с чукало по главата, и затова не мога да те обвинявам твърде много; ти знаеш, дето има една дума, че глупака, гърбавия и звяра само гробът ги лекува. Ще умреш и ти, г. Сава, ще станеш добър човек и честит баща на семейство. Но не мога да не ти припомня някои твои стари, предишни грехове, защото на това ме принуждава общественото мнение. «Хайде, г. Сава» — казва ти общественото мнение. «Къде?» — питаш ти. — «Ще видиш» — казва ти пак общественото мнение. И Сава тръгва.

И ето, Сава вижда пред себе си пак гробище; но това гробище е другояче и църквата е другояче, не е нова. . . . Месечината свети, виждат се гробовете; някъде бухат бухали, в далечината се чува кучи лай. «Дай ръка, г. Сава, и да вървим по-нататък — казва му общественото мнение, — да вървим по-нататък в средата на гробището. Но от какво се така уплаши? От какво трепериш? От какво ти настръхна така косата? . . .» «Не мога по-нататък — казваш ти, — страх ме е. . . . Виж, кой е оня, дето стои пред нас?» — питаш ти. — «Какво има пред тебе, г. Сава? Длъжен си всичко да ми кажеш. Аз съм общественото мнение, искам всичко да знам; ако пък не щеш да гово-

риш, аз сам ще ти кажа какво виждаш там, защото съм общественото мнение — аз всичко знам!» — «Пуснете ме, скрийте ме, спасете ме!» — викаш ти, но молбата ти е напразно. «Няма да те пусна, г. Сава, докато не видиш всичко, каквото трябва да видиш. Знам какво виждаш. . . . Виждаш пет души, нали (Да! — цял изплашен, казва г. Сава): две жени и трима мъже. Лицата им са бледи, със сини петна (У-у! — възне г. Сава); остро и стреловито те гледат десет тъмни очи и пет слаби, бледосини ръце ти се заканват. Тъй ли е, а?» — «Тъй, тъй, пусни ме, моля ти се» — казваш ти. — «Но аз не се поддавам на молби» — отговаря светът. — «Ето, гледай, познаваш ли ти оня човек, който си държи главата в ръце? Не го ли познаваш? Е, аз ще ти кажа кой е. Това е брат ти Милош. Помниш ли, когато в Сърбия цареше пълна анархия, когато глави човешки падаха като снопе, когато партията на Обреновича се колеше и гонеше с противната партия? Помниш ли, че всеки, който беше верен на династията на Обреновича, предаваха го в ръцете на джелатите? Знам, че ти помниш всичко това, но слушай по-нататък. Брат ти беше богат човек, а ти нямаше нито мангър. Брата ти всички го почитаха и уважаваха, а тебе презираха. Тебе почна да те яде завист, ти стана шпионин и съобщил на Вучич, че брат ти е предан на Обреновичите и че е съставил заговор, с намерение да убият братя ти и ти да наследиш имота му. . . . Сега, гледай по-нататък: ето, това е същата оная жена, чиято чест ти поруга, като ѝ обеща, че ще пощадиш живота на мъжа ѝ, когото тя силно обичаше, а като постигна скотското си намерение, ти ѝ показва на кола мъртвото тяло на оновова, за когото тя пожертвуваше честта си. Това се случи в същото онова време на Вучича, когото ти подведе и с всички средства се стараеше да мамиш и него, и всички останали да водиш за носа само за да си напълниш джобовете. И твоите джобове се напълниха с пари, спечелени с всякакви неправди и гнусотии. А сега, гледай още по-нататък: ето, това е твой по-голям син, когото ти умори от глад; а ето твоя слуга, когото ти уби с дърво, а каза на хората, че е паднал от стряхата на къщата и се е убил. Най-сетне, ето това е жена ти! Виж, още тече кръв от устата ѝ, гледай, утешавай се и бъди спокоен!»

Спиш ли спокойно нощем, Сава?

*

На другия ден след всичко това в Савовата къща свещеникът четеше молитва и Сава усърдно се кръстеше, като казваше: «Прости ми, господи, греховете! Не ме тревожи, господи, със страшни привидения. На всяка твоя църква ще дам по петстотин гроша, на манастирите по шестстотин, а на Божигроб ще пратя хилядо гроша.»

Дали господ чу Савовата молитва? — засега не мога да кажа.

III

Есента протичаше през всичките свои различни форми. Най-напред златната жътва, после беритбата на гроздето, на орехите, на ябълките, на мушмулите, на зелето, на кестените и т. н. — за голяма радост и на мъжете, и на жените, и на млади, и на стари. Природата се премени в златна риза, която дава оная особена красота на последните, станали вече къси дни. Слънцето се отдалечаваше от нашата земя и бабите почнаха да го проклинат, че не грее тъй, както през лятото, та не могат да съхнат грахът, сливите и крушите, които обикновено те сушат на дъсци. В целия край владее някаква чудна тишина, само от време на време далече се чува пукане на площици, крякане на жерави и плясък от крила на диви патици, когато се дигат от водата. Но тая тишина понякога се прекъсва от доста тъжната песен на някой селянин, който пее или от радост, или от скръб — един бог знае, — връщайки се от града, дето е продал това-онова:

Лето прође, грозна зима дође,

Лист опаде, а гора остаде...¹

И певецът, след като изпя тия два реда, не продължи по-нататък. А защо — пак един бог знае.

През един такъв есенен ден по «Теразие» вървеше млада девойка, момиче на около шестнайсет години, между двама млади хора. — «Любов, любов, ето почва

¹ Лято мине, страшна зима дойде,
лист опада, гората остава. . .

любовта» — ще каже гимназистът, който е учил «риторика» и «поезия» и мисли само за любов. — «Дяволско изкушение» — ще рече затыпелият богослов, който е учил само «омилетика» и «морални нравоучения». — Ей че улучихте: та вие казахте онова, с което са наторили главата ви.

— А защо всички хора не са добри и честни? Защо мнозина правят зло не заради някаква полза, а само за това, че искат да правят зло? — питаше девойчето едного от ония двамата.

— За всичко това е виновно възпитанието и образованието — отговори той. — Човек по природа е добър, защото е човек, а не скот, и само лошото възпитание и лошите примери и навици развиват у него наклонност да прави зло. Аз не вярвам, че човек би могъл да бъде толкова покварен, та да не остане у него нито искра добро. Кой не знае какъв звяр е бил руският цар Павел I, но дори и той е казал, когато шпиони му съобщили, че мнозина позайници ходят при княгиня Дашковлева, когато тя била в изгнание: «Не трябва ни най-малко да се учудваме от това, защото тъкмо сега трябва да чакат любов и благодарност от княгиня Дашковлева ония, които и преди са я почитали и обичали.» По никакъв начин не мога да повярвам, че човек върши зло само затова, защото има желание да върши зло — това е неестествено. Всякога има някаква причина, която накарва човека да извърши злото.

— Значи, вие мислите, че възпитанието и образованието са виновни, задето хората се колят един други и вършат зло на братята си? Нима създанията, които гъмжат по земята, се заяждат помежду си само защото не са възпитани? — попита девойчето.

— Ако речем да говорим изобщо за живите същества като растенията, животните и т. н., много неща могат да ни учудят и много неща ще ни се сторят, че стоят извън природата; и тук е виновна самата природа. Ние не можем да разберем защо земните същества са създадени така, че да живеят за сметка едно на друго; такава цел за унищожение е неразбираема задача за човешкото сърце. Колкото се отнася до човека, него природата рязко го е отделила от останалите животни, които изяждат собствените си деца или себеподобните си; но човекът е наме-

рил друг начин да изяде ако не брата си, то неговия труд. Кой не живее за сметка на работника, който с кървав пот изкарва парче-хляб? Ненапразно се казва тая приказка: «Когато човек тръгне на оран, ако знае колко хали са зинали срещу него, би умрял от страх!» Възползувайки се от слабостите на хората, китайският богдихан обявил на своя народ, че той е брат на слънцето и син на месеца, и народът, почитайки слънцето и месеца, които му дават светлина и топлина, дава на богдихана и последния си злък. Турските царе са също братя на слънцето и наследници на великия пророк, поради което получават и награда. Папата е обявил, че е заместник на Христа на земята, като свети Петър; цариградският патриарх пък — че е старейшина на всички християни; а царете и князете — че са помазаници божии; поповете и калугерите — божии слуги, чиновниците — слуги на помазаниците божии и т. н., и т. н. и всички те презират своите хранители, гнусят се от тях като от хора глупави и неразвити. Ето кое трябва да ни учуди. Моралистите, които проповядват, че човек трябва да бъде доволен от себе си, показват, че съвсем не познават човешката природа. Колкото и да са различни човешките стремежи, подбудите, които предизвикват едни и същи желания, са еднакви: да се издигнем над другите. А човек може да се издигне над другия по два начина: морално или материално. Моралният или умственият път е стръмен, тесен, каменист и тези камъни непрестанно нараняват нозете, но затова пък, когато човек свърши пътуването, олеква му на душата, добре му е, радостен и весел е, живее щастливо и става човек, какъвто трябва да е човекът. Другият пък — материалният — е гладък, хубав, забавен, но когато човек свърши пътуването, загорчава му и той се превръща на животно; да речем, че е натрупал доста пари, направил си е блестящ дворец, има коне и каляски и т. н., но от всичко това самият той никак не е станал по-добър и прилича на оная кокошка, която лежи върху златни яйца с надежда, че ще излюпи от тях пилета. Но напразен е нейният труд! Щастлив е онзи човек, който върви по умствения път и се старае да се издигне над другите, т. е. да стане истински човек и брат на останалите братя. В общество, дето има такива хора, те могат за няколко години да издигнат обществото

и да му покажат пътя, който води към истинско щастие.

— Мъжът може свободно да избира, може свободно да върви по умствения път и никой няма право да го спира, но жената — виж, тя е нещо съвсем друго; тя може да желае само умен мъж и нищо повече. Може ли жената след това да избира път по своя воля, когато най-напред е под опеката на родителите си, а после — под опеката на мъжа?

— Аз мисля, че може. Бащата, майката, мъжът и други могат да ви принудят да облечете такива или онаквива дрехи, да ядете, да пиете, да спите по тяхна воля, да дрънкате глупости и да се кривите, т. е. да играете полки, кадрили и т. н., и да правите комплименти, да изучавате, боже, упазии, някакви си книги, та да задоволите тяхното себелюбие; но те не са способни да ви забранят да мислите, те нямат власт над вашия мозък, следователно не могат да спрат вашето развитие.

— Аз пак казвам, че е мъчно за жените да постигнат онова, за което говорите. За мъжете съществуват училища, научни общества, книги и всички други начини, които могат да им помогнат да се развиват; жената трябва да благодари на съдбата, ако по някаква щастлива случайност може да влезе в някакво училище, да се научи да чете и пише. . .

— Та нима вие мислите, че мъжете се развиват в училищата и в научните общества?

— Че как другояче ще се развият? Не разбирам.

— Ето как. Трябва да се учим на всичко, което човек може да научи — каза разпалено младежът. — А за да постигнем това, трябва да изберем два начина; първият е — да питаме другите за всичко, което не знаем, и да питаме ония, които знаят както трябва; след това, размисляй за всичко, което си чул — по такъв начин, малко по малко, човек достига до истината. Вторият начин е: да изхвърлим и да изгоним от главата си всяка лъжа, всяка тиня, която са ввели в главата майките, бабите, лелите, моралистическите книги за «възпитание» и т. н. Ако се освободите веднъж от тая кал, тя никога вече не може да се полепи по вас. Който познава физическите закони, няма да мисли вече, че св. Илия гърми и бие с мънии; който знае математическо земеописание, ще знае и за въртенето на земята и планетите; който знае есте-

ствените науки, няма да вярва във вещици, вампири и всякакви дяволи; който изучи икономия, статистика и геология, няма да се придържа по време на празници в някакви си суеверни обичаи, нито ще мисли, че ако не ги спазва, ще му се намалят приходите. Наистина, много обичаи са твърде поетични, но са вредни за развитието на разума. У нас има много книги, в които има много истини и добри съвети, но когато човек почне да мисли върху всичко това, ще намери, че тия истини са размесени с всякакви лъжи и глупости. . .

— О, ако нямаше такава разлика между мъжете и жените! Ако и те биха могли да се събират и по-често да говорят за такива неща, би било много добре, но. . .

— Какво «но»? . . . Как мислите вие: по какво се различават мъжете от жените? Да не би по това, че на мъжете растат брада и мустаци, а на жените — не? Може би по това, че жените говорят с по-тънък, а мъжете с по-дебел глас? Аз не виждам друга разлика, нито може да има. Мозъчната система е еднаква и у мъжете, и у жените, следователно и начинът на мислене е еднакъв. Аз мисля, че ако виждаме разлика в ума между жената и мъжа, то е за това, че не са ги учили еднакво и че се гледа превратно на това нещо. Ето защо е лошо да се избира материалния път и да не се обръща внимание на умственото развитие. . . Ето, да вземем вас, жените, и да видим вашите мисли. Вие, жените, държите у мъжете външни достойнства — държите богатство и нито една от вас не се старае да проникне в душата на човека, когото си избира за мъж; никой не обръща внимание на неговия ум, знание, нрав, от което идва после щастие или нещастие. . .

— Но и мъжете гледат само да е богата девойката, та и рогове да има на главата, пак ще я вземат — рече девойката.

— Ако не е развила ума си, та да може да прецени мъжа, тогава най-големият нехранимайко ще вземе богата девойка, защото тя плаща да я вземе — дава пари; той ще похарчи парите, а с нея ще постъпва като със скот. Затова мъжете и не смятат жените за хора, а за кукли, които ще бъдат кърмачки, готвачки, перачки — да задоволяват своя «господар» и неговите страсти. Това е по-лошо и от наложница. Мъжете пък държат жена, да

е хубава в лицето, да ѝ са малки ръцете, нозете, и сякаш държат играчка и забава; щом я съзрат, най-напред гледат лицето, после гледат ръцете, нозете, гърдите и т. н. Защо? Затова, защото самите жени са ги свикнали да гледат на тях като на вещи, а не като на умни създания, равни на мъжете. Жените, като знаят какво харесва на мъжете, почват сами да гледат на себе си като на някакви особени създания, които са дошли на този свят само за наслада и удоволствие на покварения до мозъка на костите и гнусен негодник, и тогава почват да си цапат лицата с всякакви белила и червила, кичат главите си със злато, бисер и скъпоценни камъни, надяват толкова тесни обувки, че мазолите не им дават мира ни денем, ни нощем, така се стягат в корсети, че създанията, на които дават живот, цял живот страдат от всякакви болести. След това се оплакват, че мъжете ги бият и измъчват, когато челото им се набърчи или когато не са вече в състояние да задоволяват мъжете, както на младини. Купите на детето кукла: хубава, облечена, начервена; детето се радва и постоянно я държи в ръце. Но виж, че куклата се изцапала от неумитите детски ръце, позлатата и боята опадат, носът се счупи; и детето веднага я захвърля под кревата или в ъгъла и моли родителите да му купят друга. «Старата не струва вече» — казва детето, и то има право, защото него го е забавлявала позлатата, облеклото и хубостта на куклата. Това може да се каже и за хората, които държат външна хубост и позлата. Но да видим как гледат жените на мъжете? Знаейки много добре какво особено ценят мъжете, те гледат на тях като на мина от блага, отдето могат да се измъкнат колкото може повече пари, за да ги турят на шията и на главата си; те гледат на тях като на крави, които дават повече мляко, а потребно ли им е това мляко или не, за това не мислят. «Е, жената на Йово си купила бисер, аз пък ще си купя скъпоценни камъни; жената на Коста си купила свилена рокля, ще си купя и аз — аз съм по-добра от нея — моят мъж е по-богат или по-голям чиновник; жената на Миленко има фаятон, трябва да имам и аз, защото не искам да ми се надува.» Такава е женската философия. Забелязал съм, че когато жените срещнат мъж, изглеждат го като магаре, от главата до петите, и като гледат облеклото му, вече заключават какъв товар

може да издържи, т. е. да харчи. После плачат и въздишат и разправят, че са нещастни, че мъжът не ще да задоволи нуждите им, че им е тежко до бога! И тъй, от всичко това се вижда, че главното зло е там, че жените са свикнали да гледат на мъжа като на нещо по-горно от себе си, като на господар, от когото зависи тяхното щастие, и вече не виждат в него човека; мъжете пък свикват да гледат на жените като на нещо подвластно, подчинено, като на своя вещ, която трябва да играе така, както той ѝ свири. Значи, не гледат един на друг, както трябва, т. е. като човек на човека. И тъй, между тях няма равенство, а дето го няма, там няма и еднакво образование и затова — няма и щастие. Видях в живота си много жени, и всички бяха изкалъпени по един калъп, и всички се караха и мразеха една друга. Защо? — Затуй, защото у тях е слабо развито човешкото чувство: една се гордее с хубостта си; друга — с парите си; трета — с нещо друго; и рядко някоя проявява своя ум и образование, като неща, които не са им потребни. У селяните е много по-добре: като работници, те дирят работнички; като честни хора, те дирят жена от добро и почтено семейство, защото в доброто семейство е и добре възпитана. Кой е тук крив? — Криви са и двете страни, но мъжете са по-криви от жените — това е истината. Ето отгдето идват лъжливите понятия; във всичко — кал, която мърси най-голямата светиня; лъжата се е вселила в целия наш живот, поради което и най-грозните жени се стараят да се покажат най-хубави; старите — че са младички, най-лудите — че са мъдри; а най-отвратителните и най-гнусните — че са достойни за уважение.

— Какво да правим тогава ние, жените, за да се избавим от това печално положение, в което се намираме? Какво и как да направим, та да се избавим от гнусното положение, което убива най-добрите стремежи? — запита девойката.

— Трябва да се възпитае или преобразим — рече разпалено младият човек. — Трябва човешки да се образуваме. Така трябва да се образуваме, че да настъпи равноправие между мъжете и жените; трябва да се научим да уважаваме сами себе си, душата си, т. е. както у мъжа, така и у жената, и да гледаме с еднакви очи на двата пола; трябва — както казах — да изхвърлим от главата си всичката кал, натрупана с времето в главите

ни. Когато нашите сънароднички се осъзнаят, сами ще пожелаят равноправие и свобода; защото ще разберат как трябва да се ползват от свободата, която е толкова много потребна на всяко осъзнато общество. Ние сме свикнали да смесваме причините с последствията; но трябва едно да разберем — че осъзнаването носи със себе си свобода и равноправие. Коя жена е опитала да работи самостоятелно и самостоятелно да живее? Дали някога бедните девойки и жени, които живеят в полусрутните къщурки в Дорачол, влизайки в тях, са си задали въпроса: «Мога ли да преживея аз без чужда помощ?» Дори и тогава, когато от всички страни са ги притискали глад и жажда, студ и плесен, дори и тогава не са се залавяли за някаква работа, за да си спечелят по честен начин парче хляб, а са се отдавали в прегръдките на най-гнусен и най-лош разврат и са живели за сметка на своето тяло, на своето здраве и своя живот. Тъкмо свободата презира и се гнуса от разврата, ако тя е възникнала от стремежа да бъдат самостоятелни.

— Тогава, лоша ни е съдбата, както стоят днес работите — каза девойката.

— Така е! Вие пораствате, учите се, създавате си мечти, въобразявате си, че тоя свят е направен от цветя и злато; въобразявате си, че птиците и шурците пеят за вас и че цветето е създадено само за вашия нос и вашата глава. Вие, девойките, не знаейки какъв е всъщност животът, завиждате на омъжените жени и едва чакате да се омъжите и вие, да бъдете волни и свободни; мечтите ви витаят около очарователни момци; копнеете да блесните и да се наслаждавате и т. н. И ето, баща ви или майка ви ви избира мъж, той ви се харесва, защото има — по думите на хората — десет хиляди дуката, значи, има достатъчно за удобен живот. Един ден попът се провиква: «Исайе, ликуй!» и «Жената да се бои от мъжа!» — и вие мислите: «Е, сега съм свободна жена!» Какво става след това? Още не минал «меденият месец», и вие се намирате в положението на животно, впрегнато в ярем, на който не е свикнало, без някаква определена работа, без да намирате съчувствие у някого — и ако не сте така затъпели и подлудени от онова образование, от което човек се шири и дебелее, тогава бързо повяхвате и пропадате или се превръщате в пачавра, с която се бършат мръсните съдове.

— Е, братко мой, ти се впусна във философия — рече другият момък. — Виждам, че днес имаш желание да бърбориш.

— Гледай го, ти него! — рече първият. — Почнеш да говориш просто и ясно, казват «философствуваш»; почнеш да говориш за правда и истина, наричат те стихотворец.

— Гледай го, ти него, разсърди се, а проповядва, че образованите хора не се сърдят, а когато чуят някакви глупости и лудории, само им се смеят. Аз, братко мой, много добре зная за какво мислиш и за какво си мечтаеш и признавам, че всичко това е хубаво, но засега то не може да се присади в живота и твоите думи ще паднат върху камъни и от това нищо няма да излезе.

— Лошо мислиш ти за себе си и за своята сестра, че в нея има камък вместо ум и сърце. Говорих, защото мислех, че ме разбирате, а ако знаех, че говоря на вятъра, тогава не бих и говорил.

— Ако Пера смята, че не е способен или не иска да разбере вашите думи, тогава те интересуват мене и аз искам да ги слушам — каза девойката.

— Тогава ще трябва да кажа Любомировите думи: «Виж я ти нея!» Аз говоря изобщо за нашето общество, че то не ще може да разбере истината, която изказа Любомир, а вие и двамата взехте това за своя сметка.

— Е, мой Перо — рече Любомир, — ако чакаме да ни падне само от небето образованието, осъзнаването и всичко, което е добро — нищо няма да дочакаме. Всеки човек бива подтикван от естествена потребност да върви към напредъка и да дири истината, а ако я намери, от нея трябва да се ползува и неговият ближен. Ние също сме хора и трябва да изпълним човешкото си задължение. Мисълта, като малко зрънце, пада в развълнуваната съвременна бездна на развитието. Дали то ще изгние, или ще поникне, ще израсте и разцъфти — не е наша работа; за нас е достатъчно и това, че има такава мисъл, която се е появила и в нашата глава, следователно — няма да изчезне. Освен това, не може да има каменлива земя там, дето има човешки мозък, па макар и във всички мозъци да не е еднакво развита, но тя живее. . . Тя може да разцъфти само в овнешка глава. Трябва, трябва да сеем, ако искаме да жънем.

И младите хора, разговаряйки се, стигнаха до голямата къща на Сава Йованович. Тук Любомир се сбогува с Пера и сестра му и продължи по улицата.

— Кой е тоя Любомир? — ще попита читателят и веднага ще добави: — Та това е някакъв шваба.

— Прав си, читателю, вижда се, че си роден в събота след вечерня! Позна, позна!

IV

Още в първата глава казах, че не съм поет, но обещах, че ще пиша риторически, а риториката има свои така наречени правила. Значи, според тая риторика дължен съм да кажа на читателите: кой е тоя млад човек и тая млада девойка, как изглеждат, какви са нравите и характерите им, облеклото им и всичко, всичко по риторическите правила.

Добре, всичко ще направя само за да задоволя почитаемата публика (това е поетическа реч). Името на младия човек е Любомир, а презимето Калмич. Но почакайте! Аз ще накарам Любомира сам да ни каже кой е и какво е той.

— Кой си ти, брате? — питам аз Любомира. — От какъв си род и племе? В каква вяра вярваш? На колко си години? Имаш ли някакви недостатъци, или нямаш? . . . И тъй нататък, и тъй нататък, ще го питам тъй, както питат престъпника в съда.

— Ето ви моя дневник — казва Любомир. — Много отдавна съм го писал, та ще намерите в него някои прекалени чувства, защото съм го писал, когато беседвах с музите, т. е. когато пишех стихове. От него ще доловите отговора на вашите въпроси.

ДНЕВНИКЪТ НА ЛЮБОМИР КАЛМИЧ

1

Баща ми е черногорец, а майка ми — сараевка. Баща ми бил доста богат човек и всяка година ходел по работа в Босна и Херцеговина. Оженил се в Сараево,

защото там харесал майка ми, установил се да живее там постоянно, там съм се родил и аз. Но свободният черногорец не можал дълго време да живее в Сараево, дето, както всеки знае, е най-голямото робство, и отвел майка ми в свободното си отечество. Като че ли и сега виждам баща си как седи пред нашата къщица и пуши, както хората от всички войнствени народи, с къс чибук, и изхвърля дим от черешовия чибук. Чертите му изразяват радост въпреки претърпените несгоди. Той радостно ни гледаше, мене и малката ми сестричка, и почти винаги се усмихваше, а лицето му сякаш казваше: «В мене е самото добро.» Всъщност, такива хора би трябвало да живеят със стотици години, защото вселяват във всяка душа светата истина, която се нарича «любов към ближния». За мнозина баща ми беше като истински баща, ангел-хранител за бедните и сломените от нещастие; колкото и да е тежко на сърцето, щом поговориш с него и погледнеш в лицето му — смъква ти се цялата тегота, като че ли не е и била. И сега сякаш го виждам пред себе си; виждам черната му свилена шапчица с червено дъно, дето се подава слънцето. Тая си шапчица той почти всякога накривяваше наляво. И сега виждам дългите му мустаци и брадата му, небръсната цяла неделя; виждам черните му очи как ги е малко присвил, и добросърдечната усмивка на присвитите му устни. Често, след толкова години, ми се струва, че чувам гласа му, който някак сладко и нежно говори на майка ми: «За какво тъжиш, другарко моя? Защо плачеш? Нима не ти е добре, нима не ти е драго да живееш с мене? Тая година работата ми върви много добре и се надявам, че ще спечеля десет хиляди гроша; бъди весела заедно с мене, моя мила. . . Защо да тъжиш, когато трябва да се веселим и да се радваме?» — «Истина е — казва мама, — че живеем добре и за нищо не се мъчим; децата ни са здрави и яки; но сърцето ми не милее тая земя, нито тия хора: тук съм чужденка; горчив ми е тукашният хляб и не мога да го ям. Изплаках си очите да гледам слънцето на изток, дето е моето родно Сараево; никога няма да видя земята си и моля бога да ме прибере на небето.» Всичко това майка ми казваше с глас, който се променяше и пречупваше, на лицето ѝ се виждаше тъга и жалост. То беше много тежко време за майка ми: сякаш ѝ беше омръзнал животът и тя беше станала като

вейка. Баща ми кротко я слушаше, клатеше глава и се мъчеше да я успокои, като ѝ обещавахе, че ще отиде в Сараево и ще се погрижи да си отвори свой дюкян, па ако работата му тръгне добре, тогава съвсем ще се преселим там. Погледът на майка ми веднага се развеселяваше. Чудна жена беше тая моя майка: любовта ѝ към Сараево и гордата Босна беше толкова силна, че и сега не мога положително да кажа дали обичаше повече нас — децата си и мъжа си, — или Босна и своето Сараево. Когато някой ѝ говореше за Сараево, тя цялата тръпнеше, очите ѝ заблестяваха и в тоя миг тя нищо друго нито виждаше, нито чуваше.

2

Ето ни в Сараево. Майка ми беше по-весела и сякаш се поправи, но това не трая дълго. Когато баща ми поиска да купи къща и земя, майка ми почна да се противи, като казваше: «Трябва да почакаме още малко, защото може да се случи да поискаш отново да отидеш в Черна Гора, и тогава ще бъде жалко да продаваш онова, което си купил.» Баща ми много се учуди на това. Извади чибук от устата си и зяпнал гледаше майка ми така, като че ли я смяташе за побъркана; но когато по очите ѝ се увери, че не е побъркана и че не се шегува, а говори истината, рече: «Не можем, моя мила жено, да се скитаме от едно място на друго като цигани-чергари: трябва да имаме някъде огнище и покъщнина — дечица имаме.» «Аз искам в Черна Гора — рече майка ми. — Там на децата ще им бъде по-добре.» Тя не говореше това, защото беше свадлива и своеволна. Само оня, който е бил някога изгнаник, ще може да разбере майка ми. Колкото по-дълго време е бил изгнаник в изгнание, толкова по-силно в него се разгаря пламъкът на любовта му към отечеството. В същото време, времето гаси жаравата на любовта у неговите другари, а в него я разпалва. Всеки ден и всеки месец у него все повече расте нетърпението му да види родния си край, а всеки месец родният му край все повече и повече го забравя. Майка ми имаше в Сараево голям род. Значи, имаше хора, които я обичаха и които, естествено, и тя обичаше. Но тия роднини се бяха променили,

изженили и омъжили, бяха се отдали на работата си и улинали в домашни дреболии, поради което предишната ѝ връзка с братя и сестри, с роднини и другарки, беше отслабнала и изветряла, а майка ми мислеше, че ще намери всичко тъй, както е било някога. Нея веднага, още с пристигането, я обиди студенината на роднините ѝ, поради което и у нея доста загасна предишната ѝ любов към тях; най-после, колкото се отнася до това — тя се успокои и почна да гледа на тях, както гледаха и те на нея. Естествено, не може да се успокои съвсем, защото беше от ония хора, които все нещо дирят, някъде гледат и все се надяват на нещо и нещо чакат; тя беше от ония създания, които искат да живеят и да живеят бързо — които дирят големи неща, към които биха могли да се привържат завинаги, да ги обикнат, да им се отдадат с цялата си душа и да вървят с исполински крачки, без да се обръщат, за да не се вкаменят, като Лотовата жена. Но в средата, в която тя живееше, нямаше такива неща поради което често променяше разположението си към едно или друго и остана постоянна само в любовта си към Босна и Сараево, до последния миг на живота си. Такива личности са велики по мое мнение и ако за щастие биха попаднали сред някое що-годе образовано общество, биха могли да станат примерни сръбкини. Какво може да се направи? И тъй, със сърце препълнено с жалост и разочарование, майка ми искаше да се върне в Черна гора, но в това време се случи нещо, за което ще говорим по-нататък.

3

Всеки знае, че епископите и дяконите в Босна отдавна вече са станали полицаи — да не говорим за България, дето те са станали джелати, — пък и нищо по-добро не може човек да очаква от цариградското смирение, от гръцката и римската църква и от султанското господство. Щом настъпи есента, в босненските села нахлуват изедници, готовановци и гладни, безсъвестни и люти зверове. Веднага започват прогонванията и всякакви други мъки. Бият, мъчат, затварят селяните; насила събират данъците, като: юшур, беглик, харач, димница, парусия, евхаристия и т. н. Тръгват владиците

и техните дякони с гавазите си от село в село и дирят да набеят босненския поп, че се е провинил в нещо, или изнамерват, че босненският народ още не е оставил предишните си народни обичаи, които са забранени, т. е. че се събира на игри или на седенки, т. е. че играе на св. Марко, на св. Йован и др., а младите — че пеят някакви еретични песни на Божич или на св. Василий и т. н. Веднага тия духовни полицаи и благочестиви бюлюкбашии дигват врява, вземат грамаден откуп и си тръгват, като оставят всичко както си е и било, за да имат повод след една година пак да дойдат с камшика и с кръста.

Заради тая управа на християнската църква в Босна мисля, че се е потурчил половината народ, а не защото, както казват някои историци, че босенецът-сърбин бил искал да става спахия и че бил искал братята му да му бъдат роби. Защо са се потурчили много българи, които живеят само в един пашалък и се наричат помаци? Защо са се потурчили албанците? Нима са станали спахии, като са се потурчили?

Чичото на моята майка (по женска линия), владиката Мелентие, който живеел в някаква — разбира се, не телесна — връзка с жената на Джордже, беше всъщност истински фанариот, без да се гледа на неговия славянски произход. Него всякога го придружаваше голяма чета калугери, жандари и прислужници, които много обичаха да пият, да гуляят, да живеят развратно, да правят скандали. . . Често пъти набожните баби и старци, като минаваха край осветения фанариотски прозорец, чуваха същите ония гласове, които през деня бяха пели в църквата, сега пееха тая турска песен:

Ох, джанфез шалвар,
ичинде мал вар:
янамасе ялвар
султан чоз. . .!¹

¹ Ох, джанфезени шалвари,
каква стока има в тях:
не можеш ли ги развърза —
султанът да ти е на помощ. . .

На това уважаемият богомолец се чудеше още повече, защото знаеше, че епископът, според занаята си, трябва да показва «смирение», а не като другите, т. е. като кадиите, пашите и останалите турци, които поне не зачитат църковния канон на цариградския патриарх. По мое мнение, никак не е редно турските чиновници да слушат в епископската къща развратни песни и да се наслаждават, като гледат цигански кючеци и ченгели. Дали това беше прилично или не, но цариградското «смирение» на владиката Мелентие много се харесваше на турците и те наистина го обичаха, ала — пак по турски. Не беше възможно да не го обичат. В приятелски разговори с турците той обикновено говореше с презрение за най-светите неща, което впрочем ни най-малко не му пречеше да бъде морален човек и истински отец на църквата. Макар че осмиваше християнската вяра и църква, той правеше това между турците в своята къща. Пред народа всякога показваше, че е благочестив, че е истински син на църквата християнска, и коленичеше пред светия олтар. Въпреки своята поквара и разврат, той бе успял да увери мнозина, че е истински християнин и че във всичко постъпва по закона, поради което трябва да му се покоряват. Това убеждение беше толкова голямо, че макар че веднъж — а може би и много пъти по веднъж — владиката Мелентие създаде на пашата радост и удоволствие, като му подари девойка, която вярваше в Христовата вяра — никой не надигна глас против него заради това, никой и не помисли да го изгони и прогони с камъни. Тогава всеки мислеше, че е дълг на владиката да не прави пречки на своя покровител в стремлението му да се наслаждава, а да живее с него добре — иначе може да си изгуби мястото. В същото това време, когато Мелентие и Фазли паша тънеха в наслаждения и господарствуваха, се случи нещо бурно.

4

Ненапразно турците наричат Сараево «Нови Дамаск», а бошнаците — «Шехер-Сараево». Сараево, построено на двата бряга на река Миляцка, е заобиколено с планини и гора, окичено с къщи, минарета и конаци на бейове,

с различни народности, та има де човек да се нагледа на чудеса. Въпреки влиянието, което турчолята са могли да имат над сърбите с мохамеданската вяра, бошнакът е запазил своя сръбски тип, своите старинни обичаи, съвсем противни на пророковите синове, както и старинните песни, в които Сенянин Иво праща слугата си да подири херцог Степан и херцог Маринко и му казва:

Кад ти поћеш Шехер-Сарајеву,
у јутру ћеш рано уранити
и поћи ћеш от кафе до кафе;
ако туна херцоге не наћеш,
а ти поћи от хана до хана;
да почему и ту их не наћеш,
а ти поћи у пјане механе.¹

Тая песен много хубаво описва бошнака. Бошнакът ходи в кафенето, както и в механата, с изключение на старите фанатици, и слуша разни певци, свирене и пеене с тамбура. Всеки знае бошнашките севдалийски песни, поради което би било излишно да се говори за тях; но не може да не се каже, че човек, чул такава песен, от силно преживяване бива разтърсен и потъва в някаква полузабрана към всичко друго, освен към себе си и околните; той гори от любов към човека и могъщата природа; той самият става самата любов. . . Мнозина са си изгубвали ума или са се самоубивали — казват бошнаците, — като са слушали тия тамбурашки любовни песни! . . . Слушайки такива песни, мнозина са проливали сълзи и са решавали да живеят като добри и порядъчни хора. В едно кафене или по-право берберница, защото в Шехер Сараево кафенетата и берберниците са едно и също нещо, бяха се насъбрали множество бошнаци и, разбира се, скръстили под себе си нозе върху хасърите, постлани по ниските миндерлъци, мълчаха и важно сърбаха от го-

¹ Когато тръгнеш в Шехер Сараево,
сутринта рано ще подраниш
и ше ходиш от кафене на кафене;
ако там не намериш херцозите,
тръгни от хан на хан;
ако и там не ги намериш,
тръгни по пияни механи.

лемите филджани, като от печурки, черното горчиво кафе и дърпаха дима от дългите чибуци. Виж, скръстил нозе върху хасъра и поотметнал глава назад, Муя ага свири с тамбурата и пее:

Удовице шаренијех гаџа. . .¹

Но за голямо чудо, никой не слушаше или не обръщаше внимание на севдалийската песен и на меланхоличните звуци на шаркият; всички бяха заети с нещо друго, всички размисляха за нещо. Певецът, като видя това равнодушие, захвърли тамбурата и млъкна. Дълго трая това потресающе мълчание; дълго се чуваше само къркоренето на наргилетата, дрънкането на машичката, с която кафеджията носеше жар да запали чибуците, и мляскането на дебелите устни, с които сърбаха кафето, за да премине в гърлото, най-сетне един с червена чалма със зелени шарки и с възкъса брада прекъсна мълчанието с думите:

— И тъй, стамбулските псета искат харач и низам.
— Искат — викнаха няколко гласа.
— И ние ще им дадем и едното, и другото?
— Че какво ще правим? — обади се няколко гласа.
— Как какво? Няма да дадем нито едното, нито другото!

— Ами ако турчолята изпратят клетата низамия, па и нашият шехерсараевски паша намисли да ни принудят? — запита първият старец.

— Валлаа², и това може да стане! — рече друг.

— А нима ние нямаме ръце и нима ще допуснем всеки да ни оплячкосва и ограбва? Бошнаците не са роби и няма да допуснат, валлаа, да ги плячкосват, бият и пребиват.

— Аферим³, юнаци, добре казвате; затова не трябва да спим, нито да се колебаем, да не би да ни заобиколят от всички страни, а трябва да си изберем вожд, да се въоръжим и да се приготвим, преди Стамбул да узнае

¹ Вдовица с шарени гащи. . .

² Бога ми. . .!

³ Браво. . .

за нашите намерения. Който няма оръжие, ще намери при мене. . .

— Избираме те за вожд. . . Валлаа, ти си и човек, и юнак. . .

— Чакайте, юнаци, не викайте. За някое време всичко трябва да остане тайна, докато се приготвим, защото иначе нищо няма да излезе от нашата работа.

За пет минути кафенето опустя, опустяха механите, опустяха всички места, дето се весели цветът на сараевското население.

5

И Босна потъна в кръв; турската войска, която беше в Сараево, бе разпръсната и избита. Турчолята, господа наместниците на Мохамеда и Аллаха, запищяха, че са паднали в плен на своите поданици, слуги и надничари; че къщите им са изгорени и добитъкът разграбен, че по цяло Турско летят бесни чети, грабят, робят, мъчат робите, бесят и бият, а Стамбул все дреме, пиянствува, тъне в разврат, мислейки, че фукарите са въстанали да ограбят неколцина омразни на султана спахии, и ще се усмирят. Но, за нещастие, Стамбул узна, че са въстанали бейовете и раята, турците заедно с гяурите. Веднага бе изпратен потурнакът Омер паша с войска. Като чува това в Босна, разпределиха войската от двете страни на цариградското джаде. Малкото поле зад града се покри със стотици жени, които бяха дошли от градовете и близките села да се видят още веднъж с бащите, синовете, братята и мъжете си. Много прощавания имаше тоя ден, и мнозина се простиха тогава завинаги.

И моят баща участвуваше в босненската борба. Като черногорец, той не пропусна нито един случай да се не сбие с турците и като черногорец, не можеше да не вземе и мене със себе си, макар че тогава бях едва на тринадесет години. — «Учи се, сине, да се биеш; това е свято дело за черногореца» — казваше той. Но най-важното от всичко беше, че майка ми не се възпротиви на желанието на баща ми и ме благослови с двете си ръце, окачи кръстче на шията ми и с весело лице ми рече: — «Върви, синко, върви с баща си, па ако не убиеш нито един турчин, поне ще се научиш да гледаш душманите без страх.»

Бях млад, но по време на въстание хората живеят весело. Отначало ме хвана ужасен страх, но за няколко дена ми стана нещо обикновено. И за няколко дена станах истински войник.

През това време майка ми вършеше работа: отиваше по няколко пъти на ден в къщата на чича си и узнаваше какво замислят турците, откъде ще дойде Омер паша с войската и други такива и донасяше всичко това на бунтовниците. С една дума, ние бяхме готови на всичко и доста силни да се бием с голите и боси турски войници, но между нас почнаха раздори, появили се партии и най-после всеки почна да действа по своя воля. Законна власт, без която не е възможна дисциплина, нямаше. Всички лудешки страсти, които водачът е длъжен да обуздава, не бяха обуздани както трябва, та оттам се породиха користолюбие, своеволие, отмъщение, завист, омраза у католиците към православните, у мохамеданите към католиците, у бедните към богатите и т. н. Мнозина ругаеха и викаха против Асо, когото преди няколко дена едногласно бяха признали за свой вожд, а Асо все протакаше, не вземаше никакви мерки да обуздава тия дивни пълчища. Всъщност, такъв човек не можеше да се подозира, че е страхлив, че се ръководи от низки подбуди. Макар че умът на тоя човек беше помрачен от множество суеверия и предразсъдъци, по нравствения си характер той не паднаше по-долу от всеки друг бошнак. Асо знаеше, че е сърбин, макар че се кланя на Мохамеда, а знаеше, че и Босна не може да остане сама за себе си, и затова се стараеше да привлече на своя страна херцеговците и изобщо християните; значи — стараше се да угоди колкото може повече на християните, отколкото на турците, което дразнеше турците и предизвикваше кавга. А дето не предприемаше мерки и се колебаеше в тоя решителен миг, това ставаше само защото се боеше да не сбърка; а той трябваше да знае, че в неговото положение бездействието е равно на лудост. Човек, който не се е решил да вземе върху себе си тежката отговорност в решителната минута, не трябва да поема задължението на вожд.

6

Майка ми почти всеки ден идваше при нас, донасяше ни хляб и ни казваше всичко, което се говори в конака на епископа, т. е. какво е говорил епископът с Фазли паша. Един ден, то беше тъкмо в деня на Успение Богородично, тя не дойде при нас, а нея нощ турците ни нападанах и ни разбиха. Като сега помня тая нощ. Щом залезе слънцето, от северозапад се надигна буря. Такава страшна и ужасна буря никога не съм запомнил. Най-старите дъбове се олюляваха, а най-тънките се кърсеха и падаха с трясък, сякаш се цепеха на трески.

В тая бурна, паметна нощ аз изгубих и баща си, и майка си. Баща ми загина, биейки се славно като черногорец с турците, а с майка ми станало следното: щом чула в дяловия конак, че Омер паша — узнал от своите шпиони, които се намирали тогава в нашия стан, за нашия несговор и свада и за нашето военно положение — имал намерение да ни обгради от всички страни и да ни нападне през нощта, тя веднага изтичала да ни съобщи това, та да имаме време да се приготвим. Но тъкмо в това време нашият стан напълно се беше разделил на две партии: едната, по-малката, беше на Асова страна, а друга бе решила тайно да се предаде на Омер паша без бой, да му предаде вожда Асо, който нарушил светия закон на Мохамеда и държал страната на сърбите-изменници, а не на дин-ислямите. Начело на тая партия беше Мехмед Мишович. Неколцина от Мехмедовия стан, като видели майка ми, която идвала при нас, хванали я и не я пуснали при Асо и мъжа ѝ, а един звяр скотски я изнасилил. Слисана и посрамена, майка ми побягнала назад, мислейки да отмъсти на престъпниците, като ги остави на собствената им съдба; но забравила за мене и за баща ми. «Нека ги изколи нощес Омер паша, щом са такива скотове. Нека ги изколи, щом са забравили доброто, което съм им направила досега, а и сега съм готова да им направя. Те сами си копаят гроба и вместо да ме послушат и да се пазят, те тъй зверски постъпиха с мене.»

И майка ми прокълнава всичките тия престъпници с всякакви клетви и се връща обратно в града. Пророчеството на тая свята жена се изпълни. Омер паша не пощади нито едната, нито другата партия: едните изкла,

а другите в окови изпрати в Цариград, без да гледа как Мехмед със сълзи на очите се кълнеше, че той и майка му всякога са били верни на султана и такива ще останат.

Когато се върнах в къщи, заварих майка си полумъртва, косата ѝ цялата беше побеляла, лицето ѝ увехнало, а гласа си съвсем изгубила. Три дена проживя, след като си дойдох в къщи, и умря. Когато майка ми бе погребана, една тъмна вечер, никой да не ме види, отидох в къщата на епископа и му казах, че не мога да остана по-нататък в Босна, тъй като баща ми загина, а майка ми умря, и че искам да бягам в Сърбия.

— Тъй ли? Добре си намислил — рече епископът. — Но какво ще правиш в Сърбия?

— Искам да се уча — рекох му аз.

— Хубаво, хубаво — повтори епископът.

— Баща ми ми каза, че ви дал двеста хиляди гроша, та вие, ако той умре, да дадете тия пари на мене — казах аз. — Сега ми са нужни пари за път и затова ви моля да ми дадете малко, а останалите да ми изпратите в Сърбия.

— Добре, добре — рече епископът, извади хиляда и ми рече: това ти е за път, а за Белград ще напиша на един мой познайник сарафин да ти дава всяка година по пет хиляди гроша, а когато свършиш училището, ще ти пратя останалата сума, заедно с лихвата.

На другия ден тръгнах за Сърбия, а като стигнах там, се записах в гимназията. Две години получавах от епископа точно по пет хиляди гроша, но на третата получих само хилядо, а четвъртата — нито една пара. Бащините ми пари попаднаха във фанариотски ръце. Оттогава живея от труда си, търпях мъки и страдания и се мъчех в тежка немотия. След като свърших гимназия, записах се във висшата школа, после я напуснах и отидох в Австрия, след това в Прусия, а най-после във Франция, но никъде не ми хареса и не можах да свърша нито един университет, нито една академия.

*

Любомировите спомени продължават и по-нататък, но аз мисля, че е по-добре да извадим от тях всичко, което се отнася до неговия характер, отколкото да ги предаваме тук изцяло.

V

Нощта се свърши. Животрептящият блясък на утринното слънце блести по далечните възвишения и осветява върховете на високите дървета. Ето вече и зеленината на нивите е обляна от бляскавите лъчи и се освежава от топлината. Тук цветец разкрива бляскавата си коронка на желаната стихия, там птица се е пробудила, па се издига с шарените си крила във въздуха и с весело чуруликане поздравява деня; пеперуда с любов се вие над нежната роза, а по тъмния мъх бързо пълзи златна буболечка да утоли жаждата си с капчици роса. Ето, тръгнаха деца и баби: един отива да купи нещо за ядене, друг — на работа, трети да се помоли богу или да поклюкарствува в църква, четвърти в кафенето — да прочете вестниците или да позяпа и да се прозява, пети. . . бог го знае какво. . . Накратко, всичко оживя, освен ако някои ленивци още спят, та някоя трудолюбива муха ги хапе по носа и завидяла на тяхното спокойствие, пее около ушите им. Чудна светлина; светлина, блясък на цветове и форми, ти се пробуди и показва на хората красотата, живота, вечното движение и свободата, ти пробуди цялата природа и, тя се сепна от сън. Само едно създание не си е лягало никак в постеля. Девойка, хубава като маков цвят, гледаше в далечината през отворения прозорец; облегла се на ръка, тя гледаше жълтеникавите гъсета, които отиваха да пасат трева в зеления шумак; гледаше враната, която чистеше крака си, кацнала на телеграфната жица; гледаше рибарския кораб, парахода, който плуваше от Зе-мун за Белград, но — при все това, нищо не виждаше; занимаваше я една мисъл и тая мисъл беше следната: «Той ми каза тия думи — мислеше девойката: «За човека, който се стреми към напредък, не ще остане нищо скрито на земята; той навсякъде си проправя път, дори и в тъмната дълбочина на необятния океан той внася пламък на изследването и от тоя пламък много неща почват да се виждат съвсем другояче и се показват от по-хубавата, по-светлата си страна. За човешкия ум няма граници, той трябва да върви към напредък и да се развива; иначе човекът няма да бъде човек, а по-лош и от животно.» Ето какво казваше той и аз съм запомнила мисълта му дума по дума, както помня първата страница от библией-

ската история, която научих наизуст в училище. «Бъди човек — говореше той, — старай се в тебе да бие сърце на свободна жена; да цениш свободата си също така, както я цени всеки мъж, като пролива кръвта си за свободата, защото, ако ти, жено, не си го редила и възпитала да бъде свободен човек, той не би бил нищо друго, освен някакъв нехранимайко или надничар, който живее, за да угажда на чужди прищевки.» Баща ми пък пее обикновената си песен. «Жената — казва той — трябва да знае на тоя бял свят само едно: да угажда на мъжа, да го храни със сладкиши, да му постила мека постеля, да подрежда и пердриците му и, ще не ще, трябва да играе дотогава, докогато краката могат да ѝ служат, докогато ръцете ѝ могат да се движат, щом като всичко това е угодно на мъжа ѝ. Знаеш оная приказка, дето една жена донасяла на мъжа си седем пъти една и съща любеница.» Любомир казва, че колкото повече добри книги чете човек и колкото повече разсъждава, толкова по-добър и по-достоен за уважение става, а баща ми се сърди, когато аз чета каквито и да е книги. Така, снощи влезе в стаята ѝ като видя, че чета, запита ме: «Каква е тая книга?» — «Политическа икономия» от Ч. Мнятович.» — «Ти не трябва да четеш политика — казва той. — Е, я ми кажи, твоя работа ли е да четеш и размишляваш, че Метерних си счупил крака, а Деак се потурчил, че Омер паша изял прасе в Кандия, че испанската кралица родила, че султанът купил креват на своята султанка, че руският цар изпил чаша вино на офицерската вечеря и т. н. Всичко това пише «Видовден». Ти, дъще моя, трябва да запомниш едно, а то е, че всички наши писатели са бунтовници, републиканци; на мене това ми го казваше лично Бан и ме съветваше да чета само «Световид», «Зимзелен», «Даница» и «Напредак». Тия вестници няма с нищо да ти навредят; те са в попски раса и от тях няма да изцедиш нито капка мас, макар че могат да предизвикат хълцане или малка диария. От «Сърбия» и «Застава» трябва да бягаш като от чума. Ето, това е то! А ти четеш някаква си «Иглономия», какво ли?» — «Но това, тате — казвам аз, — не е политика, а наука как държавата да бъде богата и щастлива.» — «Аха — рече баща ми, — това е нещо съвсем друго! Я ми прочети няколко страници да чуя.» — Не бях още прочела нито една страница, когато той махна с

ръка и рече: «Нищо не му разбирам! Трябва да бъдат правилно поделени богатствата — казва тая твоя книга; всичко това, дъще моя, е глупост и лъжа, защото, докато не измамиш другия и не му лапнеш дукатите, не можеш да бъдеш щастлива, па ако ще и да пукнеш: всеки иска да закачи по нещо, ей! На, аз и не знаех, че има такива книги на света, като тая «Иглономия», па пак ми е пълен сандъкът с дукати. Захвърли ти това книжище, дъще моя, па иди на черкова, та се помоли богу и за мене, и за тебе. Не ти трябва богатство, аз имам достатъчно и ще те дам на богат човек; ти трябва да се молиш за греховете на своя баща, който доста е грешил на тоя свят, само за да спечели.» — «Мене не ми трябва богатство — казах аз на баща си, — само живея и бъди щастлив...» — «Глупава си ти още, затова и говориш така. Без пари и в рая се не влиза, защото бадева попът няма да служи панихида, нито да се моли за баща ти.» — Ето какви са хората! А Любомир казва, че знание с мъка се печели и че колкото повече се бори човек с негодите, толкова по-добре, защото това го развива, и затова трябва да се борим.»

— О, брате мой, друже мой Любомире! Ще послушам съвета ти и ще се боря, ще се стремя напред, па каквото ще да става. Който веднъж е вкусил от плода на знанието, за него е много тежко да се спре на половин път, затова — напред, напред!

След това девойката закри очи с ръце, защото пред нея се явиха много хубави картини. Стори ѝ се, че е свободна и щастлива, че Сърбия е станала царство на доброто и свободата, че всички хора са станали добри, умни и щастливи, че Любомир седи до нея и я уверява, че тя вижда всичко това не насън и не в мечтите си, а в самата действителност. Тогава тя вижда и друга картина, още по-хубава, по-благородна и по-радостна, всичко, каквото може да си представи човек: струваше ѝ се, че е щастлива, когато изведнъж чу поздравя на Пера, който се втурна в стаята с думите:

— Днес е св. Марко — рече той на сестра си, — затова хайде да помолим тате да ни пусне да отидем малко на събора при палилулската църква, да се поразходим малко.

— А нима ти обичаш да се разхождаш из събора? — попита девойката брата си.

— Че защо да не обичам? — отговори Пера. — И аз съм човек като другите хора; щом всички отиват на панаира, защо да не отида и аз, а дали ще бъде там весел или не, за това не мисля. И най-после на мене където и да отида, навсякъде ми е весело, та ще бъде весел и при палилулската църква.

Момичето сви рамене, а Пера гръмко се изсмя и продължи:

— Ако не ходим да се разхождаме, дето всички ходят, ако не дружим с хората, тогава и ние не сме хора. Дето пасе цялото стадо, паси и ти, мой балабане!

И Пера отново се разсмя така, че кучето, което спеше на двора, свряло глава между задните си крака като таралеж, се събуди, огледа се наоколо и пак се сви на кълбо; а пуякът помисли, че някой се заяжда с него, и се разкръка: блу, блу, булу, булу, и като цигански арачлия повдигна глава, разпери опашка, отпусна крила и подскочи няколко пъти.

— Аз не мога да гледам онова, което не ми харесва — каза Цая на брата си, — а освен това, човек трябва да прави всичко, след като най-напред се допита до разума си и ако той му каже прави това — да го прави, а ако му каже не го прави — да не го прави. А на мене моят разум ми казва, че е по-добре да се разходя из нашата градина и да се надишам поне с чист въздух, отколкото да отида без цел и свят на събора при палилулската църква, освен ако искаш да се попечеш малко на слънце и да гълташ оня облак прах.

— Е, твоя воля — рече Пера, — ако искаш да дойдеш — хайде, ако не щеш — остани, все ми е едно; аз ще отида с Любомира, па ще се разходим и за тебе; той именно ме помоли да взема и тебе с нас.

— Слушай, Перо, — рече момичето, — аз не зная дали там е весело, или невесело, но зная какво правят хората при палилулската църква, затова ти и казвам, че няма да дойда. Кажи ми ти най-напред хубаво ли е там, па едва тогава ме питай искам ли да отида или не.

Като говореше така, Цая излъга, защото две години подред бе ходила на събора при палилулската църква и много добре знаеше какво се прави там; а дето сега измени своя план, трябва да се подири съвсем друга причина.

— Не е нито добро, нито лошо — отговори Пера на сестра си.

— Щом е тъй, тогава идвам и аз.

От радост, че убеди сестра си да отиде и тя с него на събора, Пера се разскача из стаята като дете, почна да я прегръща и целува и най-после запя:

Голубице бела, што си невесела?

Мој голубе бели, ти ме развесели!¹

«Дете!» — помисли Цая и отиде да попита баща си, бива ли да отиде с брата си на събора; а Пера наистина беше същинско дете, макар че бе вече на двадесет години. Той беше без съмнение умно дете — жив, доста образован и особено добре знаеше френски и немски и можеше на пръсти да ти изброи всички французки романи, като се почне от Шатобриан до Пол де Кок, и всички сръбски домашни «песнопевци»; знаеше добре историята, както своята, така и на цялото човечество; но не знаеше да мисли здраво, нямаше твърд характер. Ето от какво толкова често се менеше: биваше понякога прекалено весел, пееше, скачаше, викаше и крещеше; а понякога биваше извънредно мрачен, мълчалив и сърдит сам на себе си, каквито са обикновено хората със слаб характер. Лошо беше разположен Пера само когато биваше сам, а между хора винаги беше весел. Освен това Пера беше истински мечтател, поет и фантазьор, а другарят му Любомир беше трезвен, практичен и човек на делото; затова мнозина се чудеа как тия двама човека могат да си живеят тъй хубаво и тъй искрено да се обичат, когато характерите им са съвсем противоположни. Тук няма на какво да се чудим. Пера съзнаваше Любомировите предимства във всяко отношение, но поради добрината си за нищо не му завиждаше; Любомир обичаше Пера като добър и умен човек и нищо повече. Но аз като писател, а не поет, трябва да ви опиша и неговите физически качества. Пера беше висок, с бледо лице, имаше черни очи и вежди и хубава стройна фигура.

— А защо не ни описа телесните достойнства на Цая? Защо не ни кажеш хубава ли е тя или не, дали страните

¹ Гълъбице бяла, защо си натъжена?

Гълъбе мой бели, ти ме развесели!

и са румени или бледи, бели или мургави, дали краката и са малки или големи, богата ли е или бедна, дебела ли е или слаба, бисери ли носи на шията си или дукати — ти сам знаеш какво най-много искаме да знаем за жените — ще рече читателят.

— А защо не ни кажеш хубав ли е Любомир, черни ли са мустаците му или рижави, чиновник ли е или търговец, има ли роднини или е самотник, ходи ли по кафенетата, има ли хубави очи, пие ли много вино, обича ли да се целува, каква му е заплатата или годишния доход, има ли повече катове дрехи, или само един-единствен, а най-важното, което трябва да ни кажеш, е: може ли много да се дои? — ще попита читателката.

— Простете ми и едните, и другите, не мога да отговоря на въпросите ви, защото тогава кой знае за какво още бихте запитали. Бихте ме запитали например: поти ли се нощем Любомир, дали не му мирише устата? Може да ме попитате: дали Цая обира с пръсти захарта от дъното на чашките, след като гостите изпият кафето, обича ли кучета и котки, дали прави с устата си старинско «О», примигва ли като жаба, когато посреща гости, гледа ли пръстите си, когато говори с гостите, и т. н. Ето за какво още бихте могли да ме запитате, на което не мога да ви отговоря, пък и всичките тия въпроси не ще бъдат в състояние да задоволят вашите желания, защото аз още не съм помирисал Любомира, нито съм бил в Цайната кухня, дето обикновено се облизват чашките. Аз ви разказвам само онова, което достоверно знам, и колкото мога ще ви опиша външния им вид.

Моят герой и героиня не приличат нито на Юпитер, нито на Венера, нито на Бакхус, нито на Медуза; шиите им не приличат на лебедови шици, нито лицата на бяла хартия, нито устните на корал, нито зъбите на бисер, нито гласовете им са като на славеи, защото са простосмъртни. Цая е хубавичка девойка, а Любомир — хубавичък момък, но съвсем не са по-хубави от другите хора; затова за читателите ще бъде достатъчно, като кажем, че Любомир е рус, а Цая — мургава, а техните характери ще узнаем от самия разказ.

Но ето че Любомир дойде в дома на г. Йованович и Йованович с доброто си сърце разреши на дъщеря си и сина си да се поразходят из панаира при палилулската

църква. Той даде на сина си и дъщеря си по една рубла да си купят, каквото им се хареса, но като достопочтен баща и благоразумен човек забрани на сина си да купува тютюн; затова синът на благоразумния Йованович сметна за своя първа длъжност да купи за десет гроша от забранената стока, т. е. работата стана точно както трябва. Любомир и Цая разговаряха помежду си, но тоя разговор не се състоеше от въпроси и отговори, както трябва да бъде един разговор, а се препираха, критикуваха някои прояви в обществения живот и бяха доволни един от друг.

«Тая девойка ще надмине всички останали — мислеше Любомир, — тя има здрав разум и бързо схваща нещата.»

«Никога ти няма да се изличиш от паметта ми, мой мили другарю — мислеше девойката, — ти си причината аз да се пробудя, ти пръв ми помогна да стана човек, ти си единствената причина за моето възраждане и ново възпитание; ония думи, които ми каза преди две години: «Колкото по-гневно захвърляш изядената от червеи кора, толкова по-грижливо трябва да пазиш зърната цели» — разбирам и обичам.»

VI

Много свят имаше без съмнение на събора при палилулската църква в деня на св. Марко, но не вътре в църквата, а отвън. Пък и защо да няма! Всеки що-годе свестен човек беше там. За да се избегне всяко недоразумение, трябва да кажа, че не говоря за оня събор, на който се събират хора от всички съсловия и звания при палилулското гробище, за да се напият до гуша и да се наядат с всевъзможни ястия, в които гъмжат множество мухи. Не говоря за оня събор, на който дохождат девойки и невести да поиграят с момците и да се повеселят на воля; не говоря за детския събор, на който се събират децата, за да се полюлеят и повъртят на въртележките: говоря за разходката на господата, дето се събират най-личните хора със своите «госпожи» и госпожици; накратко, говоря за оная разходка, която става в двора на палилулската църква по св. Марко, т. е. за разходката на белградската аристокрация. Впрочем, вий всички сте бивали на тоя събор и вече знаете какво се прави там. Хайде, братя, да отидем при Баталджамия, да видим какво става там, а после да

се върнем при аристокрацията и да разгледаме кой как е облечен. Имаме време и за едното, и за другото, защото днешният ден е целият наш: от зори до мрак сме свободни, готвачката и без нас ще ни сготви вечеря и ще се наприказва с готвачката на комшиите; баба Йела, която ни е дошла от село на гости и да види нашия чорбаджилък, ще се грижи за децата ни; швабката Луиза ще забавлява кучето ни; тъй че — да се веселим.

— Не щем да вървим да гледаме какво да е — рекоха господин Х. и госпожа Д. — Нашите носове са добре отгледани, възпитани и изтънчени, та може да припаднем от смрад.

— Е, както желаете, щом не щете, ще отида сам.

На поляната пред Баталджамия се люлеят тълпи от разновидни същества: християни и чифути, цигани и турци, шваби и власи, сърби и българи, сръбкини и българки, с шапки и със забрадки, с фесове и с цуцулки, с калимявки и бомбета, с високи бонета по цял аршин и пребрадени с кърпи глави, и какви ли не други хора, различни едни от други; с чешири и панталони, и с някаква бъркотия, която не знаеш какво е: нито чешири, нито панталони. Жените особено — всяка в своята народна носия. Погледнете колко е чудно, колко е дивно хорото на момците и деvojките! Колко живот, колко въодушевление в техните песни и в техните игри! Младият народ поздравява пролетта, поздравява новия живот и новата крачка в своето историческо възраждане. Нека, мили народе, никой да не те спира в твоя път! Нека твоето развитие върви така бързо и така свободно, както е жива и свободна твоята песен и твоята игра! Стани, народе, добър пример на останалия свят и стълб на истинското свободно общество! Впрочем, аристократическата виенска цивилизация вече е успяла да подсече в Белград крилата на старите обичаи и обреди, тъй че напразно ще дириш да видиш на тая поляна сръбския народ в неговата пълна красота и прелест, защото тоя народ няма своя старина, както имат другите негови братя във вътрешността на Сърбия. Във вътрешността останките от прастарите сръбски народни обичаи са се слели в едно с богослужението на гръцката църква и тъй са се съединили, че на всеки човек, който не се е родил сред тоя народ, му се струва, че се намира на игрищата от времето на многобожието, когато още нищо не се е знаело за гръцката

вяра. Който иска да опознае народа, нека отиде по селата и паланките на Георгьовден и нека гледа, колкото му желае душата; там поздравяването на пролетта не е като в Белград. Сърбинът е съумял да запази своята старина и да я слее с онова, което е заимствувал, но е съумял да вземе само онова чуждо, което е хубаво и добро.

Но, хайде да гледаме света; и виж, по поляната една до друга са се проточили бараки, в които седи пиян швабачизмар и се мляска със своята надута от картофи дебела половина; редом с тях седи войник, който разказва на един старец до себе си как го пердашил в Крагуевац подпоручикът, а той се показал герой и не издал нито глас. «Ти също като Крали Марко — казва старецът — и с ухо не си мръднал.» Малко по-нататък — някаква перачка, а до нея — някаква толкова белосана, че с нож да стържеш, уважавана гражданка от Банат, а сега «щумадла» при «Златен ангел», с един много добре обръснат, по турски облечен човечец, на когото «щумадлата» тъпче в устата кифла и го нарича «душица». И още много други човешки създания има тук, но ние ще ги отменим, да не би читателят да почне да плюе от погнуса. В бараките, по пейките, стоят наредени цели батареи чаши и шишенца, сякаш ей сега ще почнат да стрелят по неприятеля. Ако случайно Бонапарт рече да стане от гроба и се намери случайно на палилулската поляна, би извадил дясната си ръка от джоба и като замахне с нея, би рекъл: «На белградските старейшини — орденът на «Почетния легион», на цинцарите — медали и на джандарите — ордени!» По същите пейки стоят цели купища сладкиши, смокини, орехи, стафиди, играчки за деца, печено месо, чорби и всичко, каквото ядат двуногите. Тук се шляе и бозаджията със своята боза и своите пуканки, а около него — деца: едно дете плаща, друго пие, а трето гледа ту кесията на богатото дете, чу чашата, от която пие чиновническият син. Около бозаджията се навърта и халваджията, а подир него — същата врява: в едната си ръка държи стар ръждясал нож и с него реже халва, а с другата си чисти носа и го бърше с края на бялата си сукнена долама. А виж сина на поп Голубич: в една ръка държи хартия с халва, отчупва парченце по парченце като «благовъзпитано» дете и с два пръста благородно я слага в устата си. А чапкьнинът Лаза от Палилула държи халвата в шепата си и яде като свиня,

та носят му се подслаждава преди самият Лаза да усети сладостта ѝ. Синът на Кръстя механджията държи в устата си руски сребърен грош и чака ред да го пусне спокойно в халваджийската кесия и да залапа халвата. А гоненето? А кончетата, ами свирките и пеенето? Накратко, тук има всичко, каквото ти душа пожелае. Дори и от птиче мляко, както казва Мита Баченин. А знаете ли вие кой е тоя Мита Баченин? Той е същият оня, който лани лежа близо три месеца в полицията, задето нощем крадял любеници от чуждите бостани, а денем ги продавал на пазара на «Теразие». Щеше да отиде той може би и на каторжна работа, ако не беше го спасил един голямец, и сега Мита продава най-хубавите и най-евтините любеници, макар че няма никъде никакъв бостан.

Любомир, Цая и Пера дълго стояха и гледаха тая тълпа; най-сетне Пера се обърна към компанията си и каза:

— Но как можете да стоите тук толкова дълго време и да гледате тия зализани муцуни на надничари и калфи? Хайде да отидем в черковния двор да поразгледаме нашия образован свят.

— Нека всеки гледа онова, което му се харесва, а ако ти не можеш да гледаш хорото на палилулските селяни, можеш свободно да ни оставиш и да идеш, дето ти е приятно — каза сериозно Цая.

Пера това и чакаше.

— Е, добре, добре — рече той, — аз тогава отивам в черковния двор да гледам, а след два часа да се срещнем на портата на черковния двор.

И Пера, без да чака отговор, с едри крачки остави компанията си.

— Вие разсърдихте брата си — рече Любомир.

— Като че ли той може да се сърди за нещо! — рече Цая. — Той е такъв характер, че когато е весело разположен, и да го галиш, и да го сърдиш, само се смее. Никога досега не съм го виждала да се разсърди на някого.

— Чуден характер — каза Любомир.

— И малко телешки — отговори Цая.

— А нима вие не искате да отидете в черковния двор да гледате нашата аристокрация? — попита Любомир.

— Нямам желание — отговори Цая, — но ако самият вие отидете там, няма какво, ще дойда и аз с вас.

— Как? Нима искате да отидете там само защото аз отивам? Значи, нямате своя воля, а вървите по чуждата?

— Не, моето желание и воля е да останем още малко тук, да погледаме как играе хорото, а след това да си вървим в къщи. Но недейте забравя, че аз не съм сама и следователно моята воля не принадлежи само на мене; тя е моя само отчасти, а отчасти принадлежи на компанията, с която съм дошла тук; а според мене, ако двама желаят едно и също нещо, третият трябва да се подчинява. Пък и не мога да кажа дали моето мнение е правилно и безпогрешно, когато човек споделя убеждението си с противоположно убеждение.

— Аз пък не мисля така! Според мене и целият свят да тръгне по един път, ако аз не желая да тръгна по тоя път, няма да тръгна, а ако и самият аз искам да вървя натам, ще вървя и аз. Моята воля и свобода ми е по-скъпа от волята на целия свят. Може би бих намерил много добрини по тоя път, по който върви целият свят, но аз вървя по своя воля из друг път, макар и да ме срещат само нещастия; може би това е наказание, но аз се покорявам на своята воля, а не на хорската; слушам себе си, а не хората, живея своя живот, а не хорския. Съвсем друго нещо е убеждението. Да ви обясня това с пример. Почти 99 души на стоте са убедени, че хора, които са претърпели две или три поражения, като например Наполеон, Фридрих, Карл, Петър и други, са истински герои, мъченици, велики духове, гении и още бог знае какви, а Нютон, Галилей, Хершел, Сервантес, Чернишевски и още други наистина не са обикновени хора, но все пак — хора с твърде малко значение; ето така са убедени, макар че тия последните за историята на човечеството и неговото умствено развитие стоят високо над първите, и умният човек би се смял, ако би поискал да ги сравни с ония първите, т. е. с ония войници, които са били причина за смъртта на милиони хора. Ето, това е моето убеждение. Струва ми се, че сега не е геройство нито величие на духа да предвождаш войски и да си играеш с живота на милиони хора. Сегашното геройство и истинската човечност се състои в това, че човек да е готов с истинско геройство и със съзнание за всички опасности и несгоди да посрещне всяко нещастие, да го погледне свободно в очите и да има достатъчно решителност и издръжливост да се разбият в гърдите му всички вълни на

тоя труден живот. Аз мисля, че Сократ струва повече, отколкото всички гръцки герои, като се почне от Агамемнон и се свърши с Александър Македонски; че Касий и Брут са по-благородни от всички римски царе и императори, че нашият брат Хус, Коперник и Фохт, Хайне и много други мъченици са много по-славни, много по-величествени от всички германски херцози и австро-пруски крале и императори; че Шекспир, Нютон, Бърс, Бъкл, Волтер, Дидро, Чернишевски, Белински, Говличен, с една дума, за мене всички хора на науката, знанието и труда са много по-святи и много по-скъпи, отколкото всички плантагенетовци, бурбоновци, капетовци, карловинговци и романовци; те са ми по-скъпи от всички велики пълководци и генерали; и във всичко аз тъй вярвам, че никой не е в състояние да ме разубеди, та ако ще и цял свят да мисли обратното. Ето, това е убеждение. Аз никога не обичам оновова, когото още не познавам. Но убеждението изисква предварително да знаем онова, в което сме убедени. Впрочем, аз допускам и противно убеждение, например: аз не ща да ям костенурка, защото нямам желание, не ми харесва, но ако само веднъж ям чорба от костенурка, и тя би ми се сторила вкусна или невкусна, вече бих имал друго убеждение за нея, т. е. бих се уверил добра ли е костенурката за мене, или не е добра; но това мнение, това убеждение не би било убеждение, а въпрос на вкус. Сега пък да се върнем! Ето, на мене също тъй ми е по-скъп Караджордже, Милош, Вук Караджич, Доситей, отколкото всички неманичевци и бранковичевци с тяхното ефимерно величие. Първите са хора светски, които показаха на цял свят лицето на сръбския народ такова, каквото е; показаха неговото величие, неговото геройство и неговите способности, показаха, че и сърбите са хора, и то хора много подобри от английските батраци и руските мужици. А последните със своите превратни понятия и чудати амбиции доведоха нашия народ до крайно унижение и тогава го продадоха на турците, да робува пет дълги века, да робува, та името му да се затрие. Извършиха това и легнаха в земята с всичкото си величие, с всичката си слава, а славата на първите герои никога няма да умре, докато има сръбски народ. Колкото се отнася до разходката на нашата аристокрация, аз имам за това особено мнение, свои разбирания, свой вкус, пък и дори ако ходя да гледам тая разходка, не

отивам да се увеселявам и да се радвам като Пера, а отивам да се посмея на нашите глупости, а, ей богу, и да науча нещо, ако тия белградски господа знаят нещичко. Додето човек не види черно, той не знае какво е бяло, додето не узнае всичкото зло, което живее в тая добра природа, додето не узнае всичките недостатъци на нашето общество, дотогава той не може и да оцени добрите страни на това общество. Нас ни радват чудесните картини, нарисувани от ръката на славния Дарвин, но ние трябва и да знаем, че същата тая ръка, която рисува тъй прекрасно, същата тая ръка е разпорила над стотина жаби, котки и кучета, че същата тая ръка е разпаряла мъртви човешки трупове, от чийто смрад авторът на книгата «За произхода на видовете» милиони пъти е щял да се задуши и сто пъти се е помрачавало съзнанието му, преди да нарисува за нас тия чудесни картини.

Цая гледаше Любомира и жадно поглътеше всяка негова дума; но тя не разбра много неща от онова, което той говореше; тя нямаше понятие за плантагенетовци, за капетовци, за Бурбоните, за Бърнс, за Дарвин и много други, за които Любомир говореше с такъв жар, и най-последно прекирна речта му:

— Вие, господин Любомире, забравяте, че не говорите с философ или с учен човек, а с проста и необразована жена, която и да разбере смисъла на вашите думи, не е в състояние да съди за тях, както би съдил друг на нейно място. Впрочем достатъчно е и това, че сега аз промених своя възглед за нещата и съм готова да дойда с вас в черковния двор. А може би там човек би могъл да се поучи на нещо. Хайде, да вървим, толкова много ви задържах вече тука.

— Дори и ако нищо не научим, поне ще можем да видим слабостите на другите, та да се пазим да не изпадаме в такива грешки — отговори Любомир, като чу последната забележка на Цая. — Ако вашият характер не би бил още толкова развит, ако не бихте били в състояние да разберете кое е добро и кое лошо и бихте рисковали да попаднете под влиянието на лоши навици, то не бих ви съветвал да идете на тая разходка, но вашето съзнание е толкова развито, че вие не ще тръгнете по погрешен път. Сега, както казвате, аз говоря просто и вие можете да ме разберете. Вие имате вече характер и според мене — характер самостоятелен;

затова и желая да ви покажа кое разваля нашите жени, кое им пречи да станат и те хора. Да вървим!

И младите хора отидоха в двора на палилулската църква и седнаха на пейката под ореха.

VII

Който не се е качвал на планина, високо до облаците, той не може да разбере онова чувство, което обзема човека, когато дойде при палилулската църква по време на събора. Светлина, уханье и ветрец ви облива и ви разхлажда, когато се изкачите на висока планина; доволното сърце бие радостно в гърдите, а светлата панорама, която се разкрива пред вас със своите красоти, бавно се влива през всички сетивни органи в развеселената душа. . . Планината е тиха, спокойна, велика, а долу под нозете ви се разстила полето! Какво странно, какво божествено чувство завладява човека на такава величествена планина! Струва му се, че е на небето и гледа на земята не от тая малка земна точка на наблюдение, от която обикновено гледат, а гледа отгоре, от небето, тая малка нищожна земица и се чуди и просто му е смешно, като се сети за ония всевъзможни дребни мошеници и подлещи, които пълзят и се перчат по нея. Нито виждаш, нито чуваш света под себе си. Неговата красота и величие широко са разкрити пред тебе, но ти не виждаш низостта и подлостта, не виждаш беднотията и голотията, не виждаш богатите, не виждаш просеците, не виждаш дворците, нито малките колибки. Градовете и селата, полетата и нивите с полските мишки, локвите и блатата с тръстиките и жабите и другите гадина — всичко това се е сляло в една картина, светла, жива, чудна, божествена. Оттам ти се струва, че на земята е истински мир и щастие, струва ти се, че е рай, а тя е същата тая многогрешна земя, която носи на гърба си толкова грехове и неправди, онай майка, що гледа и сиромаси, които умират от глад, и богати, които плуват в разкош; а колко прекрасна ти се струва отгоре тая стара грешница, тая вечно вълнуваща се земя. . .

Ето, същото това чувствава човек и на събора при палилулската църква, когато го гледа отдалече. Хайде

да се качим на покрива на папилулската църква или на камбанарията, ако няма друго издигнато място, и да погледаме оттам това вълнуващо се море от мъже, жени и деца. На църквата, на църквата и погледайте отгоре! Мирис на дървета, треви и цветя, парфюми от виенски, парижки и будапещенски аптеки, всичко смесено, ще ви удари най-напред в носа; злато, коприна и кадифе, либадета с ширити блестят от слънцето, и всичко това е много приятно и радва погледа ни, и мирише приятно. Ето, гледайте, идва почтен чиновник със своята почтена госпожа; вижте ги само как изглеждат — и двамата вчесани, пригладени, причеткани, разчесани, с пътека — госпожата само отпред, а господинът и отпред, и отзад, госпожата дигнала косата си нагоре само отпред, а той и отпред, и отзад и двамата хубаво белосани, начервени и напомадени; добре, че сме на покрива на камбанарията, иначе трябваше да си запушим носа от силната миризма, когато минаха край нас. Господин чиновникът е в тесни по модата панталони, с черно палто и бяла жилетка, на врата му червена копринена кърпа, в джоба на жилетката му сребърен часовник с позлатена верижка, която го удря по пояса, на ръцете му бели гласе-ръкавици и в едната ръка държи бастон, а на нозете му лачени обувки. А почтеният немец Холц оглежда господина от главата до петите и казва на съседа си кир Спира, при когото обикновено всяка неделя изпива по три оки вино, докато се напие и почне да се целува със Спира:

— Тридесет и пет форинта съм му взел, да му ги уший. Ама и в Париж никой не умее да шиє като мене.

Кир Спира нищо не отговаря на съседа си, а само си чопли носа с пръст: «Извадиха на мода тия проклети панталони, та сега, на стари години, трябва да се учим да ги шиєм. . . Чешири никой вече не ще да носи, и тъй ще си умрем от глад с нашия хубав занаят. Ето какво прави швабата! . . .»

Ето, виждате, ако се бяхте качили на покрива на камбанарията, нямаше да чуєте какво казва кир Спира.

Жената на чиновника така се е натруфила, че изглежда отвратителна, въпреки всичките си копринени рокли, кадифени кюркчета и диамантени обици на ушите и игли по косите. А като сравните цялата запла̀та на

мъжа ѝ с това чудо по нея, ще дойдете до мисълта: тия хора или нищо не ядат и не пият, или изнудват и крадат. И при все това, тия хора пак си живеят добре помежду си: жената обича мъжа си и мъжът жената, щом задоволява всяко нейно желание.

Ето, след тях върви друга двойка, т. е. мъж и жена; мъжът е чиновник, а жената — жената на чиновника; и двамата са от висшето общество — гледайте как практикантите се покланят и им свалят шапка. Той е облечен като оня другия, само че по още по-новата мода, «сиреч» със зулуфи зад ушите, а тя... тя е швабка отвъд Дунава, живее по модата, облича се в швабски рокли и като жена на висш чиновник само «презрително» гледа на по-низшите от себе си. Сега е наперила глава като пуяк, да ѝ видят хората новата шапка и воала, които си е поръчала нарочно за събора. Той е отвратителен, а тя... тя не заслужава и да се говори за нея.

Ето, зад тях друга една се е зачервила от яд и съска на своя възстар мъж, който върви край нея:

— На моите другарки сърцето им занграва в гърдите, като видят мъжете си, и има за какво; другите мъже обичат жените си, а аз седя и чакам своя, макар че е по-лош и от куче! Какъв е отвратителен, не мога и да го гледам, а камо ли да го прегърна и целуна... Ах, боже, какво да правя, какво? Другите мъже обличат жените си в коприна и кадифе, а моят и кърпа не ще да ми купи... Другите мъже водят жените си подръка, а моят бяга от мене на два дена път... Ох, боже, какво да сторя, какво!...

В това време мъжът дири с очи своята Перка и си мисли:

«Е, не може, залепи се проклетата му жена: «И аз ще дойда, и аз ще дойда с тебе.» Отрови ми вече кръвта! Днес трябва да отида при Перка, да я разцелувам, да я разцелувам горещо. Ех, как бих я разцелувал, струва ми се, че бих умрял, както я целувам... Умрял бих на шията ѝ...»

Зад тях вървеше един търговец с жена си и тъй като тя не беше облечена и нагиздена, както трябва, завистливо гледаше жената на чиновника, па се доближи до мъжа си и го бутна с левия си лакът.

— Какво те прихванаха, моя мила Като? — попита

младият търговец с тънките мустачки своята скъпа половина и я погледна тъй ласкаво в очите, както гладен човек гледа топъл хляб и топли кебапчета.

— Мито, купи ми такава рокля като тая! — И търговката без никаква церемония показа с пръст жената на чиновника.

— Ще ти купя, душо моя, ще ти купя, още утре ще ти купя!

— Ти имаш доста пари, мили мой, а жената на тоя чиновник знам, че няма ни петак за помен, пък как се е облякла!...

— Имам, злато мое, доста пари — ще ти купя, каквото пожелаеш...

Търговката се зарадва, свали си кърпата и почна да мисли:

«Да обикна някого, да се залюбя с някого — ще узнае; а дявол да го вземе, и така съм пропаднала! Пък нека узнае! А как ли ще узнае? Спи, боже мой, като мъртъв... а щом стане, хайде в дюкяна... Когато се ожених за него, обичах го — беше млад, хубав. А сега? Не мога да го гледам. Пък и как да го обичам, като е още дете? Няма още и двадесет години, а иска жена. Не обичам аз, бога ми, голобради. Но сега кого да харесам?... Не дохожда у дома никой от тия проклети офицери и чиновници; никого не познавам. Освен Янко, който живее у лелкини? Но и той, както ми се струва, няма още понятие от любов, още е дете; наистина, ученик е във висшата школа, но е млад, глупав...»

Ето, всичко това ти не чуваш, читателю, който си с нас на покрива на камбанарията, но хайде сега да слезем всички, да видим какво правят Цая и Любомир.

— Истинското щастие не е в богатството, не е в цилиндрите, защото колко глупави глави има под тях! Не е в копринените рокли, нито в кадифените кюркчета, не е във фесовите, обшити с бисер и дукати, нито в диамантените игли. Истинското щастие е в хармонията на характерите на мъжа и жената, а покрай това — и единият, и другият да бъдат доволни от онова, което имат двамата. Ето, погледнете, която къща искате в село. Там ще видите как майката радостно слуша първото сричане на своята мила дъщеричка, как по-голямата сестричка забавлява по-малкото си братче и мушва в ръката

му парче просеник, как по-голямата сестра прилежно шета из къщи, как другият син дяла ос за колата, а бащата плете върви за цървулите си. Ето, вижте, идва и старата баба и мърмори нещо, сякаш не е доволна от всичко, но внучетата изтичват насреща ѝ и тя изведнъж забравя всичко на света. . . Не зная какво са за вас, но за мене тия картини са топли, живи и когато човек ги погледа, забравя всички подлости на тоя свят.

— Вие, г. Любомире, говорите толкова убедително, че аз просто зажелал да отида на село и там да живея, да живея там естествено, далече от това извратено градско общество — рече Цая.

— Това би било крайност — рече Любомир, — нима не можем да живеем в Белград, в Шабац, във Виена, в Париж или дето искате, и пак да живеем просто, естествено, да живеем човешки? Какво трябва на човека на тоя свят? — Да се наяде и напие, да се облече и обуе, да има зиме добро и топло жилище. А всичко друго, първо, е излишно за човека или не му е пряко потребно и, второ — отнема му спокойствието, времето и го отвлича от физическите и умствени занимания.

— Е, добре, но кажете ми, за бога, как ще живеете, когато се ожените? — попита Цая.

— Разбира се, също тъй, както и сега. Но вие казвате, че жененият човек не трябва да живее тъй, както ергенинът, че жененият човек има повече нужди, повече грижи, следователно и по-големи разноси и че тогава животът става съвсем друг. Но не трябва да се забравя, че за мене сега работят само две ръце, а когато се ожения, ще работят четири и ще мислят два мозъка. Жена на Любомир Калмич може да бъде само онай, която не се бои от работа, която е кадърна да каже: «Това ядене, тоя дом, тия рокли, такива, каквито са и каквито ги имам — от тях се аз не срамувам, те са моята чест, те са спечелени от моите ръце и с моята глава. Не съм получила нищо от никого, отнйде не ми е дошло, не съм го получила от баща си, всичко сама съм изработила.» Но вие ме питате как ще живея, когато се ожения. Ето как. Казах, че човек трябва да се нахрани и напие, следователно и ние с жена ми, като хора, трябва да ядем и да прием. Впрочем, ставам преди седем часа, отивам на пазара, купувам парче месо и се нахранвам. Ако бихме

имали по-голям доход, ще купуваме и вино и ще прием по канче, по две. Но да речем, че имаме добри доходи. Тогава на обяд вземам жената, или тя взема мене, както щете, и отиваме в някоя ахчийница, в която задоволяваме една пряка нужда, т. е. нахранваме се. Втората потребност е жилището. Ако доходите ни не бъдат големи, ще имаме само една стая, или пък ако бъдем в състояние — две. В едната ще спим, а в другата ще четем и ще приемаме гости. Колкото се отнася до третата потребност, т. е. до роклите, те не трябва да бъдат непременно от коприна, нито от кадифе, а прости и чисти рокли, без никакви «гарнирунги», дантели, гайтани и ширити. Зная, ще кажете, че ако почна да живея тъй, както ви казах, хората ще ни се присмееят и на мене, и на жена ми, и от белградските лели и стрини няма да имам живот. И аз тъй мисля, но за кого живея аз на тоя бял свят: дали за самия себе си и за своето щастие и блаженство, или за хората? Да речем, че в Белград още има турци и туркини и че те почнат да се присмиват на жена ми, че не носи шалвари и не си каносва косите и ноктите. Какво трябва да направи жена ми? Нима веднага трябва да обуе шалвари и да си боядиса косите и ноктите само за да избегне присмеха на туркините? Според мене моята жена трябва да се смее на глупостта на туркините, които се смеят на онова, в което няма нищо за смях. Друг пример. Да речем, че французите въведат мода — жените да си слагат на главата свинска муцуна, а мъжете да забождат на шапката си магарешки уши. Нима и ние да почнем да им подражаваме и да не се смеем на святия човешки образ, и то само за да не ни се смеят на нас парижаните и парижанките и за да ни наричат прогресивни? Трябва да се смеем на ония, които са направили от себе си нечовеци, а не на ония, които сами си пекат за обяд парче месо или отиват на ахчийница. Нима не е по-добре да изядеш само една чиния ядене на спокойствие, отколкото пет и да ти преседне? Нашите жени по цял ден се карат с готвачките и непрестанно наглеждат защо месото е загоряло или защо тенджерата е изкипяла; а то все пак и загаря, и изкипява. Един господин се оплакваше във вестниците, че не може да намери в Белград сваятна готвачка, че те всичките крадат, че имат любовници, че скарват мъжа и жената, че се напиват и тъй нататък. А и той, и

другите му събратя пак държат такива готвачки. А защо? — Защото искат да ядат по пет яденета, а не по едно.

В това време към тях притича Пера и те трябваше да прекъснат разговора и да слушат неговите приказки, как някаква си госпожа му кимнала с глава и му се усмихнала, как друга му намигнала, как той настъпил някакъв господин по крака, как някаква попадия се напила и дошла на събора да изтрее и още бог знае какво.

Към седем часа те всички си тръгнаха към къщи и Любомир по навик отиде да изпрати другарите си до тях. Тогава Любомир мислеше: «Ако някой подлец докопа тая млада девойка! Какво ще стане с нея, един бог знае. . . Аз съм сиромас, а тя е богата; аз съм свободен, а тя зависи от баща-престъпник. . . Какво да правя? Такава хубава, такава съзнателна девойка, каква жена би била тя, ако вземе някой разбран човек. А така?»

«Щастлива си, девойко, която ще бъдеш обичана от Любомира! — мислеше Цая. — А моята съдба? . . .»

VIII

Беше около девет часа сутринта. Отдавна целият град се беше пробудил и улиците гъмжаха от хора. В някои къщи, особено в демократическите къщи, отдавна вече бяха и закусили, а в къщата на Сава Йованович едва беше съмнало, или съмнало още не както трябва; това се виждаше по безредието, което царуваше в неговата къща: метлата лежеше наред с стаята, столовете бяха разместени, мокра пачавра беше захвърлена на масата, а друга нейна сестра спокойно лежеше на прозореца. Всичко това доказваше, че в къщата няма домакия, която би разтребила и поставила всичко на мястото му. Същата тая стая, въпреки цялото си безредие, беше и разкошно обелена: беше истинска стая на богат белградски аристократ. Столовете бяха от орехово дърво, а по стените висяха грамадни огледала в позлатени рамки и разни картини, боядисани и литографирани от някакви си швабски мазачи, фотографии на роднини и чужди хора, с една дума — всякакви и във всякакви рамки. Тук имаше и пиано, подът беше постлан с губери,

на прозорците имаше бели завеси, а в един ъгъл висеше часовник, който свири. По шкафите имаше множество различни дреболии, чаши за кафе, вази и т. н. През отворената врата на тая стая се виждаше друга, също тъй хубаво наредена, само че в нея нямаше канапета, а миндерлъци с хубави шарени килими и възглавници. В тая стая имаше три девойки. Едната от тях разглеждаше някаква материя и си мърмореше сама на себе си: «Хубава, ала не е от най-хубавите; Каролина ще има по-хубава.» Тя беше на около осемнайсет години, чертите на лицето ѝ бяха доста нежни и правилни, но в тях нямаше живот; някаква бледина се разливаше по лицето ѝ. По тая бледина можеше да разбереш, че тя най-обичаше да стои на едно място, да не се движи, «малко да яде, ала хубаво да се носи». Напротив, пълна противоположност представляваше сестра ѝ — висока, стройна, с живи очи, с румени страни. Но тая живост не беше човешка, а маймунска живост, която се раздражнява от всяко впечатление. Тя разглеждаше някаква огърлица и час по час поглеждаше в прозореца. Най-сетне, на миндерлъка седеше третата девойка — най-хубавата, най-милата; тя спокойно работеше ръкоделие и не поглеждаше никъде.

— Цайо — рече девойката, която разглеждаше материята, — ходят ли на бал с жълта рокля?

— Ей богу, не мога ти каза — рече Цая, без да вдигне очи от ръкоделието, — много рядко ходя на бал, пък и, ей богу, малко ме интересува кой в каква рокля ще е облечен и как му отива.

— Но ходи ли се, или не се ходи, сега трябва да отидеш, щом си я купила — рече ѝ другата. — Аз обичам всеки цвят, освен черния, само да е свила. Наистина, Живко ми каза, че съм хубава във всякаква рокля. . . И той постъпи на служба — има девет дуката заплата на месец. . . А какви хубави мустачки има и как умее да намига, няма равен на него. . . А защо, Цайо, Любомир не обича Живко, ти сигурно знаеш?

— Че откъде да зная? — рече Цая.

— Как откъде, нали много дружиш с Любомир! Мене Милка вече ми каза, че си влюбена в него и че мислиш да му станеш жена.

— Нищо не съм ти казвала, Драго — рече Милка; —

другите му събратя пак държат такива готвачки. А защо? — Защото искат да ядат по пет яденета, а не по едно.

В това време към тях притича Пера и те трябваше да прекъснат разговора и да слушат неговите приказки, как някаква си госпожа му кимнала с глава и му се усмихнала, как друга му намигнала, как той настъпил някакъв господин по крака, как някаква попадия се напила и дошла на събора да изтрее и още бог знае какво.

Към седем часа те всички си тръгнаха към къщи и Любомир по навик отиде да изпрати другарите си до тях. Тогава Любомир мислеше: «Ако някой подлец докопа тая млада девойка! Какво ще стане с нея, един бог знае. . . Аз съм сиромах, а тя е богата; аз съм свободен, а тя зависи от баща-престъпник. . . Какво да правя? Такава хубава, такава съзнателна девойка, каква жена би била тя, ако вземе някой разбран човек. А така?»

«Щастлива си, девойко, която ще бъдеш обичана от Любомира! — мислеше Цая. — А моята съдба? . . .»

VIII

Беше около девет часа сутринта. Отдавна целият град се беше пробудил и улиците гъмжаха от хора. В някои къщи, особено в демократическите къщи, отдавна вече бяха и закусили, а в къщата на Сава Йованович едва беше съмнало, или съмнало още не както трябва; това се виждаше по безредието, което царуваше в неговата къща: метлата лежеше наред с стаята, столовете бяха разместени, мокра пачавра беше захвърлена на масата, а друга нейна сестра спокойно лежеше на прозореца. Всичко това доказваше, че в къщата няма домакиня, която би разтребила и поставила всичко на мястото му. Същата тая стая, въпреки цялото си безредие, беше и разкошно мебелирана: беше истинска стая на богат белградски аристократ. Столовете бяха от орехово дърво, а по стените висяха грамадни огледала в позлатени рамки и разни картини, боядисани и литографирани от някакви си швабски мазачи, фотографии на роднини и чужди хора, с една дума — всякакви и във всякакви рамки. Тук имаше и пиано, подът беше постлан с губери,

на прозорците имаше бели завеси, а в един ъгъл висеше часовник, който свири. По шкафите имаше множество различни дреболии, чаши за кафе, вази и т. н. През отворената врата на тая стая се виждаше друга, също тъй хубаво наредена, само че в нея нямаше канапета, а миндерлъци с хубави шарени килими и възглавници. В тая стая имаше три девойки. Едната от тях разглеждаше някаква материя и си мърмореше сама на себе си: «Хубава, ала не е от най-хубавите; Каролина ще има по-хубава.» Тя беше на около осемнайсет години, чертите на лицето ѝ бяха доста нежни и правилни, но в тях нямаше живот; някаква бледина се разливаше по лицето ѝ. По тая бледина можеше да разбереш, че тя най-обичаше да стои на едно място, да не се движи, «малко да яде, ала хубаво да се носи». Напротив, пълна противоположност представляваше сестра ѝ — висока, стройна, с живи очи, с румени страни. Но тая живост не беше човешка, а маймунска живост, която се раздражнява от всяко впечатление. Тя разглеждаше някаква огърлица и час по час поглеждаше в прозореца. Най-сетне, на миндерлъка седеше третата девойка — най-хубавата, най-милата; тя спокойно работеше ръкоделие и не поглеждаше никъде.

— Цайо — рече девойката, която разглеждаше материята, — ходят ли на бал с жълта рокля?

— Ей богу, не мога ти каза — рече Цая, без да вдигне очи от ръкоделието, — много рядко ходя на бал, пък и, ей богу, малко ме интересува кой в каква рокля ще е облечен и как му отива.

— Но ходи ли се, или не се ходи, сега трябва да отидеш, щом си я купила — рече ѝ другата. — Аз обичам всеки цвят, освен черния, само да е свила. Наистина, Живко ми каза, че съм хубава във всякаква рокля. . . И той постъпи на служба — има девет дуката заплата на месец. . . А какви хубави мустачки има и как умее да намига, няма равен на него. . . А защо, Цайо, Любомир не обича Живко, ти сигурно знаеш?

— Че откъде да зная? — рече Цая.

— Как откъде, нали много дружиш с Любомир! Мене Милка гече ми каза, че си влюбена в него и че мислиш да му станеш жена.

— Нищо не съм ти казвала, Драго — рече Милка; —

казах ти само, че Цая не е глупава и че е съумяла да си избере много добър мъж.

— Ама че е съумяла! — рече Драга. — Та я кажи, моля ти се, кое му е хубавото, като няма ни пет дуката в джоба си! Та аз не виждам нищо хубаво, нито добро в него. Никола Илич е хиляди пъти по-хубав от него и пак не се харесва на Цая. Я ми кажи, моля ти се, Цайо, защо не харесваш Никола?

— Я оставете тия глупости! — рече Цая. — Никога не съм ти казвала, че не харесвам Никола и че Любомир ми се харесва. . . Те и двамата са добри хора.

— Излъга, Цайо, на едро ълъга, това не е хубаво — продължи Драга. — Та аз зная вече, че Любомир ще те вземе, че ти си му дала дума и че тогава Никола или ще се застреля, или ще се удави, и то все от любов. . . Сънувах, че гощаваш Любомира с печено прасе, а Никола с грах. . . Това не е хубаво от твоя страна! А знаеш ли, че когато някой дава някому грах насън, това значи, че ще стане причина оня, който го получава, да се убие? Сънувах още, че даваше на Любомир смокина, а това значи, че ще се обичате. . .

— Моля ти се, Драго, престани, не говори такива глупости. Не мога да ги слушам — рече Цая и погледна другарката си с такъв поглед, който би спрял и най-големия бърбрица, и най-лудия ветрогон. Ах, само да сте виждали някога колко ясен, благ, мил и божествен е погледът на тия прекрасни очи! И на най-закоравелите прокажени биха им затреперили коленете пред него, и те биха почувствували колко низка е душата им пред добротата на невинността и пред енергията на тая чудесна девойка.

Драга замълча за няколко мига, после отново заговори:

— Слушай, Цайо, кажи, моля ти се, ще има ли много свят довечера у вас на бала? Ще свири ли музика? Ще има ли младежи?

— Не зная — отговори Цая, — баща ми нищо не ми е казал.

Ето, от тия думи виждате, че довечера в дома на Сава Йованович ще има бал, но Цая още не знае кой ще бъде на тоя бал, а баща ѝ, седнал в другата стая, от нямане какво да прави е разпалил и смуче грамаден черешов

чибук с голям кехлибар и размисля: «Един господ знае какво става с мене: времето лети, годините минават, а аз не мога да забравя покойната си жена и не ми дава мира ни денем, ни нощем. Плащах и по манастири калугери да служат парастаси, правех дарения, давах на църкви, плащах на сиромаси разноските да идат на хаджилък, та на гроба на Спасителя да поменат и мене — нищо не помага. Сега ще почна да се веселя, та дано във виното и веселието да удавя тъгата си. Господи, моля ти се, помогни ми само да забравя проклетата тъга, която ме мъчи. Направи, боже, моля ти се, да се помътят очите ми, та да не виждам кървавия труп на жена си и аз ти се клетва кълна, че занаяпред никога никого няма да ударя. Довечера ще дам такова увеселение, че дълго ще се говори за него, та дори и на Врачар за него дълго ще се разправя. Цял Белград ще знае, че у дома са били всички «познатни» господа и някои господа министри. Пък и Цая стана вече за омъжване и трябва да я омъжа. А и как се измени и преобрази тая моя дъщеря, не мога да се начудя. Понякога почва такива да ги дрънка, че ми причернява пред очите. Съвсем не прилича на мене. Ето, наскоро я поиска един наш първи офицер, първи адютант, а тя, вместо да се зарадва и да ми целуне ръка, че съм ѝ намерил такъв мъж, каза: «Аз искам, татко, да се омъжа за човек, а не за войник, пък ако не намериш човек, който би ми харесал, няма и да се омъжа.» Ето как стремглаво е тръгнала към пропастта. Но Сава не е такъв човек, който да позволи на дъщеря си да разсъждава за себе си; ще покаже той, че е баща! По-скоро мъртва в гроба ще я спусна, отколкото да позволя да върви против волята ми. . .»

•

Вечерта на същия тоя ден в дома на Сава Йованович имаше ако не бал, то нещо подобно на него — «соаре». Тук присъствуваше цветът на белградската аристокрация със своите госпожи и млади господа. Впрочем, тук бяха и неколцина бъдещи барони: беше Живодерич с госпожата си и Подлеич със своята, Кукурузич без госпожата си, niskият тантурест съветник, дългият като тръстика министър със своята госпожа и много, много други от тая

«класа», а от «простосмъртните» беше само Любомир Калмич и няколко млади хора от певческото дружество, които Сава беше поканил само за да веселят с песни гостите му. Тук беше и кир Коста, който е «вездесъщ» — навсякъде, дето има слава или погребение, венчавка или кръщение, дето дохождат канени и неканени, там е и той.

Събраха се. «Благородните» господа насядаха около зелената маса и почнаха да си шушукат; «умните» седнаха отделно и почнаха да говорят за «принципи»; «ветрогоните» отидоха в другата стая при жените, да им правят «общество», а «умерените» се свиха в ъгъла и мълчаха; между «умните» беше и редакторът на един многоуважаван и многознаещ вестник, убого куцо човече с въздълга муцуна. Още неседнали, и започна страшна препирня по важни държавни и политически въпроси.

— Знаеш ли ти, овча главо — говореше редакторът на многознаещия вестник на едно жълтоклюно чиновниче, — де това щастие да имаме поне десет Кановци, тогава Сърбия би била най-щастливата държава на света. Ти не можеш и да разбереш кой е тоя Кан! Наистина, понякога малко прекалява, но кой не прави това, кой е безгрешен? Тъкмо Кан е украшение и образец на оня «принцип», който ние осъществяваме!

— Всичко това е хубаво наистина — намеси се г. Кукурузич, — но на мене не ми харесва, че тоя наш велик драматург и политик много често мени своите убеждения и се прилепва ту към една, ту към друга партия.

— Но кажете, моля ви се, кой от нас не си мени убежденията, кой от нас не върви с духа на времето? Та, за бога, то значи да стоим на едно място и да не се развиваме! Всички трябва да правим онова, което е от полза и за нас, и за нашите началства. Ето, така трябва! Умните хора, драги господа, служат и богу, и мамону и у тях винаги и овцете са цели, и вълците сити.

Неколцина от присъстващите зинаха учудени при тия думи.

— Какво се чудите — продължи редакторът, — когато всичко това, за което ви говоря, е най-простото нещо? Та във всичко трябва да има политика, дори и в най-простите неща. Ето, вижте какво правят умните хора: Наполеон не обича руския цар, а се вози с него в една колесница; кралица Виктория мрази Метерних, Деак —

Стенлея и т. н., и все пак се ръкуват и се усмихват един другиму. Интересите, господа, интересите — това е оста, около която се върти всичко, и нищо повече. . .

— Подлец! — чу се от ъгъла, в който седяха младежите, но редакторът не чу това или се направи, че не го чу, и продължи:

— Ето, виждате ли — аз, аз досега съм лъгал мнозина, и то все за да се постигнат частни и общи цели. . . И кой може да ме укори за това? Ако аз не лъжа света, светът би лъгал мене!

— А християнският дълг и християнските чувства? — попита тантурестият съветник, като го погледна толкова глупаво, че сълзи да ти потекат. — Та и в стария, и в новия завет пише да не лъжем ближните си, да ги почитаме и да делим с другите онова, което имаме.

— Кажете, моля ви се, кой християнин е дал дрехата си на крадеца, който му е откраднал ризата? — попита някакъв черногледец. — Кой е подложил дясната си страна, след като е бил ударен по лявата? Та и вие, госпoдине, който толкова добре знаете какво пишат заветите, кога на двадесет и шести сте казали: Е, доста съм ял на вятъра, това давам за сиромасите, за училищата и обществените институти? . . . Че и вие, славни редакторе. . .

— Вие не говорите за онова, за което става дума тук — срязва го злъчният редактор. — Нима не знаете, че трябва да даваме на другите, та и другите да дават на нас, да се кланяме на другия, та и нам да се кланят. . .

Кръгът от всякакви хора около оратора ставаше все по-голям, а някои дори почнаха да се убеждават, че той говори истината, че е наистина така, а се намериха и такива големи либерали, които с радост в сърцето и с усмивка на лицето стискаха ръката на редактора, на същия оня, когото вчера бяха готови да удавят, на същия оня, за когото говореха с презрение и викаха против вестника му, който никога не искаха да вземат в ръце.

Ние, сърбите, сме също така хора, каквито са били и хората преди нас. Всеки, който е чел историята, много добре знае какво са казали римляните, когато Брут е произнесъл своята реч. Дигали го до небето, възнасяли го на звездите, искали да му дигнат паметник, да поставят статуята му в Капитолия, искали да го направят пър-

ви консул, цар, император, но когато излязъл на трибунала Марк Антоний и казал няколко сладки поетични думи, същата тая тълпа, която избирала Брута за император, отишла да запали къщата му, да убие децата му. И у нас става същото, и хора, които днес викат, че правата на народа са святи и «неприкосновени», утре подават ръка на подлещите и хулят онова, което вчера са хвалили. А защо става това? Да не е, защото още не сме граждански съзрели или защото в мозъка ни, поради самата ни славянска кръв, са насадени вместо идеи, вместо твърди убеждения — дукати, вино, жени, карти и т. н. Непрестанно викаме. Навсякъде, където има нещо добро и почетено, най-напред виждаме свинщина или ако някому израсне пъпка или брадавица на носа, веднага забелязваме това, но ако сърцето му е пълно с добродетели, и сто години да минаваме край него, няма да съгледаме това. Или обратното. Когато видим, че някой ни се усмихне и ни помилва, тогава нека свободно ни яхне и нека ни кара, както си ще, а ние се надуваме, радваме се и сме готови да жертвуваме живота си и сами му подаваме тоягата да ни троши ребрата. А най-лошото е, че хора, които вчера са били в една партия и са я смятали за свята и безгрешна, днес преминават в друга и се смеят на оная, в която са били вчера, като заявяват на целия свят, че са грешни хора, и молят братята си да им простят греховете и да приемат в своето стадо заблудената овца. Горчива е истината, но трябва да признаем, че още далече не можем да схванем, че като се смеем на брата си, се смеем на себе си, че като караме брата си да играе, както му свирим, да се кланя, да пълзи, да се подмазва и подмилква, с това самите ние играем, както ни свирят, ние се кланяме и пълзим пред другите. У нас няма единство и братство, следователно — и свобода; затова няма нищо чудно, че всеки тегли на своя страна, а всички заедно сме негодници и нещастници, мои господа!

И тъй, господин редактора бяха заобиколили хора от всички партии и с благоговение го гледаха втрещено в очите. Окуражен от тия погледи, той продължи:

— Ето, виждате ли, има хора, които се смеят на нашия поет, че се отказва от своите заблуждения и се присъедини към нашата партия, па му съчиниха и песен, та сега и децата по улиците я пеят, а са я научили и цига-

ните, та можеш да я чуеш във всяка кафана. И скромният редактор започна, като се усмихваше:

Коня яше млад делија,
коньци му је бедевја,
ћиди, Јово, бре!¹ — и т. н.

— Е, моля ви се, хайде кажете, какво смешно има тук? Сиромаш беше човекът, а сега се докопа до добра заплата и поумня. Право има, а колко негови братя имат и по-добри заплати, па от тях никога нищо не излиза, а той като човек върви с времето, и. . . — и преподобният редактор започна да дрънка красноречиво всякакви глупости и подлости, та дори и враните, и свраките биха зяпнали и биха се учудили на неговата ораторска дарба.

В ъгъла, дето беше младежта, се водеше съвсем друг разговор.

— Клетата наша земя — казваше Любомир Калмич на своята малка компания, — докъде стигна, че да те бранят и да се застъпват за тебе такива подлещи! Да възкръснат сега Джордже и Велко, биха се ужасили, като видят кой се шири по същата оная земя, за чието освобождение те са проливали кръв. У нас няма истинска и свободна човечност, която отличава образованите хора от варварите. Тук живее надут и гадно «високомерие» и надута власт, която надява на главата си каскети и цилиндри, та дано да заприлича на европейците. В това си лъжливо величие и блясък тя тъпче всичко, което е истинско, велико и свободно. И сега, когато е най-потребно да се обединят силите, да се повали общият враг, който толкова векове ни пие кръвта и коли братята ни, сега у нас се създават раздори. . . Сега, както никога, за нас би било от най-голяма полза да се признаят веднъж всички права на народа, да му се върне онова, което му е отнето, да се тръгне по по-траен, по-сигурен път. Новата наука е доказала, че държавата може да бъде велика само тогава, когато е образована, защото образованието е оная велика сила, която побеждава всичко, що е противно на

¹ Коня яха млад делија,
кончето му даралија,
гиди, Јово, бре! . . .

човешината и цивилизацията. А как е у нас? Разслабени са нервите на народния организъм, всичко се движи — бавно наистина, но все пак се движи и развива по природните закони и както няма сила, която да попречи на слънцето да изгрее, също тъй няма сила, която би спряла развитието на народа. Защото вечни и непреодолими са законите на природата, пред тях трябва да паднат щикове, тъмниците, цензорите и опекуните; те ще победят и светлината ще се разлее, тъмнината ще изчезне и слънцето на свободата ще изгрее за всички народи. . .

Малката дружинка, която се беше събрала около Любомира, почна да се разотива и не мина четвърт час, и при него останаха само Цая и още един млад момък.

— Ще падне той един ден в клопката и ще вие като вълк, но ще бъде късно — рече един от Любомировите слушатели, като се отдалечаваше.

— Хайде, хайде по-бързо, брате Яшо — казваше Аца правистът с креслив глас на своя другар Яша, като го дърпаше за ръкава и се отдалечаваше. — Хайде по-бързо, брате, не искам аз после да отговарям и да се влача по полицията; нима не знаеш, че е престъпление да се говори така на публично място? Това е наказуемо по наказателния закон. . . Хайде да вървим в оная, другата дружина, под закрилата на твоя патрон. . .

— Запалена, но почтена глава е тоя Любомир, само че не внимава къде и пред кого какво казва, та може и на себе си, и на другите да напакости. . . Хубаво би било да се среща човек по-често с него и да говори с него, вижда се, че е добър човек — рече трети.

— Аз мисля, че не би било зле да го обадим, ако искаме да запазим честта си — рече четвърти.

— Зайци, подлещи, мошеници! — промърмори Любомир през зъби и погледна с усмивка Цая, която много добре разбра тая усмивка, и като махна с глава, рече:

— Е, какво да прави човек на тоя свят, когато няма другар, на когото не смее не само да се опре, а трябва и да се бои от него. Впрочем, тия, които ни напуснаха, ни напуснаха не от подлост, а от страх, повечето от тия, които избягаха, са чиновници и се боят да не пострадат, да не си загубят службата, та да трябва да просят кора хляб.

— А по мое мнение страхливецът е по-лош от подлещица, защото на подлещица все някак можеш да се опреш, а на

страхливеца — никога. Подлещът може да направи зло на човека само когато намира в това някакъв интерес, а страхливецът — без никаква причина. Вярвайте, аз имам другари, които ми се представят за най-добри приятели, докато съм добре, но не дай боже утре да ме сполети някое нещастие, всички биха извършили по отношение на мене също такава подлост, каквато извършиха другарите на Наполеона, когато той се провали. Не едно магаре е ритало и било стария нещастен кон.

— Но защо не внимавате повече къде какво ще кажете? — запита Цая. — Та, за бога, няма вие да оправите гърбицата на гърбавия, няма да направите от подлещица добър човек, щом иска да е подлещ. По-добре сега да изтърпите, да премълчите, па. . . ще даде господ. . . ще бъде по-добре. . .

— Лесно ви е на вас да кажете «изтърпете», но как да търпя, когато ме боли сърцето в гърдите и трябва да ме боли, когато милиони мои братя пищят в окови и вдигат ръце към небето и призовават бога да ги избави, а някакви шарлатани пишат химни на султана и неговите паши. Босно, клета Босно! . . . Не мога да гледам такива грехове, па ако ще, и главата да ми струва! Но дори и да пострадам, ще се утеша с това, че съм опазил идеята за правдата светла като слънце, без да съм гледал своите интереси. По мое мнение за човека твърде много значи, когато каже: «Известна твърдост на характера и некористолюбие, което се е запазило въпреки всички изкушения, ако не са изкупили всички мои недостатъци, поне ми са залог при моите нещастия.» Но да оставим засега всичко това, Цайо, и да говорим за нещо друго. Как живеете? Имате ли да ми кажете нещо ново?

— Нямам нищо — отговори Цая и прошепна толкова тихо, че Любомир едва я чу: — О, твърде, твърде много, само трябва да намерим случай да сме насаме.

— Добре, аз ще се постарая това да стане след три дена. . .

В това време при Любомир и Цая дойде Сава Йованович, хвана и единия, и другия за ръкава и им рече:

— А защо не идете да пеете, аз искам да слушам песен.

Младежта току-що беше запяла, когато вратата се отвори и лакеят съобщи, че е дошла една много важна лич-

ност. Всички се засуетиха. Старите оставиха картите, чиновниците си пригладиха мустаците, оправиха си яките, опънаха вратове, госпожите си поправиха косите и нагласиха уста, девойките пристегнаха корсетите и коланите и т. н. И ето, влезе в стаята високопоставената личност, огледа цялата стая и всекиму кимна с глава, с тая разлика само, че на по-важните и по-богатите кимна малко повече, а на по-низшите, по-малките — само колкото да се каже, че ги е поздравила. Като свърши тая церемония, обиколи отделно личностите и питаше за състоянието на учрежденията, как вървят работите, има ли някакви пречки, какъв е броят и какви наказания излежават престъпниците, за благотворните последици от боя, за болните, за състоянието на лудницата и т. н., и т. н. Най-сетне отиде при началника на не знам кое си отделение и се впусна в разговор с него:

— Как вървят работите у вас, г. началник? Благополучно ли е всичко касателно либералите?

— Сега всичко е добре — отговори началникът, — но ако властта би приела и моето предложение да изгони Поповича, тогава спокойно мога да кажа, че...

— А кой е тоя Попович? — прекъсна началника малко разтревожено, високопоставената личност.

— Най-ужасният, ученик, господине! Най-ужасният, не можете да си представите такъв ужасен човек! Никак не иска да се подчинява на властите... От Австрия е и се подиграва на полицията... ужасен... опасен!!!

— Хм, това е пак някой нов! Заразително! Но за това ще размислим по-късно, а засега между останалите ученици и чиновници така нищо ли не се забелязва политическо?

— Засега нищо не се чува!

— А какво най-много четат учениците и чиновниците?

— «Световид» и «Видовдан».

— Добре, добре, прекрасно! Това ме радва. А друго нещо?

— Нищо повече, но ето що, господине. Виждате ли тоя, дето е седнал там, тоя Любомир Калмич, той прекалено много се гордее със своите знания и подвежда младите хора към прегрешения. Ето и тук преди малко бър-

бреше нещо, но не можах да го разбера, въпреки всичкото си внимание; слушах дали няма да спомене някъде вашето име, но не чух; само ми се струва тъй, че е против вас и против мене.

— А не засягаше ли нещо висшата власт?

— Струва ми се, да, но всъщност не разбрах много добре; но след малко ще попитам едного от моите подведомствени; той сигурно ще знае...

— Значи, гледайте, узнайте, а щом узнаете, веднага елате да ми съобщите, за да можем овреме да вземем нужните предохранителни мерки против самоволието. На това не може да се гледа вече през пръсти!

След като нареди всичко, каквото имаше да нарежда, високопоставената личност се обърна и отиде при госпожите и почна да се разговаря с тях.

През това време гостите играеха, скачаха, пееха, шумяха, додето най-послед седнаха на масата да вечерят, а след вечерята се случи онова, за което ще ви разкажа в другата глава.

IX

Преди да седнат да вечерят, високопоставената личност хвана Сава Йовановича за ръката, отведе го в другата стая и там дълго говориха за много неща. Когато се върнаха от тая стая и седнаха да вечерят, високопоставената личност вдигна нагоре глава и изгледа останалите гости, сякаш искаше да каже: «Ще ви покажа, мили мои, кой съм аз! Ще учудя целия свят! И ще накарам всекиго да се поклони пред нозете ми!» Лицето на Сава Йованович лъщеше като мазен фес, когато се намъкри.

Но ето че седнаха вече да вечерят. Високопоставената личност седна на първо място, редом до него седна домакинята, а след тях великодостоиниците и богатшите и най-послед — бедните и жалките. Ето, така се мери достойнството на човека в Белград. Всички гости мълчаха, гледаха високопоставената личност, а тя пак разказваше разни неща за важни държавни дела, както и за влиянието на турците върху Европа, за тайната канцелария на Наполеон, за новото оръжие и пушките, за политическата мъдрост на «Напредък» и «Видовдан», за досетливостта на основателя на «Световид». Най-послед

високопоставената личност разправяше как никога от нищо не се е бояла, че има достатъчно всичко — и пари, и почест, и слава, и ум, и палати, — а домакинят, като чу всичко това, от радост-каза на слугите да поднесат шампанско. И ето, наляха бокалите и чашите. Мъжете станаха, чукнаха се най-напред за здравето на княза, а след това поред и за здравето на високопоставената личност. Мъжете изпиха чашите си до дъно и, колкото им глас държеше, се провикнаха: «Многая, многая, многая лета, лета, многая лета» — и тъй нататък до безкрайност; а госпожите, както и подобава на госпожи, само накусваха кораловите си устни в руменото шампанско, понамръщиха се, настръхнаха, потърсиха се, вдигнаха вежди и свиха уста като параграф, за да покажат на хората, че нищо не пият, макар че всеки мъж много добре знаеше как в къщи неговата м и л а смуче разсол от гърнето. Женският свят навсякъде е по-умен, та и в Белград. Ето, събират се мъже и жени у кого да е на гощавка, след гощавката идват забави, игра на карти, танци, с л я п а б а б а, ф о т а; жените сплетничат, мъжете се подсмиват, пеят, подиграват се, псуват се един други като на шега на баща и на майка, а жените само пеят на масата и от време на време сръбват по малко шампанско да си накусват гърлото, но опитното око всякога може да забележи, че без всяка нужда много често притичват една по една в другата стая, в спалнята или дори чак в кухнята, а доброто ухо може да чуе, как там някъде се отваря вратичка на някое долапче и от него нещо се налива и пие, но това вече не е шампанско. И през време на веселието всяка би пукнала, ако не отиде пет-десет пъти до кухнята, отдето всякога се връща по-весела.

Но ето, гледайте: високопоставената личност стана, наля чашите и бокалите и «възопи»: «Сега да прием за здравето на моята невеста!»

Мнозина от гостите изблещиха очи, мигаха и жадно изчакваха какво ще стане по-нататък; мнозина станаха и след като се поклониха, взеха чашите, а мнозина просто закънтяха: «Многая, многая лета», без да знаят и да разбират какво правят; единствен Сава Йованович седеше спокойно и се усмихваше като котарак.

— А коя е невестата ви? — запита редакторът на многоуважаемия вестник. — Трябва да ни кажете най-

напред коя е толкова щастливата, че тогава да прием за нейното здраве.

— Г. Сава, покажи им моята невеста — рече високопоставената личност, като се обърна към Сава Йованович.

Йованович заповяда да повикат Цая.

Влезе Цая, весела като птица, както всякога, мила като ангел, застана пред баща си и го попита какво иска от нея.

— Поклони се и целуни ръка на годеника си — каза баща ѝ.

Цая остана като вцепенена, лицето ѝ приbledня, очите ѝ потъмняха и се напълниха със сълзи, чудесните ѝ устни затрепераха като в треска и тя не мръдна от мястото си.

— Защо стоиш като камък? — викна Сава и тропна с крак по пода. — Ела и целуни ръка на годеника си и му благодари, че не ни презря като прости хора, а иска да те вземе за жена! — И Сава посочи с пръст високопоставената личност.

Цая мълчеше и не мръдаше от мястото си.

— Какво, да не си оглушала? — изрева г. Сава. — Целувай ръка или ей сега ще почна по старому: ще те хвана за кичурите и така ще те цапна, че свят ще ти се завие. . . Та малко ли съм те учил. . . Целувай ръка, нещастнице! Мислиш, че пред гостите не смея да те. . .

— Татко, моля ви се, дайте ми време да размисля — прошепна Цая и сълзите ѝ рукоаха по лицето.

— Че какво има ти тук да мислиш! Аз съм мислил за тебе. . . Ти не трябва нищо да мислиш, ти си жена. . . ами целувай ръка.

— Не мога, татко! Дайте ми време да размисля, да се съвзема, аз съм потресена от вашето неочаквано предложение.

— Нищо не искам да зная — изрева Сава и очите му се наляха с кръв, приличаше на тигър в човешка кожа. — Сега трябва да целунеш ръка на годеника или жива ще те зароя — а после върви, па мисли.

— Оставете я — рече високопоставената личност, — нека размисли и нека ми даде утре отговор. Аз не искам да правя нищо насила, всичко трябва да се прави с политика. Хайде сега да прием за здравето на моята невеста, а тя утре ще ми целуне ръка. — И високопоставената лич-

ност наля чашата, а след него и другите, и компанията отново запя: «Многая лета».

Цая отиде в другата стая и това тъжно зрелище изчезна от очите на зрителите, но зрителите вече не можеха да се развеселят, както се веселяха няколко минути преди това — всеки беше зает със своите мисли. Старите баби мислеха: «Дошъл е вече краят на света! Чудно се е покварил светът и чуден е станал! На мене да бяха рекли да се омъжа за такъв високопоставен господин, веднага пет пъти бих му целунала ръка, а не като тая.» Белградските красавици мислеха: «Идва ми тозчас да литна при митрополита, за да го моля да ме разведе от моя старец, само да ще тая високопоставена личност да ме погледне.» Девоите мислеха: «Има право Цая, тя е славна девойка» — а някои мислеха също като бабите и красавиците. Така една мислеше: «Ех, да ще дяволът да я научи да не го вземе, та той мене да поиска.» Младежите мислеха: «Откъсна нашата високопоставена личност цветето, много му прилича на тоя дърт дявол да се жени за такава девойка! Цая е младо, хубаво момиче, тъкмо наша прилика!» Високопоставената личност мислеше: «Младежта е всякога такава: «Не искам — казва — да се омъжа за старец», а щом старецът ѝ купи някои скъпоценни подаръци, да видиш пѣдпѣдкѣт как сам почва да обикаля. Утре ще ѝ купя някои подаръци и с това работата ще се свърши. А бе, коя не ще? Срещу злато и сребро никой не въстава, та дори и шестокрилите ангели небесни.» Сава Йованович мислеше: «Да си отидат само гостите, ще ѝ покажа аз кой е баща ѝ!»

А какво правеше и какво мислеше в това време Любомир Калмич?

През цялото време на тая сцена той чувствуваше нещо като предсмъртна агония: не можеше да се мръдне от мястото си, седеше и беше готов да заплаче. «Боже, какво да правя? — мислеше той. — Аз и Пера трябва да спасим тая девойка, да я изтръгнем от ръцете на тоя стар злодей, който е забравил и съвест, и приличие и не си дава сметка, че с единия крак е вече в гроба. Да, аз трябва да спася тоя ангел, а може би да спася и себе си. Досега аз мълчах, нито молах, нито исках, дори не допусках да се забележи по мене какво мисля и желая; но сега, сега настъпи критическият миг, в който трябва да реша.

Сега трябва да поговоря с Цая и с Пера, и с баща им, па да става, каквото ще...»

Но да кажем няколко думи за високопоставената личност. Едва сега тук ми се пада да обрисувам личността, която като пехливанин, намазан със зехтин, ми се изплъзва от перото, но ще се постарая да изпълня задачата си.

Който дълго е скитал из Банат, Срем и Бачка, из техните големи и малки градчета и се е запознал с физиономии на техните жители, като се почне от попа, потънал в сланина и глупост, който се червенеет като свинска тиква, с рядкото си брадище, с католическа шапка на главата и с дебелия си червен нос, разцъфнал от пиене, та до одърпанния новосадски франт с очила, който живее с твърде подозрителни средства — сигурно знае особено чифутския и на никого неприличащ тип на лъжеучени хора, на които цялата наука се състои в това, че умеят да съчиняват песни, да спят облечени по осемнадесет часа, без да се обърнат, да бърбят безсмислени високопарни думи, да ядат всякакви гнусотии и да четат публични сказки, за които нямат никакво понятие. Тия гадни хора страшно мъчат и сърдят мислещия човек, когато види, че мнозина тихо се смеят на тия хора, но и мнозина им се кланят, защото ги смятат за философи и авторитети. Тия контета изобщо са много лениви и не са в състояние с работа и труд да си изкарат хляба: обикновено единственият източник на техните доходи са парите на богати родители, роднини, лели, дядовци, които милите синове и роднини засипват с писма. Впрочем, има и такива пуяци, които живеят на «аллах керим»¹, кланят се, унижават се, гуляят и нищо не работят. Към тия последните аз причислявам и високопоставената личност, за която преди малко беше дума. Право да си кажа, сега не знаая как да кръстя тая високопоставена личност — Йован, Петър или Никола. Хайде, нека бъде Никола... А не е нужно да знаете и презимето му, мили мои читатели! И тъй, нашият Никола се е родил в един град във Войводина.

Николовите родители бяха много богати хора, но баща му умря рано, а майка му не умееше да живее със

¹ Благодарен съм.

сметка. Животът на майка му беше дълъг ред от богати обеда и гладни дни; тънеше в разкош и се заглеждаше в добрите момчета. Но ето, дойде време и нашата хубавица незабелязано завърши жизнената си кариера; старееше постепенно, почна да се белосва и червосва, почна да си почерня косите; а единственото ѝ дете вече попорасна и дойде време да се учи. Най-напред майката сама почна да учи сина си. Но какво знаеше тя? Немски и маджарски език, да пее, да тапцува и много лошо да пише по сръбски, а когато изписваше лист хартия, изглеждаше като че ли мухите са ходили цяло дъто по него. Ето, на тия премъдрости учеше тя и сина си. Читателят вече ще се сети какво можеше да научи Никола и какво можеше да стане от него под влиянието на майка му. Когато майката видя, че не е вече в състояние да се занимава със сина си, не искаше да направи онова, което правят всички смъртни, да даде сина си на училище, а му нае домашен учител-шваба. Но докато го възпитаваше майка му, детето стана мързеливо и злобно, а в същото време майка му му пълнеше ушите, че то не е като другите деца, и разви в него надутост и самохвалство. Всяка строга дума, която му казваше учителят, го ожесточаваше и разгневяваше, а заедно с него — и майка му, след което идваше прогонването на учителя-шваба. А трябва да се каже и това, че тогава немците бяха добри учители и оня, който би искал да смели тяхната наука и образование, трябваше да има здрав стомах. Смяната на учителите продължаваше, докато Никола не изхвърли сам със собствените си ръце един много почтен немец, който носеше грамадни яки и бели панталони и зиме, и лете.

Когато изгониха последния учител, Никола беше на 14 години.

Замисли се майката какво да прави със сина си и като събра всичките си сили, реши да го прати в будапещенската гимназия. Там Никола едвам, с голяма мъка, свърши курса и постъпи в университета, но след една година напусна университета и се залови за сабята; струваше му се, че във военната служба ще се издигне по-високо, че дори и генерал ще стане. Но тук надеждата измами нашия млад юнак, напусна той и военната служба и се цани за келнер, но след известно време и това му омръзна и той дойде в Белград, надявайки се, че тук ще

стане голям човек, защото, по мнението на тълпата, в Белград всеки негодник става човек, т. е. дават му място с дукати и талери, стига да умее да се кланя, а за него това беше лесно, защото още като келнер беше научил тоя занаят.

В Белград Никола стана учител в някакво учебно заведение и шестте месеца служба съвсем промениха характера му. Преди това той беше либерал, предъвкваше из немските кухни всякакви идейки, сърдеше се на разните злоупотребления във Франция, в Австрия, та дори и в Сърбия; имаше в къщи някакви гневни книги и прочиташе от тях на своя приятел само най-хубавите страници. Сега вече той беше станал мек като восък, наивен и често се водеше по чуждо мнение. Но всичко това Никола правеше пред по-големите, а в училището приличаше на мечка. Когато някой от учениците му не знаеше урока, Никола почервявяваше от яд като рак и биеше ученика със собствените си ръце. Един ученик, който му каза: «И вие самият нищо не знаете» — той би, докато ученикът падна в несвяст. Когато тоя звяр предаваше в училище урок, цареше най-дълбока тишина, дори и самите мухи се скриваха из ъглите и оттам слушаха премъдростите на глупавия Никола. За пълна характеристика на господин Никола да ви кажа един случай от неговата учителска «деятелност». Веднъж посети училището една високопоставена личност и той поиска да ѝ покаже своето умение и своята власт. Започна да предава урок за Александър Македонски, за когото знаеше малко повече, отколкото за други исторически събития, но не знам защо, в урока си преплете стотина имена, които имаха с урока му толкова общо, колкото алгебрата с катехизиса. Спомена за гръцките и римските колонии, за ликторите, за самоедите, за «короната на св. Стефан», за Синайската планина и Вавилонската кула и след това почна да ругае Робеспьера, Катона, Кромвеля и Брута. Високопоставената личност слуша, слуша и най-после заспа.

— Какво преподавате на вашите ученици? — рече тя, когато Никола млъкна и тя се пробуди. — Право да ви кажа, нищо не ви разбрах.

— Вие не сте посветени в тайните на науката — каза Никола, като се усмихна сладко. — Който иска да разбере моя урок, трябва да бъде подготвен от по-рано.

— Аз признавам, че съм глупав и прост човек, но ми се струва, че и тия деца не разбират повече от мене. Вие им преподавате на много висок стил.

Никола поиска да се похвали пред високопоставената особа и каза на децата да повторят онова, което той беше казал; но нито едно дете не беше в състояние да изговори оня хаос, който избъбра учителят. Високопоставената личност стана, потупа с ръка Никола по рамото и каза: «Виждам, че вие сте учен човек, но трябва да се помъчите да изговаряте по-просто вашите високопарни уроци, защото вашите ученици са още малки деца.»

Когато високопоставената личност си отиде, Никола саморъчно напляска всичките деца, от малкото до голямото, и виновните, и невинните. Да бие, да бие и все да бие, това беше обичай на Никола. Той пишеше на учениците много по-добри бележки, отколкото другите учители, защото за лошите бележки на децата управата наказваше учителя, а това не беше приятно на Никола. Той обичаше да бие учениците си с най-голямо въодушевление; сам се гневеше, а след това диреше случай на кого да си излее гнева. И ето, намираше и всякога намира кого да бие! Въпреки всичко това, за неговия ум, за привързаността му и за това, че винаги умееше да насади дисциплина, както и за другите му беззакония, повишиха Никола за директор, после за инспектор, а оттук някак влезе в кръга на високопоставените лица, та дори и до най-висшите звания. Първата Николова жена беше слабоватото създание и умря много рано и затова цялата страст на този човек се обърна към парите и почестите, което му се и удаде. Сега Никола имаше всичко и науми да се ожени за млада и хубава девойка и ето, както видяхме, той иска да се венчае за Цая, а Сава Йованович с радост едва чака да продаде дъщеря си за дукати и бисер.

Когато гостите се разотидоха, Сава Йованович, не знаейки защо, не повика Цая при себе си, не я би, не ѝ скуба косата, а се тръшна да спи, размишлявайки какво да прави и как да склони дъщеря си към покорност. В това време Цая стоеше пред иконата и се молеше богу. Нейната молитва не беше произнасяне наизуст на фрази, не беше натъкмената и мазната молитва на светиите с определен брой метани, кръстове и «господи помилуй», а жив разговор с бога и с великата природа.

Лицето ѝ беше пламнало, тихата ѝ молитвица постепенно преливаше в шепот, в който се чуваха откъснати думи от пламенно слово. Тя много дълго се колеба за нещо, обмисляйки замисления план, после изведнъж се успокои: решението беше взето. След това решение тя пак се молеше, но лицето ѝ беше спокойно, а молитвата ѝ — тиха, ангелска. Тъй се молят богу само младите жени и младежите от дванадесет до шестнадесет години, притиснати от несгоди и дирещи изход. Аз обичам такива молитви: в тях, наред с вярата в бога и истината, се чува и твърдата вяра в собствената сила, те само съсредоточават тая сила в дни на несгода и възпитават челични характери у сръбските жени и младежи. Както щете, господа, но ако не бяха на света тия свети жени, досега всички ние бихме се потурчили, пошвабили, помаджарили и изчезнали от лицето на земята като сърби. Те се лишават от всички удоволствия, от които човек никога не се лишава, и изцяло се отдават на своите задължения като майки, жени или дъщери. Жената, и само тя, е възпитала цели поколения от честни и твърди хора. Жената е отгледала на скута си най-добрите хора, тя първа ги е научила да говорят; и жената — тоя ангел, който бог ни е пратил да подслажда горчивите и чемерни дни на живота ни — ние още бием и мъчим, и тиранизираме. О, какъв голям грях и срам!

X

Белграде, Белграде, майко на сръбската земя, татко на сръбския народ! Всеки те обича и сам не знае защо. Но ти наистина си хубав! Обърнал си ведро чело към целия свят и се разговаряш с него, изпъчил си юнашки гърди и Сава и Дунав ги разхлаждат. Белееш се отдалече, хубави граде, само че още по някой облак те притиска. Как да не погледнеш със светли очи и чиста съвест в белградската чудна вечер! Засяла с червенопортокалови лъчи, които позлатяват краищата на небето и малките пухкави облачета, вечерта се спуща като тиха сянка над уморената и измъчена земя и почти може да се види как дърветата се раззеленяват от вечерния хладен ветрец и птиците, уморени от горещината, и дребната трева край пътя, която слънцето изгаря всеки ден, и обраслите с

ниски храсталаци бели брегове, изрити от дъжда, от Сава и от Дунава, сънени, едва чакат да се смрачи по-скоро и нощта да покрие със своята сянка техния рядко весел живот. Всичко, което може да се движи, излиза по това време на улицата. По цял ден работниците работят и глухите по цял ден улици сега изведнъж оживяват от всякакъв хорски говор. Тук сега се повтаря бурния живот на деня, прекаран на изгорялата нива, на лозето, в задушната изба, в смрадливия кюмез на майстора, в плесенясалата канцелария или в някоя мрачна глуха гора и още по-високо се разправя за различните начини, по които работниците в Белград стигат до сиромашкото парче хляб, че работата е била по-тежка и че с кървав пот се облива всеки залък, а гърбът на работника е толкова изнурен и измъчен, че и сега, когато тихият вечерен вец е изсушил вече потта от опаленото му от слънцето лице, разхладил го е и като благ мехлем е минал през дълбочината на неговите издръжливи гърди — той все още придържа с ръка изнурената си утроба.

Но ето, мръкна се вече. Демокрацията напусна улиците и се прибра да си отдъхне от труда и умората, а аристокрацията едва се е върнала от Топчидер или е изпъзляла от своите градини. Навсякъде настъпи тишина, която само понякога нарушава тропотът от обувката на ония, които се връщат от кафаната, шумът на ония офицери, които са се забавили в «Аксентия», и викът на учениците, които са скитали тук-таме из затътените места; или я прекъсва лаенето на кучета, които от време на време лавват някъде далече или понякога изкукуригва петел, и нищо повече. Но най-после и всичко това утихна. Въздухът беше тих, клоните на дърветата не помръдваха и улиците бяха съвсем заглъхнали; само в градината на Сава Йованович стоеше някой. Не мръдваше от мястото си, сякаш нищо на света не го интересуваше. Наметнат беше с бяло платно, което месецът така осветяваше, че изглеждаше странно, обляно от лунните лъчи, върху тъмнозеления листак на ореха. Тихата нощ и благоуханието, което се разливаше из градината, както и милионите светли очици, що гледаха сънната земя, сякаш никак не интересуваха тая бяла статуя. Замислила се беше младата главица, потънала беше в мисли. Сама-саменичка стоеше тя в гъстата градина. От градината заедно с

лунните лъчи я обливаше уханието на тревата и дърветата. Девойката се беше приютила в нощната тишина и със своето моминско сърце се вслушваше в тайните на нощта, които тъй чудно разбират младите души, когато мислят за своята съдба, и тъй обичат да споделят своите тайни с тихата нощ. Седи девойката, ослушва се, сякаш чака някого, и в нетърпеливия ѝ поглед се чете очакване. Такъв израз в очите се вижда понякога през веселите вечери, когато младата девойка мисли за себе си и ѝ се струва, че ей сега, сега след един миг, зад близкия ъгъл ще съзре висока хубава снага и — ето че я примамва към себе си с най-мили думи:

— Цайо, душо моя, не се плаши — аз съм.

Цая се спуща към Любомир, прилепя се към него, обласкава го с искрите на черните си очи и шепне:

— Щастлива съм с тебе! Целия си живот, струва ми се, бих прекарала с тебе и бих забравила всичко на света. . . Живота си бих дала. . . Не живота — душата си бих дала за тебе. . .

И Любомир прегърна Цая, а нейната глава се склони на широките Любомирови гърди. И плачеше, и плачеше тоя каменен човек не за последен път в своята голяма тъга.

— О, как бих бил щастлив, боже мили — шепнеше той, — ти си ми изпратил мила и скъпа душа, която ще облекчи страданията ми. Когато тя е при мене, забравям всички свои нещастия. . . Мислех, че съм намерил човека, който ще тъжи и ще се радва заедно с мене, но. . .

— Защо не говориш, скъпи мой? — запита Цая своя мил другар. — Защо не ме утешиш, защо не ме успокоиш? Ето, аз те чаках като ангел-утешител, като бог!

— Аз те обичам, аз те обичам и не мога да се разделя с тебе, душо моя — говореше Любомир, без да слуша Цая. — Бях толкова щастлив, когато идвах тук, когато се виждах с тебе. Ти ме обичаше, гордееше се с мене, хубаво мислеше за мене, а сега. . . Още ли ми си другарка, Цайо?

— Да, и сега те обичам, и те обичам като душата си — прошепна Цая и заплака. Любомир силно я прегърна, целуна хубавата ѝ глава, помилва косата ѝ и от нейната нежна ласка се успокои като малко дете.

— Ето, аз се поуспокоих малко, а ти стана неспокой-

на — говореше Любомир. — Когато виждам, че си спокойна, на душата ми е по-леко, а ето — ти плачеш. . . Обичаш ли ме, Цайо?

Цая подигна глава, погледна Любомира със своите прекрасни очи, както майка гледа своя умиращ единствен син, и каза:

— Обичам те и ще те обичам до гроб!

— И няма да се омъжиш за Никола?

— Никога! На парчета да ме секат, жива да ме погребат, жива да ме горят — няма да бъда негова жена.

— Мила Цайо!

— Душо Любомире!

И пак сълзи, и пак утешения, целувки, прегръдки.

— Какво ще правим? — попита най-после Цая.

— Как какво? — каза Любомир. — Утре ти ще паднеш пред нозете на баща си и ще го молиш да не те убива, да не те дава на Никола, а в тоя миг аз и Пера ще влезем в стаята. Пера ще го помоли от своя страна, а аз ще поискам ръката ти — и свършено.

— Не, скъпи, ти още не познаваш моя баща и Никола! Нима мислиш, че с нашето молене можем да накараме единия да промени решението си и да не изпълни намерението си, а другия да се откаже от моята ръка? Никога!

— Но щом е тъй, тогава да избягаме в Черна гора!

— Не можем се измъкна от ноктите на Никола — всякъде ще ни намери и ще ни хване!

— Тогава, какво да правим? Боже, какво да правим? — говореше Любомир и кършеше ръце.

— Ела утре у дома, поискай ми ръката, па ще видим какво ще правим! Ще измислим нещо — рече Цая решително. — Сега трябва да се разделим, да не ни забележат тук. А се и зазорява вече. Хайде, върви. Сбогом, мили!

— Сбогом, Цайо! Сбогом, животе мой! — рече Любомир и помери да тръгне.

— Ела още малко, мили! Ела още веднъж да се целунем. Ето, тъй, тъй! . . . Хайде сега върви, върви бързо, сбогом!

Но ето и зората все повече побеляваше, птиците се вече пробудиха и възпяваха зората; шурците почнаха да цвъртят, ето заблестяха със зеленорозови крила утринните скакалци, зашушна ръжта и пшеницата и просото важно се покланя на всички страни. От един

клон, пречупен от гръм, заграка гарван, а в меката росна трева зацвъртяха малки птиченца. . . Тогава, сред тия множество гласове, се чу как някой рече на минаващ човек, който беше завидял на тоя рай — Белград: «Не ни завиждай, добри човече! Зиме глад и студ ни мъчи, а лете — пек и жажда!»

След като всичко това се свърши в природата, Цая и Любомир продължаваха да седят в градината и ако не беше се чул гласът на Сава, който викаше дъщеря си, още не биха се разделили.

През това време Сава Йованович се изтегна на дивана, запали дългия си чибук, поръча да му донесат кафе и се провикна: «Цайо!», а Цая дойде пред него бледа и слаба от безсъние и други душевни вълнения.

Йованович изгледа дъщеря си и рече:

— Какво става с тебе, Цайка? Ти си болна навярно? Като че ли сега са те извадили от гроба! Искаш ли да повикам лекар? — попита я Сава.

— Нищо, татко — рече Цая, — тялото ми е здраво, но душата ми страда. Не дири лекар, не ми трябва, защото не може да ми помогне.

— Каква е тая душевна болест у тебе? Не мога да разбера това.

— И не ще можеш да разбереш, татко!

— Как тъй? Знам какво е, когато боли глава, ръка, крак, сърце, но душа да боли — това не съм чул от никого до днес. Върви си легни ти в леглото, а аз ще пратя за лекаря. Но слушай, трябва да се облечеш хубаво, за да посрещнеш годеника си. Хайде бързо. . .

— Татко. . .

— Сега нито дума повече! . . . Върви си в стаята.

Цая излезе. Но какво бихте направили вие, мили читатели, ако бяхте на мястото на тая бедна девойка? Какво бихте казали вие на вашите тиранични родители? Знаете ли вие колко тъги и удари на съдбата е претърпяла тая девойка? Неприятностите в живота могат да доведат всекиго до крайност, затова не я обвинявайте, че не изпълни онова, което обеща на Любомира. Ще кажете: «Значи, съгласна е да се омъжи за Никола?» — «Може и така да бъде — отговаряме ние, — не е тя първата, нито последната жертва на тиранията. Ето, може би много от вас, добрите читателки, са се омъжили за старец, за глупак

и за богат дядка. Но аз знам, че такива жени най-напред решават да продадат себе си, а след това се утешават така: «Ще вода хорото с ергените, па ще си избирам, който ми харесва, а моя чичко ще го вода за носа.»

Но Цая не беше от тия жени. Тя е по-добра, отколкото можете да си я представите; тя е истинска сръбкиня в пълния смисъл на думата. А знаете ли вие, добри другари, че добрата сръбкиня стои много по-високо от добрия сърбин? Може би не вярвате, но аз ще ви кажа, че това е факт, в който никак не трябва да се съмнявате. Ако мъжът претърпи ония мъки и страдания в живота, които търпи жената, би се самоубил, би се удавил, а жената никога не прави това. Накарайте мъжа да роди или да отгледа едно дете, би изпаднал в отчаяние, би захвърлил детето си, рожбата си, а вижте жената с каква любов гледа на своето мъчение, което не ѝ дава покой ни денем, ни нощем. Принасяйки малка полза със службата или работата си, мъжът, колкото и да е развит, почва да се гордее в душата си със своята заслуга за честността и некористололюбието си; говори с гордост, като че ли честността и некористололюбието са заслуги, а не задължения — а тия черти няма у жената. На въпроса: какво прави в това време добрата сръбкиня, когато мъжът се влачи по кафаните, служи, плете примки, прави интриги, мамни своите братя и другари? — аз отговарям: Жената работи, и работи, и работи — повече от мъжа. Запитайте всички напълно честни хора, нека ви кажат, кому са задължени за всичко, що е добро у тях? От стоте, деветдесет и девет ще кажат: на жената. Тя и в съня си работи за своя мъж, с гърдите си храни и брани децата си от пияния, разпуснатия и нещастен мъж, спасява от крайна разпуснатост и разврат множество хора — жената, тоя ангел небесен — и за всичко това я ядосват, мъчат и всякак я тормозят, а после се чудят, като видят паднала жена.

Но да оставим всичко това. Хората, които мислят, ще разберат и от малко казаното — много, твърде много, само ако искат да разберат.

Към десет часа сутринта Любомир дойде в дома на Сава Йованович и отиде при Пера да му каже намерението си, да узнае неговото мнение за всичко и да го помоли и той да им помогне.

Но когато Пера узна в какво се състои работата, по-

гледна Любомира така, като че ли искаше да му каже: «На себе си ли си, любезни друже? Да не си полудял, да не си си загубил ума? Та как си можал и да си помислиш, че баща ми ще ти даде сестра ми?» И рече гласно:

— Няма полза, друже, не мога ти с нищо помогна, защото, първо: баща ми не мисли да послуша моя съвет и, второ — не виждам, че твоят брак със сестра ми би бил от полза за тебе и за нея. Ти не си богат човек, никъде не служиш и как ще храниш и себе си, и нея, която е свикнала да живее богато и да не търпи нужда от нищо? Съветвам те като свой другар да изхвърлиш от главата си тая мисъл и да не се вестяваш пред очите на баща ми, защото иначе, ей богу, може да ти се случи нещо, което няма да ти е особено приятно. . .

Пера продължаваше да говори за сиромашията и богатството, но Любомир не искаше да слуша неговите съвети, излезе от стаята и отиде при Сава Йованович, пред когото стоеше Цая, цялата обляна в сълзи. Когато видя Любомира, Сава се нахвърли върху него:

— Та как си посмял и да помислиш, мръсно куче, че ще дам дъщеря си на тебе, босия и голия. . . Куче недно! Ще те ожена аз тебе, та цял живот да помниш!. . .

— Аз съм наистина беден, но съм честен — искаше да каже Любомир, но Сава не му даде да проговори, а повика слугите си да го изблъскат на улицата.

Току-що тая сцена беше свършила, ето ти Никола носи разни подаръци на Цая, на Пера, че дори и на Сава Йованович. Разбира се, Сава му разправи онова, което се бе случило преди малко, но Никола само се усмихна и каза:

— Гледай ти, аз не съм и сънувал, че ще имам такъв «съперник». Но ние благополучно ще отстраним всичко това, аз така ще сгрея ушите на тоя нещастник, че ще помни, докато е жив. Повикайте невестата да ѝ дам подаръците, а тая история забравете и никому не говорете за нея.

XI

В една белградска съдебна зала, зад маса, покрита със зелено сукно, седяха страшни фарисеи, между които на мек стол седеше на почетно място и Никола. Пред него

имаше някаква изписана хартия, която гледаха всички, които седяха около масата.

— Какво, да го извикаме ли? — попита един от присъстващите.

— Да се извика — каза Николо.

— Да се извика — повтори началникът на отделение и позвъни.

Влезе стражар и началникът на отделение му каза да доведе онзи от затвора.

Стражарят излезе и след няколко минути ето ти води Любомир Калмича.

Съдиите гледаха пред себе си, като че не виждаха обвиняемия, който стоеше пред тях, и се разговаряха полугласно помежду си. Най-после началникът на отделение дигна очи и запита Любомира как се казва, на колко години е, где е роден, откъде е, какъв е по занятие, какво е вероизповеданието му, причастява ли се, или не и така нататък и когато всичко това свърши, подаде му някаква хартия и го запита:

— Кой е писал това?

— Аз — отговори Любомир. — Превеждах една французка книга, на тоя лист е само една глава от тая книга. То е от труда на французкия философ Мосильмен.

— Чети какво е написано там — рече Никола.

Любомир почна да чете: «Свободата, която господарите трябва да дадат на своите народи, е свобода законна. Над нас няма друг съдия освен бог, но законите трябва да имат по-голяма сила, отколкото господарите; вие не господарувате над роби, а господарувате над свободен и храбър народ, който е толкова ревнив към свободата, колкото и към верността. Вие не сте и господари, а сте първи слуги на народа, изпълнители на неговите закони, на неговата воля. Господарят не е идол, който народът си е създал, за да му се моли, а самият той се е създал от народа, та последният да му се моли и кланя; той е само пазител и бранител на най-святите права народни, когото народът е поставил начело, за да го пази и брани.»

— Да, това не е нищо друго, а прокламация — рече Никола, като си засукваше мустака.

— Да, да, прокламация — додаде началникът на отделение, — аз положително зная, че е прокламация.

— Да, да, прокламация — промърмориха през нос Николовите подлоги.

— Каква прокламация! — викна Любомир Калмич. — Казах ви, че това не е нищо друго, а превод от една французка книга. Значи, заради тая нищожна хартия съм затворен? Това не е възможно, това е страшно, това и в Турция не се случва.

— Почакай, почакай — рече началникът на отделение, после посочи с пръст листовете, които лежаха пред него, погледна глупаво ония, които седяха около него, извади от чекмеджето нещо написано, даде го на Любомир и му рече: — Чети!

Любомир взе писаното и почна да чете: «Всяко правителство е олицетворение на отделните личности, от които се състои народът, който то управлява. Ако със своите мисли и намерения то се е издигнало над народа, ще не ще, то трябва да слезе и да върви успоредно с него, а ако е изостанало зад него, най-сетне ще трябва да се издигне до него. За характера на един народ почти винаги може да се съди по неговото управление и неговите закони; това е така естествено, както е естествено, че водата винаги се стреми да е равна на повърхността си. Един благороден народ, който няма съсловия и аристокрация, ще има добро правителство, а един покварен и неук народ — тъкмо обратно. Свободата на всеки народ зависи колкото от политическия, толкова и от нравствения му характер; тя ще бъде там, дето има самостоятелни хора, които са способни да работят, да се борят. Не е толкова ценно, когато един народ има хора, които са способни да го управляват, колкото е ценно, когато има такива, които умеят сами себе си да управляват. Наистина не трябва да наричаме роб онзи, който търпи чуждо насилие, макар че сам по себе си това е грамадно зло, а оногава, който не е способен да победи своето собствено незнание, себичност и греховни навици. Имало е у много народи, а има и сега така наречените родолюбци, които мислят, че бог знае какво е направено за свободата, ако е убит някой тиранин, а забравят, че тиранинът обикновено не е нищо друго, освен олицетворение на ония милиони, над които той властвува. Народи, които са изпълнени с робски дух, няма да станат свободни, ако само просто се променят владетелите им или се преобразят държавните учреждения, и ако останат

в тая постоянна заблуда, че свободата зависи от правителството. Каквито и реформи да въведат такива народи, с каквато и цена да ги заплащат, малка практическа и трайна стойност ще имат те; защото промяната на самите личности е също, каквото е промяната на фигурите във фантазмагорията. Трайната основа на свободата зависи от това, дали отделните личности имат твърд характер; единствено в това лежи гаранцията на общата сигурност и народния напредък.»

— Та това са републикански мисли! — изрева Никола.

— Да, да, републикански, червени! — рече началникът.

— Разбира се, републикански! — подеха подлогите.

— Да, това са мисли. . .

— Мълчи, като не те питаме! — изрева Никола на Калмич, който поиска да говори. И като каза това, започна да доведат свидетелите.

Влязоха редакторът на един многоуважаван вестник и Живодерич, които началникът на отделение посрещна любезно, а Никола им подаде двата пръста на своята благородническа ръка.

— Познавате ли тоя господин? — попита началникът на отделение свидетелите и посочи с пръст Любомира.

— Малко го познавам — рече Живодерич, като си държеше устата малко накриво.

— Аз добре го познавам — рече редакторът и погледна угоднически Никола, като че ли искаше да каже: «Ръката ми, помогни ми, та и аз да ти помогна.»

— Какво ще кажете за него? — попита Никола.

— Ще кажа, че е лош човек, че е отрова за младежите, че е републиканец, червен — каза Живодерич и изкриви уста на другата страна. — Чух със собствените си уши как на гощавката у почтения Сава Йованович каза, че Сърбия трябва да се присъедини към Унгария, за да я направят маджарите република и да я увенчаят с короната на св. Стефан. Казваше още, че от никого не се бои, и още много други страшни работи, за които се страхувам да говоря.

— Достатъчно, стига, знаем вече всичко, каквото е говорил — подеха фарисеите.

Тогава уважаваният редактор отвори уста и почна да говори:

— Това е един човек, който никога няма да се поправи:

него само тъмницата може да го вразуми. Това е един републиканец, който не се бои от никого и който постоянно разпространява своите идеи. Зная, че в самата му кръв е влязла тая страст да се подиграва с другите хора, да ги ругае и да ги нарича подлещи. Веднъж се бяхме събрали в един дом и другарите го молеха да се откаже от тая своя кобна страст и като другите хора да заеме някоя длъжност и да служи, а не да слага живота си на карта. Но той нарече всички чиновници продадени души и ни напусна. . .

Още много говори г. редакторът, разбира се, не в защита на Любомира, и съдът освободи свидетелите и се оттегли в другата стая да се съвещава какво да присъди.

Любомир остана сам между двамата стражари и размисляше, размисляше, а сърцето му се стягаше в гърдите. «Где си се притаило, щастие човешко? — шепнеше Любомир. — Изгрей веднъж за хората, които копнеят за тебе, и озари със своята светлина угрижените и отпадналите умове, та и за тях да изгрее веднъж по-добър живот. Стига мъки, стига унижения, дай им живот! Но няма те, прокълнатото щастие, няма те отникъде да се покажеш; твоите лъчи озаряват само подлещите и негодниците. Горката Цая!» — И сълзи като порой рукохна от очите на Любомира; но това бяха сълзи на честен човек, който не плаче, защото го гризе съвестта, а поради трудните обстоятелства, в които немилостиви хора бяха поставили него и околните му. А и кой от нас не е чувствувал това тежко положение, което може да разтърси и най-силния дух? Кой не е прекарвал бързосънни нощи в размисъл къде да отиде и да дири онова тайнствено благо, което наричаме щастие? Кой не е заплаквал, когато е паднал на пътя, по който е тръгнал, когато се е измамвал в своите намерения и когато е съгледал вместо драгоценностите, вместо благата, за които е тръгнал — зиналия тъмен и студен гроб? «Нима това е целта на живота? — би трябвало да извика с най-голям жар всеки, който е в такава неволя. — Нима съм живял аз? Нима животът се състои от години на безплодни усилия, мъки и страдания? Поне на човека, комуто са изкопали гроба, надеждата да би открила тайната на живота и щастията, но — и това няма! Проклетата да е горчивата съдба, която като измамно привидение ме примами от кръга на безгрижните хора и ме хвърли жив в гроба!» Такъв нещастник би трябвало да проклина целия свят, самия себе си,

своята любознателност, своята винаги будна съвест. И когато такъв страдалец погледне света, когато види колко прекрасна е природата, как ведрото небе се шири в безграничната далечина, как зелените поля, покрити с жита, се вълнуват като море, как весело шумят младите сочни листа на дърветата, как чучулигите се стрелкат из въздуха, запели своята възторжена песен, и се губят в далечния въздушен простор, огрян от жарките лъчи, когато види всичко това, трябва да се запита: «Защо да не смея да се наслаждавам на всичко това, защо да не съм щастлив? . . .» Ще бъдеш ти щастлив, брате мой, само върви по правия, почтен път и се бори юнашки с негодите. Само енергията и твърдият характер са в състояние да проправят пътя към по-хубав, по-светъл живот. С енергия човек постига всичко, което му е нужно, за да бъде щастлив. Силата на човешката воля, тя е център на всички негови качества, тя именно прави човека истински човек. И самият Сирах казва: «Тежко на малодушния!» Няма нищо по-хубаво от будния, смел дух: и когато не успеем в своето усилие, можем поне да се утешаваме с мисълта, че сме направили всичко, което сме могли. Няма нищо по-хубаво в живота от това да видите човек, който превъзмогва всички пречки, които стоят на пътя му, който празнува победа над противниците, па макар и потънал в кръв, макар и с отмаляло тяло, който крачи смело напред, уповавайки се на своята мъжка сила. Такива хора наричаме велики.

XII

Вратата се отвори и цялата фарисейска група зае отново местата си. Секретарят на съда, човек болнав и слаб, човек, който може да се нарече нула, който следователно струва нещо само когато пред него се постави единица, започна с треперещ глас:

№ 2631

под.

Белградският градски углавен съд, по силата на властта, получена от негова княжеска светлост, въз основа на привършеното следствие по делото против Любомир Кал-

мич за разпространение на свободни мисли, намери за справедливо да изрече следната присъда.

П р и с ъ д а

Любомир Калмич, 31-годишен, православен, родом от Сараево, неженен, без занятие, се осъжда заради гореканзаното престъпление на две години затвор в окови в Карановац, засилен с два дена пост през седмицата, с тая добавка, че е длъжен да заплати, в срок от 14 дена, под страх на принудително събиране, съдебните разноси, възлизащи на сто данъчни гроша.

О с н о в а н и е н а п р и с ъ д а т а

Обвиняемият не признава да е говорил или писал против висшата власт и следователно с това да е възнамерявал да опетни пред народа поменатата власт, но понеже свидетелите Петър Живодевич и Милош Папазлич под клетва заявиха, че обвиняемият не само е говорил това, но е изявил още, че тая власт трябва час по-скоро да се отстрани, следователно, съгласно закона, гл. II, буква «б», § 19, той трябва да се осъди.

Углавен съд в Белград, 1865 година, март 1.

Секретар:
П. С. Сревич
(печат)

Председател на съда:
Н. Кукурузич

— Доволни ли сте от присъдата? — запита председателят Любомира.

— Шегувате ли се, или говорите истината? — попита Любомир. — Та това не е съд! Това не е заседателна зала, това е лудница! Аз ще подам апелация, аз ще се оплача на самия княз, аз, аз. . .

— Какво каза ти? А? Ти не си с нищо по-добър от онзи, който реже глави. И ти смееш да се подиграваш с великия съд? И ти си още недоволен от великия съд? Знаеш ли ти, че аз имам власт, ако искам, да те разпна като Павла или да те помилвам?

— Тежко на страната, в която хора като тебе могат да осъждат и да помилват! Не искам аз твоята милост, не

диря аз опрощение, защото в нищо не съм се провинил; а и да съм виновен, пак не бих молил.

— Млъкни! — изрева Никола.

— Няма да млъча, искам да отида при княза!

— Е, братко мой, няма и да се приближиш ти до него — рече Никола. — Още не са ти порасли такива крила, че да стигнеш до него.

Всички фарисеи излязоха от залата, като се разговаряха тихо, а Любомира отведоха в тъмницата.

Крива ли е за това съдбата?

О, вие стари кожодери! Няма никъде равни на вас! Вие, които тъй храбро стоите на стража за общата просвета и спокойствие, вас народът никога няма да забрави, наистина няма да ви забрави! Какво ви е на вас, че човек щял да тлее няколко години в тъмница, в окови, без свобода, щом можете да задоволите своята страст и прищявка? Вие съвсем хладнокръвно си играете с щастието и живота на човека! Вие, за които користта е идол и душа на всички ваши дела. Само стремеж към угодничество и лицемерие изпълва вашата душа и за вас над всичко е да клеветите другите и да им желаете зло. Ако на едната страна на везните поставим такива образовани съдии с целия техен авторитет и почитание, с които се ползват пред филистерските души, а на другата страна кой да е бездомник, който е отрасъл в пълно невежество, когото пианството е съсипало, който се крие из горите и убива хора само за да не го хванат, да не го бият с камшик и мъчат или да го пратят в Крагуевац, или да го обесят — тогава много мъчно бихме познали на коя страна би натегнала. Нима да се съди така не е все едно да се режат главите на хората?

Белграде, Белграде, от тебе няколко милиона души чакат живот и светлина, от тебе зависи сръбското щастие, ти трябва да бъдеш пръв борец за всичко, което е хубаво и възвишено. А какъв си ти? Ти си пълен с цинцарски дух, пълен със злоба, ти закриваш очите си, за да не виждаш сълзите, сълзите на твоите еднокръвни и еднородни братя. Тежко на народа, който очаква добро от тебе! Видж! Младежта от всички сръбски краища се надига и ти трябва или да се преродиш, или да паднеш. Да живее младежта и всички честни хора!

*

Тук свършва първата част на моя разказ «Крива ли е съдбата?» Ако читателят дири в моя разказ забавни завръзки, развръзки и сцени, които потърсват, ако очаква на края на разказа смърт или поне някоя женитба, предврително знаей, че няма да бъде доволен от моя разказ. Няма да бъде доволен от моя разказ и оня от читателите, комуто е в душата да отнема чуждия залък и който в къщи може би храни няколко дечурлига. От моя разказ ще бъдат доволни само отделни хора, които съдбата е захвърлила в скрити кътища по света и които се стремят да се изтръгнат от тия затруднения. В техните глави непрестанно се роят най-различни мисли; тях винаги ги мъчат парещи въпроси и съмнения; в своята самота те с радост приемат всяка нова книга като нов познайник, който ще им бъде другар в живота. Те с нетърпение разискват изказаните в нея възгледи. Тя им става най-близка приятелка, ако е способна да стговори на някои от многобройните въпроси, които за тях още не са разрешени.

Ако искаш, читателю, да узнаеш какво е станало с Цая, моля те да почакаш, докато излезе втората част на моя разказ, която ще бъде напечатана в «Матица» или в отделна книжка. А дотогава остани сбогом!

ЧАСТ ВТОРА

ИЗ НОВОСАДСКИЯ ЖИВОТ

I

Беше сутрин. Зората отдавна вече се беше пукнала и настъпи пурпурен ден, т. е. ден, приличащ на всички предшествуващи дни с всичката своя картинност, а същевременно с всичкото свое еднообразие, с една дума — точно тъй, както бива между хората. Нима хората, които живеят сега в Нови Сад, не са също такива хора, каквито са хората в Париж, в Япония, на остров Мадагаскар и др., а техните стремления, надежди нима не са същите, каквито са били стремленията на римляните, на саксонците и на арабите? Да, хората са все същи, само имената им са други: по-рано е живял Атила, а сега живее Аст; по-рано е повелявал на света Нерон, а сега майстор Деак. Всичко върви по старому. Вгледайте се внимателно в Нови Сад и новосадчани, и ще видите същата периодичност, каквато се забелязва в четирите годишни времена. Сменяват се редица поколения безследно, несвързано — ей така! А като погледнем самите себе си, т. е. Нови Сад, ще ни се стори, че и останалия свят спи и не се движи, а това не е съвсем вярно. Ето, погледнете Сандвичевите острови и се попитайте какво бяха те преди два-сет години и какво са сега. Да, векове минават, природата лети напред, а на нас все ни се струва, че всичко стои на едно място, че земята не се върти около оста си, че белградската висша школа не напредва, че старите пенсионери не намаляват и не ходят «При зеления венец», и все ни се струва, че тия целомъдрени старци, също както е било и преди петнайсет години, си четат «Пестер Лойд» и «Напредак» и все така, като ходят в кафаната, нищо не ядат и не пият, освен дунавска вода, в полза на благосъстоянието на съдържателя. И много, много още неща ни се струват; а и много не ни се струват, а са тъй и в действи-

телност. Ето например, изгряло слънцето над Нсви Сад, гледа града, хората, наблюдава и спокойно, без да бърза, сякаш и слънцето няма какво да прави, ходи си по небето и гледа на всичко любовно, нежно, а вечер му е мъчно да се раздели: залязва дълго-дълго, ту в облак се скрие, ту пак се усмихне, ту на самия ръб се спре и гледа дълго-дълго и вече не е мъчно да се гледа в него; нивите леко се златеят и по тях пробягва срещу залеза прохладният вечерен вятър.

Не искаме и ние да бързаме. Къде да бързаме? Защо да бързаме? «Нека времето си върви, нека дните си текат. Какво ни е на нас от това?» — казват хората и често си живеят до сто години. Редят се празници, кръщават се новородени граждани, празнуват се «слави» и именни дни, свирят тамбураши, изхарчва се и последният крайцер, работи «Друштво за родиноста», усилено работи, страшно работи; менят знамената новосадските граждани, продават своите таланти; дреме «Матица»; изригват просташини «Даница» и «Напредак»; печат се агнета и шарани; изпиват се бурета; целта на човека е ясна и определена; ту чакаш Коледа, ту избора на народен представител или градоначалник, ту очакваш комисаря, после пролетта, а с нея и покачването на Дунава. . . Зеленеят се нивите и лозята и усърдно селянинът се моли, и дебели свещи пали на разпънатия за нас, и пари в манастиря праща, та светите отци да се помолят за него и за добитъка му, и пот като градушка пада от лицето му: «Много работа ще падне, но нищо! Само град да не повреди посевите! Зер миналата година и курбани правихме, и вода светихме и въпреки това гъсеници и град големи вреди ни нанесоха.» А Нови Сад хич не иска и да знае. Весели и румени са господата и госпожите и се разхождат по променадата пременени и напарфюмирани, и тънки чувства развиват, и Пеща и Беч гледат, за да разкажат след това «брату» колко е хубаво в Европа и в големите градове и как живеят немците и пишат дебели книги, за да учат по тях нашего брата дивака на ум и разум! А маджарите само това правят — събори събират, и все за нашето благосъстояние, за нашия народен прогрес. А нашият брат слуша всичко това и не бърза. Зер немците и маджарите работят за него. Пък и защо ще бърза, когато китайската мъдра пословица: «По-добре да седиш, откол-

кото да стоиш прав; по-добре да лежиш, отколкото да седиш; по-добре да спиш, отколкото да лежиш» — толкова ни харесва. Ний можем да бъдем велики, без нищо да правим, достатъчно е да наденем маджарски панталони, ботуши и атила, да втъкнем перо на шапката си, и маджарската цивилизация е в джоба ни. С немците още по-лесно можем да се справим, тук и ботуши не са потребни. Какво по-хубаво искаме! Просто прелест!

Коя Мазич отвори прозореца на своята квартира да подиша свеж въздух. Той много обича да прави това след сутрешния чай и дебелата закуска и често прекарва по цял час, като гледа зарзаватчийките, които мъкнат своите тежки товари; кръчмаря, който носи грамадна чига на показалеца си; офицера, който си сучи мустаките и мами едно кученце; учениците, които си отнемат един от друг едно парче ластик; гарвана, който чопли с клюн крака си върху черковния покрив; или пък пуяка, който се разхожда из черковния двор между своите любовници. Той често мисли за нещо през това време, или просто за нищо не мисли; само понякога, когато забелязва, че главата на пуяка почервява, опашката му се разперва и той се надува като белградски сенатор, Коя по навик свири, а пуякът се обажда.

Изпълнил сутрешния обряд, Коя взема китка цветя и мирише, силно мирише, сладострастно мирише и въздиша за нещо, макар че тия цветя му ги носят една стара баба или един ученик от гимназията, за което получават всяка сутрин по един сенксер, а през зимата по два. Миризмата на цветята докарва Коя в най-приятно разположение на духа и той почва отново да мисли; мисъл след мисъл се образуват и пробягват в главата му като гущери, също както примерите в граматиката на брата Чобича! Погледне Коя ботушите си: «Лачени, хубаво ушити» — мисли той; после цяла редица мимолетни идеи: «Фуражка да си купи от «При писмото»; ръкавели от Николич; селянката яде само хляб, без месо, и все пак живее. (Наистина, чудни стомаси има на света.) Ето и петелът «кукурига» и пр., и пр.» — докато най-после, по странно съчетание на идеите, всичките тия размишления се спират на три неща: «Трябва добре да се облече, да се разходи по променадата, да пие шоколад.» Завършил теорията, Коя веднага почва да прилага всичко на прак-

тика; у него теория и практика е едно и също нещо; Коя не прилича на ония хора, които говорят много, а вършат малко; които по банкетите проповядват братство и единство, а на практика са готови да турят крак на своя приятел и да му счупят врата. Нашият герой не е такъв!

След тия размишления Коя чисти белите си нокти, мие си ръцете и шията с всевъзможни сапуни и четки; после зъбите и ушите и най-сетне се облича. Коя има всевъзможни видове дрехи, с всевъзможни цветове и кройки; дрехи сутрешни, дрехи предобедни, дрехи обедни, дрехи следобедни, дрехи надвечерни, дрехи вечерни, театрални, бални, зимни, есенни, сватбени и пр., и пр. След като се облече, Коя отива на променадата да се поразходи и си държи високо главата. Като се разхожда, Коя отново все мисли, мисли, много мисли, за различни неща мисли. Понякога просто мисли за това, че той е също тъй човек и че също тъй живее, като другите, и че скоро ще дойде обяд, а след това вечер и че той също тъй ще спи, както и всички хора. И това малко го сърди. «Добре би било — мисли Коя, — ако аз бих се отличавал от другите хора! Но по какво? Ех, ако би било възможно ей-тъй по-лесно да се различавам! Ако хората никога не биха спали, а бих спал само аз!»

Обядва Коя по аристократически, в три часа след пладне, в най-аристократическата гостилница, и обядва много дебело, обядва тъй, че петима души с най-раздражителни стомаси не биха могли да се борят с него. От само себе си се разбира, че погълнал такова количество ядене, на човека е нужна почивка, и Коя за смилане на храната лежи следобед на канапето и страшно пъшка и пъхти като ковашки мях. Тук той пак мисли, пак мечтае. но послеобедните мисли не могат да бъдат тъй сериозни и проникателни, каквито са сутрешните мисли, и затова през това време Коя живее повече с душата и сърцето, отколкото с мозъка. В главата му се мяркат каляски, коне, скъпи пръстени по пръстите, шум и бално осветление, хубавички лица, къдрици; и стига дотам, че чува музика и вижда как прелитат бели ефирни рокли, смесват се с черните фракове и мундири и всичко това бързо се върти и се носи във вихъра на безкрайния валс. . . «Ех, негоднико!» — извиква Коя и отново мисли. Струва му се, че той е Цицерон, Сократ или най-малко лорд Стънлей и

трябва да произнесе реч пред народа за народното благосъстояние, за програмата, за народността или за «юнаците и жените». И Коя мечтае: наоколо — тълпа. Чуват се ръкопляскания, речта на Коя ту ечи като буря, ту тече широко и равно като река сред меки зелени брегове. . . Сърцето на новия Цицерон замира само при представата за нещо подобно: неволно му идват в главата и обратите, които би употребил в речта, и остроумията, и каламбуриите, и смехът, с които би заставил да се смеят хиляди хора, и хиляди хора биха почнали да му ръкопляскаат. . . Дори горещина облива Коя при тия мисли. . . «Какво, ако бих бил римлянин, ако имаше такъв един форум — мисли той, — бих бил например консул, наоколо народ, всякаква сбирщина, на която би могло да се говори дори без подготвяне, да й говориш всякакви безсмислици, да говориш тъй, че никой да не те разбере. Тълпата винаги обича безсмислиците. Ако някой напише нещо или каже истината, никой няма да го слуша. «Ний всичко това и сами го знаем.» «А не би било зле, ако ме изберат за народен представител в Пеща — продължава да мисли Коя — и там бих съумял аз да се покажа.» И Коя си представи голямата зала, ярко осветена, цялата изпълнена с чинове и столове, а на челно място в залата, зад зелената маса, седят пещенските магнати и други плешиви старци. «Ето и граф Андраши — казва си Коя — и ето, той произнася дълга реч, а народът му ръкопляска; трябва и аз да се отлича, трябва да му докажа, че и аз имам мозък в главата. — «Господин президенте, аз имам думата!» — вика Коя. — «Господин Коя има думата!» — казва господин президентът. — «Да чуем, да чуем Коя!» — вика народът. — «Аз имам чест да забележа на благородния граф — казва Коя, — чието мнение имах честта да изслушам сега, че той, въпреки несъмнената точност на мнението — с която впрочем винаги се е отличавал, — в настоящия случай, аз моля извинение от негово сиятелство — изпусна пред вид едно твърде важно обстоятелство. Аз не бих си позволил да обременявам благосклонното внимание на събранието с изложение на моето собствено мнение, ако не бях забелязал, че незасегнатата от негово сиятелство страна на въпроса не привлече върху себе си също така и вниманието на говорителите преди него, на благородния граф N и на просветения помощник

на N, и на негово превъзходителство министра на вътрешните работи, а също така и на негово сиятелство министра на финансите. (Аз моля техни сиятелства снисходително да ме извинят.) Аз ще имам честта, благородни графове и магнати, с ваше позволение, най-почтително ще представя на благоуважението на ваши сиятелства някои съображения, които събранието нямаше досега пред вид при обсъждането на настоящия въпрос. Въпреки неопровержимата сила на доводите, приведени от благородния граф N, и убедителното значение на статистическите данни и цифри, посочени от негово превъзходителство министра на правосъдието, аз ще се постарая да поставя въпроса на историческа почва и тогава ще попитам ваши сиятелства: нужни ли са нам реформи? И тъй. . .» Но тук мечтите на оратора вземат съвсем друг характер. Богът на съня, както Юпитер към Данай, се спуща към него като златен дъжд и нему му се сторва, че вижда такива неща, каквито човек не може да си представи: «Да живее Коя!» — звъни в ушите му и му се струва, че вижда друга зала, блестяща от светлини. Оркестърът гърми. Рядко се чува говор. Коя се е облегал на една колона. Някой стотрана му разправя, че короната на свети Стефан има голямо значение, но той не слуша. Той не спуща очи от брюнетката, която далече разговаря тихо с приятелката си и гледа Коя. Колко е хубава! Колко хубаво е облечена! Бялата рокля е здраво стегната със златен колан. Ярко блестят черните лъчисти очи и цялото й лице е озарено от весел детски смях. Коя се мъчи да долови поне една нейна дума, но не може и хапе устните си почти до кръв. . .

— Хубава е тя, но не иска и да ме погледне — казва Коя, скача със злоба от канапето, отваря прозореца и гледа на улицата. Тук неговите мисли малко по малко вземат друго направление или, по-право казано, дохождат в нормално състояние, защото понякога се случват вработа на пътя или поп, или нещо хубаво минава, което обикновено довежда човека в нормално състояние.

Трябва да отбележим, че Коя изобщо не обича да споделя мислите си с никого и повече все за себе си мисли: такъв му е характерът. И ето, както виждате, Коя е човек рядък и достоен за уважение и мнозина са си съставили мнение, че тоя човек е много умен и начетен и главно обича размишлението. «Тоя човек мисли за

нещо — казват обикновено добрите новосадчани, — непременно мисли за нещо! Тая сериозност, това високомерие в него не са без причина.» По такъв начин общественото мнение заключава, че Коя мисли за нещо. Дори някои старци сенатори, които имат дъщери, и търговци, които обичат да поговорят за дълбоки работи, го наричаха философ и гений. «Какъв философ, какъв гений — казваха, — все мисли и мисли.» А какво понятие свързваха старците с думата философ и гений — неизвестно. Дамите и младите девойки често казваха: «Ето, казва, един прекрасен млад човек; как хубаво се държи; колко дрехи има, и все нови, парижки, бечки, по модата. . . Далече ще стигне той, има богат баща и навсякъде е приет, цялото общество го обича и хвали.»

Коя знаеше за всичко това и нарочно, по природната си пресметливост, всеки ден по пет пъти учудваше публиката с външния си блясък, като хамелеон.

Но въпреки това, Коя не възбуждаше у съседите и приятелите нищо особено към себе си, тъй че ако някой видеше Коя на променадата, то просто, без завист, само си казваше: «Ето, и Коя се разхожда» — и веднага почваше да мисли за друго. В същото време и Коя не изпитваше нищо особено към близки и далечни, тъй че ако някой минаваше наблизко, той само си казваше: «А ето и Пера е тръгнал някъде» — и веднага се възвръщаше към предишните си мисли. И това изглеждаше тъй естествено и просто, че никой не мислеше да си задава въпроса, защо Коя си държи високо главата и все тъй сладко се усмихва; а Коя още повече не се запитваше защо Пера е тръгнал нанякъде. Тъй че, както виждате, Коя има много добро, незлобливо сърце. И за всичките тия качества у тоя човек хората от всички партии и състояния, дори маджарите и комисарите, зарзаватчиите и офицерите, с една дума, всички го обичат и при това същината на тая любов се заключава в това, че всичките тия добри граждани и не мислят за него и им е все едно жив ли е той, или не.

След обедния сън Коя отново отива да се разхожда по променадата, после в къщи да се преоблече, след това да вечеря и най-сетне да спи и да мечтае. Това е цялата дейност на тоя велик човек, на тая слава на сръбския народ.

Външността на Коя е най-обикновена и ако той би живял дори между персийци, никой не би го урочасал, а всекиму е известно, че персийците имат лошо око. Ако Гогол би се заел да описва тая външност, той би казал: «Природата не е употребявала тънки инструменти за тая фигура, а е взела брадвата, ударила един път — излезли устните, ударила два пъти — ушите, ударила три — главата; после е пустила тоя човек и му е казала: «Живей!» Но в моите очи Коя има нещо друго, нещо повеличително; на мене все ми се струва, че той прилича на китаец с обръсната глава и по всичко навярно той принадлежи към китайско-монголската раса, към която принадлежат и всички приятели на Коя — маджарите, с които той се схожда напълно, дори по костюма. Но въпреки това, кой знае защо, Коя се харесва на дамите. Те намират, че човек не трябва да се преценява по външността, защото външността често бива измамлива, и хвалят Коя главно за богатството му. Наистина, никой никога не е чувал от Коя нито една дума за неговите сърдечни победи, макар да е напълно известно, че живее само в женска среда, че само тук е в сферата си, а мени тия среди, както и дрехите си, почти всекидневно. Коя обича жените, но по отношение на увлеченията се държи предпазливо; в неговите очи те не са нищо друго освен приятно средство, наистина, много приятно, но не повече от средство. Дори леля му, която много се интересува от победите на Коя и като че ли няма нищо против да му съдействува — и тя не може да се добере до никакво признание по тая част, защото Коя много добре е разбрал, че в такава работа първото условие за успех е най-голямата тайна.

«Жената, брате мой, е светиня» — казва той. «Нея трябва да я държиш строго, можеш дори да я малтретираш (понякога те дори обичат това), но — печат, приятелю, печат! Да знаят за това само заинтересованите лица и стените, които в тоя случай са достатъчно благоразумни да не издават секрета!» И съгласно с това действа нашият герой, отлично действа. Трябва да се каже в *Nota bene*, че Коя повече го привличат жените, отколкото момичетата, макар че обича и едните, и другите.

Тая сутрин, в която започва нашият разказ, Коя беше в лошо настроение, нещо което никога не беше му се случвало. Причина за подобно свръхестествено

явление беше някаква немска книга или французки роман, преведен на немски език. Коя много обичаше книги от тоя род, защото му доставят някаква сладост, някакъв трепет по жилите, някакъв гъдел по цялото тяло и главно развиват въображението му. Романът, който той четеше тая сутрин, несвикновено много го заинтересува. А имаше и с какво. Действието ставаше в царски и аристократически салони; при разкошна обстановка се излагаха високи благородни чувства, поуката се изясняваше лека и приятна. Принц Франц е срещнал маркиза Хортензия; както винаги, някаква тайна, невидима сила веднага е свързала двете млади същества с неразривни връзки.

— О, как те обичам! — казваше принц Франц на милата маркиза Хортензия.

— А аз? Нима аз не те обичам?! — отговаряше с въздишка маркизата.

— Когато те видях, не зная какво стана с мене; ще полудея.

— А аз — отговаряше маркизата, — нима аз не чувствавах същото? И аз ще полудея.

— И как страдах, как страдах, само ако би знаела! През нощта не спях, и следобед не спях.

— А аз? Нима аз не страдах? Аз също не спя ни денем, ни нощем и все за тебе мисля.

— Приятелко моя, ангел мой — с все по-голям жар продължаваше принцът, — ще умра, ако не ме обикнеш.

— А аз — отвърна маркизата, цялата пламнала, — нима аз няма да умра? Мислиш ли? И аз ще умра.

И тъй нататък.

«Хубаво, хубаво, много приятно е всичко това!» — помисли Коя. «О, о, дявол знае какво е това. Трябва и аз да си намеря такава девойка и да любя, да любя, а това живот ли е! Та няма да живея цял живот, както аз живея!» И Коя отметна глава назад, като си представяше, че сам той е в положението на принц Франц.

«Какво, ако се влюбя в Любица и тя се влюби в мене? — продължаваше да мисли Коя и усилено си рошеше косите. — Това наистина ще бъде хубаво. Тя е хубаво момиче, пълничко, апетитно (Коя все по-силно и по-силно си рошеше косите); но ето де е бедата: много мъже се увъртат около нея и тя ще избере другиго. Ех, негод-

нико, как да се нареди тая работа? Трябва да се измисли нещо. . . Трябва с Любица. . . или не, с бащата на Любица трябва да се поговори; но той е богат, мръсника; богат е като Крез (Коя много обича да сравнява хората с исторически лица, а особено от библията, и с източни герои) и навярно ще ми откаже. Но как бих почнал да се обяснявам с Любица? Ето где е работата. Да я хвана за ръчицата, да я попритисна и да кажа (Коя с увлечение си роши косите), да кажа: мила моя. . . Не, дявол да го вземе, така е много лошо. . . Трябва да отида на променадата и там да помисля по-добре, там и въздухът е по-чист, и ветрец има, и по-лесно се мисли.» Тъй реши Коя и почна да се облича.

II

Да видим сега житието-битието на Коя от самото му детинство. В това време, когато се роди Коя, в природата не ставаше нищо величествено: слънцето не помръкна от срам, звездите не падаха като листата от жалост, земята не се разтърси от възмущение, моретата не излизаха из бреговете си от умиление, орисницата не се яви в Нови Сад да отсъди ум на юнака, дори и бухал не бухаше на покрива. При все това, тъй като раждането беше леко и бързо, а денят беше ясен и топъл и някакъв генерал беше дошел на официално посещение, родителите заключиха, че и момчето лесно и бързо ще си пробие път в живота и ще извърши нещо много велико, генерално.

Родителите на Коя бяха хора с висок чин, следователно — чистички и милички; бащата служеше на немците и на маджарите и получаваше гулдени и чинове, а майката сплетничеше с клюкарките; освен това, имаха и значителни средства. Затова възпитанието на Коя беше най-блестящо. Нищо неприятно не огорчаваше душата му и той растеше в пълно незнание, има ли на света други блузки, освен батистени, други дрешки освен кадифени, друг хляб освен пшеничен, друга постеля освен пухена, и друг труд, и мъка, и страдание освен детската игра. От най-ранно детинство той не знаеше друго име, освен «Коица (Коик, Ангел), злато, душо, драги» и др. Когато имаше гости, отначало маминка, а после леличка и татко извеждаха Коя да го покажат и той грациозно прибли-

жаваше до госта и целуваше ръка, а гостът го милваше по главичката и казваше: «Добре расте момчето. Та той още отсега прилича на дипломат. Да е жив и здрав!» А ако гостът биваше военен, казваше: «Ех, какъв войник ще порасне той! Целувай тука ръка, сабя и пушка ще ти купя аз. Хайде, наляво марш!»

Коя се обръщаше наляво, отиваше при леля си и увисваше на шията ѝ, защото милата Коева майчица се беше преселила на небето и я беше заместила полупобърканата леличка. Тая леличка беше толкова стара, че още преди трийсет години трябваше да я пратят в архивата, а тя все още носеше жълти панделки на шапчицата си. Тая древна бабичка беше родена, както изглежда, още по времето на Мария Терезия, но от старост толкова беше забравила хода на събитията, че веднъж дори уверяваше, че още като малка била носила на ръце блажено починалата императрица Мария Терезия.

— Хубавица беше тя! — фъфлеше старата леличка. — И такава една енергична! Веднъж повиква тя Караджорджа — или не. . . Кой беше, Коя, онзи, дето беше генерал при нея?

— Страшимирович, леличко — отговаряше Коя наслуки.

— Добър човек беше той! — продължаваше леличката. — И добър воевода, юнак! Веднъж той казва на княз Милош: «Ти без Русия нищо няма да направиш — с маджарите трябва да се сприятелиш». . . Кой беше воювал в Неготин? — питаше тя бащата на Коя.

— Хайдут Велко — отговаряше бащата на Коя, г. Мазич първи.

— Е, все едно. Повиква го той и казва: «Слушай, пашо, слушай, ефенди. . .»

Но като казваше тия няколко думи, старицата вече се уморяваше и заспиваше. После, след няколко минути, отново се пробуждаше и почваше да разказва:

— Та император Йосиф беше богат човек! Е, да, покойната моя баба разказваше, че веднъж тя самата видяла как Душан и Кочо отивали при нашия княз Милош. . . А когато пушките и топовете затрещели, Кралевич Марко рекъл: «Аз с маджарите искам да се бия», а княз Милош само се усмихнал. . . Какво би могъл да

отговори! — И старицата отново заспиваше и се пробуждаше:

— Покойната ти майка беше от голям род и племе, по бащина линия от Душана си води рода. Ти трябва да станеш или генерал, или пък министър. Какъв искаш да станеш, Коя?

— Министър, леличко — отговаряше Коя.

— То е и по-добре, по-спокойно, иначе могат и да те убият. Военният, макар че е хубав в мундир, но колко мъки има да понесе. Патриарх Арсениевич веднъж ми каза. . .

С една дума, това беше една глупава и побъркана старица, а на нейни ръце трябваше да расте и да се възпитава детето.

Бащата на Коя беше служил някога на военна служба, после на гражданска, но, който знае защо, гражданското ведомство повече му беше харесало и той напълно се съгласи със старата леличка на Коя, че Коя трябва да стане дипломат: но полковник Драгулович, близък роднина, не искаше и да чуе за това. Драгулович, както виждате по чина, беше войник и затова всякак се стараеше да развие у племенника войнишки наклонности. Ако Коя влачеше котето, полковникът се смееше; ако дърпаше за косите слугинята-рускиня, полковникът му даваше късче захар; ако проявяваше някакви аристократически-офицерски или високо генералски наклонности, хвалеше го. И по тоя начин, почти бозайниче, Коя вече получи първите твърде солидни наченки на оная простация, на която по-късно с такъв успех посвети целия си живот. И наистина, мъчно беше да не се зарази в тая атмосфера. Където и да се обърне Коя, простацията кипи наоколо, намира като бурен на отгъпкано място. При такова положение на нещата простацията става закон, превръща се в право, ръководна нишка в живота. В детето имаше малко любознателност; а ако от време на време се появяваха слаби нейни признаци, те скоро повяхваха благодарение на глухата и безответна атмосфера, в която то живееше. Но тая липса на здрав, реален елемент в живота богато се възнаграждаваше от изобилието на мечтателния и съблазнителния елемент.

Тук полупобърканата леля говореше глупости, там бащата говореше простации, а там полковникът, като

всеки полковник, дрънкаше безсмислици; а освен това, слугините и старите клюкарки, приятелки на леличката, разказваха на детето разни приказки, от които и на възрастния би се завъртяла главата. И ето, цели фантастични истории една след друга се раждаха във въображението на Коя, истории, в които славолубието и надменността бяха на предно място, а разните външни украшения и дрънкалки играеха ролята на орнаменти. И Коя вече сериозно почна да се замисля какъв е по-добре да стане — генерал или министър, — когато тоя въпрос, и без да се държи сметка за неговото желание, бе разрешен от родителите, т. е. от съвета на цялата фамилия. Това стана така:

Когато Коя изпълни единайсет години, баща му свика парламента, на който бяха всички негови роднини, познати, приятели и някакъв поп, за да се посъветва с тях: в какво училище да прати сина си и какви науки ще бъдат по-полезни за него. Председател на тоя парламент беше, разбира се, полковник Драгулович, първи братовчед на по-стария Мазич, т. е. на бащата на семейството. Парламентът бе открит.

— Аз мисля, че няма по-хубава служба от военната — каза председателят. — Дайте го във военното училище в Каменица, а после аз ще го взема при себе си, в моя полк, и в три години ще направя от него най-отличен човек във всички области на нашето военно изкуство.

— А аз ще кажа, че е по-добрее да го дадем в гимназията, а после в университета по докторската или дипломатическата част — каза родителят.

— Министър трябва да го направим — намеси се старата леличка. — Покойната императрица Мария Терезия казваше. . .

— Преди да се пристъпи към това важно дело — започна отец Йоан, — трябва да му се даде умствено религиозно възпитание, за да се определи към какво той е най-паче способен. Теологията е мерило за способността човеческа; у когото се окаже способна глава и зазубри цялата теология, той далеко отива. Семинарията или духовната школа в Карловац зело развива дух бодър и целомъдрен яко же и аз есмь. Дайте го в Карловац.

— Че защо да мъчим детето! — каза някаква роднина. — То и без високи науки ще помине на тоя свят, ще

си пробие път; ще има парче хляб: има то много роднини, те ще се погрижат за него.

— Покойната императрица Мария Терезия казваше: «Като има пари, ще има и всичко друго. . .» Когато Марко Кралевич уби змея, императрицата каза. . .

— Аз ще кажа, че нищо не е тъй сигурно в живота, както търговията — каза търговецът на копринени платове. — Който държи в ръцете си търговията, той дори и да фалира може, но все пак в негови ръце са парите.

— Така е! Така е! — казаха няколко гласове, които искаха да поласкаят богатия търговец.

— Нищо не е вечно под луната — забеляза полковникът-президент. — А офицерът може и пенсия да получи и на стари години да има парче хляб. А търговията какво е? Не продадеш ли, пропадаш. Това е то.

— Е, умният човек не пропада — промърмори търговецът. — Аз пет пъти бях фалит и все пак живея и имам от какво да живея.

— И духовната част е добра — каза отец Йоан. — Нашият занаят винаги е потребен — без нас ни сватба, ни кръщавка, не можеш нито да се родиш, нито да умреш. А ако някому щастието провърви и стане епископ, архимандрит или патриарх, живеј и ликувай, душа! Нищо не правиш, а паричките ти се сипят. «Благослови, отче», ти кажат, ти дигнеш важно ръка и благословиш, а те ти мушнат десетарката в ръката. Я ми кажете вий на мене, та где тъй лесно се печелят пари както в духовната област? Ще ви кажа аз, имахме ний един епископ — сто хиляди гулдена остави; а един прост пастир — петдесет хиляди, а един монах — десет хиляди дукати цесарски остави на децата си след смъртта си.

— А пък аз не бих станал дори и патриарх — каза полковникът. — Те там спазват постите, пък и без жени живеят.

— Какви ти пости! Кой ти пости в тия грешни времена? Нямали жени! Ха-ха-ха-ха! — смееше се високо отец Йоан.

След дълги спорове и несъгласия, целият парламент реши, тъй като Коя е момче мило и неразвито телесно, т. е. нямаше мечи качества, да го определят по дипломатическата част. И той беше определен в новосадската гимназия, мило заведение, което имаше за специалност

да пуца от недрата си готови обществени дейци, че дори и министри. И наистина, тая гимназия имаше история, която най-добре потвърждаваше такава репутация; възпитаниците ѝ се славеха с аристократически маниери, мързел и тъпоумие; а освен това заседанието беше вече поставило.

Като се върна от Пеща, Коя замисли, ако е възможно, да се посвети на обществена дейност. Тая дейност той си представяше не като служба, а така — свободна и независима. В какво трябваше да се състои тя, засега Коя още не си даваше сметка; считайки се за човек достатъчно образован, той просто мислеше само, че може да се заеме и с едно, и с друго, и с трето без някакво особено определено занятие, че може да има влияние над обществото, като провежда в него известни идеи и по тоя начин съдейства за развитието на обществения живот.

Отначало Коя пишеше разни стихотворения, после се яви като философ, опитваше се да пише за съвременните идеи и новите учения, например за спиритуализма, материализма, дуализма, социализма, комунизма, нихилизма и пр., мечтаеше дори да изложи «системата на света», цялата, напълно, та по такъв начин да проведе ново учение, което да не бъде нито спиритуализъм, нито материализъм, а съвсем ново, по-пълно и по-вярно, но по разни съображения не написа нищо.

«Няма да ме разберат — мислеше Коя, — светът е много прост. Пък и в моята глава нещо не върви. Жалко, че не съм учил гръцка философия, иначе би било друго нещо. Затова и не се разбира нищо какво има в главата! А и немската философия не зная. Жалко, много жалко! У немците всичко излиза някак хубаво. У нас няма нищо от това. Поне някога да даде господ да изучим тая проклета немска философия! Товар ще ни се смъкне от гърба. Дали да напиша статия? Да предложа така, във вид на проект, всеки сърбин да изучи немската философия. А то, дявол знае, ни тъй, ни инак. Тия немци са или много умни, или глупаци — нищо не се разбира. Седи, вагабонтинът му, денем и нощем човърка и току напише книжка; а в нея — и разум, и ум, и сърце. . . И разбираш. Да речем, хубаво, действа на развитието: само че, скучно, дявол го взел! Пък и много му мислим. Наведнъж

трябва да се изучи. Но там е бедата, тъкмо изучиш една книга, току виж — пак пишат. Всяка година — нова книга. И все философия. Опитах да чета — скучно.»

Тъй прекарваше Коя най-добрите години от своята младост, спокойно, без особени надежди и увлечения, а така, както живее всеки добър човек, без да пречи на другите, но и без сам да изпъква с нещо. Пишеше стихове, анализираше чувствата си, вдълбочаваше се понякога в някои въпроси, тъй че донякъде беше и философ. А обичаше хубавите, тихите и спокойни размишления. Наистина, понякога чувствуваше известна липса на смисъл в думите и размишленията например, пък и изобщо в живота; но това биваше рядко. А напоследък за Коя стана решително все едно — има ли смисъл в думите, или не, тъй че на края той заключи: «Трябва по-малко да се мисли. Пък, собствено казано, няма и никаква нужда. Не е ли все едно дали човек мисли нещо, или не?» И Коя почна да прогонва от себе си всякакви мисли, за да не го тревожат. И най-после Коя напълно се убеди, че е направил всичко, което е било възможно от негова страна, и че сега няма повече какво да прави. Това напълно го успокои и той заживя, както видяхме вече в първата глава на нашия разказ.

И тъй, аз разказах пълната биография на Коя и много е възможно дори и да съм поотегчил читателя с нея. Но по-вероятно е да съм изпуснал много характерни черти, които биха могли да направят замисления от мене тип по-привлекателен. Към тия черти аз пак ще се върна в продължението на моя разказ, а сега да вървим по-нататък.

СОКА

(Разказ на една новосадска
вехтошарка)

Катарино, сърце мое!
Лышенко з тобою!
Де ты в свити подинесся
з малым сыротою?¹
Шевченко

I

Ще помислите, че всякога съм била вехтошарка, че съм се родила вехтошарка, но това не е така, вие не ме познавате, не познавате нито баща ми, нито мъжа ми. Ще ви разкажа какво съм изстрадала на този свят, какво съм претърпяла и понесла и моят разказ ще ви послужи за поука, вие силно ще ме съжалите, и на мене ще ми олекне на сърцето; впрочем слушайте:

Бях една на баща и майка и затова те много ме обичаха и глезеха, сякаш ако обичаш децата си, непременно трябва да ги глезиш. Те често ми говореха така: «Ти, Катя, си твърде хубаво и гиздаво девойче — а ние не сме сиромаси, затова ще ти намерим жених по прилика, богат, хубав — търговец.» Бях още млада, тези думи ме объркаха и така подмамиха бедното ми сърце, че аз много се възгордах. Не е хубаво, когато родителите хвалят децата си. Похвали ги, ако са добри, умни, прилежни и трудолюбиви, ала да ги хвалиш, особено пък момиченцата, че са хубави — това не е добро, това е лошо, то е грехота от бога.

Когато станах на шестнадесет години, искаха ме много

¹ Катерино, сърце мое!
много ти ще патиш!
Къде с малкото сираче
ще се денеш, Кате?

наши ергени, защото мнозина се заглеждаха в мене, но аз отблъснах всички, макар че много от тях бяха честни и почтени сърби. Бях вятърничава и исках да се омъжа за много богат човек, исках да се гиздя, да нося свила и кадифе — това исках аз.

А когато ме поиска Йован, който по рождение беше шваба и имаше гостилница в Нови Сад и беше богат човек, пристанах. «При него ще ми бъде добре» — мислех си аз. Ала «всеки петел трябва да кукурига на своето бунище», казват старите хора и имат право. Моят мъж беше богат и добър човек, но беше шваба, а на сръбкинята е тежко да живее с шваба, защото той не живее по нашия и по божия закон.

Няма смисъл да ви разказвам как прекарах младините си, как преминаха златните ми години. Ще ви кажа само това, че никога, нито за миг, не съм била щастлива.

За щастие, родих момиченце, кръстихме го Сока и в него бяха сега всичките ми надежди. Когато сърцето ми се натъжаваше, отивах при люлката на детенцето си, гледах как малкият ми ангел маха с ръчички и ритя с краченца, как се смее и веднага сърцето ми пак се развеселяваше.

II

Когато моята Сока порасна, стана толкова хубаво момиче, че цял свят ѝ се чудеше: беше румена, хубавинка, висока и работна. А какъв поглед имаше! Всеки би се разтопил от тези очи, всеки би искал да целуне тези черни и големи очи. А каква коса пък имаше! Но какво ще ви разказвам повече: тя бе родена да бъде царица — такава беше тя. Само едно не ми харесваше в нея. Характерът ѝ беше чудноват. Никога не се смееше, никога не пеше и не дружеше с другите момичета, никога не играеше, никога не се гиздеше. В нашата гостилница идваха хора от различни среди.

Младите обичат да се разговарят и да се шегуват с момичетата. А когато някой младеж говореше нещо умно, то тя го слушаше, но щом почнеше да говори глупости, тя така го поглеждаше, че той навеждаше очи и вече не смееше да се приближи до нея. Чуден беше този неин поглед: майка ѝ бях, но и аз се боях от него.

Ако моята Сока намислеше да направи нещо, и господ не беше в състояние да я отклони от това — всичко вършеше на своя глава, никого не слушаше.

— Соко, душо, това направи така, а онова иначе — ще ѝ река понякога. — Аз съм по-стара и по-опитна от тебе.

— Добре, майко, добре — отговаряше ми тя и пак правеше всичко, както си искаше.

— Днес е празник, дете мое, та трябва да се облечеш по-хубаво и да се поразходиш малко — ще ѝ речем понякога, я баща ѝ, я аз.

— Не ща да се разхождам — отговаряше тя: — мене ми е добре и в къщи. Скучно ми е при другите момичета, нищо не ми харесва там.

«Боже мой! На кого се е метнала нашата Сока? — мислех си аз често. — Баща ѝ наистина, като всеки шваба, е твърдоглав, но той винаги е имал весел нрав, както и аз самата. А дъщеря ми беше съвсем друга. Ох, мили боже, каква чудна девойка съм родила!»

III

Казах вече, че в нашата гостилница идваха различни хора. Едни обядваха и вечеряха, други пиеха вино, а трети играеха карти. Често идваха и офицери от Варадин. Никога не са ми били приятни тези офицери, защото не ми се харесваха. Нашите офицери сърби — както и да е, но маджарите и швабите — бог да пази от тях всеки почтен човек.

Един от тези офицери започна да идва твърде често в нашата гостилница. Обикновено идваше надвечер с рунтавото си, мръсно куче и оставаше до полунощ. Този офицер беше маджарин, казваше се Ференци. Не мога да кажа, че беше грозен, но лицето му беше такова, че ни най-малко не привличаше. Той никога не гледаше човека в очите, никога не гледаше открито и честно — постоянно шареше с очи ту тук, ту там, сякаш се боеше от нещо. Тоя Ференци започна да разговаря с дъщеря ми, и то дълго да разговаря, а тя стоеше и го слушаше спокойно и не се отделяше от него. Виждах, че и Сока иска да разговаря с него и че разговорът с него ѝ е приятен.

«Хм, хм, хм, не е хубаво това, не ми харесва това» — рекох си аз. А и на Сока казах:

— Соко, дете мое, защо ти по цяла вечер разговаряш с тоя Ференци? Каква работа имате помежду си? Не е хубаво младо момиче да приказва с офицер, и то тихо.

— Чудна сте вие, майко — отговори тя. — Вие сама ми натяквахте, че страня от хората, че гледам като някакъв звяр и че съм дива, а сега пък ми натяквате, дето разговарям с човека. Това наистина е чудно.

— Тоя Ференци не е човек. Той съвсем и не прилича на човек, ти казвам.

— Защо да не е човек, защо да е по-лош от другите? На вас никога не може да ви угоди човек — каза тя и се отдалечи.

В този миг ми беше така тежко, сякаш змия усойница ме ухапа за сърцето, някакъв студ преряза през цялото ми тяло — така ме обидиха нейните думи.

IV

Сега моята Сока започна да се докарва, да се разхожда по движението и да ходи на гости. И лицето ѝ вече беше по-весело, сякаш очакваше да ѝ се случи нещо хубаво, нещо приятно, сякаш сърцето ѝ играеше в гърдите. Започна да дружи с момичетата и жените, започна да ходи по балове, а един ден дори запя.

Освен това нашата Сока започна да дружи и със съседката Анка, швабката, и по цял ден прекарваше с нея. Когато нямаше работа, отиваше да се разхожда с тая швабка.

Сока стана слаба, без твърда воля, а човек, който няма твърда воля, носи зло и на себе си, и на другите. Какво можех да направя? Как да накарам Сока да прекъсне това, което е започнала? Обърнах се към мъжа си, разказах му всичко, което бях забелязала у Сока, и го помолих да насочи момичето в правия път, ала той не поиска да го направи. Моят шваба махна с ръка и ми отговори така студено, като че ли Сока не беше негова дъщеря, като че ли не беше негова кръв:

— Остави я, нека прави, каквото си иска. Ференци е

добър човек, той е офицер и е богат, както чувам от хората. Не бих желал по-добър мъж за Сока.

— Няма да вземе Сока той, ще измами момичето и ще го закара в гроба — виках аз.

— Няма да я излъже, той е почтен човек — офицер.

— Ще я излъже; казвам ти, ще я излъже. . .

— Върви по дяволите — отговори на това мъжът ми, после се прозя, махна с ръка и ме остави да проливам сълзи.

«Нека — мислех си аз, — щом той не ще, аз сама ще се погрижа за детето си, ще го спася от бедата, ще го избавя от злия дух, а бог ще ми помогне.»

Една вечер Сока излезе с приятелката си, швабката, да се поразходят; тръгнах и аз подире им да гледам скришом какво ще правят. Тръгнах и се спрях на пътя зад акациите. Щом момичетата стигнаха до мястото за разходка, и офицерът излезе насреща им; застана до моята Сока и тръгнаха да се разхождат.

Боже! Какво значи да си майка; колко болки изтърпява майката за своите деца! Те се разхождат нагоре-надолу по разходката, а аз вървя нагоре-надолу по пътя, който беше потънал в кал, и постоянно гледам какво правят. Краката ми така премръзнаха, че после три месеца лежах и прекарах голяма треска. Никога няма да забравя този ден и на смъртното си легло пак ще го припомня.

Мръкна се и се показа на небето светлият месец и аз видях, че проклетият офицер Ференци целуна моята Сока, а тя като някаква овчица дори не мръдна, а си мълчеше.

Върнах се в къщи и легнах в леглото. Виеше ми се свят, сълзи течаха от очите ми като порой, алана Сока не казах нищо, не я гълчах, нито ѝ се подигравах; не посмях да направя това.

V

Лежах в леглото като в несвят и очаквах смъртта, ала смъртта не искаше да дойде — изглежда, че божията воля е била да поживея още, да дочакам по-голяма скръб. Един ден, когато ми беше по-леко, отварям очи, а над главата ми стои Сока, бледна и някак посърнала, а сълзите ѝ капят на възглавницата ми.

— Майко, слънце мое светло, прости ми, прости на мен, нещастната — казваше тя.

— Какво ти е, дете мое? Защо плачеш, какво те мъчи? Не плачи, скъпа моя рожбо, изтрий сълзите от очите си.

— Ти никога няма да ми простиш, добра майко. Ти ще ме прокълнеш; ти ще да прокленаш деня, когато съм се родила. Няма да ми простиш, пък и не бива да ми прощаваш; аз не заслужавам прошка — трябва да ме прокълнеш. Нещастна съм аз, майко; осрамотена съм, убита съм завинаги.

— Какво си направила, Соко? Не те разбирам.

— Ох, нищо не знаеш, не знаеш колко съм виновна пред тебе, пред бога. Всеки ще ми се смее, всеки ще ме презира. Прости ми, майко, прости ми. Ти не знаеш каква скръб ме мори; ти не знаеш колко ми е тежко; цялата горя в огън; аз ще се убия и ти няма да ми простиш; не ща вече да живея на този свят, не ми е мил вече божият свят.

Уплаших се, като погледнах Сокиното лице: беше бяло като сняг, а очите ѝ, тези ангелски очи, бяха потъмнели, сякаш смъртта им беше отнела светлината.

— Каквото и да си направила, аз ти прощавам, защото си мое дете, моя кръв.

— Наистина ли? — извика Сока и се хвърли на гърдите ми. — Благодаря ти, майко! Ако ти ми прощаваш, и бог ще ми прости — прошепна тя тихо.

В този момент в стаята влезе мъжът ми.

— Пак ли си тук? — загърмя той със страшен глас: — Нали ти казах да не се мяркаш пред очите ми? Махай се оттук или ще те убия като куче!

Йован вдигна ръка, за да удари Сока.

— Ах, недейте ме убива, татко, и без това вече съм убита; недейте ме би, аз сама ще вдигна ръка срещу себе си; аз сама ще се убия, ако ме ударите.

— И добре ще направиш — каза баща ѝ. — По-добре е да направиш това, отколкото да живееш за срам на къщата ни. Махай се оттук; върви, където ти видят очите, махай се и да не съм те видял повече.

— Къде да отида? Боже мой, боже мой, приеми мене, нещастницата! — хълцаше Сока и започна да си скубе косата.

— И още смееш да говориш, нещастнице? Махай се,

махай се, безсрамнице недна — изкрещя мъжът ми и вдигна ръката си над моето нещастно дете.

Тогава моята Сока се изправи, изтри сълзите си, погледна гордо и спокойно баща си и рече:

— Нека моят грях да тежи на вашата душа! Вие не сте ми баща, щом като имате такова кораво сърце. Нима не виждате, че и без това съм нещастна? Не, татко, ако сте човек и истински баща, вашата длъжност е да ме утешавате в нещастията, а не да ме биете. Прости ми, майко — обърна се тя към мене, — недей ме осъжда, тогава и бог няма да те осъди! — И Сока излезе от стаята.

VI

Всичко това страшно потресе слабото ми тяло, аз отново попаднах в несвяст и прекарах така няколко седмици. Когато дойдох на себе си, научих, че се случило следното:

Казах вече, че Сока често отиваше при Анка швабката, нашата съседка, а тази швабка беше роднина с Ференци. Няма да ви разказвам какво се е случило в тази къща, ще ви кажа само, че детето ми стана нещастно. Но това не беше цялото нещастие, което ни сполетя, той искал съвсем да осрами къщата ни, съвсем да убие щастията ни и мирния ни живот.

Идва един ден Ференци при моя мъж и започва да му говори: «Чуйте, господин Йоване, вашата дъщеря ми харесва и аз бих я взел за жена. Ако това ви е по волята, благословете ме и ме наречете свой син.» Моят мъж се зарадвал на това щастие и прегърнал Ференци горещо и любезно, нарекъл го свой син и зет и го благословил с двете ръце. Сока била щастлива, тя се топяла и плачела от радост.

След два-три дена Ференци запитал мъжа ми каква зестра ще даде той за дъщеря си, а мъжът ми му отговорил: «Слушай, синко, не съм много богат човек, ала, слава богу, не съм и сиромас; аз ще дам на дъщеря си такава богата зестра, че целият свят ще се чуди. Имам капитал около двадесет хиляди форинта и бях намислил да купя къща с тези пари, затова взех назаем още десет хиляди. Но сега ще върна назад взетите пари и няма да купувам къща. На

вас ще дам петнадесет хиляди. Доволен ли сте, сине мой?

— Доволен съм, доволен, татко мой — рекъл Ференци и прегърнал мъжа ми.

Оттогава Ференци прекарвал по цял ден в къщата ни: вече не служел в града, подал оставка. Една сутрин той казал на мъжа ми, че трябва да отиде при баща си и майка си, за да иска тяхното съгласие и ако е възможно да ги накара да дойдат в Нови Сад на сватба. Моят мъж одобрил това намерение и Ференци заминал. Мина седмица и ние чак тогава забелязахме, че Ференци ни е отгъкнал почти всички пари. Нещастната Сока!

VII

След известно време получихме от Ференци писмо, в което ни пишеше, че родителите му не позволяват да се ожени за нашата дъщеря и че това му е много неприятно, ала все пак длъжен е да слуша волята им. Тогава мъжът ми подаде молба до съда, но който познава маджарските съдилища, ще разбере, че от това нищо не излезе. Осиромашахме, станахме нещастни и дъщеря си загубихме. Моят мъж не можа да понесе нещастията, че изгуби толкова пари, и скоро след това умря. Прости му, боже, греховете!

За Сока не мога да ви кажа нищо, тя се изгуби от очите ни. Где е тя сега, жива ли е? Това не знам. Хората казват, че я видели в Пеща, а други пък казват, че е умряла, че се е удавила — но какво точно е станало с нея, това само бог знае.

Проклета да е всяка сръбкиня, която залюби чужд войник, проклета да е всяка, която дружи с маджари и немци.

Аз съм вехтошарка — и моята клетва ще постигне всички, които проклинам, а че това ще бъде така, свидетелствуват белите ми коси.

В пещенския криминален затвор,
3 октомври 1868

ГОРЧИВА СЪДБА

(Разказ от една нишлийка)

Слези мои не жемчужны,
 Слези горюшки — вдовы,
 Что же вы господу нужны,
 Чем ему дороги вы? . . .
 Некрасов

I

Ох, боже, ти, мой боже, много години протекоха откак съм се родила на тоя бели свят, а не мога да кажа, че съм живяла — радостен ден слабо съм имала в животът си. Щом ми чукна на вратата четиринайсета лазарица, мене веке и задомиха, в чужда къща отведоха. На свекърва трябва да се слугува, на мъж да шъташ, домакиня да бъдеш и къща да въртиш.

Но всичко това за мене не беше тежко — нищо не беше, защото моят мъж беше добър човек и разумен стопанин, а в тая къща, дека има доброта и разум, твърде леко се живее. Голямо богатство няхаме, не бяхме ни сиромаси, защото бог ни беше дал здраве и чест, а то е най-голямо богатство за човека, който се не бои от работа, който обича да се труди и е кадър да работи. От богатият комшия не щем да просим; нам не трябва неговото богатство! Какво може човек да иска повече? Нищо. Ама, знаете ли, добрите и честните хора и бог не оставя на мира — чегато и нему тия трябват.

Една заран отиде моят мъж, моят шарен сокол, да насече в гората дърва, а аз — платно да беля. Седнала съм ти под върбата в дядовата Калчова ливада и чакам да ми

¹ Моите сълзи не бисер,
 капки солени са те.
 Господи, ти ли ги искаш,
 що ли са нужни на теб? . . .

се изсуши платното. Добре ми е. Около мене сè миризливо, сè зелено, весело, добро: ветрец люлюшка зелената тревица, ластавички чуруликат, врабчета се борят, кълвят се, подскачат; пеперушки: бели, червени, жълти, шарени и сякакви, прелетяват от цвете на цвете; след тях брънчат пчели и бръмбали; скакалци подскачат и чукат с главите си: «тик, тик, тик!» Гущери търчат по скалите и крият се по пукотините; сено мирише от всяка страна; жито захванало да жълтее; пиленца пеят, а над сичките тия гласове гърми българската орашка песен:

Ох, иди речи, пиле Дено,
 на моята майка
 да приготви, пиле Дено,
 седемдесет кърпи,
 та да вежем, пиле Дено,
 седемдесет рани. . .

«Хубаво е, мой мили боже, на тоя свят» — помислих си аз и станах да събирам платното.

Гледам, иде свекърва ми неплетена и нерешена и плаче.

— Господи боже, какво е там станало? — извиках аз. — Що ли е дома станало?

— Събери по-скоро платното и иди у дома — рече свекърва ми. — Мъжът ти е болен, преболен. . . Синко, синко, мое драго дете! . . . Аз за по път отивам. . . Бързай, снахо, иди по-скоро, мое слънце!

Кога чух тия думи, косата ми настръхна, кожата ми се наежи и краката ми се подкосиха. Оставих и платно, и сичко на светът и като стрела се спуснах към къщата ни. Кога влязох, имам що и да видя! Лежи мой Стоян при огнището на пезулът; главата му разцепена, ръцете му пресечени — висят. . . А кръв тече насякъде. . . Не повна що е било напokon, не зная. Поболях се и аз и три месеца пролежах от тежката болест и не во време добих две дечица недоносчета — едно мъжко, а друго женско.

II

Моята свекърва много малко живя после смъртта на синът си. Добра жена беше мойта свекърва, добро и меко сърце имаше. Дай ѝ, боже, лека пръст!

И нă, останах аз сама-самненичка под ясното небе и сирота вдовица. Тежко и горко беше за мене, сърцето ми се стискаше в гърдите, ама нямаше какво да се прави.

— Ех, така, се види, ми е написано на небето — мислех си. — А трябва да се работи и дечицата да се отхранят. Нека да е здраве, а зло-добре трябва да се живее — човеци сме.

И така зло ли, добре ли, гладни и жедни, голи и боси, а моите сиротчета отрастоха — четирнайсета година им настана. Синът си Джурѝ и на поп давах да се книга понауѝ, и скоро, за година ѝ половина, наустницата и псалтирът свърши, и да пише с титли научи. А каква работница беше дъщеря ми Недялка! Тя сичко умееше да извърши — въртокъщница беше, драго беше човеку да ѝ погледа, мило му беше. Платно ли тя изтъче, хляб ли измеси, кенета ли ушиѝ, ръкави ли поръби, вретено ли напреде — сичко у нея за гледане. Да се не хваля, ама мога да кажа, че тая Недялка беше първа в градецът ни — сичко ѝ се спори, а светът ѝ се чуди.

Идат моѝте дечица в градината: нă, той копае, а тя сади; един полива, а друга плеви. И цели ден работят моѝте гълъбчета и цял ден пеят — весело им на тоя свят, — младост. И гласове тия имаха като у славеят, като у шестокрилите ангели божи.

Най-мила песен им беше:

— Що ти шиѝш, Маро?
 Що ти ръбиш, Марио?
 — Чевре шия, Йовчо,
 чевре, ръба, Иване.

— Че кому го ръбиш,
 че кому го даваш?
 — Теб го ръба, Йовчо,
 теб го давам, Иване. . .

Слушам, слушам тяхната песен и заслушам се, а сълзи една след друга капят из очите ми — от радост плача.

— Сполай ти, боже, казвам си, че барем с едно си ме утешил: барем деца си ми дал на радост. Имам сега кому да се порадвам, имам кого да прегърна и да целуна, имам

кого да помилвам на стари години. Като си помисля така, то на сърцето ми малко поолекне.

А какви хубавци бяха децата ми! Хубави като пиленца — на баща си се изметнаха. Джуро беше висок, гиздав и тънък; коса имаше руса, а очи черни като череши. А Недялка? Недялка беше като ангелче: лицето ѝ чегато е наляно с кръв и мляко; черноока и черновежда:

Тънка и висока,
 бяла и румяна —
 фидан вов градина. . .

Може ли, кажете ми, човек да се грижи и да горкува, кога има такива деца?

III

Ала ето и за мене настанаха пак черни дни, оставиха ме моѝте радости и нови ядове паднаха на сърцето ми. Аз забележих, че мойт син, моето мило дете, често седи замислен, нещо му тежко на сърцето, нещо му горко. Често съм го виждала, че седи пред вратата на камъкът, облегне къдравата си главица на ръка и дълбоко се замисли, а после въздъхне, махне с ръката си и каже:

— Няма какво да се прави. . . Няма отниде помощ, няма кой да ме научи що да правя. . .

Един път не можах да утърпя и попитах го:

— Защо си се, мой сине, замислил? Каква те е неволя постигнала, дете мое? Не крий ти от мене — аз съм ти майка.

— Не е добро за нас да живеем на тоя свят — проговори той: — Тежко е на българите да живеят. Погледайте как другите люде живеят — никакви грижи нямат, а ние що сме? Ние сме робове, моя мила майко, ние сме скотове и повече нищо. Нема не е срамота на нас да ни заповядат такива люде, каквито са турците; нема не е срамота да царува над нас такава помия? И какви са тия турци, тия наши господари? Глупави като волове, а зли като кучета! Тежко нам, моя мамо, горко!

— Не говори, мой сине, такива думи — рекох му аз, — и стените имат уши — щат те чуят, щат те осудят, щат те погубят.

— А защо аз да мълча, кажи ми ти? — рече той сърдито и навъсено. — Не мога аз да мълча, когато на сърцето ми е накипяло — не ща да мълча. Дай ми, моя сладка майко, барем пред тебе да се изкажа и давно ми малко поолекне.

И захване той да говори, много говори, страшно говори, а сладко говори.

— Че какво ли е станало с моят син? — мислила съм си аз. — Защо ли се е така изменил? А какъв беше понапред, боже ти мой? Мирен като агне, а благ като ангел.

След малко време гледам аз, че мой Джуро се другари с един наш нишки хайдутин и шушука се с него. Не ми се хареса това познанство и аз, като майка, заисках да дозная за какво се е подружило моето дете с тоя безкъщник и какво разговарят между себе си.

— Ти още не знаеш що съм аз изпитал на тоя свят — рече хайдутинът. — Ама защо и да ти разказвам за моите неволи — не трябва ти да знаеш! Ти и сам имаш свои неволи. Знаеш ли, мой брате, че моя майка ме е родила само на зло на светът? Или мене правят зло, или аз правя зло. Моята съдба ме е повела не по тоя път, по който тя води другите люде. Тя ме гони още от люлката към пъкълът, защото аз, щом се родих, бях проклет во веки. Аз не мога никому да опростя, ако ми той направи някаква увреда, и не мога за това, че и мене досега много зло ми са правили. Само мъщение кипи на моето сърце и повече нищо. Една сладост за мене е виното. Хайде, побратиме, да пиеме и да се веселиме. Бога ми, ти казвам, нам ще бъде по-леко на сърцето; защо да дремем.

— Бъди умен, брате Недялко — рече моят син. — Не прави ти лудости. Ти имаш ум...

— А защо ми е тоя ум, кажи ти мене? Моят ум само на зло ме води. Ето, това е моят ум!

Недялко показа с пръст на една тиквица с ракия, която беше пред него.

— Ох, брате Джуро, много по-добре би било да нямах в главата си ни ум, ни разум; да живеях в някое село, да плащам берия и вергия, да въдех деца и да не знаех що е добро и що е зло, да не знаех що е слобода, що е народ и отечество; да не знаех, че може да живее човек по-добре, отколкото ние живеем. А сега? Сега за мене няма нищо по-мило от тая ракия. Хайде да пие-

ме, мой брате, още по малко, па да пееме и да играеме. Хайде!

— Не ща аз да пия — рече моят син, — не мога аз да пия...

— Сега чак видя, че не си по юнак от баба Ката сляпата, дето проси пред черковните врата. Ти си, мой брате, кукувица, мокра кокошка; ти си човек без сърце, без душа, без чест. Знаеш ли бре, че ако да бяха убили мой баща, то аз щях да мъстя на убийците му до девято коляно, ама нека тоя убиец да беше и самият султан Азис. Ей, мой братко, какъв си ти син, когато не щеш да осветиш бащиният си образ, когато не можеш да отмъстиш на неговите джелати. Знаеш ли ти, че неговите кости и из гробът ще те прокълнат; знаеш ли, че неговите кости са черни от срам, като имат такъв син, какъвто си ти...

— Стига, Недялко, стига толкова! — извика Джуро. — Моля ти се, не говори ми повече!

— Стига! Както ми се чини, тебе се не харесва, като ти говорят правда в очите. Аз и сам знам, че правдата е кисела. Истина ли?...

— Боже мой, боже мой, какво да правя? Кажи ми, Недялко, какво да правя?

— Мъсти, мъсти до последните си минути на животът — извика Недялко и вдигна ръката си, чегато искаше някого да удари.

— Ами как да мъстя? Кому да мъстя? Мога ли аз да мъстя? — извика Джуро.

— Ти питаш как да отмъстиш? Ти кажи само, че искаш да отмъстиш и да умиеш кръвта на баща си, а аз ще те науча как да отмъстиш. Искаш ли?

— Искам — каза мой Джуро и побледня като бяло платно.

По-нататък аз не можах да слушам: пред очите ми притемня, главата ми се зашемени и краката ми се подкосиха и аз паднах в копривата, в буренът — майка съм.

IV

Седя веднаж пред огънят и преда къделя. На, ето ти влезе мой Джуро в къщи весел, превесел и носи два пишо-ва и ятаган.

— Защо ти са, мой сине, тия пищови и тоя нож? — попитах го аз.

— Искам да покажа, че и аз съм човек, че и аз съм юнак както и другите; искам да покажа, че и в моите гърди има сърце — българско сърце. . . И мен е майка родила както и другите. Аз, мамо, искам да отмъстя за бащината си кръв; искам да осветя бащиният си образ.

— Ами кому щеш да мъстиш? — попитах го аз.

— На моите душмани, на моите кръвопийци, на ония, които земята ни са поробили. . .

— Ама кой е твой кръвопиец, мой синко? — попитах го аз. — Кажи ти мене, мое сладко дете, кажи майци, твоята майка не може да разбере що ти е от някое време?

— Секи читак е мой душманин, моя мамо; секи турчин е мой кръвопиец, кръвопиец на моите братя, джелятин на моите сестри.

— Не разбирам що ми казваш, мое единиче, не зная що е станало с тебе. Или аз съм луда станала, или ти не знаеш какво правиш, дете мое!

— И не щеш да ме разбереш, моя майко! Ти си веќе остаряла, а «стари люде не усещат това, що усещат млади». Аз отивам, моя майко, във Влашко; в Сърбия, по горите и по планините, защото не мога повече тука да живея; мене е тука мъчно, тясно ми е, не мога да дъхам. Аз искам да съм слободен, искам да живея като човек.

Кога проговори синът ми тия думи, то сърцето ми престана да тупка; аз станах като луда, като дива. И плакала съм, и молила съм го, и проклинала и прегръщала, и целовала съм го, и кланях му се, ама нищо ми не помогна.

— И не моли ме, сладка мамо! — рече той. — Не моли ме напусто! Аз щото съм намислил да направя, то ща направя, ама и господ да слезе от небето, то и него не ща да послушам. Не мога аз да остана тука, ако и да искам. .

— Ами на кого оставяш, мой сладки сине, своята стара майка? Кой ще мене и твоята сестрица да надгледа? Кой ще нас да прегърне и да целуне? Не оставяй нас, мой мили сине, не оставяй гробът на баща си, не оставяй своето огнище. . .

— Ех, мамо, добър е господ и за вас! — каза той: — Не ща аз да те оставя, аз пак ще надгледвам и тебе, и сестра си, само да остана тук аз не мога, не мога да живея

аз без слобода, слободата е за мене най-мила на светът; без слобода аз съм ни жив, ни мъртъв. А знаеш ли ти, че кръвта на бащата ми не е още измита, а то е от бога грехота и от люде срамота. . .

— Боже мой, боже мой, какво ща да правя? — извиках аз. — Недялко, дете мое, дѣ ти помоли брата си да остане и да не оставя нас сиротици. Ще умра аз от грижи и тъги, ако той нас остави, не мога да пренеса аз такова горе. Моли го, моли; тебе ще той да послуша, тебе той обича.

Стана моя Недялка, зема брата си за ръка, погледа му ясно в очите и тихо и весело му проговори:

— Иди, мой брате, иди там, дека си намислил да идеш; отмъсти ти за нашият сиромаш бащица, отмъсти за своите братя и сестри. Иди ти в някоя слободна земя и гледай и нас да ослободиш. . . Ех, защо и аз не съм мъжко! . . . Прощавай, мой сладки брате, нека тебе ангели шестокрили закрилят, а нас ще бог милостиви да варди.

— Ах, Недялко, Недялко, мое мило чедо, що ти направи, от бога да наидеш! Та аз съм се на тебе само и надеяла, а ти?

V

И така остави нас мой Джуро, моят ангел хранител, и ние останахме сами самички, като две сиви кукувици. Боже, само ти знаеш що съм аз пропатила, що съм аз претърпяла! Кой ще отсега за нас да поработи? Кой ще две женски глави да храни и от зло да отбрани? Тежко, претежко беше за нас да живеем: голяма скъпия, а харачи и вергии още по-големи: как щеш да се прехраниш, как щеш да събереш краеве наедно? А в това също време, за нашето зло, черкези и татари навалиха по нашите страни, населиха се у нас и още повече ядове ни нанесоха; много наши хорица тия не вовреме в гроб положиха, много девойки и жени изгубиха честта си. А кой е тук крив? — Тук, за нашата голяма жалост, са московците криви. Московците казват, че ние сме им братя, а пращат в нашите краеве хайдутите да ни убиват и безчестят. Чегато и без черкезите в нашата земя има малко кръвопийци и изедници; чегато нам не стигат турците и много други безверници. Наместо да ни помогнат да изгоним из зе-

мята си един душманин, да изгоним турците, папищащите и другите неверници, тия още черкези и татари ни пращат! Ех, и това е братство! Добри братя имаме! Ала нека! Добър е господ и за нас. Не трябва ние от никого да търсим помощ, на никого да се не надеяме, а само на бога и на своите мишници. Само тия люде, които и сами търпят, както и ние, знаят що е робство и неволя, и само тия щат ни подадат ръка против нашите душмани, друга помощ няма — всичко е будалащина. Нека само сърбин и българин помогнат един другиму, и нашите душмани щат идат отдека са дошли.

Един път отиде моя Недялка в черкова да се причести. Това беше велики пости на Цветна неделя. На пътят я нападнал някакъв си черкезин и иска да я целуне.

— Ех, мари, девойко, ама си хубава и гиздава! — рекъл ѝ той. — Ти ми се много аресваш и аз искам да те целуна. «Рубия давам да те целуна; махмудия давам, да те прегърна.»

А другите турци седят пред кавенето и смеят се.

Недялка бяга, а черкезинът след нея; Недялка вика за помощ, а той се кикоти и най-после я хванал и насила я целунал. Разсърдила се моята щерка, пламнала като огън от срам, грабнала един камък и блъснала онова турско псе по главата. Не зная от дека у такова слабо момиче и сила се е намерила! Разцепила му главата и дотърча дома полумъртва от страхове. Много се аз уплаших, кога я видях: аз мислех, че е полудяла, че паметта си е изгубила и жива не ще да остане. Очите ѝ бяха закръвавени, лицето ѝ бледно като восък, а тялото ѝ се тресе като от треска.

От тоя пусти ден Недялка се страшно измени, чегато я е урочасал някой. Напред, биваше, по цял ден само нея и чуеш, и видиш: от утрента до вечерта без да млъкне бръбли — то сесмее, то пее, то се кикоти, то скача, припка, ръцете си пляска, а сега — ни дума; чегато е няма станала, чегато глас няма, чегато жива не е; по цял ден устата си не отваря; ни крачка не ще пристъпи сама; поведеш я — върви.

И така мина цяла година. Една вечер, таман щяхме да легнеме, някой потропа на вратата.

— Кой тропаш? — попитах аз.

Никой ми не отговаря. Попитах втори път, пак никой не отговаря; попитах трети път и чух някой си глас:

— Отворете, аз съм... ваш човек съм...

Кога зачу Недялка тоя глас, то скокна накраки, спусна се като стрела и отвори вратата, а вътре влезе — Недялко.

— Добро ви вечер! — каза той.

— Дал ти бог добро — му отговорих. — Ами нема няма ден за тебе и дохождаш ноше да плашиш хората?

— Не мога аз дене да дода — рече той тихо и жално.

Да ви кажа, аз бях се най-напред уплашила, ала бързо се умирих, когато Недялко се приближи до мене, съблече своята бяла кабаница, остави я на сандъкът, па извади едно писмо и подаде го мене; а Неделки подаде две жълтици и обици сребърни-позлатени.

— Това ви е пратил Джуро — рече той.

— Дека е моят син? Дека е моето дете? — попитах го аз.

— В гората — отговори той. — Дека ще и да бъде повече, ако не в гората! Утре вечер щем додем наедно тук да се повиди с вазе. Днеска той не може — работа има.

— Ами какво правите в гората? — попитах.

— Разхождаме се: какво повече ще да правим? Поискахме да бъдем слободни и намерихме си слобода. Какво искаме повече?

— Боже, да не сте вие хайдуци станали? Моят син, моето чедо хайдутин!

— Хайдутин и повече нищо! А какво има, ако е хайдутин! Ние сме хайдути, ама не обираме и не проливаме кръвта на българите и сиромасите, а турците да жалеем, няма за какво — не ги е майка ни родила. Щем им отвърнем за сичко, що ни са тия направили; щем им върнем това, щото ни са назаем дали. Дълго време тия щат нас да помнят.

— Нека вас бог милостиви да чува — рекох му аз, — а и що можех друго да му кажа? Аз не можех ни да помогна, ни да отмогна.

— Амин — каза Недялко и отиде си.

VI

На, ето доде и мой Джуро. . . Ей, как се е той изменил! Почернял, изедрял и мустачки му порасли дълги-предълги. Не съм можала да му се нагледам; и плакала съм, и смеяла съм се, и песен запях.

— Ох, каква риза носиш, мой сине! — казах му аз и прегледах го от главата до петите. — Ни яката, ни ръкавите не са поръбени като у хората. Видиш ли ти, че чуждите люде не могат да ушийт и да поръбят така като мене? А как ти са почернели ръцете, мой синко! Като у кюмюрджия ти са станали! И лицето ти е почерняло и загоряло. Ела седни, мое чедо, седни и отмори се.

— Дай, мамо, да седна малко, па тогаз ще ти разкажа сичко ред по ред; аз имам много да ти разказвам, само ти слушай — рече Джуро, а гласът му дебел и ясен, като звънец.

— Добро, сине, добро, казвай ти, мое ягне, а аз ще слушам и да се радвам.

— Първо ще ти кажа, че аз отмъстих на бащините си убийци, които са нас сираци направили; а друго, що искам да кажа, е това, че аз и Недялко стъпихме в сръбската войска и скоро и двамина ни ще направят подофицери. Това е сичко.

— А третото? Кажи майци си и третото — рече Недялко и позасмя се.

— А третото е това: аз искам да задомя сестра си Недялка — рече Джуро.

— То е добро, мой сине, ала чуи мене какво ще ти кажа: тия дни поиска наша Недялка един честит човек, Щерю Мустакът — ти го знаеш. Той има търговия, богат е и из добра къща. Дека ще Недялка да наиде по-добър мъж от него? Сам бог ѝ го е пратил за нейното и за нашето добро. Аз щях да му дам дума, ама помислих да почакам и да се посъветувам с тебе.

— Мен ми се Щерю не аресва, моя мамо, аз желая за сестра си по-добър мъж от него.

— Ами кого? Кажи ми кого си ти избрал, мое чедо, и ако е той по-добър от Щеря, то и Недялки, и мене ще бъде по-добро.

— А на, Недялка, моят брат и приятел! Какво искаме по-добро?

— Недялка — извиках аз, — кой няма ни рода ни роднина, ни кол ни двор, ни къща ни покъщнина; който е от дете хайдутин, скитница, кеседжия и безкъщник.

Кога чу Недялко моите думи, то се хвана за главата и с двете ръце, помълча малко, па захвана да говори горещо. Той говореше така живо, щото аз усещах как сърцето ми се потресе; много съм от това, що той проговори, науст от дума до дума заповнила. Ето що той говори:

— Не съм аз само зло чинил на тоя свят, и добро съм много учинил; доброто, което съм направил, както ми се чини, ще претегне злото. И мене е, да ви кажа право, омръзнало да се скитам по горите и по планините; одавна съм зажалял да оставя острият ятаган, да променя пушката и пишовите на рало и чивте биволи, ала досега не можах това да направя. Аз зная, че рано или късно ще попадна в ръцете на турците и тогава за мене няма друго нищо — само бесило; а аз би желал по-добре сто пъти да умра от нож или куршум, нежели да попадна в ръцете на моите диндушмани и да претърпя от тях сякакви мъки. Страшно е то и да помисли човек!

— Ех, Недялко, Недялко, остави се, синко, от тоя хайдутлук и живеи и ти като другите люде! — рекох му аз, ама Недялко мене и не чу що му говоря и продължи си разговорът:

— Защо съм аз станал хайдутин? Що съм аз търсил, що съм искал? Моята душа е търсила нещо, на сърцето ми е кипяло, а на умът ми е било много добро; не убиец да бъда съм искал, не да крада, не да хайдутувам, а друго. Мойто сърце беше кораво, мойта душа не можеше да търпи зло около себе си, ама аз не съм никога правил зло на добрите и честните люде. Какво щеш да правиш, когато съм се родил такъв! Както щете, а не мога да търпя и да гледам как старият тъпче младият, как силният угнетява слабият, как зверският неверник гази нашата вяра. Не мога да умиря сърцето си, кога видя, че моите братя и сестри умират от глад; сърцето ми кипи от гняв, кога погледам на каква неволя е обречен секи българин. У нас няма ни закони, ни правда, ни човечество; нашата кръв пият сякакви зверове, в ягнешкото стадо вълци са овчарите. А кой ще за нас да се погрижи? Кой ще да отбрани нашата сиротиня от тия вълци? Кой ще, ако ние да

не щем? А, кажете ми, кой? Нашите владици, патрици, чорбаджии, нотабили, консули и попове? Ха, ха, ха! Надейте се! Ех, когато нашите думи нищо не могат да направят, то нека работят пушки и остри сабли — друго нищо не помага. Я погледайте, кой само не яде нашата плът и не пие нашата кръв? Турци, цинцари, чорбаджии, калугери, владици, татари, па и цигани. . . Това аз не можах да търпя и промених черната темница за зелена гора, а робството — за слобода. Само Джуро, Стара планина и пилците по гората знаят какви ядове кипят и давят моето сърце; само тям съм разказал своята неволя. Много бях аз наумил да направя, ала се не изпълни моето желание. Не намерих аз по сърцето си юнаци, сè голи синове, крадливци, убийци, чапкъни, пиянци, кръвополци. Ръцете им са кървави до рамена, главите им пияни — аз не мога с тях, тия са за мене по-лоши от турците, тия не знаят що е турчин и що е българин — цинцари и арнаути! И затова аз земах Джуро със себе си и отидохме в Сърбия само да се отърся от ония к о к о ш а р и. Не сме още съзрели ние, българите, не знаем що нам трябва, що е за нас чисто и свято. Боли ме сърцето, като погледам що се прави в нашата земя, ама няма що да правя; а душата ми се мъти, като гледам, че се нищо не работи. . . Какви са тия люде, мой боже! Наместо да ми помогнат, тия викат на мене и наричат ме хайдутин и кръвопиец. А погледайте що работят тия честити и хрисими люде, които се против мене дерат! Угнетяват своите родени братя и живеят добре, без грижи: един води търговия на крадени пари, други носи два-три човечески живота на своята душа, па живее мирно и никой го не закача. А мене? Мене проклинат, псуват и облайват. Ала нищо, ще доде ден, когато секи българин очаква, ще чукуне и нашата врата вестник на правдата. . . Се жени х грядет в ¹полунощи, блажен раб егоже обрящет бдяща¹. . . И тогава и чорбаджия, и владика, и турчин ще висят на една трепетлика. . . Аз своите ръце досега не съм кървавил в невинна кръв българска и християнска и бог милостив ще ми отбрани и помилва. . .

¹ Ето женихът идва в полунощ и блажен е рабът, който той ще намери буден. . .

И много още говори Недялко, твърде много, ала аз не съм можела да разбера, защото съм много проста жена.

— Какво, мамо? Що щеш ти да речеш? Искаш да дадеш Недялка, или не щеш? — попита Джуро и наклони главата си надолу.

— Не зная, синко, какво да кажа — рекох аз, — както ти искаш и как Недялка иска! Така нека да бъде: не ще аз да бъда невеста, а тя. Аз съм казала що желая, а вие правете, какво щете. . . Щерю е богат и добър човек. . .

— Чуй и мене, мамо! — рече Недялка и погледа ми остро в очите. — Аз не ща ни богатство, ни турска слава, аз искам да имам такъв мъж, който да не търпи, ако ме някой увреди, кой би ме чувал от изедниците и кръвопийците, кой би отмъстил секиму, който заиска да ме безчести и да ми говори това, що аз не мога да търпя — такава мъж аз искам. Не ще бъде Неделкин мъж ни страшливи цинцарин, ни лукави грък, ни плашливи чорбаджия, ни вонещ турчин, ни лаком ерменлия, а юнак, кой от сичкото си сърце и душа обича своят народ, а сиромасите брани от зло и зулуми. . . Аз искам да ми е мъжът юнак, а Недялко е такава, какъвто трябва да бъде секи българин. . . Аз ще зема Недялка и повече никого.

— Недялко е хайдутин — казах аз.

— Ами моят брат и твоят син не е хайдутин? Секи честен и честит българин трябва да бъде хайдутин — рече тя, — секи трябва да се бори с нашите душмани, кой се с тях не бори, той не е българин, а издаец, помия, гюбре.

VII

Продадох аз своята къщица и преселих се с щерка си в Сърбия — в Баня. Тежко ми беше да се растана със своята къщица, със своите ниви и ливади, със своите гори и планини, със своят градец, в когото проживях толкова години. А как да не ти е жал, когато сяко камъче ти е познайник, сяка тревица, сяко цветице, сяко дърво ти са като роднини. И днес, кога минаха толкова години, не мога да забравя моята градинка, в която съм изказвала и своите радости, и своите жалости, и която ме е утешала, кога ми додеше черен ден. Само тоя може да разбере

какво ми беше на сърцето, който е имал такова също несчастие и оставил е своята майчина и бащина земя, па живее по чужди крайове, между чужди люде.

Ожени се Недялко за моето момиче, остави солдатският живот и захвана да живее мирно — отвори хан и кръчма. Джуро остана войник.

Ние се преселихме, както ви рекох, в Баня паланка. Тя лежи близо до Алексинец, до границата, и затова Недялко често ходеше в Ниш и Пирот да продава и да купува, що трябва за търговията му. Маеше се той в тия градове и неделя, и две, а понякогаш и месец, а ние с Недялка седяхме в кръчмата и продавахме. Сякога, кога се върнеше Недялко назад, то се връщаше сè невесел, сè жалостен, замислен. Боях се да го питам що му е на сърцето, а Недялка не е искала да го пита: ала кога аз опазих, че той захвана да пие и да се упива, то не можах да се удържа и да му се не покарам и да го не поразпитам.

— Що ти е, мой синко — рекох му аз, — ти на себе си не приличаш! Защо се упиваш? Погледай само как ти булката вене; ти в гроб ще да я вовлечеш, ти щеш да я погубиш млада и зелена.

— Не мога да не пия — такова време е дошло! — каза той. — Ти, както ми се чини, мислиш, че аз от радост пия, че аз искам да пия и пия? Ти не знаеш, че само ядове и горчивини кипят на сърцето ми. Кога не мога да намеря никаква друга помощ, то тогава ми нищо друго не остана, само с вино да заливам своите ядове. Каж ми ти, защо ми е такъв живот? Не съм се аз родил за такъв живот; не мога аз да живея и да се мъча. Искяхме да направим големи работи, искахме да се биеме и кръв да не жалееме, искахме отечеството си да ослободим, братята си и децата си да откупим, а що направихме, какво свършихме? Събрахме чети, викахме, хвалихме се — и нищо. Срам ме е и на жените в очи да погледам. Какъв съм аз българин, какъв християнин, какъв юнак? Сам от себе си се срамувам. По-добре е на светът да не бях се родил, по-добре да ме нямаше! . . .

— Ами нема си само ти на тоя свят? Нема си ти само българин? Живей и ти, мой синко, както и другите люде, и гледай си работата — казах аз, ала Недялко ме не чу и продължи:

— Срамота е да живея като баба, грехота е. Тряба

на сиромасите да се помага, трябва братята си да избавим. . .

— Ти си пиан, Недялко — рекох му аз, — иди поспи и отрезвей и тогава щем да поговорим — казах аз, кога разгледах, че очите му бяха червени като вепирски.

— Не съм аз пиан, моя майко, ами съм болен; душата моя тъжи, сърцето ме боли. Ти сама знаеш, че нашите братя и сестри гинат, нашата вяра се тъпче, че нас сякакви неверници газят; ти сама чуеш какъв писък и какъв плач са вдигнали нашите вдовици, сиротици и дребните дечица и тоя плач като димен облак се вдига към небето. Тука тебе турци и черкези гонят, а там гърци и йезуити народът ни към зло водят, и вярата ни калят. Така, мамо, така, по-харно е да погине човек от остра сабля, а не да гледа как се тъпче това, що е за нас чисто и свято. Ние трябва да се повдигнем на крака, па или сички да изгинем, или да очистим своята земя от тия чужденци, от тия кръвопийци и сякакви поганци.

Кога мой Недялко изговори тия думи, то аз повече се побоях да му говоря и да го уча, защото познавах неговото кораво сърце и неговата силна воля — и замълчах. А Недялка? Недялка мирно и любезно гледаше своят мъж в очите и ни една думица не продума; чегато мъжът ѝ из нейното сърце говореше, така ѝ се харесваха неговите думи.

Дълго сме сички мълчали — мухите се чуеше като брънчат. Недялка си przede и весело гледа на мъжът си, аз мълча, а сълзи ми текат из очите; а Недялко облегна главата си на ръка и замисли се твърде дълбоко, па изведнъж се изправи и проговори сам със себе си:

— И вие сте люде, и вие сте българи? Не сте вие люде, не сте вие българи, вие сте цинцари, вие сте баби вретенарки. Чудя се аз сам на себе си как съм можал да се надеям и да се наслоня на нашите граждани и чорбаджии, на нашите големци. Тежко на нашият народ, ако се той надея на нашите български чорбаджии. Кръстени ли сте вие, наши чорбаджии, или не? По-скъпи ли са за вас вашите пари, вашето имане и вашият живот от вашата вяра, от вашата слобода, от вашият народ и отечество? Знаете ли вие, че сте синове на българският народ, комуто сте длъжни да дадете и последната си капка кръв. Не тегне ли вам това робство, не души ли ви турският

синджир, не боли ли ви гърбът от турската тояга? Но вас не бият, вие се с пари откупувате, вие с поклони и предателства омилостивявате своите джелати; а сиромасите нека теглят, нека умират, само вам да е добро, само вие да сте сити и пиени! Проклети да сте, стари лесици, кметове и чорбаджии! Проклети да сте и вие, наши свети деспоти! Вас и грижа не е за вашето стадо, вие го продавате ономува, който ви даде за него повече.

— Недялко, синко, ти си полудял; ти не знаеш що говориш! — казах аз. — Ти такива работи разказваш, от които се аз боя.

— Не бой се, майко, аз не съм още полудял — рече той и като излезе на дворът, запея:

Напуснете ниви и ливади,
оставете и жени, и деца,
стара майка и мила сестрица;
затворете къщи, локъщнини,
разпродайте руди-вакли стада,
сиви крави и сури биволи,
па купете тънки остри сабли,
дълги пушки и златни паласки:
да ударим, братя, на турчина,
да откупим, що е сърцу мило,
да добием, що е наше било.
Хайде, братя, нека бог помага,
за кръст честни, за драга слобода.

VIII

Един ден, гледам, иде мой Недялко много весел и носи в ръка някакво си писмо.

— Мамо, Недялке! — рече той. — Аз ви нося една голяма радост! Де-де сполучете от кого е това писмо? Казвайте де!

— От Джуро — рекох аз, — от моето дете.

— От моят братец — рече Недялка, — мене и да не кажеш от кого е, то пак ще сполуча.

— Усетихте се — каза Недялко, — ала не можете да сполучите що е вътре написано; не можете да се усетите какво казва Джуро в това писмо. Де, усетете се де.

— Ех, молиме те, Недялко, прочети ти това писмо по-скоро — не можем да търпим! — казахме и двете с един глас.

— По-напред да ми се помолите и тогаз ща ви го прочета — каза Недялко весело.

— Молиме се, молиме! — извикахме и двете.

— Е, ако се молите, послушайте.

Недялко отвори писмото и захвана да чете:

«Брате Недялко! Първо, питам за здравето ви, а, второ, ви известявам, че съм живо и здраво и моля бога за вашето здраве. Най-много те моля да поздравяш мама и Недялка, моята мила сестрица. Най-напokon трябва да ви кажа, че мене ме направиха наредник и за офицерин е добър господ. Чакайте ме в Баня след една неделя, защото аз мисля да дойда да се видиме и поразговориме. Имам за много неща да ви поразкажа. Крагуевац, 1863, 20 февруария.»

Ех, каква беше нашата радост, кога прочетохме това писмо! В нашата къща стана такава радост, чегато е станал Великден. И чакаме ти нашият гостенин и никак не можеме да го дочакаме: секи ден се е провлачал като година, секи миг като цял ден. Ала ето ти една вечер и Джуро пристигна. . . Една вечер беше ми много тежко на сърцето и аз излязох пред къщата ни на улицата и седнах на един камък. Отдавна беше мръкнало. Месечината се скриваше зад облаците, па пак се показваше и светеше. Насъде беше тихо като в гроб, само някакъв си щурец пееше своята песен и нейде се скръцаха коледа. . . Изведнъж някой ми затвори очите с ръцете си и рече ми:

— Сполучи кой е?

— Джуро е — казах аз.

Истина, това беше Джуро. Хванах го аз за ръка и повлякох го в къщи.

— Недялко, Недялко! — виках аз като луда. — Джуро си доде.

Ех, какъв хубавец, какъв юнак е станал моят син! Мило ти е да го погледаш! Нареднишкото рухо му приличаше толкова хубаво, чегато той в това рухо се е и родил, и порасъл; чегато той никога не го е събличал от гърбът си. Аз и Недялка захванахме да го разглеждаме отсякъде и обръщаме го то на една стърна, то на друга, както искахме, а той се обръща и умира от смях.

синджир, не боли ли ви гърбът от турската тояга? Но вас не бият, вие се с пари откупувате, вие с поклони и предателства омилостивявате своите джелати; а сиромасите нека теглят, нека умират, само вам да е добро, само вие да сте сити и пиени! Проклети да сте, стари лесици, кметове и чорбаджии! Проклети да сте и вие, наши свети деспоти! Вас и грижа не е за вашето стадо, вие го продавате ономува, който ви даде за него повече.

— Недялко, синко, ти си полудял; ти не знаеш що говориш! — казах аз. — Ти такива работи разказваш, от които се аз боя.

— Не бой се, майко, аз не съм още полудял — рече той и като излезе на дворът, запея:

Напуснете ниви и ливади,
оставете и жени, и деца,
стара майка и мила сестрица;
затворете къщи, покъщнини,
разпродайте руди-вакли стада,
сиви крави и сури биволи,
па купете тънки остри сабли,
дълги пушки и златни паласки:
да ударим, братя, на турчина,
да откупим, що е сърцу мило,
да добием, що е наше било.
Хайде, братя, нека бог помага,
за кръст честни, за драга слобода.

VIII

Един ден, гледам, иде мой Недялко много весел и носи в ръка някакво си писмо.

— Мамо, Недялке! — рече той. — Аз ви нося една голяма радост! Де-де сполучете от кого е това писмо? Казвайте де!

— От Джуро — рекох аз, — от моето дете.

— От моят братец — рече Недялка, — мене и да не кажеш от кого е, то пак ще сполуча.

— Усетихте се — каза Недялко, — ала не можете да сполучите що е вътре написано; не можете да се усетите какво казва Джуро в това писмо. Де, усетете се де.

— Ех, молиме те, Недялко, прочети ти това писмо по-скоро — не можем да търпим! — казахме и двете с един глас.

— По-напред да ми се помолите и тогаз ща ви го прочета — каза Недялко весело.

— Молиме се, молиме! — извикахме и двете.

— Е, ако се молите, послушайте.

Недялко отвори писмото и захвана да чете:

«Брате Недялко! Първо, питам за здравето ви, а, второ, ви известявам, че съм живо и здраво и моля бога за вашето здраве. Най-много те моля да поздравяш мама и Недялка, моята мила сестрица. Най-напокон трябва да ви кажа, че мене ме направиха наредник и за офицерин е добър господ. Чакайте ме в Баня след една неделя, защото аз мисля да дойда да се видиме и поразговориме. Имам за много неща да ви поразкажа. Крагуевац, 1863, 20 февруария.»

Ех, каква беше нашата радост, кога прочетохме това писмо! В нашата къща стана такава радост, чегато е настанал Великден. И чакаме ти нашият гостенин и никак не можеме да го дочакаме: секи ден се е провлачал като година, секи миг като цял ден. Ала ето ти една вечер и Джуро пристигна. . . Една вечер беше ми много тежко на сърцето и аз излязох пред къщата ни на улицата и седнах на един камък. Отдавна беше мръкнало. Месечината се скриваше зад облаците, па пак се показваше и светеше. Насъде беше тихо като в гроб, само някакъв си щурец пееше своята песен и нейде се скръцаха коледа. . . Изведнъж някой ми затвори очите с ръцете си и рече ми:

— Сполучи кой е?

— Джуро е — казах аз.

Истина, това беше Джуро. Хванах го аз за ръка и повлякох го в къщи.

— Недялко, Недялко! — виках аз като луда. — Джуро си доде.

Ех, какъв хубавец, какъв юнак е станал моят син! Мило ти е да го погледаш! Нареднишкото рухо му приличаше толкова хубаво, чегато той в това рухо се е и родил, и порасъл; чегато той никога не го е събличал от гърбът си. Аз и Недялка захванахме да го разглеждаме отсякъде и обръщаме го то на една стърна, то на друга, както искахме, а той се обръща и умира от смях.

— Де-де, брате, покажи нам саблята си! — рече му Недялка.

— Ала е, синко, у тебе сè хубаво, само ризицата ти е малко дебела. Нема те не боли от нея кожата? Тя трябва твърде да те гребе.

А той сè се смее и кикоти.

— Що се смееш — рекох му аз. — Нема вам вашият княз не може да изтъче по-тънки и по-меки ризици, а казват за него, че е твърде богат човек! Ние българите сме сиромаси, ама ни един из нас не ще да облече такава риза. А какви ли ти са гашите, мой синко!

— Ти си мамо, твърде смешна — рече той, па пак захвана да се кикоти. А защо се кикоти? Чегато аз му не добро говоря!

— Та оставате човекът на мира! — извика Недялко! — Пустете го да си почине от пътят! По-добре бяхте направили, ако идехте и да наточите малко черно вино и да опечете малко пастърмица или мъденичка. А то сте се разкудудякали като квачки — кокошки. Хайде идете и пригответе вечеря, а ние малко да се поразговорим за едно, за друго: не сме се отдавна видели с брата Джура.

Отдохме с Недялка и завчас сготвихме вечеря и наточихме вино, а в това време Джуро и Недялко се горещо разговаряха, чегато се карат. Техните препирни чак в зевникът се чуеха.

— Когато ни казват да почакаме още малко, то трябва да почакаме — говореше Джуро. — Чакали сме толкова стотин години, нека почакаме още година-две.

— И сто — каза Недялко сърдито.

— Та ти що се сърдиш? Ако не са хората готови, ако не са приготвили, що им трябва, то не щат с голи ръце да тръгнат!

— И след петстотин годин няма да бъдат готови. Когато човек не ще да работи, той си пореже пръстът.

— Тряба да се търпи, брате Недялко, трябва да се чака.

— Ами нема ние не търпим? Ние търпим повече от воловете, а ти казваш, че трябва да търпим! Види се, че нашите калугери и протосингели са ти разказали, че търпение и смирение са за нас спасение. Добър ученик са имали.

— Аз ти казвам, че работата ни върви добре, а ти казвай, що искаш.

— А аз ти казвам, че от тях малко може да се очаква, че на тях не може човек да се облегне. Казват, че князът иска да ни направи добро, иска да ни помогне, ама другите, министрите му, не щат, и от това нищо не става, а сръбската пословица знаеш ли що казва: «Една ластва не прави пролече.»¹ Аз съм бил, както и ти, в Бялиград и сичко съм слушал със своите уши, сичко съм виждал със своите очи. Няма там добро, дето секи гледа само за своят джеб; дето хората се колят и режат като касapi и дето секи мисли само за това, как да строши вратът на своят брат — на ближния си. Забравили са тия своята длъжност, забравили са, че няколко милиона люде кървави сълзи проливат. Дето няма сговор и братство, там няма ни добро, ни счастье. Турците твърде добре казват, че «ако бяхме дали на гяурите слобода, то конете щяха да останат неизтитарени, защото секи гяурин иска да бъде или ага, или паша, а не ще да върши работа.»

— Ти, както ми се чини, пресоляваш работата — рече Джуро, — не е така голямо още онова зло, от което се ти боиш.

— Да даде бог да съм се аз излъгал, а не ти — каза Недялко.

— Сичките люде се карат и колят, кога нямат работа, кога не знаят какво да хванат и що да захванат и кога чакат нещо и не могат да го дочакат. Видял ли си ти, кога два или три ортака захванат някоя работа, как се препират и как се карат. Един казва: «Това е по-добро», други казва: «Не е това добро, а другото е по-добро»; а трети: «Ни твоето, ни неговото, а моето е по-добро.» А кога си турят работата наред, то сичко тръгне като по мед и по масло. Така сме сега и ние: караме се, окривяваме то одного, то другиго, а кога настигне часът, то сичко ще се забрави. Така е, мой брате Недялко, така! Ти мислиш, че и мене е весело, че и мене ми се иска да чакам? А, а!

— Добре е тебе да разказваш приказници — каза Недялко, — а мене не е добре да ги слушам. Погледай на мене какъв е моят живот? Никакъв? Сърдит съм на цял

¹ Една ластовица не прави пролет.

свят, сърдя се и сам на себе си. А защо? За това, че нямам в ръцете си това, щото търси сърцето ми, за това, че не мога да извърша това, което мисля още от дете — още из пелените; за това, че сърцето ми ме боли, като гледам своите братя как пъшкат под турският ярем. Мога ли аз да бъда мирен; кога помисля, че българските тела се набиват на кол, а кучетата ближат тяхната свята мъченическа кръв? Ох, брате Джуро, на мене от някое време насам е нападнала някаква си тъга, някаква си страшна мъка, която ми гризе сърцето като зъмя усойница и аз мисля, че ще полудея. Аз съм станал като покосена трева и от ден на ден съхна повече и повече, защото няма ветрец да ме разхлади, а слънце да ме оживи. Не остава за мене друго нищо, само да легна, па да умра. . . Кажми ми ти, защо ние чакаме? От кого чакаме? Не трябва вече чакане. Защо да губим дните си напразно: времето нас не ще да чака! Хайде, мой брате, да захванем работа и ще се найде кой да ни помогне и поддържи; а кога ние захванем да работим, то сичко ще се заборава — и препирни, и не съгласия, и ненавиждане. . . Хайде да вършим работа! . . .

— Тряба да се помисли, брате Недялко, трябва да се приготвим — каза Джуро.

— Ех, мой брате, нема пилето мисли ще ли да намери храна, когато го някой пусне из кафезът и му даде слобода? Нема магарето, което влече от утрента до вечерта вода и ходи нагоре-надолу сѐ по същият път, мисли, че ако го изпъди сайбият му, то ще умре от глад? Нема не е по-добре и за човека да върви по своята воля като сърната, нежели да бъде като воденичарското магаре, което и днес върши тая съща работа, която е вършило и вчера — и за сичко това са го хранили с гнила слама? Не, брате Джуро, по-добре е да бъдем слободни, па нека да сме и гладни. Ако човек да знаеше какво ще да бъде утре с него или в друг ден, то тоя човек трябаше сам да се убие. В такава една работа, каквато е нашата, не трябва човек много да мисли, а да желае.

— Кога казваш да захванем, то да захванем — аз съм готов, за доброто на нашият народ, сякога! — каза Джуро.

— Дай ми честната си ръка, мой брате Джуро, и нека даде бог да бъде свят тоя час за България. Нека от днешният ден се почне избавлението на нашият народ,

нека бог го избави от сички беди, които са го постигнали! Нашият народ е дълго страдал, а сега е настанал край на това страдание, защото му е чукнало вече времето на вратата. Народът наш се пробуди и страшно ще отмъсти на своите врагове за проляната кръв, която тия не са жалили. Смърт на тия вепири, които досега са секли български глави и рязали са български уши! Смърт на ония кръвопийци, които ни са на колове набивали, и набивали са ни само за това, че ние се наричаме християни. Смърт на българските душмани! Да даде господ да видим скоро слободна нашата земя!

— Да даде господ! — каза Джуро и двамината излязоха въвн из собата.

Недялка слушаше брата си и мъжът си с опулени очи и весел образ; и кога тия излязоха, тя запя:

Българине, българине,
докога ще патнш,
докога ще да проливаш
ти кървави сълзи,
докога ще да робуваш,
синджири да носиш?
Жената ти в турски харем,
сестра ти робиня,
децата ти изтурчиха,
баща ти убиха;
а ти гледаш и нехаеш,
теб те не е грижа.
Дали у теб сърце няма,
или душа нямаш,
или турската тояга
сладка е за тебе.
Хайде, брате, пробуди се,
па повдигни глава,
земи в ръка остра сабя,
а пушка на рамо. . .
Хайде стани, с боже име,
удряй душманина. . .

«Боже, какви песни пеят в сегашно време — помислих си аз, — а в наше старо време такива песни нямаше: ние

пеехме или за Крали Марка, или за мечка стръвница, а сега? Чудо.»

После тоя ден моите деца се разговаряха още цели два дена, ала се разговаряха така полека и така скришно, щото ни аз, ни Недялка не можехме да чуем ни една дума. На третият ден Недялко отиде в Пирот, а Джуро се върна в Крагуевац — секи отиде по работата си.

Кога Недялко тръгваше, той, не знаейки защо, дълго време гледаше на своята голубица и тежко-тежко въздишаше, чегато му беше жално да я остави. Няколко пъти й той рече «прощавай», после я прегърна и целуна. Други път той това не правеше. И менѐ прегърна и ръка ми целуна.

— Що ти е днес, мой мили сине? — попитах го аз. — Чегато искаш да идеш накрай светът и сто пъти се прощаваш! Хората, кога и на хаджилък отиват, не се прощават така сладко.

— Ох, моя мамо, кой знае щем ли още веднъж да се видим — рече той твърде жално и бутна конят си.

Моето сърце в това време усети някаква си тъга, а Недялка беше весела и щастлива — тя никакво зло не очакваше.

IX

Боже мой, чакаме наш Недялка ден, чакаме го два, чакаме неделя, а него няма и няма.

«Какво е и що е с него станало?» — мислила съм аз и по десет пъти на денят питах моята щерка:

— Що е станало с наш Недялка? Ни сам дохожда, ни хабер праща! Аз се боя за него! Да се не е поболял, да му не е и друго някое зло дошло до главата...

— Какво може да му се случи! — рече Недялка. — Тряба да не е още свършил работите си, а като ги свърши, той ще си доде... Търговец човек не знае кога ще да продаде и кога ще да купи.

— Не, мое дете, тук се крне нещо друго! Повниш ли що ни е рекъл Недялко на тръгване? «А може никога не щем и да се видим.» Ех, какъв страх ме е нападнал! Боя се аз за него... Недялко е пьргав и сърдит човек и кога нещо намисли да направи, то и дяволите не могат да му го избият из главата.

Недялки потекоха сълзи из очите и тя излезе на дворът, отиде в градината и там е плакала цял сахат. Първи път съм я видяла да плаче, отка е порасла.

Така премина още някое време, а ние никакъв глас не чуеме за наш Недялка. Настана Великата неделя. Това се случи на Велики четвъртък. Седим ние с Недялка и аз месея кравайчета и ейченици за Великден, а тя вапцва ейцата, кога на един път зачухме конска тупурдия. Някакъв си пътник се запря пред нашата къща и високо се прокашля.

«Това трябва да е Недялко» — помислих си аз и изскокнах да го посрещна и да му прихвана конят, ама пътникът не беше Недялко. Това беше Щерю из Ниш. Земах му аз конят и заведох го в оборът, а Недялка поведе пътникът в одаята. Изведнъж чух плач и нарицане Недялкино и като стрела се спуснах и влязох в одаята, да видя какво е там станало. Кога влязох вътре, то наидох Недялка седи на сандъкът и плаче, а Щерю стои при нея и дяволски се подсмива: чегато сърцето му се радва, като гледа тоя плач, чегато е само за това дошел да мъчи моето мило дете.

— Какво се тука работи? Какво е станало? — попитах аз, а сърцето ми се стисна в гърдите: усещаше то, че нещо зло се е случило.

— Що е станало? Ха, ха, ха, що е станало! Добър сте зет избрали! По-добър не може и да бъде! Хайдутин, убийца — рече Щерю и разкиоти се като антихрист.

— Не давам аз да псувате и да се надсмивате на мой зет — казах аз, — какъвто той и да е, той е мой зет, мое дете. Ако си дошъл да ни се смееш и да ни говориш лошеви думи, то ти се моля да си вървиш по работата. В чужда къща не трябва кадия.

— Почакай малко и не кряскай — каза Щерю полека, — ти чуй по-напред сичко, що ще да ти кажа, па тогаз викай, колко искаш; тогава брани хайдутинът, ако ти се харесват хайдутите и главорезите. Знаеш ли ти, че твоят зет преди една неделя беше събрал една хайдушка чета и заедно с нея беше захванал да обира и да убива човеците? Знаеш ли ти, че твой Недялко, твоят зет, изпотрепа светът в Пиротско и Нишко? За една неделя той изпосече около педесет души. Ходи той по Триушката и по Висошката планина със своите хайти и вика: «Смърт на нашите

душмани! Слобода или смърт! Който е турчин, той е наш душманин и затова трябва да погине! Нека живее слободна България! Нека живеят слободните българи!» А знаеш ли ти, че той беше вдигнал ръка и против нашият баща султанът? «Какъв е тоя баща — викаше Недялко, — който пие кръвта на децата си и който яде чуждият пот.» Видиш ли ти какъв е твой зет? И султанът не ще да знае, а другите турци сече като краставици. Ала господ бог му не даде да продължава проклетият си занаят; той го не остави да сече чуждите глави и да зема чуждите кесии. . .

— Какво е станало, господи? Кажу ми, Щерю, синко, що стана с Недялко? — извиках аз.

— А, а, а! Какво е станало! Нишкият паша, господ да му помага, хвана твой зет и изпрати го в Русчук до Мидтад паша. Ето какво е станало.

— До Мидтад паша? . . . Ох, Недялко, синко, що ти доде, мое чедо, до главата! Ти се най-много боеше да те жив не хванат, а то се попадна в ръцете на най-лошият кръвопиец! — заплаках аз.

— Ти за Мидтад паша казваш? — каза Щерю. — Мидтад паша е най-честитият слуга султанов и затова султанът му е дал българите в ръцете да ги понаучи ум и разум. Мидтад не ще дълго да си играе с бунтовниците, които се бунтуват против царят и против патриката, ами ще ги избеси като кучета.

— Да даде господ тебе да обеси, куче ти цинцарско!

— Ех, мене той няма да обеси; той беси само хайдучите — какъвто е твой зет.

— Кажу ми, Щерю, ако си ти човек и християнин, де е Недялко! — казах аз.

— Де е Недялко? Недялко е обесен в Русчук и кожата му се продава сега на пазарят — отговори ми проклетият цинцарин.

— Лъжеш ти, магаре ниедно, ти си измислил тия лъжи, само да ни изплашиш и да убиеш нашето щастие — рекох аз.

— Ако искате, вярвайте, ако не щете, не вярвайте — каза той. — Мене ми е сѐ едно. Скоро ще чуете и от други люде, че съм ви казал истина. Из Русчук щат додат тая неделя някои си люде и ще ви поразкажат за едно, за друго.

Не ща да ви говоря какво е било и мене, и Недялки в това време, не ща да ви разказвам що сме претърпели: секи, комуто е дохождала на главата такава беда, и сам може да си помисли, що ни е било на сърцата и какви мъки сме имали в това проклето време.

На другият ден, на разпети петът, повика ме Щерю да ми плати за пренощуване и за конят си и кога аз влязох в одаята, той ме замоли да седна, ала да затворя понапред вратата.

— Аз имам за много работи да поговоря с тебе — каза той — и ако ме ти послушаш, то можете още да бъдете честити и щастливи и скоро щете заборавете тая неволя, която ви е налетела.

Аз мислех, че ще да чуя нещо утешно за нас; мислила съм, Щерю ще да рече, че то не е истина, щото той за Недялка разказа и сега ще да ми каже правдата, и затова се малко поумирих, па седнах до него.

— Сега слушай и заповни моите думи — каза Щерю полегичка. — Ти знаеш колко аз обичах своята щерка и че аз исках да я направя честита и щастлива; ти знаеш, че аз бях готов сичко да направя за нея; ала ти и твой син направихте и мене, и нея нещастни и сега плащате за своите кривдини. . . Ала аз мога и сега да поправа работата, аз и досега се не отказвам от това, щото съм желал някога си да направя, аз и сега ѝ давам ръката си и искам да я нарека моя жена. . .

— Мълчи, изеднико, не казвай ми нищо повече! Не ща аз повече да те слушам! — повиках аз и скокнах на крака, чегато ме бръмбал ухапа, чегато ме чумата устрели.

— Ала тя е сега вдовица. . . — каза Щерю.

Аз не можах повече да търпя и извиках колкото си можах:

— Вън, вън из моята къща! Проклет да си и ти, и онзи ден, кога съм те първи път видяла! Вън, цинцарско куче, вън, нечисто чумно коляно! . . .

— Ти си луда баба, както ми се чини — рече той, — ти сама бягаш от своето добро и щастие. Ала няма нищо! Умири се малко, па като се върна из Бялиград, то тогава щем да се поразговорим по-натънко. . . Ето, видиш ли колко е Щерю добър, а ти викаш против него. Аз ти давам време и да се попремислиш, и да се поразговориш

с щерка си за едно, за друго. Недялка рано или късно ще бъде моя! Чуеш ли? Моя! . . . Прощавай, майко!

И той седна на конят си и отиде.

— Никога не ще бъде твоя, никога! — виках аз след него, ала той не можа да ме чуе.

— Какво ти викаш, мамо? Кого проклинаш? — попита ме Недялка и кога ѝ аз разказах що се случи, тя побледня и рече:

— Знаеш ли що, мамо? Нека бог да убие тоя кървави цинцарин Щерю! Той е сичкото това зло направил, ако е то само истина. . . Ох, да не беше тоя Щерю, моят мъж и сега щеше да бъде жив и здрав. Той е убил моят мъж само да ме земе за жена. Аз го по лицето познах, че той е убийца. Ала нищо — ще му отмъстя аз, ако съм жива. . . Ако е моят мъж изгубил животът си, то Недялка ще закопае и Щеря. Помогни ми, боже, ако си ти правдолюбив! . . .

— И мене, мое чедо, така ми се чини, и аз така мисля, че Щерю е убийца — рекох аз.

В това време, когато се ние разговаряхме, дойде дядо Никола Харамбашата — и той е нишлия — и като му разказахме що се е случило, той поклати старата си побеляла глава и каза ни:

— Аз одавна познавам Щеря, познавам и баща му; тия и двамината са готови да направят най-страшните пакости. Петър Мустакът, Щерюв баща, продаде жената си на турците, а Щерю и по-големи лошабини е направил на тоя свят. Тия по-напред живееха в Битоля, ала сичка Битоля стана срещу тях и изгони ги като чумави. Преди двайсет годин Щерю беше се главил у един наш нишлийски търговец — стар и богат човек беше, ала нямаше ни дете, ни коте. Щерю му се воврял някакси под кожата и една заран чухме, че търговецът умрял и оставил Щерю сичкото си добро. Хората казват, че старият търговец не е умрял от своята смърт, а е бил отровен — и аз така мисля. Ожени се Щерю и зема едно добро момиче — едно у майка и от богата къща. Умря дядо му и сичкото си имане остави на щерката си, а щерка му го предаде на мъжът си. Ала недълго време живя Щерю оженен, скоро той закопа жената си и закопа я със своите ръце — утрепал я, както казват. Ето какъв джелятин е тоя Щерю! Ето какво той може да направи! Лошо нещо

е, когато цинцарин се обогати и погърчи. Нашите българи казват: «Пази, боже, от чифутин потурчен, от цинцарин погърчен, от българин повлашен и от циганин кадия», — а сичко това е истина.

— Ами какво щем ние сега да правим? — попитах аз дядо Никола.

— Не бой се — каза той, — аз ще пратя един човек в Ниш да разузнае работата, па тогава ще видим какво ще да правим. Може работата да не е толкова лоша, каквото я казва Щерю.

— Молиме те, дядо Никола, направи ти това добро и ние никога не щем да го заборавам. Помогни ти на две сиромашки жени, които нямат на светът никого.

— Не бойте се, не бойте се, ви казвам, бъдете юнаци, бъдете твърди.

— Ох, ние сме твърди! — каза Недялка. — Каква твърдост искате повече? Нема не видите, че аз не плача, че аз се не плача против никого и никому нищо не говоря. . . Ала сърцето ми знае какво пати! Ох, сърце мое, сърце мое! Мой Недялко, мой брате Джуро, да сте вие тук при мене да ви разкажа, що ми е на сърцето! Никой повече не може да разбере моите мъки, само вие можете да облажите тая жлъчка, която ми кипи на сърцето и която ми гори тялото. Ох, Недялко, ако ти не си вече жив, то барем твоята душа нека ми се яви и да ме утеши или аз съм готова да направя сичко. . .

— Умири се, мое дете! — ѝ казах аз. — Бог е още милостив за нас.

Недялка облегна на ръка главицата си и нищо повече не проговори: нито плаче, нито казва нещо, само пъшка и трепери. Страшно беше да я погледа човек.

Дядо Никола отиде да прати човек в Ниш и в Русчук, ама се скоро върна и донесе ни едно писмо.

Секи може да си помисли какво аз и Недялка усетихме, кога видяхме това писмо, и с какво нетърпение чакахме да видим що е в него написано и от кого е.

В това писмо беше написано:

«Мамо, и ти, сестро Недялке! Вие досега сте се научили каква жалост ни е дошла до главите, ала бъдете твърди и претърпете тая неволя. Дорде съм аз жив, то вие още имате на кого да се надеяте — има кой да ви брани и да отмъсти за вас. Заклевам се пред бога, че Недял-

ко и моята сестра щат бъдат отмъстени! Нека от тая минута Недялковата душа бъде свидетел, че аз ще изпълня своята клетва. От тая минута аз ще посветя сичкият си живот, сичките си сили, сичката си душа и сичките си трудове само да изпълня своята клетва. Ала защо аз казвам ще отмъстя? Не, аз искам само правосъдие, а не да мъстя; аз ще накажа само убийците Недялковци и убийците на отечеството ми и нищо повече. Душата на мой брат Недялка нека чуе моите думи. Брате Недялко! Твоите джеляти щат бъдат наказани, твоите мъки, твоята смърт не щат да останат неотмъстени. А вие, наши джеляти, гответе се, защото вашият час се приближава и ще да чукне на вратата ви по-скоро, отколкото вие мислите. Потърпете! Ние скоро ще се срещнем очи с очи и гърди с гърди! Прощавай, мамо! Прощавай, Недялке! Молете се богу за мене.

Бялиград, 1863 г. Априлия, 8. Ваш Джуро»

X

Писала съм писмо след писмо на синът си и молила съм го да доде по-скоро при нас да настани работите.

— Доди си, мое дете, недей и ти нас оставя — писах му аз, — ако си ти не додеш, то и мене, и твоята сестрица тъга ще убие. Заклевам те в бога и св. Никола да додеш по-скоро.

Ала ни едно писмо не съм добила от моето чедо, никакъв глас не съм можала да чуя. Ама наскоро можах да разузная каква е работат, защо ми се Джуро не обажда. Да ви разкажа сичко как е било.

Недялко и Джуро се наговорили да иде един в Ниш, а други в Бялиград, па един да събере млади юнаци по Пиротско и по Нишко и да ги заведе в Стара планина, а другият да събере белиградските българи, които са из Българско пребягнали, и да ги преведе през границата, за да се съберат със своите братя и да им бъдат помощници. Недялко отиде в Ниш и Пирот и там събрал до педесет юнака, сѐ отбор момци, сѐ млади българчета, които са готови за родът си да умират, и отишел на Висошката планина да коли нашите изедници. Веднъж на момчетата дотрябало нещо: цървули ли, барут ли, куршуми ли —

не зная — и Недялко отишел сами да купи. Защо не е пратил някое момче? . . . Не е добро направил, бог да го прости! Когато Недялко ходил по дюкяните да купува, то го видял Щерю и обади го на пашата. Пашата пратил сто низама и обиколили ханът, в който бил Недялко, и казали му да се предаде и да върви в прангата. Недялко им се опрял, гръмнал с пушката си и утрепал един юзбашия, ала турците били мнозина, нападнали на него, наранили го и го хванали и вързали. Три дена пашата мъчил Недялка да каже де му са момците и кои са тия момци, а като видял, че Недялко не ще да му обади, то го пратил в Русчук на Мидтад паша. В Русчук Недялко умрял като мъченик, като светия и неговата душица е сега при бога и разказва му какво търпят сиромаси българи. . . Поп Марко казва, че кръвта Недялкова и на другите момци, дето умряха за българският народ, ще избавят България, защото сичките тия са светии и сичките с бога говорят. . . Още поп Марко казва, че българите трябва да се молят на тия нови мъченици, да им четат песни в черковите, а не на ония светии, които за нашият род нищо не са направили. А поп Марко е праведен човек, защото сто и шест годин живее на светът. И така, представи се мой Недялко като мъченик, като светия. Нека му е лека пръст! Ех, ако се намереха десетина хиляди души като Недялка, то наша България щеше да бъде слободна! . . . Ще даде господ! Ще се намерят! . . . Като чул Джуро какво е зло постигнало Недялка, то той прибързал със своите момци да му помогне. Той мислил да пристигне турците, които водили Недялка в Русчук, да ги удари и да спаси братя си, ала сръбското правителство го хванало и го затворило. . . Осъдили го на две годин робия. Ох, тежко на нас! Горчива е нашата съдба, страшно е!

Веднъж отиде моя Недялка в черкова да се помоли богу и да даде на мъжът си парастас. Ала службата се свършила, черковата затворили, а Недялка сѐ няма и няма; доде и обед, доде, па и отиде, а Недялка пак няма и няма. Отидох аз да я потърся и да попитам светът за нея.

— Видели ли сте моя Недялка? — питала съм аз.

— Тя беше в черкова — ми казаха хората.

— А напokon не сте я видели?

— Напokon не сме — казват.

— Че накъде ли е отишла?

— Не знаем. . .

Сичка Баня паланка ме-обиколи и секи захвана да ме разпитва какво му на ум додеше.

— Да се не е удавила? — казаха едни.

— Да не е нанякъде побягнала? — питаха други.

— Да не спава някъде? — рекоха трети.

Ала насякъде търсихме: и в гората, и във водето, и по полетата — и ниде не можахме да найдем моето дете.

Тогав аз повиках да доде попът, кметът и още някои наши старци и разказах им, че мене се чини, що моя Недялка е отведена в Ниш. . . «А отвел я е Щерю, тоя проклети цинцарин.»

— А ако е така — каза кметът, — то не трябва да се оплаквате; тя е млада, трябва ѝ мъж и затова пусти я, нека иде, дека иска. И гълъбниците, кога останат сами, си търсят мъж по чуждите крайове. . .

— Идете, растете и плодете се; рече господ бог Адаму и Еви — каза попът.

— То е така, то е така — рекоха другите старци.

— Ала Щерю е насила отвел моето дете; тя никога не ще да бъде негова жена! — рекох аз.

— Тежко е насила да отведеш жив човек! Ако жената не ще, то ни един мъж не може да я накара да иде с него и да живее при него — каза кметът.

— То е така, така е — рече попът. — Дорде кучката не помахаш с опашката, то кучето не върви след нея. Иди ти да отведеш моята попадия и ако ти тя не извади очите или ти отхапи носът, то аз да не съм поп Гавро, а циганин чергарин. . .

— Ала аз ви казвам, че той е насила отвел Недялка — извиках аз. — Не ще моята щерка да бъде жена на тогoва, който е мъжът ѝ убил. Вие това по-напред помислете, па после говорете какво искате.

— Кой ще вас да знае! — рекоха ми тия. — Женската душа е дотолкова дяволита, щото никой не може да я разгледа.

— То е истина — каза попът, — моята попадия такава душица има, от която и дяволите се плашат.

Аз ги молах да ме утешат и да ми помогнат, а гледай що съм чула!

Нека ги бог съди! . . .

След месец аз чух, че Недялка се намира в Ниш, и намислих да ида и да я видя що прави и що чини. Ала като додох, има що да видя и що да чуя! Моята мила щерка, моята Недялка, проболала Щеря, па се убила и сама. Нейната душа не е можала да пренесе тоя срам, който ѝ беше дошъл до главата. Тая Недялка не приличаше на другите жени.

XI

И така останах аз сама-самненичка да тъгувам и сълзи да проливам. За Джуро нищо не съм можала да чуя: жив ли е той, или не е! Аз съм мислила, че никога няма да го видя, ала една заран ето ти мойт син, че иде! Ех, какви са били моите радости! Боже, само ти знаеш колко съм се в това време радвала, що съм мислила и що съм усещала! Ала не надълго бяха моите радости и моите надежди. Върна се мой Джуро болен-преболен: сичката нощ кашлица го мъчи, а кърпичката му в кръв измокрена — из гърлото му кръв тече.

— Ох, мой мили синко, ох, мое драго чедо, що ти е? Каква те болест мори? Какъв лек да ти търси своята сирота майка?

— Нищо не трябва, моя сладка мойко, нищо; остави ме само да се малко смиря и да се поотморя, и мене ще бъде изведнъж по-добре.

Ала се излъга мой Джуро — не можа да се поправи, не му стана по-добре. Слегна той в постелята и стана на крака само в тоя ден, преди да почине. Стана той, отвори прозорецът, погледа на слънцето, на небето, на полетата, въздъхна тежко-претежко, па запя тихо:

Опрости ме, мои бели свете,
опрости ме, моя стара майко,
аз отивам при мойта сестрица,
да я видя и да я целуна.
А зетя си. . .

Изведнъж се закашля, задуши го, млъкна и падна на одърът. Аз захванах да мутрия слепите очи с оцет, ала и това нищо не можа да помогне и той захвана да бленува: «Господине, не бийте ме, недейте ме би, моля ви се... Напред, наляво, надясно!... Няма слобода, няма братство... Вие сте зверове, вие сте джелати... Прощавай, Недялко! Сбогом, мой мили брате!... Ти си умрял, ала не са умрели няколко милиона хора... Тебе, мой брате, обесиха, ала българите са живи и ще умият твоята праведна кръв... А, а, а! Тоя проклети Щерю... Нека пукне като куче... Ето го, удрай го, Недялке... Юнак е моята сестрица... с ножът...»

И още много той говори, ала аз не съм можала да разбера.

Преди да издъхне, той доде пак в себе си и прошъпна ми:

— Прости ме, сладка майко, ти пак остаяш сама. Помоли се богу за моята душа и за нашето отечество... Господ слуша старите хора... Боже, дай слобода на българите...

Аз се наведох над Джура, целунах го и благослових го и той издъхна: угаси му се животът като восчена свещица пред иконата...

А аз? Аз останах като кукувица да кукувам...

НАКАЗАЛ Я БОГ

(Скица из ученическия живот)

Посветено на белградските ученици

В надежде славы и добра,
Идем вперед мы без боязни¹.

А. Пушкин

Целта на живота на мъжа — каквато и да е тя — е определена: той върви напред, сякаш непрекъснато желае нещо, сякаш постоянно нещо търси, сякаш предварително вижда борбата, която го съпровожда чак до мъртешкия ковчег, и по този начин той се подготвя за един по-честит, по-добър живот и след като постигне тази цел, или пък не я постигне, спокойно може да каже, че се е борил и че е живял на този свят. Където няма борба, там няма живот, без борба и живот — няма живот!

Каква е целта на жената? Тя няма никаква цел... Докато още се нарича девойка, някаква подбуда все я кара да живее и да се стреми, но щом стигне до сватбата, идва и краят на нейните стремежи: по-нататък не може. Пътят на момичето е свършен и то става жена. Свършена е поезията и започва прозата, свършена е борбата и започва мъртвилото. Романът на надеждите и мечтите остава в бащиния дом, а отвъд неговия праг започват горчивините, безсмисленият труд и прозаичната и сълзлива история на живота, в плач и страдания.

Да беше поне човешко това страдание, да не се ядосваш, ами то, за съжаление, в повечето случаи е обратното. Да, след омъжването настават други отношения, други задължения, всичко е друго. Освен това жената не бива да има никакви свои стремления, защото нейният

¹ В надежда за слава и добро
вървим напред ний без боязни.

път е свързан с мъжовия, а нему сякаш е предопределено да я води по избрания път. Плаши ли се той от това? В състояние ли е тя да крачи напред? «Жената да се бои от своя мъж, а мъжът да обича жена си» — това е нейният девиз. Често мъжът определя границата, която жена му не бива да прекрачва; защото в противен случай е подхвърлена не само на наказанието на своя владетел, но и на презрението на обществото, което превръща живота ѝ в нещастие. Поради своя егоистичен поглед върху нещата, а и защото желаят да живеят по кефа си, хората искат другите насила да мислят, да живеят, да играят, както на тях им се ще. Осмелиш ли се да живееш, както искаш, а не ги ласкаеш, веднага те изоставят, измисляйки всякакви епитети, отбягват те и тогава пропадаш. Докато не се омъжи жената, има поне своя воля, своя свобода, макар че твърде често тази воля и тая свобода са нищожни. Тя търпи бащиния произвол и майчините прищевки, но при все това живее хиляди пъти по-добре, защото през това време може поне да мисли свободно. Щом се омъжи, настават дълготрайни страдания и мъки. Всичко останало не е за жената; то е д о с т о я н и е н а м ъ ж а. И тъй омъжената жена работи като роб, числи се към мъжовите вещи, нейната длъжност е определена от нейния господар и се състои в следното: да ражда деца, да ги облича и гледа, да им пере пелените, да ги пердаши с пръчка, да им търси годеница и т. н., и т. н. По-далеч от това тя не смее да мръдне, пък и не би могла поради своето ограничено образование и възпитание. И виждаш как детето расте, как започва да прилича на майка си, също както телето на своята майка, кравата — ни по-добре, ни по-зле! Наистина, съществува още един път, «по който жените могат да вървят сами, да живеят по своя ум и да се отцепят от тълпата». Но ще понесе ли тя мъките и неволите, сълзите и обмисленото лицемерие! Кой е в състояние да понесе на раменете си такова тежко бреме за цял живот и храбро да крачи по трънливия път, презирайки всички предразсъдъци и сплетни? Да, за това трябва да имаш твърда воля и голяма, силна вяра в правотата си. Освен това длъжни сме още да се възпитаваме, за да можем да се борим за своето човешко право. А наред с това трябва още да победим изкушението и вродената леност, за да станем такива хора! Такива трудности не ще

спрат чистата и непоковарена природа да посегне и да отнеме от съдбата пълната чаша на наладата и честта. Такива природи са твърде редки — тях трябва да ги търсиш. И все пак има такива хора и това е добре. Защо жените у нас са почти съгласни да се захванат със срамен занаят, защо те не работят, не служат, не се мъчат почтено да си изкарат хляба? Защото такова е възпитанието им, защото не умеят да се издигнат над тълпата, защото смятат, че всяка работа е унижение, и т. н. А кой е виновен за това? Ех! Колко много биха могли да направят жените, а те нищо не правят! Приказки много, а дела малко! Занимава ги някаква куклена играчка, а мразят всякаква сериозна работа! Не знаят да се борят и не искат да бранят правата си! Ала и те искат нещо, но какво ще постигнат? Преди всичко трябва да се постъпи справедливо и да се докаже, че и жените имат пълно право да бъдат слушани, както и те слушат другите, защото и жената е човек, както и мъжът. Но за да се стигне до тия висини, нужни са енергия, прераждане, големи усилия и големи мъки и страдания; ала всяко начало е трудно, пък след това тръгва като по масло и щом погледне назад човек, се чуди колко лесно и хубаво се е наредило всичко. Нищо не става без жертви и ако днес все още се смеят на жените, които помагат на мъжа си в дюкяна, които заместват калфата, или че са станали артистки, помощници в търговията, че председателствуват женски събрания, то утре, в друг ден, след година или две много жени ще тръгнат след тях.

— Винаги става така. Тежки времена дойдоха, грешни и срамни времена — ще рече някаква белградска матрона на своята приятелка. — Младежта така се е покварила, че повече от това не може. Представи си какво правят в Нови Сад жените, които би трябвало да си седят в кухнята и да угаждат на мъжа си — основали си дружество и там си четат, обсъждат, присмиват се и въстават против старите обичаи. За жени ли е тази работа! Трябва всичките да ги напердашат — знаеш, — съвсем са се побъркали! Моят сладък мъж дума, че както мъжкото, тъй и женското дружество са голямо зло; ще я докараме дотам, че синът няма да слуша баща си, а дъщерята — майка си. Иди след това раждай деца и ги гледай! Тъй ли е?

— Истина е — отговаря другата матрона на първата си приятелка. — Знаеш ли ти, че моят Влада е омладинец, а това страшно ме ядосва. Представи си, моля ти се, и с баща си започна да се пренира и да му доказва колко е изостанала Сърбия от другите държави и какво трябва да направи, за да ги стигне, а моят го слуша и му се възхищава.

— Това още нищо не е! Той е момък, учи във «великата школа» и там изучава разни науки; ами я ми «разтълкувай» какви са тия злочести жени, дето се впускат в такива работи. Представи си! Жени и девойки членове на Омладината! Ха-ха-ха! Женската челяд в Омладината! Ха-ха-ха!

Матроната се хилеше злобно и беше готова да хване за косите всяка жена, която е член на Омладината. Другарката ѝ мълчеше и си хапеше устните.

Втора картинка:

— Представи си каква гадина е тая Мара Поповичева, дето всеки ден стои в дюкяна на мъжа си, продава стока, пазари се с мъжете и жените, а мъжът ѝ я оставя сама и ходи във Виена или Пеща — мърмори жената на един чиновник (колко ли ще да се зарадва тя, ако и нейният «възлюбени» заминеше за няколко дена някъде по служба, а нея оставеше сама).

— Виж какво, тя е от отвъдните¹, а от швабите не чакай добро — швабата си е шваба — отговори другата чиновническа съпруга. — Аз бих предпочела да целуна туркиня или еврейка, отколкото банатчанка, бачванка или сремкиня.

Както щете, ама може ли да се живее така? Как сме живели досега и как живеем сега! Трябва да се отървем от дивачеството, в което живеехме през времето на Крали Марко или през дахийските времена. За цялото човечество са дошли други времена, следователно и за нас са дошли по-добри времена. А тия нови времена изискват най-напред всяка жена, майка, възпитателка и ръководителка да излезе от калта, да стане човек и да се възпита; защото трябва да стане предтеча на новите хора и новите граждани...

¹ Така в стара Сърбия наричали населението, което живеело на север от р. Сава, отвъд Сава. Сред него имало голям брой немски семейства (бел. на Л. Каравелов).

Хайде да видим как живеят жените в наше време. Няма да говоря тук за белградската аристокрация, която живее на Теразие, във Врачар и на Стамбол капия — аристокрацията навсякъде живее твърде добре, — няма да говоря и за новосадските брошири, нито за тежките панчевски търговци, ще се заема с бедните, които живеят в Белградския Дорчол. Тук трябва да забележа, че аз не пиша нито психологически анализ, нито нравоучителна беседа, нито история на старините — всичко това оставям на г. г. Вукичевич, Александър Андрич и отец Никола; аз пиша просто разказ.

Дорчол — ето ви пъстрата, грозна, бедна и страшна страна на белия град Белград. Немотия — само въпиеща немотия царува в полуизоставените къщи, останали още от турците, килнати, изтърбушени от времето, надупчени от големите гюлета при бомбардирането на Белград. Тук има сгради с големи претенции и с архитектура от различни времена и различни народи. Тук има къщи, които са строени — бих казал — по времето на Ерина Смедеревска и които приличат повече на Ноевия ковчег, има други изградени така, че им се виждат основите, на края тук има и къщи, които за нас нямат никакво значение, но които са твърде занимливи за учените хора, стига тия учени да са археолози от дружеството «Сръбска словесност» или от «Матица». Тия археолози обичат старините дори ако тия старини да са и стари рогозки. Кой не знае, че в Дорчол е знаменитият дворец на принц Евгений!

Заселниците на тоя край са също тъй пъстри, бедни и одрипани, както и къщите им. Тук можете да срещнете и азиатският тип на евреина, и тевтонската физиономия на немца, и хитрия дебел арменец, и влашкия или турски циганин с цигулката си, и древния като век персиец чайджия, и севдалията банатчанин, и веселия сремчанин, и подвижния бачванин, и бошнака, и турчина, и българина, и т. н. Някои от тия окаяници са били богати търговци в Босна, Войводина и България, но щастieto не им се усмихнало; други пък не могли да намерят хляб в Банат, трети живеят без поданство... Всички те наистина не са годни да работят нещо възвишено, но все пак са способни за някаква друга работа... Тия хора без изискана физиономия са доста опасни за всяка полиция, но за натуралистите са твърде интересни. Уверен съм, че като опознаете тия

хора отблизо, ще да ги обикнете от все сърце. С рунтави мустаци, чорлави коси, мръсни лица, с различен нрав, опасани със силях, в който са затъкнати ножове, пищови и на който виси или торбичка, или кесия с барут — наистина, който ги види, трябва да каже, че са ужасни, а полицията е в правото си да ги следи и да ги подозира, защото нервите на всяка полиция са разстроени и тя като сантиментална млада девойка се плаши от всяко коте и от всяка буболечка. Ала под тая отблъскваща външност се крият доста благородни сърца, много лесно можем да познаем сред тия хора доста родолюбци и техните благородни чувства. Много от тях са забравили себе си, забравили са целия свят и само едно нещо ги занимава. Бошнякът, херцеговинецът, далматинецът живеят с оскъдната надежда за освобождение и спокойно гризят своя къшей плесенясал хляб, чакайки по-добро бъдеще. Банатчанинът и бачванинът са дошли да търсят спокойствие и мир, дошли са да лекуват раните на душата и тялото си, нанесени им от злата съдба, ала и в тоя живот има все още много ядове и нещастия, има много нещо животинско, което потърсва душата; има такива картини, пред които човек не може нищо да помисли. Първият въпрос се заключава в това: как живеят тия хора? С какво се хранят? Бог се грижи за тях, защото те нито сеят, нито жънат. В този квартал аз попаднах на квартира у една турска къща, която държеше някаква перачка от Банат.

Освен мене тук имаше и други кираджии, имаше някаква баба с малко петгодишно момиченце, на което хазяйката се караше. Бабата живееше в една стаичка до хазяйката и постоянно се биеха. Между тях имаше постоянни кавги като около испанския престол. Освен тези две стаички имаше и една малка кухня, в която някой непрестанно «плетеше» и пееше. Дъщерята на хазяйката, момиче на около четиринадесет години, извиваше такива тъжни песни, каквито могат да се чуят само у славянските племена и при индианците, когато оплакват мъртвите си. Тази кухня беше постоянен боен театър. Ту перачката ругаеше и викаше по дъщеря си или по бабата, ту бабата по нея, ту пък момичето плачеше, с една дума, приличаше на цигански събор.

Разправията често започваше по следния начин: Дъщерята на хазяйката Милка много обичаше малката бабина

унука и скришом от майка си ѝ даваше парче хляб или сирене, или нещо друго: момиченцето, нали е сираче, като му омръзнеше да стои при баба си, отиваше при Милица и я молеше да му даде нещо или да му разкаже нещо, или да му попее някоя песен. Милка веднага ще остави работата си, ще вземе момиченцето на коленете си, ще притисне главичката му към рамото си и ще запее:

На тој страни на Дунаву
живи наш деда Иван,
уз тамбуру поцупкује,
песме пева сваки дан.

Виче стари из свих груди
помагајте добри съуди!
Моја съубав као цвет,
мир вам дајем, он је свет.

Пролио бих моју крв
за част браће — где сте ви? . . .
Та не могу, нисам крив:
изнемогах, погледајте сви. . .¹

Забелязах, че Милка никога не искаше да пее някаква весела песен, а все тъжни и жалостни песни, какъвто беше и животът ѝ. Майка ѝ — перачката, — като чуеше дъщеря си да пее, влиза в кухнята и щом види детето в ръцете ѝ, почва да я бие, а и детето не оставя на мира. Бабата напада хазяйката заради унуката си, внучката врещи, девойката плаче, хазяйката, щом се откопчи от бабата,

¹ От таз страна на Дунава
живее наш дядо Иван,
на тамбура си подрънкава,
песни пее всеки ден.

Вика старецът с все сила:
«Помагайте, добри хора!
Мойта любов е кат цвете,
уверявам ви, тя е свята.

Свойта кръв аз бих пролял
за честта на братята — къде сте вие?
Аз не мога, не съм виновен,
изнемогвам, вижте всички. . .»

започва да ругае и нея, и унуката ѝ, и дъщеря си и с това свършва всичко. «Защо не работиш, нещастнице? — викаше тя на дъщеря си. — Ще те науча аз как се милват чужди деца. Работи или ще те убия, ще те оставя да пукнеш от глад!» «Ами ти какво търсиш тук? — обръшаше се тя към детето. — Ще те напердаша, че да помниш цяла година! Пръждосвай се в стаята или ще те пребия!» «Да не си посмяла да я пипнеш!» — писваше бабата. «Ще я набия!» «Няма». Тогава хазяйката ще хване момиченцето за косата, момиченцето започва да крещи, бабата да вика, а хазяйката да ругае. Хазяйката беше свадлива и ужасна жена. Като види парче хляб в ръцете на момиченцето, ще се разсърди като тигрица, ще ѝ измъкне хапката и ще се хвърли върху дъщеря си като орел върху плячката си. Девојката търпеше всичко.

Милка беше кротко, мирно и миловидно създание, не се съобразяваше с дивия прав на майка си и всяка минута получаваше шамар от нея, а при все това обичаше майка си, стараше се да ѝ угоди във всичко и никъде на никого не се оплакваше. Всичко, каквото можеше да направи след побоя, беше да се скрие в някой усамотен ъгъл и там да си поплаче тихичко. Милкината физиономия беше симпатична и привлекателна. Кой е в състояние да опише нейната блестящо-свилена коса, нейните чудни очи, с черни мигли, нейните бели като бисер зъби и румени страни! Обличаше се, както и останалите прости бачванки, които живеят в Белград: бяла риза, шарена черночервена пола с кадифен елек — това е всичко. Да видиш в хорото тази физиономия, за чудо се отличава, като се смее или като е унила; пълна с нежност и чувства и човек не ще се излъже, ако помисли, че тази девојка е човешко изключение. Така, дори и когато майка ѝ я нападне зверски, на лицето ѝ е изписана тишина и благост, сякаш иска да каже: «Не ѝ е леко на майка ми да ме бие. Горката ми майка, колко е нещастна!...»

За душевните добродетели на Милка би трябвало да се приведат следните няколко факта.

Бабичката живееше толкова бедно, щото често пъти нямаше какво да сложат в устата си с нейната унука и тогава обикновено роптаеше и плачеше. Милка ще забележи това и скришом ще вземе от сандъка си вързоп, ще извади от него шарената памучна кърпа, ще развърже

възела със зъби, ще вземе оттам половин цванциг и ще го даде на старицата.

— Какво правиш? Какво правиш? — ще рече бабата и ще ѝ хване ръката.

— Вземи, вземи, даде ми го кумата, а на мене за какво ми е.

— Много е, много е, не ща.

— Не, бабо, вземи го, на тебе ти трябва, ти си сиротиня. А за какво ми са на мене пари? Нищо не мога да купя за това.

— Как можеш да живееш ти без пари?...

— Колко ми трябва на мене. Рокля имам, а имам и какво да ям.

Друг път ще донесе на бабата комат хляб, сирене и месо.

— Какво правиш, какво правиш? Изяж го ти!

— Не искам, вземи, вземи.

Затова пък бабата умееше да утешава бедната девојка и много я обичаше.

— А може да дойде време, когато ще ти се усмихне щастието — казваше ѝ бабата. — Сигурна съм, че бог няма да те забрави; той познава твоето сърце.

— И на вас ще помогне — ще отговори Милка.

— Бог ще те избави от тия страдания, защото имаш благо сърце.

Милка няма нищо да каже и ще остане така неподвижна.

«Мислех, че поне тия, които умеят да утешават, са добри. А гледай мене, много съм жалостива, пък не умея ни думица да продумам, нито да намисля.»

Ако хазяйката не намереше причини да се кара и да вика по старицата и по внучката ѝ, тогава ѝ бе толкова тежко, че трябваше да отиде у комшиите и там да клюкарствува, но когато и клюките ѝ дотягаха, тя се връщаше сърдита в къщи и търсеше някакъв друг повод за кавга.

— Кой счупи тази чиния? — ще запита тя дъщеря си.

— Никой, счупена е още лани — ще отговори дъщеря ѝ.

— Как лани: сякаш не видях вчера чинията здрава-здравеничка?

— Казвам ви, че е счупена отдавна, счупи я татко ми-

налата зима, точно на Свети Андрей, когато беше нашата слава¹.

— Защо лъжеш — ще кресне хазяйката и ще сграби с лапите си дъщеря си за косите. Но това е нищо, ще крещи та ще гърми цялата къща.

— Знам аз кой е отчупил това парче от чинията, и ти, нещастнице, искаш да скриеш от мене. — И хазяйката се хвърля върху детенцето, бабата защитава внучката си и отново наставя Содом и Гомор. Всякога беше така — такива викове и кавги, че в кухнята не можеха да живеят и зверове, камо ли хора.

Дълго търпях това, но на края ми дотегна и аз реших по някакъв начин да укротя тази тигрица. И я повиках в стаята си.

— Не ви ли е срам да се биете и да ругаете! — й рекох. — Какво значи това да се биеш цял ден, тъй че чак е отвратително и да слушаш.

Хазяйката ме слушаше с наведена глава и отговори:

— Хиляди пъти съм им казвала, че е срамата да крещат, ама какво да правя, като не мога да ги накарам да мълчат.

— Та вие сама правите това — рекох ѝ, — а сега искате да хвърлите вината върху другите.

— А вас какво ви засяга? — отговори ми хазяйката, позеленяла от яд. — Нима не съм господарка в къщата си? Нима Милка не ми е дъщеря? Искам да бия, искам да крещя, да убивам, искам. . .

— Можете да правите, каквото си искате, ала аз не искам да слушам вашите караници и затова тръгвам да си търся друга квартира, а вие си търсете кираджия.

Това така подеждуваша на хазяйката ми, че плачейки, тя ми отговори:

— Боже мой, те винаги ми прогонват кираджиите! От какво ще живея аз, горката? Какво ми докараха?

— Ама как! Аз ви казах, че никак не са виновни те, а самовие. Пак ви казвам, че не зарад тях си отиват вашите кираджии, а заради вас. Ако занапред престанете да се

¹ В Сърбия всяко семейство си е избрало един ден от годината, обикновено деня на някой известен светия, през който празнува, посреща гости и пр. Нещо подобно на нашите именни дни. Такъв семеен празник се нарича слава.

биете и да викате, ще остана при вас и ще ви плащам редовно, както и досега.

— Добре, няма вече да крещя. . .

След това си скри главата.

След няколко дни случайно се заприказвах с бабата за нейния беден живот и след това поведохме разговор за нашата хазяйка.

— Слава богу, в последно време не съм слушал плач и крясъци — рекох аз. — Какво, тя престана ли да бие дъщеря си?

— Как да е престанала! Бие я, както и по-рано, само че скришом, без викове, не ѝ дава да плаче. Бие я, когато не сте в къщи, а като се върнете, сякаш се бои от вас, помалко я бие. Нещастна жена, кучка, а не жена, не разбирам — продължи старицата — как може човек да бъде толкова проклет. Допускам, че нещастieto и немотията могат да накарат добрият човек да стане зъл и сърдит, но толкова проклет да бъде човек като нашата хазяйка е наистина чудно и непонятно. Да, има хора, които са злочестии от нея, но те не правят като нея.

— Тя, както ми се струва, е малко чалната.

— Каква ти чалната, нищо ѝ няма. Да видите колко е добра, като тръгне на гости. Там тя си посръбне, развесели се и започва всичко да ти разправя: какви хубави и грозни хора е имало там, как са се разговаряли там, какво ѝ се случило — смее се и мълчи, ще каже човек: «Добра е!» Тогаз аз често я наблюдавам, гледам я, па ще ѝ река:

— Ех, хазяйке, да беше винаги такава, всеки щеше да те обича. Като те гледа сега човек, висока цена би ти дал, ако не те познава, а като се върнеш в къщи, цяло зло е да се запознае с тебе.

Това ѝ кажа, а тя се засмее и рече: «Какво да правя? Сама виждам, че животът ми е тежък и за другите, па макар и нищо да не правя.»

— А защо тя не обича собствената си дъщеря? — запитах я аз.

— Не ѝ е дъщеря, заварила я при мъжа си.

— А защо той не брани детето си?

— Защото рядко идва в къщи! Я дойде два или три пъти в месеца.

— С какво се занимава той?

— Той е войник. . . хубав и разумен човек, с ангелска

душа. Някога в Банат били богати — продължи старицата, — той е много способен човек. Пък и хазайката е от богатата къща. Родителите ѝ я възпитали, омъжили я, прикря ѝ дали. Но намериха се лоши хора, които ги окрадоха, а за това е виновна само хазайката. . . Много е грешила тя, опропастила е и себе си, и мъжа си, и неговата дъщеря.

След тия тъжни думи старицата се промени, като угрижено се усмихваше и с уплашени очи гледаше и презираше тази злочестина. Тогава старицата много ми хареса и бог знае защо мене ми стана по-леко край нея и ми се щеше да продължи и по-нататък разказа си.

— А с какво е виновна хазайката? Да не би тя да е опропастила мъжа си?

— Това е тъжна история, няма да ви я разказвам, ще ви кажа само, че напуснала мъжа си и живяла в Пеща, после пак го взе и се преселиха в Белград. По-добре щяха да направят да не бяха се помирявали. Какъв ще бъде тоя живот, да живееш с човек, когото си опозорила.

От думите на старицата заключих, че Наста — така я наричахме — е жестоко огорчена, озлобена от горчивата си съдба, както и от собствените си постъпки и поведение; тя е една от ония природи, които не се укротяват и които са недоволни от съдбата си, а за това сами са си виновни, и вечно роптаят и кълнат. В нашия живот навсякъде можем да видим такива примери. Майките непрекъснато бият послушните си дечица, а ги бият само защото и тях някога майките им са ги били; бащите бият децата си, а ги бият, защото и техните бащи са ги били. Малките деца, които бащата и майката бият, се стараят в младостта си да убият някаква птица, муха, паяк и всичко това правят, за да отмъстят някому за своето страдание. Човек, комуто съдбата не се е усмихнала, от неволя прави зло и се старее и той да напакости някому, че и други да страдат, както и той страда. Човек тогава не мисли за причините на своята злочестина, той не се пита защо страда, кой е виновен за неговото страдание. Доказано е, че хората по-леко понасят страданията, причинени им от други, отколкото страданията, за които сами са си виновни. Това заключение е твърде вярно и се доказва от това, че човек, станал нещастен по чужда вина, насочва цялото си недоволство и целия си гняв срещу своя неприятел и с все сила се напъва да бъде по-добър от него. Напротив, човек, който сам по

своя глупост или по някаква друга причина стане нещастен, той мрази целия свят и всички, които са по-честити от него. Негови другари са само ония хора, които са нещастни или поне са равни на него. На гости Наста е весела, защото е била сред хора, които са злочести като нея, които са също тъй зли и огорчени. Тя не е в състояние да обича добрите хора, честните и мирните, защото тия хора са противни на нейния покварен живот. Освен това много от тях не желаят да се запознаят с нея, гнусят се, затова тя все повече и повече се ожесточава и затова се кара. Какво би станало с тази жена, ако хората ѝ опростяха греховете и ако я приемеха в своите кръгове? Кой знае: има всякакви природи!

Покрай всичко това и здравето на Наста беше разклатено и затова беше станала раздражителна. Тази развалена жена наистина беше не за презрение, а за съжаление.

Но съдбата ѝ наистина бе непоносима. . . Беди, болести и тежка работа, каквато не е свикнала да върши. С помощта на дъщеря си тя изкарваше по сто гроша на месец, от кирия получаваше по петдесет — това бе всичко. При това хазайката беше свикнала да полива тъгата си с вино. Мъжът ѝ нямаше никакви приходи, самият той едва свързваше двата края — голяма беда е да бъдеш войник! И макар мъжът никога да не беше натяквал на жена си за нейния минал живот, ала нейната собствена съвест не ѝ даваше мира. Въпреки че това създание беше покварено, но все пак в душата ѝ имаше поне нещо човешко, което я мъчеше, страшно я мъчеше. Но макар че нейният мъж поради доброта си беше ѝ простил, общественото мнение не искаше да ѝ прости! Чудни сме ние хората, никога не виждаме пороците у себе си, а у другите много добре ги забелязваме. Мъж, който има няколко любовници и който се носи контешки, не привлича върху себе си толкова присмех и презиране, защото на него му подават ръка и с него хората поддържат връзки, макар че той представлява една безобразна хула над човешкия образ със своите подозрения, с кражби или лъжи. На жена, която има любовник, а живее с мъжа си и го мами, гледаме по-благо, отколкото на оная, която го остави. Ние хвърляме кал върху жена, която не иска да живее с нелюбим човек, а прощаваме на оная, която прави всички възможни пакости в живота на мъжа си и на децата си. И така често ние сами сме виновни, че ни

заобикалят лоши хора и че те стават още по-лоши; със своите постъпки ги караме да губят търпение и те стремглаво падат в пропастта. Защо не оставим всеки да живее така, както иска, щом като с-лошния си характер не пречи на другите? Какво ни интересува кой как живее, щом не ни пречи!

Бях помислил, че за известно време хазяйката ми се е умирила и спотаила, но според думите на старицата тя продължаваше да бие завареницата си. Ала не минаха и две седмици, и тя започна по старому: хазяйката се караше и крещеше, дъщерята плачеше, бабата кълнеше, а внучката ѝ пишеше. Аз си запуших ушите и избягах навън. Не можах повече да изтърпя, кръвта ми нахлу в главата. Тръгнах и без церемонии отворих вратата на кухнята и се появих помежду им в разгара на разправията. Хазяйката беше позеленяла от злоба, бузите на Милка бяха мокри от сълзи, под самото ѝ око имаше голяма синина, а на пода лежеше изскубан цял кичур от косата ѝ. . .

— Вие не сте жена — извиках аз, — вие сте някакъв дявол! Вие сте жена без сърце, без душа, без съвест!

— А вас кой ви е дал право да се месите в нашите работи? — прекъсна думите ми хазяйката. — Вие си гледайте училището и работата. . . Виж го ти него, моля ти се, ще се застъпва за другиго! Тебе не те бия.

На този аргумент не можех нищо да възразя, защото според нашите обичаи, ако бащата или майката рекат дори да обесят детето си, било то рождено или не, това не засяга другите; тогава ми дойде на ум нещо друго и продължих:

— Да, вие не сте родили това момиче, то не е ваша дъщеря и затова нямате право да го биете. Тя има баща и ако е нещо сгрешила, нека той я наказва и бие, а не вие.

— Вървете по дяволите с вашите съвети! — закрещя побеснялата фурия. — Кой ви е казал, че Милка не ми е дъщеря: нима моят мъж не ми е законен мъж, а неговото дете законно дете! Вие не знаете какво говорите, вие сте глупак!

Наистина аз говорех глупост, защото моята хазяйка беше законна съпруга на своя мъж, а Милка беше законна робиня на законната съпруга. Всичко беше толкова вярно и основателно, че трябваше да се върна в стаята си и да млъкна; обаче намесиха се моята природна раздражител-

ност и друго едно чувство. Когато разговарях тогава с хазяйката, Милка ме гледаше. В погледа ѝ имаше кротост, злочестина и безнадеждност; ангелските ѝ очи сякаш казваха: «Ох, оставете я, тя не знае какво прави, простете греховете ѝ.» Така могат да гледат само ангелите и светците; твърдя, че тя постъпваше също тъй, както Христос някога бе простил на своите съотечественици, които го разпънали.

— Да, невинно дете! И на самия джелатин ръката ще увисне, щом я вдигне да измъчва такъв кротък ангел — казах аз, като гледах девойката.

— Ха-ха-ха! — присмя се хазяйката. — Вас в училище не ви учат на нещо друго, освен да говорите такива срамни приказки. Не е ли срамота млад човек да нарича четиринадесетгодишно момиче ангел и да го гледа така? Идете си в стаята и по-добре ще сторите да си четете аритметиката, а като остареете и побелеете, тогава чак можете да давате съвети на по-старите.

Не знам защо, ала аз се засрамах, погледнах отново Милка, тежко ми беше и излязох. «Боже мой, боже мой! Защо си създал хората? Нима, за да търпят прищевките на по-силните, които искат да задушат жертвата, за да си направят кефа? Защо си създал нещастieto? За кого е твоят обещан рай? Дали за тях е бездната, или за ония, на които и самата земя е тежка? Или, напротив, той го е създал за чистите и кротки създания, които почтено вървят по своя човешки път с пот на лицето, които никому не причиняват зло и се обичат един друг? Праведно ли е това?»

Минаваше ден след ден, животът на Милка не се подобри, а ставаше все по-горчив. Майка ѝ все по-често си сръбваше, а в пияно състояние ставаше още по-жестока. Опитвах се да измисля как да надвия това варварство и нищо не можех да измисля, а през това време свикнах с кавгите, чувствата ми се притъпиха. Ето навсякъде е така, всички хора така растат и живеят и не искат да умират. . . Защо сме се загрижили за това? Всеки си има своите грижи. Затова и аз седях в своята стая и си четях лекциите. Вратата на стаята ми беше отворена и аз леко можех да чуя, когато някой говори с Милка. Нашата хазяйка тогава не беше в къщи, бабата беше с внучката си на двора, затова нито една от тях не можеше да разговаря с нея, а гласът, който се чуваше, ми се стори мъжки. Някакво любопитство и

някакво чувство ме накараха да видя с кого разговаря девойката и ако е възможно да подслушам техния разговор. Пред Милка стоеше около четиридесетгодишен войник с приятно лице и добродушен поглед.

— Знам, мое мило дете, че не живееш добре, ама какво да правя! — каза войникът жалостиво.

— Ах, мили мой татко, има хора, които живеят още по-лошо от мене, пък не се оплакват — каза Милка.

— Не — каза войникът, — не, аз не мога да понасям това, ще се помъча да те избавя от тоя дявол.

Милка го погледна с прекрасни, ала насълзени очи и нищо не отговори. Върху лицето ѝ бе отпечатано дълбоко страдание.

— Да, аз ще употребя всички средства — продължи бащата, — за да те избавя от ноктите ѝ. Ех, Милке, Милке, и на мене не ми е леко да живея на този свят, но все се надявам на по-добро. Намерил съм ти жених, много добър човек. Наистина, ти си още малка, млада си, ама какво да правим? Ще ти бъде по-добре да живееш с мъжа си, отколкото с майка си. Ох, дъще моя, не го мислех аз това, не го исках, но виновна е съдбата въпреки моята воля. Знаеш ли ти, че ако на тебе ти е тежко, на мене ми е десет пъти по-тежко? Аз мисля за себе си, трябва да мисля и за тебе, мисля за майка ти, макар че тя не заслужава да се мисли за нея. Да не беше ти, мило мое дете, аз отдавна бих се убил или бих отишъл накрай света да търся щастие и покой. Сега за едно мисля: да те задомя, пък каквото бог даде!

Още по-голямо страдание се забеляза на Милкиното лице. Както беше навела очи, тя не ги вдигаше, но при последните бащини думи ги вдигна, поразена сякаш от неочакван удар, опита се да стане, ала силите ѝ измениха, поиска да каже нещо, ала гласът ѝ изневери, затова отново наведе очи.

— Какво ще кажеш, Милке? Добре ще е да те омъжа; Тодор Кукич, кожухарят, говори с мене и аз му дадох дума, но му казах, че трябва по-напред с тебе да говоря. Знаеш, че аз нищо не правя без твое знание. Какво ще кажеш? Отговори ми, каквото и да е. Аз съм длъжен да се съветвам с тебе, ти си мое родно дете, а не чуждо.

Милка непрестанно мълчеше и остана неподвижна, а при думите: «Ти си мое родно дете, а не чуждо» — дигна

очи към баща си и върху нейното прекрасно и мило лице много добре можеше да се прочете: «Като не съм чужда, не ме принуждавайте да се омъжа.»

«Господи! На какво добро мога да се надявам?» — говореше с искрено съжаление лицето на баща ѝ.

— Милке — рече той съвсем нежно, — желая ти не злото, а доброто, давам ти пълна власт да правиш, каквото искаш със себе си. Никога за нищо не съм те принуждавал и няма да те принуждавам. Ама кажи ми нещо, кажи поне една дума! Възможно ли е, за бога, да се надявам. . . Но какво става с тебе?!

— Зле ми е татко, много зле, на мене ми е много тежко — каза Милка съвсем тихо, като че ли тази болка не ѝ позволяваше да говори по-силно и по-ясно.

— Какво да правим, ох, боже! — рече натъженият баща. — Аз ако страдам, сам съм си виновен, но какво е виновна моята дъщеря? Защо тя да понася мъки и страдания?

— Ох, татко, татко! — Само това му отговори и едри сълзи потекоха по лицето ѝ.

Какво говориха по-нататък, не можах да чуя, защото говореха тихо, видях само, че Милка дълго плака, а баща ѝ я утешаваше, милваше я и я целуваше. По лицето на този грозен на вид войник се виждаше с каква обич и чистота беше отдаден на детето си: всяка сълза, която падаше от очите на дъщеря му, проникваше в душата му. Като погледнах часовника си и видях кога трябва да бъде в казармата, слязох на двора, приближих се до него и го повиках в стаята си. Войникът се зачуди на поканата ми, но после склони и тръгна с мене тихо и спокойно, като че ли нищо не го засягаше и като че ли дотогава в душата му не бе имало нищо освен яснота и покой. Затворих вратата и го поканих да седне. Дълго седяхме и мълчахме. Не можех да започна разговора, не знаех как да го започна, но на края проговорих:

— В името на господа бога не оставяйте дъщеря си в ръцете на вашата жена, тя ще я убие. Вие ще отговаряте за нея пред бога, чувате ли, пред бога! Нима сте я създали, за да я мъчат и изтезават! Длъжността на всеки баща е да облекчава живота на децата си, да ги закриля, да ги пази и да се стреми с всички сили децата му да бъдат почтени.

— Какво да правя? — каза бащата. — Нима мислите, че не знам какво става в къщата ми? Нима мислите, че не познавам жена си и нейния лош нрав, ама какво да правя? Ако почна да се държа строго с нея, тя ще постъпва още по-грубо с детето; да я изгоня не мога, защото с тази постъпка ще стана за смях на хората, пък и с това животът ни няма да се оправи. Какво да правя?

— Изведете я из тази къща и нищо друго — казах. — Ако вие сте баща на това момиче, то длъжни сте да я махнете оттука и да се погрижите за спокойствието ѝ; ако пък не сте, позволете ѝ да иде, където си иска; махнете я, казвам ви, махнете я.

— Къде да я махна? Откъде да взема пари да я възпитам? Тя е живо същество, трябва да яде и пие и да се облича, а в казармата не мога да я заведа. То значи да я отърва от едно зло, а да ѝ докарам друго; ако я избавя от прищевките и боя на майка ѝ, ще я изложа на бедности. А сега, макар и да слуша ругатни и да яде бой, поне има парче хляб.

— Вие не знаете как вашата жена я бие от сутрин до вечер! Мисля, че е по-добре да я дадете някъде на работа, там няма да я бият и тормозят. Позволете ѝ да иде някъде готвачка или прислужница, там ще работи и ще има пари за хляб. Мене ми се чини, че това е много по-добро, че то е хиляди пъти по-добро. Вашата жена наистина има намерение да я убие. Казвам ви това и нека бог ми бъде свидетел — тя ще я убие.

Тези мои думи поразиха като гръм войника, той ме погледна гордо и надут, очите му заблестяха, на устата му се появи оскърбление и презрение и той извика, колкото можеше:

— Моята дъщеря готвачка. . . Сръбкиня — готвачка и слугиня! Бих предпочел да я видя мъртва, вместо да я пусна да стане готвачка. Вие не говорите право, млади човече. . . Наказал я е бог, а не аз. Простете.

И войникът бързо излезе.

«Това ти е, помислих си аз, ти го съветваш за добро, а той те изкарва крив. Наистина това не е човек! По вида му помислих, че е добър човек. Чудна работа! Той би предпочел да я види мъртва или омъжена за човек, когото не обича, отколкото да работи и да припечелва къшей хляб. Не е ли страшно това?»

Тази сцена с газда Йоцо (така се казваше войникът) силно ме зачуди. Не помня какво е станало с мене, знам само, че — кой знае по какъв начин — се озовах в кухнята и с пламенни думи доказвах на Милка, че никоя работа не унижава човека; че е по-благородно да продаваш плодове на пазара, отколкото да търпиш бой от когото и да било; че е по-добре да слугуваш в някоя къща, отколкото да се омъжиш за човек, когото не обичаш, и т. н., и т. н.

Милка ме гледаше с пламенните си очи, поглъщаше всяка моя дума и като свърших, каза:

— Аз много добре зная, че говорите самата истина, но какво да правя? Да продавам плодове, както казвате вие — добре, но за това трябва капитал, а аз го нямам; да отида прислужница в някоя къща, баща ми няма да позволи, а и хората ще се смеят. Пък и кой ли ще ме вземе за слугиня? За да стана прислужница, трябва да разбирам от хотелска работа; ако пък отида в някоя къща готвачка или слугиня, щастieto ми е погубено завинаги. Представете си, че попадна в къщата на някоя бясна господарка и тя без повод или за нищо и никакво ме изгони — и аз съм човек, мога да сгреша, — къде ще се дяна тогава; ще изгубя доброто си име, без служба ще остана — гладна и гола — и тогава сигурно ще пропадна. Ако у нас хотелите бяха почитени и чисти, ако маджарките и швабките не оскверняваха с непочтеното си държане името на готвачката, на прислужничката или на слугинята, тогава щеше да бъде съвсем другояче. Обичам да работя и работя по цял ден, както и сам виждате, ама за кого работя и за кого се старая?

След тези думи Милка млъкна и наведе глава. Сякаш мислеше нещо тежко, веднага обърна очи към мене и каза: — Мъка и охкания, немотия и беда, страдание и неволя — това е моята участ. Изоставена, нещастна съм аз.

— Но всички места не са покварени! — казах ѝ аз. — Ако вие сте почитено и чисто момиче, можете да намерите парче хляб!

— Щом като е тъй, кажете ми къде да ида и къде да се паня?

Аз млъчах.

— Кажете де! Защо млъчите? Личи си, че е по-лесно да кажеш нещо, отколкото да го изпълниш. Вие смятате,

че аз сама не мисля за себе си. Много неща ми минават през главата, ала ръцете ми са къси, а умът слаб, та нищо не мога да измисля. Не, не, на нас, бедните момичета, ни не остава нищо друго, освен да слугуваме и да се покоряваме.

Докато Милка говореше, ето какво мислех аз:

«Да, Милка е права. Ако у нас някоя девойка реши да слугува, тогава общественото мнение и неговите ръководители започват да я подозират, да я клеветят и обвиняват в лоши наклонности и лоши постъпки. Вярно е, че ако Милка стане работничка, тя ще бъде подложена на подозрения, клевети и нападки, защото никой няма да вземе пред вид обстоятелствата, които са я накарали да направи това, никой няма да признае, че го е направила от нужда и защото иска да живее от труда си. Толкова ли е тежко на хората да си представят защо е отишла да слугува, а не се е омъжила? Белградските клюкарки всичко знаят. «Не ще да се омъжи, а отишла да слугува, ще рекат те, защото не е намерила мъж; а не го е намерила, защото не е имала любовна искра с всичките ѝ последници.» Лоши са белградските клюки. А какво да прави злочестото и беззащитно момиче? На село ще намери какво, в европейските градове също — може да бъде калфа, да служи в телеграфа, в пощата, в печатница; а у нас в Белград — какво? Жалко е и да помислиш! «С нищо не може да се занимава» — си казах. «Тук може да се омъжи и да стане майка» — ще ми рече читателят. «Тук можеш да намериш богат мъж и да живееш много добре» — ще рече благоразумната читателка. «Всичко това е добро и хубаво — отговарям, — но за кого да се омъжи? Кой ще я вземе, като е бедна и нищо няма да му донесе? Кой от моите читатели ще се реши да вземе за жена такова бедно момиче? Коя от моите читателки може да се омъжи за богат човек, ако няма нищо?» «Но може би ще се намери някой, който да я вземе заради хубостта ѝ» — ще ми рекат. «Аз съм толкова хубава, че и без прикря ще ме вземат.» А нима в това отношение всичките жени са еднакви, нима всичките са тъй хубави и гиздави? Къде да иде тогава онова девойче, което няма толкова хубаво лице, че заради него някой млад човек да я вземе без прикря? А какво са виновни момичетата, които нямат хубаво лице? Ха, кажете ми де, какво са виновни? . . .

Щом се съмна, кавгата в кухнята пак започна. Кой счупи филджана на бабата — оня простия, за десет пари, от който обикновено бабата пие? Бабата емна хазяйката, хазяйката нападна дъщеря си и свадата и клетвите отново започнаха. В най-големия разгар, когато Милка, уплашена от страшните лапи на майка си, остави работата си и се опита да се оправдава, тя получи такъв шамар, че отлетя чак в ъгъла. Хазяйката изтича след жертвата си, натисна гърдите ѝ с коляно и започна да я бие. Боят продължи няколко минути, а «желязото» за гладене, което Милка беше оставила върху ризата, направи жълто петно, което не можеше нито да се опере, нито да се закърпи.

— Ох, боже мой! — изрева с все сила хазяйката, като видя петното на ризата, и ръцете ѝ отмаляха.

След това Милка едва стана от ъгъла, ала десетте майчини пръсти отново я хванаха и — свити в юмрук — отново заудряха бедното момиче по главата, по лицето, по гърба и където завърнеха. Момичето не изтърпя и завика:

— Защо ме биете; аз не съм ви робиня! Оставете ме или зле ще си изпатите. Вече няма да ви търпя, стига сте си изливали яда върху мене, стига съм била заради вас. . .

Като чух всичко това, втурнах се в кухнята и бясно извиках на хазяйката:

— Спрете или ще ви убия!

Хванах жестоката жена за ръката и я спрях, но тя още не можеше да заглуши злобата си; събра всичките сили и се изтръгна с думите:

— Вас какво ви засяга! Вън! Марш! — и отново започна да налага жертвата си.

Тогава забелязах как Милка се преобрази; тя се изправи, погледна гордо мащехата си, очите ѝ пламнаха като огън, ръцете ѝ трепереаха и тя извика:

— Казвам ви, да не ме мъчите повече, защото не отговарям — ей сега ще ви разбия главата, както и на себе си. . . Назад!

И Милка отиде настрана, докопа една тояга и застана в положение за отбрана.

Хазяйката не очакваше това, тя не можеше и да си представи, че това дете, което толкова години бе мъчила, е способно на такъв отпор, и побесняла, грабна ютията

и удари девойката в гърдите. Милка изпищя и падна; очите ѝ бяха затворени, а от устата ѝ течеше кръв.

Не знам какво е станало по-нататък, не бях на себе си и бях готов да разкъсам хазяйката на парчета, но като видях лицето ѝ и като чух думите ѝ или по добре вопъла ѝ: «Боже господи, какво направих» — спрях се да не направя голямо зло. Хазяйката беше като мъртва, вперила изцъклените си очи в дъщеря си — помислих, че колкото живи чувства имаше в нея, всичко се беше събрало в този поглед; но то не бе жалост, както ми се стори в началото, а страх: пред очите ѝ се мяркаше карановацката или пожаревацката тъмница.

Приближих се до Милка, напръсках я с вода и потърсих оцет; хазяйката изтича и донесе; казах ѝ, че трябва да сложим момичето в кревата, и хазяйката се зае с най-голямо усърдие да ми помага и все пъшкаше: «Боже, боже, върни ѝ живота, кълна ти се, никога вече няма да я бия.» Но щом Милка се свести и поиска вода, тя веднага измърмори: «Мислех я, че ще умре» — и погледът ѝ отново стана жесток — сякаш нищо не беше се случило в къщата ѝ.

Не е само Наста на този свят, която постъпва така. Сръбската народна приказка, а приказките са израз на народните схващания и на народния характер, разказва как един момък се качил на едно дърво, а не можел да слезе. Момъкът започнал да моли бога и свети Никола да му помогнат да слезе и обещал, че ще запали три оки восък в черквата. Но момъкът бил много лукав и докато се молел и давал обет, в себе си мислел: «Нека ми помогнат да слеза от дървото, пък после е лесно, откъде ще знаят дали ще купя голяма или малка свещ.» Тогава клонът, на който седял, се счупил и той полетял стремглаво към земята. Докато падал, все викал: «Свещ! Свещ! Свещ!» Но щом стигнал на земята, погледнал към небето и рекъл: «Сега нищо няма да ви дам, защото не ми помогнахте да слеза, ами паднах; а заслугата, че не се ударих много, е моя, а не ваша.»

— Смятам, че тук нищо не помага и нищо не може да се направи — рекох аз, а в същото време обмислях как да помогна на девойчето, затова повиках хазяйката в стаята си. Хазяйката дойде, седна и почна да се оплаква от тежките времена, от скъпотията и от непокорността на

децата, но аз не я слушах, а я помолих да ме почака — аз ей сега ще се върна. Излязох, а нея затворих в стаята си. След това първата ми работа беше да отида за лекар, после да намеря газда Йоцо и с него да решим как да избавим дъщеря му от смърт и как да укротим тигрицата.

Заварих доктора у дома му, изпратих го да види болната, а аз отидох в казармата.

По пътя си мислех:

«Защо съжалявам толкова тази болна? Защо съжалявам точно това момиче, а не някое друго, когато по света има премного подобни създания; хората по пътя ме гледаха защо така бързам. А такива създания никого не интересуват, само понякога, като понесат такава нещастница към гробищата, ще се намери някой, който може да рече: «Тя е толкова млада, а умря твър рано.» Ала той не знае или не разбира, че и самият той е виновен за тази смърт, ако не точно той, то нему подобни.

Скоро намерих Йоцо и го пратих в къщи, а аз отидох в полицията и разказах на старшия всичко, което се случи. Няма да разказвам какви мерки взе полицията и как постъпи тя с моята хазяйка, за да се предотврати злото, а ще продължа разказа си...

Не мина и седмица, и Милка се оправи и стана. Срещнах я в двора; тя ме погледна нежно и мило се поклони. Лицето ѝ беше бледо, но очите ѝ сияеха като звезди, ноздрите ѝ се разширяваха. Беше вече здрава и просто ме заслепи с вида си.

— Благодаря ви за грижите — каза ми тя, — никога няма да ви забравя, вие направихте тъй много за мене.

— Какво толкова съм направил? — отговорих. — Това, което аз направих, щеше да стори всеки друг на мое място.

— Как щеше, като никой не го прави — каза тя остро.

— Вие оздравяхте ли напълно? — попитах, само за да променя разговора.

— Да, напълно... Сега трябва да търся някакво място, за да си изкарвам хляба и никому да не тежа на този свят. Така както аз живея, никой не би могъл да живее.

— Какво мислите да правите?

— Ще отида отвъд и ще гледам да намеря някаква работа, искам да стана готвачка. В Белград по различни причини не мога да остана. Оттатък ще ми бъде по-добре; там никой няма да ми се смее, че съм готвачка или че работя нещо друго, а не стоя със скръстени ръце.

— Всичко това е хубаво, само че ще ви бъде тежко да се научите да работите в чужда къща. Нашите господа наистина дават хляб, ама изпиват душата на човека.

— Това не ме плаши, аз не бягам от работа.

— Да, вие работите с желание, но сте слаба и полуболна. Ето и сега изглеждате като мъченик.

— Не, мене само сега ми е тежко, а иначе нищо ми няма.

Не знаех какво да кажа, извадих ябълка и ѝ я подадох. Отначало се противеше, а после я взе.

— Ще я дам на бабината внучка Катя — каза тя и въздъхна.

— Съжалявате ли, че ще напуснете Белград?

— За какво да съжалявам? За баща си ли да съжалявам? И баща ми няма да остане дълго тук. Простете — каза тя и отиде в кухнята, където отново започна да работи.

Вечерта легнах на твърдия си и изкривен креват, ала не можех да заспя: чудни мисли обзеха уморената ми и възбудена глава. «Какво търси човек на този свят? — размишлявах аз. — За какво се готви, какво получава?»

— Живей добре, живей почтено и нищо повече. Ала с кого да живееш, как да живееш? Ето къде е въпросът. Мъжът търси жена, а жената търси мъж, за да живеят заедно и взаимно да се подпомагат, ала това не е достатъчно. . . Някои от нас гледат не човека, а богатството, някои търсят не ум и разбиране, а невеста с богати родители и влиятелни роднини, та с тяхна помощ да задоволят жаждата си за богатство, за почести и големство и пр. Що се отнася до жените, те изобщо не знаят какво търсят. Добрите хора постъпват другояче. . . А къде може да намери човек добри хора, особено пък добри жени? Такива добри хора ще намерите сред богатите и знатни семейства, на друго място не трябва и да ги търсите. Това заключение съм чул от много и много хора и те са убедени, че е така. А аз тогава разсъждавах съвсем дру-

гояче. И по селата, и на Теразие, и в Дорчол е трудно да намериш добри хора. Сиромасите са затънали в грубост, от глупост не се образуват, нито имат с какво да се образуват и възпитат, а богатите пък са свикнали да живеят в безделие и користолюбиво, затова възпитанието им е празно и повърхностно. Такива хора могат да се разберат и оценят само помежду си; те чувствуват необходимост да се сближат помежду си и се държат един към друг с взаимно уважение, защото никак не ги интересува презрението, с което ги гледа тълпата. Те по природа са равни помежду си и са достойни един за друг; и това равноправие е естествено. За да се сближат искрено и телесно, необходимо е да премахнат разстоянието, което може да съществува между тях поради различното им положение и възпитание. Стаената у всекиго от тях природна сила и оригиналният човешки характер са твърде драгоценни, но несигурни, а пораждат помежду им такава раздвоеност, че делата им са напълно безпомощни и нищожни. А когато човек се запознае с човека и му подаде ръка, за да му помогне, когато се стиснат и прегърнат, тогава изчезва всичката разлика в званията, богатството и чиновете, а отличията губят значение.

Когато двама души, пълни със свежа дарба и енергия, се убедят, че и двамата чувствуват с еднаква сила и че в постъпките си се ръководят от еднакви подбуди, тогава помежду им, независимо от обстоятелствата, се ражда взаимна любов. Ето в какво се състои човешкото достойнство според това схващане. Но защо аз мисля все за това? Но аз не исках това. . . Или впрочем, по дяволите, искам да се женя и това е всичко! Милка е проста и необразована девойка, дъщеря на войник, но тя е такава жена, каквато ми трябва. Пък и аз, дявол да ме вземе, съм само ученик и нищо повече. Тя е момиче, което иска да работи! Тя е такава, че никога няма да я покварят господарските увеселения, поли и либадета. Тя не се плаши от труда и умее да се бори с трудностите! Такава жена искам аз и наистина ще я взема.

Само че ще се съгласи ли Милка? Няма ли да каже, че се омъжва за мене не от любов, а за да се отърве от злото? Ще видим. Тогава ми се спеше, тоест намирах се в полусън, защото мисли и възпоминания не ми даваха да заспя. Затова не спях, ами си припомнях изминалия

ден, или пък неприятните ругатни на хазяйката; уж бях започнал да ги забравям, а сега отново виждах всичко — то се мяркаше за миг пред очите ми, променяше се, после отново изчезваше и тогава при най-малкия шум се събуждах. Спомних си баща си и майка си, видях тъмна стая и сякаш зърнах в мрака майка си, седнала на кревата, в шарена риза, бледа и унила. Плаче ли? Ако можеше да плаче!

Едно прекрасно утро, когато пчелите прелитаха от цвят на цвят да събират мед, ние с Милка се венчахме в топчидерската църква и ето вече трета година как живеем и поминуваме! Наистина това прилича на приказка! Но докато ученикът е ученик и още не е станал чиновник, животът му се струва приказка, особено пък на оня, който търси Калифорния в богатите семейства или в канцелариите. . . За тъща ми не питайте.

БЕЛЕЖКИ

В настоящото дванадесетто издание на съчиненията на Любен Каравелов творчеството на писателя, публициста и учения Любен Каравелов ще бъде представено почти изцяло. Наред с белетристичните, поетичните и драматургичните произведения на писателя на съвременния читател ще бъдат поднесени Каравеловите фейлетони, литературно-критични статии, изследванията му в областта на фолклора, етнографията, историята и старата българска литература. Изцяло ще бъдат представени политическите прегледи, статиите, дописките и репликите на Любен Каравелов, публикувани в редактираните от него периодични издания «Свобода», «Независимост», «Знание». За пръв път на съвременните читатели ще бъдат поднесени в превод на български статии на Любен Каравелов от руския и сръбския периодичен печат. Ще бъдат публикувани за пръв път преводите на Каравелов от руски и украински, както и редица негови компилативни и преводни статии и брошури с общественополитически и научноизследователски характер.

За основа на изданието сме използвали деветтомното издание на Каравеловите съчинения (1965—1968), като всички публикации са отново сверени и уточнени.

Съчиненията на Л. Каравелов имат до момента следните общи издания:

1. Съчинения. Т. I—VIII. Под ред. на Захари Стоянов. Издава Н. Л. Каравелова. Русе, 1886—1888.
2. Избрани съчинения. Т. I—IV. Под ред. на Ас. Младенов. Изд. «Ал. Паскалев». С., 1924.
3. Избрани творения. Т. I—III. Под ред. на Г. Константинов. Изд. «Хемус». С., 1938.
4. Съчинения. Т. I—II. Под ред. на В. Каратеодоров. Изд. «Игнатиев». С., 1942.
5. Съчинения. Пълно събрание под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков. Т. I—VI. Изд. «Хемус». С., 1942—1943.
6. Избрани произведения. Т. I—III. Под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков и Цв. Минков. Изд. «Български писател». С., 1954—1956.

7. Събрани съчинения. Т. I—IX. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков и П. Тотев. Изд. «Български писател». С., 1965—1968.

8. Любен Каравелов. Разкази, повести, мемоари. Ред. Г. Цанев. Библ. «Български писатели». Изд. «Български писател», С., 1973.

9. Избрани творби. Предговор, подбор, ред и приложение Д. Леков. Изд. «Български писател». С., 1980.

Стойност и значение имат и следните издания:

1. Л. Каравелов и Хр. Ботев. «Знаеш ли ти кои сме?» Невиздадени фейлетони. Ред. и коментар от Ал. Бурмов. Изд. «Български писател». С., 1947.

2. Публицистиката на Любен Каравелов. Статии, дописки и писма. Издирил и подготвил за печат М. Димитров. Т. I—II. Изд. на БАН. С., 1957, 1965. В това издание са включени доста публикации с неустановено авторство, значителна част от които не принадлежат на Каравелов.

3. Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. Изд. на БАН. С., 1964.

Включените в изданието произведения са жанрово обособени в следните томовете:

Т. I. Белетристика. Разкази и повести, писани в Русия и Сърбия.

Т. II. Белетристика. Разкази и повести на страниците на «Свобода» и «Независимост».

Т. III. Белетристика. Разкази и повести на страниците на «Знание».

Т. IV. Стихотворения, драми, мемоари.

Т. V. Фейлетони.

Т. VI. Критика. Фолклор. Етнография.

Т. VII. Публицистика.

Т. VIII. Публицистика.

Т. IX. Публицистика.

Т. X. Публицистика.

Т. XI. Публицистични материали.

Т. XII. Научно-популярни брошури. Писма. Телеграми.

Към всеки том от изданието ще има речник на непознатите и по-малко известните думи, именен и географски показалец.

Тъй като творчеството на Каравелов отразява важни моменти от формирането на националния книжовен език през 60—70-те години на XIX в., старали сме се да запазим автентичността и своеобразието на речта на писателя. Взели сме под внимание обаче и съвременните изисквания за едно масово издание.

Възприели сме и сме се ръководили от следните по-важни езикови принципи:

Предаваме текста по съвременната графична система.

Запазваме всички диалектни, лексикални и с малки изключения и фонетични особености в езика на Каравелов.

В употребата на членуваните и нечленувани форми оставяме непокътната Каравеловата практика, поради изкуствеността на съвременната правописна норма и по стилистични съображения.

Каравелов употребява диалектното окончание *е* за мн. число на многосричните съществителни имена (българе, дяконе), при показателните местоимения (тие, оние), при причастията на *л* (ходиле, носиле). Възприемаме досегашната издателска практика посочените форми да се предават в съвременния им вид — българи, ходили, тия и пр. Ръководили сме се и от съображението, че в речта на Каравелов се наблюдава борба между различни езикови форми — и това е естествено и закономерно за периода, през който българският литературен език се развива твърде динамично. Наред, например, с окончанието *е* при някои съществителни (славяне, низаме) срещаме и окончанието *и* (славяни, низами) и др.

Спазваме нормите на съвременния литературен език в правописа на местоименните енклитични форми за винителен падеж (ме, те, се, — *вм. ма, та, са*) и в изразяване мекостта на съгласните пред някои глаголни окончания (ходят, носят — *вм. ходат, носат*).

Мястото на *ъ* в групите *ър, ъл* определяме също в зависимост от нормите на съвременния литературен език (гърди *вм. грѣди*, гърци *вм. грѣци* и т. н.).

Осъвременяваме правописа и пунктуацията.

Всички останали лексикални, фонетични и други особености оставяме така, както са у Каравелов.

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ, ПИСАНИ В РУСИЯ

В т. I включваме разказите и повестите, писани от Каравелов в Русия и Сърбия и отпечатани в руски и сръбски периодични издания.

«Руската» белетристика на Каравелов, която той издава в самостоятелна книга под заглавие «Страницы из книги страданий болгарского племени. Повести и рассказы Любена Каравелова. Москва, 1868». («Страницы из книгата за страданията на българския народ») обособяваме под това заглавие, независимо че поместе-

ните в тази книга творби по-късно са преработени и отпечатани в «Свобода», «Независимост» и «Знание».

Преди да бъдат включени в «Страници из книги страданий болгарского племени», «руските» разкази и повести на Каравелов излизат в руски периодични издания — «Санкт-Петербургские ведомости», «Отечественные записки», «Русские ведомости» и др. От тях само разказът «Слава» е отпечатан за първи път в «Страници...».

Тъй като ръкописи от първите редакции на «руските» разкази и повести на Каравелов липсват и за тях можем да съдим само по отпечатания текст, въпросът за пълната автентичност на тези публикации е спорен. Л. Минкова, вземайки за отправна точка предположението на Б. Пенев (вж. Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. IV. Ч. II. С., 1936, с. 1370) за «намеса на един преводач с повече вкус» или за «намеса на редакцията» на руските периодични издания, където се появяват първите белетристични творби на Каравелов, прави опит да разшири това предположение: «Преди всичко трябва да приемем — отбелязва тя, — че в Букурещ Каравелов не е превеждал руския текст, който ни е познат от «Страници из книги страданий болгарского племени». Той или е възстановявал запазен ръкопис на български, или е използвал руски текст, недокоснат от перото на редакторите, преди да публикува своите «московски» повести на страниците на «Свобода» и «Знание». Каравелов ги е допълнил, а отчасти и преработил. Но основа за допълнения и преработен текст не е руският вариант от «Страници...», а запазеният първоначален, нередикиран ръкопис» (Л. Минкова. Двете редакции на първите Каравелови повести — «Език и литература», г. XX, 1970, кн. 4).

Възможно е редакторите на руските периодични издания да са внесли частични изменения в обнародваните белетристични творби на Каравелов. Но в случая трябва да се има пред вид и нещо друго — «московските» си разкази и повести българският писател адресира към конкретна, в случая чужда национална аудитория — руската. И когато работи над тях, той се съобразява със спецификата на нейния вкус, менталитет и култура. При публикуването на тези произведения в «Свобода» и «Знание» Каравелов има пред вид друг адресат — българина. В зависимост от това нему не е необходим първоначалният, «нередикиран» ръкопис, тъй като и да е бил запазен, в него са липсвали онези изменения или допълнения, направени в последната редакция в зависимост от промяната на адресата, от конкретната политическа обстановка, от творческото и

гражданското съзряване на автора, от новите функции на творбата в конкретния брой на изданието и т. н. Затова приемаме, че «руските» разкази и повести на Каравелов в «Свобода» и «Знание» са не възстановен, а нов вариант, нова редакция на онова, което е излязло в руската периодика през 60-те години на XIX в.

Ако сравним текста на Каравеловите творби от руския печат и от «Страници...», ще открием незначителни стилно-езикови промени. Само в редки случаи попадаме на добавки и на по-съществени изменения. И това е закономерно — и в руските периодични издания, и в издадените през 1868 г. «Страници...» адресатът е един и същ — масовият руски читател. Но когато решава да помести «руските» си разкази и повести в «Свобода», «Независимост» и «Знание», българският писател ги преработва значително — новата национална читателска аудитория, новите функции, които Каравелов възлага на творчеството си в променените политически, социални и културни условия, му налагат и нов подход като разказвач и интерпретатор. Писателят, който вече е същевременно и редактор, се съобразява и с изискванията, поставени пред българската революционна журналистика. В «руската» си редакция разказът «Турски паша» например се състои от осем части. На страниците на «Свобода» те са тринадесет. Тази «количествена» трансформация е в зависимост не само от обстоятелството, че във всеки брой на вестника обнародваното трябва да представлява една относително завършена цялост. Различията в случая са продиктувани и от промяната на адресата, от своеобразието на националния литературен вкус, от политическите и социалните акценти в конкретния брой на вестника, от идейното и творческото извисяване на писателя. Своеобразната зависимост между творец, среда и читател проличава особено ярко в различните редакции на Каравеловата белетристика, обнародвана на руски и български език. Тези редакции заслужават специално проучване и с оглед формирането на Каравелов като писател и революционер, и в зависимост от проблемите, свързани с формирането на читателската култура и вкус през Възраждането, с мястото и ролята на периодичния печат в духовния живот и в националноосвободителните борби, с утвърждаването на национални литературни и езикови норми и т. н.

Характерът на настоящото издание не позволява посочването на всички различия между отделните редакции на Каравеловите разкази и повести, обстоен научен коментар във връзка с тези различия. За да може читателят да получи представа за писателската и редакторската работа на Каравелов, за задачите,

които се възлагат на литературата в националноосвободителните борби, за всяка творба, излязла или запазена в различни редакции, ще посочим характерни образци от тези редакции.

Преработвайки своите творби, писателят се стреми да изясни образите, да подсили националния колорит, да обогати езика. И най-често успява да подобри значително първоначалния текст. В отделни случаи обаче Каравелов се увлича в многословност, в отклонения и описания, които обременяват повествованието.

Каравеловите разкази и повести, писани и отпечатани в Русия и издадени по-късно в «Страници. . .», обнародваме в българските им редакции, но ги даваме в онази последователност, в която са публикувани в сборника.

«СТРАНИЦИ ИЗ КНИГАТА ЗА СТРАДАНИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД»

Стр. 27. — ТУРСКИ ПАША

За първи път разказът е публикуван в «Санкт-Петербургские ведомости», бр. 181—205, 1866. С незначителни промени е включен в «Страници из книги страданий болгарского племени», стр. 1—30. Основно преработен, той е обнародван на български език във в. «Свобода», г. II, бр. 9—23, 27 февруари — 20 ноември 1871.

В българската си редакция разказът е значително резширен — докато в «Санкт-Петербургские ведомости» е от осем части, в «Свобода» частите са тринадесет.

Обогатени са преди всичко описанията на обстановката, образите и пейзажът.

«. . .прямо передо мной щипало травку стадо из тысячи голов, колокольчики звенели, собаки, только-что утомившиеся поутру, лежали, завернув морду между задними лапами, кряхтели, сопели и ворчали, но, услышав топот моего коня, снова залились звонким лаем, и побежали ко мне навстречу. Пастух. . .» («Страници. . .», стр. 1).

«Пред мене щипеше тревица цяло стадо вакли овце и хиляди уста ту блееха, ту късаха пролетната красота; звънчетата звънтяха, а кучетата, които се бяха малко поуспокоили около заранта, после целonoщното лаене, бяха воврели зурлите си между задните крака, лежеха, пшъкаха, хъркаха или се сърдеха, като стари калугери насъне на нещо и ръжеха са; но щом чуха подковите на моят кон, то наново захванаха да лаят и спуснаха се да ме посрещнат; а пла-

нината повтори техните крехки гласове и аз усетих някакъв си други живот. Овчеринът. . .» (стр. 27—28).

«Раз поутру является какой-то старик, борода седая, чалма зеленая, шелковая, шаровары красные и в зеленой шубе на дорогом меху» («Страници. . .», стр. 15).

«Една заран в нашата одая влезе един стар и полуизгнил от разврат и афион турчин: брада бяла, чалма зелена, лице жълто, подпухнало и сбръчкосано, шалвари червени, пояс бял, с черни колелчета, жълти мествове на боси крака и зелен кюрк, подплатен със сатур» (стр. 60).

Вмъкнати са и някои епизодични образи:

«Скоро я выучила греческий язык и взялась за италианский, с которым знаком был мой критский учитель.

Так дни тянулись за днями. . .» («Страници. . .», стр. 18—19).

«Скоро аз се научих гръцки и захванах да изучавам италианският език, когото твърде добре знаех: е мой критски учител.

Само едно живо същество беше в харемът, което аз обичах. Това същество беше едно мъничко момиченце, което беше поробено така също, както бях поробена и аз; но какво аз можех да говоря с това нещастно дете?

— Здрава ли си, Милке? — питах.

— Здрава съм — ми отговаряше.

— Да не ти е студено?

— Не е.

Ето какъв беше сичкият наш разговор.

Тряба да ви кажа, че това момиченце беше из Прилеп. Нашият паша преди моето заробяване бил паша в тоя град и оттам довел това детенце. Това се случило така. В града живяла една жена вдовица, която имала едно момченце и едно момиченце. Когато пашата се разхождал по градът, той видял момченцето на вдовицата, което му се харесало, и поискал да го вземе. «Аз не давам детето си, не приближавайте се до мене — викала клетата вдовица, — не давам го! Аз по-напред ще го заколя със своите ръце, а няма да го дам!» Турският джелятин не обърна внимание на майчините думи и приближил се до своята жертва. Нещастната майка излязла извън себе си, обезумяла, извадила ножът си и забила го в гърлото на своето дете. Детенцето паднало мъртво на земята. За да си отмъсти, пашата повелял на своите хора да отнемат у вдовицата и момиченцето ѝ. Аз и досега се чудя защо тая сирота жена е убила детето си, а не е забила ножът си в гърлото на злодееца. — И така, и така пропадаш, направи барем едно добро на светът.

X

Така вървяха след деня ден. . .» (стр. 70).

Доста от промените и допълнения в българската редакция на «Турски паша» и в останалите «руски» разкази и повести подсилват политическия и социалния акцент на произведенията, правят ги по-актуални. С оглед на това са разширени или вмъкнати нови публицистични пасажки, философско-етични разсъждения: «Занимаются они по большей части выделкой сукна и обрабатывают землю.

Окончив в городе свои дела, я прошел в монастырь «Введения» посмотреть церковь. . .» («Страницы. . .», стр. 3).

«Калоферци са повечето търговци: жените им тъчат шаек, плетат гайтан, плетат чорапи, а мъжете обработват земята. Но най-голямо щастие за калоферчени и най-голямото тяхно богатство е това, че у тях няма турци. А може ли да бъде по-добро нещо за конят, когато той носи само седло и когато никой го не язди? Има на светът и такива коне, които трябва да свалят от гърбът си не само самарът, но и ездачът. Конете другояче не могат да хвърлят от гърбът си ездачите, освен ако се освободят от самарите, но самарите са подвезани с твърде яки колани. Следователно за конете остават две средства: или да изпълняват волята на своите господари, или да извършат веднъж засякога това, щото е тежко и страшно, тоест тия трябва да се хвърлят във водата заедно със своите господари и ако им помогне господ да достигнат до брегът живи и читави, то добро; а ако ли не, то бог да прости! Нека живеят барем синовете им и унуките им без самари.

Преди да влезеш в Калофер, то до самите поли на Стара планина търчи калоферският женски манастир «Введение». . .» (стр. 30).

Каравелов не само видоизменя и обогатява българската редакция на «Турски паша». В известни случаи, в зависимост от новия адресат, той променя или съкращава някои пасажки, насочени пряко или косвено към руския читател:

«— По турецки, по гречески, по италиански и по български-славянски я выучилась еще в молодости, по русски же и по сербски, когда поступила в монастырь. Русский язык и русские книги мне нравятся больше других, но вот горе — их так трудно достать. Итальянские и греческие книги можно выписать из Цареграда, турецкие тоже, сербские из Белграда, а русских взять негде, и, право, иногда подумаешь, что русские книги принадлежат не братьям нашим, которые там за Дунаем, а жителям какого-то подземного мира. Но, слава богу, нашелся один добрый человек, по-

дарил мне «Русский вестник», «Отечественные записки», да еще кое-что: вот и вся русская моя библиотека! Я не говорю уже о сочинениях Венелина — их найдете у каждого грамотного человека — они святыня для всех болгар, у кого болгарское сердце.

— Ты меня удивляешь. . .» («Страницы. . .», стр. 5).

«Турски, гръцки, италиански и български аз се научих още в младостта си, а руски и сръбски тука, в манастирът. Прочетох десетина пъти Венелина и научих се руски; прочетох петистина пъти Доситея и научих се сръбски.

— Ти ме накарваш да се чудя с тебе. . .» (стр. 33).

В българската редакция на произведението са вмъкнати откъси от народни песни или са дадени по-големи цитати от тях:

«. . .и мне приходила в голову моя мать, которая, держа меня на коленях, пела песню про кровожданость турук. Единственные живые существа. . .» («Страницы. . .», стр. 9).

«Пред очите ми излязаше моята бледна и костелива майка, земаше ме на коленете си, друсаше ме и пееше ми:

Па му везала малка люлчица
между две буки в гора зелена,
па са надвела над своито чедо
и му запяла и заплакала:
«Нан-ни ми нан-ни, мое детенце,
от днеска нямаш ниде никого,
нямаш бащица, нямаш майчица!
Духна ще ветрец — залюля ще та,
хлипна ще дъждец — окъпа ще та,
дѐ ще кошута, подои ще та!

Единствени живи същества. . .» (стр. 41.)

Стр. 95. — БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ

Повестта «Българи от старо време» е публикувана за първи път в сп. «Отечественные записки», т. 173 и 174, 1867 г., под заглавие «Болгары старого времени. Рассказ (На память братьям Милединовым и К. Герову)». Включена е в «Страницы. . .» (стр. 31—101). Основно преработена на български език, излиза във в. «Свобода», г. II, бр. 35—52, 12 февруари — 10 юни 1872 г. Същата година е издадена от автора и в отделна книжка. Редакционните промени между отпечатания текст в «Свобода» и отделното издание са незначителни. Повестта публикуваме по текста на отделното издание.

Различията между обнародваното в «Отечественные записки» и в «Страницы. . .» са незначителни.

Творческият процес у Любен Каравелов се разкрива най-добре, когато се сравняват текстовете от «Страници...» и «Свобода».

Писателят целенасочено и вдъхновено развива и обогатява образите на героите, насища разказа с нови характерни подробности, вмъква нови диалози, разширява и усъвършенствува преди всичко ония страници, които трябва да окажат патриотично въздействие върху читателя.

Още началната част на «Българи от старо време» в «Свобода», съпоставена с публикацията в «Страници...», е характерен пример за постигнато по-дълбоко и цялостно иронично изображение, за значително обогатяване на художествения език.

«Хаджи Генчо — българин, каквих мало; равного ему не отыщешь, хоть ступай в И н г е л и с к о. Хаджи Генчо очень почтенный человек, очень хороший: он все знает, и на все ответит, потому что это живая душа. Он не даром имел уши и глаза. Но горе в том, что кругозор-то его был невелик, да и то малое, что он знал, понималось в одном и том же смысле, который развивался в нем еще с раннего детства. О чем бы вы ни спросили его, у него всегда наготове ответ, заученный им в малолетстве от отца, который заучил его от деда. Ну, например, спросите у него: где чорт живёт? «В тартаре», ответит он, и как будто по писанному расскажет, как это там черти живут, как едят и спят, как моются, и прочее...»

В церкви Хаджи Генчо бывает каждый день...» («Страници...», стр. 31).

«Хаджи Генчо е такъв един българин, какъвто се рядко ражда и на Еньовден; такъв човек ти не можеш намери ни в Ангелизко. Хаджи Генчо е твърде почтен човек, твърде добър, много учен и разумен: той сичко знае и на сичко е готов да ти отговори, защото е жива душа и пъргаво сърце. По сичко се види, че тоя човек не е напразно имал уши и очи и не е напразно гълтал просеникът! Между българите такъв един човек е чисто злато: у другите българи небосклонът е не твърде обширен и това, щото тия знаят, знаят го в еднакъв смисъл, който е останал у тях от дяда и от баба; а Хаджи Генчо не е такъв, той обработва своето знание и ако е майка му знаела три, то той знае цели триесет. Когато ти попиташ някой други българин за нещо, то той ще да ти каже това, щото е чул от майка си, а Хаджи Генчо ще да ти разкаже за сичко подробно, както по книга. Е, например, попитай го:

— Дядо Хаджия, а дека живее дяволът?

— В тартърът! — ще да отговори важно дядо ти Хаджия и като владишкият ерокирик ще да ти разкаже за сичко натънко, чега-

то книга чете: как там дяволите живеят, как ядат, как спят, как се умиват и сѐ нататък...

В черкова Хаджи Генчо ходи секи ден...» (стр. 95).

Каравелов разширява диалозите между дядо Либен и Хаджи Генчо, прави ги по-оригинални и художествено осмислени. За пълното разкриване на известни черти от характерите той въвежда и някои епизодични лица:

«...да кроме того не знает наизусть «Христос воскрес» или «Ангел вопияше».

Хаджи Генчо любит строиться» («Страници...», 39—40).

«...но най-повече той ги бие затова, защото не знаят науст «Христос воскрес» и «Ангел вопияше».

Хаджи Генчо обича да доказва фактически. Веднъж той тръгнал с чича Петра да иде в Карлово и тия преминали през Клисурска. Когато вървели през това село, то Хаджи Генчо рекъл на чича Петра да го почака малко на пътят, па бутнал конят си и скрил се в кривите и тесните клисурски улици. След малко време той се върнал назад и донесъл един цедилник.

— Отде зема цедилникът? — попитал чичо Петър.

Хаджи Генчо захванал да разказва историята на тоя цедилник и разказвал я чак до Карлово, т. е. той разказал отде е била купена вълната, де е била тя острижена, де е била вапцана и така нататък; а чичо Петър мислил за своите търговски работи и бил твърде невнимателен към Хаджи-Генчовите открития. Когато двата приятеля влезли в Карлово, то чичо Петър пак попитал Хаджията:

— Байо Хаджия, ти пак ми не каза: отде зе цедилникът?

Тоя въпрос твърде оскърбил Хаджи Генча и той извикал:

— А кое куче ти лае от Клисурска до Карлово?

Хаджи Генчо обича да гради къщи и сякакви кочеци и сенници» (стр. 107—108.)).

Интересна и с общата си насока, и с най-малките си подробности е творческата работа на Любен Каравелов над лиричната изповед «Обичам те, мое мило Отечество!»

Ето текста в «Страници...»: «Люблю тебя, мой край родной, всей душой люблю тебя, обреченного на тяжкия страдания и неволю! Что в моей души осталось до сих пор хорошего и святого — это все твоё! Ты край цветущий, полный неги и сияния, научил меня любить — и этого уж довольно для человека» (стр. 44).

Българската редакция: «Обичам те, мое мило Отечество! Обичам твоите балкани, гори, сипеи, скали и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю! Обичам те от сичката си душа и сърце, ако ти и да си обречен на тежки страдания и неволи! Сичко

щото е останало досега в моята осиротяла душа добро и свето — сичко е твое! Ти си оная благословена земя, която цъфти, която е пълна с нежности, със сияние и величие, следователно — ти си ме научило да обичам и да плача над всяко едно човешко нещастие — а това е вече много за един човек. . . » (стр. 116).

Вдъхновеният труд на писателя над безсмъртната лирична изповед в «Българи от старо време» е извънредно плодотворен. Лиричният образ на родината става по-богат и по-плътен, чувството получава могъщ тласък, засилва се с всяко ново «обичам», с всеки най-съкровен и точно намерен детайл. Интересна е и друга една подробност. В българската редакция Каравелов избягва превода на израза «полный неги», който е явна реминисценция от Гогол.

Първостепенно значение за художественото съвършенство на повестта «Българи от старо време» има огромният Каравелов запас от впечатления и наблюдения за нравите, бита и психологията на българите от Копривщица.

Хаджи Генчо и дядо Либен имат оригинални прототипове — бележити копривщенци. Прототип на Хаджи Генчо е бащата на Найден Геров — хаджи Геро Добрович Мушек, учител в Копривщица през първата половина на миналия век (вж.: Т. П а н ч е в. Хаджи Геро Мушек и Н. Геров — баща и син учители. Книжовен дял към «Хр. Г. Данов». Биографичен очерк. Написа С. Ив. Барутчийски, 2 изд., Пловдив, 1905).

Първият прототип на дядо Либен е Каравеловият дядо. Той бил запален русофил, отличавал се с добродушието и набожността си. Но дядо Либен повече прилича на втория си прототип — чорбаджи Петко Догана, виден копривщенски джелепин, бегликчия и векилин (пълномощник на властта). Доганът събирал данъци чак в Албания и Мора (Гърция) и имал власт дори над турски административни лица (вж.: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, т. I, С., 1926, стр. 529—530).

В работата си над богатия жизнен материал Каравелов се проявява като надарен художник, творец с богато въображение и писател-реалист, който решава идейно-художествените задачи на повестта чрез дълбоко и целенасочено претворяване на впечатленията и наблюденията от някогашна Копривщица (вж.: Изследвания и статии за Любен Каравелов. Изд. на БАН, 1963, стр. 167—172.),

Стр. 191. — БОЖКО

Повестта «Божко» е публикувана за първи път в «Русские ведомости», август 1866 г.; след това е включена в «Страници. . .» (стр. 102—123). Не е отпечатвана от автора в българския периодичен

печат. Захари Стоянов пръв я превежда и публикува в редактираното от него издание на Каравеловите съчинения. В архива на писателя се намира част от повестта. По всяка вероятност това е чернова, писана на български език и след това преработена и преведена на руски. Ръкописът се различава значително от отпечатания руски текст. Той е незавършен — липсват първата и последните две глави, девета и десета, и втората половина от глава осма. Изменени са и някои от имената на героите. Каля от ръкописа е преименувана в Ружица в отпечатания текст, Добра — в Каля, Евлоги — в Евгений.

В това издание поместваме превода на Захари Стоянов.

Публикуваме и запазената в архива текст, от който могат да се направят интересни наблюдения върху творческия процес у Каравелов. Ръкописът, който се съхранява в АБАН, ф. 37 (Ръкописи на Любен Каравелов в архива на Боян Пенев), се състои от три листа — два големи и един по-малък. В горната част на стр. 6 Каравелов е написал и след това зачертал следните стихове от «Евгений Онегин»:

Старик по старому шутивши
отменно ловко и умно,
что нынче несколько смешно.

Думата «тонко» от втория стих той е заменил с «ловко» (вж. Пушкин, А. С., Полное собрание сочинений, 1957, т. V, стр. 176).

На значително разстояние от стиховете е написано и след това зачертано «Каравелов Волеваров».

Текстът на ръкописа даваме автентично, без изменения в езика. В ъглести скоби отбелязваме неразчетените или несигурно разчетените думи.

Б о ж к о

«Роди, ма, мамо, с късмет и хвърли ма на купището» — казват стари люде и наистина е тъй. Във Филибе на Мараша живееше <Божко> момък работен, умен, мъдар като момиче, а добар — варди мухата да не настъпи. Божко беше наш съсед (комшия). От нашата къща са видише на неговия двор. Станеш рано и излезеш на дворът, а Божко станал преди тебе и веке изтамарил конят и помага на ратаете си да направят колата или веке отишал на работа. Баща му беше сиромаш човек и нищо не остави на детето си, остави му само добро име. Когато умираше, той казал Божку:

— Синко, нема що да ти остава, но умирам с радост, че ти давам добро име. Работи и храни старата си майка. Моли са богу и той не ще та остави. Бъди честен, добар, милостив, не забравяй сиро-

масите, както и аз ги не забравях. Моли бога да даде и другиму толкова, колкото е тебе дал и колкото искаш да ти даде.

Закопал Божко баща си и захванал да работи и къща да храни. Работи цял ден и си не почива: оре, копае, връше, коси и на майка си помага. Къщата, покъщината Божкова беше чудо: чисто, чисто насякъде, щото мед да капне на пезулът, да го оближеш.

Пораснал Божко унак за женене, а баба Николица гледа на синът си и му казала:

— Синко Божко, време е, синко, да та оженим.

— Добре, мамо, ти огледала ли си момиче?

— Огледала, синко, огледала.

— Каж ми, мамо, кое момиче си огледала?

— Каля Радивичина, синко, тя е работна, пъргава и хубавица.

— Добре, мамо — казал Божко, — аз обичам Каля. Ти иди и искай я.

Отишла баба Николица у Радивичини, седнала и захванала да разказва за едно, за друго, а Каля се усетила защо е дошла баба Николица <и излязла> вън, ужка си има работа. Каля беше момиченце, мъдро и хрисимо, и срам я да слуша как щат да я искат (а не като оние моми, дето немат срам), а кога додат свахи, тие опулат очи и слушат що щат да хоратат за тях. На Петковден Кали минаха петнайсет годин. . . И каква гиздост беше тая Каля! Дълга, гъста черна коса; кругло, беличко и <мило> личенце, като ябълка шикерка, карловка; черни големи очи, като вишни черешки; околчести плещи; високи гърди. . . а снага, снага като вовошка в градината. . . И сичко у нея хубаво от главата до петите.

II

Кога излязла Каля, баба Николица помълчала, помълчала и захванала да разказва защо е дошла.

— Знаете ли защо съм дошла, Радовице? — казала тя.

— Защо си дошла, бабо Николице, ти нам щеш и да кажеш.

— Аз съм дошла за работа, за добра работа — казала баба Николица и зачервила бузи като чукундур.

— Каж ми, кажи, бабо Николице, защо си дошла? — попитала Радовица.

— Вие знаете, Радовице, моят син, мойто чедо.

— Знаем, знаем, бабо Николице, знаем Божка, момче като капка от роса.

— И аз искам да го ожена, доде веке време, Радовице, на Никулден му минаха двајсет и три годин или не — двајсет и две. Не повна колко годин от чумавата година, Радовице.

— Двајсет и три, аз в чумавата година се жених за пръвят мъж.

— Тъй, тъй, Радовице, двајсет и три. Аз родих Божка в гората. Ние бяхме бегале от чумата.

— За кое момиче мислите да ожените Божка, бабо Николице? — попитала Радовица.

— Нам ни се иска да го оженим за ваша Каля.

— За наша Каля искате да го ожените, бабо Николице? На наша Каля самичек господ дава добро и мен ми е драго да дам Каля за такова ергенче като Божка. Но аз не мога да я дам без баща ѝ, а почакайте, дорде си доде Рад, и тогава щем види.

— Рад ще да пристане, Радовице. Ти само кажи: ти пристаяш ли?

— Аз не мога да давам дума за чуждите деца, бабо Николице. Ти знаеш, че Каля не е мое дете, а е завареница. Ако да искахте моя Добра, то аз саде можех да дам дума и да я года, а чуждо дете не мога, бабо Николице, не мога.

— Божко казва, че той питал Рада. Кога си ишли от Едрене, тие са срещнале при Узунджово и Рад самичек му рекал, че като са върне в село, той ще го направи зет и рекал му да си похорати с тебе.

— Аз ти казах, бабо Николице, че без Рада нищо не мога да кажа. А ако питаш, то аз ще ти кажа, че Каля е още маничка, и трябва да почакаме да порасте.

Видяла баба Николица, че Радовица не дава Каля за Богдана, и отишла си дома.

III

Рад беше добар човек и честен. Пръвата му жена, Калина майка, умряла и са оженил за втора. Радовица, преди да се ожени за Рада, водеше Стояна Киселицата и от него родила едно момче и Добра. Сяка мащеха не обича своите заваренички и завареници, ама ги е срам от хората и малко, малко са поскриват. Каля беше като нож за Радовица. Ако да не беше са срамувала от хората, то щеше с три кофара да затвори Каля и да я не пуца да види бял свят. Не видях в животът си толкова зла жена и завистлива още. . . Каля спешаваше да ожени своята мома. И яд, и смешно. Чегато без Каля Добра ще се аресва на момците.

Ох, господи, къва левуста мома беше тая Добра! Тръгне да иде на вода, облече са, натруфи са, навтика по главата си цветя и връви като пагон; а ергените са събраде, погледват я и са подсмиват, а тя ги попогледне, подмигне им и връви-нататък. Додат у Радовичини познайници и казват Радовици:

— Радовице, нема ти не видиш що прави ваша Добра? Ти, Радовице, посбери ѝ уралат. Не харно да прави такива работи.

А Радовица ѝм каже:

— А вам що ви е за чуждите дядца? Нема са вашите моми по-добри?

— Ех, Радовице, ние ти искаме добро, а ти са сърдиш: ще доде време и щеш пожалиш, че не ни си послушала, ама ще да е късно. Помни, Радовице, ще се хапеш два пъти на едно място.

Каквото казваха познайниците Радовичини, тъй са и случи.

Живееше в митрополията при владиката архидякон; такава люд грък, що боже опази! Сякога пременен и натруфен, а ходи като мисир: обуе лъскави кундурчета, облече червени гащи, син ферфеняк, запаше са с лъскав пояс, облече кюрче със самур подплатено, на главата си тури мъничка шапчица, накачи са със сахате, с кестеци. По-просто да кажа: като го видиш, никак не ще да помислиш, че е дякон, а кечек. Името му беше Евлогий; настръви са тоя архидякон да ходи по Марашът и такива пакости правеше, што сичкият Мараш провика от него «юре-варе!» Закача жените, момите и невестите. А на кого да се оплачат тие хорица? Владиката не ще да му каже нищо, а турците казват: «Идете при владиката, ние не можем да съдим калугер.» Захвана тоя Евлогий да погледва и на Добра. Добра иде на Марица за вода, а той са скрие зъди върбите и я повика да иде при него и там — бърбар, бърбар — разказват си. Не зная що си разказваха; зная само това, че тоя дявол захвана да ходи у Добрини. Радовица, ако и да беше умна жена, ама и нея омагьоса Евлогия, разказва им такива работи, што сичките го слушат с отворени уста, само една Каля седи, работи си и не слуша що той разказва.

IV

Един ден дошал Евлогий у Добрини, а Радовица го срещнала сърдито и му казва:

— Ох, свети отче! Загуби ти момичето ми! Какво ща да права ази, грешница? Ще дойде Рад и какво ще прави с мене, не зная. . . Станала съм петдесет години и не зная стара-старица що права!

А Евлогий я пита:

— Що е станало, та си се разгълчала? Кажи ми, що има?

— А това има, че моя Добра е станала тежка. Изеднику, изеднику, изеде ти момичето ми.

А Евлогий хванал за ръка Радовица и отишал с нея в другата соба. Поседеле там цял сахат и излезле и двоицата весели. Това са случи в това време, кога баба Николица ходи да иска Каля за Божка. Що са говорили Евлогий с Радовица можете да разберете оттук.

Рад си доде след три дни после това и Радовица го срещна със сълзи:

— Знаеш ли, Раде, що са случи в нашата къща? — му казва. — Господи, господи, де да са дена?

— Да казвай, що са случи? — ѝ казва Рад.

— Раде, Раде, ти кога са ожени за мене, ти зе и мойто дете и го нарече чедо. Ти ми каза, че ще му бъдеш баща и ще го храниш, ще го обличаш и ще го ожениш, а сега що да права клетница?

— Кажи ми що е станало — извикал Рад сръдито — и не квичи!

— Как да не квича, как да не квича? Сякому е жално за чедото му. Ти са хвалеше с Божка Николичин, ти казваше, че Божко е мъдро, хрисимо и добро момче, а твой Божко ни посрами къщата, почерни ни името и погуби момичето ми.

— Как? Божко? Божко погуби Добра? — извикал Рад. — Не, Радовице, аз зная Божка, че той никога не ще да ни направи зло. Не слушай ти хората. Хората са зли и искат да му направат зло, че не ще да се ожени за техните моми, а иска да земе Каля. Не квичи, ами помогни да разтоварим конят и нека хорати кой що ще. Аз ща избия зъбите томува, който каже лоша дума за Божка.

Радовица заплакала още повече и казала:

— Раде, Раде, хората не казват нищо, а аз вида сама. . . Добра е станала, станала. . .

— Що е станала? — извикал Рад със страшен глас. — Казвай що е станала или ща ви избия синца ви.

— Тежка е станала — казала Радовица и паднала на одарат.

Рад погледнал на нея страшно, ръцете му са тресле, очите му са заискрили и краката му са пресекле. Той ритнал Радовица и влязал в собата.

— Де е Добра? — извикал Рад и седнал. — Нека доде тая кучка и да ми каже с кого са е любила.

Добра влезла и Рад ѝ рекал:

— Кажи ми с кого си са любила или изведнаж ща та прата на гробищата. Сега ща ти изпия кръвта.

— С Божка — казала Добра.

Рад махнал с ръката и рекал:

— Добре, аз ще са разплата и с тебе, и с Божка, ще ви покажа кой е Рад. Махни са от очите ми.

V

Събрали са нашите чорбаджии в митрополията да си поговорат за едно, за друго — за работа. А Рад отишал и казва на кир Костаки Мравуниди:

— Чорбаджи, като свършите градската работа, то ви са мола да чуете и мойта молба. . . Аз имам да ви са оплача за някой си домашни работи.

— Добре — му казва Костаки, — ти ми разкажи каква е твойта работа и аз ще та викна пред събранието.

Рад зел да разказва на Костаки за Добра и да клопа Божка, че Божко посрамил къщата им и развалил честта на момичето. Костаки беше грък — не грък — цънциарин, не цънциарин — циганин, не циганин. . . Дявол го знае какъв беше. Дошал в нашият град преди петнайсет, двайсет години и продавал катърки, боза и халва — зиме, а лете ходил не зная дека. Мнозина казват, че той ходил дома си, но дека беше му дома — то никой не знае; а други казват, че той ходил по планината и там правил пари с дявовете, но и това не е истина; защото мнозина го видвале по планината не с дяволе, а с арнауте и пари те не правиле, а ги обирали от хората. Тъй са минало пет, шест годин; па изведнаж Костаки са прочуло, че отишал на Цариград и купил беглик и станал голедец, купил къщи, ниве, ливаде, овце и крави и на, тоя бозаджия стана наш граждански чорбаджия. Костаки са държеше на гръцка стърна и не обичаше блъгарете. «По-добре човек да е циганин, а не блъгарин» — казваше и сякога правеше пакост на блъгарете.

Евлогия беше с Костаки приятел, често пиеха и ядеха наедно.

— Ти остави на мене тая работа — казва Костаки — и аз ще направа тъй, както трябва.

А Евлогия още по-напред разказал Костаку за сичко и Костаки знаел тая работа по-добре и от Рада.

Като са свършила градската разправа, Костаки викнал Рада да влезе в събранието и рекал на чорбаджиите:

— Тоя човек са плаче на Божка Петурата — и показал с пръст на Рада — и ви са моли да разгледате тая работа. Божко измамил дъщерята Радова и обезчестил къщата му. Дъщерята Радова казва, че ако не накарат Божка да са ожени на нея, то ще са отрече и за

душата ѝ ще отговаряте вие пред бога. Слушайте що мисла аз: трябва да оженим Божка и сичко ще бъде, както трябва.

— Тряба по-напред да попитаме Божка какво ще той да каже, трябва да попитаме и дъщерята Радова — казал Марко, един от чорбаджиите.

— Може Божко и да не пристане да са жени, може работата и да не е така, както казва Рад — казал Пейо.

— Не ще или ще, нема ние ще го питаме — рекал други един чорбаджия, който седял на миндерат като арнаутски пицов, с червено и грапово лице, с тънки и сини джуки и с гъсти вежди, които закривале очите му.

— Ако не ще — казал Костаки, — то ние ще му покажем как трябва да са слушат по-старите и по-богатите.

— Магарето, магарето ще го опитава — казал арнаутският пицов. — А ако магарето не направи нищо, то като му натъртим петите, не саде че ще са ожени, а ще и посадник да заиграе.

А знаете ли що е това магаре и за какъв посадник казва арнаутският пицов? У нас богатите, коконите и челебийките прават щото щат и никой не може да им каже ни дума; а сиромас човек ако и нищо да не е направил, тегли до уши не само ако някой развали момиче; ами ако найдет някой мъж, че е ходил при жена, а други път и без нищо набедат някой сиромас и са смеят с него, играят си като дяда с куклите. Хванат кеменчеджии, земат магаре, качат момчето и момчето на магарето и ги водат по градът или по селото със свирня, после ги женат. Ако някой ги не послуша, то му шибат в митрополията стотина тояги по краката и той, ще не ще, стане домовник.

VI

Чорбаджиите пратиле за Божка владишкият човек, пратиле и Рада да доведе дъщеря си.

Божко в това време работил в градината. Копал. . . Работил и не знаел що го чака; пее си, подсвирва си. Весел, весел като сякога. Баба Николица му помага, радва са на чедото си, като го гледа такова юнак; и тя весело сади лук и си подпява с носат. Дошал владишкият човек и казва Божку:

— Хайде на владишкият конак!

— Защо? — пита Божко.

— Защо! Там щат ти кажат защо. Ти безчестиш чуждите момичета и затова щат ти поздрънкат ерината.

Божко мисли, че са шегува арнаутинът, и му казва:

— Момичетата мен не обичат и ми са не дават в ръце да ги безчеста, а ти по-добре кажи, защо ма викат във владишкият конак?

— Не зная — казал сърдито арнаутиът.

Божко влязал в къщи, облякал са, турил новата шапка и тръгнал да иде на конакът; а баба Николища му казва:

— Ти, Божко, гледай по-скоро да са върнеш да обядваме.

— Скоро, мамо, скоро — рекал Божко и отишал в митрополията.

Гледа, там стои Рад.

— Добар ден, чичо Раде — му казва Божко. — Аз се са събирам да дода у вас, като чух, че си дошъл, ама много работа имам сега. Какво има, какво няма?

А Рад му казва:

— Какво има и какво няма, щат ти кажат чорбаджиите наши. . . Врви вътре да ти кажат.

И Рад от яд побледнял и погледнал на Божка сърдито: Божко са възбудил и не знаел що и да помисли. Защо са е разсърдил на него Рад?

Божко влязал в събранието и поклонил са на чорбаджиите. Тогава Пейо, като видял Божка, рекал да викнат Рада и Добра. Истина казват стари люде: да са варди човек, дорде не му е лопнало пердето, отка са лопне, той загубва и срам, и сичко. Така и Добра. Влязла Добра в събранието и гледа като пукал, опулила очи и малко я е грижа. Божко, като видял Добра, още повече са възбудил и казва на Рада:

— Кажи ми, чичо Раде, що е станало у вас? Аз нищо не разбирам.

— Ще разбереш — казва Рад и въси са още повече.

Тогава Костаки рекал Божку:

— Та, Божко, тебе та имаха за добар и честен човек, а ти срамиш хората. Не ли та е грях да губиш Радовото чедо, не ли та е срам от хората?

— Какво чедо съм загубил? — пита Божко. — Аз нищо не разбирам, нищо не зная. . . Кажете ми що е това, аз не зная. . .

— Ех, какво агънце, нищо не разбира! — казал Костаки. — А кой е обезчестил Радовото момиче?

— Чичо Раде — рекал Божко Раду, — мола ти са, кажи ми за какво момиче казват. Аз не зная.

— — —

Ръкописът на «Божко» е публикуван в сп. «Мисъл», кн. 2, 1904 г., и в: Из архива на Любен Каравелов. . . . Подбрали и под-

готвили за печат Дочо Леков, Лиляна Минкова, Цвета Унджиева, С., 1964, с. 29—35.

Според нас «Божко» е първото белетристично произведение, писано от Каравелов в Русия. В Москва той работи над него преди още да е овладял руския език, на който по-късно пише всички свои разкази и повести, включително и тези, създадени в Сърбия и Румъния.

Стр. 214. — ВОЙВОДА

Разказът «Войвода» е отпечатан за първи път във в. «Наше време», бр. 50, 1860 г. под заглавие «Атаман (Из българских нравов)». За втори път Каравелов го помества в «Страници. . .», стр. 124—141, като го озаглавява «Атаман българских разбойников». Под заглавие «Войвода» излиза във в. «Свобода», г. I, бр. 48—52, 4 ноември — 10 декември 1870 г. През 1871 г. Каравелов го отпечатва в отделно издание, откъдето го препечатваме.

Между публикациите в «Наше време» и в «Страници. . .» има различия. Във втората редакция авторът е пропуснал реплики и пасажки, които внасят мудност в разгръщането на сюжета и неяснота в очертаването на образите. Такива промени са направени най-вече в глава трета на разказа.

По-съществени са различията между втората и третата редакция на произведението. В българския вариант е засилена предимно политическата актуализация. Внесени са подробности за по-пълното очертаване на образите. Ето как е описана Латинка в «Страници. . .» и във в. «Свобода»:

«. . . а у дедушки Кынча дочка хорошенькая, прехорошенькая, стройная, глаза черные, как вишни, лицо — кровь с молоком и такая веселенькая, словно живчик, скромненькая как ягненок. Звали ее Латинкою» («Страници. 217», стр. 126).

«. . . а дядо Кынчо имаше хубавичко, прехубавичко, гиздавичко, прегиздавичко момиченце: очи черни като вишни-черешки — такива очи имат само сърните; лицето му кръв с мляко; а весело като ластавица; бързо като препелица; хрисимо като гергьовско агънце. Името ѝ беше Латинка» (стр. 217).

В българската редакция действията на Латинка са по-целенасочени и смели:

«Продан упал; Латинка бросилась к нему и он, поцеловав ее, сказал: «Прощай! Там, там мы увидимся!» А между тем Хасан погатавил Латинку и говорил ей. . .» («Страници. . .», стр. 136—137).

«Продан падна на земята; а Латинка го прегърна, целуна го,

па грабна сърпът си и нападна на Хасана. Хасан хвана Латинка за дясната ръка и рече й. . .» (стр. 229.).

Писателят вмъква откъси от народни песни, разширява етнографските картини:

«Началась свадьба Продана. Свадьба, дело хорошее: все поют, пляшут, веселятся и забывается горе. Впереди девери-лебеди ведут невестку; за нею идут золовки, как розанчики. Свекровь встречает молодых на дворе, веселая такая, пляшет она свекровскую пляску, и спрашивает деверьев. . .» («Страницы. . .», стр. 129).

«Захвана се Продановата сватба; а сватбата е добро нещо, момчета! Секи пее, секи играе, секи се весели — сяко зло се забравя, сяка мъка престая и сякаква тъга бяга от сватбата. В нашето село сватбата стая не така, както в градовете, дека нашите българи са се огърчили и забравили са, че са българи и християни, а по старият обичай. Като венчаят унакът и невестата, то ги поведат у дома им и сички вървят ред по ред. Най-напред вървят циганите и свирят, след тях мъжете, па деверите, които водят невестата; след невестата вървят зълвите и кумата; а след тях жените, па унакът с момчетата и своите другари. Свекървата среща сватбата на дворт, весела-превесела; играе тя своята свекървска игра и пита деверите. . .» (стр. 221).

Каравелов засилва патриотичния патос на разказа, подчертава демократичната му идея:

«— А были у нас прежде цари, Стоене?»

— А как же! У нас были добрые цари. Мы не слушались их; не любили бога, он и послал турок наказать нас.

— Мы будем драться, и будем любить бога, сказала шайка: а тогда бог отдаст ли нам царство, Стоене?

— Да, отдаст, и мы будем свободны! У нас будут добрые паши и (губернаторы), кади и (судьи), только молитесь богу, будьте мужественны, да не бойтесь турок. . .

— Будем, Стоене, будем мужественны! Но доскажи, Стоене, что Продан?» («Страницы. . .», стр. 135).

«А било ли е някогаж у нас царство? Имали ли сме някога свои царьове, Стоене?»

— Имали сме, момчета! Сичко ние имахме, ама нямахме сговор между себе си и изгубихме го.

— А ако имаме сговор и ако се биеме юнашки с турците, то щеме ли да добием пак царството си и свободата си?

— Ако сме мъже и юнаци, то ще да бъдем и свободни! У нас ще да бъдат добри паши и праведни съдии, ако ние бъдем безстрашливи и ако се не боиме от турците.

— Ще бъдем, Стоене, ще бъдем юнаци! А разкажи ни, Стоене. . .» (стр. 233—234.).

Във в. «Свобода» Каравелов е съкратил някои пасажии от «Страницы. . .», а други е преработил основно.

Стр. 237. — СЛАВА

Разказът «Слава» е отпечатан за първи път в «Страницы. . .», стр. 142—158. Втората му редакция, на български език, излиза в сп. «Знание», г. I, кн. 6—9, 31 март — 15 май 1875 г.

В българската редакция писателят е внесъл повече подробности около изясняването на главните и епизодичните образи, върху по-детайлното открояване на обстановката:

«Бился, бился дедушка Божил и насилу-то нашел кума и старисвата. Калё Метлата был кумом, а Койчо Бялата вежда — старисватом, и сыграли свадьбу, но только, не дай господи, никому такой свадьбы. У дедушки Божила было много знакомых. . .» («Страницы. . .», стр. 147).

«Ходи дядо Божил из къща в къща, моли и калесва кумове и стари сватове, кланя се и подмамя светът и едвам намери добри хора. Той калеса Каля Метлата за кум, а Кунча Бялата вежда и Нонча Щъркелът за побацими. Кольо Метлата беше един от ония хора, които се не боят нито от дяволите, нито от магиите, нито от караконча. Три пъти е той спал в запустяла воденица! . . И дяволите бягаха от него. Когато изписваха новата черкова, то поп Стоян беше рекъл на изографинът да изпише наместо дяволът, който съблазнява св. Антония, Каля Метлата. Да ви кажа за тоя човек и още нещо. Веднъж между Коледа и Богоявление на Каля издъхнал конят. Това го ожалостило твърде много и той излязъл през нощта на улицата да походи по пътят и да му поолекне. «А бре, Калё бре, накъде те носят вихрите посред нощ? — го попитала Калёвица. — Или ти не знаеш, че сега са нечистите дни и че по земята ходи каракончо?» — «Мълчи, Тодоро, мълчи! — казал Калё. — Ако светът и да разказва, че каракончо язди хората и че дяволите заповядват на православните християни, но ти твърде добре знаеш, че конят ми се помина и че ние нямаме нито червен грош да си купиме други. . . А знаеш ли що, Тодоро? Аз ще да хвана караконча и ще да го приуча да носи самар. Доста е яздил хората. . . Нека ме поноси малко, както го носят другите.» Ето какъв беше байо ви Калё. Кунчо Бялата вежда и Нончо Щъркелът не бяха такива. Кунчо Бялата вежда беше страшлив като планинска крава, но главата му и дене, и ноще беше пълна с виньова пара; а Нончо Щъркелът

имаше малко лудостчица — два пъти му бяха чели в черковата.

Но както и да е, а сватбата се свърши криво-ляво. . . Но пък да не дава господ никому такава сватба. Ако дядо Божил и да имаше много познания. . .» (стр. 245.).

В българския вариант на разказа Каравелов е представил много по-естествено, с по-голяма широта някои картини от бита на народа. Той е намерил начин да подсили и социалната заостреност на разказа, да изрази критичното си отношение към духовенството:

«Вот какне чудеса творились, вот какой греховодник был проклятый Енаки, прости господи! Но я завралась и позабыла о чем это рассказывала» («Страницы. . .», стр. 152).

«Ето какви големи чудеса вършеше Янаки; ето какви пакости правеше тоя дяволски човек! Нека ни опази господ бог от таква хора. . . Коприщица е християнско село, има две черкови и моли се богу като в манастир; нашите жени ходят по два пъти в черкова — през велики пости по три пъти, — изповядват се и комкват се секи пости и дават за бог да прости; а нашите мъже цели двайсет години събират камъни и керпичи за «возобновлението» на храмът «Света Богородица», и възобновили би го; ако на някои от чорбаджите да не би потрябали хубави и богати къщици; най-после наша Коприщица почти сякога се е прославляла за своето целомъдрие и за своето богопочитание. Разбира се, че ако сичкото това да не би било така, то нашите учени попове не би живели до дълбока старост, нашите праведници Недковици и Главговици не биха харизвали общите си на владишките дякони, нашите мазни чорбаджии не би ходили на Божигроб и на св. Синая и нашите хрисими юнаци не би затворили читалището. Но както и да е, а нашите селяни са станали дотолкова праведни, щото отсега натаък ни един Янаки не смее вече да си играе с душите им. . .»

Ех, каква съм ти и аз! И аз не съм по-добра от Цона Пенина. Захванах да ти разказвам за Петровата сватба, а свърших с Павловият помен» (стр. 254—255.).

«. . . и нет слова, которое б разбудило этих страдальцев и вызвало их к новой истинно-человеческой жизни, и спасло. . .» («Страницы. . .», стр. 158).

«И няма дума, свята, чиста и животворяща дума, която би разбудила тия страдалци, тия «немошни духом» и тия «слепи разумом»; няма дума, която би подействувала на тях спасително, която би ги извлякла из тъмнината и която би ги вовела в истинно човеческият живот; няма дума, която би ги спасила от тях самите и която би им вдъхнала любов към ближните им, към доброто,

към прекрасното и към свещената истина. А какво правят Христовите апостоли, които са обаяни да обаянат на слепците какви трябва да бъдат техните човечески и християнски обаяности? Не питайте ни за тия апостоли. Християнската вяра одавна вече е станала гол обряд, а Христовото учение е забравено още преди съборите. . .» (стр. 266—267.).

Стр. 268. — НА ЧУЖД ГРОБ БЕЗ СЪЛЗИ ПЛАЧАТ

Творбата «На чужд гроб без сълзи плачат» е публикувана в «Санкт-Петербургские ведомости», бр. 68—69, 1866 г., под заглавие «На чужой могиле без слез плачут. Болгарская повесть». Със същото заглавие е включена и в «Страницы. . .», стр. 159—180. На български език е отпечатана във в. «Свобода», г. II, бр. 25—31, 4 декември 1871—15 януари 1872 г. Като отделна книжка излиза през 1872 г. Публикуваме я по нея.

Различията между публикациите в «Санкт-Петербургские ведомости» и в «Страницы. . .» са значителни. В последната, българската, редакция по-определено се чувствуват социалните подбуди в поведението на героите, отношението на автора към класовите противоречия. Например:

I ред.:

«Но прежде чем я скажу тебе, милый читатель, что делается на свете с бедными людьми — ты узнай от меня, что в бедности есть и много дурного, то-есть убивающего человека, умерщвляющего в нем человеческое, и, в то же время, вызывающего его на такие дела, о которых иному богатому и в голову не придет. . . Бедность тянет за собой то, что еще злее бедности — нищету, а нищета тащит преступление. Но не думай, читатель, чтоб бедность вызывала только лишь злобу и месть. Нет! В бедности есть много благородного.

Жил в нашем городке Танчо Галина. . .» («Санкт-Петербургские ведомости»).

II ред.

«Но прежде чем я скажу тебе, милый читатель, что делается на свете с бедными людьми — ты узнай от меня, что в бедности есть и много дурного, то-есть убивающего человека, умерщвляющего в нем человеческое, и, в то же время, вызывающего его на такие дела, о которых иному богатому и в голову не придет. . . Бедность тянет за собой то, что еще злее бедности — нищету, а нищета тащит преступление. Но не думай, читатель, чтоб бедность вызывала только лишь злобу и месть. Нет! В бедности есть много благородного. Понять это благородство бедности можно только в те

минуты, когда выйдешь на улицу, и увидишь, как это мелькают перед тобой эти разбогатевшие торговцы, откупщики беглики, дети разбойников и негодяев, которые смеются над твоей одеждой, над тем, что ты ешь. . . а ты, бедняк, с чистой и не запятанной совестью, смотришь гордо и прямо им в глаза, и, посмотрев на них, принимаешься за свой кусок хлеба, заработанный трудом, и, ложась спать на свою жестокую постель, засыпаешь, словно ребенок.

Видите: медведь не нападет на человека, хотя медведь очень лютый зверь; но если этот зверь голоден, тогда и человеку беда. Так и человек. Будь он добрейшей и кротчайший, но если ему пришлось, что называется — п и т и я с т и стало нечего, то будьте уверены, голод заставит его быть столь же свирепым и злым, как любой из диких зверей.

Жил в нашем городке Танчо Галина. . .» («Страницы. . .» стр. 159—160).

III ред.:

«Но преди да ти разкажа, мили мой читателю, какви случаи стават със сиромасите, ти узнай по-напред от мене, че сиромашията има и много лошави страни, узнай и това, че тя твърде често убива човека, умъртвява в него сичко, щото е човеческо; а в същото време го възвишава до такива велики дела, които на богатият никога не би дошли нито в главата. . . «Среднята сиромашия е полезна; а голямата — бесполезна» — казва един французин; а ние видиме, че най-голите французки сиромаси преди 80 години прославиха Франция, избавиха сичкият свят от хилядолетните му страдания и неволи и показаха на човечеството новият живот; а богатите днешни французки търговци, златните дворци и великите императори погребиха французкото величие за два месеца и върнаха човеческият напредок сто години назад! Не знае човек и що да мисли после сичкото това! В историята се срещат твърде големи противоречия. Но да продължиме своят разказ. Сиромашията твърде често влече след себе си това, щото е по-лошаво от нея — нищета, — а нищетата влече след себе си и престъпление. Но да не помислиш, мой читателю, че сиромашията подбутва човека само за злоба и мъщение. Не! В бедността твърде често даже и самото престъпление има благороден и похвален характер. Освен това бедността, т. е. честната бедност, почти сякога стои по-високо от богатството. Който иска да разбере какво благородство има сиромашията, той нека излезе една заран на улицата и да погледа насам-нататък. Що ти видиш? Преди тебе и след тебе вървят дебели и богати бълви, потурчени беглихчи, йошурджии и камзамали, безсовестни и крадливи чорбаджии, жадни за пари чифути, деца на хайдучите, коне-

крадците, обирачите и сякакви душепродавци и веропродавци и сичките тия се смеят на твоята дреха, на твоят калпак и на това, щото ти ядеш. . . а ти, сиромаше, със своята чиста и неокаляна совесть, гледаш горделиво и право секому в очите и като се позасмееш малко под мустак, земаш в ръка своето парченце хляб, което си ти сам изработил с голям труд и с тежки мъки, и като легнеш на своята корава постеля, заспиваш като невинно детенце. Щастлив е онзи човек, който през своят живот не е рекъл: «Аз имам много, но половината из това, щото имам, не е мое, а е откраднато от Петра и Павла.» А още по-щастлив е онзи, който може да каже: «Това е мое, защото аз никога не съм присвоявал чуждото.» Аз завиждам само на ония люде, за които обикновено се говори: «Той е сиромаш, ала е честен.»

А знаете ли още що? Мечката не напада на човека, ако тя и да е твърде лют звяр; но ако тоя звяр е гладен и ако в това също време го ти закачиш, то от него секи трябва да бяга и да се варди. Така също е и човекът. Ако той да бъде и най-добър, и най-кротък, и най-мирен, но когато е гладен, когато, както се казва — п и т и я с т и н я м а щ о, а още ти посмееш да го закачиш, то бди уверен, че неговото положение ще да го застави да бъде зъл и свиреп, каквито биват най-лютите зверове на светът. Човек е такова едно създание, което сичко може да претърпи и сичко може да прогълтне; но когато види, че причината на неговите нещастия не е нито той сам, нито природата, а неговите ближни братия, които са длъжни още да му помагат, то търпението му излиза из своята граница и тогава тежко вам! Хайдутинът или главорезът не е станал такъва, защото му се харесва хайдутлукът, а защото хората му не дават да бъде честен човек или, по-добре да кажа, защото другите му не дават да живее по своята воля.

Живееше в нашето село Танчо Галина. . .» (стр. 268—269.).

От определени социални подбуди се ръководи Каравелов и при изграждане образа на Танчо. Това личи особено ясно в българската редакция на творбата:

«Чем же я виноват? Я честен, никому не делаю зла, и вот страдаю, а, гляди, чорбаджия, и ага, и паша — все эти люди живут себе в чертогах, все так счастливы, разодеты в шелк и бархат, им не скверно даже от нашей крови, которую пьют они — тогда как мы умираем с голоду. Прадеды, честные защитники родины — вас нет, никому спасти нас от насилия неправды, несобуданного бесчеловечия! Дорогая воля народная — тебя и не знает племя, поработенное тиранами и злодеями! Матери, зачем родили вы нас? Ты, земля несчастная, зачем не провалишься под тяжестью нашего

унижения? . . . Жена моя, жена! . . . Дети . . .» («Страници. . .» стр. 169—170).

«— А крив ли съм аз, че съм сиромас? Аз съм честен, аз никому не съм направил зло, а ето; гледайте как се мъча и как страда; а чорбаджият, агата, пашата и сичките кръволюци, които се хранят само с безчестие и с кръв, живеят в своите конаци, облачат се в коприна и кадифе и преминуват дните си щастливо; тям не е тежко даже от нашата кръв, която тия пият без мяра, когато ние умираме от глад. «Царят иска пари!» А що е дал мене твоят цар? Каква полза съм аз видял от него, за да му давам и аз пари? Не за това ли да му дам пари, че неговите турци, неговите кърджелии, делибаша, еничери и войници ограбиха и изгориха преди няколко месеца къщите ни? Не за това ли да му дадем пари, за да облечеме и да нахраниме неговите капасъзи и джелати, които се приготвяват за нашите глави? Ох, вие, наши деди и прадеди! Вие, честни и родолюбиви защитници на нашата земя и на нашата сиротиня! Вас няма вече на светът и затова ние днес сме оставени в ръцете на най-поганските и най-гнуснавите зверове! Няма кой да ни спаси от големите насилия и неправди; няма кой да ни избави от варварските безчовечия и от дивите зверства. Ох, ти, скъпа и света народна свободо! Тебе не знае нашият поробен и убиен народ, защото нашите тирани са силни и . . . Ах, защо нашите майки са родили на светът своите нещастни синове? А ти, наша сирота Българийо, наша нещастна земя, защо се не провалиш и защо не потънеш в морето от тежестта на нашето унижение? Потъни заедно с нашите господари зверове и избави ни от техните ножи! Жена моя, дечица мои! . . .» (стр. 285.).

Аналогични промени прави Каравелов и при изграждане образа на Танчовата жена — Дона.

В последната редакция особено силен е акцентът върху морала на чорбаджийството:

«Если б в это время, кто-нибудь посмотрел ему в лицо, то верно подумал бы, что он не денег просит вперед, но помиловать его за преступление.

— Как бы не так! Жалованья . . . вперед . . . — бормотал Голуб, топая ногой. — А скажи-ка, мне-то, кто даст вперед? Знаем мы вас! Дай вам, нищим, денег, вперед, дело-то и пойдет вперед как рак» («Страници. . .», стр. 167).

«Ако би в това време някой погледал на Танчовото лице, то би помислил, че тоя сиромас човек не пари иска назаем, а моли се да го помилуват, т. е. да го простят и да го не бесят.

Гълъб беше един от ония скъперници, които се срещат по

България твърде много и които с пестене и с лъжи са успели да направят някоя и друга пара. Тия личности по-напред дават да им отсечеш един пръст от кракът, нежелателно да развежат кесията си. Българите наричат тия личности гърци; но по-вярно би било да ги нарекат чифути или барем пиявици.

— Повече от сто гроша аз не давам — рекъл Гълъб. — Отде аз зная, че ти ще да ми извършиш добре работата? Отде аз зная, че ти няма да земеш парите ми и да побегнеш?

— Как ще аз да побягна, когато имам жена и деца в къщата си?

— Много е вас грижа за децата ви и за жените ви! Повече пари аз не давам напред, защото и мене никой не дава. Кажете ми де, дава ли някой мене напред? Зная аз вас! Ако би аз давал повече пари като на вас просяци, то моята работа би тръгнала напред като рак» (стр. 280—281).

В българската редакция Халил ага е изобразен в сатирично-памфлетен план:

«Раз Халил сидел в этом вместилище турецкого суда, и курил кайлян, посматривая лениво на проходивший мимо народ. Фигура его была гордая, неуклюжая и сонная. Вдруг полусонные глаза Халила открылись. . .» («Страници. . .», стр. 170).

«Веднъж Халил седял в това вместилище на турското правосъдие, пушил наргиле и гледал лениво — както гледат пролет кравите, когато се греят на слънце — на проходящият по улицата народ. Халиловата зурла била горделива, ленива и сънлива, чегато тоя човек нямал обикновение да мисли и да разсъждава за нищо. Подобни зурли вие можете да срещнете твърде често, а особено по градовете, дето съществуват ефендиета, паши, чорбаджии и турски офицери. Но изведнъж полузаспалите очи на Халила се отворили. . .» (стр. 287).

Стр. 303. — СИРОТО СЕМЕЙСТВО

Разказът «Сирото семейство» е публикуван за първи път във в. «Московские ведомости», бр. 62, 20 март 1862 г., под заглавие «Бедное семейство (Рассказ филиппопольки)». Под същото заглавие излиза и в «Страници. . .» (стр. 181—189). Преработен и отпечатан на български език във в. «Свобода», г. I, бр. 7—8, 17 декември — 24 декември 1869 г.

От немногото различия между първата и втората редакция на текста ще приведем само един пример:

«Много мы вынесли; много претерпели от проклятых турок. Правду сказать, мы-то и теперь терпим, но уж не то, что было

двадцать лет тому назад. Я расскажу вам про былое. . .» («Московские ведомости»).

«Много мы вынесли, много претерпели от проклятых турок. Я расскажу вам про былое. . .» («Страницы. . .» стр. 171).

Третата редакция се характеризира с много повече промени: тя е значително актуализирана — за тази цел са добавени нови реплики и детайли.

«...не хорошо вам жить этак, от бога грешно, да и от людей стыдно, скажет бывало тато. Так и помирят их» («Страницы. . .», стр. 181).

«Това само им каже и примири ги, а владиката ги хока, кряска им, бие ги и парите им зема и пак нищо.

И много още добри работи правеше тато. . .» (стр. 304).

«...много претерпели от проклятых турок. Я расскажу вам про былое; расскажу, что случилось с нашим семейством. Отец мой родился в Коприщице. . .» («Страницы. . .», стр. 181).

«...много сме претърпели от проклетите турци; да не даде господ да теглим повече! Аз ще ви разкажа за това, щото е вече преминало; ще ви разкажа за това, щото се случи в нашата къща, с нашето семейство. Ако българите имат българско сърце и български уши, то нека чуят,

Баща ми се е родил в село Коприщица. . .» (стр. 303).

«Тато често говоривал: «Измаил бей умный и добрый человек; он помогает бедным и меня очень любит.» «Эх, Неделе, не очень-то верь этой любви» — говорила мама» («Страницы. . .», стр. 182—183).

«— Измаил бей е умен и добър човек; той помага на сиромасите и мене твърде обича.

— По-добре е дяволите да ме обичат, а не турците! — казваше му мама.

— Ала тоя турчин не е, каквито са другите турци; той е по-добър от християните и от българите — казваше тато.

— Да убие господ неговата доброта! Кучето е направено от бога да хапе, а турчинът — да е куче.

— Ти не знаеш още Измаил бей и затова казваш така, а ако го беше знаела, ти щеше да мислиш за него другоиче.

— Ех, Недельо, не твърде ти вярвай на турската любов. . .» (стр. 306.).

Някои от допълненията са насочени срещу политическата апатия.

«Дедушка Вълко кое-как рассказал нам, что случилось с отцом, а мама рассказала ему происшествие в бане. «Что же нам делать?» — спросила наконец мама» («Страницы. . .», стр. 185).

«Дядо Вълко ни разказа накратко що се е случило с тата, а мама му разказа що се е случило в банята.

— Ех, булка — каза дядо Вълко, — що ти е трябало да се караш с турчините; нема ги не знаеш какви са тия проклетници!

— Затова са тия проклетници, затова са тия изедници, защото сме ние мокри кокошки и търпиме, кога ни тия псуват и газят. Тия ни псуват, а ние им казваме: «Чуеме, ханъм ефенди; кланям се, ханъм ефенди.» Ако ние, не само аз, а сичките българи, им се малко сонпехме, тогава и тия щяха да се посмирят и не щяха дотолкова да вдигат носът си.

— Ех, булка, ти си сякога такава! — каза дядо Вълко и изпи си чашката.

— Ами какво ще да правим сега? — попита го мама» (стр. 310).

«Бедная моя жена, бедные мои дети! — говорил тато, а слезы у него так и текли из глаз.

Тата выпустил чиче Стоян» («Страницы. . .», стр. 189).

«Клетата моя жена, клетите ми дечица. Ох, турци, турци. . . Ще доде ден, когато и вие ще заплачете, и вашите деца и жени ще патят същото, щото патиме ние днес! Ще молите и вие да ви съжалеем, ама злото, което сте ни вие направили, ще направи кораби българските сърца и тежко вам! Боже, кога ще доде този ден?

Сиромас тато говори, а сълзи му текат из очите като дренки.

Тата пунал чичо Стоян» (стр. 319).

Стр. 320. — ДОНЧО

Повестта «Дончо» излиза за първи път във в. «Санкт-Петербургские ведомости», бр. 118—120, 1864 г. В «Страницы. . .» е отпечатана под заглавие «Дончо (Рассказ болгарского атамана)» (стр. 190—205). Със значителни редакционни промени е публикувана на български във в. «Свобода», г. I, бр. 9—18, 4 януари — 5 март 1870 г.

Като преработва повестта, Каравелов постига повече политически и социални акценти, по-пълно изяснява главните образи. Въведени са и някои нови епизодични лица:

«Нам, признаться, и нравился, и не нравился поступок атамана: нравился потому, что открывалась для нас деятельность,

наскучило жить, сложа руки, как бабы; не правилась же потому, что драться было не время.

Все мы собрались в доме атамана и дождались его, чтоб узнать, что делать» («Страници. . .», стр. 204—202).

«Нам, да ви кажа право, и харесваше се, и не харесваше се това, щото правеше сега Дончо: харесваше ни се затова, защото захващахме работа и ние можехме да свършим нещо — омръзнало ни беше да седим като бабички с кръстосани ръце; а не харесваше ни се за това, че не беше време да се биеме с турците, които имаха и пушки, и топове, и сичко, щото искаш. Ала здраве да е!

VI

В Коприщица беше ага в онова време Мустафа ага, бюлюкбашия беше Кара-Табанът, а векилин — чичо Ганчо. Ние казваме, че турците са лоши хора, па и наистина са лоши, ала като нашият векилин чича Ганча други по-дошав урсузин и на светът нямаше. Много вдовици е разплакал тоя изедник, много деца е направил сирачета, много души е в гроб уложил. Тоя кръвопиец беше дотолкова лошав, щото и самите турци биха го заплюли, ако той да не беше им потребен, за да глобят сиротинята и да продават българските души на касапниците. Секи коприщенин, като чуе името на чичо Ганча, сякога плюйне и прекръсти се. Нека господ чува нашето отечество от такива българи.

Дойдохме на конакът, а чичо Ганчо, нашият честити векилин, седи заедно с агата и с другите наши чорбаджии под върбите, при конашките врата, и плюскат ракия.

— Какво търсиш тука бре, Дончо? — извика векилинът. — Нема не те е страх, ами си дошел в конакът? Знаеш ли ти, че въжето е приготвено за вратът ти?

— Разбира се, че не съм дошел да видя тебе — черноок ли си, или не, а дошел съм по друга работа. А колкото за въжето, ти го чувай за своят врат, защото Дончо няма да бъде обесен нито с турско, нито с българско въже. . . Чуеш ли, Ганчо чорбаджи? Ако турците, твоито приятели, те не обесят, то ще те обеси Дончо, когото е господ пратил да брани сиромасите от твоите гнусотии. А ако Дончо умре и не дочака да види как ще да виси на въжето Ганчо векилинът, то от Дончовото семе ще изникнат такива българи, които ще окачат по дърветата сичките български еничари. Сичките продадени души, сичките изедници и кръвопийци и сичките

убийци на нашето отечество, а между обесените ще да е и Ганчо чорбаджи.

— Ти си полудял бре, Дончо! — каза Ганчо.

— Не съм полудял, чичо Ганчо, ами ти говоря като чисти българин и като верен христиенин. Ти мислиш, че няма господ на небето и няма правда на земята; а пък Дончо ти казва, че ако даде господ и света троица, то ти скоро ще бъдеш обесен на едно дърво заедно със своя приятел, с това вонящо куче, с което днес пишеш ракия.

— Ей, кераталар, какво търсите тука? — извика агата.

— Каквото търсим, то ще го и намерим — каза Дончо. — Ти може да мислиш, че ние търсиме тебе, но не се бой: твоето време още не е дошло. Не ще Дончо да си гнусави ръцете и да те коли и кога ти чукне смъртта на вратата, той ще прати някой циганин да те задуши. Краставите кучета от крастата умират.

— Бре, керата, бре, пезевенк гяур, я върви си и не вводи ме в грях или, кълна ти се в Мохамеда, ти днес ще бъдеш обесен.

— Плюя аз и на Мохамеда, и на брадата ти — каза Дончо, па плюйна и влезе в конакът.

Агата повика бюлюкбашият и сеймените и рече им да ни хванат и да ни затворят, ала ни един из сеймените не посмея да ни се приближи, защото пушките ни бяха запнати.

Дончо влезе в оборът, изведе си конят и даде го мене да го заведа у дома, а той се приближи при агата и чорбаджиите и рече им:

— Вие пиете и веселите се; вие сте сити и пиени. . . Пийте, ежте, глобете сиромасите, смучете българската народна кръв като пиевици; лапайте месата ни като кучета. . . Ала ще дойде и нашият ден и тогава тежко ще бъде на българските изедници и кръволоци.

— Ти, Дончо, знай какво хоратуваш и с кого хоратуваш — каза векилинът.

— Зная аз, чичо Ганчо, с кого говоря; зная аз и какво говоря, защото сичко, щото ти аз казах, не говорят устата ми, а сърцето ми; не говори само Дончо, а говори сичкият наш народ. . .

— Ти си бунтовник, Дончо, ти си кеседжия, ти възставаш против нашият баща, против султанът, на когото ние, българите, сме робове — каза Ганчо.

— Да си проклет и ти, и твоят султан — каза Дончо и тръгна след мене.

— Хей, сеймени, бюлюкбашии, селяни и чорбаджии, хванете тоя хайдутин, хванете тоя кърджалия! — викаше Ганчо.

— Ха, ха, ха! Хванете го, дръжте го, вежете го! — викаше Дончо, смееше се като дете и вървеше си полека из пътят.

Отдохме си дома, а нашите момци седят и чакат ни с нетърпене да видят и да чуят що е станало» (стр. 356—358.).

Особено внимание в третата редакция Каравелов обръща на главните образи — на Дончо и Добра. На преден план той изтъква героичното у тях:

«Про солдат сказали, что придут завтра по утру; их дождются в селе» — отговаряла Добра. Тогда атаман обратился к нам и сказал. . .» («Страници. . .», стр. 198).

«— Казват, че войската ще дойде утре из градът и ще се придружи със сеймените. . . В селото чакат бинбашият и низамите и къщи им приготвиха нашите чорбаджии още от вчѐра — каза Добра.

— А защо си се уплашила, кажи ми ти, и трепериш?

— Аз съм се уплашила? Не плаши се Добра от турските зайци, ама нека тия зайци да имат по дванайсет глави, какъвто беше змеят, когото уби Кралевич Марко при Охридското езеро. Аз знаех, че съм посестрима и чия ме е майка отгледала. Не бой се, побратиме, за Добра. Добра ще сякога да бъде Добра.

— Така, Добро, така — извика Неѐ, — не бой се ти ни турчина, ни арнаутинѐ, оти си бугарско юнашко коляно.

Товага войводата каза Нену да не вика, па се обърна към нас и рече ни. . .» (стр. 338—339.).

В българския вариант и на тази своя творба Каравелов конкретизира описанието, мотивира по-добре поведението на някои от героите, не пропуска случай да подсили волната хайдушка атмосфера:

« . . .кто из нас, говорили мы, не исполнит волю атамана Дончо, да убьет того молния небесная, пусть турецкие жандармы плюнут ему в глаза и назовут его гяуром и трусом, пусть он повиснет на виселице.»

III

Мы помирились с атаманом, и только что сели подумать и посоветоваться, как избежать грозящей нам беды, как увидели, что к нам бежит девушка. . .» («Страници. . .», стр. 197—198).

«— Който из нас — казвахме ние — не изпълнява волята на Дончо войвода, то да го разтресе шипът наврѐх Св. Илиѐ, да го убие хлябът наврѐх Свети Арахангел, да го изгори комката наврѐх Св. Никола и нека турските низами или краставите сеймени му плюйнат в очите и да му кажат: «Гяур, пезевенк и заешко семе!» А който не изпълни тая света клетва, то да даде бог да висе на бесилото!»

— Амин! — извика пак стари Кунчо.

И така, ние се помирихме с войводата и на душите ни стана по-леко, а на сърцата ни — весело. На сичко ние забравихме в това време: и на турци, и на низами, и на сеймени; и дяволът да беше излязъл в онова време, то и нему щяхме да строшим роговете. Страшни са българите, когато им дойде страшно време. Разшавахме се ние кой насам, кой нататък и секи из нас захвана да работи по някоя работа: един си пушката чистеше, други пицовите, трети фишеци правеше, четвърти се кърпеше, а Нено Голият песен запя:

Вълко, Вълко, Вълко, баш байректар,
свивай байряк, дъжд да го не вали!

«Нек го вали, огън да го гори!

Ние бяхме деветина брата:

осемтина под байряк измрели —
добър господ и заради мене.»

Още Вълко това не изрекъл,

пукна пушка из гора зелена,

та удари Вълка в клето сърце.

Вълко викна, та гората екна:

«Ей ви вази, ви, вярна дружино,

носете ма и занесете ма,

занесете на път, на кръстопът,

на крака ми байрякът побийте,

за байрякът коня ми вържете.

Кой е младо коня да възседне,

да възседне тая враня коня,

да понесе тоя кръстат байряк,

да спомене Вълка баш байректар».

— Хей, Нено — извика войводата, — време ли е сега за песне? Хората мислят как да убегнат от турските низами, а той пее като луд и грижа го не е!

— Юнаци люти не плачат, арамбашийо, а пеят — каза Нено и засмея се; весел човек беше тоя Нено; в Охрида се беше родил и арнаутски знаеше, а на войводата «арамбашо» казваше.

— Мълчи или ще ти затъкна устата! — каза Дончо.

— С печено ягненце и с бял мѐж, арамбашо — каза Нено.

— Не е време сега да си играем и да се препираме — каза Дончо. — Елате, момчета, да се съберем и да помислим как да избегнем от турската войска. Аз мисля, че турците скоро щат ни потърсят.

— Нека ни търсят — каза Нено, — мие ке ги гостиме, какво ще сме ги гощавали секи път. Не бои се Нено от турчина; него не ке турска сабя да сече.

Ние се намирахме в онова време на Климаш, който се намира между Коприщица и Душанци. Това място е много добро за хайдуци или за народни хора, които имат с турците работа. Надясно от нас течеше река Тополка, на която бреговете са обрасли с върби, с лещак и с диво грозде, а между тая горица и между голямата гора, която е повече дъбова и букова, се намира мъничка пътечка и само откъм Коприщица има малка поляна, дека се разделяват две пътеки: една из тия пътеки води в село Лъжене, а другата — в Душанци. От това място ние можехме да видиме, ако някой се приближи до нас по пътечката, видехме и реката, ала да стоим тука ние не можехме, защото бяхме живи хора, а живите хора искат да ядат и да пият.

Дончо седна в средата, а ние около него и захванахме да се съветуваме как да оставиме това място и да идем да търсиме беглишките овце. Ала тамам да захванем да се разговаряме, то видяхме, че търчи по полянката едно момиче и иде към нас...» (стр. 336—338.).

Интересна е новата редакция на Детелиновото писмо до Дончо:

«... вот что было написано: «Сын мой Дончо! Заклинаю тебя и заказываю, чтоб ты слушался моей воли, а моя воля такова: если ты по моей смерти будешь выбран в атаман, то да поможет тебе св. Илья избить многих из наших врагов; если же твоя рука подыметься и ты дерзнешь убит болгарина или ограбить его, то да накажет тебя бог и веселица да будет тебе последним утешением.

Стара планина. 1839 година. Войвода Детелин» («Страницы...», стр. 195).

«Ето какво беше написано в това писмо:

«Сине мой и брате мой Дончо! Утре аз, ща не ща, а трябва да умра, ала аз ще да умра като юнак и като българин; не ща аз да моля моите джелати да ме простят, защото аз не съм чифутин; не ща аз да плача, защото не съм бабичка; не ща аз да наведа надоле главата си, защото съм роден от юнашко коляно и юнак майка ме е родила. Не бери ти грижа за мене, аз зная как умират хората и как трябва да умре Детелин войвода. Аз моля бога само за едно, а то е — да останеш ти жив и здрав, защото ти щеш да отмъстиш за моята смърт, ти щеш да умиеш моята кръв и да осветлиш мой образ. Ала, мой брате Дончо, да помниш ти моите думи, които сега искам да ти кажа. Заклевам те, моля ти се и заповядам ти да изпълниш

моята воля, а моята воля е такава: ако ти после моята смърт излезеш из темницата и станеш народен хайдутин; ако момчетата някога те изберат да им бъдеш войвода и да ги поведеш против нашите душмани, то господ и св. Илия да ти осветят пушката и саблята и да ти помогнат да победиш нашите кръвопийци; а ако ти някога повдигнеш ръка и потегнеш саблята си, за да убиеш някой българин, или пък поискаш да го обереш, то да те накаже бог и св. Арахангел, и бесило да ти бъде последна утеха. Клетвата моя трябва да се изпълни, защото аз утре умирам и умирам като мъченик, който умира за своя народ и отечество. Писано във Ф и л и б е л и ш к а т а т е м н и ц а, 1839 г о д и н а, н а М а л а Б о г о р о д и ц а. Войвода Детелин» (стр. 630).

Нови лирични отклонения засилват патриотичния патос на повестта:

«Так как все устали, провели целый день на ногах, то и улеглись лод тенью, а другие и уснули, убаюканные пением птиц, и ропотом ручья, который в этом месте струился по камням. Атаман еще не спал, он увидел меня и сказал...» («Страницы...», стр. 191—192).

«Сичките момчета бяха се уморили — не може човек да се не умори, когато сичкият ден е на крака и ходи по горите и по планините — и скоро заспаха. Сладко е да спи човек наврх на Стара планина, под чистото небе и под зелените и миризливите дървета. Звездите не светят, а горят, ветрец вее и приспива те, агънца бляят, кучета някъде си далече лаят, пиленца пеят, доловите бучат и бистрата им водица тече като сълза по ситните камъчета. Няма похубаво нещо от Стара планина, няма на светът похубава ода за спане от Братаница! Не зная другите българи що желаят, а аз искам да умра на най-високия връх на тая българска планина и когато дойде второ пришествие, то оттам да възкръсна и последни път да погледам на моя България.

Войводата дълго време мълчеше и въздишаше, па изведнъж трепна, подскочна, стана на крака, хвана ме за рамото и рече...» (стр. 323).

Стр. 380. — НЕДА

Разказът «Неда» е публикуван за първи път в сп. «Русский вестник», бр. 7, 1861 г., под заглавие «Неда. Рассказ моей бабушки». Под същото заглавие е отпечатан и в «Страницы...», стр. 206—230. На български език е обнародван във в. «Свобода», г. III, бр. 5—12, 29 юли — 16 септември 1872 г. През същата година Каравелов го издава и в отделна книжка, от която го препечатваме.

Повечето от различията между публикациите на разказа в «Русский вестник» и «Страници...» се отнасят до езика и стила. В известни случаи обаче във втория вариант Каравелов подсилва политическия акцент:

«Молчи, гяур — сказал он и ударил тата ногою. Тетушка опять упала в обморок» («Русский вестник»).

«— Молчи, гяур — сказал он, и ударил тата ногою.

— О, боже, боже, это ужасно! — сказала тетушка: — Вы разбойники! Неужель в самом деле вы решитесь отнять у меня дочь? Говорю вам, что она моя дочь. Подлецы вы, подлецы, слуги палачей, подлые убийцы! Спасите, спасите, люди добрые! Неужели они так и отнимут мое дитя? Да где же бог после этого?

— Берите девушку и отправляйтесь к аге — сказал турок.

— Ну-же, бери мою дочь, — сказала тетушка и схватила в объятия Неду; глаза у нее сверкали, как раскаленные уголья: она была похожа на раздраженную львицу. — Зверь! Да разве ты не понимаешь, что я ее мать? Знаешь ли ты, что значит иметь ребенка? Кровожадный волк, разве ты не жил своею волчицею? Неужели твое сердце не рвется на части, когда страдают твои дети?...

— Берите девушку! — закричал турок страшно.

Тетушка опять упала в обморок» («Страници...», стр. 222—223):

Значительно по-големи са различията в българския вариант на разказа. В него определено и целенасочено е изразено отношението на Каравелов към руските богаташи и големци, към социалните противоречия в царска Русия:

«Говорят, что москвичи звали болгар биться с турками, и наши болгары поехали и остались в Московии. Там, говорят, хорошо, церквей много и турок нет. Ох, сынок, сынок, славная и благодатная там сторона!

— Бабушка, зачем москвичи дрались с турками?» («Страници...», стр. 214).

«Разказваше ми дядо духовник, че веднъж москвичите повикали нашите българи да идат в Московията, да съставят войска и да се бият с турците, и нашите българи отишли, останали там и нарекли се казаки. Аз разбирам, когато говорят казаците; а не мога да разбера, когато говорят турците, гърците и власите.

— А добре ли живеят нашите българи в Московия, бабо?

— Е-е-е, сынок, и там живеят добре само богатите и големците. За сиромасите е насякъде лошаво. Московските големци бият подолните и не дават им да ядат добре. Казаците изпокрадиха светът.

Какво не прави гладният и жедният човек! Казват, че Московията е богата и голяма земя, че московският цар е добър човек и православен християнин, а москвичите умираха у нас от глад.

— А искаш ли, бабо, да идеш в московската земя? — попитах аз.

— Искam зер, защото там има много черкови, а няма турци.

— А защо се биеха москвичите с турците, бабо?» (стр. 395.)

Писателят засилва патриотичния патос на разказа и иронията срещу апатията на своите сънародници, отправя революционни призови за борба. Мотото на гл. VII е променено все със същата цел:

«— Подожди, дитя мое, дай отдохнуть...»

VII

И ждуд окованные братья,
Когда же зов услышат твой,
Когда ты крылья, как объятья,
Прострешь над слабой их главой...

Хомяков

Мы сидели несколько минут молча и оба плакали... («Страници...», стр. 228).

«— Почакай, мой сынок, да си почина... — каза баба, но после малко време тя ме погледа със своите старешки очи, поглади ме с длан по главата и рече ми: — «Аз мислех, че баща ти ще да отмъсти за дядо си; но излъгах се. Ти ще бъдеш юнак. Да даде господ да си отмъстиш барем ти!

— Как да си отмъстя, бабо?

— Кръв за кръв, сынок!

VII

Нет, не заступишься ты!...
Белые руки твои опустились,
Ясные очи навеки закрылись,
Горькие мы сироты...

Некрасов

Дълго време ние седяхме с баба, мълчехме и плачехме. . . » (стр. 416).

И тук, както и в последните редакции на останалите си разкази и повести, Каравелов вмъква доста нови диалози, откъси от народни песни, изтъква значението на народните обичаи за съхраняване на своеобразието на бита, националната психология и самосъзнание:

«Весело справлять народные старинные обряды и обычаи, справлять так, как их чувствует сердце. Так, например, б ъ д н ы й в е ч е р . . . » («Страницы. . . », стр. 215).

«Весело и мило е човеку, когато той живее между своите, когато има кому да се порадва и кой да му се нарадва и когато празнува своите старовременски народни обряди и обичаи в бащината си къща, т. е. когато той изпълнява обрядите, които му са оставени от баба, от дяда и прадыда, на своето огнище. Ако твоята натура не е развалена, то трябва да обичаш това, щото е твое и щото ти е оставено от родителите, за да го вардиш и да му се радваш. Да земеме за пример Бъдни вечер» (стр. 396—397.).

Последната редакция на разказа отразява по-силно любовта на Каравелов към Русия и руския народ:

«Я их еще не очень давно видела, так лет тридцать назад: такие высокие, статные. Уж и задали м о с к о в ц ы тренку туркам, уж задали! М о с к о в ц ы, сынок, большие такие, подумаешь, что от одной матери все рождены. . . » («Страницы. . . », стр. 214).

«Аз съм видяла много пъти московците, защото тия няколко пъти вече са дождали в наша България. Юнаци хора са московците! Преди триесет години московците искаха да заведат и баща ми в Московията; но той не поиска да остави гробовете на своите деди и прадеди. Много ми е драго, като си помисля колко турци са изгинали от московската сабля. Хилядо хиляди турски глави са отсекли тия юнаци. Да им са позлатени ръцете!

— А добри ли са московците, бабо? — попитах аз.

— Не мога да кажа, че са добри. Аз ще да ти кажа само, че тия са големи юнаци и едри хора, чегато са родени от една майка» (стр. 94).

Каравелов продължава да работи над езика, добавя нови подробности:

«Неда, я уж тебе говорила, была хорошенькая, прехорошенькая, и не мудрено, что она понравилась проклятым туркам: один трогает ее с одного боку, другой с другого, а третий целует ее; она бедная стоит, как истукан, вытаращив глаза, даже не плачет,

а мы все так и дерем горло, плачем и кричим. Тато бедный упал на колени и просит их. . . » («Страницы. . . », стр. 219).

«— Както ти казах вече — рече тя, — Неда беше хубавичко и гиздавичко момиченце, като капка от роса беше, като еребичка беше. А ако е така, то не е за чудо, че тя се хареса на дангулите, Един я дърпа насам, друг я тегли нататък, трети я целува, четвърти я прегръща; а тя, сиротата, стои като дърво, като бебер, като подивяла и гледа насам-нататък като метильова овца! Ние плачем, викаме, молиме се на турците, подмамяме ги да пуснат Неда, а Неда стои и мълчи — не ще и да плаче! Страхът ѝ беше много голям. Тато клекна на колене пред агите, целуваше им краката и говореше им. . . » (стр. 402).

Мотото от глава I, II, III, IV, V, VI на разказа е от стихотворението на Чинтулов «Стани, стани, юнак балкански», а от глава VII — от поемата на Некрасов «Мороз, красный нос».

*

Стр. 422 — РАЗКАЗ НА ЕДНА НЯНЯ

«Разказ на една няня» е едно от първите белетристични произведения на Каравелов, написано в Русия и останало в чернова в архива на писателя (НБКМ—БИА, ф. 2, арх. ед. 14, л. 9—16). Това е единственият Каравелов разказ извън повестите и разказите, писани в Русия и непоместени в «Страницы. . . ». Запазеният ръкопис има заглавие: «Рассказ няни (Из русской жизни). (Посвящ. А. А. Седляевой)». Писан е на руски език. Поправките върху черновата са направени от Ив. Г. Прижов, с когото Каравелов работи над сборника «Памятники народного быта болгар». «Разказ на една няня» е публикуван за първи път в «Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964», стр. 122—137. Даваме го в превод на български език, направен от Йорд. Стратиев.

Според Л. В. Воробьев сюжетът на разказа е свързан вероятно с реални събития и наблюдения: «Една полицейска надзорна ведомост от 1859 г. изяснява, че Любен Каравелов е живял по това време в квартала «Арбат», на улица «Староконюшенна», у Авдотя Сергеевна Гезелева» («Публицистиката на Любен Каравелов, София, 1957», стр. 569). Действието в «Рассказ няни» става на една от Арбатските улици» (Л. Воробьев. Любен Каравелов. Мировоззрение и творчество. Москва, 1963, стр. 81).

Каравелов не публикува разказа вероятно за това, че той се отклонява от основната тематика и насоченост на белетристиката му, създадена в Русия.

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ, ПИСАНИ В СЪРБИЯ

Стр. 443 — КРИВА ЛИ Е СЪДБАТА?

Първата част на повестта «Крива ли е съдбата?» е публикувана в новосадското списание «Матица», 1868, кн. 9—21. Тя има посвещение «Београдским друговима». В Сърбия излиза и в отделна книжка: «Е ли крива судьбина? Приповетка Лjubена Каравелова. Први део: Из београдског живота. У Новоме Саду, 1869». Първият превод на български език е направен от Д. Маринов и е включен в изданието на Захари Стоянов.

Каравелов не публикува втората част на «Крива ли е съдбата?», тъй като от нея завършва окончателно само две глави, които остават в ръкопис. В архива му са запазени и други несистематизирани бележки от втората част, които не дават цялостна представа за развитието на образите и замисъла на автора.

Повестта «Крива ли е съдбата?», както показва ръкописът на запазената ѝ втора част, е писана на руски език, след което е била преведена на сръбски. В настоящото издание я публикуваме в превод от сръбски на Йорд. Стратиев, направен за тритомното издание на Каравеловите съчинения (изд. «Български писател», 1955). Преводът е сверен отново с оригинала и уточнен.

Оригиналът на втората част на повестта бе публикуван за първи път от Ил. Конев в: Известия на Института за българска литература, кн. 1, 1952, стр. 162—174, и кн. 3, 1955, стр. 209—239. Препис от него е включен и в изданието «Из архива на Любен Каравелов», стр. 72—109, като са отстранени неточностите от първата му публикация.

Завършените две глави от втората част даваме също в превод на Йорд. Стратиев, направен по изданието «Из архива на Любен Каравелов».

Стр. 550 — СОКА

Разказът е написан в Будапещенския криминален затвор, където Каравелов е хвърлен във връзка с убийството на княз Михаил Обренович. Публикуван е в «Српски омладински календар», 1869, стр. 104—113. Обнародваме го в превод, направен от Ст. Елевтеров.

Както други свои произведения, Каравелов пише «Сока» на

руски език. Сръбският преводач на разказа, недостатъчно запознат с граматичните особености и спецификата на руския език, е допуснал известни неточности, които бяха взети под внимание и отстранени при превода.

Мотото към разказа е куплет от поемата на Шевченко «Катерина»:

«Катерино, сърце мое!
Много ти ще патиш!
Къде с малкото сираче
ще се денеш, Кате?»

(Т. Шевченко. Избрани произведения. С., 1956, стр. 30).

Стр. 558 — ГОРЧИВА СЪДБА

Повестта е публикувана на сръбски език в сп. «Матица», 1869, кн. 8—11. След това, основно преработена, е отпечатана във в. «Свобода», г. I, бр. 1—6, 7 ноември—11 декември 1869 г., откъдето вземаме текста.

В първата редакция на повестта липсва мотото от поемата на Н. Некрасов «Мороз, красный нос», някои от имената са видоизменени: Джуро — Джордже.

Най-съществени са промените, свързани с изясняването на централните образи. Във втората редакция на «Горчива съдба» са вмъкнати доста диалози и описания, чрез които Джуро, Недялко и Недялка се разкриват по-пълно в нравствено-психологически и социално-политически план. В зависимост от това са видоизменени и някои сюжетни моменти в повестта: Недялка в първата редакция, след като е озлочестена от Щерю, умира от срам и покруса. В последната редакция тя убива Щерю, след което се самоубива. В публикацията на сръбски език Щерю е убит от Джуро. В своя предсмъртен час Джуро кара майка си да се моли за този негов грях. Друга е Джуровата молба във втората редакция: «Помоли се богу за моята душа и за нашето отечество. . . Господ слуша старите хора. . . Боже, дай свобода на българите. . . » (стр. . .).

Изясняването на идеята и образите е наложило обогатяването на някои цитати от познати народни песни, въвеждането на нови епизодични лица (Никола Храмбашата).

Във втората редакция на «Горчива съдба» се чувства по-определено и въздействието на народното творчество — използвани са много думи, словосъчетания и образи от фолклора.

Преводът на мотото към повестта е:

«Моите сълзи не бисер,
капки солени са те.
Господи, ти-ли ги искаш,
що ли са нужни на теб?...»

(Н. Некрасов. Избрани произведения. С., 1954, стр. 79).

Стр. 591 — НАКАЗАЛ Я БОГ

Разказът е отпечатан на сръбски език във в. «Млада Србадија», бр. 1—2, 1870. Публикуваме го в превод, направен от Ст. Елевтеров.

И това произведение на Каравелов е написано най-напред на руски език. При превода на сръбски са допуснати някои неточности, които бяха взети предвид и отстранени в настоящата публикация.

Мотото към разказа е от стихотворението на А. С. Пушкин «Стансы». В него са направени някои промени. Ето първите два стиха на «Стансы» според руския оригинал:

«В надежде, славы и добра
Гляжу вперед я без боязни...»

В мотото към «Наказал я бог»:

«В надежде, славы и добра
Идем вперед мы без боязни...»

По всяка вероятност «корекциите» са от Каравелов. Навярно той е цитирал по памет и неволно е станал съавтор. Възможно е обаче съзнателно да е заменил глагола *гляжу* с *идем*, а местоимението *я* с *мы*, за да придаде по-голяма действеност и целенасоченост на мотото.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ

ЗА ЛИЦА, ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ, ЗАГЛАВИЯ
НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ДРУЖЕСТВА И ДР.

А

Абдул Азис (1830—1876) — турски султан от 1861 до 1876 г.

Свален от престола и убит чрез преврат — 452, 563.

Абдул Меджид (1823 — 1861) — турски султан. По негово време се из-

дават Гюлханският хатишериф (1839) и Хатихумаюнът (1856) —

безуспешни опити за реформи в Османската империя — 311.

Агамемнон — според легендата — цар на Аргос. Предводител на ахейските племена при обсадата на Троя — 492.

Агапия, светица — 131.

Адам, библейско лице — 456.

Ал Гадже Бектиш, дервиш — 62.

Александър Македонски (Александър Велики) (356—323 пр. н. е.) — владетел от античността, син на Филип Македонски.

Води успешни войни срещу Сирия, Египет, Персия и др. — 492, 517.

«Ал. Паскалев», издателство — 619.

Амурад I — вж. Мурад I.

Андерсен, Ханс Кристиан (1805—1875), писател — 23.

Андраси, Гюла, граф (1823—1890) — унгарски политик, министър на външните работи на Австро-Унгария от 1871 до 1879 г. Обявява се срещу освободителните стремежи на българите по време на Априлското въстание, Руско-турската война (1877—1878), против Санстефанския мирен договор — 538.

Андрич, Александър — сръбски журналист, редактор на в. «Видовдан», «Югославия», «Восток». Критикуван остро от Каравелов, Ботев, поради консервативните му позиции — 445, 595.

Антоний, Марк (82—30 пр. н. е.) — римски полководец и държавник, привърженик на Юлий Цезар, след чието убийство произнася прочутото си надгробно слово. Образува втория триумвират с Октавий и Лепид. Разбива Брут и Касий — 506.

«А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. Т. V. М., 1957» — 631.

Априлско въстание (1876) — 11.

Арсениевич, патриарх — 545.

Асен I (неизв. — 1196) — български цар от 1187 до 1196 г. Заедно с брат си Петър повдига въстание и съдействува за освобож-

дението на България от византийско робство. Убийството му от Иванко е използвано за сюжет на драмата на В. Друмев «Иванко» — 363.

Аст, Ференц — маджарски комисар, арестувал Л. Каравелов и Вл. Йованович във връзка с неоснователното обвинение, че са взели участие в убийството на сръбския княз Михаил Обренович — 534.

Атила (неизв. — 453) — хунски владетел от 434 до 453 г. Напада и опустошава Балканския полуостров, Северна Италия и др. страни — 534.

Б

Бакхус (Дионисий) — древногръцки бог на лозята, виното, плодородието — 486.

Балабанов, Марко (1837—1921) — 16.

Бан, Матия (1818—1903) — далматинско-сръбски писател и общественик — 482.

Барутчийски, С. Ив. — 630.

Бачковски манастир — 9.

Белински, Висарион Григориевич (1811—1848) — руски революционен демократ, литературен критик, въздействувал при формиране на литературнокритическите възгледи на Каравелов, Ботев, Н. Бончев, В. Друмев и др. български писатели — 482.

Берон, Петър (1800—1871) — 7.

Библия — 42.

Блъсков, Илия (1839—1913) — 14.

Бобчев, Стефан (1853—1940) — 6, 19, 20.

Богоров, Иван (ок. 1820—1892) — 18.

Богородица — 152, 158, 167, 168, 176, 261, 277, 278, 312, 401, 455.

Богослов — вж. Григорий Назианзин.

«**Божко**», от Любен Каравелов — 191, 630, 631, 638, 639.

Божков, Стойко, литературовед — 619.

Бокл, Хенрих Томас (1821—1862) — английски либерално-буржоазен историк и социолог, позитивист и идеалист при разглеждане на историческите и социалните процеси. Автор на популярната, преведена на много езици «История на цивилизацията в Англия», която Каравелов притежава и на която се позовава в свои публикации — 492.

Бонапарт — вж. Наполеон I Бонапарт.

Ботев, Христо — (1848—1876) — 5, 11—13, 15, 21, 620.

Боцарис — вж. Бочар, М.

Бочар (Боцарис, Бочарот, Божар), Марко (1788—1823) — българин, участвувал в националноосвободителното движение на гърците срещу османския политически гнет — 372.

Брут, Марк Юний (85—42 пр. н. е.) — римски политик, борец за запазване на републиката. Съвместно с Касий организира заговор срещу Цезар и взема лично участие при убийството му. Самоубива се след поражението при Филипи — 492, 505, 506, 517.

Буда (VI—V в. пр. н. е.) — създател и идеолог на будизма — 38.

«**Будилник**» — вестник, редактиран и издаван от Хр. Ботев — 12.

Бурбоновци, Бурбони — клон от френската кралска династия, управлявала Франция през XVI—XIX в. Нейни видни представители са Хенрих IV и Людовик XIV — 493.

Бурмов, Александър (1911—1965), историк — 619, 620.

Бъкл — вж. Бокл, Х.

«**Българи от старо време**», от Л. Каравелов — 5, 15, 23, 95, 627, 628, 630.

«**Български народни песни**», от Д. и К. Миладинови — 18.

«**Български глас**» от Л. Каравелов — 11.

«**Български писател**», издателство — 619, 620, 660.

Български революционен централен комитет (БРЦК) — 11.

«**Българското възраждане и Русия. С., 1981**», от И. Д. Забунов — 19.

Българско книжовно дружество — 13, 16.

Бърнс, Робърт (1759—1796) — шотландски поет, симпатизант на Френската буржоазна революция и на шотландското движение за национална независимост. Демократизмът и социалната насоченост на творчеството му допадат на Каравелов и той превежда някои от стихотворенията му — 492, 493.

В

Вавилонска кула — според библейското предание синовете на Ной поискали да построят грамадна кула, за да стигнат небето. За да осуети намерението им, бог смесва езиците и кулата остава непостроена, тъй като работниците, които я строели, не могли да се разбират — 517.

Вазов, Иван (1850—1921) — 14, 16, 21.

«**Введение пресвятой Богородици**», калоферски манастир — 30, 93, 626.

Велисарий, Велизарий (ок. 505—565) — пълководец на римския император Юстиниан. Герой на едноименната драма на немския писател Ханс Траудцен, излязла на български език

- в няколко превода и преработки през Възраждането — на Ан. Кипиловски, З. Симеонов, Т. Шишков — 56.
- Велко Петрович** (1780—1813) — български хайдутин. Първоначално служи при Осман Пазвантоглу, по-късно става хайдутин и взема участие в сръбското националноосвободително движение. В отряда му са включени доста българи. Герой на български и сръбски народни песни — 324, 325, 327, 372, 507, 544.
- Венелин, Юрий Иванович** (1802—1839) — руски историк и славист със значителни заслуги за Българското възраждане. Автор на «Древные и нынешнее болгаре...» (1829). «О характере народных песен у славян задунайских...» (1835), «Влахо-болгарские грамоты» (1840) и др. Някои от съчиненията му са преведени на български език през Възраждането — от М. Кифалов, Н. Даскалов, Б. Петков и др. — 33, 157, 627.
- Венера** — древноримско име на гръцката богиня на красотата Афродита — 486.
- «Видовдан»** (1861—1876) — сръбски политически вестник. Критикуван остро от Каравелов, Ботев и други български журналисти и публицисти, заради консервативния дух, в който е списван — 482, 510, 511.
- Виктория** (1819—1901) — английска кралица, провъзгласена през 1876 г. за императрица на Индия, В буржоазната историография периодът на управлението ѝ е наречен «Викторианска епоха» — 504.
- «Вила»** (1865—1868) — сръбско литературно списание с редактор Ст. Новакович — 446.
- Влайков, Тодор Г.** (1865—1943) — 21.
- Вовчок, Марко** (псевд. на Мария Александровна Вилинская) (1834—1907) — украинска писателка; за първи път Каравелов превежда на български нейни белетристични творби — 12.
- «Войвода («Атаман болгарских разбойников»)**, от Л. Каравелов — 214, 639.
- Волеваров, псевд. на Л. Каравелов** — 631.
- Волтер, Франсуа Мари Аруе** (1694—1778) — виден представител на френското просвещение от XVIII в. Писател, сатирик, полемист, борец срещу феодализма и католическата църква. Негови съчинения — изцяло и в откъси (драмата «Метропа», «За красноречието» и др.) — излизат в превод на български език през Възраждането — 492.
- Воробьев, Лев Валентинович**, съветски философ, изследовател на делото на Хр. Ботев и Л. Каравелов — 659.

- Вучич, сръбски цензор** — 450.
- Вукичевич, Никола** (1830—1910) — реформатор на сръбското основно училище, с принос в сръбската педагогическа книжнина — 595.
- Вучич, П.** (1788—1859) — един от водачите на първото сръбско въстание от 1804—1813 г. — 459.
- «Възпитание и образование»**, от Л. Каравелов — 17.

Г

- Галилей, Галилео** (1564—1642) — италиански астроном и физик, защитник на хелиоцентричната система на Коперник, борец срещу консерватизма и рутината на католическата църква — 491.
- Галиногабъл** — върховен жрец в Сирия, служил в храма на бога на слънцето — 112.
- Ганчев, Добри** (1854—1936) — 13.
- Гарибалди, Джузепе** (1807—1882) — вожд на италианската революционна демокрация, борец за освобождението на Италия от чуждоземно иго. Името на Гарибалди е популярно сред българската революционна емиграция — 379.
- Гезелева, Авдотя Сергеевна** — 659.
- Георгиев, Михалаки** (1854—1916) — 21.
- Геров, Константин** (1829—1863) — брат на Н. Геров. Учи в Пловдив, в Московския университет. В Москва се сближава с Л. Каравелов. Учител в Пловдив. Умира във Виена — 627.
- Геров, Найдено** (1823—1900) — 630.
- Говличен** — вер. Каравелов има предвид **Хавличек, Карел** (1821—1856) — поет-сатирик, основоположник на съвременната чешка журналистика; борец срещу австрийската реакция. Пропагандира принципа за «революция на разума и идеите». Интересна е поемата му «Кръстът на свети Владимир», насочена срещу духовенството и самодържавието — 492.
- Гогол, Николай Василевич** (1809—1852) — руски писател, оказал въздействие върху творческото формиране на П. Р. Славейков, В. Друмев, Л. Каравелов и др. Славейков превежда част от романа му «Мъртви души», Н. Бончев — «Тарас Булба» — 541, 630.
- «Горчива съдба»**, от Л. Каравелов — 558, 661.
- Греков, Михаил** (1845—1922) — 12.
- Григорий Назианзин (Богослов)** (ок. 329—ок. 389) — изтъкнат

представител на източното православие, константинополски патриарх, писател. Води активна борба срещу еретиците — 36.

Груйо малко дете, герой от фолклора — 165.

Д

Данай, Даная — според гръцката митология дъщеря на аргоския цар Акрий. На царя била предсказана смърт от внука му — затова той заключил Даная в подземие. Но Зевс (Юпитер) прониква до нея като златен дъжд. Даная родила Персей, който убил дядо си Акрий. — 539.

«Даница» (1860—1871) — сръбски литературен вестник, излизал в Нови Сад под редакцията на Дж. Попович — 447, 482, 535.

Дарвин, Чарлз (1809—1882) — английски естествоизпитател, оказал огромно въздействие върху биологията с материалистическите си възгледи за произхода и развитието на животинския и растителен свят — 493.

Дашковлева, княгиня — вер. Дашкова, Екатерина Романова, графиня Воронцова (1743—1810) — руска писателка, председателка на Петербургската академия на науките и на Руската академия. Подпомага издаването на научни трудове, работи по съставянето на географски атлас на Русия. По времето на Павел I е в немилост — 461.

Деак, Ференц (1803—1876) — унгарски реакционен политик, националист. Ратува за буржоазни реформи в пределите на империята на Хабсбургите, за запазване цялостта на Османската империя, за увековечаване робското положение на българския народ — 482, 504, 534.

Детелин войвода (неизв. — 1839) — хайдутин, участвувал в четата на хайдут Велко. В повестта «Дончо» Каравелов има предвид предание за Детелин войвода — 324—330, 654.

«Детска библиотека» поредица — 13.

«Децата не приличат на бащите си», от Л. Каравелов — 8.

Джордже — вж. Карагеорги, Караджордже.

Дибич (Забалкански), Иван Иванович (1785—1831) — руски полководец, фелдмаршал, главнокомандуващ руската армия по време на Руско-турската война от 1828—1829 г. — 299.

Дидро, Дени (1713—1784) — идеолог на предреволюционната френска буржоазия от XVIII в., философ-материалист, писател и теоретик на изкуството — 492.

Димитриевич, Сава — 445.

Димитров, Михаил (1881—1966) — академик, психолог, дългогодишен изследовател на делото на Хр. Ботев и Л. Каравелов — 620

Динев, Петър, академик — 24.

Добри войвода (Добри Богданов Добрев, Добри Новака) (1825—1870) — хайдутин. Роден в Копривщица. Участвува в дружините на Ангел войвода, Лефтер войвода. По-късно войвода на дружина — 346.

Добролюбов, Николай Александрович (1836—1861) — 10, 12.

Догана, Петко (Петко Доганов) — дядо по майка на Л. Каравелов — 630.

Доганов, Тодор, вуйчо на Л. Каравелов — 9.

Дойчин — роден вероятно в Търновско, възпят в народните песни. Понякога се смесва с родения в с. Райково Дойчин войвода — 28, 168, 396.

Дон Жуани — 140.

«Дончо», от Л. Каравелов — 320, 649.

Дончо войвода, Дончо Ватах (нач. на XIX в. — ок. 1860) — роден в Копривщица. Участвува в четата на дядо Никола Кърджалията. Войвода на чета, прочута с храбростта си през 30—40-те години на XIX в. Жена му, Пена Каблешкова, е леля на Т. Каблешков. В повестта «Дончо» Каравелов има предвид някои предания за Дончо войвода — 320—324, 326, 327, 329—341, 343—362, 364—368, 371, 374, 376—379.

Доситей — вж. Обрадович, Доситей.

Дринов, Марин (1838—1906) — 4.

Друмев, Васил (ок. 1840—1842 — 1901) — 14.

«Друштво за родиност» — 535.

Душан — вж. Стефан Душан.

Дядо Никола — вж. Николай I.

Е

Евгений, принц — вж. Евгений Савойски.

«Евгений Онегин», от А. С. Пушкин — 631.

Евгений Савойски, принц (1663—1736) — австрийски военен деец, дипломат, по произход французин — 595.

Еди куле — 36, 94.

«Език и литература», сп. — 622.

Елевтеров, Стефан, литературовед — 660, 662.

Елин Пелин (псевд. на Димитър Иванов Стоянов) (1877—1949) — 21.

Ж

«Житие и страдания грешнаго Софрония», от Софроний Врачански — 23.

З

«За произхода на видовете», от Ч. Дарвин — вж. «Произход на видовете».

«За школските програми», от Л. Каравелов — 17.

«Записки за България и за българите», от Л. Каравелов — 7, 8.

«Застава» (1866—1925) — един от най-старите и популярни политически вестници във Войводина. Пръв негов редактор и издател е Светозар Милетич — 482.

«Зимзелен», в. — 454, 482.

Златоуст — вж. Йоан Златоуст.

«Знаеш ли ти кои сме?», файлетонна рубрика от Л. Каравелов и Хр. Ботев. — 16

«Знаме» (1874—1875) — вестник, редактиран от Хр. Ботев — 12.

«Знание» (1875—1876, 1878) — списание, редактирано от Л. Каравелов след преустановяване на в. «Независимост». Пропандирира онова, «което е припознато за велико, за полезно, за животрептящо от сички здравомислещи хора» — 12, 13, 18, 619, 620, 622, 623, 641.

И

Иван Златоуст — вж. Йоан Златоуст.

Иван Шишман, български цар — 37, 38.

«Игнатиев», издателство — 619.

«Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964» — 620, 638, 659, 660.

«Из мъртвия дом», от Л. Каравелов — 7.

«Известия на института за българска литература — 660.

«Изследвания и статии за Любен Каравелов. С., 1963», сборник — 630.

Индже войвода (ок. 1755—1821) — популярен хайдушки войвода. Първоначално кърджалийски главатар, след това войвода на българска дружина, която действа в Странджа, Бакаджици-

те. Във войската на молдавските князе е известен под името капитан Индже, Стоян волентир. Взема участие в гръцката завера от 1821 г. Герой на българския фолклор — 157, 320.

Исай, пророк — 467.

«История на новата българска литература», от Б. Пенев — 22, 622.

Исус Христос — 35, 36, 48, 51, 77, 79, 107, 109, 167, 175, 233, 256, 272, 397, 398, 415, 450, 462, 503, 605.

Й

Йоан Златоуст (ок. 347—407) — цариградски епископ, писател, прочут с красноречието си. Негови проповеди и поучения са включени в сборника «Златоструй» — 36, 56.

Йосиф — вж. Франц Йосиф.

К

Калвин, Жан (1509—1564) — деец на Реформацията. Протестантската система на Калвин — калвинизмът — отразява изискванията на «най-смелата част от тогавашната буржоазия» (Енгелс). Основно негово съчинение — «Наставление в християнската вяра» — 38.

Кан — 504.

Каравелов, Любен (1834—1879) — 5—24, 594, 619, 624, 626, 628, 630, 631, 639, 641, 642, 646, 649, 652, 655—660, 662.

Каравелова, Наталия, (ок. 1830—1905), съпруга на Л. Каравелов — 619.

Карагеорги, Караджордже (Джордже Петрович) (1752—1817) — ръководител на националноосвободителното движение в Сърбия в началото на XIX в. Маркс и Енгелс го наричат основател на сръбската независимост. От негови потомци започва династията на Карагеоргиевичите в Сърбия — 325, 473, 492, 507, 544.

Караджич, Вук (1787—1864) — изтъкнат сръбски фолклорист, лингвист, етнограф, основоположник на съвременния сръбски литературен език. Автор на статии по история, етнография, на първата граматика на говоримия сръбски народен език, на първия сръбски речник. Издава няколко сборника със сръбски народни песни, приказки и пословици. Оказва въздействие върху разностранната дейност на Каравелов и върху др. възрожденски писатели — 492.

- Караджордже — вж. Карагеорги.
- Каратеодоров, Васил — поет, белетрист, литературен критик, преводач — 619.
- Карафезията, Кара Феиз — кърджалийски главатар (XVIII—XIX в.). Потурчен българин от Брезник — 122.
- Карл — вж. Карл Велики.
- Карл Велики (ок. 742—814) — франкски крал и император. Създава огромната франкска държава, съдейства за развитието на културата — 491.
- Касий, Гай Касий Лонгин (I в. пр. н. е.) — римски политически деец. Отначало привърженик на Помпей. След 48 г. пр. н. е. минава на страната на Юлий Цезар, а в 44 г. пр. н. е. организира с Брут убийството на Цезар. В 42 г. пр. н. е. разбит от Марк Антоний в битката при Филипи и се самоубива — 482.
- Катерина, от Т. Шевченко — 661.
- Катон, Марк Порций Стари (234—149) — един от най-видните политически дейци и писатели на древния Рим. Бори се против влиянието на гръцката култура, въвежда сурови закони против разкоша. От многобройните му речи е запазена незначителна част — 517.
- Кирил — Константин Философ (826/827—869) — 360.
- Киселов, Георги (1826—1905), търговец — 6.
- Конев, Илия, литературовед — 660.
- Константин I Велики (ок. 280—337) — римски император, съдействувал особено много за обединение на империята. Премества столицата в Бизантион, който нарича на собственото си име Константинопол. Преди смъртта си приема християнството, което се превръща в идеологическа опора на империята — 56.
- Константинов, Георги (1902—1970), литературовед — 619.
- Коперник, Николай (1473—1543) — астроном, създател на хелиоцентричната световна система — 492.
- Крали Марко, Кралевити Марко — герой на българския и южнославянския фолклор, прототип на Прилепския владетел Марко (1371—1395) — 28, 97, 105, 121, 135, 325, 339, 351, 381, 396, 489, 544, 547, 580, 594, 652.
- Крез — последен лидийски цар (561—546 пр. н. е.). Приема се, че е най-богатият човек за времето, през което живее — 543.
- «Крива ли е съдбата?» («Е ли крива судбина?»), от Л. Каравелов — 17, 443, 533, 660.
- Крилов, Иван Андреевич (1769—1844) — 12.

- Кромвел, Оливер (1599—1658) — деец на Английската буржоазна революция от XVII в. — 517.
- Кукулевиц-Сакцински, Иван (1816—1889) — хърватски поет, драматург, историк, публицист, борец и популяризатор на идеята за освобождение на хърватския народ. Обикаля славянските земи и описва пътешествията си — 27.
- Кутузин — вж. Кутузов, Михаил Иларионович.
- Кутузов, Михаил Иларионович (1745—1813), руски военачалник — 159.

Л

- Левски, Васил (1837—1873) — 5, 11.
- Леков, Дочо, литературовед — 620, 639, 659.
- Лойола, Игнатий (1491—1556) — основоположник на йезуитския орден в Испания. Името му е синоним на жестокосърдечие и религиозно лицемерие — 38.
- Лондонско библиейско общество — 32, 42.
- Лот, Лотова жена — според библиейското предание Лот е племенник на Аврам. След като станал богат, той се отделил от него и се заселил в Содом. По-късно попаднал в плен на месопотамците, от който бил избавен от Аврам. Лот се спасил от небесното възмездие, сполетяло Содом и Гомор, но жена му била превърната в солена стълб — 472.
- «Л. Каравелов. Избрани произведения. Т. I—III. Под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков и Цв. Минков., С., 1954—1956» — 619.
- «Л. Каравелов. Избрани съчинения. Т. I—IV. Под ред. на Ас. Младенов. С., 1924» — 619.
- «Л. Каравелов. Избрани творби. Предговор, подбор, ред. и приложение Д. Леков. С., 1980» — 620.
- «Л. Каравелов. Разкази, повести, мемоари. Под ред. на Г. Цанев. С., 1973» — 620.
- «Л. Каравелов. Съчинения. Т. I—VIII. Под ред. на Зах. Стоянов. Русе, 1886—1888» — 619.
- «Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. I—IX. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, и П. Тотев. С., 1965—1968» — 7, 620.
- «Л. Каравелов. Съчинения. Пълно събрание под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков. С., 1942—1943» — 619.
- «Л. Каравелов. Съчинения. Под ред. на В. Каратеодоров. С., 1942» — 619.
- «Л. Каравелов. Съчинения. Т. I—III. Под ред. на Г. Константинов. С., 1942» — 619.

«Л. Каравелов и Хр. Ботев. «Знаеш ли ти кои сме?». Неиздадени фейлетони. Ред. и коментар от Ал. Бурмов. С., 1947» — 620.
 Лютер, Мартин (1483—1546) — деец на Реформацията, основоположник на протестанството. «Лютер — според Маркс — побеждава робството на н.а.б.о.ж.н.о.с.т.а. дотолкова, доколкото поставя на негово място робството по у б е ж д е н и е» — 38.

М

Маджаров, Михаил (1854—1944) — 19.
 «Македония» (1866—1872) — вестник, редактиран от П. Р. Славейков — 8.
 Малетич, Джордже (1816—1888) — сръбски книжовник с изяви в областта на лириката, епоса и драмата — 445.
 Мануш войвода — български хайдутин, герой на народния епос, бродил из Пирин планина — 124.
 Маринов, Димитър (1848—1940) — 660.
 Мария Терезия (1717—1780) — австрийска императрица. Води агресивна външна политика. Стреми се да укрепи феодално-абсолютическата държава чрез реформи, които предизвикват недоволството на земевладелческата аристокрация и те не се осъществяват — 544, 546, 547.
 «Матица» (1866—1870) — сръбско литературно списание, редактирано от А. Хаджич в Нови Сад. Негов сътрудник е Л. Каравелов — 533, 660, 661.
 «Матица српска» — книжовно и културно дружество, основано през 1826 г. в Пеща по инициатива на Йован Хаджич и няколко пещенски търговци. Издава списание «Српска летопис» (по-късно «Летопис Матице српске»). От 1864 г. излиза в Нови Сад — 535, 595.
 Махмуд хан II (1785—1839) — турски султан. Провежда реформи за създаване на централизирана феодална империя. Потушава жестоко всеки опит на българите за политически права и свободи — през 1835 г. смазва Велчовата завера — 33, 47, 81, 311.
 Мацини, Джузепе (1805—1872) — италиански революционер-демократ — 14, 15.
 Меджид — вж. Абдул Меджид.
 Медицинска школа в Цариград — 20.
 Медуза — според митологията една от трите сестри горгони — 486.

Метерних, Клеменс (1773—1859) — австрийски държавник, един от ръководителите на европейската реакция. Стреми се към външнополитическо отслабване на Русия — 482, 504.
 Методий (ок. 815—885) — брат на Кирил — 360.
 Миладинови сборник — вж. «Български народни песни».
 Миладинови, Димитър (1810—1862) и Константин (1830—1862) — братя — учители, книжовници, будители на българщината в Македония, съставители на сборника «Български народни песни», използван от Каравелов още в ръкопис в Москва — 627.
 Милош — вж. Милош Обренович.
 Милош Обренович (1780—1860) — сръбски княз. След освободителното въстание от 1815 г., възглавено от него, турското правителство признава автономията на Сърбия. Създава самодържавен режим, поддържа остатъците от феодализма — 326, 492, 544.
 Минков, Цветан (1891—1967), литературовед — 619.
 Минкова, Лиляна, литературовед — 620, 622, 639, 659.
 «Мисъл», сп. — 638.
 Митдат — вж. Митхад паша.
 Митхад паша (1822—1884) — турски държавник, основател на младотурската партия, известно време управител на Дунавската област. Автор на проект за сливане на българските училища с турските, заклет враг на революционното движение — 582, 587.
 Михаил Обренович (1823—1868) — сръбски княз, син на Милош Обренович. В убийството му тенденциозно е заподозрян и Л. Каравелов, вследствие на което е арестуван. По време на следствието е хвърлен в Будапещенския затвор, където пише мемоарите «Из мъртвия дом», разказа «Сока» — 660.
 Михайловски, Никола (1818—1892) — 16.
 «Млада Србадија» (1870—1872) — сръбски младински вестник за наука и литература. Излиза в Нови Сад — 662.
 Младенов, Асен — 619.
 Мойсей — библейско лице. Според библията спасява евреите от преследванията на фараоните, извежда ги от Египет и става техен вожд и законодател — 167, 168, 450.
 «Мороз красный нос», от Н. А. Некрасов — 659, 661.
 Мосильмен, френски философ — 526.
 Московски университет — 9.
 «Московские ведомости» (1756—1917) — руски вестник, в който

- сътрудничат Л. Каравелов, Р. Жинзифов и други българи — 647, 648.
- Мохамед** (ок. 570—632) — създател на ислямската религия — 38, 49, 60, 64, 69, 70, 72, 73, 219, 307, 320, 342, 357, 361, 364, 396, 477—479, 659.
- Мурад I** (1319—1389) — турски султан от 1362 до 1389 г. По негово време османците завладяват голяма част от България. Убит при битката на Косово поле — 164.
- Мурад II** (1401—1451) — турски султан. През неговото управление турците възобновяват настъплението си срещу Европа, засилват своите репресии срещу поробения български народ — 63.
- Муса Кеседжия** — турски султан в Мала Азия, герой на народния епос за Крали Марко — 123, 351.
- Мустафа** — вер. Мустафа IV (1779—1808), турски султан — 47.
- Мушек, хаджи Геро Добровиц** — килиен учител, баща на Н. Геров — 630.

Н

- «Наказал я бог», от Л. Каравелов — 591, 662.
- Наполеон I Бонапарт** (1769—1821) — френски полководец, държавен деец, император — 159, 164, 491.
- Наполеон III (Луи Наполеон)** (1808—1873), френски император — 504, 511.
- «Напредак» — сръбски политически вестник, издаван от Д. Медкович през 1848—1849 г. в Карловци и Земун. Подновен през 1863 г. в Нови Сад. Излиза до 1869 г. — 482, 511, 534, 535.
- Настрадин Ходжа** — герой от фолклора — 101.
- «Наука за възпитанието» (1867), от И. Розен (д-р Михайло Ружич) — 450.
- «На чужд гроб без сълзи плачат», от Л. Каравелов — 268, 643.
- «Начало», проектиран, но неиздаван вестник от Л. Каравелов — 14.
- Начович, Григор** (1845—1920) — 13.
- «Наше время», руски вестник — 639.
- «Нашите училища трябва да приготвяват...», на Л. Каравелов — 17.
- «Неда», от Л. Каравелов — 180, 655.
- «Независимост», в. — продължение на Каравеловия в. «Свобода» (от бр. 23, 23 февруари 1873 до 12 октомври 1874 г.) — 8, 11, 12, 20, 22, 619, 620, 622, 623.

- Некрасов, Николай Алексеевич** (1821—1877) — руски поет, революционен демократ, оказал въздействие върху творческото формиране на Каравелов — 416, 558, 657, 662.
- Неофит Рилски** (ок. 1793—1881) — 7.
- Нерон, Клавдий Цезар** (37 пр. н. е. — 68) — римски император, прочут със своята жестокост спрямо политическите си противници и християните — 534.
- Николай I (Николай Павлович Романов)** (1796—1855) — руски император. Прилага жестоки мерки, за да укрепи самодържавието и крепостното право. В България става популярен във връзка с Руско-турската (1828—1829) и Кримската (1853—1856) войни — 394, 395.
- Ноев ковчег** — 595.
- Ной** — според библията — родоначалник на човешкия род след потопа, от който заедно със семейството си се спасил с помощта на плаващ ковчег — 595.
- Нютон, Исак** (1642—1727) — английски физик, математик, астроном — 491, 492.
- Нягул войвода** — 346.

О

- Обилич, Милош** — герой на сръбския народен епос. Според преданието преминава в турския лагер на Косово поле, явява се пред султан Мурад I, за да му съобщи уж нещо важно, изважда скрит нож и го убива (15 юни 1389 г.) — 326.
- Обрадович, Доситей** (1742—1811) — сръбски писател, политически деец, просветител. Оказва въздействие в България през Възраждането с рационалистическите идеи на творчеството си. Негови произведения са превеждани от Станка Николица — Спасо Еленина, Т. Хрулев, П. Р. Славейков и др. — 33, 492, 627.
- Обреновичи**, сръбска кралска династия — 459.
- Обретенков, Никола** (1849—1939) — 6.
- Оджакوف, Петър** (1834—1906) — 16.
- Омер паша (Михаил Латас)** (1806—1871) — турски генерал — 477—479, 482.
- Омладина** — 11, 594.
- Освободителна война** — вж. Руско-турска война (1877—1878).
- Осман I Гази** (ок. 1258—1324/26) — турски султан, по чието име турците се наричат османли — 62.

«Отечественные записки» (1818—1884) — руско литературно-политическо списание. През 30—40-те години редактирано от В. Г. Белински. През 50—60-те години списвано в умерено-либерален дух — 622, 627.

П

Павел, апостол, библейско лице — 531.

Павел I (1754—1801) — руски император. Син на Петър III и Екатерина II, баща на Александър I и Николай I. Води крайно реакционна политика. Убит от заговорници — 461.

«Памятники народного быта болгар» (1861), сборник от Л. Каравелов — 659.

Панапарт — вж. Наполеон I Бонапарт.

Панчев, Тодор — племенник и помощник на Н. Геров при издаване на «Речник на българския език» — 630.

Париол, Жорж — 134.

Пенев, Боян (1882—1927) — изтъкнат литературовед, автор на четиритомната «История на новата българска литература» — 622, 631.

Пенчович, Хаджи Иванчо — 16, 20.

«Периодическо списание» — орган на Българското книжовно дружество — 16.

Пестер Лойд», вестник, списван в консервативен дух. Излиза в Будапеща — 534.

Петко войвода (Петко Найденов) — хайдутин. Роден в с. Гложене, Ловчанско. Участва като доброволец в Руско-турската война (1828—1829) и заедно с руските войски се сражава в българските земи. Възглавява хайдушка дружина. Заловен и посечен в Плевен — 346.

«Петко Славейков, Любен Каравелов... в спомените на съвременниците си. С., 1967» — 6, 7, 12—14, 20.

Пещенски криминален затвор — 557.

Писарев, Дмитрий Иванович (1840—1868) — 10.

Погодин, Михаил Петрович (1800—1875) — 7.

Пол де Кок (1794—1871) — френски писател, отразил в творчеството си живота на различни социални слоеве. Творбите му са без особена художествена стойност. Иронизиран от Каравелов, Ботев — 485.

«Политическа икономия», от Ч. Миятович — 482.

Попович, Милош (1820—1879) — уредник на «Сръбски новини».

Пише в консервативен дух, поради което е критикуван от демократичните и либералните среди — 445.

Потемкин, Григорий Александрович, нар. прозвище — Тьомкин (1739—1791) — руски държавен деец, дипломат, генерал-фельдмаршал, главнокомандуващ руската армия по време на Руско-турската война през 1787—1791 г. — 131.

Призов, Иван Гаврилович (1827—1885) — руски историк, етнограф, фолклорист, публицист, участник в революционното движение. Близък другар и сътрудник на Л. Каравелов при работата му над сборника «Памятники народного быта болгар» — 659.

«Произход на видовете» (1859), от Ч. Дарвин — 493.

«Публицистиката на Любен Каравелов. Статии, дописки и писма. Издирил и подготвил за печат М. Димитров. Т. I—II. С., 1957, 1965» — 620, 659.

Пушкин, Александр Сергеевич (1799—1837) — руски писател, популярен в България още през Възраждането. Негови творби («Кърджали», «Русалка», «Капитанска дъщеря», «Поет и сган» и др.) се появяват в превод на М. Греков, К. Величков, П. Р. Славейков и др. — 591, 631.

Р

Рада войвода (Рада Барачкина) — хайдутка. Родена в с. Чолакова махала (дн. в района на Велико Търново). Действува в края на XVIII и през началото на XIX в. Подвизите ѝ са отразени главно в предания и песни. Хайдутува в Стара планина, стига до Добруджа. Прототип на героинята на П. Р. Славейков Бойка войвода от едноименната му поема — 351, 352.

«Разказ за една няня» («Рассказ няни. (Из русской жизни)», от Л. Каравелов — 442, 659.

«Разкази за старовременните хора», прев. Л. Каравелов — 12.

Рилски манастир — 9.

Раковски, Георги (1821—1867) — 7.

Робеспьер, Максимилиан (1758—1794) — деец на френската революция от края на XVIII в., един от най-авторитетните и популярните вождове на революционно-демократическото крило на френската буржоазия — 517.

Руско-турска война (1877—1878) — 13, 14.

«Русские ведомости» (1863—1918) — руски обществено-политически вестник, списван в либерален дух — 622.

«Русский вестник» (1856—1906) — руско списание, основано от М. А. Катков. През 50-те години с умерено либерално направление. През 60-те години променя насоката си в консервативен дух — 627, 630, 655, 656.

С

Саваров — вж. Суворов, А. В.

«Санкт-Петербургские ведомости» (1728—1917) — продължение на руския в. «Ведомости». Обществено-политически информационен ежедневник, официален орган на руското царско правителство — 622, 624, 643, 649.

«Само човеческите идеи...» от Л. Каравелов — 17.

Сапунов, Петър (1800—ок. 1872) — 16.

Св. Андрей — 600

Св. Антоний — 245.

Св. Архангел Михаил — 405, 652, 655.

Св. Атанас — 187, 188, 350.

Св. Безсребреници Козма и Дамян — 455.

«Св. Богородица», храм в Копривщица — 255, 642.

Св. Васил — 473.

Св. Врач — 176, 360.

Св. Георги — 168, 176, 230, 360, 412.

Св. Димитър — 360.

Св. Иван — 168, 176.

Св. Иван Коприван — 153.

Св. Игнатий — 399.

Св. Илия — 336, 340, 463, 652, 655.

Св. Йоан — 473.

Св. Марко — 473, 483, 487.

Св. Никола — 48, 259, 260, 336, 424, 612, 652.

Св. Неделя — 152, 211, 445.

Св. Пантелеймон — 165.

Св. Петка — 152, 445.

Св. Петър — 462.

Св. Спас — 176.

Св. Стефан — вж. Стефан I.

Св. Трифон — 167, 168.

Св. Тодор — 412.

Св. Харалампий — 98, 176, 253, 324.

Св. Четиридесет — 376.

«Световид» (1852—1870) — сръбски забавно-научен вестник. От 1856 г. излиза с неделна притурка «Светозар» — 482, 510, 511.

«Свобода» — «вестник политически и книжевни». Излиза в Букурещ от ноември 1869 г. От бр. 23, 23 февруари 1873 г. преименуван на «Независимост». Редактор Л. Каравелов. Орган на БРЦК — 8, 9, 11, 12, 15, 17, 18, 20, 22, 619, 620, 622—624, 627, 639, 641, 643, 647, 649, 655, 661.

Седяева, А. А. — 423, 659.

Селим III (1761—1808) — турски султан, убит от еничерите, които се разбунтували срещу проектите му за реформи — 47, 63.

Сервантес де Сааведра, Мигел (1547 — 1616) — испански писател. Най-значителното му произведение «Дон Кихот» Каравелов притежавал в библиотеката си в руски превод от 1873 г. «Дон Кихот» е превеждан, но не излиза от печат, от П. Бобеков — 23, 491.

«Сердар Митар», разказ — 446.

Симеон (864/865—927), български цар — 363.

Синтип философ — името става популярно в България посредством древната източна повест «Митология на Синтип философ», преведена на български език от Софроний Врачански и включена във Втория видински сборник «Разкази и разсъждения» — 99.

Сирах — еврейски мислител и писател. Допуща се, че е живял през II в. пр. н. е. — 530.

«Сирото семейство», от Л. Каравелов — 303, 647.

«Слава», от Л. Каравелов — 17, 237, 622, 641.

Славейков, Петко Рачев (1827—1895) — 7, 8, 14, 16, 21.

Смедеревска, Ерина — 595.

«Сока», от Л. Каравелов — 550, 660.

«Сокол», сборник от Л. Каравелов — 13.

Сократ (ок. 469—399 пр. н. е.) — древногръцки философ-идеалист — 492, 537.

Соломон — староеврейски книжовник и законодател, цар на Израелското царство. Автор на книгите «Премъдрости Соломонови», «Еклезиасти, или Проповедник». На Соломон неоснователно се приписват редица произведения, влезли в Библията — 151.

Соломония — апокрифни разкази, свързани с името на Соломон — 354.

Софроний Врачански (Стойко Владиславов) (1739—1813) — 7.

«Српски омладински календар» — 660.

«Сръбска словесност», дружество — 595.

- «Стани, стани, юнак балкански», от Д. Чинтулов — 380, 659.
 «Стансы», от А. С. Пушкин — 662.
 Стефан I (Ищван I Арпад) (975—1038) — първият крал на Унгария. Въвежда насилствено християнството като официална религия, укрепва феодалния строй — 517, 528, 539.
 Стефан Душан (1309—1355) — сръбски крал и цар. Със своя Законник утвърждава юридически феодално-крепостническите отношения в Сърбия. Води непрестанни войни, потъпква селските движения — 544, 545.
 Стоян войвода — популярен войвода в българския песенен фолклор — 28, 29.
 Стоянов, Захари (1850—1889) — 21, 619, 630, 631, 660.
 «Страници из книги страданий българскогo племени... Москва, 1868» («Страници из книгата за страданията на българския народ»), от Л. Каравелов — 621, 630, 639—644, 646—650, 652, 654—659.
 Стратиев, Йордан (1898—1974), писател, преводач — 659, 660.
 Страшимиров, Антон (1872—1937) — 21.
 Страшимирович — Стратимирович, Джордже (1822—1908), генерал от австрийската войска — 544.
 Стънлей—Стенлей, Едуард Дерби, лорд (1799—1869) — министър-председател на Англия, поддръжник на турската политика на Балканите — 505, 537.
 Суворин—Суворов, Александър Василиевич (1729—1800) — популярен руски полководец, известен в България със забележителните си победи в Руско-турските войни от 1789, 1790 г. — 131, 159.
 «Съединението на източните народи», от П. Р. Славейков — 8.
 «Сърбия» («Србија») (1867—1870) — политико-икономически вестник, редактиран от Любомир Калевич в Белград — 482.

Т

- Топханата — артилерийски арсенал в Цариград — 57.
 Тотев, Петко, литературовед — 620.
 «Турски паша», от Л. Каравелов — 27, 623, 624, 626.
 Тьомкин — вж. Потемкин, Г. А.

У

- Унджиева, Цвета, литературовед — 620, 639, 659.
 «Училище българско и човеческо», от Л. Каравелов — 17.

Ф

- Фазли — Фазлъ паша — командува турската редовна войска, която напада Дряновския манастир по време на Априлското въстание. «Отчаян пияница, тиранин, кръвник», така го характеризират съвременниците му — 474, 479.
 Филип II Македонски (ок. 382—336 пр. н. е.) — цар на древна Македония, баща на Александър Македонски — 192.
 Фохт, Карл (1817 — 1895) — немски естествоизпитател и философ — вулгарен материалист. Автор на много естественонаучни книги, в които воюва срещу религиозния възглед за произхода на човека. Каравелов използва някои от съчиненията му в своите естественонаучни брошури и статии. В съчинението си «За топлината и за светлината или що е живот» той заимствува главата «За животната топлина» от «Физиологически писма» на Фохт — 492.
 Франц Йосиф (1830—1916) — австрийски император от династията на Хабсбургите. През 1867 г. преобразува Австрийската империя в двуединна монархия — Австро-Унгария — 544.
 Фридрих — вж. Фридрих Велики.
 Фридрих Велики — Фридрих II (1712—1786) — пруски крал. Управлението му е свързано със завоевателни войни. Увеличава значително числеността на армията. Автор на исторически и други съчинения — 491.

Х

- «Хаджи Димитър Ясенов», от Л. Каравелов — 12.
 Хаджи Петър (Христодул) (1799—1869) — един от ръководителите на Заверата. След признанието на гръцката независимост е адютант на крал Отон, а след това на крал Георги I — 372.
 Хайдут Велко — вж. Велко Петрович.
 Хайне, Хайнрих (1797—1856) — немски поет, публицист. Негови стихотворения през Възраждането превеждат П. Р. Славейков, Л. Каравелов — 12, 492.
 «Хемус», книгоиздателство — 619.
 Херцен, Александър Иванович (1812—1870) — 10.
 Хершел, Фридрих Вилхелм (1738—1822) — английски астроном от немски произход. Основоположник на звездната астрономия — 491.
 Хомяков, Алексей Степанович (1804—1860) — руски писател,

общественик, философ, изтъкнат представител на славянофилството. Със стихотворенията си, посветени на славянството, е особено известен сред българската младеж в руските учебни заведения — 657.

«Хубава си, моя горо», от Л. Каравелов — 5.

Хус, Ян (ок. 1371—1415) — вожд на Реформацията в Чехия. Изгорен жив заради критичното си отношение към институциите и злоупотребите на католическата църква. Автор на «Тълкуване на десетте божии заповеди», «За симонията» и др. — 492.

Ц

Цанев, Георги, академик, литературовед — 620.

Цицерон, Марк Тулий (106—43 пр. н. е.) — римски оратор, писател, политически деец. Последен крупен идеолог на римската република. Речите му са образец на класическия литературен латински език — 537, 538.

Ч

Чернишевски, Николай Гаврилович (1828—1889) — руски революционер демократ, литературен критик, писател. Изиграл значителна роля за революционно-демократическото формиране на Каравелов, Ботев и др. български революционери, върху литературно-критическите възгледи на много възрожденски писатели — 10, 491, 492.

«Читалище» (1870—1875) — списание, издавано в Цариград — 16.

Чобич — 536.

Ш

Шатобриан, Франсоа Рене дьо (1768—1848) — френски писател, представител на консервативния романтизъм. Някои от произведенията му («Последният абенсераж», «Атала») са преведени на български език през Възраждането — 485.

Шевченко, Тарас Григорович (1814—1861) — украински поет, революционер-демократ. Негови творби са превеждани през Възраждането от Р. Жинзифов, Л. Каравелов, П. Иванов — 12, 550.

Шекспир, Уилям (1564—1616) — английски поет и драматург — 492.

Шишманов, Иван Д. (1862—1928) — 6.

Ю

«Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. I. С., 1926 — 630.

Юпитер — върховен древноримски бог, отъждествяван на Зевс — 486, 539.

Юстиниан I (483—565) — византийски император. Дейността му е насочена към укрепване на робовладелческия строй, към потъпкване на народните движения. Кодифицира римското и ранновизантийското право — 56.

Я

Ялдъз хан, в Цариград — 48.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

А

Австрия — 480, 510, 517.
 Австро-Унгария — 10.
 Адриатическо море — 191.
 Азия — 63, 69.
 Албания — 630.
 Алексинац, гр. — 572.
 Алжир — 46.
 Америка — 67.
 Анадоллука, Анадола — 46, 158.
 Англия — 67, 95, 628.
 Арбат, квартал, — 427, 659.
 Арнаутец, местност — 101, 148.
 Арнаутлука, Арнаутско — 132, 244.
 Африка — 69.

Б

Балкан — вж. Стара планина.
 Балкански полуостров — 11.
 Банат, област — 489, 515, 595, 596, 602.
 Бая паланка — 571, 572, 575, 588.
 Баталджамия — 488.
 Бачка, област — 515.
 Бейрут гр. — 73, 74.
 Белград — 172, 480, 481, 488, 489, 498, 499, 503, 511, 512, 516, 517,
 519, 520, 523, 531, 532, 577, 583, 586, 595, 598, 602, 610, 614, 626.
 Бесарабия — 302, 379.
 Беч — вж. Виена.
 Битоля, гр. — 366, 450, 583.
 Богданска гора — 384.
 Богданска земя — 354.

Божигроб — вж. Ерусалим.
 Босна — 84, 132, 469, 471—173, 477, 478, 480, 509, 595.
 Босфора, Боспора — 36.
 Братаница, връх — 323, 655.
 Будапеща, гр. — 37, 535, 538, 548, 594, 602.
 Будим — вж. Будапеща.
 Букурещ, гр. — 6, 14, 622.
 Буная, гора — 348.
 България — 13, 14, 17, 21, 45, 47, 62, 63, 71, 72, 80, 82, 115, 118,
 125, 131, 140, 231, 244, 273, 280, 285, 299, 300, 311, 320, 321,
 323, 324, 329, 332, 334, 336, 339, 340, 344—346, 351, 358,
 359, 364, 365, 369, 374—379, 394, 397, 472, 578, 582, 586, 587,
 595, 646, 647, 655, 658.
 Българско — вж. България.

В

Вавилон, гр. — 9.
 Виена, гр. — 6, 498, 535, 594.
 Висошка планина — 231, 581, 586.
 Витоша, планина — 187, 327.
 Влашко — вж. Румъния.
 Войводина — 10, 515, 595.
 Врачар, квартал — 451, 503, 595.
 Вълк, планина — 375, 376, 379.

Г

Галата, квартал — 68, 74.
 Горна Скравена, с. — 115.
 Гръцко — вж. Гърция.
 Гърция — 56, 63, 93, 136, 244, 630.

Д

Долна Скравена, с. — 115.
 Дорачол, Дорчол, квартал — 467, 595, 615.
 Дунав, р. — 191, 232, 354, 379, 519, 520, 535, 597, 626.
 Душанци, с. — 129, 337, 654.

Е

- Европа — 17, 63, 66, 511, 535.
 Едрене, Едирне — вж. Одрин.
 Едрене капия, в Цариград — 57.
 Елада — вж. Гърция.
 Енишеир — 132.
 Ерусалим, гр. — 48, 167, 255, 460, 642.

З

- Загоре — 146.
 Захара — вж. Стара Загора.
 Земун, гр. — 481.

И

- Измит, Измид, гр. — 132.
 Ингелизко — вж. Англия.
 Искър, р. — 187.
 Ихтиман, гр. — 115.

Й

- Йордан, р. — 102.

К

- Казанлък, гр. — 29.
 Калифорния — 109, 616.
 Калофер, гр. — 27, 29, 30, 626.
 Каменица — 546.
 Кана Галилейска, гр. — гр. Кана се намирал в Галилея. Според евангелието там Христос направил първото си «чудо» — на една сватба превърнал водата във вино. 420
 Кандия — вж. Крит.
 Карановац, гр. — 531.
 Карловац, гр. — 546.
 Карлово, гр. — 29, 30, 107, 238, 629.
 Киев, гр. — 96, 158.

- Климаш, планина — 337, 654.
 Клисуре, гр. — 29, 107, 238, 419, 420, 629.
 Коприщица, Копривщица, гр. — 7—9, 13, 96—98, 100, 113, 115, 117, 122, 123, 125, 127, 129, 131, 147, 149, 150, 157, 160, 165, 192, 255, 282, 303, 337, 338, 344, 347, 348, 351, 362, 378, 630, 642, 648, 650, 654.
 Крагуевац, гр. — 489, 532, 575, 580.
 Краставо село (Красново, Крастово, Пловдивско), с. — 96, 129, 192.

- Крит, о-в — 70, 482.
 Кръкклисе — вж. Лозенград.
 Кунино, с. — 115.
 Кюстендил, гр. 74.

Л

- Лозенград, Лозинград, гр. — 49, 50, 52, 53, 57.
 Лъжене, с. — 337, 654.
 Люксембург, гр. — 123.

М

- Мадагаскар, о-в — 534.
 Малорусия — 397, 424.
 Мараша, квартал — 96, 194, 201, 631, 634.
 Марица, р. — 29, 93, 192, 200, 201, 212, 634.
 Мека, гр. — 48.
 Мечка, с. — 215.
 Мец во, с. — 251.
 Миляцка, р. — 474.
 Мората — вж. Гърция.
 Москва, гр. — 7, 9, 10, 423—427, 435, 621, 639, 659.
 Московия — вж. Русия.
 Мургащ, планина — 28, 344—347.

Н

- Неготин, гр. — 544.
 Негошка планина — 385.
 Никея, гр. — 62.
 Ниш, гр. — 572, 581, 585, 586, 588, 589.
 Нишава, р. — 231.

Нишко — 581, 586.

Нови Сад, гр. — 534, 535, 543, 551, 557, 593, 660.

О

Одеса, гр. — 9.

Одрин, гр. — 8, 47, 242, 299, 301, 633.

Олимп — 445.

Османска империя, Османска държава — вж. Турция.

Охрид, гр. — 337, 653.

Охридско езеро — 339, 652.

П

Палилула, квартал — 445.

Панагюрище, гр. — 238.

Париж, гр. — 164, 495, 498, 534.

Парнас — 445.

Пера, квартал — 68.

Пеща — вж. Будапеща.

Пиза, гр. — 15.

Пирот, гр. — 231, 572, 580, 586.

Пиротско — 581, 586.

Пловдив, гр. — 8, 13, 81—85, 89, 96, 165, 178, 189, 192, 194, 204, 206, 266, 295, 303, 326, 352, 372, 373, 630, 631.

«Поду Могушей», ул. — 14.

Полтава, гр. — 424.

Прилеп, гр. — 70, 625.

Прусия — 480.

Р

Радьовене, с. — 115.

Рила, планина — 187.

Рим, гр. — 39.

Румъния — 5, 6, 11, 13, 21, 46, 78, 100, 131, 142, 354, 564, 639.

Русе, гр. — 14, 582, 585, 587, 619.

Русия — 9, 10, 13, 21, 26, 78, 96, 131, 394, 395, 544, 620, 621, 624, 636, 656—660.

Русчук, вж. Русе.

Ръжана, с. — 231.

С

Сава, р. — 519, 520, 594.

Самоков, гр. — 187, 188.

Сандвичеви острови — 534.

Сараево, гр. — 469—472, 474, 475, 477, 531.

Света гора (Атон) — 131.

Севастопол, гр. — 341.

Североамерикански щати — вж. Америка.

Сибир — 376.

Силистра, гр. — 184, 341.

Синая, Синайски полуостров — 255, 517, 642.

Содом и Гомор — градове в Палестина, познати от Библията със своя разврат. Според преданието по времето на Аврам били разрушени по волята на бога — 600.

Сопот, гр. — 29, 238.

София, гр. — 220, 248, 619, 620, 622, 630, 659.

Срем, област — 515.

Стамбол капия, квартал — 595.

Стамбул — вж. Цариград.

Стара Загора, гр. — 29.

Стара планина — 17, 27, 38, 71, 144, 286, 300, 320, 323, 324, 327, 331, 333, 334, 350, 351—353, 372, 379, 409, 586, 626, 655.

Староконюшенна, улица — 659.

Стрелча, с. — 96, 127, 348.

Сърбия — 8, 10, 13, 21, 46, 63, 78, 131, 132, 231, 279, 284, 324—326, 397, 441, 459, 480, 483, 488, 517, 528, 564, 570, 571, 594, 600, 620, 621, 639, 660.

Т

Татар Пазарджик, гр. — 96, 192.

Теразие, площад — 451, 460, 490, 595, 615.

Тополка, р. — 113, 114, 160, 337, 341, 654.

Топчидере, хълм — 520.

Тракия — 62, 299.

Триушка планина — 236, 581.

Тунджа, р. — 29.

Турско — вж. Турция.

Турция — 11, 20, 37, 52, 66, 67, 81, 84, 296, 477, 527.

Търново, гр. — 14, 27, 37, 38, 47, 51, 81, 89, 90, 282, 283.

У

Узунджово, с. — 633.
 Унгария — 528.
 Уруменлията — 119, 120.

Ф

Филибе — вж. Пловдив.
 Франция — 67, 269, 480, 517, 644.

Х

Халеп, гр. — 90, 93.
 Херцеговина — 341.

Ц

Цариград, гр. — 8, 20, 21, 39, 45, 47, 48, 54—57, 62, 81—83, 149,
 160, 164, 177, 191, 204, 282, 283, 297, 310, 311, 318, 319, 373,
 476, 477, 480, 626.

Ч

Черна гора — 94, 341, 471, 472, 522.
 Черно море — 144, 191.

Ш

Шабаци, гр. — 498.
 Шипка, с. — 29.
 Шкодра, гр. — 94, 193.
 Шопско — 238.
 Шумадия — 124.

Я

Янина, гр. — 129, 130.
 Янтра, р. — 37, 38.
 Япония — 534.

РЕЧНИК

А

ааза, аза (тур.) — член на съвет, комисия, управление и др.
 аджемин (араб.) — персиец
 адъи (тур.) — скопец
 айгър (тур.) — жребец, кон за разплод
 алаица (тур.) — слугиня
 аниадъмна (тур.) — Разбра ли?
 апостол — книга, в която са записани «деянията на апостолите»
 и техните послания; откъс от тази книга, която се чете по
 време на богослужение; проповедник на някакво учение, идея
 арачлия, харачлия (тур.) — който събира данъка харац
 аркадаш(ин) (тур.) — другар, побратим
 арнаутка (тур.) — вид пушка
 архидакон (грц.) — главен дякон при архиерей
 аршин (тур. от перс.) — мярка за дължина 68,58 см.; дървена
 или металическа линия със същата дължина
 афион (тур.) — градински мак, който се отглежда за получаване
 на суров опиум; втвърден сок от незрели макови главички,
 от който се добива опиум
 ахмак (тур.) — глупав човек, глупак
 ахчийница (тур.) — гостилница, готварница
 ахчия (тур.) — готвач, съдържател на гостилница
 ачмалия (аба) (тур.) — аба с отворени ръкави
 аянин (араб.-тур.) — областен управител в Османската империя;
 първенец, знатен гражданин

Б

бадева (тур.) — напразно, без полза, даром
 базерганин, базирганин (тур. от перс.) — търговец, търгаш
 байрам, байрям (тур.) — голям мохамедански религиозен празник
 бакшиш (тур.) — пари, дадени за направена услуга или за ока-
 зано внимание; дребен дар, подарък
 балабан (тур.) — едър човек или животно
 балсам пашота — растение
 банавреци, беневреци — мъжки горни гащи от бял домашен шаяк
 с тесни и дълги до глезените крачоли — част от носията на
 белодрешковците

басмаджия (тур.) — продавач на басма
 бастисвам (тур.) — нападам, ограждам; надвивам
 батиста (фр.) — фино, тънко ленено или памучно платно
 батрак (рус.) — ратай
 бачия (унг.) — оградено място в поле или в планина, където доят овцете и обработват млякото; малка мандра
 башка (тур.) — отделен, сам за себе си
 бебер — ленивец, безчувственик, истукан
 беглик (тур.) — годишен данък, с който са облагани притежателите на овце и кози в турско време; някогашен данък в натура
 бегчия, бекчия (тур.) — пазач
 безтрага — безследно, далече оттук
 бейзаде (тур.-перс.) — бейски син, благородник, аристократ
 беклеме (тур.) — място за стража, стражница
 белия — вид пшеница, бяла пшеница
 белушка — бродерия около ръкавите, гърдите и околвратната извивка
 бербер(ин) (тур.) — бръснар
 берберница (тур.) — бръснарница
 берия — пари, които събира от населението общината, черквата или друга институция
 бешлик (тур.) — турска монета от пет гроша
 биярин — билкар
 билюк (тур.) — множество, голям брой
 билюкбашия, бюлюкбашия (тур.) — ротен командир в турската войска
 бинбашия (тур.) — началник на хиляда войници
 бинеджия (тур.) — ездач
 бириюза (рус.) — непрозрачен скъпоценен камък със син или бледозелен цвят
 богдихан (рус.) — титла на китайски император
 божек — просяк
 божо дръвце — вид ароматно градинско растение
 бозалък (тур.) — целина, обрасла с едра трева
 бокал (фр.) — висока стъклена или метална чаша, обикновено за вино
 боне (фр.) — домашна женска шапчица
 брънтия, брантия (тур.) — стара развлечена грозна жена или мома; жена с леко поведение
 будненце, будня — буренце за ракия, което може да се носи на кон или на ръка
 букаи (тур.) — окови; желязна верига за спъване на кон
 бурилче, бурилка — продълговато буре

бърдачец, бърдуче (тур.) — стомничка
 бял мъж — народно ястие от прясно, още неосолено сирене, смесено с малко брашно и захар и изпържено с прясно масло

В

варда (итал.) — стража
 вардар (итал.) — пазач
 вария — тежко ударение в старобългарски, старогръцки и в черковнославянската писменост
 векил(ин) (араб.-тур.) — поръчител, пълномощник, надзорник; представител на българите пред турската власт
 вепир(ин), вепър — мъжка дива свиня, глиган
 вергия (тур.) — данък, налог в Османската империя
 вилает (тур.) — голяма административна териториална единица в Турция и в други арабски страни начело с валия
 виражавам (рус.) — изразявам
 втеплезии, втеплезии — втикне
 вула (новогръц.) — писмено разрешение от духовна власт за встъпване в брак

Г

гаваз(ин) (араб.-тур.) — телохранител, въоръжен пазач
 газда (унг.) — господар; главатар на градинарска дружина в чужбина
 гвачка — дъвка
 гевендия, гювендия (тур.) — жена с леко поведение
 гласе — тънки, лъскави копринени ръкавици
 горешници — трите последни дни в края на месец юли, които се смятат от народа за най-горещите през годината
 гулден (нем.) — сребърна и златна германска монета, запазена само в Холандия
 гурбетлък, гурбет (тур.) — ходене на работа в чужбина за печалба
 гурия, хурия (тур.) — хубавица в мохамеданския рай; красавица
 гърбач (тур.) — бич от волска жила или от волска кожа
 гърлица — болест на гърлото, дифтерит
 гюбре (тур.) — тор
 гюлхане (тур.) — султански ферман, издаден в двореца «Гюл Хане»
 гюрюджия (тур.) — наблюдател

Д

даалия (тур.) — размирнически дружини от турци, абланци и потурчени християни, които по време на феодалните размирици

в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в. вършели големи безчинства на Балканския полуостров.

даваджия (тур.) — тъжител, ищец

давия (тур.) — иск, съдебно дело, тъжба, процес

дамга (тур.) — белег, знак, петно

дамла (тур.) — сърдечен удар, апоплексия, парализа

дангул(ин) (тур.) — дълъг, висок човек; глупав човек, будала

даул (тур.) — тъпан

делибаш(ия) (тур.) — луда глава, буен човек; турски шайки, които през XVIII и началото на XIX в. нападали и ограбвали българските селища

делия (тур.) — луд, буен, немърен

дервиш(ин) (тур.) — мохамедански монах

джаде (араб.-тур.) — шосе, път

джамадан (перс.-тур.) — къса горна вълнена дреха без ръкави, елек

джанабет(ин), дженабетин (тур.) — проклет човек

джедия, джадия (тур.) — вещица; жена с леко поведение

джелеп(ин) (араб.-тур.) — търговец на добитък за клане

джоглина — хълмче, купчина пръст, могила

джонгол(озин) — бабишкер, дрътляк

джубе (араб.-тур.) — дълга горна дреха от сукно, обикновено подплатена с кожа

диван-чапраз (перс.) — стойка със скръстени ръце на пояса

дивит (тур.) — металическа кутийка за пера за писане и мастилница, която се носела в пояса

дизгини (тур.) — поводи на юзда на кон

димница, димнина — данък, събиран някога от всяка къща, за всеки комин

дин-душман(ин) (тур.) — върл враг, най-голям неприятел

дин-ислямин (тур.) — правоверен, истински мохамеданин

диш-парасъ (тур.) — данък, който турците вземали от нагостилите ги българи, загдето си изхаживали зъбите по време на хранене

довно — дано

доган (тур.) — птица, сокол, ловен сокол

долама (тур.) — горна дълга шаячена дреха с ръкави

домазлък, дамазлък (тур.) — добит и отгледан въщи добитък

дондурма (тур.) — сладолед

дост (тур.) — приятел

драгуни (от тур.) — дърво и плод синя слива

дувар (тур.) — каменна стена, зид

дукато (итал.) — дребна монета

Е

евхаристия (грц.) — безкръвна жертва, молитва над безкръвната жертва

еким(ин), хеким(ин) (тур. от араб.) — лекар

еминии (араб.-тур.) — плитки, леки обувки без ток с остър връх

емиш (тур.) — овощия, плодове

еничар-агасъ (тур.) — войник от турска пехотна войска, създадена през XVI в. от християнски младежи, несиловно потурчени

ентерия, антерия (тур.) — вид топла дреха с ръкави, обикновено подплатена с памук

епоleti (рус.-фр.) — парадни офицерски пагони със златни или сребърни ширити и ресни

еранка, акранка (тур.) — връстничка, другарка

ергеле, хергеле (тур.) — стадо коне

ерей, йерей (грц.) — свещеник у православните славяни

ерокирик (грц.) — проповедник

ерча, ярча — разигравам, разкършвам

ерча се — пъча се, перча се

есакчия, ясакчия (тур.) — телохранител, пазач

есап, хесап (тур.) — сметка, равностметка

ефенди (грц.) — господин

еферим, аферим (тур.) — Отлично! Браво!

ешмак, яшмак (тур.) — покривало за глава и лице на жена у мохамеданите; було

Ж

жигло — външен клин на волски ярем

З

забит (ин) (араб.-тур.) — турски военен управител на град или село

запив — годеж; гощавка след годеж

Заход — отходно място, нужник

зебелин — вид плат от козя вълна

зевник — зимник, земник

зеленка, зелен — растение, чийто корен се яде за сърцебол

зело (черк.-слав.) — много

зефет, знафет (тур.) — гощавка, гуляй

зехтинлияка (от тур.) — дрехи със зехтинен цвят

зехтинлияче (тур.) — съдче за зехтин

золум, зулум (араб.-тур.) — насилие, обир, грабеж; пакост

знакомеха (рус.) — запознаваха
зулуф (перс.-тур.) — кичур коса пред ушите: сколуфа
зъркели — очи

И

изин (тур.) — позволение, разрешение
изкавалявам — правя набързо
измекаря(ин) (тур.) — слуга
измлати — поудари, побие
исо (новогрц.) — пригласяне в черковно пеене, обикновено с равен глас: припев
ишлик (тур.) — мях

Й

йошур, юшур (араб.-тур.) — някогашен данък в натура — десетък от земеделското производство
йошурджия, юшурджия — лице, което събира юшура

К

кабадайлък (тур.) — големство, надутост, напереност, гиздене, контене
кабаница — широка и дълга горна дреха от груб плат; ямурлук
кабурлук (тур.) — калъф за револвер
кавазин — вж. гавазин
кадия (араб.-тур.) — духовно лице в Османската империя, което изпълнява служба на светски съдия
кадрил (фр.-рус.) — вид танц с няколко двойки, които си разменят състава; музика за такъв танц
каза, кааза(араб.-тур.) — околия
какач-пастърма(тур.) — биволска пастърма
кале (араб.-тур.) — крепост
калеври (тур.) — плитки кожени обувки; пантофи
калесвам — каня, поканвам на сватба, на кръщение и др.
калина — зълва, по-млада сестра на съпруга
камзамал(ин), кабзамалин (араб.-тур.) — държавен бирник
кан-парасъ (тур.) — обезщетение за кръвопролитие
канати (тур.) — капак за прозорец или врата; дъсчена ритла на кола
капасъз(ин) (тур.) — безделник, нехранимайко, разбойник, хаймана
капъна — блюдо на везни
кат (тур.) — етаж

катаден — всеки ден
катана (унг.) — висок, едър кон
катърки (тур.) — пуканки
каука (тур.) — островърха шапка с качулка
кафана (срб.) — кръчма, кафене: ресторант, в който свири оркестър и се пеят песни
кафтан (тур.) — дългопола мъжка върхна дреха, употребявана в страните от Близкия изток
кашмирски — от тънък, мек вълнен или полувълнен плат (по името на Кашмир)
кебе — дебела вълнена постелка или завивка: къса върхна дебела черна дреха
кеменче (тур.) — цигулчица
кене (перс.-тур.) — шита или изплетена украса на риза или сукман
кепенек, кепек, кепенк (тур.) — дървен капак, с който се затваря прозорец на дюкян
кераталар (грц.-тур.) — ругателно; негодници, никаквици, говеда
каседжия, кесиджия (тур.) — човек, който убива хората и ги обира; кръвник, разбойник
кетип(ин) (тур.) — писар
кеф (араб.-тур.) — добро, весело настроение; удоволствие
кехая (перс.-тур.) — главен овчар; селски глашатай
кир (грц.) — господин, господар
кирадгия (араб.-тур.) — наемател, квартирант; лице, което срещу заплащане превозва със собствена кола или кон стока или пътници
кирия (араб.-тур.) — наем за превоз или за жилище: в преносен смисъл — човек, който дава съвестта си под наем
китук, кютук (тур.) — пън, дънер; тъп човек
клефак — клекав човек
комат (новогрц.) — голямо парче хляб
комшия (тур.) — съсед
кондисвам (тур.) — спирам на стан, отсядам
контош (тур.) — къса до пояса върхна дреха; салтамазка
корма — корем
кормя — разпарям корема на животно, изтърбушвам
косатник — вид накит — плетеници от вълна с нашити по тях средбърни стари пари; косичник
кофар — катинар
кочек — курник
кочия (унг.-срб.) — закрыта, затворена конска кола, закрыта каруца; чергило за кола, за каруца

крайцер — старинна дребна австрийска монета — 1/60 от кроната и 1/100 от гулдена, в обращение до края на XIX в.

крачунци — коледари

кримотартаро, кремотартар (лат.) — малки прозрачни кристали, получавани от пречистването на винения камък

кукурузник — хляб от царевично брашно

купе — стока за продан

купчия — търговец

курдисвам (тур.) — натъкмявам, навивам механизъм; поставям, настанявам; докарвам се, нагласявам се

кутния (тур.) — вид копринен плат

къчок (тур.) — вид женски ориенталски танц

къошк (тур.) — издигната част в чардака на старите български къщи; павилион за почивка; малка лятна къща в лозе или в градина

кюмез (тур.) — колиба, къщичка; кокошарник

кюрек (тур.) — лопата за гребане; каторга

кюрк (тур.) — дълга горна дреха, подплатена с кожи; шуба, кожух

Л

лала (перс.-тур.) — бавачка на деца: шут, смешник

латинка — сабя; сабя-латинка

левоуст — хлевоуст

лест, лъст (рус.) — ласкателство, похвала

либаде (перс.-тур.) — връхна къса дреха, подплатена с памук: памуклийка

ликтор (лат.) — телохранител на древноримските държавници, който носи сноп пръчки с бравичка в тях

липисканска — донесена или пратена от гр. Липиска (Лайпциг)

литра (гр.) — мярка за течни неща

лихоимство (рус.) — сребролюбие, подкупничество, лихварство, рушветчийство

локма-руху (араб.) — вид лекарство против стомашни болки, приготвено от спирт и етер

М

мадамен (тур.) — руден, метален, бронзов

маздрав, маждрав (тур.) — дълго бойно копие

мангър (тур.) — дребна турска медна монета

маргатар (гр.) — маргарит, бисер

маря — стара овца

масрафчийница (тур.) — финансово управление в Турция

масърка — египетска монета

матор — овен за разплод

матрона (лат.) — благородна омъжена римлянка в по-напреднала възраст: прен. — немлада жена с добро обществено положение

махмудия (тур.) — стара турска жълтица от 68 гроша (по името на султан Махмуд II)

мегера (гр.) — зла, свадлива жена

мезлиш, мезлич (тур.) — съвет на старейшините или селските първенци

мелаим, милаим (араб.-тур.) — нежен, кротък; нежно, кротко

ментан, минтан (араб.-тур.) — къса горна дреха с ръкави

мера (тур.) — землище на село, на град за пасане на добитък

мерджан (тур.) — корал

мерджанен (тур.) — коралов

месали (лат.-грц.) — грубо платно, с което се увива хляб; бохча; кърпа от грубо платно

местьове (араб.-тур.) — терлици; меки кожени лапчуни

метани (грц.) — нисък поклон при молитва: прен. — поклон, направен от раболепие

миндерлък (тур.) — постелка за миндер; миндер

миней (грц.) — книга с черковни четива за всеки ден през месеца

миро (грц.) — черковно светено масло, което се употребява при християнски обреди

мокан(ин) (рум.) — пастир: селендур

молепсвам (новогрц.) — предавам заразителна болест, заразявам; прен. — охулявам, опетнявам

молла (араб.-тур.) — мохамедански съдия в голям град

муарови, от моаре (фр.) — копринен лъскав плат с отблясъци на вълни

мурафет (тур.) — умение, изкуство, сръчност, майсторство

мускалия (тур.) — който носи талисман, муска

мъденици — наденици

мюфтия (араб.-тур.) — върховен верски съдия

Н

набодка — вилица

навилашка — прежда, навита на чиле

нана — вуйна

напокон — после, най-после, накрая

напръстек, напърстек — напръстник

наргиле (перс.-тур.) — ориенталски прибор за пушене, при който

димът минава през стъкленца с ароматизирана вода и дълъг маркуч, преди да достигне до устата на пушача
наредник — нисш чин в сръбската армия
нарувам — плача гласно, преточено
науствница (часослов) — богослужебна книга за различни часове през деня
небричен (рус.) — небръснат
ненадано — неочаквано, ненадейно
неожидано (рус.) — неочаквано
нехела, нефела (грц.) — който не струва, негоден
нехрив — ленив, мързелив, безгрижен
нехривщина — мъязел, отпуснатост, ленивост
низам — (араб.-тур.) — ред, система
низамин (араб.-тур.) — войник от редовната османска войска
нишан (перс.-тур.) — знак, белег, мишена
нишанджия (перс.-тур.) — добър стрелец
нотабил — знатен, богат, виден човек
нурка, норка — животно с ценна кожа
няня (рус.) — дойка

О

одалиска (тур.) — наложница, жена от харем; робиня, прислужница в харем
одая (тур.) — стая
оджак (тур.) — огнището заедно с комина
оксия (грц.) — надбуквен знак в гръцкото и черковнославянското писмо
оланин (тур.) — слуга на високопоставен турчин
омилетика (грц.) — наука за черковното красноречие
омладина (срб.) — политическа организация на сръбската младеж
ортак (тур.) — съдружник
отмичар — помагач при крадене на мома
ошаф (перс.-тур.) — варени с подсладена вода сушени плодове; нарязани и изсушени плодове

П

пазаргиден(ин) (тур.) — пазарджии — тия, които отиват на пазар
панакон, на панакон — свръх, освен това; който се дава в повече от уреченото
пангал, панчар (итал.-грц.) — масичка при входа на черква, където се продават свещи

панджар — цвекло
пануда, понуда — храна и питие, които се носят на родилка или на болен
парастас (грц.) — панахида, жито за помен
парусия (грц.) — пълномощни писма за събиране на данъци и помощи
певница — място в черква, където стоят псалтовете
пезевенк (перс.-тур.) — сводник; долен, нечестен човек
пезул (грц.) — издадено или вдлъбнато в стената място като лавица, обикновено край огнище
пенджер (перс.-тур.) — прозорец
пипка — вид остра заразна болест по домашните птици
пленица — плитка
побащим — възрастен мъж, който замества свекъра при сватба
погоня (рус.) — гонене, преследване
подевка, подявка — поотрасло момиче, което има по-голяма неомъжена сестра
полка — старинен игрив чешки народен танц в 2/4 такт, който се изпълнява от въртящите се в кръг двойки; музикално произведение за такъв танц
помайчима — възрастна жена, която замества свекървата или домакинята на сватба: жена, която някой обича като своя майка
порязаник — голям резен, филия
посадник — ръченица с приклякване
посвара, просфора (грц.) — хляб, предназначен за литургия
постали — плитки обуца
пош (рум.) — кърпа, забрадка
пощанка — пощавка, да не му се иска
пранга (итал.-тур.) — окова, верига
превизло — дръжка
презръчник — дълга кърпа
препелехче, препелешка — пумпал
препелица, препеличка — жълтичка
пресол — кисело зеле
прехесапвам — пресмятам
приказание (рус.) — заповед
прика (новогрц.) — невестински дар, ченз
примечание (рус.) — забележка
проводаджия — който изпраща
променада (фр.) — разходка
просеник — царевичен хляб
протосингел (грц.) — висш духовник, обикновено архимандрит или епископ, който е помощник на патриарх, екзарх или митрополит

прохандакосай се (грц.) — Потъни, провали се, продъни се!
пруст — стая между другите стаи, където стоят завивките: килер,
 подтрем
пряпорец — знаме
псалт (грц.) — черковен певец
псалтир (грц.) — книга, която съдържа Давидовите псалми

Р

разсол — кисело зеле, пресол
разхарахорвам — раздърдорвам
рахатлък (тур.) — спокоен, охолоен живот, спокойствие
ривце — наниз от стари пари или мъниста
рипиди (новогрц.) — метални хоругви, носени при черковни шест-
 вия
риторика, реторика — теория на красноречието или на ораторско-
 то изкуство, възникнала в древна Гърция; най-голям раз-
 цвет постига в древния Рим
робуш, рабош — пръчка или дъсчица, върху която в миналото са
 се правели сметки
рокам (тур.) — смятане, броене
росанлия (дувар) — стена, зидана с хоросан
рубия, рубие (араб.-тур.) — старотурска дребна жълтица: рубе
рухо — дреха, облекло

С

саван (новогрц.) — бяло платно, с което покриват или увиват мърт-
 вец; покров
садеф, седеф (араб.-тур.) — бяло лъскаво вещество от вътрешната
 страна на черупката на някои миди, използвано за направата
 на копчета или за украса; зърно, мънисто от такова вещество;
 градинско цвете
садукеи (евр.) — религиозна секта по времето на Христос; висши
 духовници в някогашния ерусалимски храм
сайбия (араб.-тур.) — собственик, стопанин
сайтарджелък (тур.) — смехотворство, шегобийство
сайтарджия (тур.) — смехотворец, шегобиец
салхана (араб.-тур.) — кланица, скотобойна
самар (новогрц.) — вид седло, обикновено дървено, което се поста-
 вя върху гърба на животно при носене на товар или при яздене

самоеди — урало-алтйско племе в руските тундри, северозападно-
 от Сибир
самур (перс.-тур.) — сибирско животно от рода на златката със
 скъпа кожа
сантур (тур.) — вид струнен музикален инструмент
сараф(ин) (араб.-тур.) — лице, което се занимава с размяна на пари
 и търгува със злато
сауклук (тур.) — разхладително питие
сахан (араб.-тур.) — медна чиния
сахат (араб.-тур.) — час; часовник
сахтиян (перс.-тур.) — обработена козя, а понякога и овча кожа
 за обувки, за подвързия, за чанти и др.; марокен, шевро
сая — навес, подслон
светче — черковнорелигиозна книжка, по която са учили в килий-
 ното училище
севда (тур.) — любов; любим човек
сеймен(ин) (перс.-тур.) — турски военен полицай
селямлък (араб.-тур.) — приемна стая или къща за мъже у знат-
 ни турци; мъжко отделение у турци; зала за аудиенция в сул-
 танския дворец
сенксер — монетна единица
сенник — помещение за сено
сераскер-капасъ (тур.) — военно министерство
силях, селях (араб.-тур.) — кожен пояс с преградки за оръжие,
 ножче, огнила и др.
сингер, сунгер (тур.) — гъба
синия (тур.) — ниска кръгла масичка за хранене; голяма кръгла
 тава
сляпа баба — игра
сминдух — овчарска мирудия
соаре (фр.) — вечерен прием; домашна вечеринка
соба (унг.) — стая за спане
сой (тур.) — род, порода, произход
сойтария (тур.) — шут, смешник, посмешище
сокак (араб.-тур.) — улица
сомкамзалия нож — от най-високо качество, от чиста стомана
спахия (перс.-тур.) — войник от конната феодална войска на Ос-
 манската империя; турски феодал, владетел на лен
срека — щастие
ставици — снопи на кръстци
стихар (грц.) — богослужебна дълга дреха за дякон; тънка долна
 богослужебна дреха; туника

сулемен, сюлемен (тур.) — мишемор, отрова
сур — светлосив; който има сива коса или косми
сюрия (тур.) — голямо стадо; множество

Т

табия (араб.-тур.) — укрепление
табор (тур.) — турско войсково поделение, дружина; стан, лагер
такъм (тур.) — прибор, принадлежност
талер (нем.) — стара немска сребърна монета, равна на три марки
талим (араб.-тур.) — военно строево обучение; начин, цака
тарабулуз (тур.) — коприна от Триполи
тарелка (рус.) — плитка дървена чиния
тартар (грц.) — дълбока бездна в подземния свят; тъмнина, мъчилище
тартор (грц.) — главатар на дяволите
тарулка — вж. тарелка
теке (араб.-тур.) — молитвен дом с жилища на дервиши; мохамедански манастир
текнефес (турс.) — кон, който се задъхва
телембеци (тур.) — вид барабани
телкия (тур.) — покривка от плът или от друга мека материя, която се слага под седлото на коня; потник
темел (тур.) — основа на сграда
тензимат, танзимат (тур.) — реформи в Турция, произтичащи от Гюлханския хатишериф (1839), които не се прилагат на практика
тесак (рус.) — кама
тикюрт, кюкюрт (тур.) — сѳра
тимаря (тур.) — чеша, почиствам кон; бия, пердаша
тотмак (тур.) — дрѳжка
трампя (тур.) — разменям
требник — богослужебна книга, която съдържа молитви, изпълнявани при треби
триеница — вид народна тестяна храна
тумрук (тур.) — окови за краката от две дебели, врязани и заключени дървета
тумрукхана, тумрукхане (тур.) — отделение на турски затвор, където се намират затворници с тумруци на краката
турта (итал.-грц.) — кръгъл плосък хляб, погача
тълчен — счукал, раздробен
тютюрме (от тур.) — лъскаво металическо кръгче с дупчица в средата, което жените нанизват за украса на облеклото си; цветче, украса на шев или плетиво

У

унак — младоженец
ургут, юргут (от тур.) — кисело мляко
ургутник — съд за кисело мляко
урсузин (тур.) — лош, проклет, долен човек

Ф

филджан (тур.) — чашка за кафе
филистер (евр.-нем.) — самодоволен, ограничен човек с еснафски кръгзор и лицемерно поведение
форинт (унг.) — парична унгарска единица
форум (лат.) — съд, съдилище, градски площад, пазарище
франт (чеш.) — изискано облечен, наконтен човек; конте
фудуллук (тур.) — надутост, перчене
фукара (тур.) — беден човек, бедняк
фурия (лат.) — у древните римляни — богиня на отмъщението; зла, бясна жена
фустанела (новогрц.) — дълга и широка пола, силно набрана в кръста; фуста
фут (англ.) — единица за дължина, равна на 30,48 см., употребявана в страните от Британската общност и САЩ; руска мярка за дължина от 30,5 см

Х

хабер (араб.-тур.) — вест, известие
хаирсъзин харсъзин (тур.) — негодник, хаймана
халиф (араб.-тур.) — титла на върховния мохамедански управител, който има духовна и светска власт като наместник на Мохамед (в арабските страни); титла на турските султани като носители и на духовната власт
хамам (араб.-тур.) — турска баня
ханджар (перс.-тур.) — голям турски нож или кама; кинжал
харамбашия (тур.) — баш хайдутин, голям хайдутин
харамиджия (тур.) — бунтовник, хайдутин, разбойник
харач, харадж (араб.-тур.) — личен данък в Османската империя, плащан от мъжете-немохамедани; поземен данък, плащан от немохамедани
харем-кехая (тур.) — началник на харем
хат, ат (тур.) — хубав, охранен кон; жребец

хатихемаюн, хатихумаюн (тур.) — указ за подновяване правдините на християните (главно българите) в Османската империя през 1856 г.

хатишериф (араб.-тур.) — указ на турския султан от 1839 г. за държавни реформи и даване правдини на християните в империята
хвалага, фалага (араб.-тур.) — специален уред за наказание в българските училища през Възраждането, с който стягали краката на провинилите се и ги биели с пръчки по ходилата

хеким (ин) (араб.-тур.) — лекар

хесап (араб.-тур.) — сметка, равностметка

хлапар — вехти подпетени обуца

хримизен (от лат.) — златист, златоцветен

Ц

цаня — пазаря; работя на някого

царибашия, черибашия (тур.) — главатар на циганите

цванциг (нем.) — австрийска монета от 20 стотинки

цвик — воднист сок, който се отделя от сирене или от преварена суроватка

цуцулка (срб.) — вид шапка

цъфтитрън — вид растение

Ч

чакмак (тур.) — огниво, огнило; ударник, спусък на чакмаклия пушка

чалашкѝн (тур.) — работлив, усърден

чалия (тур.) — драка; сорт боб

чауш(ин) (тур.) — турски сержант; въоръжен турски пазач

чебур, чебър (тур.) — дървен съд за вода, грозде, подобен на каца

чевре (тур.) — везана по краищата кърпа

чекиня — четина

чекшири, чешири (тур.) — потури, беневереди

чемерен — злокобен, зловещ

ченгия (тур.) — танцьорка

ченичка — пшеничка

чепкен (тур.) — вид горна къса дреха без ръкави; ямурлук

черек, чейрек (перс.-тур.) — четвърт, четвъртина

чешири — вж. чекшири

черече — от чейрек, черек

чирен — дръжка на нож

чит (тур.) — басма; кола с големи канати

читак (тур.) — хулно название на турчин

чичар(ин) (тур.) — пътуващ търговец

чоперек, чуперек — разстояние по-малко от педя; късо разстояние

чопразче, чапраз (перс.-тур.) — пафта

чоха (тур.) — сукно

чувам — пазя, съхранявам

Ш

шамата (тур.) — глъчка, бъркотия, шумотевица

шаркия (от тур.) — голяма тамбура с две струни

шарула — едра шарка, сипаница

шашарма (тур.) — бъркотия, смут

шевре, чевре (тур.) — кърпа с везани краища

шемеден, шеметен — въртоглав, вятърничав

шербет (араб.-тур.) — в ориенталските страни — питие от сироп разтворен във вода; за течност — много сладък

шереетлък, шейретлък (тур.) — дяволщина, хитрина

шех-юл-ислям (тур.) — висш религиозен началник в Турция

шилте — малък дюшек за миндер

Щ

щапали — стъпала

щрепелаче — малко момче, малчуган

Ю

юзбашия (тур.) — началник на сто души, стотник

юрук (тур.) — овчар, който обикаля постоянно с овцете

юруш (тур.) — нападение, атака, пристъп; «Напред!» «Нападай!»

юшур (тур.) — данък десятък от земеделското производство

Я

ялдзка (тур.) — жълтичка

ялъш (тур.) — погрешно, невярно

ямболче — малко вълнено килимче

янтар (рус.) — кехлибар

СПИСЪК НА ПРИЛОЖЕНИЯТА

Снимка на Любен Каравелов (между 4 и 5 стр.)

- 1 Любен Каравелов
- 2 Първият самостоятелен сборник на Л. Каравелов в Русия
- 3 Заглавна страница на разказа «На чужд гроб без сълзи плачат»
- 4 Москва през миналия век. Общ изглед. (Гравюра)
- 5 Страница от ръкописа на повестта «Крива ли е съдбата?»
- 6 Любен Каравелов заедно с другарите си П. Тодоров и К. Миладинов в Москва
- 7 Родната къща на Каравелов — Копривщица

СЪДЪРЖАНИЕ

Любен Каравелов — личност и съдба. Петър Динеков 5

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ, ПИСАНИ В РУСИЯ

СТРАНИЦИ ИЗ КНИГАТА
ЗА СТРАДАНИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Турски паша	27
Българи от старо време	95
Божко	191
Войвода	214
Слава	237
На чужд гроб без сълзи плачат	268
Сирото семейство	303
Дончо	320
Неда	380
Разказ на една няня	421

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ, ПИСАНИ В СЪРБИЯ

Крива ли е съдбата?	443
Сока	550
Горчива съдба	558
Наказал я бог	591
Бележки	617
Азбучен показалец за лица, периодични издания, заглавия на произведения, дружества и др.	663
Азбучен показалец на географските имена	686
Речник	693
Списък на приложенията	710

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ
СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ I

първо издание

Редактор Светла Гюрова
Художник Кирил Гогов
Худ. редактор Евгени Клиничаров
Техн. редактор Любен Петров
Коректори Добринна Имова
Таня Кафеджиева

Формат 32/84/108; тираж 3113 екз.; печатни коли 44,50;
издателски коли 37,38; унк 42,05; л. г. VI/55; изд. №
6223; поръчка № 191/1984 година на изд. «Български
писател; дадена за набор на 30. VI. 1984 година; из-
лиза от печат на 15. XI. 1984 година; цена 5,38 лв.

Код 25 95361 72611
5506—16—84

ДПК «Димитър Благоев» — София